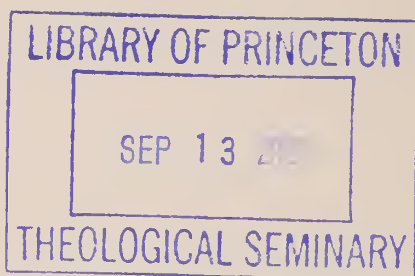

LIBRARY OF PRINCETON
SEP 13
THEOLOGICAL SEMINARY

DE HERVORMDE KERK

IN NEDERLANDSCH OOST-INDIË ONDER

DE OOST-INDISCHE COMPAGNIE

(1602—1795).

LEIDEN: BOEKDRUKKERIJ VAN L. VAN NIFTERIK HZ.

DE

HERVORMDE KERK

IN

NEDERLANDSCH OOST-INDIË

ONDER DE

OOST-INDISCHE COMPAGNIE

(1602—1795),

DOOR

C. A. L. VAN TROOSTENBURG DE BRUYN,

PREDIKANT, LAATSTELIJK TE BATAVIA.

ARNHEM,
H. A. TJEENK WILLINK.
1884.

VOORREDE.

Wijlen Prof. H. C. Millies gaf te Amsterdam, later te Utrecht, voor zijne studenten college over de Geschiedenis der Christelijke Kerk in Nederlandsch Oost-Indië [1]. *Meer dan iemand was hij, de geleerde en werkzame Vriend van Indië, daartoe bevoegd. Gedurende zijn leven was hij een warm voorstander der belangen van de bevolking van den Indischen Archipel. Tot het laatst zijns levens bezielde hem een innige belangstelling in zendeling- en bijbelgenootschap* [2]. *Zijne bedrevenheid in Oostersche taal- en volkenkunde stelde hem in staat tot een omvangrijke lectuur, die onmisbaar was tot het bijeenzoeken en verzamelen der bouwstoffen voor zulk een onderwerp* [3]. *Daaraan heeft hij meer dan het vierde gedeelte eener eeuw besteed, en zich ongeloofelijk veel nasporingen getroost, boeken in allerlei talen gelezen, archieven doorzocht, uitgebreide correspondentiën gevoerd, meermalen reizen ondernomen* [4].

---

[1] *Verslagen en mededeelingen der Koninkl. Akad. van Wetensch.*, VII, 1863, bl. 12.

[2] *Tijdschr. v. Nederl. Indië*, 1869, I, bl. 304 volgg., 1853, II, bl. 204.

[3] *Jaarboek der Koninkl. Akad. v. Wetensch.*, 1868, blz. 107 volgg.

[4] *De Nederl. Spectator*, 1868, bl. 411.

Sedert Augustus 1877 *is de* Geschiedenis der Christelijke zending *opgenomen onder de leervakken van het kerkelijk hooger onderwijs in de Godgeleerdheid* [1]*. Het is een zeer belangrijk onderdeel der theologische wetenschap* [2]*. De geschiedenis der Indische kerk is niets minder dan een gedeelte van de geschiedenis der zending. Voor hen, die zich daarin bekwamen willen, moge het nevensgaande werk eenig nut hebben. Bij de verhoogde belangstelling in onze koloniën is het wellicht ook anderen niet onwelkom.*

Wat de bronnen betreft, die door mij bij de samenstelling van dit werk zijn gebruikt, ook hiervoor moet ik in de eerste plaats verwijzen naar de hoogst belangrijke Opmerkingen *daaromtrent van denzelfden Hoogleeraar Millies, opgenomen in de „Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen," D. VII* (1863), *bl.* 12 *volgg. Voor mijn tegenwoordig doel is het voldoende, mede te deelen, dat ik de door mij gebruikte bronnen voor de geschiedenis der Hervormde kerk in Indië onderscheid in algemeene, die ik niet telkens zal noemen, maar, ten einde niet in tallooze herhalingen te vervallen en om noodelooze drukkosten te vermijden, in eens hier opgeef, en in bijzondere, welke ik aan den voet der bladzijden zal vermelden.*

De algemeene bronnen zijn:

F. VALENTIJN, *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, (Dordr. en Amst., 1724—26), 5 Dln., fol. [3].

---

[1]) *Berichten der Utr. Zendingsvereen.*, 1882, blz. 19.

Reglement op het Hooger Onderwijs voor de vorming van Evangeliedienaren; (Algem. Syn. der Ned. Herv. Kerk, Bal. N°. 125), dd. 30 Aug. 1877); [vgl. de *Handd. dier Syn*, 1877, bl. 437, en vgl. t. z. p. 1878, Bijl. *B*, bl. 123].

[2]) Prof. E. H. LASONDER, *De geschied der Christel. zending. Redevoering....* 29 Mei 1878, bl. 5 volgg.

[3]) *In onze dagen uitgegeven door S. Keijzer, 's Grav.* 1856—'58, 3 *Dl.*, 8°. *Door den heer A. W. Stellwagen werden in* 1882 *opnieuw uitgegeven* 1ste en 2de uit- en thuisreis van Valentijn, *te 's Hage bij Henri J. Stemberg.*

„........dit onwaardeerbaar werk, voor dien tijd een soort van encyclopaedie van de kennis van Oost-Indië, levert een zekeren grondslag, want onbegrijpelijk veel heeft hij nagespoord, meestal met groote trouw de gevonden bouwstoffen medegedeeld. Dat werk, een wonder van zijnen tijd, in de dagen der geheimhouding, ten spijt van het noodlottig stelsel der geheimhouding ge-

Naamregisters van predikanten, sedert 1716 uitgekomen bij de Gebr. Van Damme, te Amst. en te Leiden.

Boekzaal der geleerde wereld.

Dr. S. A. BUDDINGH, *Naamlijst der predikanten en zendeling-leeraren in Ned. O.-Indië*, Batavia, 1857, 8⁰.

VAN DER AA, *Biographisch woordenboek der Nederlanden.*

De Album's der Rijksuniversiteiten en die der voormalige Geldersche en Friesche hoogescholen.

De Handelingen der Synode.

De Naamboekjes der Hoge Indiasche Regeeringe en der gequalificeerde persoonen te Batavia en op de Buiten-comptoiren. (Amst., 12mo, Corn. Wilt).

De Navorscher.

De zoogenaamde Personalia *en* Realia, *beide in MS. in de bibliotheek van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen; terwijl de* Realia *thans in druk worden uitgegeven bij Gualth. Kolff, te Leiden, in* 4⁰ [1]. *Zij bevatten het Register op de Generale Resolutien van het Kasteel Batavia van* 1632—1805,

O. Ind. Brieven, enz.

Tot die algemeene bronnen reken ik ook de

Acta der classis van Amsterdam.

Brieven van hetzelfde kerkbestuur aan de buitenlandsche kerken.

---

schreven, is de krachtigste wederlegging van alle drogredenen voor de geheimhouding, want er is misschien tot op dezen dag geen werk verschenen, dat juist door zijne nauwkeurige en overvloedige mededeelingen meer nut heeft gesticht voor Oost-Indië. Valentijn's voorbeeld is schaars nagevolgd, nimmer geevenaard; naast en met zijn werk moet inderdaad alles vergeleken, onderzocht, getoetst worden, wat vóór en ná hem over den Indischen Archipel is geschreven. Maar ook hij kon niet alles opsporen, mocht niet alles mededeelen, over veel meende hij te moeten zwijgen. Hoe goed ook meestal onderrigt in de kerkelijke zaken, was hij niet altoos geheel onpartijdig, heeft hij meer het geraamte der geschiedenis, de kronijk der Oost-Indische kerk, dan de innerlijke en uiterlijke ontwikkeling des christendoms aldaar beschreven" ..... (H. C. MILLIES, *Opmerkingen over de bronnen* ..... bl. 22). *Over Valentijn zelven zie:* CD. BUSKEN HUET, *in het Tijdschrift »Nederland,"* D. III, (1879), bl. 325 volgg.

[1]) *Het 1e Deel is nog slechts verschenen. Te Batavia gebruikte ik het MS. in fol⁰. — Zooveel doenlijk heb ik de paginatuur van het gedrukte werk opgegeven.*

Resoluties der Heeren XVII.

Laatstgenoemde bronnen — zeker de belangrijkste — werden mij na mijne terugkomst in Nederland ten gebruike afgestaan door Mevrouw de Wed. Millies, *geb.* Strick van Linschoten, *met al de aanteekeningen en copijen betrekkelijk datzelfde onderwerp door haar Echtgenoot nagelaten. Ik was toen met mijn verhaal betreffende de Indische kerk gereed; maar heb het daarna geheel overgewerkt, daarbij een ruim gebruik makende van de rijke nalatenschap van dezen veelzijdigen en grondigen geleerde, zoodat mijn werk een zeer aanzienlijke uitbreiding verkreeg. Een bepaald plan of een schets over dit onderwerp heb ik onder de papieren van Prof.* Millies *niet gevonden.*

Van een verdeeling der Indische kerkhistorie in tijdvakken gaf wijlen de Heer Heldring *indertijd eene proeve. Zij kwam hierop neder:*

1620—1650, *van* Koen *tot* Maatsuiker, *het tijdperk van hare vestiging en opkomst;*

1650—1750, *van* Maatsuiker *tot* Mossel, *haar bloei* [1]*;*

1750—1851, *van* Mossel *tot* Duymaer van Twist, *achteruitgang en einde* [2].

Deze verdeeling kon mij evenwel weinig voldoen.

Toen ik de eerste maal het verhaal der geschiedenis van de Indische kerk opstelde, waarbij dat verhaal ook de tegenwoordige eeuw omvatte, stond mij de volgende verdeeling in tijdvakken voor den geest:

Van het begin tot 1730*; vermits omstreeks dezen tijd het verval en de achteruitgang der Compagnie zich reeds zeer duidelijk voor aller oog vertoonde, en tenzelfden tijde de overheersching van de kerk door den staat een besliste zaak en hare onderdrukking op het hoogst geklommen was. De* 2[de] *periode zou dan eindigen met* 1795, *de scheiding van kerk en staat in Nederland en de ondergang der Compagnie. Een geschikt rustpunt zou ook het op-*

---

[1]) *Sommigen stellen dien bloeitijd reeds vroeger.* (Vgl. C. D. BUSKEN HUET, *Nation. Vertoogen*, I, 28).

[2]) O. G. HELDRING, *De Ned. Herv. kerk in Indië*, Utr. 1855, 8°, bl. 24, 25.

treden van den Gouverneur-Generaal G. W. Baron van Imhoff kunnen aanbieden. Maar bij de latere bewerking heb ik de lotgevallen der Indische kerk gedurende deze eeuw laten varen, wegens de al te groote uitbreiding, die het werk krijgen zou, en de daarvan onafscheidelijke kostbaarheid der uitgave. Een indeeling in perioden scheen mij ten slotte overbodig.

Het was aanvankelijk mijn plan, de Kerkelijke bezoekreizen in een afzonderlijk Hoofdstuk te behandelen, om het eigenaardige dat ze in Indië aanbieden, en omdat ze geheel afwijken van hetgeen er in Europa misschien eenigszins mee zou kunnen worden vergeleken. In de Kerke-orde van Amboina, *dd.* 4 *April* 1673, *zijn ze ook in een afzonderlijk hoofdstuk, het III^de^, opgenomen, (zie beneden, bladz.* 164 *en* 165). *Maar bij meer nadenken besloot ik ze te voegen bij het Hoofdstuk Predikanten (zie bl.* 306), *omdat toch ook de dienstreizen behoorden tot hun werk.*

Eindelijk breng ik hier mijn hartelijken dank aan allen op Java en in Nederland, die mij bij deze studiën hunne hulp en aanmoediging schonken; die mij op mij nog onbekende bronnen opmerkzaam maakten; mij hun boeken uit hun particuliere boekerijen ten gebruike afstonden; aan de beheerders der openbare bibliotheken, die mij het bezoeken dier inrichtingen gemakkelijk maakten; aan hen die mij bouwstoffen verschaften, en die mij den toegang openden tot archieven en handschriften, of die mij hielpen zoeken naar zeldzaam geworden boeken; en nogmaals vooral aan Mevr. de Wed. Millies voor den welwillenden afstand van den rijken schat van aanteekeningen, nagelaten door haren werkzamen en geleerden echtgenoot.

v. T. d. B.

INHOUD.

INLEIDING.

Toen de Portugeezen, in de eerste helft der zestiende eeuw, door schrander beleid en voorspoedige oorlogen hun uitgestrekt gebied in Oost-Indië vestigden, trachtten zij tevens de Indische volken tot het Christendom te bekeeren. Reeds Vasco de Gama had twee Trinitariër-monniken met zich medegenomen op het schip, waarmede hij in 1497 Portugal verliet. De een stierf op de reis; de ander, Pedro de Corilham, betrad met den ontdekker het land, 9 Mei 1498, te Calicut, maar stierf nog in datzelfde jaar den marteldood.

Op zijne tweede reis naar Indië, 1502, nam Vasco de Gama nieuwe zendelingen met zich mede van de Franciscaner-orde. Dominicanen volgden weldra. Nadat de stad Goa, wegens hare voortreffelijke haven, het middelpunt van de Portugeesche macht in Indië geworden was (1510), werd zij weldra ook het middelpunt der zending en kon het eerste klooster in 1518 aldaar gesticht worden. Ten jare 1534 gaf paus Paulus III aan het bisdom Goa al het land in bezit dat zich van de Kaap de Goede Hoop tot China uitstrekte. P. Joao Albuquerque, een Franciscaner en biechtvader des konings Joao III, was de eerste bisschop van Goa, waar hij in 1539 met twee Franciscaner geestelijken aankwam. Door het stichten van kerken te Goa, door het ondernemen van gevaarvolle reizen, niettegenstaande zijn hoogen ouderdom, maakte deze bisschop zich zeer verdienstelijk; inzonderheid trachtte hij, bijgestaan door zijn ijverigen Generaal-Vicarius Vaz, ook den zeer onzedelijken toestand der Portugeezen in Indië te verbeteren.

Maar de werkzaamheid der Dominicaner- en Franciscanerorden werd door die der Jezuïeten overtroffen.

François de Jasse (Franciscus Xaverius, aldus genaamd naar de vesting Xaviero, gelegen aan den voet der Pyreneeën bij Pampeluna in Navarre, waar hij in 1497 geboren was), Loyola 's vriend en leerling, ging, voorzien van eene pauselijke volmacht, als Apostolisch Nuntius in het Oosten, in 1541 met twee andere Jezuïeten uit Portugal naar Oost-Indië en vestigde in het volgende jaar het middelpunt zijner werkzaamheid te Goa. Met open armen door bisschop Albuquerque ontvangen, wijdde hij zijne eerste zorgen aan de verbetering der zeden (bekeering) van de inwoners der stad, en begon hij met de kinderen en de slaven, om door dezen op de volwassenen te werken. Door zijne liefderijke verpleging der zieken, door zijne onderwijzingen en vurige predikatiën bracht hij weldra eene geheele verandering in de zeden tot stand, verzoende de twistenden met elkander, roeide de heerschende polygamie uit en bracht troost en verkwikking in de gevangenissen en hospitalen. Door de Portugeesche regeering krachtdadig ondersteund, kon hij aan jonge Indianen, die tot het Christendom waren overgegaan, in een groot seminarium de vereischte opleiding geven. Nadat hij gedurende vijf maanden aldus rusteloos gewerkt had, opende zich een rijker arbeidsveld voor hem, namelijk de *Visscherskust*, waar men reeds, doch met luttel gevolg, gepoogd had het Christendom onder de Paravers in te voeren. Hier leerde hij het Tamulisch, zette den Roomschen Catechismus in die taal over en predikte er van dorp tot dorp, onderwijzende zoowel kinderen als volwassenen. Duizenden, meest uit de kasten der Paria's, werden door Xavier gedoopt, en in de aldus gestichte gemeenten stelde hij de meest bekwame leden aan om de overigen verder te onderwijzen en tot godsvrucht op te leiden. Voor deze nieuw bekeerde Heidenen was Xavier een vader en weldoener.

In 1544 doopte hij op nieuw duizenden aan de kust van Travancore. In het volgende jaar begaf hij zich naar Malakka en vandaar naar de Molukken. Het was omstreeks dezen tijd dat nog verscheidene geestelijken van de Jezuïetenorde uit Spanje en Italië naar Indië kwamen, aan wie Xavier hunne bestemming op onderscheidene plaatsen aanwees. Had Xavier, op bevel van den koning van Portugal, den dienst der afgodsbeelden in den omtrek van Goa kunnen verbieden, hetzelfde deed hij op Malakka, Amboina en Ternate, gedurende de jaren 1545 en '46.

In de Molukken had Xavier een jongen, schranderen Japanner, Anger genaamd, leeren kennen, door wiens mededeelingen hem duidelijk was geworden, welk een rijke oogst in Japan te

winnen zou zijn. Met dezen Anger en eenige andere Jezuïeten reisde Xavier van Cochin af in 1549, om voor de Japanners te worden wat hij voor de Indiërs geworden was [1]).

Bisschop Albuquerque overleed 1557. In datzelfde jaar verhief paus Paulus IV Goa tot aartsbisdom [2]). Onder negentien aartsbisschoppen, die elkander opvolgden, bleven zendelingen der Jezuïeten, doorgaans in vreedzame samenwerking met geestelijken van andere orden, het Christendom in Oost-Indië voortplanten.

Nadat de Nederlanders Ceylon, Java, Amboina en eenige nabijgelegen eilanden op de Portugeezen veroverd hadden, werd het Roomsch-Catholicisme spoedig door de Hervormde Kerk verdrongen, zoowel door het oprichten van scholen als door het vestigen van predikanten.

Zie MÜLLBAUER, *Geschichte der Katholischen Missionen in Ostindiën, von der Zeit* VASCO DA GAMA'*s bis zur Mitte der* 18*ten* *Jahrh.* — Eine von der Theol. Fac. der Univ. zu München gekrönte Preisschrift, 1851. (Scripta Acad. Monachii 1850—'51).

---

[1]) Xavier stierf 1552. Zijn lijk werd te Goa begraven. Reeds in 1619 werd hij gecanoniseerd. Op voorstel van den koning van Portugal werd de titel van *Apostel der Indiërs en Protector van Indië* door paus Benedictus XIV aan Xavier toegekend ten jare 1747.

[2]) In 1560 werd de Inquisitie te Goa ingevoerd.

EERSTE HOOFDSTUK.

KERKELIJKE STATISTIEK.

Het was een natuurlijk gevolg van den godsdienstigen zin der Nederlandsche natie, dat zij na hare vestiging in overzeesche gewesten al spoedig er op bedacht zou zijn, te voorzien in de godsdienstige behoeften van hen, die uit het Moederland naar die overzeesche landen heentogen, en tevens te zorgen voor de bekeering der heidensche of mohamedaansche landzaten tot het Christendom. Nauwelijks hadden zij vasten voet in Indië gekregen en waren de eerste forten gebouwd of veroverd op de Portugeezen en anderen, of men stelde orde op het geregeld houden der godsdienstoefeningen, op de viering van den rustdag, enz. Waar een genoegzaam aantal Nederlanders bij elkander woonde, verrees weldra een bedehuis; en waar men geen kerkgebouw had, vergaderde men in eene bijzondere woning van een der gemeenteleden, of op eenige andere plaats. Zoo spoedig mogelijk voorzagen onze voorouders de nieuwe kolonisten van godsdienstleeraars, onderwijzers en krankbezoekers. Men gaf ze onzen koenen zeevaarders mede op hunne stoute ontdekkingstochten en verre handelsreizen.

Reeds in de 16e eeuw was de bekeering der inlanders een geliefkoosd denkbeeld; maar in het octrooi der O.-Ind. Comp. van 20 Maart 1602 is van verbreiding van het Christendom onder de oostersche volken niets te vinden [1]). Eerst in 1603 zag men om

---

[1]) VAN AITSEMA, *Saken van Staat en Oorlogh*, 's Grav. 1669—'72. 1e Deel, bl. 154, 159, 160, 797. *Octroy, bij de Staten-Gener.... verleent aan de O. I. Comp....* 's Gravenhage, en: *Verzameling der stukken rakende de zaak van Dirk van Hogendorp,...* 's Grav., 1801.

naar geschikte mannen voor de verkondiging van Gods woord in Indië; en men vond er een in 1606 [1]). En zoo werd het al spoedig de gedragslijn der Compagnie, niet slechts te koloniseeren, maar ook te evangeliseeren. Zij was zelve zendeling-genootschap en beschouwde zich als door de Voorzienigheid geroepen om aan de volkeren van den Indischen Archipel de zegeningen des Christendoms te brengen [2]). Toch was het haar in den aanvang voornamelijk om handelsvoordeel, soms ook een weinig om de eer des vaderlands of om de uitbreiding van onzen godsdienst te doen, in elk geval niet om heerschappij of souvereiniteit [3]).

Als *eerste* predikant, die naar Indië vertrok, wordt genoemd Philippus Pieterszoon van *Delft*. Deze zou ten jare 1598 met den vice-admiraal Wijbrandt van Warwijck op het eiland *Mauritius* gekomen zijn, aldaar twee malen gepredikt, en een »slaaf" van *Madagascar* gedoopt hebben [4]).

Deze opgaaf stemt geheel overeen met het vroegste bericht, hetwelk aldus luidt: 1º. omtrent dien inboorling van Madagascar: »op een eiland, eene mijl van Madagascar, later genoemd: »*het hollandsche kerkhof*," hebben zij gevangen genomen twee mannen; .... deze twee jonghers voerden de onzen met nae Hollandt, en noemden den een Laurens, den ander Madagascar [5]), naar de namen van het eiland St. Laurens of Madagascar.

---

[1]) VAN DER CHIJS, *De stichting der vereenigde O.-Ind. Compagnie*, Leid. 1856, bl. 62, noot, en bl. 98 volgg., alwaar men den origineelen tekst van het *Octroy* vindt. Ik bezit ook een zeer oud afschrift van het *Octroy* van 1602, (afkomstig uit de boekerij van wijlen Prof. H. C. Millies), waarachter de continuatie van 1622 en de 3e, 4e en 5e prolongatien van 1623, 1647 en 1665; ampliatien, interpretatien, akten, plakkaten, enz. gevoegd zijn. Zie verder HOFSTEDE, *O. Ind. Kerkz.*, Rott. 1779 en 1780. I, 37, en NEURDENBURG, *Geschied. tegenover Kritiek*, Rott. 1864. bl. 44.

[2]) BRUMUND, *Bijdrage tot de geschiedenis der kerk van Batavia*, in het „Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde," XIII (1863), bl. 64 en 75. — MILLIES, *Opmerkingen over de bronnen voor de beoefening der Kerkgeschied. van N. O. Indie*, in de „Verslagen en mededeelingen der Koninkl. Akad. van Wetensch. (Afd. Letterk.)" VII, 1863, bl. 15, 16.

[3]) Prof. VISSCHER, *Leiddraad tot de algemeene geschied. van het Vaderland;* Utr. 1851, II, bl. 196.

[4]) *Batavia in deszelfs geleegenheit, opkomst, voortreffelijke gebouwen....* Amst. 1799. Deel III, bl. 38.

[5]) *Begin en Voortgang van de vereenigde Neederlandtsche geoctroyeerde Oost-Indische compagnie.* Gedrukt in 1646, Eerste Deel: „De eerste schipvaerd der Holl. natie naer Oost-Indien, waarinne verhaelt wordt al wat haer sonderlings onder wegen bejegent is," enz. bl. 10, 14 en 15.

Dit was gebeurd op de eerste reis onder Cornelis Houtman, nadat ze uit Texel waren uitgezeild, met vier schepen, den 2 April 1595.

Uit dezelfde bron vernemen wij nog het volgende: »Haer *predicant Philippus Pietersen* van *Delft*, een degelijk en geschickt man, seer straffelijc, niemand ontsiende, heeft des sondaeghs tweemael op dit eyland Predicatie gedaen; des voormiddags gingh de een helft van 't volc aan Land om Predicatie te hooren, ende des namiddaghs d'ander helft. Op deze plaats isser ooc een (genaemt Laurens, geboren van 't Eyland Madagascar) gedoopt, met een oft twee van de maets, die noch onghedoopt waren" [1]). En verder: »27 septembris (van het jaar 1598) heeft zeker Indiaan, die zij de reis te voren meegebragt hadden van Madagascar, het christelijk geloof aangenomen, en zich laten doopen, zijnde ghenaemt gheworden Laurens" [2]). Op een der prentverbeeldingen, bij deze voijagiën gevoegd, ziet men dan ook inderdaad Philippus Pieterszoon, met zijne halve gemeente vóór zich, onder een boom [3]).

Wij moeten echter dit verhaal verbeteren uit de oorspronkelijke monsterrol van het schip waarop Phil. P. zich bevond, waaruit blijkt, dat Philippus Pietersen, die als een gestreng en onverschrokken »predicant" geroemd wordt, slechts krankbezoeker was [4]). We willen zijn verdiensten hiermede niet verkleinen; en

---

[1]) T. a. p. Waerachtig verhael van de schipvaerd op Oost-Indien, ghedaen bij de acht schepen, in den jare 1598, van Amsterdam uytgezeilt, onder 't beleid van den Admirael Jacob Corneliszoon van Neck, en de Vice-Admirael Wybrand van Warwijck. Getrocken uit het Journael ofte Daghregister, bl. 5.

[2]) T. a. p. „Tweede schipvaerd der Hollanders naar Oost-Indien," bl. 2.

[3]) De plaat tegenover bl. 4, fig. N°. 11. Wie verder over de historische trouw dier reisverhalen oordeelen wil, raadplege: DODT VAN FLENSBURG: *Iets over de journalen van den eersten en tweeden togt door de Nederlanders naar de Oost-Indien gedaan;* in de „Berigten en verhandelingen betrekkelijk het zeewezen, de zeevaartkunde en de daarmede in verband staande wetenschappen," van Jhr. TINDAL en SWART, 2e Deel, Amst. 1846. — Wijlen prof. MILLIES had eenmaal het plan opgevat, om die eerste oorspronkelijke journalen onverminkt in het licht te geven. Jammer maar, dat ons land voor dergelijke ondernemingen zoo klein is, en die ondernemingen zelve zoo kostbaar zijn.

[4]) Ik geef hier weer wat de hoogleeraar MILLIES mij mondeling heeft medegedeeld; zelf heb ik de monsterrol niet gezien.

In de „*de Gids*" van Decemb. 1872, bl. 381, 387, 391 Noot, 392, 393, volgg., in een stuk, getiteld: „*De tweede scheepstocht der Nederlanders naar*

de *eerste* inboorling uit een gewest beoosten de Kaap de Goede Hoop, die door dezen Pietersen gedoopt is, zal wel de genoemde Laurens geweest zijn [1]). De *eerste* gereformeerde hollandsche predikant in Oost-Indië is geweest Caspar Wiltens, van *Antwerpen*. Deze stond te Amboina van het jaar 1615 tot het jaar 1625 [2]).

Vóór wij over de verschillende gemeenten in N. O.-Indië gaan spreken, moeten wij in herinnering brengen, dat de heerschappij der Hollanders over den Indischen Archipel vroeger verbonden was met die over zoo vele andere, thans voor ons verloren landen en bezittingen in Zuid-Azië en elders, zooals Formosa, 't schier-

---

Oost-Indie," heeft GERLACH nog op nieuw Phil. Pietersen van *Delft* „*predicant*" genoemd. — Zie ook: Het Tijdschr. „*Geloof en vrijheid*," 1870, bl. 22.

[1]) Phil. Pietersen is niet onmogelijk dezelfde, die in 1605 predt. werd te Leksmond en Lakeveld, en 7 Decemb. 1608 in 't Woud bij Delft, en aldaar 16 Maart 1616 overleed. (Zie *Nederl. Acteboek* II, 216, vol. VIII, 190). Ik houd hem voor denzelfden die in het *Protocol* van den Amsterdamschen kerkeraad genoemd wordt, voor welk college hij 15 Juli 1604 verscheen en rapport uitbracht van zijn verrichten dienst. (Dr. RUTGERS, *Het kerkverband....* Amst. 1882, bl. 174).

[2]) Hij was geboren in 1584, studeerde te Leiden en maakte een Lat. lofdicht op Heemskerk. (*Pamfl. Meulman*, I, 1077).

In het boekje van COLUMBA en DREAS, getiteld: „*Naaml. der predd. in de class. van Dokkum*," Leeuw. 1766, bl. 17 leest men het volgende: „Sixtus Abbas was priester te Leeuwarden, daarna gereformeerde Leeraar, was ook in dienst te (sic) Indiën 1567, 1568." Dit „*Indiën*" is eene drukfout en moet door „*Embden*" vervangen worden. Dit lijdt geen twijfel. Lichtklaar bewijs daarvoor vindt men in LAURMAN, „*Naaml. der predd. in de class. van Leeuwarden*," Leeuw. 1751, bl. 3. Daar wordt Sixtus Abbas in dezelfde jaren 1567 en '68, in welke hij bij Columba, *Predd. van Dokkum*, bl. 17, in *Indiën* in dienst genoemd wordt, als te *Embden* aangesteld en overleden vermeld. Wij lezen n.l. bij LAURMAN, onder het hoofd *Leeuwarden*: „1566. Sicco Abbas (Sixtus Abbes) komt te *Embden* en wordt daar 2 October 1567 tot een visitator en begrafenis-prediker aangestelt, en 1568 in Januarij tot ordinaris predikant beroepen. Overleed in 1568 op den 12 september." — Ware dit niet zoo, ware ons beweren niet juist, en Sixtus Abbas werkelijk in *Indië* geweest, dan verviel hetgeen wij boven gezegd hebben omtrent Caspar Wiltens, en dan was S. Abbas de *eerste* hollandsche predikant in Indië geweest. (Vgl. MEINERS, *Oostvriesl. Kerkgeschied.* Gron. 1738, I, 418, 457 en REITSMA *Honderd jaren uit de Geschied. der hervorming en der herv. Kerk in Friesl.*, Leeuw. 1876, bl. 127—129, 139).

eiland Malakka, Ceylon, de Kaap de Goede Hoop, de kusten van Malabar en Coromandel, Suratte, Mauritius, enz. [1]).

Van welk een uitgestrektheid dit gebied was, zal men lichtelijk begrijpen, als men weet, dat, om een voorbeeld te noemen, de oppervlakte van onze belangrijkste bezitting, Java [2]), 2,313 vierkante geographische mijlen groot is, — die van Sumatra 8,025; — die van Nederland zelf slechts 573 [3]).

En van hoe grooten omvang de werkzaamheden waren van dat lichaam, hetwelk al die gewesten bestuurde, zal men evenzeer kunnen nagaan, vooral wanneer men er bij in aanmerking neemt, dat dit regeerend lichaam, de Oost-Indische Compagnie, zich letterlijk met alles bemoeide. Die Compagnie, welke in het oog der inlanders »eene Koninginne was in het verre Westen" [4]), beschouwde hare bezittingen in Indië als een uitgestrekt, aan haar in eigendom behoorend landgoed [5]); zij was »niet enkel vorst en koopman, zij was ook onderwijzer en evangelieprediker onder heidenen en mohamedanen, en zij bemoeide zich met alles, wat in Indië onder haar bereik viel" [6]). Maar die bezittingen stonden onder het gezag, althans onder de bescherming dier Compagnie, in dier voege, dat de inlandsche vorsten zich verbonden alléén aan deze maatschappij de producten des lands te leveren. Zij moesten haar trouw zweren en de Staten-Generaal benevens zijne Excellentie prins Maurits als hoogste overheid erkennen.

Voorzeker, de Prins, geen souverein zijnde, had met de verrichtingen eener handelmaatschappij niets te maken. Noch als Stadhouder der Nederlandsche provinciën, noch als kapitein en

---

[1]) Ceylon, Malabar, Coromandel, Suratte, Bengalen, enz. werd ook Indië „om de West" genoemd. HOFSTEDE, t. a. p., II, 87. „*Ons* Indiën," de Archipel, werd genoemd: „*Water-Indiën*." (Zie RUMPHIUS, *Amboinsche Rariteitskamer*, Amst. 1741, passim. Vgl. *Algem. Dagblad voor N. I.* 27 Nov. 1879).

[2]) Java werd vroeger genoemd „*Groot Java*," in tegenstelling van Sumbawa, dat „*Klein Java*" heette. (Zie WERNDLY, *Maleische spraakkunst*, Amst. 1736, Voorrede, VIII).

[3]) DE STUERS, *Vestiging en uitbreiding der Nederlanders op Sumatra*, Amst. 1849, I, 1, Noot. Het eiland Java is in grootte gelijk aan Italië, en Sumatra werd in 1718 bij Duitschland vergeleken. (*Biblioth. Bremens.*, III, 5, 955).

[4]) Prof. VISSCHER, t. a. p.

[5]) HOFDIJK, *Schets der geschied. der Nederl.* Amst. 1867, bl. 109, met een plaatje, waarop Batavia in 1680.

[6]) VETH, „*Het christendom in onze Kolonien en overzeesche bezittingen*," in: „Geschied. der christel. Kerk in Nederland," onder redactie der Proff. TER HAAR en MOLL. Amsterdam, 1867, II Deel, 28e tafereel, bl. 511.

admiraal-generaal der Unie, had hij gezag over den Oost-Indischen koophandel, die ook zich zelven beschermde en zijn eigen leger had, evenals zijn eigen vloten en bestuur [1]). Zoo verwonderlijk republikeinsch als evenwel dat alles in elkander zat en onder de Staten-Generaal gesteld was, scheen het voor Oostersche verstanden een schip zonder mast, of zooals onze vijanden en mededingers het voorstelden, een volstrekt ordeloos bewind van ketters, muiters en zeeroovers. Zonder van een machtig Potentaat te hooren gewagen, konden zich de Indische vorsten geen denkbeeld maken van schepen onder Hollandsche vlag met »V. O. C." (Vereenigde O.-I. Comp.) in het midden. Men zeide hun derhalve, dat »O. C." eene reederij was; men stelde hun de Staten-Generaal als landraden voor, en deed hen gelooven, dat Zijne Doorluchtige Hoogheid, prins Maurits, de machtige vorst, die Spanje en Portugal deed beven, het hoofd was van den Staat [2]).

Die O.-Ind. Compagnie was een »wonderbaar lichaam, dat onder de zonderlingste wijze van bestuur, veelhoofdigheid en eenheid, de meest verschillende zijden, buitengewonen ijver en wakkere ondernemingszucht, schitterende en grootsche daden naast de afschuwelijkste vlekken vertoont. In Nederland beheerscht door den invloed van participanten, van bewindhebbers in de verschillende steden, waar Kamers der Compagnie gevestigd waren, door een opperraad van XVII^en [3]), vaak nog onder den invloed van 's lands staten en den Prins Stadhouder; aan de andere zijde van den Oceaan, in Indië, onder het bestuur van een Generaal, die met zijnen Raad oppermachtig over vele landen en volken gebood, eene

---

[1]) Toch oefende niet zelden, ook in later dagen, de Prins Stadhouder grooten invloed uit. Dit bleek o. a. nog in 1777 bij de aanstelling van Josua van Iperen tot *predikant* voor Batavia. (Zie WACHTER, *Lijk- en lofreden op J. van Iperen*, bl. 22), en in vele andere, vrij wat belangrijker zaken, zooals we later hopen aan te toonen.

[2]) Prof. VISSCHER, t. a. p., II, 194, 195.

[3]) Zie over de samenstelling en het bestuur der O.-Ind. Comp. Mr. VAN REES, *Geschied. der staathuishoudkunde in Nederl*, Utr. 1868, II, 23 en 24. Het getal bewindhebbers was volgens VAN DER CHIJS, t. a. p., bl. 107, Noot, drie en zeventig; later werd dat getal opgevoerd tot 75, ofschoon men nog altijd van „de *Zeventienen*" sprak. (Zie VAN SOEST, *Geschied. van het Kultuurstelsel*, Rott. 1869—'71, I, 38, 39). In den beginne werden vertegenwoordigd de Kamers van Amsterdam, Zeeland, Delft, Rotterdam, Hoorn en Enkhuizen. Gelderland, Utrecht, Friesland, Dordrecht en Gouda zonden van tijd tot tijd buiten-bewindhebbers naar de Kamer te Amsterdam.

macht uitoefende, die alles, alle takken van bestuur, alle belangen, geestelijke en stoffelijke, het grootste en het kleinste omvatte, beheerschte, regelde, bepaalde, waar aan niets ook het geringste ontging, die over oorlog en vrede besliste, landen en rijken veroverde, nieuwe werelddeelen ontdekte en besluiten nam over de drukfouten in eene Bijbelvertaling, of over het uitgeven van een weekbriefje der predikbeurten. Dat bestuur ontving onafgebroken, geregeld van al hare dienaren, in het grootst gedeelte van Zuid-Oost- en West-Azië verspreid, brieven, berichten, verslagen over allerlei zaken; dat alles werd twee eeuwen lang verzameld, bewaard, afgeschreven, naar Nederland overgezonden...." [1]).

In dat wijd uitgestrekte gebied van O.-Indië nu waren de *oudste* hervormde gemeenten die van Amboina, Malakka, de Nederduitsche en Maleische gemeenten van Batavia, die te Colombo, Paleacette, Banda [2]).

Als de *belangrijkste* gemeenten, als die welke door hare grootte of door het aanzienlijk aantal predikanten, die haar vroeger en later bediend hebben, het eerst in aanmerking verdienen te komen, noemen wij Batavia, Amboina, Banda, Ternate, Point-de-Gala, Formosa.

We beginnen met de gemeenten van *Batavia* nader te beschouwen en wel het eerst met de Nederduitsche of Hollandsche. De stad, gesticht door Jan Pietersz. Koen in 1619 op de puinhoopen van het oude *Jacatra*, werd eerst 23 Augustus 1621 „*Batavia*" genoemd [3]).

---

[1]) MILLIES, t. a. p., bl. 42.

[2]) WALAEI Opera, L. B. 1747, II, 475.

RUTGERS, t. a. p., bl. 190.

[3]) Den 12 Maart 1619 werd aan het Fort den naam *Batavia* gegeven. In openbare geschriften werd hij niet gebezigd vóór genoemden datum, 23 Aug. 1621. (CORN. DE BRUYN, *Reizen*. Delft, 1698, II, 389. DU BOIS, *Vies des Gouverneurs-generaux*, bl. 52, 62 Noot. *Vaderlandsche Historien*, Dl. X, bl. 395. VAN DER CHIJS, *De Nederlanders te Jakatra*, bl. 134 en 135).

De predikant HENRICUS DUYSENDPOND geeft eene verklaring of afleiding van den naam, door de Bewindhebberen ter Kamer van XVII aan de Hoofdstad van hare „Conquesten" in O. I. gegeven. Hij ziet den oorsprong van dien naam Batavia alsof men zeide: *Batoos Haven*, de bezittinge van Bato; of liever *Baat-Haven*, dat is, een Haven ofte woonplaats, tot hare bate, nutte, ofte voordeel. (HENRICUS DUYSENDPOND, *Zegen- en afscheidtswensch aan de Bewinthebberen van de O. Ind. Maetsch. ter Kamer van Hoorn*, te Hoorn, 1717, bl. 7).

In het in der haast opgeworpen Fort was bij de bezetting van Jacatra onder J. P. Koen reeds werkzaam Adriaan Jacobszoon Hulsebos als *eerste* predikant van Batavia [1]). Op 25 December 1618 hield hij eene godsdienstoefening voor een gehoor van ruim 180 personen. Er waren toen een dertigtal vrouwen in het Fort. Verscheidene van haar waren van de 36 der vloot onder Pieter Both [2]).

Ware het niet om het hoogst aandoenlijke, dat er voor ons gevoel gelegen is in een Avondmaalsviering toen dáar, en onder die omstandigheden, we zouden er niet opzettelijk melding van maken. Nu doen wij het, met het oog op de 41 Nederlanders die er deel aan namen. Wij weten wie zij geweest zijn — die 40 communicanten, met hun achtenswaardigen voorganger.

In een uiterst gebrekkige versterking, omringd door talrijke vijanden, zonder verduurzaamde levensmiddelen, op een afstand van meer dan drieduizend mijlen van 't vaderland en hunne naaste familiebetrekkingen, terwijl de eerste reis naar Indië 14 maanden had geduurd; zelden berichten van huis; een toestand, erger dan die in onze dagen ooit op Atjeh bestaan kan hebben; onder zulke omstandigheden avondmaal vieren, dat wil iets zeggen.... dat was aandoenlijk.... Zij die er deel aan namen te Batavia, op 3 Januari 1621, de eerste maal dat het daar bediend werd, door Adriaan Jacobszoon Hulsebos, »een vroom Godsaligh man," waren:

Jan Petersz. Coen, Generaal van deze Quartieren,
Frederick Houtman, Gouverneur [3]),

---

[1]) RUTGERS, t. a. p., bl. 189, 190.

[2]) DU BOIS, *Vies des Gouv. Gén.*, la Haye, 1763, p. 59.
V. HOËVELL, *Inwijding der Kerk te Cheribon*, Batavia, 1842, bl. 1.
BRUMUND. t. a. p., bl. 40.
HARTHOORN, „*Het ontstaan van Batavia*," in: „De Java-Bode," 28 Nov. 1868, Bijvoegsel.
Jonge dochters, uit Nederland in 1623 naar O.-Indië gezonden, genomen meest uit weeshuizen of armhuizen, dienstmaagden, „ofte sus deernen van soberen staat," — (dus niet, gelijk sommigen meenen, uit publieke huizen), om uitgehuwelijkt te worden aan lieden van onze natie. BAUDARTIUS, *Kerkel. en wereltl. geschied.*, Arnh. 1625, Deel II, Boek 15, bl. 174.

[3]) Over dezen Frederik Houtman van Alkmaar, die in Dec. 1618 als commandeur uit Texel zeilde met „*de Maegt van Dordrecht*,"

Pieter Carpentier, Gouverneur, en Directeur,
Jacob Dedel, Raet van Indyen,
Martinus Sonck, Advocaat Fiscael,
A. van Uffelen,
Tijs Cornelisz,
Thomas Cornelisz,
Aert Barents,
Jacob Anthonisz. Dubbelrijck,
Cornelis Maes,
Jonas Aertsz. van Wijnes,
Richard Hamelton,
Willem Iedes,
Ovitius Abbema,
Jan de Pape,
Cornelis Jansz. Wijenburch,
Joost Jacobsz. Tielen,
Ambrois de la Chappelle,
Willem Gerritsz,
Thomas Stapleton,
Lambert Vergu,
Willem Milde,
Bastiaen Mertensz,
Wessel Gerritsz,
Pieter Diericksz,
Pieter Pietersz. Wagensvelt, de oude,
Wynand Raef,

---

die in 1619 Gouverneur was van Batjan, en met het schip „*Het Bergterboot*" terug keerde. Zie: VAN WASSENAER, *Hist. Verhaal.* Junius 1624, bl. 24; Octob. 1625, p. 14 vs.; Dec. 1626 p. 66. In het begin van 1619 bevond hij zich met 2 hollandsche schepen aan de Kaap de Goede Hoop; in 1621 was hij bij de verovering van Banda, en nam eenige kinderen van Amboineesche opperhoofden mede naar Nederland, om hen daar tot schoolmeesters te doen opleiden. De brief van de beide vorsten aan Prins Maurits, waarbij deze verzoeken, dat hunne zonen, die zij overzonden, in het Christendom mochten opgevoed worden (1 Aug. 1620), is bewaard gebleven en gedrukt, 's Grav. 1621. Zie: PETIT, *Catal. Pamfl. Thysius,* I, bl. 155, N°. 1320/21. Over die kinderen en hun opvoeding in Nederland, zie ons hoofdstuk Onderwijs. Over verschillende Houtmans zie: „Navorscher," 1863, Bijblad CXXXII* volgg. Bijbl. CLXXIX en CXXXII. LAUTS, in: „Konst- en Letterbode," 1836. BODEL NIJENHUIS, *Over het leven en de letterk. verdiensten van Fred. de Houtman.* BRUINVIS, in de „Navorscher," 11. Dr. AB UTRECHT DRESSELHUIS, in: „Vaderl. Letteroefeningen," 1841, Mengelwerk, p. 529. Prof. VISSCHER, in: „Kronijk van het Utrechtsch Genootschap," te Utrecht, 1852, p. 363—371. HIEBINK, *Het Ned. zend. gen.*, Rott. 1855, bl. 80.

Meyster Jan van Broecke,
Gomarus Stam,
Adriaen Cornelisz. Paeu,
Lodewijck Dominicus,
Claes Claesz. van Vlissinghe,
Hendrick van Engel,
Thomas Philipsz,
Cornelis van Maes Metses,
Pieter Pietersz. Wagensvelt, de jonge,
Casper Jelisz,
Lucas Aertsz,
Richard Jonghe [1]).

Volgens de Resolutie van 15 December 1620 zouden in den beginne alleen de bewoners van het Fort, de stad en de omstreken van Jacatra als lidmaten der hervormde gemeente beschouwd worden. Het getal lidmaten was dan ook in 1622 slechts 31, namelijk 23 oude en 8 nieuwe. Die kieskeurigheid was goed. Immers we mogen ons geen al te hooge gedachte vormen van het gehalte der eerste Bataviasche gemeente. De bevolking toch der stad bestond in de eerste jaren na hare stichting, ten deele althans, uit Balineesche slaven, ontslagen soldaten en matrozen en inlandsche huishoudsters of bijzitten [2]).

De Nederduitsche gemeente van Batavia telde in 1630 nog slechts 31 lidmaten. Twee jaar later schreef de predikant Justus Heurnius aan prof. Walaeus te Leiden, dat er 500 waren [3]). Er werd dan ook in dat jaar een vierde predikant aangesteld en als zoodanig beroepen Georgius Candidius. In 1635 waren er reeds 700 gemeenteleden. In 1639 waren er 150 doopelingen en een gelijk getal ingezegende huwelijken, terwijl er in 1652 behoefte werd gevoeld aan een vijfden predikant.

---

[1]) De „*forma*" van de belijdenis des geloofs door de ledematen en communicanten toen onderteekend, vindt men bij BRUMUND, t. a. p., bl. 9 en 17—19.

Zie: BAUDARTIUS, t. a. p. Deel II, 13e Boek, blz. 40.

[2]) BRUMUND, t. a. p., bl. 9.

V. REES, t. a. p., bl. 256.

Tijdschr. voor Nederl. Indie, Oct. 1870, bl. 308.

Bijdr. voor taal-, land- en volkenk. van N. I., Nieuwe volgreeks, I Deel, bl. 183.

[3]) Geen geringe ergernis verwekte de ontdekking, dat de Gouverneur-Generaal Brouwer, 1632—'36, geen lidmaat was. Of Z. Exc. in het geheel geen lidmaat was, dan wel of hij zich niet aan de Batav. gemeente had aangesloten, is ons niet gebleken.

Allengs moest dit getal uitgebreid worden. In 1669 bracht men het op zes, in 1675 op zeven. In Sept. van laatstgenoemd jaar waren te Batavia aanwezig dertien predikanten, 7 vaste en 6 buiten-predikanten. Het waren:

Augustinus Thornton, de oudere [1])
Cornelius Lindius,
Theophilus Brelius,
Cornelius Pays,
Petrus Wijtens,
Theodorus Zas,
Fredericus Gueynier,
François Caron,
Jacobus Rhijnsdijk,
David de Fernij,
Lucas Bosch ab Osch,
Melchior Leijdekker en
Marcus Masius,

Het getal vaste predikanten was in 1683 te Batavia bepaald op tien [2]). In 1729 bedroeg het vijftien en het volgende jaar zeventien. Bovendien waren er doorgaans eenige predikanten tijdelijk te Batavia, die aldaar vertoefden bij gelegenheid hunner overplaatsing, hunner aankomst uit het vaderland, of bij hun vertrek naar Europa, als wanneer Batavia bijna altijd de plaats was van inscheping of ontscheping, of die van verwisseling van scheepsgelegenheid. Doorgaans vernam men ook daar eerst, welke de plaats was zijner toekomstige bestemming. In 1722 waren er te Batavia vier van zulke buitenpredikanten, gelijk men hen noemde. Gewoonlijk deden zij er ook tijdens hun verblijf eenig dienstwerk.

De gemeente breidde zich langzamerhand uit, ook door het bouwen van forten en versterkingen meer landwaarts in. Zoo werd in 1656 een fortje aangelegd daar waar nu het Marine-hotel of de Kavallerie-kazerne staat. Men gaf het den naam *Rijswijk*, niet naar een der Nederlandsche dorpen van dien naam, maar omdat het in de »rijs-" (voor rijst-) velden lag, aan den zuid-kant van de stad, (»ende na deselve genoemt is Rijstwijck") [3]). In 1706 was het getal ledematen te Batavia omtrent 4110.

---

[1]) Zoo onderscheid ik hem van zijn jongeren naam- en ambtgenoot. Beiden stonden te Batavia. Zij waren bloedverwanten. De jongere, geboren te Batavia, verdedigde 29 Januari 1689 te Leiden stellingen, die hij opdroeg aan Aug. Thornton, Portug. pred^t. te Batavia, „ parenti suo." Achter den naam van den jongere staat op den titel dier theses A. F. (Aug. Fil.?), wat mij eerst deed denken, dat ze vader en zoon waren. Later, in 1724, vinden we onder de Commissarissen van huwelijksche en kleine zaken te Batavia nog een Augustijn Thornton. (Zie *Catal.* FRED. MULLER en C^o. 1882, N°. 95).

[2]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 214. Dit getal was echter geenszins altijd vol, maar werd soms aangevuld door adjuncten. (*Batavia in deszelfs geleegenheit, opkomst* . . ., III, 53).

FABRICIUS, *Lux evang.*, Hamb. 1731, p. 593.

[3]) *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, 1872, I, 4, bl. 330.

De stad Batavia telde in 1624 reeds 8000 inwoners [1]; bijna een eeuw later werd haar grootte en belangrijkheid gelijkgesteld met die van Leeuwarden [2]. Maar die bevolking was zeer gemengd. Reeds ter plaatse Jacatra bestond ze uit »verscheiden natiën" [3]. Daardoor kon de noodzakelijkheid niet uitblijven, dat de predikdienst ook in andere talen en niet alleen in het Nederlandsch zou verricht worden. Toen de wensch, dat hierin zou worden voorzien, werd uitgesproken, kwamen het eerst in aanmerking het Maleisch, het Chineesch, het Javaansch en het Portugeesch. Wat het Javaansch en Chineesch betreft, de prediking van het Christendom in deze beide talen is voor onze eeuw bewaard gebleven. evenals de vertaling des Bijbels in het Javaansch [4]; en wat de bekeering der Chineezen betreft, in de gansche zeventiende eeuw werden niet meer dan zes personen uit de Chineesche natie gedoopt [5]. Omtrent het Maleisch evenwel besloot men reeds 3 Augustus 1620, binnen eene maand een begin met den dienst in die taal te maken. Het duurde evenwel nog tot den tweeden Kerstdag 1621 eer te Batavia voor de eerste maal in het Maleisch, de »lingua franca" van een groot deel van Indië, gepredikt werd. De eerste predikant der Maleische gemeente was Jacob Antoni'szoon Dubbeldrijk. Deze predikte vervolgens iederen Zondag; en, ofschoon redelijk ervaren in die taal las hij in den beginne zijne predikatiën nog voor.

De gemeente nam weldra in zielental toe, zoodat er in 1632 reeds sprake was van het inzamelen van gelden ten einde een eigen kerkgebouw voor haar te stichten. Na den dood van Ds. Joannes Roman [6] († 1658) heeft de dienst in die gemeente tien

---

[1] VAN WASSENAER. *Historisch Verhaal*, Amst. 1622—'23, p. 112 vs.

[2] *Biblioth. Bremens*, III, 5, 918.

De krankbezoeker Isaac Sunderman vergelijkt haar in grootte bij Middelburg in het begin der 18e eeuw. (*Geschriften* ..., Dev., 1714, bl. 137).

[3] BRUMUND, t. a. p., bl. 5.

[4] MILLIES, *Opmerkingen over de bronnen*, bl. 36.

BUSKEN HUET, *Nation. Vertoog*. II, 196, 205.

De Gids, 1853, II, bl. 153, volgg.

[5] GÜTZLAFF, *Afscheidswoord* ..., Amst. 1850, bl. 15.

[6] Deze JOH. R. was de zoon van den boekdrukker ADRIAAN ROMAN of ROOMAN, eerst uitgever, later docent aan de latijnsche school te Haarlem; de andere O.-I. predt. JOHANNES ROMAN was een Zeeuw. (Zie ROMAN, *Scheepsbedenckingen* ... Haarl. 1649, (pamfl. Thysius, 2538,) Opdragt. LEDEBOER, *Alphab. lijst v. boekdr.*, Utr. 1876, bl. 144, en HUNNIUS, *Zeeuwsche buise*, Midd. 1718, bl. 404).

jaren lang stil gestaan [1]). Toch oordeelde men 18 Febr. 1669 het noodig »ter bevordering van den godsdienst onder haar," dat er weer een predikant beroepen werd. Daartoe verzocht en verkreeg men verlof; en de vacature werd aangevuld door de benoeming van Daniel Brouwerius, die 25 Februari van het vorige jaar voor de tweede maal uit het vaderland in Indië was aangekomen. Vele bekwame en geleerde mannen hebben de gemeente gediend, zooals, Sebastiaan Dankaarts, Justus Heurnius, Joannes Roman, Daniel Brouwerius, Fredericus Gueynier, Melchior Leydecker, Petrus van der Vorm, George Henric Werndlij, en vele anderen. Jammer dat de gemeente nu en dan ontsierd werd door hevige twisten, niet het minst door die over het gebruik van het zoogenaamde hoog- en laag-Maleisch. Ten behoeve van hen die niet lezen konden, had men er bij den eeredienst het volgend gebruik ingevoerd. Bij het zingen der psalmen en gezangen las men nà den voorafgaanden versregel, eer men verder zong, telkens den volgenden voor, om hen zoo de Maleische liederen te doen leeren. Een tijdlang heeft deze gemeente twee predikanten te gelijk gehad [2]), maar meermalen was ze ook een poos vacant, zooals nà het vertrek van Cornelius van der Sluys, nà het overlijden van Hermannus Coldehorn; en in later tijd na den dood der predikanten Olivier Porjeere en Adriaan Zomerdijk.

Het laatste bolwerk der Portugeezen in den Indischen archipel, Malakka, was in 1641 door de Nederlanders veroverd. Vele inlandsche Christenen van daar, van Goa, Macào, Cochin, St. Thomas, van de kusten van Malabar en Coromandel en van Ceylon geboortig, verstonden het Portugeesch of uitsluitend of beter dan eenige andere taal. Van deze lieden hadden velen zich te Batavia gevestigd. Zouden deze afstammelingen der Portugeezen in de hervormde leer worden onderwezen en opgebouwd, dan moest men voor hen zich van de Portugeesche taal bedienen. En zoo bestond er reeds sedert 1633 te Batavia ook nog eene afzonderlijke Portugeesche gemeente. De predikant Nicolaas Molinaeus,

---

[1]) Den 8 Sept. 1654 werd voorgeschreven, dat er vóor- en namiddags in het Maleisch zou gepredikt worden; — nog geen drie weken later, den 25 dierzelfde maand, werd de dienst in die taal weêr afgeschaft. Deze besluiten staan onmiddellijk onder elkander, in de *Realia*, I, 467*a*.

[2]) VALENTIJN, *Beschrijving van Batavia*, bl. 245.

die als gewoon Hollandsch predikant op de kust van Coromandel reeds vijf jaren tevens in het Portugeesch het evangelie volgens de opvatting der vaderlandsche gereformeerde kerk had verkondigd, bood in datzelfde jaar 1633 aan, dit ook te Batavia te doen. De kerkeraad weigerde dit, omdat »men het nadeelig achtte voor de Maleische gemeente;" maar eigenlijk alleen uit nijd, omdat — zegt Valentijn — men den naarstigen Molinaeus die eer misgunde." Later, toen Molinaeus tot vast predikant voor Batavia benoemd was, Aug. 1633, en hij in 1634 als zoodanig de eenige was, kon men hem zulks niet langer beletten. en van dien tijd dagteekent het bestaan der Portugeesche gemeente te Batavia. Den 14 Mei van laatstgenoemd jaar hield hij de eerste Portugeesche predikatie. Een gansche reeks predikanten, vier en veertig in getal, had men daarna bij die gemeente, 1633—1808. Onder hen was meer dan één hoogstmerkwaardig en beroemd man, zooals b.v. Joam de Fereira d'Almeida en Johan Maurits Mohr. De gemeente breidde zich dan ook spoedig belangrijk uit. Den 24 Maart 1678 besloot de kerkeraad, de regeering om een *derden* Portugeeschen predikant te verzoeken en daartoe Ds. Bartholomeus Heynen voor te dragen en aan te bevelen. Aan dit verzoek werd toen niet voldaan; maar het getal zielen nam zóó sterk toe, dat er in een tijdsverloop van zeventien jaren, 1688—1705, ten tijde van de predikanten Jacobus op den Akker en Augustinus Thornton, den jongere, 4000 lidmaten waren aangenomen [1]). In het laatstgenoemde jaar waren er ook drie predikanten werkzaam. Jammer, dat we omtrent de Portugeesche taal, die er bij de hervormde gemeenten in Indië gebruikt werd, vermeld vinden, dat ze was »plat en bedorven" [2]). De Bataviasche gemeente begon dan ook door verschillende oorzaken in de achttiende eeuw langzamerhand in verval te komen. Reeds 27 October 1712 werd de vraag gedaan: of men »het prediken in de Portugeesche taal niet zou kunnen afschaffen?" Een der redenen van dit verval was gelegen in de omstandigheid, dat de Portugeesche taal al meer en meer door het Maleisch werd verdrongen. Een andere oorzaak was het gebrek aan leeraars [3]). Gelukkig besloot men 9 Juli 1715 met den dienst in

---

[1]) D'OUTREIN, *Bijbelsche Keurstoffen,* Amst. 1702, bl. 476.

[2]) *Hall. Miss. Gesch.*, II Th., Halle 1735, XIII, bl. 1001 en 1005.

[3]) Brief van den Kerkeraad van Batavia aan de Synodus van Noord-Holland, dd. 29 Dec. 1712.

het Portugeesch vooreerst voort te gaan, tot tijd en wijle de inlandsche Christenen wat meer nut zouden kunnen trekken uit de Nederduitsche of Maleische predikatiën. De laatste predikant der gemeente, Abraham Anthonij Engelbrecht, overleed 23 Sept. 1808; en nadat onze bezittingen Ceylon, Coromandel en Malabar aan de Engelschen waren overgegaan, werden bij besluit van Commissarissen-Generaal dd. 1 November 1816 de Portugeesche en Maleische gemeenten ineengesmolten [1]). Het getal lidmaten der beide gemeenten bedroeg toen omstreeks 830. De namen der predikanten, die de Nederduitsche, Maleische en Portugeesche gemeenten van Batavia bediend hebben, worden door Valentijn in zijn groot werk, *O. en N. O. Indië*, opgegeven, evenals door Dr. S. A. Buddingh, in zijne *Naamlijst* [2]).

Gelijk in vaderlandsche gemeenten, zoo waren er ook te Batavia, behalve predikanten, in dienst der O. Ind. Comp. ook kerkelijke dienaren van minderen rang. In de eerste helft der achttiende eeuw, 1720, 1722, toen te Batavia, met de omstreken en buitenwijken, meer dan 100,000 Christenen woonden [3]), had men daar vijf voorlezers, n.l. 2 in het kasteel, in de stadskerk 2 Portugeesche, en 1 in de Maleische kerk; — verder 1 organist, 5 krankbezoekers of ziekentroosters en 5 kosters. Het traktement, dat aan deze »Bedienden" betaald werd, bedroeg: ieder voorlezer $3^1/_4$ Rijksdaalder 's maands, een krankbezoeker, koster en organist evenveel.

In de eerste eeuw na de vestiging der Nederlanders op *Java* vinden wij, behalve te Batavia, op dat eiland geen Christelijke gemeenten. Later wèl, o. a. op de Noordkust, te Samarang, Rembang, Soerabaija, enz. Dat er te Samarang, de hoofdplaats van Java's Noord-Oost-Kust (dit Gouvernement strekte zich uit van de rivier Lossarie tot Banjoewangie) een vaste pred^t^. geplaatst zou zijn, werd 23 Juli 1753 besloten, en ruim twee jaar later werd als titularis voor deze gemeente aangewezen Ds. Johannes

---

[1]) Dr. BUDDINGH, *Proeve eener Chronol.-histor. schets*,... Arnhem 1857, bl. 58.

[2]) Ook in de godsdienstige behoeften der Fransche Refugié's werd te Batavia voorzien. In hunne taal predikte o.a. Fereira d'Almeida. In Januari 1668 werd als voorlezer bij deze gemeente aangesteld Jeremias Gallot à *f* 10 's maands. In 1721 telde zij 32 personen. (*Real.* I, 415*b*).

[3]) *Biblioth. Bremens*, V, 4, 717.

Wilhelmus Swemmelaar, met een traktement van *f* 130 's maands [1]).

De uitoefening van den hervormden eeredienst te *Soerabaija* dagteekent niet pas van 1718 [2]); reeds tien jaren vroeger, in 1708, was daar een krankbezoeker werkzaam; en voor er tijdelijk een predikant geplaatst werd, waren er, van 1684—1776, reeds dertien leeraars in het belang van den kerkelijken dienst van Batavia in bezoek heen gereisd. De meesten hunner stonden te Batavia; niet allen evenwel: Jacobus Vosmaer, pas van Amboina teruggekeerd en als »visitator" naar de »buitenkomptoiren" gezonden; Antonius Hoyer, ziek van Banda gekomen; Warnerus van Loo, die den dienst op het eiland Onrust nabij Batavia waarnam; Gerardus Kleijn, toen nog buiten vaste bediening en pas uit het vaderland aangekomen. De overigen: Johannes Wagardus, Wilhelmus Fredericus Faber, David Strohe, Wilhelmus Abbenbroek, Johan Mauritz Mohr, Siwerdus Brouwer, Sicco Ittema, Hermanus Petrus van de Werth en Hermanus Wachter waren allen predikanten der hoofdstad. Voor de eerste maal werd een predt. op Soerabaija beroepen 26 Juli 1785, met de gewone emolumenten voor een leeraar »op Java" (te Samarang) [3]). De eerste predikant te Soerabaija was Hendrik Johan Scharff in 1785; in 1788 kwam er een tweede, Jan Addens [4]). Herhaaldelijk was de plaats vacant, in 1806, 1807, 1816.

De lotgevallen van de gemeente te *Cheribon* leveren in de meeste opzichten een *type* van de vroegste geschiedenis der kleinere gemeenten op Java. Daar waren in 1729 nog maar zes lidmaten; slechts zeer langzaam nam dit getal toe [5]).

Tot Java werd vroeger en wordt nog gerekend het eiland *Onrust*, op de reede van Batavia. Daar had de O. Ind. Compagnie hare scheepstimmerwerven en marine-magazijnen; en daar woon-

---

[1]) *Realia*, II, bl. 59 en 60.

[2]) *Tijdschr. voor N. Indie*, 1859, I, bl. 106.

[3]) *Realia*, II, bl. 73.
Nederl. Jaarb., 1789, bl. 651.

[4]) De opgaven van Dr. BUDDINGH, *Naaml.*, bl. 14, wijken eenigszins af van die in de *Nederl. Jaarb.* t. a. p.

[5]) Dr. VAN HOËVELL, *Inwijdings-rede der Kerk te Cheribon*, Batavia, 1842, bl. 6. Daarin vindt men een „kort overzigt van de geschied. der Christelijke gemeente te Cheribon."

den in de 18e eeuw soms 800 à 900 Europeanen [1]). In den beginne werd de dienst er verricht door een krankbezoeker; maar in 1669 oordeelde de kerkeraad van Batavia, het toenmalig hoogste kerkbestuur, dat aldaar een predikant noodig was. Twee jaren later werd een vast predikant aan dit eiland geschonken, die tevens het eiland *Purmerend* bedienen zou. Deze had alle veertien dagen een predikbeurt te Batavia. In 1725 werd hem nog eene concludeerende stem door den Bataviaschen kerkeraad in zijn vergaderingen betwist, en naderhand, toegestaan zijnde, door de hooge regeering geweigerd. Honderd vijf en twintig jaren lang, 1671—1796, had *Onrust* nagenoeg onafgebroken een eigen predikant, soms twee tegelijk; 23 leeraars vervulden deze betrekking. De eerste was Augustinus Thornton, de oudere, de laatste August Frederik Staroskij. Ook was er bijna steeds geregeld een krankbezoeker, behalve de predikant, werkzaam [2]). In dagen van vacature — eens was er eene, nà het vertrek van Ds. Abraham Feilingius, 1713, die drie volle jaren duurde — namen de buiten-predikanten of de Bataviasche Nederduitsche den dienst waar, zooals van 1781—'84 Jacob Caspar Metzlar [3]). Eindelijk werd in 1796 besloten, dat er voortaan geen predt. meer op dit eiland zou geplaatst worden, dewijl de gemeente zoozeer was afgenomen, dat ze zich toen slechts tot enkele personen bepaalde [4]).

Op een ander eiland, ook bij de reede van Batavia gelegen, op het eiland *Edam* of *Poeloe Dammar*, waar de Gouverneur-Generaal Joannes Camphuys van 1684—'91 een lusthuis had, hetwelk veelal door hem bewoond werd, had men vrij vele Christenen.

Cornelis Chastelein, buitengewoon, later gewoon Raad van Indië, vermaakte in 1715 zijn landgoed te *Depok*, *Sering* = *Sing* genoemd, 5 uren van Batavia [5]), aan zijne in vrijheid gestelde slaven, onder voorwaarde, dat zij binnen twee jaren na

---

[1]) v. d. aa, *Aardrijksk. woordenb. der Ned.*, in voce.
v. wijk, *Algem. Aardrijksk. woordenb.*, in voce.
Tijdschr. v. N. I., 1839, II, bl. 230, 231, en 1852, I. bl. 142, 143.
[2]) hofstede, t. a. p., I, 90, 91.
[3]) *Naamregister van predikanten*, 1785.
Boekzaal, Juli 1774, bl. 74.
[4]) buddingh, *Schets* . . . , bl. 41.
[5]) corn. de bruyn, t. a. p., II, 367 volgg.

zijn overlijden het Christendom zouden omhelzen. Het getal dier slaven bedroeg toen 150, volgens sommigen 200. Hunne afstammelingen, op de helft dezer eeuw omstreeks 240 zielen in aantal, maken nog met een zestigtal andere Christenen de gemeente van *Depok* uit [1]).

Wenden wij thans den blik naar de *Molukken*. Die eilanden waren zes in getal; *Ternate*, *Tidore*, *Makjan*, *Batjan*, *Gilolo* en *Motir* [2]); zij liggen nagenoeg onder de linie. De invoering van het Christendom alhier was een zeer bedenkelijke zaak en niet zonder gevaar, omdat ze volgens de gesloten overeenkomsten niet geoorloofd was. Immers in het contract van Juli 1609 tusschen den koning van Ternate en den admiraal Frans Wittert was omtrent de verandering van geloof bepaald, dat Ternatanen, die Christen wilden worden, door de Hollanders in handen van hunne natie overgeleverd moesten worden, en evenzoo de Nederlanders, die Mahomedaansch wilden worden. Dit had men van wederzijde beloofd. Evenzoo, »elkander in zaken van het geloof niet te berispen of te bespotten" [3]). Niettegenstaande dat vinden we opgeteekend, dat in Mei 1612 de koning van Ternate en Tidore het Mahomedaansch geloof in de Molukken wilde herstellen.

In het tractaat, gesloten met Ternate 17 Juli 1683, werd vrije godsdienstoefening toegestaan, maar tevens bedongen, bij beide partijen, »dat men geen proselieten zou maken" [4]). Omtrent godsdienst en schoolwezen in de Molukken in de eerste helft der 17e eeuw vinden we belangrijke opgaven van G. Zeyst, in »O. Ind. Voijagien onder W. Verhoeven" [5]). We lezen daar o. a. dat te Maleyo, — eene vesting, later genaamd *Orangie* — op Ternate, in 1627 een proponent was gekomen. Eene statistiek der kerken en scholen in de Molukkes en tevens een bericht omtrent beider toestand in 1675 en '76 geeft ons Valentijn, in zijn »Molukse zaaken", bl. 386 volgg., 392, 401 volgg., 407, 415,

---

1) FEENSTRA, *Nederl. overz. bezitt.* bl. 972.
V. RHIJN, *Reis* ... Rott. 1851, bl. 56, 57.
Tijdschr. voor N. I., Sept. 1876, bl. 177.
Bintang = *Djohar* (maleische zendingscour.), Batavia, 26 Juli 1873.

2) Soms rekende men hiertoe ook: Oebi, Menado, Tagulanda en Sangier. (RÖTTGER, *Berigten omtrent Indië*, ... Deventer, 1846, bl. 117; Hoogduitsch, Berl. 1844).

3) NIC. V. WASSENAER, t. a. p., bl. 12 volgg. 15 cs.

4) *Journ. Ind. Archip.* I, 1856, p. 176.

5) *Begin en Voortgang der O. I. Comp.*, II, p. 186 (166).

420, 425. In 1707 waren in de Molukken 21907 Christenen; en sedert 1722 beleed de koning van Ternate den Christelijken godsdienst [1]). De eerste predikant alhier was de vrome Georgius Candidius [2]). Hij behoorde tot de beste leeraren, die Indië gehad heeft [3]). Jammer, dat hij hier niet blijven kon. De mishandelingen, die hij van den landvoogd Jaques le Fèbre verduren moest, waren een der voornaamste redenen, waarom hij vertrok. Zijne opvolgers waren meer dan zestig in getal. Onder hen bevonden zich acht, die »*visitatoren*" genoemd worden. Herhaaldelijk was in de vorige en in deze eeuw de plaats vacant, soms meer jaren achtereen [4]).

Toch was het oordeel over deze gemeente, ook in den tijd toen hare getalsterkte het grootst was, ongunstig. In twee brieven van den kerkeraad van Batavia aan de classis van Amsterdam, de eene van 22 Nov. 1700, de andere van 11 Febr. 1709, leest men, »dat het Christendom bij de inlanders op Ternate niet in een bloeienden toestand verkeerde; dat òf de vroegere berichten overdreven waren, òf dat er achteruitgang had plaats gehad." François Valentijn schreef er van — 8 Feb. 1713 — dat het de slechtste plaats was van de gansche Oost". In twee brieven van de kerk van Batavia aan dezelfde classis dd. 11 Nov. 1715 en 20 Nov. 1719 vinden we aangeteekend, dat vele Christenen tot den Islam en het Heidendom overgingen.

Valentijn legt de verklaring af, dat »met opzicht tot de landen, door de Nederlanders in het Oosten veroverd, *Amboina* het eerste proefstuk en bewijs was van hunne Mogentheit in O. Indië boven alle andere volken" [5]). En die uitspraak bevat waarheid, ook met betrekking tot de kerkelijke zaken. De eerste hervormde gemeenten en predikanten hadden we in die Landvoogdij. De vestiging van die gemeenten begon met den arbeid van eenige onderwijzers [6]). Reeds in 1606 stichtte de Admiraal Matelief er een school voor inlanders [7]). Drie jaren later werd er in den

---

[1]) *Batavia in deszelfs gelegenheit,...* Amst. 1782, III, 90.
[2]) VETH, *Tafereel,...* bl. 514.
[3]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 218, 219.
[4]) VAN DOREN, *Herinneringen en schetsen...* Amst. 1860, II, 248.
[5]) *Amboina* en onderhoorige eilanden: Boero, Amblau, Manipa, Kelang, Bonoa, Ceram, Ceram-Laoet, Noessa-Laoet, Honimoa, Oma.
[6]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 37 en 38.
[7]) HIEBINK, t. a. p., bl. 80.

Kerkeraad van Amsterdam een belangrijk verslag uitgebracht over den toestand der kerken en scholen aldaar [1]). En omstreeks 1627 betaalde de O.-Ind. Compagnie alle maanden voor meesters en leeraars ruim 250 gulden [2]), een zeer belangrijke som voor dien tijd; in later tijd meer dan *f* 50,000 's jaars [3]).

De eerste predikant aldaar was Caspar Wiltens van Antwerpen, 1615—1625 [4]). Spoedig ontstond er voor hem en zijne opvolgers behoefte aan ambtgenooten. Zoo waren er dan ook in Sept. 1669 reeds vier leeraars: Cornelius Pays, Simon de Buck, François Caron en Jacobus Montanus. Drie jaren later waren er echter alleen de beide laatstgenoemden met Isaäk Huysman [5]). Maar in 1675, 1695 en 1696 daarentegen *vijf* en *zes* leeraars [6]).

De Christen-negorij *Haroekoe* op het eiland *Oma* of *Boang-Besi*, was oudtijds de standplaats der acht predikanten, die van 1662 tot 1701 achtereenvolgens daar gearbeid hebben [7]). Het waren: Godefridus van Akendam, Cornelius Rouwenius, Jacobus Montanus, Albertus Struys, die er tweemaal geplaatst is, Cornelius van der Sluys, Cornelius van Brussel, Hermannus Coldehorn en Ludovicus de Mey.

Ook hier op Amboina was het aantal gedoopten, lidmaten, enz. aanzienlijk. In 1648 werden er 313 menschen gedoopt, waarvan 205 volwassen personen, die vooraf hunne belijdenis deden, en 108 kinderen. Het volgend jaar was dit cijfer 957, van wie 222 na het afleggen van hun belijdenis [8]). Een kwart eeuw later waren er over de duizend inlandsche lidmaten, 42 kerken en scholen, over verscheiden eilanden verdeeld [9]).

Men moet ook hier wel onderscheid maken tusschen de Euro-

---

[1]) *Hand. Kerkeraad*, *Amst.*, 27 Aug. 1609, Dl. 3, p. 218 vs.

[2]) *Nederl. Reizen*, Amst. 1784—'87, VI, 177.

[3]) *Bijdr. en meded. van het histor. genootsch. te Utrecht*, (III) 1880, bl. 228.

[4]) BUDDINGH, *Reizen*, ... II, 145.

Tijdschr. v. N. I., Juli 1867, bl. 2.

[5]) VALENTIJN, *Deure der waarhijd*, Dordr. 1698, bl. 111 en 113.

[6]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 214, 215; en VALENTIJN, *Afscheidsrede van Dordrecht*, Dordr. 1705, bl. 51 en bl. 3 ** Noot. Zie het gedicht aldaar van D. HAVART.

[7]) BUDDINGH, *Reizen*, II, 243.

[8]) *Brieven van buitenlandsche Kerken aan de classis van Amsterdam*, Dl. 26, fol. 82.

[9]) FRANCHOIS CARON, *Maleische praedicatien*, Amst. 1693, *Opdraght*.

peesche en de inlandsche gemeenten. De Hollandsche aan het kasteel »Victoria" was omstreeks het jaar 1700 nagenoeg 1000 personen groot [1]), onder wie ruim 100 lidmaten. Een tiental jaren later was het cijfer der inlandsche lidmaten 1633; gewone Christenen waren er 13,220; schoolkinderen 3966, en kinderen buiten de school 3379; doopelingen 474; het totaal Christenen 33,551. En voor dezen allen waren toen slechts 4 of 6 predikanten.

Voorts waren er ook Mardikers of Mardijkers, eene eigenaardige klasse van vrijgegeven slaven of vrije lieden, die in 1622 een 40 of 50tal huisgezinnen vormden [2]). Op de hoofdplaats Amboina zijn van 1615 tot onzen tijd meer dan 150 predikanten geweest. Op de helft dezer eeuw telde de Protestantsche gemeente 6220 zielen; 2460 lidmaten; 1187 kinderen. Daarbij waren 619 Europeanen en inlandsche kinderen, 2595 burgers of vrije lieden en 3006 negorij-menschen [3]).

Een halve mijl van *Saparoea*, op het eiland *Honimoa*, was *Oelat* de plaats, waar de eerste predikant Rogier Hendrikszoon stond [4]). Hij had 22 opvolgers. In 1672 had het geheele eiland, op een half dorp nà, het Christelijk geloof aangenomen; en de bewindhebbers der O. Ind. Comp. onderhielden er in 1677 predikanten, ziekentroosters en schoolmeesters, te zamen 72 personen [5]). De Ambonsche Christenen, die men op *Leitimor* vond, bedroegen in Valentijn's tijd, omstreeks 1700, 6482 zielen. Meer dan 50 buitengemeenten en scholen behoorden toen onder Amboina. Deze werkkring werd gewoonlijk verdeeld onder twee predikanten. Dan had de een 26 dorpen, de ander 29 waar te nemen, ongerekend de moeielijke wegen en de geduchte afstanden.

Bij het stichten eener kolonie op *Banda*, in 1609, waren er aldaar nog geen predikanten [6]). De geschiedenis der vroegste vestiging op deze eilanden en hunner verovering door de Nederlanders is opgevuld met verhalen van moord, vredebreuk, verraad, trouweloosheid, strafoefening en wraak. Aan den eenen kant

---

[1]) VALENTIJN, *Ambonsche zaaken van den godsdienst*, bl. 119.
[2]) BAUDARTIUS, t. a. p., II, 14, 73.
[3]) BUDDINGH, t. a. p., II, 145.
[4]) V. D. AA, *Aardrijksk. woordenb. der Nederl.*, VIII, bl. 359.
[5]) NEURDENBURG, *Geschied. tegenover Krit.*, bl. 72,
[6]) PREVOST, *Hist. Gen. des voijages*, la Haye 1747, II, 121.

dwongen de Bandaneezen de bewoners der Nederlandsche kantoren van Christen Mahomedaan te worden, terwijl zij, die dit weigerden, als slaven werden verkocht [1]). Aan de andere zijde werden niet alleen de inlanders met geweld tot Christenen gemaakt, maar werden ze ook »door de Hollanders geheel verstrooid, ja, dat er geen kind noch zuigeling gebleven is op 't gansche land, of zijn verdreven, doodgeslagen en tot slaven gemaakt" [2]). De eerste predikant op de Banda-eilanden was Antonius Dirks. Hij kwam er in 1625, en heeft meer dan 80 opvolgers gehad [3]). De gemeenten van Banda-Neira, Banda-Lonthoir en Poeloe-Aij werden door dezelfde predikanten bediend. Op al die Bandasche eilanden had men in 1628, 1639 en 1651 slechts twee predikanten tegelijk [4]). Daarentegen waren er in 1712 vier. Maar dit bleef niet geregeld alzoo. Men voerde hier, vooral in het midden der zeventiende eeuw, een drukke correspondentie met de classis van Amsterdam. Die briefwisseling liep over verschillende onderwerpen. Nu eens betrof ze de nieuw gevonden eilanden (1645) ten O.Z.O. en ten Z. van Banda; dan weder werd er een proponent of predikant gevraagd (1644), omdat er in zeven jaren geen leeraar geweest was en het Christendom er af-, de Islam daarentegen toenam [5]). Op een anderen tijd behelsden die brieven het verzoek om boeken en schrijfbehoeften; een volgenden keer gaf men verslag aangaande den staat der kerk, enz. [6]). Die toestand kon bij het begin der 18e eeuw gunstig genoemd worden [7]). Des te meer was het te betreuren, dat er, door willekeurige handelingen van den Gouverneur Jacob Kops, met kerkelijke personen [8]) oneenigheid ontstond, waardoor de predikdienst eenigen tijd niet naar behooren is waargenomen [9]). Op het eiland Poeloe-Aij openbaarde zich reeds in 1617 hoop op verbreiding van de Christelijke religie [10]). Hier waren achtereenvolgens van 1627—1718 vijf en twintig predi-

---

[1]) VAN WASSENAER, t. a. p., bl. 81—83.

[2]) SEGHER VAN RECHTEREN, *Journael* . . ., Zwolle, 1635, p. 35, 36.

[3]) Prof. VETH, t. a. p., bl. 514.

[4]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 93.

[5]) *Acta Deputt. class. Amst.*, Dl. 39, p. 132, 140, 143, 144, 152, 154.

[6]) *Brieven na buitenl. kerken van de class. v. Amst.*, Dl. 26, p. 59, 73 sq., 87, 133, 144, 145.

[7]) VALENTIJN, *Bandasche zaaken*, bl. 113, 114.

[8]) Met name den kerkenraad en de beide predikanten Marcus Masius en Petrus Casier.

[9]) VAN AITZEMA, t. a. p., V, 863.

[10]) *O. Ind. Brieven*, N°. 2*a*.

kanten; Banda-Neira heeft er een en dertig gehad, van 1626—1732; en Banda-Lonthoir twee en twintig leeraars, van 1625—1737 [1]).

Door de predikanten van Banda werden soms de *Aroë-eilanden* bezocht. Reeds vroeg was daar eene poging gedaan tot bekeering der inwoners [2]). In 1703 waren er 220 Christenen en 90 schoolkinderen. Maar ze waren, zegt Valentijn, van een slecht gehalte.

Te *Makassar* werd eene gemeente gesticht in 1670. De eerste predikant Petrus Berghuizen hield er zijne eerste predikatie op Paschen 6 April van genoemd jaar. De getalsterkte der gemeente was aldus: in 1709 bestond ze uit 207 lidmaten; 116 bejaarde inlandsche Christenen en 138 inlandsche Christen-kinderen; totaal 461 zielen. Dit was door *zes* predikanten in veertig jaren tot stand gebracht. Doch er was hier steeds maar *één* predikant te midden van zeer hardnekkige onchristenen. Nà Berghuizen heeft Makassar nog vele predikanten gehad, wel meer dan 30. Slechts 2 van hen, althans van de vroegeren onder hen, de genoemde Berghuizen en zijn opvolger Hermannus van Beek (1672—1691) hebben zich met ernst toegelegd op de studie der Maleische taal. Eerstgenoemde had het daarin zoo vèr gebracht, dat hij het met een Arabische letter schrijven kon; laatstgenoemde kon zeer stichtelijk in die taal prediken [3]). Te Amboina werden den 9 April 1656 achtendertig Makassaren, die nà het sluiten van den vrede vrijwillig daar gebleven waren, op hun verzoek gedoopt. De Heer Arnold de Vlaming van Outshoorn, de Landvoogd van Amboina, benevens verscheiden Bedienden der O. Ind. Compagnie van aanzien stonden over hen als Doop-vaders en Doop-getuigen. Ook werden hun maandelijks twee Rijksdaalders en veertig ponden rijst toegelegd, en een woonplaats in het zuiden van de stad, aangewezen, hetgeen na hen nog het Makassaarsch kwartier genoemd werd [4]). Behalve belijders van den hervormden godsdienst waren op Celebes, en wel bepaald in het gebergte, nog heidenen, wier heidendom in den grond en in het wezen der zaak niets verschilde van dat der Amboneezen, Ternatanen,

---

[1]) Ds. GERARDUS VERBEET noemt Banda het „slechtste comptoir" van geheel Indië. (*Memorie...*, Delft, 1762, bl. 16).

[2]) SAARS, *O. Ind. Fünfzehenjährige Kriegsdienste.* Nurnb. 1672, pag. 45, 46.

[3]) VALENTIJN, *Macassaarsche zaaken*, bl. 235.

[4]) Dezelfde, *Ambonsche zaaken van den godsdienst*, bl. 57.

Javanen en andere naburige oostersche volken; ook was door de Portugeezen in de zestiende eeuw het roomsch-katholieke geloof er ingevoerd, en had de Islam op dit eiland de grootste uitbreiding gekregen, zoodat bijna al de koningen met hun onderdanen hier de leer van Mohammed volgden.

De predikant Jacobus Montanus deed in 1675 een kerkelijke bezoekreis naar *Menado*, en gaf, na afloop, den 17 November, aan den Landvoogd der Molukken, Anthonius Hurdt, een bericht van zijne bevinding. Hij, Montanus, had te Menado vijftien dagen vertoefd, zes malen gepredikt, de school geïnspecteerd, katechisatiën gehouden en den Doop bediend, waardoor zestien kinderen in de gemeente waren ingelijfd. In de school waren 25 kinderen verschenen, waarvan het meerendeel in de meeste gronden des *Geloofs* en in het lezen redelijk wel onderwezen waren. Onder de bejaarden vond hij 22 vrouwen en 2 mannen, die benevens al de *gebeden*, ook het leerboekje van Marnix van St. Aldegonde en al de andere vragen van buiten geleerd hadden. Nu en dan in de week had Ds. Montanus de *Gebeden* met eenige vermaan- en onderwijs-redenen voor deze teedere gemeente voorgesteld, oorbaar achtende, dat men meer stichting hiermede te weeg brengt, dan »met uitlegging van diepzinnige teksten, of met predikatiën die als met stapels van schriftuurplaatsen zijn opgepropt, welke waarlijk te hoog zwevende voor deze lage verstanden zijn." Hij had ook onderzoek gedaan onder de militairen, doch niemand gevonden, die ooit deel had genomen aan het sacrement des H. Nachtmaals of eenige genegenheid daartoe liet blijken. »Door de overvloedige boom-dranken, die voor »de nuchtere wellevendheid niet weinig nadeelig" zijn, door »die gevaarlijke saguweer-stroomen" lijden dikwijls verstand, eer, gezondheid, tijdelijke en eeuwige voordeelen een schadelijke schipbreuk." Wenschelijk ware het, zoo de Overigheid alhier geliefde te waken tegen het ijdel misbruiken van den heiligen naam Gods, om welken God alles gemaakt heeft; en daarom behoorde die zonde gestraft te worden met den dood, en de lasteraar volgens de kerkelijke wetten (eer hij verzoend is met de kerk) eenige of zes weken met een strop om den hals voor de kerkdeuren gesteld te worden [1]). Was het wonder dat men besloot tot het plaatsen van een vast predikant op Menado? (1678) [2]). In *Boelan*, een

[1]) VALENTIJN, *Molukse zaaken*, bl. 394.
[2]) NEURDENBURG, t. a. p., bl. 72.

koninkrijk met een hoofdplaats van dien naam, 10 mijlen bewesten Amoera, — onder Menado, — waren, in 1705, 152 christenen.

Op *Timor* bevonden zich nog al Heidenen en Mahomedanen; en de Portugeezen hadden er ook Christenen gemaakt, wier getal sedert de komst der Nederlanders nog al aanmerkelijk was toegenomen. Met het oog op de Hervormden die er zich nu gevestigd hadden, werd het van gewicht geacht, hier niet alleen een krankbezoeker en een inlandschen schoolmeester te plaatsen, maar ook gedurig een predikant herwaarts te zenden, ten einde de sacramenten te bedienen. Zoo deed Gerardus Sem de eerste kerkelijke bezoekreis hierheen, niet, zooals er in de opgave van Dr. Buddingh [1]) staat, in 1686, maar in 1668. In de zeventiende eeuw heeft deze gemeente slechts twee vaste predikanten gehad, die er ook nog gelijktijdig geweest zijn [2]). Het waren Cornelius Keyserskind, van 1670—1706, en Alexander Carpius, van 1687—1688. Beiden zijn hier overleden. Ze waren hier slechts één jaar te zamen. In de achttiende eeuw zijn hier nog drie leeraars voor *vast* geplaatst:

Karel Michaël Walstorff, 1753—'58.
Johan Rudolph Wasmuth [3]), 1769—'70, en
Ericus Johannes Wiltenaar, 1773—'75.

Overigens werden er naar deze gemeente alleen dienstreizen gedaan. Toen Jacobus Rhijnsdijk door den Gouverneur-Generaal Maatsuiker herwaarts gezonden werd, was dit om den koning van *Ademantoetoe* [4]) en zijne onderdanen te doopen; deze had verklaard met zijn volk Christen te willen worden. Diezelfde Rhijnsdijk of Rhijnendijk heeft er bij die gelegenheid, 1674, elf lidmaten aangenomen, en 27 personen gedoopt, waarvan 13 bejaarden en 14 kinderen. Hij vond er 10 lidmaten. Toen later, 1702, Ds. Gajus André op last van den opperlandvoogd Willem van Outshoorn deze gemeente bezocht, vond hij er 33 lidmaten onder opzicht van één ouderling, één diaken en één krankbezoeker. Bovendien waren er nog 12 of 14 ongedoopte kinderen en 8 bejaarden, die zich tot het doen van belijdenis bekwaam maakten; zes heidensche kinderen gingen school.

---

[1]) *Naaml.*, bl. 19.
[2]) VAN DER AA, *Aardrijksk. woordenb. der Nederl.*, Gorinch. 1848, XI, 260.
[3]) Waschmuth of Waxmuth.
[4]) Radja Salomo.

Toen na den dood van Ds. Carpius (1688) de gemeente zonder predt. was, ging de inlandsche gemeente zeer achteruit, waartoe het trouweloos overloopen van den ziekentrooster Jan Dirksz tot de Portugeezen op Ammarassi (Larentoeke) veel bijdroeg (1691) [1]). Dirkzoon werd roomsch.

Dat er ook later, soms jaren achtereen, geen leeraars zijn geweest, was het gevolg der schaarschheid van predikanten.

Daarentegen hebben hier verscheiden krankbezoekers gearbeid: behalve genoemden Dirkszoon, Gijsbert Treffiers, Urbanus Mestdag, Paulus Coepang, Amos Pieterszoon Thenoe, Jacob de Cuyser, Herman Thenkins, Leendert van Dijk, enz. De merkwaardigste van dezen was zeker wel Amos Pieterszoon Thenoe, de leerling van Valentijn, eigenlijk slechts inlandsch meester die het Hollandsch zeer goed sprak, terwijl nog als bijzonderheid van hem vermeld wordt, dat hij het Maleisch zeer fraai schreef met Arabische letters.

Toen in 1716 Ds. Godefridus 't Hoen Hoogendorp de gemeente bezocht, gebeurde het volgende: Met den kerkeraad had deze predt. er eenige ouderlingen en diakenen benoemd. Maar het civiel opperhoofd van Timor keurde die benoeming af en stelde op eigen gezag anderen aan. Maar toen de Gouverneur-Generaal Christoffel van Zwol dit te Batavia hoorde, nam hij maatregelen, opdat zoo iets niet weer geschieden zou.

De ijverige Gedeputeerden van de classis van Amsterdam, bekend met den toestand der kerk op Timor, bleven niet in gebreke aan de Bewindhebbers der O. Ind. Compagnie te verzoeken, dat aldaar een vast leeraar mocht geplaatst worden. De beschikking hierop was het Besluit van Heeren XVII dd. 29 Oct. 1727. Toch kwamen er, eer de wensch dier Amsterdamsche predikanten vervuld werd, nog vier, Warnerus van Loo, Gerardus van Ommeren, Wilhelmus Abbenbroek en Hermanus Sanders Zeylsma, de plaats in dienst bezoeken. Eindelijk werd bij Resolutie van Gouverneur en Raden van Indië, dd. 16 Nov. 1753, weer een predikant naar Timor beroepen. Maar na den dood van Walstorff (begin 1758) bleef de plaats weer elf jaren vacant [2]). In 1761 bestond de sterkte van het etablissement te Koepang uit 322 personen, — onder wie een predikant (Was-

[1]) Brief van den Kerkeraad te Batavia aan de classis v. Amsterdam, dd. 26 Jan. 1692. Het duurde evenwel nog twee jaren, eer er weder een predikant kwam.

[2]) *Boekzaal*, Sept. 1758, bl. 399.

muth) — en 18 schoolmeesters. Ult. Aug. sloot de rekening der diakonie met een batig saldo van Rijksd. 1669: 26; en in 1778 telde men in de residentie Timor 7964 christenen [1]).

De geleerde, vrome en moedige predikant Justus Heurnius, een echte zendingsman, had een reis gedaan over het eiland *Ende* of *Floris*. Van dien tocht gaf hij een verslag en van het land zelf eene beschrijving in de classe van Amsterdam 25 Juli 1639. Hij verklaarde, dat er alle hoop bestond, dat het Christendom dáár met goed gevolg zou kunnen worden gepredikt en verbreid, mits men aan de nieuw bekeerden slechts eenige ceremoniën bij het begraven hunner dooden toestond [2]). Dezelfde Heurnius gaf toen eveneens een »verhael" van het eiland *Bali* en van zijne reis derwaarts [3]). Met zijne mededeelingen kwam overeen het advies van zijn O. Ind. ambtgenoot Marinus Gideons. — Hoe hoog het oordeel dier beide mannen door de classis van Amsterdam geacht werd, blijkt ons uit een brief van genoemde classe naar O.-Indië gezonden, dd. 2 Januari 1640, opgesteld en geteekend door de beide Amsterdamsche predikanten Boutius en Mourcourtius, Gecommitteerden ad causas exteras voor dat jaar. Ziehier de copie.

»Genade ende Vrede in Christo Jesu.

Eerweerde, godsalige, wel geleerde, seer voorsienige, hoochbeminde Broeders ende medearbeijders in den oogst des Heeren.

Onze missive van den 27 Decembris des jaers 1638, daarin van verscheijden saecken, die den staet der kercken in Oostindien betreffen, wort gewach gemaeckt, hoopen wij dat U.E. becomen hebben; de uwe, van den 20 dito des selven jaers met de nevens gaende rolle, siende op de Testamenten daermede de Diakonie te Batavia begiftet is, met noch twee schriftelicke openingen, de landen Balij ende Floris belangende, is ons door den Eerw. D. Justum Heurnium, die geluckelick overgecomen is, seer wel behandight, gelijck oock sijne E.E., volgens den opgeleyden last, den classis van Amsterdam eerst mondelingh ende daernae schriftelick den staet der kercken op Batavia, Amboina, Banda,

---

[1]) *Verslag* van HEIJMERING.

[2]) *Acta class. Amst.*, 17 Oct. 1639, Dl. IV.
Acta Deputt. cl. Amst., Dl. 39, p. 55, 65.
Brieven na buitenl. kerken van cl. Amst., Dl. 20, p. 14.

[3]) *O. Ind. Brieven*, N⁰. 103.

Molucces, Ilha Formosa ende Paliacatte in 't brede heeft bekent gemaeckt, mitsgaders wat tot bevestinge ende voortplantinge van den waren godsdienst in die plaetsen, nae sijn E.E. oordeel, noodich zij, seer punctuelick ende met groote trouwe aengewesen; 't welck oock met diergelijcke ijver naederhant is geschiedt van de Eerw. godvruchtige Marinus Gideons, tot welcke soo brieven als mondelicke ende schriftelicke openinge de E.E. classis van Amsterdam niet alleen met seer goed genoeghen ende groote blijdschap verstaen heeft de onverdrieteliche neersticheijt, trouwe, sorge ende christelicke voorsichticheijt der E.E. Broederen in 't bearbeijden van den welstant der kercken in India, mitsgaders de goede correspondentie der predicanten ende kerckenraden met den E.E. Heer Generael; zijne E.E. Raden, Gouverneurs, ende haren ijver tot maintenu van den waren godsdienst aen alle plaetsen; maer hebben ook wt deselve op het alderclaerste connen afmeten wat tot bevestinge ende voortsettinge van het ware christendom, soo in 't gemeen als in 't particulier, aan sommige plaetsen van nooden sij. Waerop, of wij wel schoon wenschten U.E. in alles nu te mogen antwoorden, soo heeft hetselve voor tegenwoordigh niet connen geschieden, eensdeels, doordien ons het schriftelick Vertoogh D. Heurnii ende de consideratien Marini Gideons wat spade behandight sijn; doch meest om de verscheydentheid ende gewichticheijt der saecken daerinne vervatt; welcker eenige goede opmerckinge meriteren, ende d'andere wat tijt ende moeijte vereijschen sullen, om de selve bij de E.E. Heeren Bewindhebberen te verrichten, gelijck daer sijn, 't versoeck eenes Seminarii Theologici; van een collegiken op Amboina; van sommige boecken, van eenige ceremonien omtrent het sterven en begraven der dooden te gebruijcken op Amboina, ende d'eijlanden daeromtrent; van noch drie godsalige geleerde predicanten te senden; van tractement voor de weduwen der predicanten, die in den dienst der Oost Indische Comp^e^. comen te overlijden; van vrije huijshuer voor de Broederen predicanten op Batavia; van langer verbintenisse eeniger sieckentroosteren; van d'aensporringe der selver om de malaijsche ofte inlantsche tale te leeren, ende vereeringe voor de geene welcke sulcx doen; van de Testamenten ende Legaten den armen gemaeckt; etc. daerop soo in de missive der E. Broederen van Batavia, mitsgaders in de schriftelicke declaratie D. Heurnii ende consideratien Marini Gideons specialicken gelett wordt. Ondertusschen nochtans, om U.E. te berichten van 'tgene alrede voorgevallen is; soo dient op 't versoeck om meerder getal van predicanten, niettegenstaende voorleden jaer seer

groote neersticheijt gedaen is, om U.E. soodanighe toe te senden, alsser versocht wierden, ende de E.E. Heeren Bewindhebberen alhier om deselve oock ons meermalen aengesproken hebben, soo is doch alle moeijte vergeefs geweest; wij hebben seer goede hoope op D. Wilhelmum Holtenium gehadt; maer is endelick te niete gelopen; seecker Proponent wt Zeelant, ons van D. Marino Gideons seer hooch gerecommandeert, is tot noch toe vergeefs van ons verwacht; wij sullen dese schaersicheijt van predicanten niet nalaten als een reden tot vorderinge van 't versochte Seminarium Theologicum te gebruijcken ende evenwel niet naelaten nae bequame predicanten om te sien. De E. Marinus Gideons verstaen wij dat van Zeeland mede afvaert nae Indien, hoopen dat Godt sijne reijse nae uwen wensch ende ons verlangen sal laten gelucken ...." [1]) enz.

Wenden wij thans den blik naar het noorden, naar *Tayoean* of *Formosa*, tegenover de kust van China onder den Kreeftskeerkring. Dit belangrijke eiland met zijn schoone landschappen, zijn aan de Oostkust rotsachtige stranden en zijn hooge bergen was eens het tooneel van den verdienstelijksten arbeid der Nederlanders [2]). Men vond er de volgende plaatsen en streken waar de Nederlanders gevestigd waren; de hoofdvesting *Zeelandia*, gebouwd in 1624 [3]); *Favorlang* of Faberlang; *Soulang* of Soelang en Soulangh; *Sakam*; Takkeis; Sincam (Zijkam, Siccam, Sicam, Cinckan, Sincan), een fort tegenover Zeelandia; Kelang of Quelang, »op het noorder-einde des eilands [4])", vermoedelijk hetzelfde als Gilang, eene vesting op een klein eiland niet vèr van Formosa, evenals Tamschui of Tanschwij, omtrent 60 mijlen van Taijouan, noordwaarts op; te Gilang, gebouwd door de Portugeezen [5]), lag steeds een sterk garnizoen; Tavacan of Tavacam, Tavokan; Baclouan, of Beclawan of Baclou en Bacloan; Mattou

---

[1]) *Acta classicalia Amstelodam.*, Dl. 39, p. 65 sq.

[2]) Vermits het hier de plaats niet is voor een bepaalde beschrijving van het eiland, vermeld ik alleen het volgende: *Formosa*, ab Hispanis ob formositatem ita dicta, incolis *Pac an* vel *Pac ande*, Sinensibus *Ya-Likyeu* sonat; secundum VALENTIJN et GEORG PSALMANAZARIUS (over dezen PSALMANAZARIUS hopen wij later te spreken, in het Hoofdst. Propagatie) incolis dicitur *Gad-avia*, Sinensibus *Pac ando*, Lusitanis *Lequejo*, aliis *Talliochŭ*. (*Tempe Helvetica* (*Tiguri*, 1739), IV, 643).

[3]) SEIJGER VAN RECHTEREN geeft op 1632.

[4]) Dezelfde, t. a. p.

[5]) In 1626, — volgens denzelfde.

of Mathou ook Mattauw; Lakam; Tiverang Tevorang; Tornap; Terenip, Assoek; Bimabaä op de oostkust van Formosa [1]); *Farbaron* en *I-lapp*, twee zeer ongezonde plaatsen, waar men het geen negen dagen kan uithouden zonder ziek te worden; *Baxamboij* of Baxemboy, met een haven; Tangooy, een »pas" om aan land te komen; en het landschap *Cardanang*, geregeerd door een vrouw, daar gelijk in rang en macht aan een koningin [2]). Formosa heeft twaalf Hollandsche landvoogden gehad, van 1624 tot 1662, die er in naam der O.-Ind. Comp. het bestuur over hebben gevoerd [3]).

Door de inwoners, die nog zeer onbeschaafd waren [4]), worden

---

1) De kerk van *Tirossen* (?) [*Act. Deputt. cl. Amst.*, p. 6.].

2) GRAVIUS noemt nog *Dorko* en *Tilocen*, t. a. p. Al die plaatsen worden „*dorpen*" genoemd.

3) SEIJGER VAN RECHTEREN, *Journaal*, in: »Begin en voortgang der O. Ind. Comp.," Amst. 1646, II Dl., p. 66 sq., 75 sqq., 80 sqq.

CRUCIUS, *Mercurius s. epistolarium opus*, Amst. 1661, pag. 598, 597, 572.

GRAVIUS, *Formulier des Christendoms...*, Amst. 1662. Voorbericht, bl. 3.

HERPORT, *O. Ind. Reissbeschr.*, Bern, 1669, bl. 45, 46, 48, 49, 55, 56, 58, 59, 66, 81.

CRAMER, *Voijagie van Balth. Borts naar de Kust van China en Formosa*, Amst. 1670.

Tempe Helvetica, IV, 643, 644.

Verhandd. Batav. Genootsch., Dl. 18, bl. 34, 33, 382, 383, 386, 395, 429, 417, 433, 438, 445.

ADELUNG, *Mithridates*, I, 578.

KLAPROTH, *Journ. Asiat.*, Paris 1822, vol. I, p. 194 en XVIII, 1824, p. 575.

Tijdschr. van N. I., III Jg. 1840, bl. 641.

De vesting *La Sanctissima Trinidade*, in het Noorden des eilands, werd veroverd in 1642. (*Bijdr. v Taal-, Land- en Volkenk. v. N. I.*, N. V. II, 1859, bl. 73).

BECHTINGER, *Over het eiland Formosa in de chineesche zee*, in: »N. Bat. Handelsbl., 16 Febr. 1871, N°. 40," en volgg. Nommers.

In den *Hist.-geograph. Atlas der Algem. en Vaderl. geschied.*, door HUBERTS, komt op de kaart der voormalige bezittingen der Nederl. buiten Europa, N°. 40, *Formosa* niet voor. Op de Wereldkaart, van 1500—1650, N°. 23, staat dit eiland wèl, en als Nederlandsch aangeduid door de letter N. met het jaartal 1654, waarmede toch zeker niet het jaartal der ontdekking zal bedoeld zijn.

4) ».... incolas ... morum barbarie ... agrestes, nudos, idololatras, incultos ... barbaros ... gentiles, ... cimmeriis ignorantiae suae tenebris ... ἐλπιδα μη ἐχοντας & ἀθειας ἐν τῳ κοσμῳ ..." CRUCIUS, l. l., p. 571.

HERPORT zegt: »wie dann dise guter Art und einfaltige Leuth sind."

Als VAN HOËVELL VALENTIJN terechtwijst omtrent een onnauwkeurigheid in zijne beschrijving van de kleeding der inboorlingen van Formosa (*Verhandd. v. h. Batav. Genootsch. v. K. en W.*, Dl. 18, bl. 382 en 383), dan schijnt hij niet geweten te hebben, dat CRUCIUS, in een brief aan JUNIUS van Juli 1650, die inwoners reeds »nudos" noemt. (*Epist. op.*, p. 597).

hier en op de omliggende eilanden verschillende talen of dialecten gesproken, en dit zelfs in zóo sterke mate, dat men in twee plaatsen, nauwelijks 3 of 4 mijlen van elkander gelegen, een bijzondere spraak- of tongval heeft [1]). Onder deze wordt het Favorlangsch meer bijzonder genoemd. Het Formosaansch schijnt eenige overeenkomst te hebben met het Maleisch en het Javaansch [2]). Vooral onze predikanten hebben zich met betrekking tot de kennis dier taal verdienstelijk gemaakt. Niet alleen Georgius Candidius en Robertus Junius [3]) mogen als zoodanig genoemd worden, ook Daniël Gravius, Gilbertus Happart en Antonius Hambroek [4]). Van Junius wordt getuigd, dat hij kleine en groote vraagboekjes in die taal opgesteld en eenige deelen der H. Schrift in het Formosaansch vertaald heeft [5]). Gravius heeft een onderwijsboek samengesteld onder den titel: »*'t Formulier des Christendoms met de verklaringen van dien, in de sideis-formosaansche tale*," Amst. 1662, een uittreksel uit een grooter ongedrukt werk van Ds. Simon van Breen en Johannes Happart [6]); en met Hambrock *De evangeliën van Mattheus en Johannes in het Formosaansch.* Amsterdam 1661 [7]). Gilbertus Happart vervaardigde een „*Woord-boek*" *der Favorlangsche taal*, dat door Dr. W. R. van Hoëvell, predikant te Batavia in 1839 gevonden en uitgegeven

---

[1]) GRAVIUS questus est in praefatione Matthei et Iohannis evangelio (*Evang. Matth. et Ioan. Formosanice. Haynau d'Ilig Matiktik* etc., door GRAVIUS en HAMBROUCK), a se edito praemissa, :... »variae in insula Formosa sunt linguae, ... maxima tamen inter eas datur similitudo et affinitas..." en: »Lingua Formosana (juxta Psalmanazarium) [over dezen Psalmanassar, zie Hoofdst. Propagatie], habet viginti Alphabeti literas, quarum figurae non inelegantes..." (*Tempe Helvet.*, IV, 643, 644).

»Het Formosaansch (is) een *ongecultiveerde* tale, welker ware gronden noch meerendeels onbekent zijn," (1662). (GRAVIUS, *Formulier des Christendoms*, Voorbericht, bl. 2).

[2]) *Verhand. Bat. Gen.*, D. 18, bl. 386, 417, 445.

[3]) JUNIUS, »peritissimus linguae illius,"... »ut ad conciones tuas, sua lingua habitas, certatim confluxerint, ob ore tuo pendentes, haud aliter, quam infantes ab ubere matrum.... (CRUCIUS, l. l., p. 571, 597).

[4]) HERPORT, t. a. p., bl. 46.

[5]) Soulat A. B. C. enz. (*Catechismus in de Formosaansche taal*), door ROB. JUNIUS. Delft 1645.

[6]) Wij schrijven zijn voornaam opzettelijk voluit, omdat er twee predikanten van dien naam op Formosa zijn geweest, n.l. Gilbertus en Ioannes Happart.

[7]) GRAVIUS en HAMBROCK waren eenige jaren te zamen in Soulang (*Evang. v. Matth....*, Opdragt, bl. 5).

is [1]). En omtrent Hambroek wordt niets minder verhaald, dan dat hij aan de Formosanen een letterschrift zou hebben geschonken met latijnsche karakters, hun tot dien tijd onbekend, en dat hij de gansche H. Schrift in hun taal vertaald heeft [2]). De toenmalige regeering zag zulken arbeid gaarne, moedigde dien aan, en vaardigde besluiten in dien geest uit, o. a. in 1644. Dr. W. R. van Hoëvell gaf eenige taalkundige en ophelderende aanmerkingen op het woordenboek van Gilbertus Happart; en Dr. C. J. van der Vlis insgelijks een opstel over het woordenboek, in Handschrift [3]) aanwezig in de Utrechtsche akademische bibliotheek en afkomstig uit de boekerij van Prof. Adriaan Reland [4]). »De toebrenging der Heidenen op dat eiland in de zeventiende eeuw is inderdaad het lichtpunt in de Christelijke werkzaamheid der Hollanders in O.-Indië. Die belangrijke bezitting ontviel voor altoos aan Nederland door wanbestuur, lafheid en onverschilligheid. De schoone oogst van trouwen, volhardenden arbeid van onze Hervormde leeraars werd verdelgd in bloed en vuur. Dáár althans is onder en voor de Heidenen, dáár het meest en het best gearbeid; dáár heeft de Nederl. Hervormde Kerk geleden en gestreden; dáár telde zij hare meeste bloedgetuigen" [5]).

Zeven en dertig jaren, van 1624—1661, was het schoone eiland in ons bezit. In de eerste jaren ging het met de verbreiding van het Christendom nog niet zoo heel voorspoedig, maar later beter. Den 10 febr. 1633 verzocht de predikant Robertus Junius nog eenen leeraar op Sinkan [6]). Twee jaren later waren reeds 700 inboorlingen gedoopt. In 1641 evenwel was er nog geen kerkeraad [6]). Van 1641—1643 waren er op het geheele eiland slechts 2 of 3 predikanten.

Reeds vroeger, 1637, had men naar het vaderland geschreven over den »goeden voortgang en de groote hoope aldaar", en

---

[1]) *Verhandd. Bat. Gen.*, D. 18, bl. 33 volgg.
GILBERTUS HAPPART, *Dictionary of the Favorlang dialect of the Formosan language*, written in 1650. Translated from the Transactions of the Batavian Literary Society, by MEDHURST. Batavia, printed at Parapattan, 1840.
[2]) HERPORT, t. a. p., bl. 46.
[3]) Op chineesch papier.
V. D. CHIJS, *Bibliogr.* . . . , bl. 69.
[4]) *Tijdschr. voor N. I.*, 3e Jaarg., Ie D., bl. 633 volgg.
[5]) MILLIES, t. a. p., bl. 37, 38.
Godgel. Bijdr. 1869, bl. 365 volgg.
[6]) HOFSTEDE, t. a. p.. I, 92.

wilde men zelfs kinderen van daar naar Nederland doen overkomen, ten einde ze te onderwijzen en op te voeden [1]); en de predikant Simon van Breen, in Holland teruggekeerd, had aan de classis van Amsterdam gerapporteerd, in Sept. 1650, dat in de noordelijke dorpen van het eiland, Sinckan, Soelang, Bacloen (Bacloan), enz. een kennelijke zegen op de verkondiging des evangelies rustte [2]). Trouwens, behalve op de genoemde plaatsen, waren er ook op Tavacan en Mathou in Sept. en Oct. 1643 reeds kerkelijke gemeenten [3]). Daarentegen werd op het Zuid-einde van het eiland, waar het »zeer ongezond was en vele Hollanders wegstierven, het kerkelijk dienstwerk meest door ziekentroosters en schoolmeesters verricht" [4]).

Een enkel predikant, Robertus Junius, heeft op Formosa meer dan 5500 menschen gedoopt, behalve de kinderen, meer dan 1000 getrouwd en 50 onderwijzers aangesteld [5]). In den bovenaangehaalden brief van de Amsterdamsche classis aan de predikanten op Formosa dd. 3 Oct. 1650, moesten dezen genoemde broeders ernstig berispen daarover, dat »zij de verdiensten van Rob. Junius zochten te verkleinen." Uit de onderteekeningen van eene origineele missive van 1651 van de Broeders in Formosa aan de Deputati ad res indicas der classis van Amsterdam (groot 4 blz.) blijkt mij, dat er toen vijf predikanten waren: Joannes Kruyff, Antonius Hambroek, Jacobus Vertrecht; Rutger Tesschemaker en Daniël Gravius. De eerstgenoemde teekende als *praeses*, de tweede als *scriba*. De brief is bovendien nog geteekend door vier ouderlingen [6]). In 1655 werd bepaald, dat er zes leeraars zouden zijn [7]). Ook te Kelang, een eiland om de Noord van Formosa gelegen, werd een eigen predikant geplaatst [8]). In 1657 waren alle gezonde kwartieren bezet, en wel op deze wijze, acht predikanten, n. l:

Ds. Joannes Cruyf op Taiouan;
Antonius Hambroeck — Matthouw;

---

[1]) *O. Ind. Brieven*, N°. 97 en C, N°. 35.

[2]) Brief van de class. v. Amst. aan de Broederen op Formosa, dd. 3 Oct. 1650.

[3]) CRUCIUS, l. l., p. 598.

[4]) *Resol. Heeren XVII*, 22 Aug. 1659, Boek C, Fol. 539.

[5]) SIBELLIUS, *The conversion of* 5900 ... *Formosa*, Lond. 1650.

[6]) Ik kocht hem met een verzameling van 200 echte brieven uit O.-Indië naar Nederland gezonden. De oudste is van 1610, de jongste van 1782, (zie *Catalogus* Prof. MILLIES, bl. 160, N°. 2812).

[7]) BRUMUND, t. a. p., bl. 72.

[8]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 93.

Marcus Maes — Kelang;
Guilielmus de Vinder — Soulang;
Petrus Mus in het Telouse (Tieouse?) gewest;
Arnold à Winshem in Sinkang;
Jacobus Ampzingius in Tackeijs;
Joannes Leonardis in Faverlang [1]).

In het geheel zijn hier van 1627 tot 1662 dertig predikanten geweest, vijf proponenten [2]) en tien krankbezoekers [3]). Dezen onderwezen den Formosaanschen kinderen de Christelijke religie in de Hollandsche taal; zij verzochten aan de classis van Amsterdam, dat ze haar invloed mocht aanwenden bij de bewindhebbers om op Formosa een drukkerij te verkrijgen. De Deputati der classis brachten niet alleen dit verzoek over, maar drongen ook ernstig aan op de inwilliging er van met dien uitslag, dat Heeren XVII beloofden het verzoek te zullen in acht nemen" [4]).

Op een dier predikanten moeten we nog eens terugkomen. Het is Junius. Hij werd zwaar beschuldigd en belasterd; jaloezie scheen in het spel te zijn. Zien we daarom nog even wat twee ambt- en tijdgenooten van hem getuigen. Joannes Claaszoon Bavius, pred^t^. op Formosa, schreef den 9 November 1644: »doleert mede, dat den Zoulangschen kerckenraat, van Ds. Junio ingestelt, geabandonneert sij, de president voorgevende van hem niet was geapprobeert, dat de proponent Mirkinius sijne bedieninge door persuasie van eenige verlatende, hem was onttrocken, en in Sincan gelegt, om Ds. van Breen (die 't volcomen gezag over Sincan, Baccan (?) en de Tavacan wilde hebben,

---

[1]) *Missive van den Kerkeraad van Batavia aan de classis van Amsterdam*, dd. 14 Jan. 1658, bl. 27.
Allgem. Miss. Zeitschr., IX, 92.

[2]) Het wâren: Carel Agricola, een gewezen soldaat,
Hans Olef of Olof,
Johannes Slovius,
Johannes Mirkinius, en
Cornelius Copsma.

[3]) *Nederl. reizen*, X, 51.
BALDAEUS, *Malabar en Choromandel*, Amst. 1672, bl. 119, 155, zegt verkeerdelijk, dat er op Formosa 33 of 34 predikanten zijn geweest. Vgl. BUDDINGH, *Naaml.*, bl. 30, en VALENTIJN, t. a. p., bl. 92, 93.
VAN AITZEMA, *Saken van staat en oorlogh*, V, 198,

[4]) *Brieven van de class. v. Amst. nae de Buitenlandsche Kerken*, Dl. 26, bl. 50, 115, 118.

alhoewel noch niet een woort van de tale kan) 't assisteren;.... dat een groote eclipsis in den loop des H. Evangeliums gecomen is;..... het staet te beduchten, indien dit gecontinueert hadde, dat dit heerlijck werck niet alleen verachtert, maer geheel tot niet zoude geraeckt sijn,".... etc.[1]).

En Ds. Johannes Happart, pred[t]. op Formosa, schrijft 29 October 1645 aan een ouderling op Batavia deze woorden: »Belangende den staet der kercken in Formosa soude veel te schrijven sijn; mij dunct Ds. Junius vrij gemist wort, ende vresen dat de goede beginselen meer vervallen sullen als toenemen, als men meer besich is om wat nieuws te winnen, dan om het begonnen te bewaeren ende 't onderhouden. Sincan, Tavacan, Backluan, de plaetsen van D. Junii eersten dienst, sijn als verlaten; het opsicht is mij bevolen, maer door onkennisse van tale, oock noch altijt sieckelijck, ende aen den duijtschen[2]) dienst van 't casteel gebonden sijnde, kan weinich vrucht schaffen; voors. dorpen hooren binnen 4 jaer niet een predicatie, worden meest door schoolmeesters geleert, die dickmaele slordigh van leeren zijn, so dat ick vreese, indien niet meer predicanten gesonden werden ende andere middelen gebruijct, het Christendom hier in wigge blijven zal, nam non Minor est virtus, quam quaerere parta tueri"[3]).

Maar welk een beklagenswaardig lot hebben velen dezer mannen daar geleden! Toen de Chineesche zeeroover Coxinga[4]) het eiland op de Hollanders veroverde, zijn er vijf predikanten om het leven gebracht[5]). Het waren Antonius Hambroek, Petrus Mus, Johannes Campius, Arnoldus van Winsum en Jacobus Ampzing[6]). Eén van hen, levend aan een kruis gehecht, spoorde de menigte omstanders aan, hen met troostredenen toesprekende, standvastig bij den Christelijken godsdienst te volharden, zelfs onder gelijke martelingen. Hij leefde den vijfden dag nog aan het kruis. Ook een onderwijzer werd jammerlijk omgebracht, nadat men zijne vrouw voor zijn oogen had geschoffeerd.

---

1) *Brieven buitenl. Kerken*, Dl. 26, fol. 49.

2) = nederlandsch.

3) *Brieven buitenl. Kerken*, Dl. 26, fol. 48, 49:

4) *Teking taking Koung*. (Tijdschr. voor N. I., 1840, III Jaarg., N°. 6, bl. 643).

5) Over het verlies van dat eiland, tegen de berichten van Tavernier, vgl. men VAN QUELLENBURG'S *Vindiciae Batavicae*. Amst. 1684, p. 17 sqq.

6) *Holl. Mercur.*, XIII, 107 volg.

Zijn hoofd werd op een paal gestoken, enz. [1]). Enkele predikanten ontkwamen aan den algemeenen moord, zooals Johannes Cruyf en Marcus Masius, beiden door de vlucht; Johannes Leonardis werd met zijne vrouw gevangen genomen.

Werden de mannen wreedaardig omgebracht, niet veel beter was het lot der Hollandsche vrouwen. Dezen werden onder de Chineezen verdeeld, waarbij zij er het best aan toe waren, die aan ongehuwden ten deel vielen. Maar zij daarentegen, die door dezen of genen gehuwden »Overste" genomen werden, konden wegens hun jaloersche en bittere »Wijven" haar leed niet overzien. Vele van haar werden als de verachtelijkste slavinnnen tot de meest vernederende diensten gebruikt, en »zijn eindelijk, onder dien last gesmoord, en, na onuitdrukkelijke spijt, hoon, smaadheden en onlijdelijke pijn uitgestaan te hebben, aan een droevig einde geraakt" [2]).

Het voorgevallene met Hambroek is bekend; de dichter heeft den naam van het eiland *Formosa* en van den Hollandschen *Regulus* tot het nageslacht overgebracht en in den mond des volks bewaard [3]). Ter staving van het verhaal van Valentijn omtrent het gedrag van dien moedigen evangeliedienaar bij de verovering van *Zeelandia* is het verhaal van Herport niet onbelangrijk [4]). Deze was Zwitsersch soldaat in dienst der O.-Ind. Compagnie en tegenwoordig bij het verlies van Formosa [5]). Dezelfde bijzonderheden worden door verschillende schrijvers soms met bijna dezelfde woorden verhaald. Herport zegt van de dochters van Hambroek: »....hat aber noch zwei Töchteren allda in der Festung, deren die einte in der Ehe, die andere aber noch ledig war" [6]). Wouter Schouten verhaalt van haar, dat de eene dochter was gehuwd, de andere »noch vrijster" [7]). Ik heb hier

---

[1]) HERPORT, t. a. p., bl. 73, 74.

Wijlen de heer Fred. Muller te Amsterdam had een gegraveerde plaat, waarop deze martelaren voorkomen, 4 portretten van predd. (Hambroek, Winsemius, Mus en van Kampen) en een ziekentrooster, wiens naam onbekend is. Bijgevoegd zijn verzen op de afbeeldingen der martelingen.

[2]) VALENTIJN, t. a. p., bl. 91, 92.

[3]) HELMERS, *De Holl. Natie*, 6e Dr. ('s Hage, 1822), bl. 20 en 21.

[4]) MILLIES, t. a. p., bl. 35.

[5]) Het exempl. van zijne reisbeschrijving, in mijn bezit, is afkomstig uit de nagelaten boekerij van Prof. MILLIES.

[6]) t. a. p., bl. 75.

[7]) *Reiztogt naar en door Oost-Indien*, I, 162.

Maar beiden, HERPORT en SCHOUTEN, hadden het mis; beide dochters

het oog op den strijd, ettelijke jaren geleden gevoerd over de geloofwaardigheid van de verhalen aangaande het gebeurde met Ant. Hambroek [1]).

Aangenaam en vertroostend is het overigens ook te mogen vernemen, dat er onder die inwoners van Formosa nog betergezinden werden aangetroffen. De vrouw, die over het landschap *Cardanang* regeerde, was jegens de Hollanders zeer goed gezind, bewees hun veel hulp en weldaden, zoodat ze door dezen niet anders werd genoemd dan »de goede vrouw van Cardanang" [2]).

De willekeur evenwel en de aanmatiging van het burgerlijk bestuur op Formosa werden daar ook door de kerk gevoeld, en wel in groote mate, omdat men zich niet ontzag geweld te plegen. Immers in de Brieven uit de Indische Kerken dd. 27 Jan. 1652 wordt geklaagd — en dit bij herhaling — over »de ondragelike lasten, die haer van de politijke ovricheijt door last van de E. bewinthebberen [3]) wort opgeleijt, die sij haer niet konnen onderwerpen, ende liever haer diensten willen resigneren, gelijck de meeste kerken met handteekeninge bevestight hebben; verhalen tot bewijs, dat de governeur op Taijoan (Formosa), Nicolaus Verburg [4]), tot hoon ende smaet van de Kercklijke, door den fiscaal, het Kerckelijke Acteboek, met gewelt uijt de consistorij kamer heeft doen halen, ende langen tijt in de secretarije laten liggen, daeruijt de adsistenten ende anderen copien na haer wille hebben gelicht, ende daermede dese ende gene, in haer processen beswaert; ende dat het haer niet nieuws is, op Batavia te hooren, van voorname personen, die met volle kaken beweren de maximen van Grotius ende Uytenbogaert ende diergelijcke,

---

waren op Formosa gehuwd, beide geboren te Schipluiden, waar de vader predikant was geweest. (Zie *Navorscher*, 1865, bl. 247).

[1]) Prof. VISSCHER, in: »Algem. letterliev. Maandschr.," 1850, Mengelwerk, bl. 199 en 200.

Prof. LAUTS, in: »Algem. Konst- en Letterbode," 1851, Dl. II, bl. 119—124.

Prof. VISSCHER noemde het verhaal van de zelfopoffering van Hambroek een »legende", een fabel. Eerst 14 jaren later was de meer of min gefingeerde toespraak gegeven. LAUTS weerlegt het gevoelen van Prof. VISSCHER, en verwijst o. a. ook naar *'t Verwaerloosde Formosa*, door C. E. S. (Amst. 1675). Men zie verder het antwoord van Prof. VISSCHER, in *Astrea*: »Maandschr. voor schoone kunst, wetenschap en letteren," Jaarg. 1851, bl. 195, 196.

[2]) HERPORT, t. a. p., bl. 48, 49.

[3]) Men lette vooral op deze woorden: »*door last van de* »*Edele*" *(! ?) Bewinthebberen*." (Zie Hoofdstuk »Kerkrecht."

[4]) Alhier landvoogd van 1650—1653.

rakende de politijke macht over de Kercke....”[1]. Ja, eenige Leden der Regeering op Formosa hadden zelven den braven en moedigen Hambroek »groote smaadheden aangedaan.” Daarom was hij naar Batavia gereisd, alwaar hij 25 April 1661 aankwam. Doch kort daarop is hij weer naar Formosa teruggekeerd[2].

Ten onrechte heeft men beweerd, dat de eerste protestantsche prediker van het Christendom in *China*, de Engelsche zendeling Morrison in 1807 geweest is[3]. Geen vreemdeling, Nederlandsche predikanten trokken in de 17de eeuw derwaarts: Nathanaël de Pape in 1664 met de vloot van Balthasar Bort, en Cornelius Keijserskind in hetzelfde jaar. Na de wederverovering van Kelang (Formosa) arbeidde laatstgenoemde aldaar en op de onderhoorige plaatsen tot November 1668, en heeft aldaar, onder de regeering van Harmen de Bitter, die in 1666 deze sterkte commandeerde, »meer geleden dan het winterkoorn”[4].

Het toeval heeft twee Nederlandsche leeraars naar *Japan* gevoerd. Johannes Lindeborn, vroeger predt. te Erkelenz in de Rijnprovincie en te Lathum, cl. Zutphen, later op Formosa, bevond zich in Oct. 1636 met zijne vrouw, die haar been gebroken had, en zijn kinderen een korten tijd te Nagasaki. Marcus Masius, predt. te Kelang moest in 1661 voor de Chineezen vluchten en kwam 16 Mei van genoemd jaar met het Jacht *Gravelande* op Decima. Maar nooit zijn Nederlandsche predikanten als vaste leeraars in Japan geplaatst noch in dienstreis gezonden[5].

Keeren wij tot onze orde terug!

Malakka, dat in 1641 op de Portugeezen veroverd werd, kreeg eene hervormde gemeente en een predikant[6]. De eerste leeraar

---

[1]) *Brieven nae de buitenl. kerken*, Dl. 26, bl. 142.

[2]) Den 18 April 1653 werden de predikanten op Formosa ontheven van den publieken dienst (ik vermoed dat hiermede bedoeld is een gedeelte van het administratieve civiele beheer). (*Real.* I, p. 411*b*).

[3]) *De Christelijke familiekring*, I, 124.

[4]) CRAMER, *D'indiaense Tijferboom*, Amst. 1670, bl. 6.

[5]) DE JONGH, *De predd. v. Gelderland*, (Leid. 1750), bl. 118, 357.
MONTANUS, *Gesantsch. ... Japan*, (Amst. 1669), bl. 422.
SCHOUTEN, t. a. p., bl. 169.

[6]) VETH, t. a. p., bl. 514.

nà de verovering was Johannes Loosveld. Deze in 't midden des vorigen jaars uit Nederland gekomen, en toen reeds niet zeer jong meer — ruim 40 jaren, — was 8 April 1641 herwaarts beroepen, en bleef hier vijf jaren werkzaam. Hij schijnt hier tot genoegen en stichting van gemeente en kerkeraad gearbeid te hebben; toen hij heenging althans, gaf men hem getuigschriften mede, die niets te wenschen overlieten. Van den beginne was hier geen gemeente buiten de hoofdplaats. Uitbreiding van het Christendom in de omstreken, in het binnenland, bleef achterwege. De Roomsch-Katholieken, die van hier verdreven waren, wilden in den aanvang, ook nà de verovering der stad, niet zoo gemakkelijk zich laten verdringen, maar bleven nog lang hun invloed vooral op de inlanders en inlandsche kinderen behouden; dit veroorzaakte moeielijkheden en twisten. Later (omstreeks 1652) evenwel »kwamen de gemoederen tot rust en werden ze eensgezind onder elkander. De zaken der kerk lieten zich toen redelijk aanzien. Zelfs bestond er toen hoop van meerder winninge omtrent de swarten, alsoo eenige papen die daer lange genesteld hadden, van daer verstoten waren." Omstreeks het jaar 1711 beliep het getal lidmaten nog niet meer dan 202 personen; maar het getal Roomsch-Katholieken was er toen nog veel grooter, naar gissing van Ds. Jacobus van der Vorm (1702—1712) wel *zesmaal* zooveel. Daaronder bevonden zich echter slechts weinig Europeanen, veel meer mixtiezen en zeer veel inlanders, die er nog waren overgebleven uit de tijden der Portugeezen. Deze gemeente, zegt Valentijn, was redelijk naarstig in het bijwonen der godsdienstoefeningen, vreedzaam en stichtelijk. De dienst der predikanten was hier zwaarder dan ergens elders in Indië, omdat men er gezet op Zon- en feestdagen tweemaal in het Nederduitsch moest preken en wel omdat er 2 kerken waren: des morgens in de boven-kerk, de kerk van St. Paul, gelegen op een berg in de vesting; 's namiddags was er dienst in de beneden-kerk, die om hare ligging den meesten toeloop had. Nu en dan placht men ook Donderdags dienst te doen; maar dit verviel later weer.

Behalve predikanten was hier ook een Hollandsche krankbezoeker werkzaam, o. a. in het midden der 17de eeuw Pieter Arentsz Klein of Clein, van wien we vinden opgeteekend, dat hij zich in zijn dienst alhier getrouw en eerlijk had gedragen. Jammer, dat de man in een »mijmeringe ende suffinge" vervallen is, zoodat hij langer dan een jaar geen dienst kon doen. Hij was dan ook verplicht te repatriëeren in 1651; en toen verzocht men, dat zijn persoon den E. Broederen te Rotter-

dam zou gerecommandeerd worden, opdat hij in »sijn eelende solaes" mocht ontvangen. Hij schijnt genezen te zijn; althans twee jaren later is hij als ziekentrooster naar Indië teruggekeerd. Behalve dezen waren er nog een inlandsche krankbezoeker en een »omloopend" leermeester, die beiden hun dienst in het Portugeesch deden ter wille van het grootste gedeelte der gemeente, dat slechts deze taal verstond. Daarom was hier ook de catechismus in het Portugeesch overgezet; men had die vertaling naar Nederland gezonden met verzoek ze te laten drukken, omstreeks 1650.

Een veertigtal personen heeft hier de betrekking van leeraar vervuld. Niet allen, maar toch de meesten waren predikanten. Soms stonden er twee tegelijk, zooals in de 17de eeuw Joannes Loosveld en Antonius Hilarius; Balthasar Obie de Meter met Gualtherus Bakker; en Rudolph van Varik met Lucas Bosch ab Os, die hier nog geen maand geweest is. En in de 18de eeuw: Christiaan Wiardi Plesman en Adam Willebrand Meerkamp; en Librecht August Behmer met Siwerdus Brouwer, enz.

Thans wenden wij ons westwaarts naar een ook zeer belangrijk deel van het gebied der voormalige O.-Ind. Compagnie, naar de kusten van *Choromandel*, van *Malabar* en naar het eiland *Ceylon*. Wemmer van Berchem, Direkteur van de kantoren op de kust van *Choromandel*, schreef den 30 Augustus 1613 uit Masulipatan naar Nederland, dat er te Paliacatte een predikant noodzakelijk was [1]). Toch duurde het nog tot 1625 — dus 12 jaren — eer hier een leeraar geplaatst werd. Die eerste was Joannes Hermanszoon Follinus [2]). Hij begon met een Kerkeraad aan te stellen; ook was hij voornemens het H. Avondmaal te vieren; maar de dood stuitte hem in zijn werkzaamheid. Vreemd is het dat Dan. Havart, die de predikanten van Paliacatte noemt en zelfs vele levensbijzonderheden van hen vertelt, Follinus niet opgeeft, maar Abraham Rogerius als eersten vermeldt. Follinus had 12 opvolgers, tot 1731. Van den toestand der gemeente had in 1638 Ds. Justus Heurnius, volgens hem opgelegden last, aan de classis van Amsterdam, zoowel schriftelijk als mondeling, verslag gedaan [3]).

---

[1]) Ingekomen brieven in 1614. (*Arch. O. Ind. Comp.*).

[2]) VAN WASSENAER, t. a. p., bl. 54.

VETH, t. a. p., bl. 514.

[3]) *Acta Dep. cl. Amst.*, Dl. 39, p. 65.

Genoemde Abraham Rogerius schreef onder meer werken zijn bekend boek »*Gentilismus reseratus*," eerst nà zijn dood uitgegeven. De opvolger van dezen, Carolus de la Dossa, geen Nederlander, en zeer jong — vóór zijn 18[den] geboortedag — predikant geworden, was ook wel een zeer geleerd man, maar hij kon het met den kerkenraad niet best vinden. Er ontstond twist tusschen hem en eenige leden van dat college. Dezen klaagden sterk naar Batavia over la Dossa en verzochten een ander dienaar in zijne plaats, te meer daar hij reeds vertrokken was. Ds. Abraham Fierens, die zich juist op een groote inspectiereis bevond, op weg naar Goa, enz. kwam toen ook hier, om die zaak van la Dossa te onderzoeken [1]).

De eerste van de 16 predikanten van Negapatnam, op dezelfde kust, is de beroemde Philippus Baldaeus geweest [2]).

Ook omtrent *Masulipatan*, waar nog geen leeraar geweest was, werd in September 1653 geoordeeld, dat er een noodig was [3]).

Te *Madras* hielden de Nederlanders in de 1[e] helft der 18[e] eeuw (1726) godsdienst [4]).

De kust van *Malabar* is de westelijke kust van Voor-Indië, Hindostan, ook de *Peperkust* genaamd. Als Valentijn van de »West-kust" spreekt, bedoelt hij die van Malabar; evenals »Indië om de West" vroeger beteekende: het eiland Ceylon, Malabar, Suratte, Choromandel, Bengalen, enz. [5]).

Te *Cochin* of *Koetsjien*, in vroeger tijden de zetel van een Roomsch-Katholiek bisschop [6]), had onze hervormde gemeente van 1663 tot 1751 negentien predikanten. Dr. Buddingh geeft er in zijne *Naamlijst* maar 18 op. Hij schijnt Valerius Nicolaï — dezelfde als Nicolaas Walerius — vergeten te hebben. Deze kwam daar 30 October 1726 en schijnt er toch wel een paar jaren gestaan te hebben; ten minste 1 Juli 1728 gaf hij een be-

---

1) HAVART, *Op- en ondergangh van Cormandel*, Amst. 1693, I, 132.

2) Brief van den Gouv.-Gen. Joan Maatzuyker aan Baldaeus, dd. 18 Sept. 1662.

BALDAEUS, *Ceylon*, bl. 175.

De Gids, 1867, N°. 4, bl. 208.

3) *Brieven na buitenl. kerken aan cl. Amst.*, Dl. 26, bl. 114, 116, 117.

4) *Hall. Miss. Gesch.*, II Th. (Halle, 1735), p. 835, en Register op Madras.

5) WERNDLY, *Maleische spraakk.*, Voorrede, bl. IV.

HOFSTEDE, *Prijs antwoord...*, Haarl. 1776, bl. 40 en 41.

6) CORN. DE BRUIJN, *Reizen,...* II, 353.

richt van deze gemeente en van de St. Thomas-Christenen [1]). De eerste van allen was Henricus Wallius, die geboren was te Amsterdam, aan twee vaderlandsche hoogescholen had gestudeerd, eerst te Utrecht en daarna te Leiden, en als proponent (volgens Valentijn als theol. candidaat) in Indië kwam en te Batavia tot predikant werd bevorderd. — In den tijd, toen Valentijn zijn werk sloot, 1724, stond hier Petrus Paulus van Breen, die hier ook zou overleden zijn [2]). Van al de volgenden op één na weten we alleen het jaar hunner komst alhier.

Suratte schijnt alleen van tijd tot tijd door predikanten bezocht te zijn [3]); of wel krankbezoekers waren er werkzaam. Er werd althans nu en dan kerkelijke dienst verricht. Magdalena Winnincks of Winninx is daar gedoopt. Mogelijk was zij een dochter van Leonard Winnincx, die van 1658—1662 Directeur of Bestuurder der O.-Ind. Comp. te Suratte is geweest [4]).

Het beroemde kaneel-eiland *Ceylon* was oudtijds door de zoogenaamde Adamsbrug aan het vaste land van Indië gehecht. Dit »kostelijk juweel der compagnie" had zóó groote waarde, dat de koning van Portugal aan zijn onderkoning in Indië had opgedragen, »liever geheel Indië te laten verloren gaan, dan Ceylon in perijkel van verlies te brengen" [5]). De Nederlanders kwamen hier het eerst in 1602. Van Spilbergen landde toen te Baticalo, hij kwam ook te Candy en werd er zelfs bij den keizer toegelaten [6]). Achtereenvolgens werden door de onzen de verschillende voornaamste plaatsen aan de kust op de Portugeezen veroverd 1638—40, en toen we ook Manaar en Jaffanapatnam genomen hadden, 1658, waren we meester van Ceylon. Men vond er, behalve de genoemde, nog de volgende belangrijke plaatsen: Colombo, Gale, Trinconomale; Negombo, Mature, enz. [7]). Lang vóór het eiland nog geheel in ons bezit was, 1641, had men reeds goede

---

[1]) Te Cochin waren ook zeer vele Joden en verscheidene Synagogen. (BLUMHARDT, *Handb. der Miss. Gesch.*, Calw. 1846, bl. 206).

[2]) VISSCHER, *Mallabaarse brieven*, Leeuw. 1743, bl. 439.

[3]) ANQUETILS DU PERRON, *Reisen nach Ost-Indien*, Frankf. a/M. 1776, p. 389 sqq., 407 sqq., 440 sqq., 630.

[4]) *Protocol Amst. Kerkenraad;* vergad. 23 Aug. 1663; N°. 11, bl. 24.

[5]) TENNENT, *Ceylon*, Lond. 1859, II, 31 Noot, 35, 43, 46, 50.

[6]) VAN SPILBERGEN, *Reis*, bl. 417.

[7]) *Lettre remarquable du naturaliste* M. BLES, *concernant Ceylon*, (de Moergestel, 1779), cf. Catal. J. Radink, Amst. 1867, N°. 6812.

verwachting voor het Christendom aldaar [1]). En die verwachting is later volkomen bevestigd [2]).

Ook hier werd op de meeste plaatsen, zoodra men ze veroverd had, een godsdienstleeraar geplaatst, om voor de militairen en de compagnie's-dienaren te prediken, maar »niet minder om het Christendom onder de inlanders voort te planten, opdat God de overwinning der Nederlandsche wapenen moge dienstbaar maken aan de uitbreiding van zijn naam en Koninkrijk onder de volken, die in de duisternis leven" [3]).

Men sprak in de 17e en 18e eeuw in Indië slechts van ééne kerk, niet zooals thans twee, een Inlandsche en een Europeesche. De dienaren dier kerk arbeidden zoowel onder Hollanders als onder inboorlingen en inlanders [4]). Die Ceylonsche kerk was in drie districten of grootere afdeelingen verdeeld: Colombo, Jaffanapatnam en Gale [5]). Op wel honderd plaatsen in het binnenland waren inlandsche gemeenten, wier belangen door de kerkeraden dezer drie hoofdplaatsen werden behartigd. Alleen Colombo, Jaffanapatnam, Gale (Punto Gale), Negombo en Mature hadden hun eigen kerkeraden en predikanten [6]).

De oudste gemeente op Ceylon was die van *Colombo*. Zij was tevens de aanzienlijkste. Haar eersten predikant ontving zij in Ludovicus Bogaard. Deze was uit Vlaanderen, door de classis van Walcheren afgevaardigd en den 16 Augustus 1660 met het schip »*De vereenigde Nederlanden*" in Indië gekomen [7]). Hij had 46 opvolgers, die tot in onze eeuw deze gemeente bediend hebben. — De predikanten voor Ceylon kwamen meestal daar aan; vandaar gingen ook de brieven uit naar het Vaderland en naar Batavia; en door deze omstandigheden kwam het misschien wel, dat de kerk van Colombo zich over de andere gemeenten op

---

[1]) *Acta Dep. cl. Amst*, Dl. 39, p. 94 (Decemb. 1641).

[2]) De O.-Ind. Compagnie had zelfs eens ernstig het plan opgevat om Ceylon te koloniseeren. Volgens *Resolutie van Heeren XVII*, dd. 6 Mei 1669, wilde zij eenige eerlijke familiën herwaarts zenden, en vaardigde ze een Reglement uit op de vrije lieden aldaar, dd. 28 Aug. 1670. Voor transport zou worden gezorgd; de Kamers werden geauthoriseerd om naar scheepsruimte om te zien, — 7 Mei 1669, 7 Mei 1677.

[3]) MUNNICH, *Dit deden onze vaderen* ..., Utr. 1850, II, 4.

[4]) Dezelfde, t. a. p., I, 63, 64.

[5]) TENNENT, *Christianity in Ceylon*, Lond. 1850, bl. 48.

[6]) VETH, t. a. p., bl. 516.

[7]) HUNNIUS, *Zeeuwsche buise*, Midd. 1718, bl. 403.
LUDOVICI, *Lapidar. Zeylan.*, Colombo 1877, Introd., p. 7.

dit eiland langzamerhand rechten begon aan te matigen [1]). Maar ook in het binnenland en langs de kust had men buiten de hoofdplaatsen reeds vroeg belangrijke gemeenten. In de provincie der Wannias, in het noorden van het eiland, waren in 1663 reeds 4533 bejaarde Christenen [2]). Het Colombo-district telde in 1681 vier en twintig inlandsche kerken en scholen. Den 23 April 1665 wordt gesproken van over de 130 duizend Christenen, die volgens gedane monstering allen op Ceylon onze kerken frequenteerden, en daaronder alleen op Jaffanapatnam en Manaar over de 104,000, en onder deze 16,000 kinderen die schoolgaan [3]).

Het getal leeraren op Ceylon was dikwijls zeer afwisselend. Soms waren er te Mature, te Manaar, te Negombo; dan weer ontbraken er aldaar. Nu eens was er een ongevraagde toevoer, zoowel uit Nederland als van Batavia; op andere tijden veroorzaakten ziekte, sterfgevallen en overplaatsingen vele vacatures. In 1670 hadden Mature en Manaar ieder een predikant. In het volgende jaar, nà den dood van Ds. Jacob Corf, waren er op Ceylon nog maar drie leeraars. Daarentegen waren er in 1679 op het eiland tien predikanten, in December 1696 veertien [4]). De toenmalige regeering oordeelde dat voor Ceylon een getal van 12 predikanten genoeg was [5]).

Aan elke school werd een naamregister van alle plaatselijke Christenen, schoolkinderen en hunne ouders aangehouden, en éénmaal 's jaars zorgvuldig bijgewerkt.

Op Ceylon waren in 1688 reeds meer dan 180 duizend, in 1696 volgens sommigen 200,000 of 230,000 Christenen, in 1720 of '21 ongetwijfeld eenige honderdduizenden [6]). Het waren echter slechts naam-Christenen, niets meer. Wie het Gebed des Heeren, de Tien Geboden en de Geloofsartikelen kon opzeggen, werd gedoopt, en de bescherming der regeering werd uitsluitend aan hen beloofd, die het Christendom aannamen. Aan de predikanten werd ter aanmoediging door de Oost-Indische Maatschappij een »*discipelgeld*" toegelegd voor allen, die zij tot het Christendom bekeerden [7]).

---

[1]) MUNNICH, t. a. p., II, 58 volgg.

[2]) BALDAEUS, *Ceylon*, bl. 173.

[3]) NEURDENBURG, t. a. p., bl. 62 Noot.

[4]) IJPEIJ en DERMOUT, *Geschied. der Ned. Herv. Kerk*, III, 392 en Aant. bl. 204. HOFSTEDE, t. a. p., I, 215.

[5]) Resol. Gouv. en Rade, dd. 6 Septemb. 1678. (*Real.*, I, 229*a*).

[6]) *Biblioth. Bremens.*, III, 951 sqq.; V, 718.

[7]) *Handleiding tot de aardrijksk. van de Ned. O. Ind. bezittingen*, uitgeg. door de Maatsch. tot Nut van 't Algemeen. Leiden, 1843, bl. 17.

Op redelijke overtuiging en waarachtig geloof werd minder gelet. Met hoeveel ijver onze voorouderen dus ook op Ceylon, in de Molukken en op Formosa het evangelie brachten, met hoeveel voortvarendheid, krachtsontwikkeling en spoed zij daar ook kerken en scholen stichtten, en overzettingen van den Bijbel in de landtaal invoerden — de kerk van Christus werd er niet door gebouwd. Veel van hetgeen toen gearbeid werd, *moest* later weer verloren gaan, omdat het een hechten grondslag miste. Toch hebben zij door het onderwijs der jeugd, door de verspreiding van den Bijbel en andere godsdienstige geschriften gewis zaadkorrels gestrooid, die later hier en daar tot vruchtdragende halmen zijn opgewassen [1]).

Nog een en ander omtrent de gemeente van Colombo. Het getal lidmaten aldaar bedroeg in 1662 79. Het aantal inlandsche Christenen in het geheele district van Colombo beliep in 1684 24,753, met inbegrip van 4033 kinderen. Van Maart 1683 tot Mei 1684 waren er 1450 kinderen gedoopt, 140 volwassenen, beiden mannen en vrouwen van het Heidendom tot het Christendom bekeerd, en 363 paren gehuwd. In het Jaffnadistrict waren buiten Manaar 141,456 inlandsche Christenen. En behalve dezen waren er — zoo men zei — nog honderden Roomsch-Katholieken. Het was daar meer of min eene *Ecclesia ambulatoria* [2]); eenige compagnie's-dienaren komen aan, anderen vertrekken weer, al naarmate hunne werkzaamheden zulks vereischen, hetwelk door geheel Indië het geval is. De kerken of gemeenten, onder Colombo behoorende, waren in 1704 dertig in getal en de Christenen 22,399. En reeds ettelijke jaren vroeger waren er op Jaffanapatnam 150,000 [1]), volgens anderen 180,364 inlandsche Christenen. Die laatste opgaaf vindt men in den brief van Hermannus Specht, een man »van een zeer goed leven, vriendelijken omgang, van een gereputeerde hooge studie, van veel bekwaamheid om de Roomsche Paapen pal te zetten," en die tweemalen pred^t. te Colombo is geweest [3]). Een gelijke opgaaf vindt men in den brief van Ds. Adriaan de Meij, uit Jaffanapatnam dd. 6 Nov. 1690. Deze de Meij was geboren op de kust van Choromandel uit een inlandsche moeder. Hij was een »wakker en bijzonder ijverig man," had het Latijn te Batavia en de theologie te Utrecht geleerd. Hij kende het Malabaarsch zooals *niemand vóór hem*, en predikte

---

[1]) *Geschied. der Christelijke kerk in tafereelen*, Amst. 1859, V. 507.
[2]) MUNNICH, t. a. p., II, 7, 35, 36.
[3]) Volgens VALENTIJN.

daarin met groot gemak[1]). Welnu, de opgaven van deze twee mannen worden doodeenvoudig voor leugen verklaard door P. Paulinus a S. Bartholomaeo, in zijn werk: »*India orientalis christiana*," Romae, 1794, pag. 150 noot, en pag. 59 sq. [2]). Op het eind der vorige eeuw, 1780, waren te Jaffna nog Tamoelsche of Malabaarsche Christenen [3]).

In 1670 waren te Colombo *vier* predikanten: Joannes de Voogd, die zeer ervaren was in de Tamulsche en Portugeesche talen en eene Tamulsche spraakkunst heeft opgesteld; — Jacob Corf, Laurens Hemling en Arnoldus Oorschot, die alle drie gestudeerd hadden op kosten van het land of van de O.-Ind. Comp.; de laatste is ook scriba geweest der Ceylonsche Kerkvergadering. Behalve deze vier nam hij, die Rector van het Seminarie [4]) was, ook ééne predikbeurt waar in de 14 dagen. Een tijdlang bedienden de predikanten van Colombo ook de gemeenten van Negombo, Calpentijn en Tutecorijn. In de eerste helft der 18de eeuw, 1728, was er te Colombo ook eene Portugeesche gemeente [5]).

De eerste leeraar te *Punto Gale*, ook kortweg *Gale* genoemd [6]), was Anthony Hornhovius, de vroegere predikant van Eemnes, om wien in het vaderland zoo veel is te doen geweest ter zake zijner remonstrantsche gevoelens. Hij ging van Batavia naar Gale den 6 October 1642 [7]). Hij had 46 opvolgers.

Ten tijde dat Philippus Baldaeus, later predikant te Geervliet, zich te *Turre Angulari* als leeraar alleen bevond en den dienst zoowel in het Portugeesch als in het Nederduitsch verrichtte, waren er in het koninkrijk Jaffanapatnam 24 herderlooze gemeenten (1658) [8]). Dat rijk was sterk bevolkt, men telde er 159 dorpen, behoorende onder 34 inlandsche kerkelijke gemeenten, waarbij nog kwamen de Nederlandsche en Portugeesche. Alléén

---

[1]) FABRICIUS, l. l., p. 599, 591. De brief is uit Colombo van 1684.

[2]) TENNENT, *Christianity in Ceylon*, p. 73, 74.

[3]) *Hall. Miss. Nachr.*, III Th., (Halle 1790), S. 144.

[4]) Zie over de Seminariën het Hoofdstuk Onderwijs.

[5]) *Hall. Miss. Nachr.*, III Th., (Halle 1735); XXVI, cont. p. 64—499.

[6]) Het »*avium promontorium*" der ouden. Vroeger werd het genoemd *St. Cruyz* of *St. Cruse de Gale* (*Real.* I, 420*a*).

[7]) GLASIUS, *Godgel. Nederl.*, II, bl. 150, 151.
TIDEMAN, *De Remonstrantsche broederschap*, Haarl. 1847, bl. 252.
TENNENT, t. a. p., bl. 39.

[8]) BALDAEUS, *Inleydingh tot de Malab. spraakk.*, bl. 191, 192.

bij de inlandsche gemeenten doopte Baldaeus in $3^1/_2$ jaar tijds 5799 kinderen, behalve 36 meerderjarigen, en werden door hem 2158 paren getrouwd (1658—1661)[1]). Baldaeus was de eerste predikant van Jaffanapatnam en had daar 29 opvolgers. Meermalen had hij over de 2000 menschen onder zijn gehoor[2]). Ook wordt aangaande hem vermeld, dat hij den godsdienst der Braminen zeer nauwkeurig heeft beschreven[3]).

In het Fort te Jaffna waren in October 1665 slechts 92 leden der Gereformeerde kerk, omdat toen het grootste gedeelte van het garnizoen op expeditie was naar Ceylon[4]). In het binnenland van Jaffanapatnam kregen 12,000 kinderen onderwijs. En die scholen gingen toen vooruit (1662). Het cijfer der gedoopten klom er in het volgende jaar tot 12387, dat der Christenen, zoo mannen als vrouwen, tot 62558, behalve 2587 leerende slaven[5]). Bij ontstentenis van een predikant werd er des Zondags door een Malabaarschen schoolmeester eene predikatie voorgelezen[6]).

Ook op het kleine eiland *Manaar* vond men 7 gemeenten op voorname dorpen, met ruim 3700 Christenen[7]).

Negombo heeft zes (1642—1698), *Mature* drie predikanten gehad (1685—1698). Omtrent *Trinconomale* vinden we opgeteekend in de »*Naamregisters van predikanten in de Vereenigde Nederl. Provincien*" en in de »*Naamboekjes der Hooge Indiasche Regeeringe*," dat het in 1796 en volgende jaren vacant was. We willen het wel gelooven. Den 26 Aug. 1795 was het door de Engelschen ingenomen[8]).

Op het eiland *Mauritius* was den 23sten Mei en in Juli 1602 door het volk van Willem van West-Zanen gods-

---

[1]) BALDAEUS, *Ceylon*, bl. 161, 173, 174.

[2]) PRIDHAM, *Ceylon and its dependencies*, Lond. 1849, I, 438.
TENNENT, t. a. p., bl. 43.
HOFSTEDE, t. a. p., I, 216.

[3]) HOORNBEEK, *Sorg en raad*, bl. 55. Heeft H. hier ook Abr. Rogerius bedoeld? In het algemeen moet men voorzichtig zijn bij het gebruik van dit boekje van Hoornbeek. Zijne opgaven zijn niet volkomen betrouwbaar. *De Gids*, 1867, N°. 5, bl. 193 volgg.

[4]) MUNNICH, t. a. p., II, bl. 9, 10.

[5]) BALDAEUS, t. a. p., bl. 173, 174.

[6]) VALENTIJN, t. a. p., bl. 453, 454, 457, terwijl hij op de volgende bl. nog een statistieke opgaaf mededeelt van Jaffanapatnam voor het jaar 1722, waarbij hij zelfs het getal der »ongedoopte zuigelingen" (31,439) vermeldt.

[7]) BALDAEUS, t. a. p., bl. 150 en 173.

[8]) *Nederl. Jaarboeken*, Jan. 1797, bl. 497 volgg.

dienst-oefening gehouden [1]). Een halve eeuw later op het einde van 1652, werd er van Batavia een predikant heen gezonden, om eenige kinderen van Maximiliaan de Jong, onderkoopman en opperhoofd aldaar (1650—1654), en van anderen te doopen. Het was Johannes Backerus, een ongeletterd persoon, die in Brazilië in kerkelijke betrekking werkzaam geweest en in het bezit was van loffelijke getuigschriften aangaande zijn trouwen dienst en godzaligen wandel in West-Indië. Deze moest de reis doen met een jacht over Ceylon, en met hetzelfde jacht viâ Ceylon naar Batavia terugkeeren. Zijne instructie luidde, dat, zoo de omstandigheden op Ceylon het noodig maakten, hij aldaar, na zijn bezoek aan Mauritius, zou blijven, »tot vervullinge van 't gebreck" (n.l. aan leeraren) [2]).

Naar de *Westkust van Sumatra* werden slechts nu en dan predikanten gezonden, om de H. Sacramenten te bedienen. Eén en twintig predikanten hebben zulke kerkelijke dienstreizen derwaarts gedaan, van 1679—1791. Deze opgaaf is van Dr. Buddingh [3]). Maar Valentijn noemt nog verscheiden andere meer, die er ook geweest zijn in de 17de eeuw en in het eerste gedeelte der 18de. Zijne lijst begint met Jacobus Maxwel, die in Engeland predikant was geweest en aan de slaapziekte overleden is. De tweede, niet door Dr. Buddingh opgegeven, was Ds. Nathanael de Pape, die te Amsterdam in particuliere huizen predikte reeds vóór hij student was, en in Indië zeer veel last had van de roode hond [4]). De derde, door B. niet, door V. wèl genoemd, die Sumatra bezocht, Oct. 1684, was de Visitator Jacobus Vosmaar; de vierde Alexander Carpius, in het volgende jaar, die er ziek werd. Daarna Hermannus Coldehorn, die er acht maanden bleef; Wilhelmus van Wijngaarden, later door de regeering op zeer onbillijke wijze ontslagen; Gajus André, vijf malen herwaarts gezonden. Dan nog: Nicolaas Groenewoud, Johannes Bartoe, en Abraham Feijlingius. De laatste, dien Valentijn noemt en Buddingh niet, is Lambertus van den Bosch, 1721. Daarentegen heeft Buddingh de bezoekreis van Jacobus

---

[1]) SOETE BOOM, *Derde voornaamste zee-getogt na O. I.*, 't Sanerdam 1648, bl. 19*b*, 21*b*.

[2]) *Brieven buitenl. kerken cl. Amst.*, dl. 26, bl. 144.
BUDDINGH, *Schets*, bl. 11.

[3]) *Naaml.*, bl. 16.

[4]) CRAMER, *D'indiaense Tijferboom*, Amst. 1670, bl. 6.

Canter Visscher, in 1716 of 1717, opgeteekend. Deze Canter Visscher werd op Sumatra met groote achting en onderscheiding ontvangen; men overlaadde hem met geschenken, goud, paarlen en andere kostbaarheden, ter waarde van meer dan tien duizend guldens [1]). Hoe noodig het ook was, vaste predikanten heeft de O.-Ind. Compagnie hier niet geplaatst, uitgezonderd (van 1 Juni 1686 tot Maart 1691) één, Florentius van den Berg, die in zijn jeugd stovenmaker was geweest, en op 53jarigen leeftijd student geworden. Verder waren hier werkzaam krankbezoekers, van wie met name genoemd wordt Hillebrand Janszoon van Alkmaar. Wèl besloten de Bewindhebbers, overtuigd van de dringende noodzakelijkheid hiertoe, een leeraar »permanent voor de Westkust van Sumatra" aan te stellen [2]); maar ze deden het niet. Pas in deze ceuw werd Padang eene predikantsplaats, eerst tijdelijk, later vast.

De Commissaris van de Westkust van Sumatra, Andries Bogaart, werd in 1674 als Gezant naar *Djambi* (Oostkust van Sumatra) gezonden. Een predikant moest hem vergezellen. Daartoe werd aangewezen Rudolph van Varick. Zijn voornaam wordt door sommigen verkeerdelijk opgegeven. Hij heette niet Gijsbert maar Rudolf. Vroeger was hij predt. geweest op de vloot van den Luit.-Admiraal van Gent; later in Noord-Amerika [3]).

In de 17de eeuw en in de 1ste helft der 18de nam het getal naam-Christenen in Indië hand over hand toe, maar niet in gelijke mate het getal zielzorgers, ter opbouwing van die menigte benoodigd [4]). Reeds in den beginne oordeelde men in Nederland, dat »behalve 4 schoolmeesters 4 predikanten moesten gezonden worden, n.l. 1 op Coromandel, de 2de op Ambonia, de 3de in Banda, de 4de te Bantam, — allen gezond in het geloof" [5]). Langzamerhand klom hun getal tot 17. In 1647 werd het op 28 gebracht [6]),

---

1) HOFSTEDE, t. a. p., II, 94, 202.
2) *Resolutie van Heeren XVII*, dd. 27 Juni 1703.
3) VEERIS, *Chronol. eccles.*, Amst. 1697, p. 119, 220.
HOORNBEEK, *Sorg en Raad*, ... 's Grav. 1732, bl. 55.
4) NEURDENBURG, t. a. p., bl. 70.
5) *Handd. Kerkenraad Amsterd.* 15 Nov. 1618, dl. 4, bl. 304.
6) VAN WASSENAAR, t. a. p., p. 81 vs., 87 vs., 99 vs., 100.
Resol. XVII, 30 Sept. 1647, Boek C, fol. 72.
V. AITZEMA, t. a. p., V, 193, 488, 863.
IJPEY en DERMOUT, t. a. p., III, 392.
Acta Deput. cl. Amst., Dl. 39, p. 170, 172, 173.
Brief van de Predikanten te Batavia aan de Bewindhebberen der O.-Ind.

die verdeeld moesten worden als volgt: 3 op Batavia, 2 te Malakka, 7 op Formosa, 3 in de Molukkes, 5 in Banda, 2 op Ceylon, 1 op Paliacatte en 5 in Amboina. Zoo was de formatie; maar werkelijk waren er op dat oogenblik, 30 Sept. 1647, slechts 17 in Indië; in 1655 27; in 1683 in het geheel 41 [1]); in 1727 48, waarvan 9 extra-ordinarii te Batavia op een beroep wachtten, terwijl het grootst getal Christenen destijds in Amboina, Banda, Ternate en de naburige Moluksche eilanden leefde [2]).

In 1730 werd het aantal predikanten weer verminderd tot 34.

Den 24 Nov. 1741 stelde G. W. Baron Van Imhoff, een der beste Landvoogden die Indië ooit gehad heeft [3]), eene *Memorie* op en leverde haar in bij Heeren Bewindhebbers in het vaderland [4]). Daarin komt een afzonderlijk Hoofdstuk over de kerkelijke zaken voor. Hij verklaarde, dat het met den godsdienst onder de inlanders slecht gesteld was, en onder de Europeanen flauw genoeg. Hij gaf den raad, leeraars aan te kweeken, scholen op te richten, proponenten in plaats van krankbezoekers te benoemen; verder: leeraren te plaatsen op Java en Bantam, en in de ommelanden kerken en scholen te stichten; de inlandsche talen te doen aanleeren; de drukkerij te perfectionneeren en den Augsburgschen missionarissen de behulpzame hand te bieden" [5]). Zonder uitwerking bleven deze »*Consideratiën*" van Van Imhoff niet. Den 3den April 1742 namen Heeren XVII eene Resolutie, waarbij aan de Hooge Regeering in Indië werd gerecommandeerd: scholen aan te leggen, een seminarie op te richten, enz. Ook kregen onder zijn bestuur de Lutherschen te Batavia vergunning, zich als gemeente te constitueeren (Van Imhoff zelf was Luthersch). De

---

Comp. te Middelburg van 27 Decemb. 1636, betrekkelijk den toestand der kerken in O.-Indië. — Verg. *Catalogus der Handschriften*, enz., van Mr. TYDEMAN, Pars V*a*, Oct. 1865, bl. 47, N°. 502.

BRUMUND, t. a. p., bl. 32.

VETH, t. a. p., I, 515.

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 217.

[2]) BALDAEUS, t. a. p., p. 187 sqq.

Hall. Miss. Gesch., Th. III, (Halle 1735), XXVI, p. 40 sq.

Biblioth. Bremens., V, 4, 717.

[3]) Van 1743 tot 1750.

[4]) MILLIES, t. a. p., bl. 50.

HOFSTEDE, t. a. p., II, 52, 57. (De grafzerk van Van Imhoff ligt thans vóór den ingang van de tegenwoordige begraafplaats te Batavia op Tanabang).

[5]) Deze *Beschouwingen* zijn te vinden achter: DU BOIS, *Vies des Gouv. Holl. des. I. O.*, p. 41 (4e Hoofdpunt, 2e Hoofdstuk). Vgl. *Mededeel. van wege het Nederl. Zendel. Genootsch.*, Dl. XXVII (1883), 2e Stuk, bl. 215—218.

eerste predikant dier gemeente, Christoffel Michels, van Middelburg overgekomen, deed 21 Aug. 1746 in de Hospitaalskerk zijne intrede over Psalm 67 : 2, 3, en formeerde terstond een kerkeraad. Hij heeft 13 opvolgers gehad [1]). Het seminarie te Batavia werd 2 Nov. 1745 met veel plechtigheid ingewijd. De geleerde Portugeesche predikant en bekwame sterrekundige Johan Mauritz Mohr werd de eerste rector er van; hij en Ds. Carel Braarda hielden bij de opening redevoeringen, enz. [2]).

Maar wat beteekende zulk een klein corps of kader voor zulk een uitgestrekt arbeidsveld? Immers, niet alleen de Europeanen, ook de inlanders behoorden tot die Hervormde gemeente, of moesten er naar den wil der Heeren Zeventienen toe gebracht worden. Om duidelijk te maken hoe ontzettend groot het gebied was, waarop men zich ter taak stelde te arbeiden, herinneren wij nog eenige gegevens. Als voorbeeld kiezen wij *Sumatra*, hetwelk 4 maal zoo groot is als Java. De bevolking zal naar de beste berekeningen omtrent $3^1/_2$ millioen zielen bedragen [3]). Nu bedenke men, dat geheel Nederland slechts $3^1/_2$ millioen inwoners heeft; dat zijne Oost-Indische bezittingen (niet meer zoo uitgebreid als vroeger, want Ceylon, Formosa, Malakka, de kusten van Malabar en Coromandel, enz. behooren er niet meer toe) daarentegen ongeveer 30 millioen bewoners tellen; — (de bevolking van Java alleen is viermaal grooter dan die van Nederland) [4]), — en dat men ook nog elders werkzaam was om het Christendom te verbreiden, zooals aan de Kaap de Goede Hoop, in Brazilië, in de Levant, enz., — dan zal men erkennen moeten, dat onze voorvaderen eene taak op zich genomen hadden, die te zwaar voor hen was [5]).

---

[1]) *Nederl. Jaarboeken*, Juli 1747, I, 495.

Naamrol van predd. toegedaan de Augsburgsche geloofsbelijdenis, ... Amst. 1777, bl. 69.

Bijdr. tot de geschied. der evang.-luth. kerk, Utrecht, V en VI, (1844, 1845).

[2]) HOFSTEDE, t. a. p., bl. 57—59.

VAN DER CHIJS, *De latijnsche scholen*, ... bl. 170.

[3]) *Tijdschr. v. N. I.*, Aug. 1877, bl. 153.

DE STEURS, *Vestiging en uitbreiding der Nederl. op Sumatra*, I, 1.

[4]) *Java-Bode*, 8 Julij 1868, Bijv.

[5]) Het gebied der O.-Ind. Comp. strekte zich uit over meer dan 2000 mijlen n.l. van Japan tot Bassora en de Roode zee. Ze dreef handel met meer dan 100 volkeren (MONTANUS, t. a. p., bl. 20). Elders was het dan ook inderdaad niet veel beter gesteld. In 1730 waren in Pensylvanië (N. Ame-

Op verscheidene plaatsen hadden we in 1730 reeds geen predikanten meer, zooals op Formosa, Poeloe-Aij, Haroekoe, Negombo, Mature en Menado, en hebben wij daar ook later geen meer gehad; te Saparoea, Negapatnam en Timor ook geen meer. Maar op deze 3 laatstgenoemde plaatsen waren er later toch nog weer. De getallen der gedoopten, der tot lidmaat aangenomenen, het cijfer der vervulde predikbeurten, het aantal keeren dat het H. Avondmaal bediend was: dit een en ander wordt in de verslagen der gemeenten of in de rapporten der reizende predikanten, die in dienst of op inspectie naar andere gemeenten waren geweest, van dien tijd gewoonlijk opgegeven, doorgaans ook het getal gemeenteleden. Trouwens, 10 Febr. 1674 was door de Hooge Regeering de last gegeven, jaarlijks de kerkelijke berichten naar Batavia over te zenden.

Er waren in de beide vorige eeuwen reeds vele vreemdelingen in dienst der O.-Ind. Compagnie. Daaronder waren vooral vele Duitschers. Hun aantal wordt omstreeks het midden der vorige eeuw op niet minder dan 7000 geschat; en reeds in de 1ste helft der 17de eeuw trof men in Indië allerwegen Duitschers aan, zoowel onder de vrijburgers, als onder de burgerlijke en militaire Bedienden der Compagnie [1]). Geen wonder, dat ook onder de O.-Ind. predikanten vele vreemdelingen gevonden werden. We laten hier eene opgave volgen:

Georgius Candidius, geb. te Küchardt, in de Palts [2]).
Joannes Lindeborn, uit Hessen [3]).
Henricus Hartong, geb. te Witzen [4]).
Carolus de la Dossa (Ladosse), als soldaat uitgekomen [5]).

---

rika) 15000 hervormden met slechts 2 predikanten. Die gereformeerden waren Zwitsers, Engelschen, Schotten, Duitschers en Zweden. (Zie HOORNBEEK, t. a. p., bl. 58). *Nederland* had in 1870 op 1333 hervormde gemeenten, samen 1,915,503 zielen tellende, 1595 predikanten. (Zie *Naamregister der Hervormde predd. in Nederl.*, 's Hage, 1870, bl. 253, 292 volgg).

[1]) *Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk.*, XVIII, zesde Serie, D. I, Aflev. 4 (1872), bl. 332.

[2]) Tijdens het woeden van den 30jarigen oorlog uit zijn vaderland verdreven, omstreeks 1621.

[3]) DE JONGH, *De predd. van Gelderland*, Leid. 1750, bl. 118, 357.

[4]) BOR, *Amboinse oorl.*, Delft 1663, bl. 240.
WERNDLY, t. a. p., bl. 323.

[5]) HAVART, *Op- en ondergangh van Cormandel*, Amst. 1693, I, 132.

Reynardus Köbelius (Kepelius), uit Hessen.

Joam Fereira à d'Almeida, geboren te Lissabon [1]).

Mr.... Fraunce, aanbevolen voor East-India Chaplain, ging naar Bombay, en overleed in 1677 [2]).

Johan Coenraad Albers, uit het graafschap von der Lippe.

De drie Werndly's, uit Zürich in Zwitserland. (George Henric; Johannes Thomas; en Johannes) [3]).

Wilhelmus Lichtenfoort, een Oost-Fries van Lehr.

Aäron Dias de Fonseca, uit een Portugeesch-Joodsch geslacht van Amsterdam.

Johannes Henricus Heideggers, van Lingen.

Johannes Wilhelmus Lojaal, uit Düsseldorf.

Henricus Dreier, een Duitscher [4]).

Johan Maurits Mohr, geb. te Eppingen in de Palts.

Librecht August Böhmer of Behmer, een Duitscher.

De beide Boppius'sen (Herman Willem, geboren te Bremen; en Simon, eveneens een Duitscher).

Johan Casper Witchenhoff, geb. te Lemgow aan de Lippe.

Johan Coenraad Mahlstede, geb. te Bremen [5]).

De beide Wasmuth's, Waxmuth of Waschmuth, zoons van den prof. in de rechten te Lingen.

Karel Michaël Walstorff, van Bernburg in Anhalt.

Henricus de Grave, geb. te Leer in Oost-Friesland.

Johan Lodewijk Keller, geb. te St. Goar aan den Rijn.

Hendrik Daniël van der Horst, geb. te Smyrna [6]).

Everard Heineken, geb. te Bremen.

Johannes Bernardus Grimmelius, uit Kopenhagen.

J. K. Lopke, een Duitscher.

De twee Manger's. Johan Godfried M. was geboren in

---

[1]) BALDAEUS, *Malabar en Choromandel*, Amst. 1672, bl. 144, 150, 421, 441.

[2]) *Works of Robert Boyle*, Lond. 1744, vol. V, p. 581, 582, 587.

[3]) FÄSI, *Zum Andenken an G. H. Werndli, Begründer der Malaijsche Kirche in O. Indien*, 1819.

Tempe helvetica, IV, 644.

VERBEET, *Memorie*, bl. 100.

[4]) KALS, *Disquisitio philologica de punctorum cum ad linguam Hebraïcam tum ad dialectos ejusdem principes docendas et discendas necessitate.* Pars II, Bremae, 1753, in de Opdracht.

Hall. Missions Ber., Th. IV, 1754, p. 374.

ROTERMUND, *Lex. aller Gelehrt. in Bremen*, Anhang XXVI.

[5]) HOFSTEDE, *O. Ind. Kerkz.*, II, 140.

[6]) *Geheijm-schrijver van Staat en Kerke*, Utr. en Amst., 1759, bl. 363.

het Nassausche; en Johannes Jacobus M., zijn broeder, geb. te Haiger in Nassau [1]).

Johan Hendrik Häfely, uit Zwitserland.

Johan Coenraad Fey, uit Hessen.

Friedrich Wilhelm Caulier, een Duitscher [2]).

.... Wakanno, een Pool [3]).

Men zie verder de namen van hen, die, vóór ze naar Indië gingen, reeds predikant waren geweest in ons vaderland of buitenslands, in Engeland, Zwitserland, België, Duitschland, Limburg, enz. (Hoofdst. *Predikanten*, waar er nog meerderen te vinden zijn, zooals Herm. Tolnerus, Henr. Stumphius, E. F. le Boucq, enz.).

Men ziet het, er waren in vroeger dagen onder de Indische predikanten vele vreemdelingen, vooral Duitschers. Wèl had men liever Nederlanders; maar die waren niet altijd te krijgen. Zelfs voor de Luthersche gemeente van Batavia was er bepaald, dat alleen Leeraren uit de Vereenigde Provinciën mochten beroepen worden. Maar ook daar was men meermalen verplicht tot aanstelling van buitenlanders [4]). Omtrent die vreemdelingen deed de classis van Amsterdam den 9 Juni 1774 aan Heeren Bewindhebbers een voorstel, hen in de gelegenheid te willen stellen, op kosten der Compagnie nog een jaar lang in Holland, te Leiden, Franeker of elders, te studeeren en de Nederduitsche taal te leeren. Men zou zich dan met personen in het buitenland in betrekking stellen, om geschikte subjecten te krijgen. Maar reeds weinige

---

[1]) v. RECKLINGHAUSEN, *Reform. Gesch. v. Jülich, Berg, Cleve*, III (Solingen, 1837), S. 213, 214.

LUDOVICI, *Lapidar. Zeylan.*, Colombo, 1877, p. 15.

Het Tijdschr. *Geloof en vrijheid*, 1870, bl. 12. Of deze Manger's verwant waren aan den Franeker Hoogl. M., die meer dan 25 jaar een sieraad was der Friesche hoogeschool (BOELES, *Friesl. Hoogesch.*, I, 103), is mij niet gebleken. De Prof. te Franeker was een zoon van den Delftschen pred[t]. Sebald Godfried M. (Zie JONCKBLOET, *Gedenkb. der hoogesch. te Gron.*, bl. 90).

MUNNICH, t. a. p., I, 45.

Hall. Miss. Nachr., Bd. III, 1790, S. 504. Een broeder van hen, Jan Hendrik M., was pred[t]. aan de Kaap de Goede Hoop, te Graaf Reinet, van 1792—'95. THEAL, *Abstract of the Debates*,... (Cape Town, 1881), p. 47, 50, 55.

[2]) JUTTING, *Luth. Bijdr.*, V, 115; VI, 102, 103, 119.

[3]) *Moniteur des Indes*, la Haye, 1848/49, p. 221, 225.

[4]) JUTTING, t. a. p., bl. 95, 102.

jaren later, 1779, oordeelden de »Deputati ad res Indicas" van de classis van Walcheren het »*om redenen van gewicht*" beter, geen aanzoek meer te doen bij de buitenlandsche scholen en akademiën, ter verkrijging van personen voor de Indische kerk. Welke die gewichtige redenen waren, is niet moeielijk te gissen: vrees voor Roomsche, Remonstrantsche en voor rationalistische ketterijen [1]). En niet zonder reden. Onder de Indische predikanten toch waren er, die Roomsch geweest waren of daarvan verdacht werden, zooals Fereira d'Almeida, le Boucq, Emanuël d'Auguyar; of ook Remonstrantsch, zooals Hornhovius. En aan de Duitsche hoogescholen heerschte in het laatste vierendeel der vorige eeuw een vrij algemeen rationalisme. Geen wonder, dat die vrees de mannen der kerk in Nederland beving. Ja, zelfs voor Ceylon had men besloten, dat jonge lieden, die te Leiden of Utrecht hadden gestudeerd, voor gevestigde predikanten alléén zouden mogen prediken in geval van nood, onder buitengewone omstandigheden en in een onverwacht geval van behoefte aan hulp" [2]). (»*emergency*," Eng.)

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 141 volgg.
[2]) LUDOVICI, *Lapidar. Zeylan*, introd. not., p. 7.

TWEEDE HOOFDSTUK.

EEREDIENST.

De eeredienst verschilde, wat zijn vorm en inrichting betreft, niet veel van dien der kerk in het moederland. Wat hier eigenaardigs valt op te merken, bepaalt zich tot eenige kleine bijzonderheden, die met klimaat, bodem, leefwijze of dooreenmenging van standen en nationaliteiten in verband staan.

De predikant Adriaan Jacobszoon Hulsebos, twee jaren daarna zoo ongelukkig verdronken bij het inzeilen van het zeegat van Amboina, de proponent Jacob Antonyszoon Dubbeldrijk, later om slecht gedrag afgezet, en drie krankbezoekers vereenigden zich te Batavia 14 Januari 1620, om orde te stellen op de kerkelijke zaken. De drie ziekentroosters waren: Cornelis Maas of Maes, vroeger »kokermaker"; Johannes Bloem, die bij zijne terugkomst in Nederland (1621) vijf Indische kinderen meebracht; en Cornelis Lubbertsz, gewezen »braeijschoemaker" [1]). Deze vijf mannen verzochten aan den opperlandvoogd Jan Pieterszoon Coen en de Raden van Indië eene geschikte plaats voor godsdienstoefeningen voor de viering van het H. Avondmaal. Dat verzoek werd ingewilligd, en nog in dat zelfde jaar werd er een lokaal gebouwd, om er de godsdienstoefeningen geregeld in te houden. Dit gebouw werd 3 Jan. 1621 door Hulsebos ingewijd [2]). Het schijnt hetzelfde bedehuis geweest te zijn, dat in 1621 tijdens het beleg der stad door den vorst van Mataram,

---

[1]) BAUDARTIUS, t. a. p., II, 13, 40.
[2]) V. HOËVELL, t. a. p., bl. 1.

verbrand is [1]). In Sept. 1629 althans hield men voor de Maleische en Hollandsche gemeente, godsdienstoefening in eene openbare galerij (»gemeene wandelplaetse") van het stadhuis [2]), doch die »veel te klein" werd [3]), zoodat men naar eene andere plaats wilde omzien. Den 31[sten] Oct. 1630 verzocht men bij smeekschrift aan den Gouverneur-Generaal om eene nieuwe kerk en herhaalde dit verzoek 11 September 1631.

Het besluit werd genomen er een te bouwen. Ds. Abraham de Roy, de latere Amsterdamsche predikant, en de heer van der Burg [4]) hielden eene collecte. Bewindhebbers besloten, de gemeente te subsidiëeren met 6000 Realen van achten [5]).

Onder den Gouverneur-Generaal Anthony van Diemen (1636—1645), een man in wien een edele geest leefde, en die een der beste landvoogden van Indië geweest is [6]), zijn te Batavia twee nieuwe kerken gesticht, de Kruiskerk in 1640 en de Kerk van het kasteel in 1644 [7]). Het eerste kind, daarin, nl. in eerstgenoemde nieuwe steenen kerk, gedoopt, was de 3de zoon van Rijklof van Goens, Jacob genoemd — den 13[den] Sept. 1643.

Van Diemen legateerde bij testament 40.000 rijksdaalders tot het bouwen van de nieuwe kerk; en zijne weduwe, geb. van Aalst, schonk 27 Nov. 1645 aan de Hervormde gemeente

---

[1]) BRUMUND, t. a. p., bl. 47.

[2]) DU BOIS, t. a. p., bl. 98.

[3]) Beschreven en afgebeeld door VALENTIJN.

[4]) Wij kunnen niet met zekerheid zeggen, welke van der Burg het was. Er waren er toen twee. Adriaan v. d. B. had van 1632 tot 1636 als *Commissaris Politiek* vanwege de Hooge Regeering zitting in den Kerkeraad van Batavia. Jan of Johan v. d. B. was extra-ordinair Raad van Indië, 1631—1641, en President der weeskamer aldaar, Sept. 1631—28 Mei 1636.

[5]) Een Reaal van achten = 50 stuivers.

Resol. XVII, 22 Aug. 1630, Boek B, fol. 392, § 1.

WURFBAIN, t. a. p., bl. 28.

[6]) Prof. MILLIES zegt: „Wanneer wij de lange lijst van opperlandvoogden van Nederlandsch-Oost-Indië gadeslaan, dan vinden wij onder hen geslepen staatslieden, bekwame handelaars, dappere krijgshelden; wij vinden, helaas! onder hen monsters, die onder de grootste schandvlekken des menschdoms moeten geteld worden, wier bekende of meer verborgen daden ons met afschuw moeten vervullen: maar mannen, in wie hoogere beginselen, warme zin voor godsdienst en wetenschap met krachtige belangstelling en ijver voor het welzijn dier volkeren leefden, wij zouden misschien onder allen slechts twee kunnen noemen: Anthony van Diemen en Gustaaf Wilhelm Baron van Imhoff" (t. a. p. bl. 49, 50).

[7]) DE GRAAF, *Voyages aux Indes*, Amst. 1719, p. 276. Vgl. *De Tijdspiegel*, Oct. 1883, bl. 143.

te Batavia bij haar vertrek een fraai damast tafelkleed en twee servetten voor de nachtmaalstafel van de Stadskerk, benevens 200 rijksdaalders aan de armen [1]). Ieder persoon in dienst der Compagnie moest een maand gage afstaan voor het stichten van genoemd kerkgebouw [2]). De Gouv.-Gen. van Diemen, overleden 19 April 1645, werd den 21sten daaraanvolgende begraven in dezelfde Hollandsche kerk, die hij had doen bouwen, achter het gestoelte der predikanten, waarboven zijn wapen te zien was. Van de Kruiskerk, die in 1640 van witten koraalsteen gebouwd was met een torentje er op, vindt men eene fraaie afbeelding bij Johan Nieuhof, in zijn »*Gedenkwaerdige zee- en lantreize*," bl. 200.

In 1651 kwam de plek ter sprake, waar men een kerk voor de Portugeesche en tevens voor de Maleische gemeente zou kunnen bouwen. Het best werd gekeurd »de tuin van den Gouv.-Gen. aan de West-zijde van de groote rivier", hetwelk deze den 7den Maart van hetzelfde jaar goedkeurde [3]).

Eerst omstreeks 1670 echter ving men aan met den bouw. De kerk werd in gebruik genomen 11 Juli 1678.

Januari 1808 werd ze vernield door een fellen brand, veroorzaakt door de onvoorzichtigheid van Chineesche werklieden bij de herstelling van het orgel [4]). De Portugeesche buitenkerk stond dicht bij de Jassenbrug. Het timmerwerk er van was aanbesteed voor 5500 rijksd. [5]). De eerste steen werd gelegd 19 Oct. 1693. Zij werd ingewijd door den predikant Theodorus Zas [6]), die langer dan dertig jaren te Batavia stond, den 23sten August. 1695 [7]). Het is een regelmatig vierkant gebouw. De predikstoel en het klankbord daarboven zijn kolossaal groot, wit geschilderd en zwaar verguld. Tegenover dien predikstoel bevond zich een vrij

---

1) VAN KAMPEN, *Biograph. woordenb. der Nederl.*, IV, 50.

2) DU BOIS, t. a. p., bl. 133, 134.
Java-Bode, 28 Nov. 1868, Bijv.

3) *Resol. Gr. en Rade van Ind.*, 7 Maart 1651.
[GUY TACHARD], *Voyage de Siam*, Amst. 1687, III, 143, die ook spreekt van eene Fransche kerk, en herinnert, dat er in het midden van de 2e helft der 17e eeuw, ± 1684, een groot aantal Franschen te Batavia woonde.

4) *Tijdschr. v. N. I.*, 1852, I, 142, 143.

5) *Resol. Gouv. en R.*, 20 Febr. 1693.

6) BUDDINGH, *Reizen*, I, 5.

7) LANGHANSZ, *Neue Ost-Ind. Reise*, Leipz. 1705, p. 157, 178, 178, 215.
Biblioth. Bremens., V, 4, 718.
DE BRUIN'S *Reizen over Moscovien*, ... Amst. 1714, II, p. 390, 393.

goed orgel. Merkwaardig zijn hier de ouderwetsche zwarte fraai gesneden stoelen. Op het kerkhof vindt men de schoone grafzerk van den Gouv.-Gen. Zwaardecroon. Ook ligt hier begraven de echtgenoote van den opperlandvoogd Wiese[1]).

In de oude Hollandsche kerk werd om hare bouwvalligheid voor het laatst gepredikt 12 Oct. 1732. Den 14den daaraanvolgend, dus 2 dagen later, begon de gemeente hare godsdienstoefeningen te houden in de Portugeesche kerk. De grondsteen van een nieuw bedehuis werd gelegd 23 Nov. 1733. Dat gebouw werd ingewijd den 8sten Mei 1736 door den predikant Godofridus 't Hoen Hoogendorp, met eene leerrede over de woorden Exod. XX: 24, het laatste gedeelte[2]).

Ik moet hier nog aanstippen, dat de Gouv.-Gen. J. P. Coen, 22 Sept. 1629 begraven is in het Stadhuis, toen als kerk gebruikt; — dat later, na voltooiing der Hollandsche kerk, zijn gebeente met gepaste eerbewijzen is bijgezet onder een tombe, even eenvoudig als zijn wapenbord[3]).

Gelijk in het vaderland, zoo was het ook vroeger in de kolonie gewoonte, in de kerken te begraven. Dit vinden we o. a. opgeteekend van de beide opperlandvoogden Maatzuiker en Speelman. De laatste werd begraven 11 dagen na zijn overlijden, in de voornaamste kerk van Batavia, met een pracht waarvan nog geen voorbeeld was gezien. Zijne begrafenis kostte 131,400 rijksdaalders, daaronder begrepen de gouden en zilveren medailles, die uitgedeeld werden[4]).

In de kerken te Batavia hingen ook de wapenborden van vele overledenen, vooral wanneer die personen een hooge betrekking hadden bekleed[5]), maar soms ook van veel mindere dienaren der Compagnie[6]). Men stelde er prijs op, die wapenborden in goeden

---

[1]) Wiese zelf was een Duitscher. (MIJER, »*J.Chr. Baud*," bl. 65).

[2]) 'T HOEN HOOGENDORP, *Batavia's Kerkgevaarte plechtig ingewijt* . . . Delft 1737, (in de Biblioth. van Nederl. Letterk. te Leiden).

[3]) DU BOIS, t. a. p., bl. 98, 218, 242.

De begrafenissen van Coen en Specx hadden 6,300 gld. gekost, die de Compagnie betaalde. (MIJER, *Instructien*, bl. 57).

[4]) DU BOIS, t. a. p.

[5]) *Navorscher*, 1867, N°. 1, bl. 22—30.

[6]) *Resol. G. G.*, 10 Jan. 1790. Het verzoek van Barbara Roelants, weduwe van den burger Gerard Herberts, om het blazoen van haar overleden man in de kerk op te hangen, werd 24 Juli 1668 geweigerd.

staat te houden. In de Hollandsche kerk vond men er 167, in de Binnen-Portugeesche 118; in de Buiten-Portugeesche kerk 7; en in de Kasteels-Kapelle was er slechts één.

De oude Hollandsche kerk te Amboina stond recht tegenover het vroegere huis van den Ambonschen landvoogd. Het was een zeer fraai gebouw, zijnde in het vierkant 7 à 8 voeten hoog, van steen, en verder zeer sierlijk en net van hout opgebouwd, met traliewerk versierd. Dit gebouw was omtrent 100 voet lang en 50 à 60 breed, met nette rooden steenen bevloerd, en voor de Hollandsche gemeente overvloedig groot. Men vond er een netten predikstoel, maar geen gestoelten. Voor den Politieken Raad was er eene groote ronde tafel met een tapijt er over, waaraan al de leden op een bank zaten; doch de Landvoogd zat alleen aan het hoofd op een leuningstoel. Rondom de kerk was een steenen muur ter borstweringshoogte. Alle avonden werd er het gebed gedaan voor den Politieken Raad. Ná dat gebed was de Landvoogd gewoon aldaar bericht te krijgen van den Equipage-meester en de bazen, omtrent hetgeen op dien dag gewerkt en verricht was. Daar gaf die Heer dan ook het parool aan den kapitein der vesting en aan beide kapiteinen of officieren van de burgerwachten. Eene afbeelding dier kerk vindt men bij Valentijn.

In de dagen van dezen geschiedschrijver was die kerk reeds aan het vervallen. Hare voornaamste sieraden waren de wapenborden van de landvoogden van Amboina, van den eersten af [1]).

Men ontdekte te Amboina in 1708, dat de oude Hollandsche kerk vol witte mieren zat; en dewijl men van plan was een nieuwe te stichten, werd den 31sten Juli van dat jaar besloten, »voor dat nieuwe gebouw van de materialen van het oude niets te gebruiken, maar liever een geheel nieuw achtkantig bedehuis op te trekken, een weinig van daar, in het midden van het kerkhof. Dit zou nu wel meer kosten, maar dan ook zooveel te beter, ruimer en sterker zijn. En al was er maar 192 rijksd. voor ingezameld, toch zouden de onkosten buiten last en schade der Compagnie blijven. De houtwerken werden reeds gekapt, en men zou met den bouw spoedig een begin maken." (1708) [2]).

De nieuwe Hollandsche kerk te Amboina was een sierlijk gebouw. Maar de stand was niet mooi; het was geplaatst in

---

[1]) DE GRAAF, *Voyages*, p. 231. DE GRAAF noemt de Hollandsche taal hier *Vlaamsch*.

[2]) VALENTIJN, *Beschr. v. Amboina*, bl. 130—134.

in een achterafhoek. Ook was het voor een steenen gebouw te hoog, en te zwak om tegen aardbevingen bestand te zijn. Zij was lang 76, breed 54, en de muur van den grond tot aan het dak 30 voet hoog, op welken muur verscheidene balken van groote dikte en van 56 voet lengte rustten, boven op welk werk nog een zwaar pannen dak van 30 voet hoog, waarop nog zwaar ijzerwerk met twee engelen; — een gewicht, »zóo groot, dat die kerk, naardien de muren slechts 2 voet dik zijn, met een gewone aardbeving zeer gemakkelijk zou kunnen instorten. Overigens is deze kerk van binnen zeer fraai en luchtig, hebbende in ieder vak een raam, dat veel licht geeft. Zij is in omtrek ongeveer 200 voet, alzoo ieder vak — hoedanig er acht zijn — juist 25 voet groot is. Zij is ook van boven zeer netjes beschoten. Deze kerk is gesticht in 1710" [1]).

Daarbinnen stond een buitengewoon fraaie predikstoel van keurig hout, zooals Amboina dat oplevert, en van net lijstwerk gemaakt, waarbij al de overige niet te vergelijken waren. In deze kerk waren ook drie fraaie gestoelten boven elkander. Het hoogste voor den Landvoogd, den Opperkoopman en den Kapitein. Het tweede, dat een weinig lager was, voor de andere leden van den Politieken Raad (of Opperste Regeering van die Landvoogdij). De derde of laagste bank was bestemd voor de gemalin en de kinderen van den Landvoogd en voor de vrouwen der voornoemde twee heeren, die de naaste in rang aan den Landvoogd zijn. Deze gestoelten zijn met het keurigste Linggoa- en bastaard-Ebbenhout, dat men had kunnen vinden, bezet of ingelegd. Ook is het gebouw met zeer fraaie, daartoe gehouwen witte bergsteenen, zerkswijze belegd. In 1712 werd deze kerk onder het bestuur van den landvoogd Adriaan van der Stel voltooid [2]); 13 November van dat jaar werd er voor het eerst in gepredikt door den predikant Nikolaas Groenewout [3]). Op denzelfden dag is er het eerste

---

[1]) VALENTIJN, t. a. p.

[2]) De landvoogd Antoni Hurdt was met den bouw begonnen; zijn opvolger Robert de Vicq had het werk vervolgd, maar niet ten einde gebracht. Jeremias van Vliet heeft het verder voortgezet.

Adr. van der Stel was de 28e Landvoogd van Amboina, van 1706 tot 1720. Valentijn geeft zijn voornaam verkeerd op (*Ambonsche zaaken*, bl. 260); in de »Lijst der Landvoogden en Bestierders van Amboina," t. a. p., bl. 34, staat Simon v. d. St. Maar Simon v. d. St. was zijn oudste zoon; de middelste heette Justus (zie bl. 269); de jongste Johan.

[3]) *Naamreg. v. predd.*, 1716, bl. 113.

paar in getrouwd; in Jan. 1713 werd het eerst de zoon van genoemden predikant er gedoopt; en zijne vrouw Anna Theodora Costerus in diezelfde maand er begraven. In 1710 was de kerk onder dak gekomen. De houtwerken, hetgeen vrij veel bedroeg, zijn door de Amboineezen gegeven. — Ook was er, ter zijde van de kerk, een kerkekamer, groot 23 voet in het vierkant. Afbeeldingen van de oude en de nieuwe Hollandsche kerken te Amboina geeft Valentijn, *Beschr. v. Amb.*, bl. 132, 133.

Gelijk we zoo even zagen, werden ook te Amboina in dezen tijd de lijken in de kerken begraven. Daarin vond men dan ook gemetselde familiegraven, toebehoorende aan particulieren.

In 1660 besloot men in plaats van de bamboezen Maleische kerk een steenen te bouwen ten koste der Mardijkers, en twee jaar later om de nieuwe Maleische kerk aan de west-zijde tot een rijstmagazijn te gebruiken [1]).

De Maleische kerk alhier leed belangrijke schade bij gelegenheid van de aardbeving van 12 Juni 1673. Terwijl het natuurverschijnsel aanhield, hoorde men de inlanders psalmen zingen, en dit den geheelen nacht voortzetten, waarbij zij voor en na vele gebeden deden [2]).

De Landvoogd Hurdt liet nà die aardbeving een groote loods maken om daarin te prediken, alzoo het onmogelijk was om dat in het Kasteel te doen [3]). In deze loods is godsdienstoefening gehouden tot het einde der regeering van den landvoogd de Vicq.

Geduchter nog was hier en in de omliggende plaatsen de aardbeving van 7 Febr. van het volgende jaar. Op het kasteel *Victoria* begonnen de klokken vanzelf te luiden, de menschen vielen tegen elkander. Vijf en zeventig Chineesche huizen stortten in, waaronder 79 menschen dood bleven en 35 zwaar gewond werden. De Maleische kerk ter hoofdplaats werd erg beschadigd; daarbij werden twee menschen getroffen; één van hen overleed. In het ge-

---

[1]) *Resol. Gouv. en Rade*, 16 Maart 1660 en 31 Aug. 1662.

[2]) *Boekzaal*, Juni 1756, bl. 738 volgg.

[3]) Om voor het vervolg het gevaar van instorten voor te komen, gebruikte hij Gabba-gabba, dat is het vezelachtige en taaie hout, de bladstelen of takken van den sagueerboom of sago-palm. Deze worden op elkander gelegd, in elkaar gevouwen, en aan elkaar bevestigd.

OLIVIER, *Tafereelen en merkwaardigheden*, Amst. 1836—'38, II, 89.

WALLACE, *Insulinde*, II, 137, Hoofdst. 26.

heel verloren bij deze aardbeving 2322 menschen het leven, waarvan 31 Europeanen [1]).

Met den bouw van de Maleische kerk te Amboina is men begonnen in 1695; ze werd voltooid in 1696 of '97. Het was een hoog, schoon, houten gebouw, rustende op een steenen voet, waartoe de Amboineezen het hout geleverd hebben. Het was 100 voet lang en 60 breed. Het dak rustte op zes pilaren in de lengte, en is in het midden omtrent 30 voet hoog. Deze kerk was zeer ruim, luchtig en goed verlicht. Er waren voor de hoogste overheden fraaie overdekte gestoelten, eveneens voor den Raad van Justitie, en voor de predikanten, ouderlingen en diakenen. De predikstoel was van Linggoa- of bastaard-ebben-hout, zoo bijzonder fraai en gemakkelijk als geen andere in Indië. De kerk is ook goed bevloerd en hier en daar met zerken voorzien, sommige van steen, andere van hout. Een consistorie-kamer stond aan de noordzijde. Ook was er een klokketoren en een huis voor den koster bij. De galerijen hadden een breedte van 15 voeten.

Eene stadskerk was gesticht door den gouverneur Philip Lucaszoon in 1631. Naar denzelfden bouwtrant en op dezelfde plek werd de latere Maleische kerk gebouwd, nadat de oude door den landvoogd Jacob Hustaart was afgebroken, 1657. Deze zette er een gabba-gabba kruiskerk voor in de plaats. Die stond niet lang, slechts een jaar. Want 18 Maart 1658 woedde er een zware brand te Amboina, waardoor die gabba-gabba kerk en twee predikantshuizen afbrandden. Dezelfde landvoogd Hustaart liet daarop een nieuwe kerk van hout maken, die gestaan heeft tot de regeering van Nicolaas Schaghen.

De oudste Christen-negorij in deze landvoogdij had ook de oudste Christenkerk van Amboina. Namelijk de negorij *Ema* op het schiereiland *Leijtimor*. Het was een groot steenen gebouw. De gemeente telde in het midden dezer eeuw nog 482 zielen, waaronder 176 lidmaten [2]). Van de ruïne eener Christenkerk te *Saparoea* vindt men eene afbeelding in hetzelfde kostbare prachtwerk van Dr. Buddingh [3]).

Op *Ternate* was slechts één bedehuis in het Fort *Oranje;* er was ook maar ééne school met één meester en 12 scholieren. Het

---

[1]) *Tweejaerige geschiedenissen van de jaren* 1674 *en* 1675, door V. T. V., Amst. 1678, bl. 403 en 404.

[2]) BUDDINGH, *Reizen in O. I.*, 3 Dln. Rott. 1860, II, 269 en 270.

[3]) t. z. p., Deel II, tegenover bl. 195.

getal lidmaten bedroeg niet meer dan 70, niettegenstaande er toch op genoemd eiland 242 Europeanen waren [1]).

Te *Banda-Neira* was in de 17de eeuw een fraaie steenen kerk en een predikantswoning [2]). Tegen het einde dier eeuw besloot de regeering, op *Poeloe-Aij* (Banda) een bedehuis te doen stichten uit de geldmiddelen der *Neira*'sche kerken [3]).

In deze landvoogdij *Banda* greep eens een zeer willekeurige handeling plaats. De gouverneur Andries van Eps (1704—1715). een man, die nooit een ander land dan zijn geboorteland Banda gezien had, een zeer ongeschikt en onbekwaam persoon, deed in 1713 het volgende. Tegen alle gewoonte in legde hij den burgers zekere belasting op voor buitengewone vernieuwingen aan de kerk. Vier hunner, die weigerden deze penningen te betalen, liet hij gevangen nemen en »laarzen." Eén van hen week met zijn gansche huisgezin uit naar Batavia. Zijn naam was Carper. In Oct. van genoemd jaar kwam deze ter hoofdplaats van N.-I. In Jan. 1636 werd de kerk te Selamma (Banda) door brand vernield [4]). In de 1ste helft der 17de eeuw stond er een fraaie kerk op *Batsjan.*

In de *Molukken* behoorde het onderhouden van kerken en scholen (behalve de leverantie van de benoodigde atap, riet) tot de lasten (heerediensten) van het volk. Maar voor het onderhoud der huizen van de predikanten en krankbezoekers zorgde de O.-Ind. Compagnie. Later moesten de ziekentroosters zelven hunne huizen onderhouden, omstreeks 1678 of '79, toen de landvoogd der Molukkos Robert Padbrugge dit voorstelde: een bezuinigings-maatregel, die voor de Compagnie al zeer weinig uitwon, zooals er meer besparingen werden ingevoerd op kleinigheden met betrekking tot het kerkelijke en het onderwijs; terwijl ten opzichte van andere zaken verscheidene groote en volstrekt onnoodige posten nooit werden afgeschaft of besnoeid; — en dit alles alleen met het doel om zich bij de hooge regeering te Batavia aangenaam te maken.

Malakka was even als *Cochin* een bisdom, en stond onder den aartsbisschop van Goa. Het had ten tijde der Portugeezen vijf

---

[1]) *Tijdschr. voor N. I.*, 1857, II, bl. 265.

[2]) *Nederl. Reizen*, Amst. 1784—'87, XII, 38.

[3]) *Resol. Gouv. en R.*, 19 Jan. 1694 (Realia).

[4]) WURFFBAIN, *Vierzehen jährige O. Ind. Krieg- und Ober-Kauffmans-Dienste*, (Sultzb. 1686), S. 95, 98, 109.

parochiën of hoofdkerken, vele kloosters en een fraai collegiehuis der Jezuïeten. O. a. was er ook een kerk aan St. Maria gewijd, waarin Franciscus Xaverius dikwijls zou gepredikt hebben [1]).

De Roomsch-Katholieke kerkgebouwen, waaronder een toegewijd aan St. Paulus, dienden later tot bedehuizen voor de Hollandsche Protestanten [2]).

Wanneer de Nederlanders aan Oostersche vorsten gezantschappen zonden, deden ze deze vergezeld gaan van allerlei geschenken. En ook zonder dat er zulke gezanten werden afgevaardigd, vereerde men elkander van tijd tot tijd ter onderhouding van de vriendschap een en ander. Soms echter waren het vrij vreemde voorwerpen, die zich onder die geschenken bevonden [3]). Zoo vinden we opgeteekend, dat 18 Mei 1643 eene groote verzameling voorwerpen van allerlei aard door de Hollanders aan den koning van Golconda (Hindostan) gezonden werd, bestaande uit verschillende zaken, dieren en levenlooze dingen, en daaronder een koperen kerkkroon of kandelaar [4]). Een anderen keer, zoo wordt ons medegedeeld, in 1666, werd een dergelijke fraaie kerkkroon met vele armen of luchters aan den keizer van Japan ten geschenke gezonden [5]). Met recht mocht men aan de doelmatigheid dier giften twijfelen. Toch wordt ons verhaald, dat men er in Japan gebruik van wist te maken. De vader des keizers was juist overleden. Welnu, die kerkkroon, waarin de keizer zulk een behagen had geschept, moest dienst doen bij de begrafenis van zijn vader. Ja, zelfs zou daardoor de gezant Pieter Nuyts, landvoogd van Formosa, uit zijne gevangenschap verlost zijn. Zoo verhaalt een Fransch schrijver [6]). Jammer dat aan zijn verhaal met reden kan

---

[1]) Zijne asch heeft er gerust, tot ze later naar Goa gebracht is. (CRAWFORD, *A descriptive dictionary of the indian island.,* ... Lond. 1856, bl. 248).

[2]) VAN DEN BROEKE, *Journael*, Haarl. 1634, p. 99.

Schipvaert naar O. I. onder C. Matelief, (Begin en Voortg. der O. I. Comp., IIe Deel), p. 41 volgg.

NIEUHOF, t. a. p., bl. 54.

LANGHANSZ, t. a. p., bl. 304.

DU BOIS, t. a. p., bl. 128.

[3]) 27 April 1734 liet de regeering een geheel corps muziekanten inkoopen om die aan den keizer van Japan cadeau te doen. (*Real.* II, 44, *a*).

[4]) HAVART, t. a. p., II, 107.

[5]) *Batavia in deszelfs geleegendtheit, opkomst ...*, Amst. 1779, 9e boek, bl. 96, 102.

[6]) *Receuil de Voyages au Nord*, Amst. 1702—1706, V, Tom. III, 32.

getwijfeld worden. Het schijnt deels een vrucht der phantasie te zijn [1]). Voor de 5 kroonen in de groote kerk te Batavia werd in 1737 betaald de som van *f* 12,234.

De kerk op Ceylon's hoofdplaats *Colombo* was in 1675 door bouwvalligheid niet meer te gebruiken. Daarom zou men in de zaal, waar het avondgebed geschiedde, de godsdienstoefeningen houden, tot tijd en wijle het der Compagnie gelegen kwam, een nieuw bedehuis te bouwen [2]).

Wat de meeste kleinere plaatsen in het distrikt of de binnenlanden van Colombo betreft, we vinden opgeteekend, dat omstreeks 1704 de toestand der kerkgebouwen en schoollocalen hier voldoende was: »de meesten waren hecht en met pannen gedekt."

»Al de zeedorpen — zoo lezen we — hebben heerlijke kerken, door de Portugeezen gebouwd, inzonderheid Mannepaar en Bempaer, maar staan nu ledigh, door het verdrijven der Portugeezen, wier priesters evenwel in de omliggende dorpen komen *Mis* doen, waar de inwoners met menigte naar toe gaan. En alhoewel deze volken roomsche christenen willen zijn, zoo toonen zij zich in al hun bedrijf meer heidenen dan christenen te wezen" [3]). De geldboeten, die in Ceylon in het begin der 18de eeuw als straf werden opgelegd, werden gebruikt tot opbouw van kerken en scholen. Dat middel schijnt uit nood te zijn aangegrepen, en was nog niet voldoende.

Soms werden de inlandsche kerken en scholen zeer verwaarloosd, zooals in het distrikt Colombo omstreeks 1707. De gouverneur van Ceylon, Mr. Isaäc Augustijn Rumpf, overleden 11 Juni 1723, liet een fraai kerkgebouw stichten te *Cotta* bij Colombo, hetwelk bij zijn overlijden ten naastenbij voltooid was [4]).

Te *Punto Gale* waren eenige tamelijk groote kerken; in eene daarvan was des voormiddags dienst voor de Hollanders, des namiddags voor de Singaleezen. In 1675 moest er aan het bouwen

---

[1]) KÄMPFER, *Beschrijv.* ... *Japan*, Amst. 1733, bl. 255, zegt dat die lamp bestemd was voor den tempel, waarin de voorouders van den keizer begraven waren; vroeger was er ook zoo een gegeven door de Hollanders aan een zijner voorzaten; en nu had hij om een dergelijke verzocht.

[2]) *Missive* van RIJKLOF VAN GOENS, dd. Colombo, 12 April 1675.

LANGHANSZ, t. a. p., bl. 380.

[3]) NIEUHOF, t. a. p., bl. 182.

[4]) POTKEN, *Rouw- en weeklage...*, bl. 24.

MUNNICH, *Dit deden onze vaderen...*, II, 65.

van een nieuw bedehuis gedacht worden, waarvoor het plan reeds in kaart gebracht was [1]).

Toen de O.-Ind. Compagnie in het midden der 17de eeuw het zeer bevolkte koninkrijk Jaffanapatnam op het schiereiland van dien naam veroverde, vond zij er meer dan 20 Roomsch-Katholieke kerkgebouwen, en daaronder groote en aanzienlijke met ruime schoolhuizen en aangename pastorieën, die zij in bezit nam [2]). Eene afbeelding van de Kruiskerk te Jaffanapatnam vindt men bij Valentijn. Zij was gebouwd in 1706. In eene Memorie van Laurens Pijl, bevelhebber van Jaffanapatnam, dd. 7 Nov. 1679, voor den opperkoopman Rutger de Heijde en verdere leden van den raad, lezen wij het volgende: »onder ieder kerk moeten 2 à 3 man van de *wevers* blijven, om de *tamblinhos* [3]) voor de kerk te slaan; doch zoo daar eenige lage geslachten toe kunnen gebruikt worden, zal het goed zijn, om dan allen bijeen te trekken."

Bij de verovering van *Sundecouli* nabij *Jaffanapatnam*, bekwam men twee kerkgebouwen: de hoofdkerk der Jezuïeten en die der Dominicanen. In de eene deed Baldaeus de dankzeggings-predikatie 19 Maart 1658 naar Psalm 20 : 7 [4]). Beschrijvingen en afbeeldingen van vele kerken en pastorieën in de verschillende provinciën van Jaffanapatnam, geeft Baldaeus in zijn werk over Ceylon. Wij zullen er eenige vermelden, als voorbeelden uit velen. Het kerkgebouw van *Mallagam*, vervaardigd »van kalk en steen; dat van *Maijletti*, hetwelk ruijm en wijt was en een choor had, van koraalsteen opgetrokken;" dat van *Achiavelli*, eerst voltooid tijdens het verblijf der Hollanders, waartoe 100 rijksdaalders door eenigen van hen werden bijeengebracht, hoog en wijd, groot genoeg voor 2000 menschen; dat van *Oudewil* met een huis van steen; dat van *Batecotte*, met een zeer hooge en verhevene pastorie en

---

[1]) *Missive* van RIJKLOF VAN GOENS, dd. Colombo, 12 April 1675.

[2]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 215.

TENNENT, *Christianity in Ceylon*, bl. 43.

[3]) Ik vermoed voorwerpen, die ten deele dezelfde diensten bewijzen als de tongtongs in de gardoe's op Java, en de klokken in Europa. Onder de 28 verschillende *casta's* in de Dessavenij van Colombo, omstreeks 1707, waren: visschers, ijzer- en zilversmeden, timmerlieden, geelgieters, steenslijpers, pottebakkers, suikermakers, kalkbranders, baardschrapers, enz.; daarbij ook *Tamblinjeros* = kosters of klokkenluiders. 't Is slechts een gissing. (VALENTIJN, *Bijzondere zaaken van Ceylon*, bl. 325 en 326).

[4]) BALDAEUS, *Ceylon*, bl. 154 en 155.

een plat daarop; dat van *Paneteripou* met een predikantswoning, staande op bogen met een »lustige" galerij en twee groote kamers; dat van *Changane*, *Manipaij*, *Vanarpone*, *Nalour*, *Sundecouli*, en die van de overige provinciën in Jaffanapatnam. Sommige van deze kerken zijn van koraalsteen, of van gebakken steen, of van leem, of wel van aarde gebouwd, en soms gedekt met atap (riet), of bladeren van den palmboom [1]). De kerkgebouwen van *Mallagam* en *Achiavelli* werden door de vrijwillige liefdegaven van de gemeenten (inlanders) voltooid en afgetimmerd (17de eeuw), en toegewijd aan den hervormden eeredienst [2]). Als het te warm, te »benauwt" werd in die kerkgebouwen (in Jaffanapatnam), dan predikte men wel eens daarbuiten, »om de groote hitte en benauwtheit van 't volk te myden," b.v. onder een tamarindeboom, zooals te *Paretiture*, waar nu en dan 3000 toehoorders aanwezig waren [4]).

Op het eiland *Manaar*, onder Ceylon ressorteerende, had men twee kerken, de Kasteelkerk en de Stadskerk. Maar tegen het eind der vorige eeuw, in 1791, was daar in lang geen Hollandseh predikant geweest.

Te Aripou, tusschen het eiland Calpentijn en Manaar, op den vasten wal van Ceylon, was eene Christenkerk, in den tijd van Baldaeus »gereformeerd gemaakt;" en te *Matotte*, in het land der Wannias, tegenover *Manaar* gelegen, ook eene [5]).

De gemeente van Paleacatte op de kust van Coromandel bouwde in 1648 op haar eigen kosten een kerkje; ook nam men daar een goede orde in acht bij het uitdeelen der aalmoezen aan de armen; maar men had er groot gebrek aan kerkbehoeften (boeken) en aan leermiddelen voor het onderwijs [6]).

Op 23 graden N.Br. en 111° lengte lag aan den Ganges, 36 mijlen van den mond der genoemde rivier, 9 mijlen ten Noorden

---

1) BALDAEUS, t. a. p., bl. 162—164.

2) HOFSTEDE, t. a. p., I, 215, 216.

3) BALDAEUS, *Ceylon*, bl. 167 en 170. Bij het dorp *Point-Pedro* (Punto das Pedras) »there is still standing the »tall Tamarind-tree," commemorated by BALDAEUS, who preached under its shade to the first Protestant converts in Ceylon. This historical tree is forty-two feet in circumference at the base of the trunk." (TENNENT, *Ceylon, an account of the island physial, historical and topografical*, (Lond. 1859), II, p. 535).

4) BALDAEUS, t. a. p., bl. 147.

5) Brief van de classis van Amsterdam aan Ds. Johannes van Breijl te Paleacatte, dd. 10 Dec. 1649.

6) STAVORINUS, *Reise...*, II, bl. 100.

van Calcutta, een groot vlek *Hoegli*, (Ougly) aan de Hooglij of Hugly, — het latere Chinsura of Tsjinsura. Het was de hoofdplaats van alle kantoren der O.-Ind. Compagnie in Bengalen. Ook was er het hoofdkantoor der Engelschen, Portugeezen en Franschen. Voor onze Logie lagen op den Ganges soms 8, 10, zelfs wel eens 12 schepen tegelijkertijd. Op een topographische kaart van *Hoeglij*, van het jaar 1721, vinden we aangegeven de *krankbezoekerswoning*, dicht bij het gevangenhuis. Er was dus bestendig een ziekentrooster werkzaam. Later werd het eene predikantsplaats. In 1757 was deze vacant. De directeur Sichterman liet hier een fraai kerkje bouwen, en de toren daarvan is gezet door den heer Vernet [1]).

Te *Cochin* (kust van Malabar) waren, toen de Hollanders het veroverden, in 1663 drie en twintig kerken [2]). Bij de vermeestering der stad vergunde men aan de Roomsch-Katholieke geestelijken (Franciscaners) hun beelden, versierselen, de heilige reliquiën en vaten, en wat verder tot hun eeredienst behoorde, onverhinderd mede te nemen [3]). Te *Cranganoor* hadden de Portugeezen een kerkgebouw, de Jezuïetenkerk genaamd. Te *Coylang* vonden de Nederlanders nog zeven groote steenen kerken (1661) [4]).

In den eersten tijd na onze vestiging in Indië wist men natuurlijk nog van geen *orgels* in de kerken. Eerst later vinden we daarvan gewag gemaakt. De toestemming tot de verzending van een orgel uit Nederland naar Indië, aan het adres van den Ordinaris Raad Willem van Outhoorn [5]) te Batavia, werd door de Bewindwindhebbers der O.-Ind. Comp. slechts gegeven onder voorwaarde, »dat het na zijn dood aan de gemeente van Batavia zou komen" [6]). Omtrent een ander orgel werd hetzelfde toegestaan, nl. het naar

---

[1]) In deze eeuw werd het een zendingspost, eerst van het Nederlandsch, en sedert 1827 van het Londensch genootschap. De zendeling verrichtte tevens als waarnemend-predikant den dienst bij de Holl. Herv. gemeente. Jaren lang arbeidde hier de beroemde Alphonse François Lacroix.

Mission. Magazine and chron...., Sept. 1859, p. 237.

[2]) HERPORT, t. a. p., bl. 139.

[3]) BALDAEUS, *Malabar en Choromandel*, bl. 121.

Hetzelfde werd toegestaan bij de verovering van Colombo 12 Mei 1656. (Zie »*Articulen van capitulatie...*", bl. 453, Art. II, [Catal. pamfl. Thysius, II, 40, N°. 2903]).

[4]) DU BOIS, t. a. p., bl. 195, 197.

[5]) Later Gouverneur-Generaal.

[6]) *Resol. van XVII*, 12 Dec. 1682.

Java te mogen zenden aan den Bataviaschen predikant Johannes Henricus Heijdeggers[1]). Dit werd in de binnenkerk der Portugeesche gemeente geplaatst, en was het eerste orgel dat in Nederlandsch-Indië tot kerkgebruik bestemd werd. Het kostte 5000 rijksd. In 1744 werd er weer een orgel naar O.-Indië gezonden, afgepakt in zes kisten, waarvan de recognitie-penningen betaald waren[2]). Dit was bestemd voor de Luthersche gemeente. De organisten te Batavia genoten 16, 20 en 24 rijksd. 's maands; die op Coromandel *f* 20 gage. Uit het nieuwe orgel in de Hollandsche kerk te Batavia werden in 1732 173 pijpen gestolen.

De predikanten hadden in de kerken der grootere gemeenten een afzonderlijke bank of gestoelte. Hun, die geschorst of afgezet waren, werd het uitdrukkelijk verboden, daarin plaats te nemen. Dit geschiedde o. a. in Febr. 1664 met den predikant Joannes Nathanaël Donker, die op Ceylon afgezet en vandaar te Batavia gekomen was.

Door den Gouverneur-Generaal Joh. Camphuys, († te Batavia 18 Juli 1695) werden aan de gemeente van Batavia ten geschenke gegeven vijf groote zilveren borden of presenteerschotels, en groote zilveren bekers voor de bediening van het H. Avondmaal, en vier schenkkannen met nog een groote dito, waarop inscriptiën en zijn wapen. Dit zilverwerk en de kerkelijke boeken schijnt steeds een der predikanten bewaard te hebben. Te Padang op Sumatra vond men in het begin der 18de eeuw gouden vaatwerk voor de heilige tafel bij de bediening van het avondmaal, tijdens het bezoek van den predikant Jacobus Cantervisscher, omstreeks 1712[3]).

De wed. van den Gouv.-Gen. van Cloon gaf een gouden doopbekken ten geschenke, wegende 152 karaat; Adriana van Loo, de vrouw van den resident van Cheribon, in 1755 aan de gemeente aldaar een zilveren; de Luthersche kerkeraad drie zilveren schotels, ieder wegende 68 realen, ter gedachtenis aan den predt. Joh. Hooyman, (1765—1789). De koster te Batavia moest in de 2de helft der vorige eeuw voor 2000 rijksd. borgen stellen.

---

[1]) *Resol. van XVII*, 5 Oct. 1731. Hier is de spelling van zijn naam onjuist, Heydekker in plaats van Heydeggers.

[2]) T. z. p., 3 Sept. 1744.

[3]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 94.

Reeds met een enkel woord hebben we vermeld, dat evenals in Nederland, zoo ook in Indië in vroeger tijden de gewoonte bestond, de lijken der overledenen in de kerken te begraven. Dat gebruik was niet alleen te Batavia in zwang, het heerschte ook elders, ook op Ceylon [1]). En op die graven richtte men gedenkteekenen op, geheele tombes en monumenten, of ook wel eenvoudige steenen, met min of meer uitvoerige opschriften en familiewapens. Voor Ceylon zijn ze bijeenverzameld en uitgegeven in een kostbaar prachtwerk van den heer Leopold Ludovici, getiteld: »*Lapidarium Zeylanicum, being a collection of monumental inscriptions of the dutch-churches church-yards of Ceylon*," (Colombo 1877). Deze heer Ludovici [2]), heeft ook geschreven een »*History of the reformed dutch church in Ceylon*" [3]). Jammer, dat ZEd. het Nederlandsch niet of gebrekkig schijnt te verstaan. Althans in het Hollandsch — des te meer te betreuren, omdat het meerendeels oud-Hollandsch is — en ook in de spelling der eigennamen van genoemd »*Lapidarium*" zijn vele fouten geslopen [4]). — Later begroef men op de kerkhoven. Die begraafplaatsen werden altijd met eerbied beschouwd. Om er iets aan te veranderen, ze te vergrooten, er een openbaren weg doorheen aan te leggen [5]), ze te omheinen met een steenen muur, enz. daartoe werd een opzettelijke vergunning der regeering vereischt, en, zoo mogelijk, gegeven [6]). De stoffelijke overblijfselen van vele aanzienlijke Hollanders, in vroeger tijden begraven te Colombo,

---

[1]) POTKEN, *Rouw- en weeklage*, bl. 32.

[2]) Ten onrechte *Advocaat* genoemd, in het »Utrechtsch Prov. en Stedel. Dagblad," 26 Maart 1876.

In vroeger tijden begroeven ook de inlanders hunne Javasche grooten op de erven van de Moskeeën; we noemen als v.b. de Resid. Bantam; de Afd. Demak (Semarang); Koedoes (Japara), en Poerworedjo (Bagelen).

[3]) *The overland examiner*, dd. 10 May 1876, p. 165, (een Ceylonsch blad, uitkomende te Colombo 2 maal 's maands).

[4]) Opschriften van oude Hollandsche graven te Malakka, vindt men in de »Notulen van de Algem. en Bestuursvergad. van het Bataviasche Genootsch. van K. en W.," Deel XVI, 1878, Bijl. VII, Blz. XXXI (Batavia 1879).

[5]) Overal, maar vooral bij inlanders, moet men de begraafplaatsen eerbiedigen; het verzuim hiervan werd mede de aanleiding tot den Javaschen oorlog, 1825—'30.

[6]) *Resol. Gouv. en Raden*, 30 Juni 1654.
» » » 1 Dec. »
» » » 16 Maart 1660.

werden in onze eeuw met groote plechtigheid overgebracht naar de Wolvendaelsche Kerk [1]). Het begraven in de kerken werd 6 Febr. 1798 verboden.

Bij de begrafenissen waren veeltijds de predikanten tegenwoordig. Bij den lijkstoet van den Gouv-Gen. Cornelis Speelman, 15 Jan. 1684, merkte men de vijftien predikanten van Batavia op [2]). Bij de lijkstatie van mejuffr. de Haas te Amboina, 11 Juli 1689, waren de predikanten, — één in den zwaren, de overige in den lichten rouw, — benevens 2 krankbezoekers tegenwoordig; er werden ook militaire honneurs bewezen. Maar we vinden niet opgeteekend, dat er bij deze gelegenheden eene lijkpredikatie of een toespraak bij het graf gehouden is. Evenmin bij de begrafenis van den Gouv.-Gen. Camphuis [3]). Eerst later kwam hierin verandering.

Bij de teraardebestelling van Cornelia van Sijpesteyn, echtgenoote van den gouverneur van Makassar Mr. Cornelis Beernink, dochter van den heer van Sijpesteyn, Med. Doctor en Burgemeester te Utrecht [4]), in het kasteel »Rotterdam" te Makassar, op Maandag 12 September 1701, 's namiddags te 4 uren, waren de predikant Gerardus Hey, die zeven jaar te Makassar gestaan heeft, en de beide krankbezoekers Jan van der Slaart en Dirk Stevenszoon met hunne vrouwen tegenwoordig, en fungeerde de koster der Gereformeerde gemeente als groefbidder. Aan genoemden predikant Hey was de zorg voor de

---

[1]) *The Ceylon Government Gazette*, 2 Sept. 1813, additionn. supplem.

[2]) *Tijdschr. v. N. I.*, 1857, II, 338, 339.

[3]) Een achtregelig versje van Camphuis zelven, bijna gelijkluidend aan dat wat op het nachtmaalszilver in de Willemskerk te Batavia staat, las men op de gouden medailles, die uitgedeeld werden aan hen, die het lijk gedragen hadden. Die penningen hadden het gewigt van 66 gulden; en nog waren ze niet de grootste. Het versje aan de eene zijde luidde:

»Mijn aardze Camphuis was vergaan,
Mijn Tabernakel kon niet staan:
Dog ik zag op een vast gebouw,
Dat eeuwig zijn, en duuren zou,
Een plaats door Jesus toegezeid,
En in zijns Vader's huis bereid:
Welzalig is dien man zijn lot,
Die heeft een timmering bij God."

DU BOIS, t. a. p., bl. 251, 252.

[4]) Met hoogen lof spreekt Valentijn van haar.

toebereidselen der begrafenis opgedragen. Er werd een »rouw-eollation" gegeven en een »brave maaltijd." Waarin zulk een »brave" maaltijd bestond, leeren we uit de beschrijving der lijkstatie van de gemalin van Adriaan van der Stel, gouverneur van Amboina, weinige jaren later. De tafel voor de vrienden, die in den zwaren rouw waren, in de kleine rouwzaal, was voorzien van een »schoon vet sehaap, een ham, twee gansen, eenige hoenderen, en verder met zeer schoon ossenvleesch; allerlei Koekjens, Krakelingen, Letters en verder Bankct wierd met silvere schotels rondgedeeld, en buyten dien zeer rijkelijk een glas Wijn geschonken."

Bij het sterfgeval van de vrouw van Mr. Corn. Beernink vinden we reeds melding gemaakt van een »deftige" graftombe, groot circa 20 voet in het vierkant; Valentijn geeft er een afbeelding van.

Op 18 November 1708 volgde de kerkeraad van Amboina (behalve de predt. Valentijn) het lijk van de zooeven genoemde echtgenoote van den landvoogd van der Stel. Bij deze gelegenheid lezen we van »den kerkgang" van den weduwnaar, »veertien dagen na de begrafenis."

Bij de lijkstatie van den Gouv.-Gen. Van Imhoff (1750) waren de Hervormde en Luthersehe predikanten tegenwoordig, — volgende in rang op de schepenen [1]).

De eerste ons bekende lijkpredikatie is die op Mr. Isaäc Augustijn Rumpf, Landvoogd van Ceylon en buitengewoon raad van Indië (1716—'23), overleden te Colombo [2]). Hij werd begraven volgens de gewoonte op Ceylon in zwang en overeenkomstig het Reglement, door den Politieken Raad vastgesteld. Bij die begrafenis waren de predikanten, de ouderlingen en de diakenen — allen met lijkmantels om — tegenwoordig. Nadat het lijk in den grafkelder (in de kerk) nedergelaten was, begaf de »trein" zich naar het sterfhuis, om aldaar de eomplimenten van rouwbeklag, aan »Mcvrouw de Gemalinne van wijlen Zijn WelEdele" nader af te leggen. Die lijkrede van den Colomboschen predikant Gerardus Potken werd uitgesproken 20 Juni 1723, dus negen dagen na het overlijden van genoemden landvoogd. De weduwe was daarbij tegenwoordig [3]). De tekst was Klaagl. 5:16. Het ceremoniëel der lijkstatie, gearresteerd 15 Juni van dat jaar, vindt men aehter genoemde predikatie, bl. 32—37. Een

---

1) *Eur. Mercur.*, LXII, 2, 4, bl. 7.

2) POTKEN, *Rouw- en weeklage op het afsterven van Mr. J. A. Rumpf.*

3) Dezelfde, t. a. p., bl. 27, 28.

grafschrift werd opgesteld door den predikant Petrus Kalden.

Een andere lijkrede werd gehouden in 1727 te Batavia door den predikant Wilhelmus Hogerwaard over 1 Petri I: 24, na het overlijden van de echtgenoote van Stephanus Versluys, raad extraordinair van N.-Indië, overleden 22 Juli van dat jaar, en genaamd Adriana de Haan. Die leerrede is, evenals de vorige, in druk uitgegeven te 's Hage, 1728. De uitgave is bezord door den Haagschen predikant Hendrik Velse[1]). Voor de leerrede zelve is nog een »Troost-digt" geplaatst »aan Zijn Edelheyt, den Hoog-Edelen Grootachtbaren Heere Mattheus de Haan, Gouv.-Gen. van N. India." De overledene was de eenig overgeblevene dochter van Z. Exc. — Het vers was gemaakt door Cs. 't Hooft.

Reeds vroeg drong men in Indië aan op een nauwgezette *viering van den dag des Heeren.* In de Kerk-ordre van 1643 werd daarin voorzien. Additioneel Art. 7 schreef voor, dat de Overheid ten deze maatregelen nemen zou, o. a. het sluiten der winkels, de slaven te laten rusten, terwijl er geldboeten werden gezet op het bezoek van herbergen onder kerktijd en het tappen of verkoopen van sterken drank onder de predikatie. Te Amboina bestond daaromtrent een plakkaat, dat in 1693 vernieuwd werd. Daarbij werd bepaald, dat hij die »gedurende de predikatie eenigen sterken drank tapt, drinkt, enz. zal voor de eerste maal verbeuren 12 rijksdaalders, voor de 2de reize 25 rijksd., en voor den 3den keer gelijke 25 rijksd. en *arbitrale correctie.* Geen tapper of herbergier zal iemand des *Zondags* of op andere *feestdagen*, vóór de klokke 4 uren, en na de *naarmiddags predikatie*, en des werkendaags des avonds na de klokke 7 uren, tappen op verbeurte van 3 rijksd. voor ieder persoon;" in welke boete ook verviel ieder *Compagnies's Dienaar*, die dat gebod overtrad.

In den aanvang onzer heerschappij mocht men zich in Indië over een getrouw bijwonen der godsdienstoefeningen verheugen. Wat de opkomst der Hollandsche gemeente aangaat, het kerkbezoek was in de 17de eeuw te Batavia slecht[2]). In de volgende

---

[1]) Zie de »Opdragt aan Mejuffr. Hermina de Haan, huisvrouw van den Heer Hendrik Gousset, Medelid van de Vroedschap van 's Gravenhage," — Tante van de overledene.

[2]) v. d. b., *Curieuse Beschrijving van verscheyden Oost-Ind. gewesten*, Rott. 1677. Vgl. *De Navorscher*, XIIe Jaarg., 1862, p. 137.

eeuw in de Stadskerk aldaar, »niet zeer groot," niet boven de 1000 toehoorders [1]). Met betrekking tot de Maleische gemeente te dezer plaatse deed de predikant Daniël Brouwerius den 14den Juli 1670 daaromtrent nog eene verblijdende mededeeling.

In Amboina had men deze zaak door strenge voorschriften zoeken te bevorderen. Volgens een plakkaat van 1644 (vernieuwd in 1650, 1674, 1678, 1681 en 1683) mocht niemand, op verbeurte van geldboeten, zich op Zon- en feestdagen »onthouden uit de kerk of uit de avondgebeden." Zelfs moesten de politieke opperhoofden en de predikanten de *orang-kaija's* aldaar over »den tragen kerkgang hunner onderdanen aanspreken, *bestraffen* en *vermanen*, 't zij veel of weinig, na dat de sloffigheid meriteert" (1678).

Reeds vroeger, 14 Febr. 1668, had de toenmalige gouverneur een »deftige" last gegeven, dat »de lieden van het eerste aanzien van tijd tot tijd de godsdienstoefeningen in de Maleische taal moesten bijwonen." Maar daarop werd toen en vervolgens zeer weinig gelet. »Ja, in mijn tijd, zegt Valentijn, is dit bevel bijna nooit opgevolgd." Van de Hollandsche burgers kwamen er te Amboina in de eerste helft der 17de eeuw doorgaans niet meer dan 8 of 9 personen bij de openbare godsdienstoefeningen; bij den Maleischen dienst evenwel waren een 300 tal inlanders tegenwoordig [2]). Te Ternate waren in de kerk van het Fort *Oranje* bij de godsdienstoefening, welke Ds. Gualterus Peregrinus daar hield op den eersten Zondag na zijne komst, alle Nederlanders tegenwoordig, voor zoover zij niet verhinderd waren (1676) [3]).

Op Ceylon was het met deze zaak verschillend gesteld naar de onderscheidene gemeenten; maar over het algemeen onderscheidde men zich hier gunstig van het overige Indië, ofschoon er ook hier gevonden werden, die pogingen aanwendden om van het kerkgaan ontslagen te worden [4]). We zullen eenige voorbeelden uit Jaffanapatnam noemen om een denkbeeld van den toestand te geven. Naar volledigheid te streven is onmogelijk en onnoodig. Het aantal toehoorders was in het midden der 17de eeuw te:

Mallagam 600, die »zeer aandachtig" luisterden;
Mayletti 15 à 1600;
Achiavelli 7, 8 à 900;
Oudewil 900 à 1000;

---

[1]) *Batavia in deszelfs geleegenheijt, opkomst*, ... III, 53.
[2]) *Nederl. reizen*, VI, 178.
[3]) *Tijdschr. v. Ned. Indië*, 1857, II, 268.
[4]) MUNNICH, *Dit deden onze vaderen* .., II, 60.

Telipoli en *Battecotte* 2000;
Paneteripou 12 à 1300, en luisterden »zeer aandachtig" [1]).

In het begin der 18de eeuw was de gemeente van Colombo »vrij flauw omtrent den godsdienst," waarom ook de predikatiën in de week hebben moeten afgeschaft worden; »ja, zelfs zijn de katechisatiën in duigen geraakt, die »nogtans voor de kinderen der Inlanders zo nut zijn." De gouverneur van Ceylon I. A. Rumpf daarentegen woonde de openbare godsdienstoefeningen getrouw bij, en vierde ook het H. Avondmaal met de gemeente in eerbiedige aandacht [2]).

Hier moeten wij de omstandigheid herinneren, dat overeenkomstig Regeerings Besluit dd. 30 Januari 1676, van den predikstoel te Batavia werd afgekondigd, dat de »Juffers" zelve haar psalmboeken in en uit de kerk moesten brengen, om »dien ongeregelden stoet van slavinnen te weeren," die »anders maar onordentelijk in de kerk kwamen loopen" [3]).

Nog moeten we hier opteekenen, dat van 1653 of reeds van vroeger af te Batavia en in de buiten-landvoogdijen de gewoonte bestond, dat in het bedehuis alle aanwezige mannen van hunne zitplaatsen oprezen, als de Landvoogd of Opperlandvoogd, de Raden van Indië en hunne vrouwen binnenkwamen of heengingen, zelfs al was men bezig met zingen of bidden, ja, ook bij de viering van het H. Avondmaal. Dit ging zóó vèr, dat er lieden van aanzien, die dit weigerden te doen, hierom naar »patria" opgezonden zijn. Het veroorzaakte veel wanorde; het was »een zeer aanstootelijke en onstichtelijke gewoonte." De kerkeraad van Batavia besloot daarom ook in 1653 den Gouv.-Gen. te verzoeken, zelf het te willen tegengaan. Maar er is geene verandering in gekomen; in de 18de eeuw bestond dat gebruik nog [4]).

Wat het *aantal* en den *tijd* der *predikbeurten* betreft, en der overige kerkelijke verrichtingen, kunnen wij het volgende mededeelen. In de Hollandsche Logie te Bantam was in Sept. 1603 een dagelijksche godsdienstoefening voorgeschreven [5]). Het avond-

---

[1]) BALDAEUS, *Ceylon*, bl. 161—164.
HOFSTEDE, *O. Ind. Kerkz.*, I, 216.
[2]) POTKEN, t. a. p., bl. 25.
[3]) *Batavia in deszelfs geleegenheijt, opkomst*, ... III, 40.
[4]) STAVORINUS, *Reise*, ... I, 230.
[5]) *O. Ind. Reyse onder Wijbr. van Warwijck*, p. 56, in: »Begin en voortg. der O. I. Comp.," I Dl.

gebed was te Batavia in 1618 reeds in zwang en werd door den Gouv.-Gen. J. P. Coen bijgewoond [1]). In 1622 werd aldaar reeds alle Zondagen gepredikt, eens in het Nederduitsch en eens in het Maleisch. Twee jaren later werd besloten, dat de huwelijksinzegening plaats zou vinden 's voormiddags na de predikatie en de doopsbediening 's namiddags. In het volgende jaar werd voorgesteld en goedgekeurd eene preekbeurt in de week voor de Maleische gemeente. In Febr. 1631 kwam er een beurt bij, Donderdags morgens te 9 uren. Een vroegpreek, 's ochtends om 7 uren, Maleisch, in de Nederduitsche kerk, werd ingevoerd 14 Oct. 1632. En zoo ging het voort. Langzamerhand kwamen er meer preekbeurten bij. In Januari 1673 was de regeling en verdeeling als volgt:

Zondags . . .	vroegpreek:	Nederduitsch.
	voormiddag:	Portugeesch.
	namidddag:	Maleisch.
Woensdag:		Portugeesch.
Donderdag:		Maleisch.

Nog werd in Oct. 1677 besloten, dat er Vrijdags-avonds te 7 uren in het Portugeesch zou gepredikt worden. Dit alles had betrekking op de hoofdplaats van Nederlandsch-Indië. De predikant Joh. Scherius verzuimde hier eens zijn beurt in de kapel en werd voor 6 maanden geschorst (1739).

Tot de uitgaaf van een weekbriefje der predikbeurten te Batavia werd eerst vergunning verleend in de 18de eeuw. Bij Resolutie van Gouv. en Raden van Indië, dd. 26 Febr. 1743 werd aan den koster Sr. Truyen toegestaan zulke wekelijksche briefjes nopens die predikbeurten te drukken. Van zulk een »*Preedik-orde*", n.l. dat van Zondag 27 Oct. 1799, is nog één exempl. aanwezig. Daarop komen de namen voor der volgende predikanten: Prof. Ross, Kauwertz, Ondaatje en Zomerdijk [2]).

Anders dan op Java was het natuurlijk op de buitenbezittingen en de kleinere kantoren en posten aldaar met de orde van den eeredienst gesteld. Te Ternate en op Matsjan (Machian) werd in 1627 alle dagen eens of tweemaal het gebed gedaan door een schoolmeester, des Zondags eene leerrede gehouden, en nà de

---

[1]) DU BOIS, t. a. p., bl. 35.

[2]) Zie *Soerab. Courant*, 20 Oct. 1880, 2e Blad.

godsdienstoefening ten dienste der vrouwen in het Maleisch gebeden. De soldaten der Compagnie en de vrouwen, zoo Hollandsche als Mardijksche, waren daarbij tegenwoordig. De Mardijksche mannen niet [1]).

Op Ceylon, in Jaffanapatnam, moesten ten tijde van Baldaeus des Zondags drie predikatiën, en ééne in de week, behalve de geregelde bezoekreizen naar de buitengemeenten, gedaan worden [2]). Te Colombo werd omstreeks het jaar 1662 des Zondags tweemaal in het Hollandsch gepredikt; des voormiddags werden gebeden in het Tamulsch voorgelezen en godsdienstonderwijs in die taal gegeven. Des namiddags werd in het Portugeesch uit Gods woord gelezen. Zulks geschiedde ook elken Dinsdag des namiddags. En iederen dag werd 's avonds aan de woning van den Gouverneur en tweemaal 's daags aan het hospitaal gebeden. Het H. Nachtmaal werd elk vierendeeljaars bediend. In een brief van het Colombosche consistorie aan de predikanten te Malakka van Mei 1662 wordt geroemd in de goede orde bij de godsdienstoefeningen op Ceylon, zoowel van de Portugeesche als van de Hollandsche gemeente [3]).

Was de opkomst in later dagen ook al eens niet zoo goed als men wel mocht wenschen, toch werden de armen daarom niet minder bedacht. Een diaken, die nog leefde in de dagen van Valentijn, verhaalde, dat hij eens op éénmaal 1200 Rijksd. gecollecteerd had. Doorgaans waren de liefdegaven voor de armen vrij groot: er waren gevallen, dat enkele lieden op éénmaal in een papiertje zes gouden Kobangs, ieder van 24 gulden, in het armenzakje gestoken hebben. Den 25sten Juni 1766 collecteerde men te Makassar voor de nieuwe kerk 938 rijksd. en 30 stuivers.

Te Batavia en ook in de andere gemeenten van Indië waren sedert vele jaren — zoo lezen we in brieven die geschreven zijn omstreeks het midden der 17de eeuw — de predikanten niet bevestigd voor het aangezicht hunner gemeenten (»coram facie ecclesiae"). Men oordeelde dit toch noodig, en deed daarom herhaalde malen, o. a. 23 Sept. 1647 en in 1649, door tusschenkomst van den opperlandvoogd aan Heeren XVII het verzoek daartoe. Maar de Indische regeering antwoordde, dat de Gouverneur-Gene-

---

[1]) *Nederl. reizen*, VI, 210, 211.

[2]) BALDAEUS, *Ceylon*, bl. 174.

[3]) MUNNICH, *Dit deden onze vaderen . . .*, II, 7.

raal den uitdrukkelijken last had, het niet te doen[1]). De bevestiging evenwel van hen, die in Indië van proponent tot predikant bevorderd werden, geschiedde, gelijk in het vaderland, met oplegging der handen.

De kleeding der Indische predikanten was in verschillende tijden verschillend. Het costuum van den eersten Bataviaschen leeraar, Hulsebos, werd vertoond te Utrecht bij den optocht op het vijfentwintigjarig regeeringsfeest van onzen koning, 12 Mei 1874 [2]). Omtrent het uiterlijk voorkomen van latere predikanten geven ons hunne portretten eenige aanwijzing. Wij noemen ze naar tijdorde: die van Robertus Junius, Daniël Gravius, Philippus Baldaeus, François Valentijn, Wilhelmus Hogerwaart, Josua van Iperen, en anderen [3]). Theodorus Zas droeg een kort wambuis met »schootjens," een wijde opene broek en een paar buitengewoon groote knevels. Johan Mauritz Mohr droeg pruik, bef en mantel. Ook de driekante hoed, de lapel-rok en de korte broek zijn in Indië in zwang geweest. De inlandsche proponenten mochten niet de kleeding dragen der predikanten, maar moesten hebben een »deftige gedistingeerde" kleeding. Zij worden veelal nader aangeduid door den bijnaam »*Ceilonensis*," zooals in het *Naamreg. van predd.*, Jaarg. 1753, '54, '55, bl. 129, 130.

Aangaande de *publieke gebeden*, welke in de gemeente bij de openbare godsdienstoefeningen gedaan werden, bepaalde Art. 41 der *Kerke-orde* van 1643 het volgende: »De Dienaren des Woords zullen voor de predikatie de ordinaire Formulieren van de Liturgie der Nederlandsche Kerke distinct en met goede aandagt de gemeente voorbidden, en na de predikatie hare gebeden conformeren na de gelegenheit van de materie, in de predikatie verhandelt." Het gebruik van het »*Vader-ons*," zonder meer, alleen om te dienen als nagebed, werd 20 December 1683 afgekeurd, vermits dit streed met de gewoonte der hervormde kerk. Aangaande het al of niet zingen der Psalmen op de Engelsche wijze, zoodat de voorlezer eerst een regel leest en daarna met de ge-

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 121.
BRUMUND, t. a. p., bl. 113, 165.
[2]) Zie *Feestwijzer*, bl. 13.
[3]) FRED. MULLER, *Katal. v. portr.*, passim.
KRAMM, *Holl. en Vlaamsche schilders*, IV, 1176.
Dezelfde, *Katalog.*, Utrecht 1875, bl. 188, N°. 930.

meente zingt, hieromtrent werd men vrijgelaten [1]). In de kerk van Jaffanapatnam hadden bij de bevestiging des huwelijks door den leeraar drie afkondigingen der geboden plaats [2]). Bij gelegenheid van het trouwen zelf plachten in Indië weleer de bruidegom en bruid te knielen; doch deze gewoonte was te Batavia, gelijk elders, in 1799, reeds lang afgeschaft [3]).

Reeds in de 1ste helft der 17de eeuw werd de dienst op de *Reede* van Batavia door leeraars waargenomen. Niet zeer vast en geregeld. Slechts nu en dan werd die aan »Buiten-predikanten" opgedragen. Den 18 Jan. 1635 werd Ahasuerus Hogesteyn er mede belast; 4 Nov. 1652 Johannes Bakker. Den 2 Juli 1669 werd bij Resolutie van Gouverneur en Rade bepaald, dat er Zondags op het grootste schip ter reede, gewoonlijk dat van den vlootvoogd, een predikatie zou gedaan worden. 13 April 1671 moest de proponent Herman van Beek dit doen; in 1673 Augustinus Thornton, de oudere, enz. Maar die dienst had zijn eigenaardige bezwaren en moeielijkheden. In den regen-mousson was een tocht naar de reede niet zelden gevaarlijk door de zware branding. De gemeenschap met den vasten wal werd dan vaak gestremd of geheel verbroken. In Nov. 1669 verzochten dan ook de buiten-predikanten Cornelius Keyzerskind en Petrus Berghuizen, om gedurende den regen-mousson verschoond te zijn van het prediken aan boord der schepen op genoemde reede en op het eiland *Onrust*. Men gaf hun ten antwoord, dat zij zich naar tijd en gelegenheid moesten schikken [4]). In 1678 zien wij met dien dienst belast de predikanten Bartholomaeus Heynen, Jacobus Maxwel en Henricus Stumphius, alle drie toen slechts tijdelijk te Batavia, dus »Buiten-predikanten." Den 24 Januari 1680 werd besloten, dat de reede door een krankbezoeker zou worden waargenomen, en in 1683 dat er in de godsdienstige behoeften zou worden voorzien, beurtelings door een der leeraars van Batavia. Toen Daniël Borgstein, pas uit Europa aangekomen, 12 Sept. 1784 op *Onrust* beroepen werd,

---

1) BRUMUND, t. a. p, bl. 31.

2) BALDAEUS, *Ceylon*, bl. 183.

3) *Batavia in deszelfs gelegenheid, opkomst* ..., I, 138. Het knielen bij de huwelijksinzegening schijnt dus niet, gelijk velen thans meenen, een nieuwe instelling van later dagen geweest te zijn, maar een oud gebruik, dat later, in de 18de eeuw, weer vervallen is.

4) D. i. naar weer en wind.

bepaalde men, dat hij weder, gelijk van ouds, bij zijne gemeente op dat eiland moest wonen.

Op de Nederlandsche schepen — ook op die der oorlogsvloot —, die in de Europeesche wateren voeren of vertoefden, werden reeds zeer vroeg voorlezers, krankbezoekers en predikanten geplaatst en de kerkelijke dienst geregeld [1]). De Vaderlandsche kerkelijke personen en collegiën wendden vele pogingen aan om van de Regeering des Lands en van de Bewindhebbers der O.-Ind. Compagnie hierin de noodige hulp en ondersteuning te erlangen. Zoo deed reeds de Classis van Amsterdam 5 Mei en 2 Juni 1631 en herhaaldelijk in de daarop volgende jaren. Andere Kerkelijke Besturen bleven niet achter, zooals de Synode van Hoorn, 1 Oct. 1635 (zie *Art.* 23 der *Acta*), 7 Aug. 1640, en later meermalen. De Regeering zelve nam soms het initiatief in dezen. Den 1 Juli 1641 vroegen de Groot Mog. Heeren Staten-Generaal aan de Gedeputeerden der Kerken van de respectieve provinciën, twee predikanten te bezorgen voor de vloot, die naar Portugal ging [2]).

Die leeraars werden maar tijdelijk voor den dienst op de schepen aangenomen. In Nederland teruggekeerd, werden ze doorgaans weer in een vaderlandsche gemeente beroepen, soms op hun vorige standplaats. Daarvan zijn meerdere voorbeelden: Paulus Veezaerdt of Vesardus, beroepen te Wolfaartsdijk, later te Ritthem 12 Maart 1651, vertrok 29 Aug. 1653 naar de vloot van den Commandeur Michiel Adriaanszoon de Ruyter, en kwam 26 Nov. 1653 te Ritthem terug [3]). Wilhelmus van Oosterum, Anth. broeder, diende eerst op 's lands vloot, werd in 1665 pred^t^. te Rijswijk bij 's Gravenhage, en overleed 1668. Jacobus Zuérus door de classis van Walcheren 1 Juli 1666 benoemd tot pred^t^. op 's lands schepen; later pred^t^. te Krabbendijke [4]). Theodorus Cloppenburg, op 's lands vloot; in 1675 aan de Lier, classis Delft, overleden 1682. Robertus Junius, op 's lands oorlogsvloot »ten einde de officieren, matrozen en soldaten tot hun pligt nevens God en tot hun beroep te vermanen," pred^t^. te Amsterdam. Adrianus Celosse, zoon van Herman C., kleinzoon

---

[1]) RUTGERS, *Het Kerkverband*, 173.

[2]) IJPEY en DERMOUT, t. a. p., IV, 121.

BRUINING, *Aanmerkingen op de Reize van D H. Kolff*, Vlissingen, 1829, bl. 14.

Kron. histor. genootsch. te Utrecht, v. 134.

[3]) VAN DER BAAN, *Wolfaartsdijk*, bl. 253.

[4]) HUNNIUS, *Zeeuwsche bvise*, bl. 404.

V. D. BAAN, t. a. p., bl. 256.

van Johannes C., op de vloot, in 1676 ber. te Ridderkerk. Petrus Zaunslifer, op de vloot onder den Vice-Admiraal van der Goes, later predt. te Heusden, Zoelen, Vianen en Amsterdam, † 15 Mei 1739 [1]). Henricus Casparides in 1700 te Acquooi (cl. v. Buren). David Coutzij, op de vloot, 28 Mei 1702 te Hoek bij Terneuzen; 2 November 1713 naar Lillo. Petrus van Hemert, sedert 17 Mei 1708 op 's lands vloot; 9 Sept. 1710 predt. te Wolfaartsdijk [2]). Wilhelmus Louis, op de vloot, 1713 te Nieuwe Tonge (classis van Voorne en Putten), 1730 naar Korendijk. Adrianus van Zutphen, Ger.zoon, op 's lands vloot in 't begin van 1756, beroepen te Vierlingsbeek (cl. v. Nijmegen), 2 Sept. 1760. J. van Zutphen, predt. op een van 's lands oorlogschepen, ber. te Giessen, (cl. van Gorinchem), Sept. 1758.

Maar hoeveel goeds er ook aan verbonden was, o. a. eene groote bezoldiging, toch had de betrekking van scheepspredikant op de oorlogsvloot zooveel onaangenaams en bezwarends, dat er soms, zelfs in de 17de eeuw, geen personen voor te vinden waren. Een zwervend leven op zee, een onaangenaam verblijf aan boord, gevaren van den oorlog, en niet het minst onheusche bejegening van de zijde der scheepsvoogden, waarover de predikanten niet zelden ernstige klachten moesten doen hooren [3]). Zoo gebeurde het dan ook, dat, toen de Vice-Admiraal de Ruyter 1 Juni 1654 voor vijf of zes maanden een bekwaam predikant verlangde, de proponent Bloem, eerst bereid bij hem in dienst te treden, zich later terugtrok. En iemand als de Ruyter behoefde het anders waarlijk aan geen predikanten te ontbreken. Noach Franken of van Franken, later, 1671, van hoogerhand als predt. naar Sliedrecht gezonden [4]), verzelde hem op zijn beroemden tocht naar Chattam. De predikant, die op zijn schip in de Middellandsche zee dienst deed, Ds. Viret, ontving 40 gulden 's maands soldij [5]). In diezelfde zee aan boord van het Admiraalschip *De Spiegel* werd 27 Juli 1664, tegen den middag, na de predikatie het H. Avondmaal gevierd onder voorgang van den predt. Flockerius of Flocherius. Des morgens, met het aan-

---

[1]) KIST, *N. kerkhist. archief*, II, 2, 542.

[2]) V. D. BAAN, t. a. p., bl. 264.

[3]) IJPEY en DERMOUT, t. a. p., III, 397 volg. en noot.

[4]) F. is nooit te Sliedrecht bevestigd; † 1678. (2e *M.S. Lijst van* Ds. VAN LIL).

[5]) Extract uit het verbaal van de Gecomm. Raden uit de respectieve collegien ter Admiraliteit van 22 Febr. 1661 (over eene Memorie der Synoden van Zuid- en Noord-Holland tot vermeerdering van predikanten en voorlezers op 's lands vloot). [*Archief class. Amst.*].

breken van den dag, vóór het gevecht, werd het gebed gedaan. Ook was er aan boord een kind gedoopt. Ds. Flocherius kwam 1 Aug. 1665 in Tessel terug[1]).

En hoe was het nu op de vloot in de Indische zeeën?

Reeds vóór 1625, nog eer Ds. Daniël Johannes Koningsvelt — vroeger leeraar op 't eiland Tessel — naar Indië vertrok, werd aan Heeren XVII verzocht, dat »elk schip van de O. Ind. Compagnie met een ziekentrooster of voorlezer mocht voorzien worden" [2]). En zoo gebeurde het dan ook, dat later altijd één of meer predikanten of krankbezoekers de Hollandsche vloot op haar tochten vergezelden [3]). En niet alleen aan boord werd de dienst gezettelijk verricht [4]). Ook aan den wal hield men, als er gelegenheid toe was, godsdienstoefening. We vernamen het reeds omtrent Philippus Pietersen van Delft. Hij is niet verder geweest dan op het eiland Mauritius. Zoo deden ook onze schepelingen op de reis naar O.-Indië onder Corn. Matelief, den jongere, in Aug. 1605 op het eiland Annobon in den Atlantischen Oceaan ten zuiden van de Linie, in het bijzijn van eilanders [5]). Op dien dienst werd reeds vroeg orde gesteld. Des morgens en des avonds werd aan boord een gebed gedaan [6]).

»Voor de predicanten en sieckentroosters" werd eene »Instructie" uitgevaardigd [7]). Artikel 2 daarvan luidde aldus: »De predicanten en sieckentroosters zullen goede sorge dragen ende by d'overheden van de respectieve schepen en de comptoiren, altyd helpen bevorderen, dat 's morgens ende des avonts de publycke gebeden met behoorlycke aendacht by hun gedaen ende by alle 't volck, insonderheydt by den genen die over de andere gestelt syn, sonder eenighe versuym, 't en ware van sieckte; oft van andere nootlycke gelegenheyt, gefrequenteert mogen werden: als oock des Sondaegs, de voor en naer-middaeghsche vermaninge, ende andere Christelycke oeffeningen ende gebeden: mitsgaders

---

[1]) *Journaal gehouden op 's Landts-schip De Spiegel, onder M. de Ruyter...*, Amst. 1665, p. 17, 57, 77.

[2]) VEERIS, *Chronol. eccles*, bl. 79.
HOORNBEEK, *Sorg en raad*, bl. 51 noot.

[3]) MUNNICH, t. a. p., II, 4.

[4]) WURFBAIN, t. a. p., bl. 10, 239, 225.
METZLAR, *Bedestonden*, II, 112 volgg.

[5]) *Bederl. reizen*, V, 5, 6.

[6]) HERPORT, t. a. p., bl. 7 volg., 10, 22, 51.
SAAR, *O. Indian. Kriegsdienste*, Nürnb. 1672, bl. 3.

[7]) In de »Ordonantien en Instructien," bl. 3. Vgl. RUTGERS, t. a. p., bl. 174.

oock in de weecke, soo wanneer, ende soo dickwyls als 't selve gevoeghlyck sal konnen geschieden." Bij ontstentenis van predikanten en krankbezoekers moesten andere geschikte personen hun werk verrichten. »De Assistenten sullen op de schepen onder de 140 voeten de gebeden en voorlezingen, volgens de formulieren, daarvan sijnde, moeten doen, en sal in 't aannemen van dien (assistenten), gelet moeten worden, of de vereyste bekwaamheid daartoe hebben [1]).

Voor zulken die niet tot predikant of krankbezoeker waren opgeleid en de noodige oefening en takt misten om een godsdienstoefening te leiden en daarbij voor te gaan, bestonden geschikte hulpmiddelen daartoe, die ook veel gebruikt werden. Wij bedoelen gebedenboeken, bundels leerredenen en andere handleidingen, die aan boord der schepen van de O.-Ind. Compagnie in de 17[de] eeuw voorhanden waren, of althans moesten zijn, »om op gepaste tijden de smeekingen aan den Allerhoogste op te dragen" [2]). Onder deze handboeken hebben sommige een groote beroemdheid verkregen, zooals A. Westerman [3]), *De groote Christelijke zee-vaert, in XXVI predicatien in maniere van een zee-postille*, Amst. 1692 [4]). Dit nuttige werk was sedert 1611 aan boord veel in gebruik, tot in het begin der 18[de] eeuw, en werd tot zeven malen toe »verarbeid en vergroot." Later had men: N. S. van Leeuwaarden, *De godvreezende zeeman*, Amst. 1788; in onze eeuw: C. Meeuse, *Godsdienstig handboek*; Joh. Dijserinck, *Godsdienstige overdenkingen*, 2 dln., enz. Maar hoe die portillen ook waren, goed of minder goed, de godsdienst »moest op de schepen der Compagnie behoorlijk geoefend worden." Zóó immers luidde de beschikking der Bewindhebbers op het verzoek van de Gedeputeerden der classis van Amsterdam [5]). De kerkelijken toch in Nederland interesseerden zich voor deze belangrijke zaak.

Op het verzuimen van den openbaren eeredienst werden zware straffen gezet. »De Capitein, Luitenant, of diegene, die het Com-

---

[1]) *Resolutie vergad. van XVII*, 31 Aug. 1676.

Toen Arnold de Vlaming van Outshoorn voor de 3[de] maal naar Amboina kwam, stelde hij orde omtrent den godsdienst te scheep en bedreigde strenge straffen tegen verscheiden »onhebbelijkheden." BOR, *Amboinse oorlogen*, bl. 197.

[2]) *Nederl. reizen*, XII, 6.

[3]) Westerman was pred[t]. te Workum.

[4]) Deze uitgaaf vinden we vermeld bij NIJHOFF, *Livres anciens et modernes*. N[o]. 78. Juillet 1864, N[o]. 237.

[5]) *Resolutie van XVII[en]*, 29 Oct. 1727.

mandement heeft, zal alle morgen en avond God den Heere op zijn schip of schepen doen aanroepen, en zal daartoe een ieder te bestemder tijd zich gereed hebben te houden, op de boete van vier stuivers voor de eerste keer, de 2de maal dubbel; en de 3de reis acht dagen in de boeijen, te water en te broode zitten" [1]. »Elk moet 's morgens en 's avonds eerbiedig verschijnen om de *openbare Gebeden en 't leezen der Heilige Schrift* te aanhooren. Die zonder wettige reden en toelating van daar blijven, worden voor de eerste reize gestraft met *verlies van 't wijnrandsoen* en de *boete van één Gulden;* terwijl zij bij zodanig een pligtverzuim tweemaal zoo veel verbeuren, en op de derde reize driemaal zoo veel; wordende zij dan noch daarenboven voor de mast gelaarsd" [2], En dat het bij die godsdienstoefeningen ook ordelijk toeging, daarvoor werd gezorgd. »Alle degenen, die haar in het lezen van Gods woordt, of doen van het gebed, met lagchen, klappen, of andere ongelatigheit, onbehoorlijk of ontuchtigh aansteld, die zal terstond voor de mast gesteld en van zijn kwartier gelaerst worden, en daarenboven een schellink verbeuren voor den provoost" [3]. De predikant of krankbezoeker mocht in het waarnemen zijner bediening niet worden gestoord [4]. Het ging er dan ook doorgaans zeer ordelijk en stichtelijk toe. Daarvan moge het volgende ten bewijze verstrekken. De koning Sahid te Ternate, die in 1601 bij den zeevoogd van Neck aan boord kwam, juist op een Zondag (3 Juni), toen men het morgengebed, vóór de predikatie doen zou, was zeer verwonderd over den eerbied, dien hij de onzen gedurende het gebed zag betoonen, en rustte niet vóór hij daartoe ook het zijne had bijgedragen, door zelf boven de wacht te houden bij de kap, en zoodoende te beletten, dat er van zijne Ternataansche bedienden staande de godsdienstoefening naar beneden gingen en stoornis mochten veroorzaken [5]. Die godsdienstige handelingen waren dus aan boord reeds vroeg ingevoerd, zeer ordelijk en vermoedelijk algemeen. Zelfs lezen we, dat op een Hongitocht (het vandalistisch karakter dier ondernemingen, dienende om het specerij-monopolie der O.-Ind. Comp. te handhaven, door op sommige eilanden de kruidnagelboomen uit te roeien, is bekend) aan boord der corra-corra's, die de vloot uitmaakten,

---

[1] UDEMANS, *Geestelijk roer van het coopmansschip*, Dordr. 1655, bl. 485.
[2] *Batavia in deszelfs geleegenheit, opkomst . . .*, II, 15.
[3] UDEMANS, t z. p.
[4] *Artikelbrief van* 3 *Sept.* 1672, Art. 2.
[5] DASSEN, *De Nederl. in de Molukken*, Utr. 1848, bl. 34.

ook dagelijks gebeden uitgesproken en een vers uit een psalm gezongen werden. Indien we ons niet in die tijden geheel verplaatsen, moet dit bericht ons ergeren.

Niet zelden werd een huwelijk als kerkelijke plechtigheid op reis naar Indië ingezegend. Want het was niets ongewoons, dat men »onder wege off in Indië eenige vrouw of jonge dochter" trouwde. Zoo hadden èr aan boord van het Compagnieschip *Sumatra*, 1680—1681, twee trouwplechtigheden plaats [1]).

Nog willen we hier vermelden, dat over godsdienstige geschilpunten aan boord geenerlei twistredenen mochten gehouden worden op verbeurte van eene maand gagie; en als zoodanige geschillen zóó hoog liepen, dat er dadelijkheden op volgden, of zelfs maar verdeeldheid onder het volk, dan zouden de overtreders naar omstandigheden arbitrair worden gestraft [2]).

Ook herinneren we, dat het op de schepen aan ieder streng verboden was, godslasterlijke woorden te bezigen, op verbeurte van 10 stuivers, en verdere straffe naar gelang van zaken" [3]).

Godsdienstige handelingen en kerkelijke plechtigheden moesten bij voorkeur door bevoegde lieden geadministreerd worden. Terwijl er een krankbezoeker aan boord was, had de gezagvoeder van het schip *'t Lam* in 1654 zich onderwonden tweemaal te prediken. Deze schipper werd dan ook door den kerkeraad te Batavia daarover aangesproken. Nog erger was het natuurlijk, wanneer een ongeordend persoon zich veroorloofde, de H. Sacramenten te bedienen. Dit had plaats in 1700 aan boord van het schip *Oosterstein*, op reis naar Indië, tusschen de Kaap de Goede Hoop en Java. De onderkoopman bediende den doop aan een kind. »Hiervan werd 16 August. deszelven jaars aan den Gouverneur-Generaal Willem van Outhoorn kennis gegeven, en Z.Edelheid verzocht, dit in den vervolge te beletten. Ja, het kerkbestuur te Batavia hield dien doop in zich zelven voor krachteloos" [4]).

Ten slotte deelen wij mede, dat een Indisch predikant in één jaar in drie werelddeelen, Europa, Afrika en Azië, den doop bediende. Dit deed François Valentijn, in 1685, te Nieuwerkerk aan den IJssel bij Gouda, aan de Kaap de Goede Hoop en op den Indischen Oceaan, acht dagen vóór zijn aankomst te Batavia (een kind, aan boord geboren) [5]).

---

1) *Tijdschr. v. I. Taal-, Land- en Volkenk.*, 1872, aflev. 4, bl 361.
2) *Batavia in opkomst . . .*, II, 15.
3) *Artikelbrief van* 3 *Sept.* 1672, Art. 2.
4) NEURDENBURG, t. a. p., bl. 119.
5) *Nederl. reizen*, XII, 91.

Toevallige omstandigheden van tijd, plaats, enz. hebben soms invloed uitgeoefend op den naam welken men een kind gaf. Een jongen, op zee ter wereld gekomen aan boord van het schip *Cosmopoliet*, werd naar dien bodem genoemd [1]). Toen de eerste Indische gouvernements stoomboot *Willem I*, kapitein Lamleth, in 1837 op de Lucipara-droogte (Molukkos) schipbreuk had geleden, en passagiers met bemanning 34 dagen op die rotsen, onder veel ontbering en ellende, moesten doorbrengen, werd den militairen kommandant eene dochter geboren, die gedoopt is, behalve met een meer gebruikelijken voornaam, ook nog met den naam Lucipara [2]).

Het is bekend, dat de hervormde leer in Indië, behalve in het Nederlandsch, ook nog in onderscheidene andere talen werd gepredikt. De voormalige Rotterdamsche predikant en honorair professor Petrus Hofstede zegt uitdrukkelijk, dat de evangeliedienaren, die naar O.-Indië gingen, de kennis van *vier* talen noodig hadden; n.l. van het *Maleisch*, het *Portugeesch*, het *Malabaarsch* en het *Singaleesch*, maar dat men dan ook met deze vier in geheel Nederlandsch Oost-Indië terecht kon komen" [3]). En zoo was het ook in de 17de en 18de eeuwen, behoudens, gelijk we reeds zagen, op Formosa het Formosaansch, en behalve dat er elders ook andere kennis vereischt, althans verworven werd, zooals b.v. van het *Sangireesch* [4]).

Beginnen we met het Maleisch.

Deze taal werd gebruikt op Amboina, Banda, Ternate, Malakka, enz. en ook reeds vrij spoedig te Batavia [5]). Daar besloot men reeds in Augustus 1621 een begin te maken met den Maleischen dienst, en 26 Dec. van hetzelfde jaar predikte Jacob Anthoni'szoon Dubbeldrijk voor de eerste maal in die taal [6]).

---

[1]) De jongste dochter van »Romer, *die Visscher*," heette Tesselschaê, omdat zij geboren was op dien tijt als in Tessel veel schepen bleven, oock omdat hij daer veel bij verloor." (Tijdschr. *Nederland*, 1881, I, bl. 91).

[2]) VAN DER MEULEN, *Tjeritera deri pada kapal hasap jang benama »Willem I"*..., (1838).

VAN DEN BERGH, *De schipbreukelingen van de Lucipara*..., (naar het Fransch), Leiden 1857.

[3]) t. a. p., II, 87.

[4]) MILLIES, t. a. p., bl. 25.

[5]) WILTENS en DANCKAERTS, *Vocabularium*..., 's Grav. 1623, Voorb. bl. I.

[6]) BRUMUND, t. a. p., bl. 5, 26.

Het aanleeren dier talen was voor de predikanten geen gering bezwaar. Eigenlijk, zoo schreef een bevoegd vriend van Hofstede, eigenlijk moest men ze reeds kennen vóór men naar Indië vertrok, vooral wanneer men reeds tot zekeren leeftijd gekomen is, als men derwaarts gaat. Immers, er zijn predikanten geweest, zoo schrijft hij verder, die hunne hoorders eene Portugeesche of Maleische predikatie, door een inlandschen schoolmeester uit een gedrukt boek in die talen overgezet, voorlazen, omdat zij in een ouderdom in Indië kwamen, waarop ze niet meer in staat waren, vreemde talen aan te leeren, vooral niet de Singaleesche en Malabaarsche, die voor Europeanen zeer moeielijk zijn" [1]). Toch was die kennis noodig, ook van het Maleisch en Portugeesch, zoowel te Batavia als elders. Dit werd herhaaldelijk door de kerkelijke autoriteiten in Nederland herinnerd, o. a. nog 14 Sept. 1648. En velen hebben er zich dan ook met groote vlijt op toegelegd, zooals: Daniël Gravius, Philippus Baldaeus, Cornelius de Leeuw, Melchior Leydekker, Daniël Brouwerius, Georgius Henricus Werndlij, François Valentijn, en zeer vele anderen. Om alleen van Batavia te gewagen en uitsluitend van het tijdvak tusschen 1621—1840, zes en dertig predikanten hebben daar in de Maleische taal gepredikt. Maar ook in de Molukken werd die taal gebruikt, en nog wel in verschillende dialekten, op Ternate, Tidore en Batsjan, hetwelk zelfs onder de bewoners dier onderscheidene eilanden niet weinig spraakverwarring veroorzaakte. Het Ternataansch kwam in deftigheid en klank het meest overeen met het Spaansch. In het algemeen was het voor de inwoners der Moluksche eilanden een gewoonte geworden veel door raadsels te spreken, zinnebeeldige taal te gebruiken en hoogdravend te zijn, zelfs in gewichtige staatszaken. In Amboina predikte men in het midden der 17de eeuw gezet èn in het Hollandsch èn in het Maleisch. Die gemeente verzocht 14 Sept. 1665 aan de classe van Amsterdam: 1000 exemplaren van den Heidelbergschen Katechismus door Sebastiaan Danckaerts in het Maleisch overgezet [2]); 1000 exempl. Maleische vraagstukken van Marnix van St. Aldegonde; 200 exempl. Maleische predikatie-boeken van Caspar Wiltens; 300 exempl. Maleische evangeliën en 1000 exempl. Maleische en Nederduitsche A B boekjes.

En het aanleeren dier taal kostte aan vele predikanten des te

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 86.

[2]) DANCKAERTS, *Catechismus attau Adjaran derri agamma Christaon* ..., 's Grav. 1623 (Biblioth. Thysius).

meer moeite, naarmate hun in het vaderland de gelegenheid ontbroken had, ze aan te leeren, de leeraars op te vèr gevorderden leeftijd daarmede begonnen, en de hulpmiddelen weinige en zeer gebrekkig waren. Valentijn begon terstond na zijn aankomst te Amboina (einde van April 1686) zich te oefenen in de Maleische taal [1]), en deed dit met zoo goeden uitslag, dat hij reeds in het begin van Aug. van hetzelfde jaar in die taal eene leerrede hield. Om zijn naarstigheid hierin werd zijn maandgeld verhoogd van 80 tot 100 gulden. Van zijn kant verbond hij zich daarentegen om er 5 jaren lang den dienst waar te nemen [2]). In de 18de eeuw ontvingen de predikanten in de Groote Oost, te Timor en Makassar een jaarlijksche douceur van *f* 500, als ze in verstaanbaar Maleisch predikten. Een jaar werd hun gegeven om er zich in te oefenen.

Voor allen was de kennis dier taal dringende behoefte. Al vinden we omtrent Banda het volgende opgeteekend: »dat de ingezetenen, zoowel inlanders als mistiecen, meest allen goed »Duitsch" (Nederlandsch) spraken, zoodat zij Zondags ook de Psalmen in die taal gewoon waren te zingen," toch moesten de predikanten er in het Maleisch prediken, en die taal ook daarom kennen, omdat zij gedurig konden worden overgeplaatst, en ook werkelijk telkens werden »verroepen". Zoo gelastte in 1705 de Gouverneur-Generaal Joan van Hoorn de predikanten Jacobus op den Akker en Augustinus Thornton, den jongere, in eene andere taal te prediken, dan zij jaren lang gewoon waren geweest, de eerste reeds 17, de tweede 14 jaar, terwijl Op den Akker reeds 58 jaren oud was. Dit was zeer bezwarend en hoogst onbillijk. Beiden, o. d. A. en Th., verklaarden 11 Sept. van genoemd jaar, niet meer in het Nederduitsch te kunnen prediken.

Te Batavia werd sedert 1634 geregeld godsdienstoefening in het Portugeesch gehouden. Die taal was in gebruik gebleven nog lang nadat wij Indië aan de Portugeezen ontweldigd hadden, en was de »lingua franca" in het westelijk gedeelte van Indië, nl. op Ceylon, de kusten van Coromandel en Malabar, en elders bewesten Sumatra en Malakka, in de 17de en 18de eeuw. Trouwens, Portugal had anderhalve eeuw lang in den Indischen Archipel heerschappij gevoerd; geen wonder, dat zijn taal er in zwang was gekomen [3]). In de dagen van van Imhoff, 1743—1750,

---

[1]) Hij was toen 20 jaren oud.

[2]) *Nederl. reizen*, XII, 93.

[3]) Nog spreken velen in de binnenlanden van Ceylon dagelijks Portugeesch.

was ze nog de vulgaire taal van een groot deel van Indië. Ten behoeve der vele inlandsche Christenen, die van Manilla, Malakka, Goa, Macao, Cochin, St. Thomas en de kust van Coromandel geboortig waren, was het, dat die dienst in het Portugeesch geschiedde. Dezen begrepen de Portugeesche leerredenen [1]). Ds. Nicolaus Molinaeus, dezelfde die de onhebbelijke gewoonte had zeer lange brieven te schrijven, was er te Batavia mede, nl. met dien Portugeeschen dienst, begonnen 14 Mei 1634. Reeds 13 Sept. van het volgende jaar besloot men, dat er alle Zondagen in het Portugeesch zou gepredikt worden.

Maar wat gebeurde? De Gouv.-Gen. Cornelis van der Lijn [2]) nam in 1647 de vrijheid, den Portugeeschen dienst te Batavia te doen staken. De »redenen, waarom hij zich zulks veroorloofde, bleven onbekend." Maar het feit der afschaffing van de Portugeesche predikatiën die zoo nuttig waren, »steeds met zooveel stichting werden waargenomen, waar de inlandsche Christenen, de Mardijkers en de lijfeigenen der Compagnie in zoo grooten getale naar toeliepen," — noodig, gewichtig en onmisbaar alzoo, — dat feit was in Nederland bekend geworden. Ook wist men daar, dat die Portugeesche leerredenen den Roomschen het meest belemmerden in hun propaganda, zoodat de Katholieke geestelijkheid daarover zelf klaagde." Men had deze zaak in Holland het eerst per brief vernomen. Maar nu was juist Ds. Abraham Rogerius gerepatriëerd. Volgens gewoonte meldde hij zich, bij zijne terugkomst in 't vaderland, bij de classis, waardoor hij was uitgezonden, bij die van Amsterdam aan. Van hem nu wenschte deze kerkelijke vergadering nauwkeuriger bericht en nadere bevestiging aangaande het gebeurde te vernemen. En Rogerius »binnen gestaen sijnde" erkende voor de Amsterdamsche broederen, »dat de voorn. afschaffinge geschiett was van de H. Generael op Batavia; de redenen waerom dat sijne E. die onbekent waren; dat sijn E. lange tijt aldaer in de Portugijsche tale hadde gepredickt, ook sijnen dienst voor een jaer noch hadde gepresenteert, ten versoeck van de E. Kerkenraedt (van Batavia), mits conditie dat hij niet en soude van daer na andere plaetsen versonden werden, doch dat den H. Generael sulckxs niet en heeft willen toestaen, dat in Indien, na sijn vertreck noch gebleven was D. Bre-

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 87.
BRUMUND, t. a. p., bl. 30, 84, 103, 104, 107.
Tijdschr. v. N. I., 1867, Maart, bl. 295.
[2]) Hem werd 15 Nov. 1650 het Generaalsgestoelte in de kerk ontzegd.

jum[1]) die den dienst in Portugees ook wel soude konnen waernemen. . . . ." Zóó schreef 14 Sept. 1648 de Amsterdamsche predikant Petrus Wittewrongel uit naam en op last van de classicale vergadering der hoofdstad als haar scriba en deputatus ad res indicas [2]). En door de tusschenkomst en bemoeiing dier Amsterdamsche leeraars kwamen de bewindhebbers der Compagnie er toe, de daad van den opperlandvoogd te désavoueeren en eene beslissing te nemen in tegenovergestelden geest. De Portugeesche dienst op Batavia moest worden »hervat en gecontinueerd," 1649 [3]). Het is mij evenwel niet duidelijk, hoe Valentijn en Dr. Buddingh beiden kunnen opgeven, dat de inlandsche proponent Cornelius Seenen, die van Banda geboortig was, den dienst bij de Portugeesche gemeente te Batavia onafgebroken van 1642 tot 1661 zou hebben waargenomen [4]). De vroegere predikant van Zevenhoven, Cornelius Lindius, hield in 1652 en '53 de katechisatie te Batavia in de Portugeesche taal [5]). Een veertigtal evangeliedienaren hebben te Batavia in het Portugeesch gepredikt. Omtrent twee leeraars vinden we opgeteekend, dat zij »zóó vlijtig jaren achtereen dit gedaan hadden, dat zij hun moedertaal, het Nederduitsch, bijna vergeten waren, en er althans niet of moeielijk meer in konden prediken." Het waren Jacobus op den Akker en Augustinus Thornton, de jongere.

Ook op Ceylon gebruikte men de Portugeesche taal bij de godsdienstoefeningen der Hervormde Nederlanders [6]). Het N. Test. was in die taal gedrukt, en er bestond zelfs een geschrift in het Portugeesch tegen het Pausdom.

In het *Malabaarsch* of *Tamulsch*, eigenlijk slechts ééne taal, geen twee, — maar eene zeer moeielijke — hebben vele Indische predikanten dienst gedaan. Deze spraak heeft geen de minste overeenkomst met eenige andere Oostersche taal, zooals b.v. met het Arabisch, Perzisch, enz. De woorden zijn zwaar en moeielijk uit te spreken. »Onze leeraars — zoo verklaarde Philippus

---

[1]) Met dezen »Brejum" (sic) kan moeielijk iemand anders bedoeld zijn als Johannes à Breil.

[2]) *Brieven na de buitenl. Kerken*, dl. 26, bl. 7, 53, 143.

[3]) *Resolutie Heeren XVII*, 16 Sept. 1649. (Boek C, fol. 165).

[4]) VALENTIJN, *Javaansche zaaken van den godsd.*, bl. 126. BUDDINGH, *Naaml.*, bl. 3.

[5]) SOERMANS, *Kerkel. reg.*, bl. 142.

[6]) MUNNICH, *Dit deden onze vaderen . . .*, II, 37, 38.

Baldaeus, die zelf zeer veel moeite aanwendde om ze machtig te worden — zouden ze nimmer zóó volkomen kunnen aanleeren, om er in te prediken" [1]).

In het *Singaleesch* werd op Ceylon gepredikt in de 18de eeuw [2]).

Onderscheidenen van de predikanten, die op Formosa stonden, beoefenden de taal van dat land wèl, gelijk Johannes en Gilbertus Happart [3]), Simon van Breen [4]), Daniël Gravius en Anthonius Hambroek, maar dat ze in die taal zouden hebben gepredikt, dit weten we slechts van één hunner, van Robertus Junius.

De eenige predikant, die in het *Sangireesch* preekte, was Cornelius de Leeuw; hij stelde een vraagboekje daarin op [5]).

Evenals in het vaderland werden er ook in Indië plechtige *dank- en bededagen* gehouden. Het geschiedde bij algemeene rampen, zooals pest, oorlog, hongersnood, en bij merkwaardige voorvallen en gelegenheden; zoowel op de vloot, als aan den wal [6]).

Op de schepen, onder Sebald de Weert, werd 16 April 1613 een algemeene vast- en biddag uitgeschreven om »Godt de Heere te bidden, dat haer reyse mochte gedijen tot grootmaecking ende verbreidinge sijns Heyligen Naems, wel-varen van 't Vader-

---

[1]) BALDAEUS, *Ceylon*, bl. 174.
Verhandd. Bat. Genootsch., II, 302.
MILLIES, t. a. p., bl. 25.

[2]) *Hall. Miss. Gesch.*, II Th., Halle 1735, XX, 516.

[3]) Happart, ook Happaert of Appaert (Appartius); zie GLASIUS, *Syn. v. Dordr.*, II, 266 noot. Verkeerdelijk wordt hij (*Realia*, II, 111*b*) Stappert genoemd.
KESTELOO, *Wandel. door Domburg*, bl. 95.
VAN ALPHEN, *N. Kerk. Handb.*, I, 63.

[4]) Of deze Van Breen familie was van Daniël van Breen, leerling van Episcopius en schrijver van vele godgeleerde boeken (zie PAQOUT, *Mém.*, XII, 245—49), is mij niet gebleken.

[5]) *Tempe helvetica*, IV, 644 sq.

[6]) TE WATER, *Herv. kerk te Gent*, Utr. 1756, bl. 90, 91.
KIST, *Neerl. bededagen*, Leid. 1848—49.
HELDRING, t. a. p., bl. 40.
Catalog. MEULMAN, Amst. 1869, bl. 151, N°. 1903.
Catalog. FRED. MULLER EN C°., 1882, bl. 37, N°. 543.

land, ende hare Meesteren, ende eyndelycke tot vernielinghe van alle aenslagen der Portugesen hare gheswooren vyanden; die niet en sochten als syn suivere Woort ende haer uyt te roeyen" [1]).

In 1608 werd er op de geheele vloot van den Admiraal Pieter Willemsz. Verhoeven, op reis naar Indië, een algemeene »Dankdag gehouden, om den Allerhoogste te loven voor de gunst en bescherming, haar bewezen, in het gelukkig te boven komen van de Kaap de Goede Hoop" [2]). Evenzoo werd de 9de Dec. 1614 op al de schepen van de vloot, die onder Joris van Spilbergen door de straat van de Magellaan naar de Moluksche eilanden stevende, als een plechtige dankdag gevierd, voor het behouden te boven komen der gevaarlijke banken van Abrolhos, die zeer vèr in zee uitloopen" [3]). Voor de goede tehuisreis der retourvloot, naar het vaderland bestemd, werd telkens te Batavia een biddag gehouden [4]); 17 Dec. 1635 werd daaraan verbonden de voorbede voor de reis, die de Gouverneur-Generaal Hendrik Brouwer van plan was naar Amboina te doen [5]). Zoo geeft ons ook Wouter Schouten bericht van vele vast-, dank- en bededagen [6]). Jaarlijks werden door de regeering zulke bid- en boetdagen uitgeschreven. Wij vinden vele vermeld in de *Nederlandsche Jaarboeken* van 1758 af tot op 1794. Wanneer de predikanten er bezwaren tegen opperden, vroeg men hun, sedert Nov. 1653, naar de redenen daarvan [7]).

In Art. 56 der Kerke-ordening van 1643 was bepaald: »In tijden van oorlog, pestilentie, duren tijd, zware vervolging der

---

[1]) VAN DER CHIJS, *De stichting der Vereen. O. Ind. Comp.*, bl. 62.

[2]) *Nederl. reizen*, VI, 16.

[3]) t. z. p., VII, 118.

[4]) *Europ. Mercur.*, 1746, II, 155.

Natuurk. Tijdschr. v. N. I., XXX, bl. 342. Dan moesten aan boord van het admiraalschip op de reede een predikstoel, boeken, enz. bezorgd worden volgens Besluit dd. 29 Mei 1705. De laatste leeraar van wien we vermeld vinden, dat hij deze predikbeurt waarnam, was Wilhelmus Lokermans, — vroeger predt. te Ovezande (cl. Goes), later leeraar te Colombo (Ceylon) — den 17 Oct. 1770, over Jerem. 13 : 16. (STAVORINUS, *Reize* . . . , Leid. 1797—'98, I, 146). In de *Realia*, II, 107*b*, wordt hij verkeerdelijk Rokenmans genoemd.

[5]) *Begin en Voortg. der O. Ind. Comp.*, IIe dl., (de reis van H. Hagenaer, fol. 103).

SAARS, *Ost-Indian. Kriegsdienste*, Nürnb. 1672, S. 153, 154.

[6]) *Voyagie naar Oost-Indien*, dl. I, 162, 184, 195, 208; II, 17.

[7]) V. VOLLENHOVEN, *Antw. op de prijsvr.* . . . , bl. 152.

V. D. CHIJS, *Bibliogr.* . . . , bl. 14 volgg.

kerke, en andere gemeene zwarigheden, zullen van de Dienaren, met autoriteit en bevel der Hooge Overigheit, openbare vast- en bededagen ingesteld en geheiligt worden." Overeenkomstig het voorschrift van Art. 57 in datzelfde Reglement gingen onze voorvaderen twee eeuwen lang op den 30[sten] Mei naar hunne bedehuizen, om zich voor den Allerhoogste te verootmoedigen en hem te danken op den dag der stichting van Batavia [1]. Nog in het begin dezer eeuw zond men in de kerken openbare gebeden op voor de behouden reis van den Gouv.-Generaal van Batavia naar Buitenzorg, als deze naar zijn landgoed reisde. Zóó onveilig was het daar toen nog [2]. De 13de landvoogd en bestierder van Amboina, Arnold de Vlaming van Outshoorn, (1647—1656), heeft meermalen in die landvoogdij een algemeenen vast- en biddag, soms ook een dankzegging, doen afkondigen [3].

Bij gelegenheid van het beleg en de verovering van Malakka werd niet alleen in het leger vóór die stad, maar ook te Batavia, en zoowel gedurende de belegering, op Woensdag den ... Aug. 1640, om de overwinning te verkrijgen, als vóór de bestorming, op Woensdag 9 Jan. 1641, in het leger en op de vloot, een algemeene vasten- en bededag gehouden. En op het bericht der verovering van die stad werd te Batavia Vrijdag 25 Jan. 1641 des namiddags, in het kasteel en daarbuiten, eene algemeene dankzegging en Christelijke bijeenkomst gehouden. Den 3[den] Febr. 1641 deed de predikant Joannes Laelius Schotanus, die nà de verovering, als zijn aandeel in den buit, *f* 1000 in contante penningen ontving, en in de St. Thomaskerk logeerde, in de St. Paulskerk te Malakka de dankpredikatie [4]. Ook werd een dankdag uitgeschreven na de behaalde overwinning op *Troena Djaja* in »Cadiri" (Kediri, Java), in 1678 [5]. Na de ontdekking der samenzwering van Pieter Erberfeld, die een »einde wilde maken aan de overheersching der Christenen," en na de straf, voltrokken aan hem en de zijnen, werd er op Zondag 24 April 1722 te Batavia een

---

1) *N. Ned. Jaarb.*, 1782, B, bl. 1287.
SCHWARTZENS, *Reise in Ost-Indien*, Frankf. 1748, S. 37.
Nieuw Batav. Handelsbl., 29 Mei 1869, Bijv.

2) OLIVIER, t. a. p., I, 225, Noot.
De telegraaf, 12 Nov. 1881.

3) BOR, *Amboinse oorlogen*, bl. 234, 240, 305, 342.

4) Stukken over de verovering van Malakka (*O. I. Archief*); uittreksel door wijlen P. A. Leupe.
Berigten histor. Gen. te Utrecht, VII, 160, 208, 210, 216, 221, 224.

5) 23 Sept. (*Realia MS.*). In de gedrukte *Realia*, II, bl. 52, *a*, staat 23 December.

openlijke dankdag gehouden voor de uitredding [1]. Na het »gelukkig ontkomen aan het gesmeed verraad" der Chineezen te Batavia, hield Johannes Wagardus, vroeger predikant te Meeuwen c. a. (bij Heusden) en Jur. Utr. Doct., een dankpredikatie 23 Nov. 1740, 's voormiddags in de Nederd. Kerk te Batavia over 1 Sam. 7 : 6—13 [2].

Niet minder nauwgezet was men in dit opzicht in de »West van Indië" (Ceylon en de kusten van Malabar en Coromandel). Dank- en bededagen werden gevierd bij gelegenheid van belegeringen en veroveringen, van:

Colombo, 14 Mei 1656, door Ds. Franciscus Wijngaarts, in 1669 overleden als predt. van Sliedrecht [3];

Punto Gale, 13 Maart 1638, (te Batavia gevierd met groote feesten) [4];

Jaffanapatnam, 23 Juni 1658, door Phil. Baldaeus, over den tekst Exod. 17 : 15;

24 Febr. van hetzelfde jaar, bij de verovering van het fort »St. George," op 't eiland Manaar, een bijzonder »groot heldenstuk";

het fort »Cays", bij Jaffna, 28 April 1658, door denzelfden;

Trinconomale, 2 Mei 1639, door den ziekentrooster van het schip *Henriette Louise*;

Cochin, 6 Januari 1663, een algemeen gebed vóór den aanval [5];

Cranganoor, door Baldaeus, in eene der zeven hoofdkerken, over Deuter. 23 : 14;

Coulang, aan wal en op de oorlogsvloot, op last van den veldheer.

---

[1] DU BOIS, t. a. p., bl. 295. De Regeering besloot 31 Juli daaraarvolgende de leerrede van den predt. Cornelius à Verbis »op de revisie en het rapport van den kerkeraad ter secretarie te doen bewaren, tot dat de autheur genegenheijd krijgt dezelve op eigen kosten te doen drukken."

[2] BRANS, *Kerkel. Reg. van Z. Holland*, bl. 115.
Tijdschr. v. Nederl. Indië, III, 1, 511.
MÜLLER, 2e *Katalog. v. Indie*, 1858, bl. 19, N°. 615.
MEINSMA, *O. Ind. Bezitt.*, (1872), bl. 133.

[3] BALDAEUS, t. a. p., bl. 59, 66, 127, 138, 148, 149, 157, 158.
SCHOUTEN, t. a. p., I, 184, 185, 200, 208.
SOERMANS, t. a. p., bl. 28.
De Gids, Mei 1867, 201, 210.
Bato, 1873, N°. 7, bl. 45.

[4] V. D. AA, *Biograph. woordenb. der Nederl.*, III, 237; de 4° uitg.

[5] HERPORT, t. a. p., bl. 136.

Na de verovering van laatstgenoemde plaats werd de vloot der Nederlanders, 23 schepen groot, door een zwaren storm beloopen, die drie etmalen duurde. De vloot liep groot gevaar, ook door de klippen, om geheel te vergaan. Tegelijkertijd was op een der schepen tot driemalen toe brand. Maar de vloot bleef gelukkig behouden. Toen deed men een dankzegging tot God en loofde zijn naam, 23 December 1661. De tekst was Psalm 66 : 12 [1]). Op de drie eerstgenoemde plaatsen werd het gewoonte alle jaren dien dag godsdienstig te vieren.

Eens verzocht de koning van *Boni* (Celebes) bij een langdurige ziekte de kerkelijke voorbidding van de gemeente te Makassar »gelijk den eenen Christen voor den ander bid." De kerkeraad maakte zwarigheden en besloot »het godvruchtig advys van Batavia" in te winnen.

Het is hier de plaats om te herinneren, hoe in den bloeitijd der O.-Ind. Compagnie, omstreeks 1640 en later, de bijeenkomsten der opperlandvoogden in rade geopend werden met een gebed. Een folio-bijbel versierde alsdan de tafel in de vergaderzaal van den Raad van Indië. Dit »Gebeth" luidde aldus:

»»O almachtige rechtvaerdige God ende goedertieren Hemelsche Vader; naerdemael wij gestelt en beroepen syn tot het beleyt van de voortreffelycke saecken deser Vereenighde Nederlantsche Oost Indise Compagnie in Orienten en van ons selven tot allen goeden onbequaem syn, soo bidden U uyt den gront onses herten, dat Ghy ons duyster verstant wilt verlichten door uwen H. Geest, en ons geven manhafte, wackere gemoederen, opdat niet anders resolveren en besluyten, als 't gene daer strecke tot welstant van Staet der Vereenighde Nederlanden in 't generael, nuttigheyt der voorsz. Compagnie, consequent tot proffyt van de participanten derselver int particulier. Ende opdat wy sulcx van U mogen vercrygen, soo wilt ons om uwes Soons Jesu Christi wille vergeven alle onse sonden, door desselfs lyden en sterven; dewelcke met sekere beloften van verhoort te werden, ons aldus in Synen Naem heeft leeren bidden:

Onse Vader, enz."" [2]).

---

[1]) BALDAEUS, *Malabar en Choromandel.* bl. 145, 146.

[2]) METZLAR, *Bedestonden, gehouden te Batavia,* Utrecht, 1787, Voorb. IX. *Java-Bode,* 3 Aug. 1872.

BUSKEN HUET, *Nation. Vertoogen,* I, 28. Een dergelijk gebed was in gebruik aan de Kaap de Goede Hoop, bij den politieken raad voor het openen der vergaderingen. THEAL, *Chronicles of Cape Commandors...*, Cape Town, 1882, bl. 328.

Beschouwen we thans een ander gedeelte van den openbaren eeredienst, de bediening der Sacramenten van Doop- en Avondmaal in Indië.

Artikel 45 der Kerke-orde van 1643[1]) verbood wel, dat de doop door iemand anders dan predikanten zou bediend worden, maar men bleef zich niet gelijk. Nog geen jaar later ontvingen drie krankbezoekers vergunning om deze plechtigheid te verrichten. Het was te Ternate. Die vergunning zou evenwel weer vervallen, zoodra aldaar een geordend predikant geplaatst was. Een hunner maakte van de macht, hem tijdelijk verleend, een ijverig gebruik. Hij doopte er elf kinderen en acht bejaarden. Het was Alexander Roosenraed of Rossenraad, die ook op Makjan heeft gearbeid. Hij keerde met zijne vrouw in 1652 op het schip *Malacca* naar het vaderland terug en dong 23 April 1654 tevergeefs naar de betrekking van voorlezer en voorzanger in het gasthuis te Amsterdam. Opnieuw in Indië gekomen beproefde hij te Batavia, 4 Juni 1667, maar evenzeer te vergeefs, tot proponent geëxamineerd en bevorderd te worden.

De tweede was Gerrit Centen; de derde Jan Gerritszoon Block of Blok, die reeds 28 Nov. 1619 ziekentrooster in O.-Indië was geworden, ook op Batsjan en Banda werkzaam is geweest, na zijn verlof in Nederland 2 Aug. 1635 van Middelburg terug kwam, en voor goed repatriëerde 13 Dec. 1649[2]).

In de Kerke-orde van 1623, van den Gouv.-Gen. Pieter Carpentier, werd ook aan ouderlingen macht gegeven om dit sacrament te bedienen. Ook dit druischte tegen de vastgestelde verordeningen der Nederlandsche Hervormde kerk in[3]). Reeds 23 Sept. 1621 was aan Wouter Wouterszoon de Graaf, een prop^t. die op de vloot naar Goa en Malabar gezonden werd, macht gegeven om te doopen[4]). In hetzelfde jaar gaf men die bevoegdheid ook aan Joseph Daniëlszoon, die 13 Febr. 1620 te Amsterdam als krankbezoeker aangenomen was tegen *f* 40 's maands. Nog erger was het, toen Gaspar van den Bogaarde, eerst president, later landvoogd van de Molukkes, aan den ziekentrooster Adam Janszoon, van Tiel, recht gaf om op Batsjan den Doop te bedienen. Den 11 Oct. 1649 kwam deze te Batavia, en

---

1) Die van den Gouv.-Gen. Anthonie van Diemen.
2) HOFSTEDE, t. a. p., I, 58, 59, 128, 129.
3) Dezelfde, t. a. p., I, 101.
4) BUDDINGH, *Schets*, bl. 7.

vertelde zulks. De straf bleef niet uit. Hij, nl. Adam Janszoon, werd buiten eenigen dienst naar het vaderland gezonden [1]). In 1643 werd de bediening des Doops aan ieder, behalve aan de predikanten, verboden.

De oplegging der handen aan heidensche kinderen [2]), — een plechtigheid te Batavia in 1624 ingevoerd, — moest dienen als voorbereiding tot later volgenden doop. Er waren nl. Christenen, die zulke kinderen aannamen en den doop er voor verzochten. Het geval had zich o. a. voorgedaan met zekeren vrijburger, genaamd Josua, een kleermaker, die getrouwd was met Santje van Bali. Dezen hadden een Japaneesch kind aangenomen, waarvan beide ouders heidenen waren. Dat kind nu hadden ze verzocht te mogen laten doopen. Vanwege den kerkeraad van Batavia was hun geantwoord, dat zulks niet mocht geschieden; daarentegen bood men hun aan genoemde zegening, die dan ook acht dagen later plaats vond. De reden hiervan was, dat men den doop als te heilig beschouwde; men wilde niet, dat die plechtigheid maar zoo aanstonds aan heidensche kinderen wierd toegediend, en liet ze daarom als voorloopige toebrenging tot de gemeente, vorafgaan door de oplegging der handen, gepaard met zegenbeden en de verplichting voor hen, die die kinderen aannamen, om hen Christelijk te onderwijzen en op te voeden. Daarvoor bestond een afzonderlijk formulier [3]).

Maar deze handelwijze vond in het vaderland scherpe afkeuring. De Nederlandsche classes zagen er eene verregaande afwijking in van de vaderlandsche kerke-ordening, van hetgeen vastgesteld was op de Synode Nationaal van Dordrecht in 1619, Sessione 18 en 19, art. 59; en de oplegging der handen werd nagelaten. De kerkeraad van Batavia kwam later zelfs tot de overtuiging, dat het »een confusie in 't Christendom brengen zoude, het onervarene volck achtende, dat dusdanige kinderen daermede genoeg van de heydenen afgezondert waeren, ende, als deze tot haer jaeren gecomen waeren, voorgeven, dat ze behoorlijck gechristent waeren, waer mede het genieten des H. Doops van hen naegelaten zoude worden." Ja, »eenige van onse natie, welckers lijfeigen het dickmaels sijn, soo lange haeren doop niet konnende

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., I, bl. 129.

[2]) Onwillekeurig denken we hier aan de *primsigning*, »prima signatio," veelal aan de Noormannen, Denen enz. toegediend, vooral in de 9e en 10e eeuwen.

[3]) *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde* XIII, 4 (1864), bl. 56 volgg.

uytwachten, kwamen soo verre, dat se of bij de Papen, ofte elders bij de Engelschen, haeren doop gingen soecken"[1]).

Op Ceylon was het gebruikelijk om, vóór men er toe overging den doop aan kinderen van inlanders te bedienen, de ouders in hun godsdienstkennis te onderzoeken. Schoten zij hierin te kort, dan werd de doop tot een volgend bezoek uitgesteld, en inmiddels den schoolmeester hunne verdere onderwijzing opgedragen. Dezelfde handelwijze volgde men ten aanzien van volwassene candidaten voor den doop. Diegenen hunner, die onvolmaakt in kennis en geloof bevonden werden, teekende men op een bijzondere lijst aan, om alsdan bij elke herhaalde dienstreis opnieuw geëxamineerd te worden, totdat zij, bekwaam geoordeeld, door den doop bij de kerk werden aangenomen. Dit alles geschiedde, omdat men waken wilde voor minachting en ontheiliging der sacramenten[2]).

Hetzelfde streven deed den Colombo'schen predikant Arnoldus Japin of Japijn niet zelden aarzelen om den doop aan inlandsche kinderen te Mature, op Ceylon, toe te dienen, 1680—'85, »opdat het heilige den honden niet mocht gegeven worden." Het Christendom bestond bij die inlandsche gemeente (Singalezen) meer in naam dan in de daad; het volk weigerde de godsdienstoefeningen bij te wonen en de kinderen ter school te zenden, hetwelk Japijn toeschreef aan hunne onbekendheid met God en Zijne verhevene hoedanigheden. »Alles geschiedde pro forma en door dwang, en met uitzondering van twee of drie, namen de (inlandsche) schoolmeesters hunne betrekking eer als een broodwinning waar, dan uit liefde tot de waarheid of tot redding hunner eigene zielen en die van anderen." Ds. Japijn gaf deze weinig bemoedigende beschrijving van hun toestand en ontwikkeling. De volwassenen schenen nog zeer gehecht aan het Pausdom; daarom vestigde hij zijn meeste

---

[1]) *O. Ind. Brieven*, N°. 68*d*.

Resolutieboek van den Bataviaschen Kerkenraad, 11 Dec. 1625.

Protocol van den Amsterdamschen Kerkenraad, 29 Maart 1657, dl. 9, bl. 199.

Brieven na buitenl. Kerken v. cl. Amst., dl. 26, bl. 109 sq., 113; vraag der kerk van Batavia aan de cl. v. Amst. 7 Aug. 1651.

Afgaand briefboek aan cl. van Walcheren en Amsterdam, 1 Nov. 1628, bl. 20.

Brief van Kerkeraad van Batavia aan Ds. Petrus Scotten op Maleyoe, dd. 18 November 1630, p. 29. (Petrus Schotte stond vijf jaren lang als pred^r^. op Ternate, 1628—1633; de oudste vesting der Hollanders aldaar, gebouwd door Cornelis Matelief, den jongere, heette eerst *Maleyo*, maar kreeg later den naam *Orangie*).

[2]) MUNNICH, t. a. p, II, 24, 25.

hoop op de jeugd en op de scholen. Maar het aantal afgodendienaars vermeerderde aanhoudend. »Indien — zoo schreef hij in zijn brief van 1680 — »indien ik hun eene vraag doe, dan staan zij verstomd, niet wetende wat te antwoorden. De besten onder hen weten nauwelijks meer dan dat er een God is, die in den hemel woont en in drie personen, Vader, Zoon en Heiligen Geest onderscheiden wordt; maar ondervraag ik hen over de afzonderlijke werking van elk dezer drie, dan staan zij met den mond vol tanden en kunnen niets antwoorden. Een van hen wordt werkelijk voor een duivelsbezweerder gehouden, en ik heb besloten hier naar ten stipste onderzoek te doen. Met zulke (inlandsche) leeraren laat zich de toestand der gemeente gemakkelijk begrijpen. Deze dingen zijn echter niet gedurende mijnen tijd tot dien toestand geraakt, maar ik heb ze zoo gevonden. Tijdens mijn laatste bezoek waren er eenige vrouwen, die hare kinderen wenschten te laten doopen. Ééne van haar met een kind op den arm scheen gedurende den dienst zoo onoplettend, dat ik haar vroeg, of zij wel begreep, op welke plaats zij zich bevond en met eenen God te doen had, die, hoewel in den hemel wonende, alles wist wat er voorviel. Waarop zij antwoordde, niet te weten, wie deze God was en waar hij woonde. Er zijn hier ook verscheidene duivelsboomen, waarvan er twee, omringd door eenen wal en huizen, alwaar geofferd wordt, in bloei staan. Meer dan eens heb ik zekeren persoon (hiermede is natuurlijk een magistraats-persoon bedoeld) [1]), onder het oog gebracht, dat zulks niet geduld moest worden, maar ook even zoo vele malen ten antwoord gekregen, dat op deze dingen zoo nauw niet gelet moest worden, daar men anders wel al de Singalezen het land uit kon jagen" [2]). Gedurende mijn vorige kerkelijke dienstreizen werd ik altijd door een vaandrig, den Heer De Groot, vergezeld [3]); doch sedert diens dood werd mij als geleide slechts een korporaal gegeven. Hoedanig eene vertooning zulks bij de Singalezen maakt, kunt gij gemakkelijk beoordeelen" [4]).

Over alle dergelijke zaken riep men het oordeel in der vaderlandsche kerkbesturen. Over het doopen van kinderen van inlanders, over onwettige middelen tot den doop aangewend [5]), over den doop

---

[1]) Vermoedelijk Laurens Pijl, landvoogd te Colombo (1680—1692).

[2]) Het ging er mede als met de herhaalde verzoeken om de Chineesche tempels te Batavia af te doen breken. (Vgl. Prof. VETH, t. a. p, bl. 519).

[3]) Dit geschiedde óf als eerbewijs, óf voor de veiligheid.

[4]) MUNNICH, t. a. p., II, 20—22.

[5]) MUNNICH, t. a. p., bl. 60, verbeurte van een derde hunner bezittingen (!).

van bastaarden, over het doopen door »kooplieden" [1]), enz. over al die gevallen — in Indië dagelijks voorkomende, maar in Nederland ondenkbaar — deed men vragen aan de kerkelijke autoriteiten in »patria." De classes en andere collegien, die vaak zich geen juiste denkbeelden konden vormen van de toenmalige Indische toestanden, te meer gecompliceerd, naarmate de bonte mengeling van nationaliteiten, klassen en maatschappelijke standen te grooter was — toestanden veel meer chaotisch en embryonisch, dan die van onze dagen [2]) — gaven op die vragen antwoorden zoo goed ze konden, en beriepen zich daarbij vaak op uitspraken van Nederlandsche, soms provinciale synoden [3]).

In Art. 46 der Kerke-ordening van 1643 werd bepaald, dat de leeraren hun best zouden doen om te zorgen, dat de vader zelf zijn kind ten doop aanbood. Ook mocht niemand tot getuige worden toegelaten, dan hij, die de zuivere leer der Gereformeerde kerk was toegedaan. En wat het bedienen van privaat- of huisdoop betreft, het voorafgaande Art. dierzelfde Kerke-ordening sprak daaromtrent uitdrukkelijk: »De Doop zal bediend worden »niet anders als in de openbare verzamelingen, wanneer Gods woord gepredikt wordt;... doch in hoogen nood (maar zoo weinig als 't mogelijk is) zal men den Doop extraordinair bedienen mogen; nogtans alzoo dat het zelve niet zonder predicatie of eene korte vermaning uit Gods woord geschiedde,... en zal ook de Doop van niemand anders, hetzij proponenten ofte krankbezoekers, als alleen van de predikanten bedient werden." Zoo werd dan in doodsnood, ook in later tijden, wel eens een kind in huis gedoopt, maar toch altijd slechts bij uitzondering. We vinden daarvan een voorbeeld op het eiland *Sangir*, in de negorij *Taroena* in 1675. Nog één geval van privaat-doop wordt ons verhaald, waarbij het verzoek daartoe was toegestaan om reden, dat het kind »niet te handteeren was" [4]), 28 Juli 1653. Op dezelfde plaats wees men 4 Dec. 1673 een jon-

---

[1]) Een rang onder de toenmalige ambtenaren, evenals *opperkoopman* en *onderkoopman.*

[2]) Mij zelven is het eens gebeurd, dat bij privaat-doop de eenige Europeaan op vele uren in den omtrek, die als getuige kon fungeeren, de Roomsch-Katholieke pastoor was, met wien ik samenreisde, en die dit ook op mijn verzoek bereidwillig deed.

[3]) *Handd. Kerkenraad van Amsterdam*, 21 Maart 1611, Dl. 3, bl. 253 vs. Dl. 4, bl. 278, 303, 304, 309.

[4]) Het was het kind van Ambrosius van der Keer, Baljuw en Land-drost van Batavia.

gen van 15 jaren af van den doop, tot den tijd, dat hij zijne belijdenis zou kunnen doen. Esopus van Molkwerum, 23 jaren oud en zeer gevaarlijk ziek, werd in het hospitaal te Makassar op zijn verzoek gedoopt, 11 April 1720. Soms werd men in het vaderland gedoopt, reeds volwassen zijnde, om in Indië, terstond nà aankomst, het H. Avondmaal te vieren. Dit althans verzocht Edse Johannis, een smid en jong gezel, te Amsterdam, 1 December 1661 [1]. Omtrent het gouden doopbekken der Hollandsche kerk werd in 1775 bepaald, dat men het alleen gebruiken zou bij het doopen der kinderen van de leden der regeering. Van twee kinderen werd het te Cheribon op den grafzerk vermeld, dat zij *ongedoopt* overleden waren [2].

De eerste avondmaalsviering te Batavia vond plaats op 3 Jan. 1621. Het werd uitgedeeld door den predt. Hulsebos aan veertig communicanten, meest Nederlanders. Hun namen gaven we boven op [3]. Jammer, dat men reeds het volgende jaar hooren moest van groote ongebondenheden bij de nachtmaalgangers in Indië [4]. Eene latere viering dier plechtigheid kenschetste maar al te zeer den onchristelijken geest, waarin men aan het avondmaal voor zich zelven meende te mogen deelnemen, zelfs met uitsluiting van anderen, tengevolge van een persoonlijke veete. De Gouverneur-Generaal Jacques Specx (1629—1632) wilde niet aan de H. tafel aanzitten tegelijk met Pieter Vlak, president van justitie, Antonie van den Heuvel, advocaat fiscaal, en Jacobus Bontius, geneesheer en baljuw, zoodat men dezen het H. nachtmaal voor eenigen tijd ontzeide. In het proces zijner natuurlijke dochter, Sara Specx, naderhand gehuwd met den predikant Georgius Candidius en op Formosa overleden, hadden deze drie personen Bontius, Vlack en Van den Heuvel gezeten, en een zeer gestreng en wreed vonnis geveld. Dit kind, een meisje van 13 jaren, staatsdochtertje van Mevr. Koen, was ten huize van den Gouv.-Gen. Koen te gemeenzaam geweest met Pieter van Kortenhoef, zoon van Jacob K., opperkoopman, met wien zij verloofd

---

[1]) *Protocol Amst. Kerkenraad*, Dl. 10, bl. 224, 226.

[2]) SERVATIUS, *Aanteeken. omtr. Cheribon*, (Buitenzorg, 1881. Niet in den handel), bl. 32 en 40.

[3]) BRUMUND, t. a. p., bl. 9.
BAUDARTIUS, t. a. p., XIII, 2, bl. 39, 40.
Nader elucidatie..., bl. 34.

[4]) *Acta class. Amstelodam.*, 14 Nov. 1622, Dl. 3, p. 37.

was. Koen nam de zaak zoo heftig op, »dat niemand hem er over durfde aanspreken." De eisch was, dat Kortenhoef, 27 jaren oud, zou worden opgehangen en de dochter van Specx »in een zak gestoken en verdronken zou worden." De jongman is werkelijk onthoofd en zij in het Stadhuis van Batavia met open deuren door beulshanden »strengelijk" gegeeseld, dingsdag 6 Junij 1629. Ongetwijfeld had Koen op deze uitspraak pressie geoefend. Specx, de opvolger van Koen, was toen niet te Batavia; twee dagen vóór zijn aankomst overleed Koen, 21 Sept. 1629.

De indruk van dit vonnis was niet gering. Te Batavia was ieder »perplex en verbaest." In het vaderland was de deernis en verontwaardiging zóó groot, dat men »in schuiten, op wagenen, banken en maaltijden er elkander van verhaalde en vertelde." Toen men »het schaap ter slachtbank leidde, riep men een krankbezoeker van de straat, doordien geen predicant, om redenen, wilde medegaan," ofschoon twee hunner, Abraham de Roy en Justus Heurnius, beiden intieme vrienden van Bontius, voor de schuldigen in de bres waren gesprongen en gratie hadden gevraagd, maar tevergeefs.

Later stemde Specx in de wedertoelating tot het avondmaal dier drie personen toe; het was hem te doen geweest om een »équitable" herstel ten gunste zijner dochter [1]). Bontius schijnt later weder geheel in de gunst van den Gouverneur-Generaal te zijn gekomen. Althans kort daarna, 1 Mei 1630, werd hij benoemd tot Fiskaal van Indië, »munus etiam onerosum, tamen honorificum et secundum gradum, ab Indiis solet tueri" [2]).

---

[1]) BONTIUS, *De medicina Indorum*, Lugd. Bat., 1642, p. 152, 209.
DU BOIS, t. a. p., bl. 101.
Tijdschr. v. N. I., 5de Jaarg., Dl. II, bl. 84 en 196.
Natuurk. Tijdschr. v. N. I., Dl. XXX, bl. 285 volgg.
Geneesk. Tijdschr. voor de zeemagt, VIIIe Jaarg., Dl. I, bl. 29—32.

[2]) Als niet alles mij bedriegt, dan heeft Bontius er veel toe bijgedragen om den oorspronkelijken eisch van den advokaat-fiskaal Antonie van den Heuvel (de doodstraf voor Sara Specx) te doen verminderen en het vonnis te verzachten, en zal bij hem de invloed zijner twee vrienden, De Roy en Heurnius, zich ook zeker hebben doen gevoelen. De bijzonderheid, dat geen der Bataviasche predikanten de veroordeelden naar de gerechtsplaats wilde vergezellen — op dat oogenblik waren er maar drie leeraars te Batavia aanwezig, de beide genoemde De R. en H., en Sebastiaan Dankaarts, — en de woorden »om (wel te begrijpen) redenen," in den brief van den oom van dezen Pieter Kortenhoef — B. D. Kortenhoeff — geschreven uit Amsterdam, zijne woonplaats, dd. 19 Oct. 1630, aan den Gouv.-Gen. Specx, (de brief is te vinden bij Valen-

Den 3den Jan. 1730 werd besloten dat voortaan alle personen zonder onderscheid tegelijk met den Gouv.-Gen. aan de nachtmaals tafel zouden gaan.

Op Ceylon wilde men het avondmaal niet voor ieder toegankelijk stellen en een uitzondering maken met de slaven (!). In 1696 raadpleegde de Kerkeraad van Punto Gale dien van Colombo omtrent het aannemen van slaven tot communicanten. De slaven, die van Batavia kwamen en certificaten konden overleggen, werden altijd als kerkelijke lidmaten erkend [1]).

Wat de ingrediënten betreft voor de bediening van het H. Avondmaal, één voorbeeld uit het jaar 1648 wordt genoemd, waarbij het Nachtmaal aan een persoon bediend werd met *water*, in stede van met *wijn*. En wat het brood aangaat, dit was niet overal in Indië te bekomen. Het beste wat een predikant op de bezoekreizen naar Ternate kon medenemen, was goede »biscuit;" doch ook daarvan kon hij door het overkomen van een zware zee in zijn coro-cora (vaartuig) beroofd worden. Er was (omstreeks 1689) daarvoor niet licht iets anders in de plaats te bekomen. En den 9den Januari 1698 maakte de hooge regeering den kerkeraad van Batavia bekend, dat men in Banda goedgevonden had, het avondmaal met rijstebrood te vieren, bij gebrek aan tarwebrood; waarover het

---

tijn) — geven veel te denken. Het was een waardig drietal vrienden, die elkander te Batavia in zeer moeielijke omstandigheden hielpen, troostten, sterkten, bemoedigden. De geleerde, vrome Heurnius die ook in de geneeskunde gestudeerd en, vóór hij naar Indië ging en vóór hij predt. werd te Kalslagen bij Woerden, ook buiten zijn vaderland, in Europa veel gereisd had, en die later tegenover denzelfden Specx zooveel zedelijken moed tentoonspreidde; — De Roy, de latere Zutphensche en Amsterdamsche leeraar, die niettegenstaande een zwak en voortdurend ziekelijk lichaamsgestel, drieenvijftig jaren evangeliedienaar is geweest; — en de niet minder geleerde en werkzame Bontius, die daar te Batavia eene uitgezochte private boekerij bezat van 2000 banden. Wetenschappelijke arbeid was voor hem het geneesmiddel tegen zijn natuurlijke melancholie. Bontius, geb. te Leiden in 1592 en † 30 Nov. 1631, is drie malen gehuwd, den laatsten keer met Maria Adams, wed. van den Bataviaschen predikant Johannes Cavallerius.

VEERIS, t. a. p., bl. 7.

SOERMANS, t. a. p., bl. 138.

DE JONGH, t. a. p., bl. 94, 404.

Biblioth. Bremens., II, 1, 158.

[1]) *Batavia in deszelfs geleegenheijt, opkomst* . . . , III, 50.

oordeel der vergadering werd gevraagd. De Bataviasche kerkeraad keurde deze handelwijze goed, verklarende haar als niet strijdig met de Christelijke vrijheid, en in zulke omstandigheden noodzakelijk tot uitbreiding van het Koninkrijk der Hemelen [1]).

We zagen boven reeds, hoeveel zorg men droeg, dat de sacramenten niet ontheiligd zouden worden. Daarom waren er die de pas gedoopten niet terstond tot het H. Avondmaal wilden toelaten, tegen de meening in van anderen, die hen daarvoor wèl geschikt en gerechtigd achtten. Hieruit is een belangrijke en met vrij wat hevigheid gevoerde strijd ontstaan, waarin zelfs de vaderlandsche classen gemoeid werden. Het voornaamste punt van dien twist was de beantwoording der vraag: Of de bejaarde gedoopten uit de Heidenen terstond mochten worden toegelaten tot het avondmaal, dan wel eerst na hun verzoek en begeerte, en na onderzoek van hun geloof. Die strijd over de vereeniging of scheiding der sacramenten, zooals men het noemde, heeft over de tachtig jaren geduurd. Zij, die het levendigst deel namen aan dien twist, waren de predikanten Engelbert, François le Boucq [2]), Cornelius à Verbis en Johannes Henricus Heydeggers, de eerste pred^t^. op Onrust, als voorstander van genoemde scheiding van Doop en Avondmaal contra de beide laatstgenoemde Bataviasche leeraars. Le Boucq, iemand van Franschen oorsprong en Jur.

---

[1]) MUNNICH, t. a. p., II, 55.

[2]) Le Boucq was Bernardijner monnik geweest in de abdij van Boneffe (België) en had, na zijn overgang tot het Protestantisme, geschreven: *Dwalingen van het Pausdom*, Rott. — Pieter Henric Junctimme, prof. te Weenen, schreef hem hierover een brief vol verwijten. Het antwoord daarop van Le Boucq, gesteld in zeer bezadigden toon, is met dien brief uitgekomen in het Latijn en in het Nederduitsch, onder den titel: *Het bedriegelijk aanloksel...*, *Fallax allectatio ad meretricem babylonicam...*," Rott. 1700. Ook bestaat er van hem een *Succincta et dilucida Heidelbergensis catecheseos ecclesium̃* (sic) *reformatorum explicatio*, Hag. Com. 1741. Zelfs na veel moeite is het mij niet mogen gelukken dit boek te bekomen. Eén exemplaar bezat de Indische pred^t^. Braarda. Prof. Heringa had er ook een. Die *Explicatio* werd op sommige latijnsche scholen in Nederland gebruikt om de leerlingen in het weerleggen van andersdenkenden te oefenen.

BRAARDA, *Catal.* (zie Hoofdst. Theologie), pag. 5, N^0^. 11.

Köcher's Catech. Hist. der Geref. Kerke..., door CRAMERUS, Amst. 1763, bl. 304.

HERINGA, *Catal.*, Jan. 1841, bl. 83, N^0^. 1283.

SCHOTEL, *Geschied. v. d. Heidelb. Katech.*, Amst. 1863, bl. 279.

Catal. v. theol.... van TASSEMEIJER, te Rott. 1863.

Utr. Doct., schijnt van een zeer heftig karakter geweest te zijn, en had ook veel onrust aan de Kaap de Goede Hoop teweeggebracht; Heideggers en Verbis waren Duitschers [1]).

De Kerke-ordening van 1643 had in Art. 50 omtrent de bejaarde gedoopten uit de Christenen bepaald, dat zij bevoegd en verplicht waren »het avondmaal des Heeren te gebruiken, 't welk bij haren doop zullen beloven met de eerste gelegenheit te doen; doch wat aangaat de bejaarde uit de Heidenen, die gedoopt zijn, en zullen dezelve tot het avondmaal niet toegelaten worden, dan op haar verzoek en begeerte, en na examinatie hares geloofs, en benevens de namen dergenen die gedoopt worden, mitsgaders de ouderen en getuigen, alsmede den tijd des doops, zullen in een boek geschreven worden." Desniettegenstaande besloot in 1668 de Kerkeraad te Batavia, dat men volgens de oude gewoonte zou blijven voortgaan, met de beide sacrementen, doop en avondmaal, omtrent de inlanders te zamen te voegen, hoewel ook genoemd Art. van vermelde Kerke-ordening zeide, »dat de gedoopten niet aanstonds behoeven ten avondmaal te gaan."

Ook te Amboina kwam deze quaestie ter sprake. Men had daar in Sept. 1667 het oordeel gevraagd omtrent deze zaak van de classis van Amsterdam. Den 19den November 1668 maakten de kerkelijke heeren van Amsterdam als hun gevoelen bekend, dat Doop en Avondmaal in de bejaarden, volgens Art. 59 van de Dordtsche Synode van 1618 en '19, te zamen behooren te gaan.

En toen nu de twist op zijn hoogst geklommen was, vooral tusschen de drie genoemde Bataviasche predikanten, Heydeggers, Verbis en Le Boucq, begrepen de bewindhebbers der O.-Ind. Comp. zich met de zaak te moeten bemoeien. Nadat de gecommitteerden tot de Indische zaken in hunne respectieve kamers over dit punt zouden hebben gerapporteerd en hunne gedachten ter naaste vergadering zouden hebben ingebracht, wilden zij »hunne bevelen deswege aan den Gouv.Gen. en Raden doen afgaan, opdat alom in de kerken van Indie de H. Sacrementen mochten zamengevoegd worden. Dit alles was op verzoek der classis van Amsterdam. Ook vroeg men copie van de betrekkelijke Synodale resolutien. Bovendien zou men een gedrukt exemplaar naar Batavia zenden van het opstel, waarin de theologische Faculteit der Leidsche akademie haar meening had uitgesproken. Eindelijk werd bepaald, dat van deze beslissing en van de betrekkelijke stukken en

---

[1]) BRUMUND, t. a. p., bl. 55, 56.

missives afschriften zouden worden gezonden aan die classen, alwaar Kamers van de Compagnie waren" [1]). Ten slotte liet de Indische regeering »de zaak over aan de conscientie der respectieve leeraren en hunne gemeenten."

Hierover bestaan verschillende boekjes. Het eerste is getiteld:

»*Uittreksel en aanmerkingen door de Gedeputeerden der E. classis van Amsteldam, betreffende de samenvoeginge of scheidinge der H. Sacramenten, Doop en Avondmaal omtrent de bejaarde personen, die uit Heydenen en Muhametanen tot het Christendom overkomen, so op Batavia, als in alle de andere Gemeentens door geheel India; — Alsmede het Advys van de ordinairis, en extra ordinairis Gedeputeerden der E. classis van Walcheren over dezelve zaak; en laatstelijk Het besluijt daarop genomen bij de Christelijke Syn. v. N. Holl: A*° 1732. — *'t Amsteldam*, 1732.

Het tweede boekje heet:

»*Nader elucidatie over de consideratien en aanmerkingen omtrent de Tyd van de Bedieninge des H. Doops en Avondmaals, aan de bejaarde Heydenen en Muhammedanen, zoo in de kerk van Batavia als geheel O. Indien; .... door de Gedeputeerden der E. Classis van Delft, Delfland en Schieland.*" *Delft*, 1734, 4°.

Het derde geschrift is:

»*Zeedige aanmerkingen over de verschillen in de Kerk van Batavia, rakende de bedieninge des Doops aan bejaarde, die uit de Heydenen en Muhhammedanen tot het Gereformeert Christendom overkomen,*" vermoedelijk gedrukt in 1731, zonder naam der plaats, waar het uitgegeven is. Maar het schijnt in Nederland, *niet* in Indie gedrukt te zijn; want bl. 24 lezen we: »...... alhier in Holland zijn, en kunnen vertoond worden" .... [2]); en bl. 25, de laatste regel: ».... Ende de Heer gebiede »*aldaar*" den zegen ende het leven tot in der eeuwigheyt." Het schijnt, zoo al niet gedrukt, dan althans geschreven in Nederland.

Van het vierde opstel, ook in 4° form., bezit ik alleen de 24 eerste blzz., en heb er ook nooit meer van in eigendom gehad. Het schijnt blijkens den inhoud, nà 1730, geschreven, en is in Nederland gedrukt, z. pl. Het heet: »*Uittreksel en aanmerkingen*

---

[1]) *Resol. van Heeren XVIIen*, 9 Nov. 1735, en 26 Maart 1736.

[2]) Er is daar sprake van Luth. onderwijs- of vraagboekjes in de Portug. taal, vervaardigd door Deensche missionarissen te Tranquebar op de kust van Coromandel.

door de Gedeput. der E. classis v. Amsteldam, betreffende de sacrament-scheidinge." — Ik kocht het in dien toestand, evenals de drie voorgaande, uit de nagelaten boekerij van wijlen Prof. Millies.

De vraag kan nog gedaan worden: hoe werd er voorzien in den openbaren eeredienst bij ontstentenis van een predikant. Gelukkig geeft de geschiedenis ook op deze vraag antwoord. Die omstandigheid deed zich in de grootere gemeenten, b.v. te Batavia, Amboina, Colombo, enz. nooit of hoogst zelden voor; maar op de buitencomptoiren en in de kleinere plaatsen wèl. Voor de landvoogdij Amboina was dan ook 25 Januari 1678 bepaald, dat »op alle *comptoiren*, *reduiten* of *plaatsen*, daar *post* gehouden wordt, en geen *predikant* of *siekentrooster* is, zullen door iemand van de bekwaamste en bescheidenste *officieren*, *chirurgijn*, of *soldaat*, alle ochtend en avond de *ordinari gebeden* voor 't volk openlijk gedaan, *item* de *son-* en andere onze *Christelijke Hoogdagen*, stichtelijk gevierd worden, onder 't lezen van een *predikatie* uit *Bullingeri* of een ander *gereformeerd Huispostil* [1]), beginnende en eindigende die *handelingen* met *gebeden*, *dankzeggingen*, *Psalmen* of *Lofzangen*, volgens gewoonte onzer *Kerken;* — alwaar zich dan het *Opperhoofd* altoos *present* moet laten vinden, niet alleen om zich zelven, maar ook om anderen te stichten, en zijne onderhoorigen met een goed *exempel* voor te gaan, 't welk hem tot meer eere en ontzag dienen zal." — Op Ceylon ging het bij de inlandsche gemeenten, als er geen predikant was, volgenderwijze toe: »In de kerken b.v. te *Jaffanapatnam* zijn met *Malabaarze* groote Letters op Tafelen de 10 *Geboden* geschreven, staande aan de rechter en slinkerhandt het *Vader onze*, ende de *Artykelen des Christelijken geloofs.* Des sondags moet het volk voor 10 uuren te kerken zijn, wanneer nà het voorlezen van de 10 *Geboden*, ende het *Geloove*, ende het zingen van een *Psalm*, den Meester een *Predicatie* in de *Malabaarze* tale voorleest, gelijk alle Kerken met een goet getal Predicatien voorzien zijn, namentlijk als de *Predicant* niet prezent is, en dan werdt deze H. Actie (gelijk met den Gebede begonnen was) geslooten" [2]). Dat men het soms ongelukkig treffen kon met zulk een voorlezer, of dat er niet

---

[1]) Van het *Huys-boek* van HENRICUS BULLINGERUS — zegt Uytenbogaert — dat het in den aanvang der Hervorming in deze landen meer gelezen werd dan eenig ander boek, uitgenomen de Bijbel.

[2]) BALDAEUS, *Ceylon*, bl. 174.

altijd een ruime keus van geschikte personen was, laat zich gemakkelijk denken. We vinden dan ook een geval opgeteekend van een soldaat, een Deen van geboorte, in de wandeling Kalvatius genoemd, van wien te recht gezegd wordt, dat hij een dwaas en bespottelijk gebeddoener was. Het gebeurde viel voor in de tweede helft der 17de eeuw aan het kruidnagelkantoor Larike (Amboina), toen zekere Isaäk de Visscher aldaar opperhoofd was. Er woonde geen krankbezoeker, veel minder een predikant, zoodat het gewoonte was dat een soldaat des Zondags uit een huispostil in de vesting eene leerrede voor het opperhoofd en de bezetting voorlas en de dagelijksche morgen- en avondgebeden deed. Hij trok daarvoor een dubbel rantsoen.

Onze Kalvatius nu las na de predikatie het gebruikelijke formuliergebed, in onze gewone kerkboeken achter den Katechismus te vinden, en bad overeenkomstig de woorden, daar gedrukt, voor schout, burgemeester en schepenen, die te Larike niet waren. Dit veroorzaakte niet weinig ontstichting. Hierover terechtgewezen, verontschuldigde hij zich met de opmerking, dat hij hiervoor niet was opgeleid. Nu gaf het opperhoofd hem de woorden, die hij uitspreken moest, op schrift voor den volgenden Zondag. Maar ongelukkig woei toen, bij een sterken wind, het papiertje uit een der schietgaten. Kalvatius verkeerde in den grootsten angst, en terwijl hij erg begon te hakkelen, toen hij weer aan de onbruikbare woorden kwam, wist hij er zich niet anders uit te redden, dan door opnieuw de oude titels te noemen. Het opperhoofd, die niet bemerkt had, dat zijn briefje was weggewaaid, riep na de kerk den soldaat andermaal ter verantwoording, en ofschoon deze het gebeurde verklaarde en zijn gedrag trachtte te verdedigen, kreeg de arme sukkel nog straf op den koop toe [1]).

---

[1]) Aan boord van de Engelsche mail woonde ik eens op Pinksteren een godsdienstoefening, geleid door den 1sten stuurman, bij; maar van het genoemde feest werd geen woord gerept, zelfs de gewone dagtekst werd niet voorgelezen.

DERDE HOOFDSTUK.

KERKBESTUUR.

Werd er in vorige tijden in ons vaderland belangstelling gevonden omtrent Indië en de Indische kerken, of heerschte er onverschilligheid als het gevolg van onkunde aangaande de overzeesche oostersche landen, wat hun toestand en behoeften betreft? Ofschoon tegen het eind der vorige eeuw de wensch openlijk werd uitgesproken, dat »de *Deputati ad res indicas* mannen zouden zijn, die meer kennis hadden van de kerkelijke zaken in Indië, en dat ze zich op die kennis meer zouden toeleggen" — toch was er doorgaans belangstelling, en wel een zeer warme, en des te sterker, naarmate Indië in ons vaderland meer bekend werd. Soms was deze zelfs zóó groot, dat in de landprovinciën, waar men nooit een schip der Compagnie te zien kreeg, de ijver niet het geringst was [1]).

De *verhouding* der Nederlandsche Hervormde kerk tot de Indische, getuigde van een »zonderling en gebrekkig verband tusschen beide, hoewel dit gebrekkige voor een groot deel werd vergoed door den

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., I, Voorrede, IX en X; en I, 60, 61. Toch nam men reeds in de 17e eeuw ook in openbare periodieke geschriften in ons vaderland kennis van Indië. In de *Boekzaal van Europe* van 1696, Dl. II, vindt men reeds »Berigten over het Christendom in Malabar," (Hoofdd. 17, bl. 532), naar aanleiding eener beoordeeling van het werk: *The history of the Church of Malabar* ..., een boek, dat uit het Portugeesch in het Engelsch vertaald was, door Michaël Geddes, kanselier van de kathedraal te Sarum (Londen 1695).

waren geest van christelijk geloof, liefde en zorgvollen ijver, die langen tijd alles bezielde. In den eersten tijd waren het de Kerkeraden der groote handelssteden, die met de Provinciale Synoden de belangen der Nederl. Hervormde Christenen in de overzeesche gewesten behartigden, die de Predikanten, de zoo nuttige Krankbezoekers en de Schoolmeesters voor de eerste Hollandsche schepelingen en vestigingen in Oost-Indië bezorgden. Weldra werd dit beter geregeld, en de zorg voor de Indische vloten en voor de gemeenten in Oost-Indië aan de classen dier steden opgedragen, waar de Kamers der Oost-Indische Comp. waren gevestigd. Onder deze Classen zijn er vooral twee geweest, de Classe van Walcheren en die van Amsterdam, die zich door trouwe zorg en wakkeren ijver hebben onderscheiden. Tot geregelder afdoening der talrijke werkzaamheden werden in die Classen eenigen bij afwisseling aangewezen, *Gedeputeerden tot de Indische zaken* genoemd, aan wie de behandeling der gewone zaken werd opgedragen. Wat van meer gewicht scheen, werd door hen in de Classe gebracht en daar beslist. Was de zaak van bijzonder belang, dan kwam zij ter behandeling in de Provinciale Synode, waar ook jaarlijks een kort verslag van de Indische zaken werd gedaan. Op die Gedeputeerden kwam de meeste, inderdaad bij hun gewoon ambtswerk een zware, veel omvattende arbeid, vaak met miskenning en vele onaangenaamheden verbonden, neder, en ik kan niet genoeg den doorgaanden ijver des geloofs, de zelfopoffering der liefde dier mannen voor de bewaring en uitbreidiug der Christelijke Kerk, meest gepaard met den geest van wijsheid en gematigdheid, bewonderen. Die verdiensten moet het dankbaar nageslacht des te meer erkennen, omdat zij toen reeds meest verborgen, nu geheel vergeten zijn. Te Amsterdam noemen wij bovenal Petrus Plancius, Geldorpius, Mourcourtius, Tim, Rolandus, Petrus Wittewrongel en anderen. Die Hoofdclassen althans hadden eene geregelde briefwisseling met de kerken in Indië: aan die Classen deelden die verre, verstrooide gemeenten hare behoeften, zorgen en bezwaren mede; bij die Classen zochten zij raad en hulp, en met ijver en cordaatheid werd hun die verleend. Deze arbeid was te bezwarender, omdat »die kerkelijke collegiën en besturen ook grootendeels al de zorg behartigden van de godsdienstige belangen der Nederlanders in andere streken der wereld, n.l. der Hollandsche Hervormde gemeenten in Rusland: te Moskou, Thoela, Archangel, Petersburg, Riga, Odessa, enz.; in de Levant: te Constantinopel, Smirna, Aleppo; in Amerika, in Nieuw-Nederland, Brazilie, Guiana, Suriname, de West-Indische eilanden; in

Afrika, in Angola, de Kust van Guinea, de Kaap de Goede Hoop enz. Vandaar zijn er dan ook voorbeelden, dat een predikant vroeger in Angola geplaatst, later in Rusland werkzaam was, dat een ander, die in de Molukken had gearbeid, later naar Curaçao, anderen uit Nieuw-Nederland naar Brazilië werden gezonden" [1]). De meeste belangstelling vond men in die steden en provinciën, waar Kamers der O.-Ind. Compagnie gevestigd waren.

Dat in den eersten tijd vooral de classis van Amsterdam zich het meest aan de Indische kerken gelegen liet liggen, was het gevolg van zeer natuurlijke oorzaken [2]). Die stad »is door den handel op Indië groot en machtig geworden." Daar vergaderden doorgaans de Heeren Bewindhebbers. Daar was steeds het grootst getal predikanten bijeen, om de belangen der Indische kerken bij de Heeren XVII te bepleiten; en deze Heeren Majores vervoegden zich dan ook het meest bij de kerkelijke collegiën der hoofdstad om inlichtingen en raad. Zoo ontving in 1634 zelfs de Synode van Amsterdam een schrijven van Zeventienen, waarover de classis zich den 4den Sept., 2 en 3 Oct. van hetzelfde jaar beklaagde. Daarna waren het die van Middelburg, dan volgden die van Delft, Rotterdam, Hoorn, en Enkhuizen [3]). Met lofwaardigen ijver waren de Synoden van Amsterdam, in 1601, art. 27 en 48, — in 1607, art. 18; die van Enkhuizen 1618, gravam. Amst. 15; en die van Edam in 1619, art. 4, — in het belang van O.-Indië werkzaam. In 1624 bewerkte men in de Noord- en Zuid-Holl. Synoden, dat men van tijd tot tijd bijeen zou komen, om de godsdienstige belangen van Indië te behartigen [4]). Op de Synode van Utrecht werd het eerst in 1624 er op aangedrongen, dat de directie en het opzicht der kerkelijke zaken van O.- en W.-Indië niet alleen berusten zou bij Noord- en Zuid-Holland, maar ook bij de andere Synoden. Toch bleef alles voorloopig in statu quo.

Reeds 1 Mei 1628 had de classe van Amsterdam besloten te onderzoeken, of er ook een akte bestond, waarbij de kerk der hoofdstad belast was met het beroepen en uitzenden van predikanten. De classe van Amersfoort klaagde in 1640 er over, dat die bemoeienissen particulier en niet generaal waren, waarop de Synode

---

1) MILLIES, t. a. p., bl. 15, 16, 43, 45, 46.

2) VETH, t. a. p., bl. 517.

3) Zie over de inrichting van deze Kamers der Comp., OSTERVALT'S *Geogr. onderw.*, bl. 185 en 489.

4) GLASIUS, *Geschied. der Chrl. kerk en godsd. in Nederland*, I, 236, 237.

in 1642 besliste, dat de zorg voor de buitenlandsche kerken opgedragen is aan de classe van Amsterdam (in margine is bijgevoegd: »nevens andere kercken, daar cameren sijn".) De Synode van Amersfoort en andere Synoden wilden de zaken aan alle provinciën hebben toevertrouwd, 2 Juli en 3 Dec. 1640.

Langzamerhand werd die strijd over de deelname aan het bestuur der Ind. kerken algemeen. De onderscheiden gewesten lieten hun rechten gelden. Gelderland, Zuid-Holland, Overijsel, Friesland en zelfs Groningen verhieven hun stem. En niet geheel zonder reden. Het getal Buiten-bewindhebbers bedroeg van 1614—1720 voor Gelderland 22, voor Utrecht 25, voor Friesland 16. Geen wonder, dat ze ook invloed wilden uitoefenen in het kerkelijke, dat er naijver ontstond, en dat de Afgevaardigden der genoemde provinciën een evenredig aandeel eischten in het bestuur en toezicht over de Ind. Kerk, 1623, 1642, 1643 [1]). Die van Gelderland en Overijsel besloten zelfs »te zamen te concurreeren" in het bevorderen der kerkelijke Ind. belangen en het hare daartoe bij te dragen, omdat zij de overtuiging hadden, dat zulks »een nuttig werk was" [2]). Bij sommigen was dat besef reeds vroeg ontwaakt, zooals, gelijk we reeds zeiden, bij de Synode van Noord-Holland in 1624, en twee jaren later op die, gehouden te IJsselstein. Zoo ging het ook later in 1629 en 1639; men beweerde, dat dit recht en die bevoegdheid aan de geheele Nederlandsche kerk toekwam. Evenzoo wilden die van Friesland niet gedoogen, dat buiten hun medewerking beslissingen werden genomen in zaken, de leer en de orde der Ind. Kerk betreffende [3]).

De Hollandsche Synoden erkenden dat recht der andere provinciën. Trouwens, die naar hunne meening verongelijkte gewesten hadden met ernst inlichtingen geëischt en het recht tot beoordeeling, onder bedreiging dat men, bij weigering, zich hierover adresseeren zou aan Hunne Hoogmogenden, de Staten-Generaal. En werkelijk bood men 6 Mei 1642 een rekest in dien geest aan. Ook Groningen, zooals we reeds herinnerden, bleef niet achter; zoodat er 22 September 1642 en in 1643 (op de Synode van Edam, — art. 27) werd vastgesteld en sedert als gewoonte ingevoerd, dat jaarlijks nopens de Indische zaken een

---

[1]) BRUCHERUS, *Gedenkboek van Stad en Lande*, Gron. 1792, bl. 281.

[2]) VERBEEK (predt. te Warnsveld), *Zutphensch classicael Register*, Zutfen 1760, I, 64.

[3]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 60, 63.

extract uit de berichten der Hollandsche Synoden achter de provinciale synodale acten gevoegd werd [1]). Jammer maar, dat men zich te veel vergenoegde met zulke jaarlijksche verslagen van den toestand der Indische kerken [2]). Een gevolg hiervan was natuurlijk, dat de zorg voor die kerk wel niet afgestaan, maar toch doorgaans overgelaten werd aan de classis van Walcheren en van Amsterdam [3]).

En in Indië *wenschte* men de voorlichting en hulp der vaderlandsche kerkbesturen te ontvangen. Daar immers was bepaald, dat bij moeielijke zaken (met voorkennis der hooge overheid) mededeeling aan de kerken in Nederland geschieden zou, daar waar Kameren van de O.-Ind. Comp. zijn, om »in hare Synoden te doen behandelen, en de Indische kerk met haar advies en resolutie te dienen;" — (kerke-orde van 1643, Art. 29). En daarnaar handelde men ook doorgaans. In de meeste voorkomende gevallen van eenig gewicht was men gewoon de Nederlandsche kerken of een harer Synoden of classen te raadplegen en zich aan hare

---

[1]) BRUCHERUS, t. a. p.

In de weinig voorkomende *Wetten der classicaale vergaderinge van Walcheren*, geärresteerd Midd. 1779, waar vóór de geleerde Adr. 's Gravezande en de latere hoogleeraar J. W. Te Water eene belangrijke voorrede (dd. 4 Febr. 1780) schreven, leest men in een Noot bl. XII: »Gelijk ook sedert de oprichtinge der Geöctrojeerde Oost Indische Maatschappij in 't jaar 1602, deze Classis, al ras in 1603 door de Heeren Majores der Zeeuwsche Kamer, is verzocht om *Predikanten* op de *Schepen* en in de landen van het *Oosten* te verzorgen, zooals vervolgens tot op dezen tijd toe is geschied.

En op dezelfde wijze is voor de West Indie gezorgd, op verscheiden plaatsen, hetzij tot vaste bediening, 't zij bij leening van Predd., onder anderen in Brazil, daar toen zooveele Predikanten waren, dat men aldaar den 20 April 1640 op 't Recif van Pharnambucque eene Classis kon houden."

In de *Wetten*, bl. 95, leest men:

»Commissie tot de behandelinge der O. I. kerkzaaken § 1. Zes gedeputeerden gesteld.

Ter behandelinge van de Oost-Indische kerkzaaken zullen alle drie jaaren gesteld worden zes gedeputeerden: twee uit Middelburg; één uit Vlissingen; één uit Veere (onder welke tour van Veere ook de Predikant van Arnemuiden begrepen is); twee van het Land, onder welke laastgenoemden ook de Engelsche Predikant van Middelburg en Vlissisgeu hunne tourbeurt zullen blijven behouden."

Vgl. *Syn. van Utrecht*, 1649, § 19 (R. S. I, 246—251).
» » » 1741, § 15; 1742, § 16; 1743, § 14.
» » » 1744, § 14 en 1748, § 14.

[2]) HELDRING, t. a. p., bl. 30.

[3]) HOFSTEDE, t. a. p., bl. 59.

besluiten te onderwerpen. Zoo zond de kerkeraad van Batavia in Nov. 1709 een brief aan de Synode van Zuid-Holland [1]).

Om die verhouding der beide kerken aan te duiden gebruikte men soms de uitdrukkingen: de Hollandsche »*moeder-kerk*" en de »*oudste zuster*", en van de O.-Ind. de »*indische dochter*" van de kerken van Nederland, enz. De leden der Holl. Synoden en Classen betitelde men in Indië soms met de woorden: »Eerw. Vaderen" [2]). Maar die beeldspraak en titels brengen ons niet veel verder om tot een juist en duidelijk inzicht te geraken. In 1730 erkende de Bataviasche kerkeraad volmondig en eenparig, dat de Indische kerk »*dependeerde*" van de Hollandsche Synoden. De kerken-orde van 1623 sprak over dit punt in art. 17, en die van 1643 behandelde deze verhouding in Art. 29 [3]). Niet zelden werd er van vonnissen, in Indië geslagen, geappelleerd op de Nederlandsche kerk als den hoogsten rechter in kerkelijke zaken, zooals door Petrus Dathenus en Wilhelmus Pantherus, beiden predikanten in O.-Ind. [4]); Librecht August Böhmer en Johan Mauritz Mohr beklaagden zich bij de Nederl. kerk; Sebastiaan Danckaarts verzocht te Amsterdam eene kerke-orde voor Indië; Joannes Bavus, krankbezoeker, werd door de classis van Enkhuizen zóó sterk aanbevolen, dat hij vier dagen nà zijne aankomst te Batavia tot pred[t]. werd bevorderd; en Willem Konijn werd op Ceylon op last van Heeren XVII van proponent tot gewoon leeraar verhoogd. De Indische gemeenten zonden hunne *gravamina* over aan de Synoden; ze verzochten vaste regelen en voorschriften, om zich daarnaar te gedragen. De kerkeraad van Ceylon zocht zijn recht en »*maintenu*" in het Vaderland, 2 April 1731; »dàär — zoo dachten ze — vond men onpartijdige rechters." Ook bleek de erkenning van de afhankelijkheid der Indische kerken [5]) van de Nederlandsche

---

[1]) Daarom verzochten de kerkelijken van N.-Holl. en Amst., dat de Acta Synodi voor de kerken van Batavia mochten worden gecopiëerd; antwoord daarop was de Resol. van XVII, dd. 16 Oct. 1686.

[2]) HOFSTEDE, t. a. p., I. 200 volgg., 212.
Nader elucidatie ..., bl. 16.
BRUMUND, t. a. p., bl. 144 noot.

[3]) Zie bl. 117.
VOETIUS, *Politia eccles.*, p. 103 sqq.
HOFSTEDE, *Antwoord op de prijsvraag* ..., bl. 84, 126.
MUNNICH, t. a. p., II, 53, 13.

[4]) *Personalia*, in vocibus.

[5]) Het is beter het meervoud te gebruiken en te spreken van *Kerken*, niet van *Kerk*.

daaruit, dat men in Indië dikwijls klaagde over overtreding der Nederl. kerk-wetten aldaar. — Alleen de Bataviasche en Ambonsche kerkeraden hebben een en andermaal die afhankelijkheid van de Vaderlandsche kerk ontkend, terwijl de laatste beweerde alleen van een nationale Synode af te hangen. — Gedurig werd der kerken in Indië aanbevolen, »zich naar de orde der Vaderlandsche kerk te willen gedragen," »de goede intelligentie met die kerk te onderhouden," enz [1]). Die aanbeveling was niet overbodig. Men sloeg maar al te vaak menig uitdrukkelijk bevel in den wind. Ja, eens durfde een Abraham Van Riebeek (Gouv.-Gen. 1709—1713) zeggen: »De Heeren in het Vaderland besluiten de zaken, zooals *zij* het *dáár* goedvinden; maar *wij* doen het *hier* zooals *wij* het verstaan en best oordeelen."

»Soms — zoo verklaarde men niet zelden openlijk — was het bestuur der Indische kerken, reeds in de eerste helft der 17de eeuw, in handen van slechts twee personen." Daarmede werden dan hoogst waarschijnlijk bedoeld de *Correspondenten*, of de *Deputati ad res indicas.*

Wie waren dezen, en wat deden zij?

Reeds 25 April 1613 schreef de Amsterdamsche kerkeraad aan dien van Delft, en deed mededeeling van de articulen van genoemde Classe (Delft) en van die van Walcheren over de bestelling van den kerkendienst in O.-Indië [2]). In 1620 vond de classis van Walcheren goed, het opzicht over de Oost-Indische kerkzaken aan bepaalde personen aan te bevelen, waaronder ook, Hermannus Faukelius, predt. te Middelburg [3]), wien de overige leden tot hun Praeses verkozen [4]). In de classis van Amsterdam wordt het eerst als Gedeputeerde tot de O.-Ind. zaken vermeld Ds. Henricus Geldorpius, predt. te dier stede, 12 April 1627 [5]). Hij werd

---

[1]) HOFSTEDE, *O. Ind. Kerkz.*, I, 126, 175.

[2]) *Handd. Kerkenraad Amst.*, Dl. 4, bl. 67, 178; en Dl. 5, p. 233.

[3]) Deze Herm. Faukelius, omstreeks 1560 te Brugge geboren en overleden 9 Mei 1625, was Assessor geweest der Dordtsche Synode, en benoemd tot een der vertalers van het N. Test.; hij was ook predt. te Keulen en te Middelburg geweest. [Zie HUNNIUS, t. a. p., bl. 389; V. RECKLINGHAUSEN, t. a. p., I, (Elberfeld, 1818), S. 84; zijn *Levensb.* door BORSIUS, in: Kist »Archief," Dl. 15; JANSSEN, *Kerkherv. te Brugge*, II, 221, 233; GLASIUS, *Synode van Dordr.*, II, 38; en NAGTGLAS, t. a. p., bl. 9, 40 en 52].

[4]) *Boekzaal*, Aug. 1765, bl. 169, 170.

[5]) Henricus Geldorpius was 1 Dec. 1600 te Sneek geboren; predt. te Amsterdam, daar † 6 Oct. 1652.

vervangen door Joannes Cloppenburgius, zijn ambtgenoot terzelfder plaatse [1]). Spoedig begonnen de gedeputeerden der beide laatsgenoemde classes, van Amsterdam en van Walcheren, te zamen in gemeenschappelijk overleg te handelen [2]).

Deze gedeputeerden werden door de classe gekozen, en aan hen werd het grootste gedeelte der zorg opgedragen voor de Ind. kerken. De belangen dezer gemeenten moesten ze behartigen, haar brieven en verslagen ontvangen, er kennis van nemen, ze beantwoorden, de zaken aandienen bij de bewindhebbers, ze aanbevelen, enz. Later, in 1639, werd hier nog bijgevoegd het examineeren der krankbezoekers. Het onderzoek, de keus en voordracht van proponenten en predikanten voor Indië was reeds van den beginne hunne taak. In één woord, alle kerkelijke zaken en alles wat daarop betrekking had, daarover moesten zij oordeelen en adviseren. Om te weten, tot welke kleine bijzonderheden zich dit soms uitstrekte, diene het volgende: Zekere Lubbert van Dincklagen, Fiscaal in Virginië (N.-Amerika), was geëxcommuniceerd door toedoen van den predikant aldaar Everardus Boogaerts [3]), zooals hij beweerde onschuldig. Dit zou hem in moeielijke kerkelijke en wereldlijke proceduren hebben gewikkeld, om welke te ontgaan hij zich in een wildernis had moeten verbergen, waar hij bij gebrek aan andere spijs, twaalf dagen lang geleefd had van gras; enz. Hij verzocht 19 Maart 1640 dat de classis van Amsterdam de zaak mocht onderzoeken en hem van dien ban ontslaan. Zoo moest de vergadering ook in zulke zaken beslissen; en het waren alweder de Deputati ad causas indicas, die met het onderzoek en de behandeling er van werden belast [4]). Wie den omvang hunner werkzaamheden wil leeren kennen, hij leze het belangrijk verslag van Ds. Hermannus Wesselius, predikant te Leiden, overleden 19 Febr. 1758, die als Gedeputeerde van de Synode van Zuid-Holland, dit rapport van de Handelingen en verrichtingen

---

[1]) *Biblioth. Bremens.*, II. 1, 156. Johannes Cloppenburg was geboren te Amsterdam 13 Mei 1592. Hij werd hoogleeraar te Harderwijk, later te Franeker. Daar overleed hij 30 Juli 1652.

[2]) *Brief van de cl. v. Walcheren*, dd. 22 Aug. 1645, in: »Amst. Kerk. Archief."

[3]) Everard Bogaard, omstreeks 1624 te New-York gekomen, was de eerste pred^t^. aldaar. In 1647 naar het vaderland terug gekeerd, en waarschijnlijk op hetzelfde schip, waarop de Gouverneur Kieft zich bevond, omgekomen.

[4]) *Acta class. Amstel. de missis in oras transmarinas pastoribus* . . ., Dl. 39, p. 69.

der Gedeputeerden over het tijdvak 1756—1757 had geredigeerd [1]). Hun *getal* was voor de classe van Amsterdam in den beginne *twee*, waarvan ieder jaar één aftrad; dit cijfer werd den 7den April 1636 op *vier* gebracht. In Zeeland had men soms meer Gedeputeerden; in de andere Classen, zooals in die van Delft en Enkhuizen, doorgaans twee [2]).

Ook werd voor deze Gecommitteerden ad causas indicas een soort van Reglement of Instructie opgesteld (»eenige articulen en ordre,") waarnaar ze zich »voortaan" zouden hebben te reguleren. Aan het concept daarvan hadden de predikanten Jacobus Laurentius [3]), Rudolph Petri [4]), Hermannus Antonides [5]) en Johannes Boutius [6]) gearbeid. Op de classicale vergadering van 5 Mei 1636 te Amsterdam werd dit Reglement gelezen, geëxamineerd, goedgekeurd en geregistreerd.

De Deputati waren in den aanvang slechts *één* jaar in functie. Den 13den April 1623 werd dit in *twee* jaren veranderd [7]); en zeer langen tijd is dit zoo gebleven, totdat ze later *drie* jaren achteréén bleven dienen [8]). Niet zelden werden ze *herkozen* (»gecontinueert,") of later *opnieuw* benoemd. Soms wenschten de Gedeputeerden der Hoofdclassen, die van Amsterdam of Zeeland, een *samenkomst* te houden met die der andere classen, waar kameren der Comp. waren, ten einde de »O.-Indische bezwaren" mondeling te kunnen behandelen, zooals die van genoemde provincie den 7den Aug. 1634 verlangden.

Waar meer Deputati waren, hadden zij hun vaste *Correspondenten*, uit hun midden gekozen. Deze voerden geregeld een uitgebreide en zeer drukke briefwisseling met de buitenlandsche ker-

---

1) *Boekzaal*, Maart 1758, bl. 323.

2) De provinciale synoden waren gewoon de behandeling der Indische zaken aan eene commissie van vijf personen op te dragen. (HOFSTEDE, t. a. p., I, 191).

3) Jacobus Laurentius, predt. te Amsterdam; overleden 19 Maart 1644.

4) Ds. Rudolph Petri of Roelof Pieterszoon van Niedek, te Amsterdam in 1586 geboren, en aldaar overleden 4 Juni 1649.

5) Hermannus Antonides of Hermannus Henrici Antonides van der Linden, predt. te Naarden; overleden 1646.

6) Johannes Boutius, predt. te Diemen; overleden in 1651.

7) *Handd. Kerkeraad Amst.*, Dl. 5, bl. 99.

8) VAN IPEREN, *Afscheid van de classis van Walcheren en van de gemeente van Ter Veere ...*, Amst. 1779, bl. 9. Zie ook de jaartallen van aanstelling en aftreden vóór en achter hunne namen in het *Register van predikanten* van 1766, bl. 72, 73.

ken aan verschillende oorden der wereld. Die afgaande brieven — zoo bepaalde men 2 Nov. 1637 — zouden voortaan, als ze geconcipieerd waren, door de Deputati tegen de eerstvolgende vergadering der classis worden ingebracht. De *toon* dier brieven is zeer waardig, hoogst liefderijk, bescheiden en bezadigd. We laten hier een voorbeeld volgen. Het is eene missive van de classe van Amsterdam aan den kerkeraad te Batavia, dd. 22 December 1650.

»Eerwaerdige, wijse, etc.

»Wij hebben met de laetste schepen op UE. missiven in het breede geantwort, daaruyt UE. overvloedich hebt connen sien, dat wij niet en onderlaten, hetgeen wij UE. kerken voordeel bij de Heeren Bewindthebberen so van dese camer, als de vergaderinge van de Seventhiene connen verrichten; ende mogen de E. Broederen haer well versekeren, dat wij in die genegentheyt sullen continueren, als die niet meer en beoogen, als dat het Godts kerke en het Sion des Heeren buyten 's lants magh well gaen, en dat de waerde broederen (die so ver van haren vrienden en het vaderlandt, haer talent met een onvermoeyde wackerheyt, ten dienste van Godts kerk in die vergelegen quartieren aenleggen) haer contentement mochten genieten; so het sometyts hier of daer aen hapert, de schuldt en is bij ons niet, maer dieghene, [n.l. de bewindbebbers] die wy somtyts niet connen bewegen tot hetgene dat UE. aengenaem en de kerken dienstigh sou syn, en sonder wiens toestemminge nogtans het oogemerck der E. broederen niet bereyckt en can werden. Wy hebben lange daernaer getracht, om volgens UE. oogemerk en versoeck, soo veel te impetreeren, dat op Batavia en waere het mogelyck op andere plaetsen, de respective herders en leeraars, naer de order deser landen voor de oogen der gemeinte bevestight mochten worden..." enz [1]).

Alle jaren leverden de Amsterdamsche classis door hare Gedeputeerden *extracten* uit de O.-Indische brieven, en van hetgeen in de vergaderingen behandeld was, bij de Synode van Noord-Holland in. De Correspondenten der Zuid-Hollandsche en andere Synoden mochten er dan niet alleen inzage, maar ook afschrift van hebben.

Ook hielden de Gedeputeerden er een *Boek* op na (»het Boek der Gedeputeerden,") waarin het belangrijkste werd aangeteekend van wat er op kerkelijk gebied in de buitenlandsche vestigingen der Nederlanders voorviel. Eens heeft men daarin o. a. opgenomen: *Extracten uit de Acta der classis gehouden in Brasilië.*

---

[1]) *Brieven buitenl. kerken class. Amst.*, Dl. 26, fol. 90.

Maar niet altijd was men daarin even nauwkeurig en volledig. In 1647 »had men de Indische zaken, waarop beslissing genomen was, »*onvolkomen*" te boek gesteld; daarover zou men dan ook in de classe spreken."

Evenals de classis kwamen ook de Gedeputeerden op gezette tijden te zamen. Tot afdoening van zeer dringende werkzaamheden, b. v. het examineeren en bevestigen van proponenten en predikanten voor Indië, wanneer daarbij wegens het spoedig vertrek der schepen haast was, werd vaak een buitengewone classis bijéén geroepen.

Des winters hield men weinig vergaderingen. Toch was er daarom vaak niet minder veel werk te doen, zooals nà het overlijden van den Amsterdamschen predikant Fredericus Keslerus [1]), die 12 April 1649 met drie andere leeraars door de classis der groote koopstad tot Deput. ad res indicas gekozen was. Dan werd voor de zes wintermaanden aan de dienstdoende Deputati nog één toegevoegd, zooals b. v. 3 October 1650. En ook zonder die getalsvermeerdering droeg de classis alsdan de uitvoering der zaken eenvoudig op aan de Deputati, zooals Nov. 1649; of »liet het beroepen van predikanten voor O.-Indië en de kust van Guinea aan de kerk van Amsterdam met de naburige predikanten over" [2]). Zoo is het misschien wel eens gebeurd, dat er aanleiding was tot het beweren, dat »het bestuur over de Indische kerken zich in handen bevond van slechts een paar personen" [3]).

De vergaderingen der bewindhebbers werden doorgaans te Amsterdam gehouden. Een enkelen keer elders, zooals in 1649, toen ze in Zeeland bijéénkwamen. Toen de Amsterdamsche predikant Petrus Wittewrongel [4]), als Deputatus van Amsterdam, naar Middelburg reisde, om daar, in vereeniging met de Broeders van Walcheren, eenige zaken in het belang der kerken van Indië te bepleiten, werd hij door den Amsterdamschen Scriba voorzien van een »credentie" (geloofsbrief, mandaat), 24 September 1649.

---

[1]) Fredericus Keslerus, pred^t. te Amsterdam; overleden 20 September 1650.

[2]) *Handd. Kerkenraad Amsterd*, 21 Nov. 1619, Dl. 4, bl. 377.

[3]) Zie bl. 118 v. o.

[4]) Petrus Wittewrongel, geboren te Middelburg. In den *eersten* druk van De la Rue staat het verkeerd — zie 2e dr. (1742), en pred^t. te Amsterdam; — 7 Dec. 1662 overleden, oud 53 jaren. (WAGENAAR, *Amsterdam* ..., II, 143).

De vergaderingen dier Heeren XVII te Amsterdam werden gehouden op het Oost-Indische Huis [1]). Zij begonnen 's morgens te halfnegen en des namiddags te halfvier [2]). Dan werd het »glaasken (de zandlooper) gekeerd." Die over 9 en 4 uren, of nà het gebed binnenkwam, verbeurde een boete van zes stuivers. De Deputati ad res indicas verschenen zeer dikwijls persoonlijk ter vergadering van *Zeventiene*, gewoonlijk met hun tweeën of drieën te gelijk, om er de belangen der buitenlandsche gemeenten voor te staan. En ze deden dit met grooten ijver, ernst, moed en kracht. Zagen ze hun wenschen niet terstond of in eens vervuld, dan besloot de classe, nadat hierover gestemd was en de meerderheid zich er vóór had verklaard, dat »de D. D. Deputati noch eens (soms reeds den volgenden dag weder) op 't huys sullen gaan." Deze groote Heeren Majores behandelden die predikanten zeer uit de hoogte, en lieten hen soms lang wachten (»buyten staan.") Maar dezen waren niet bang en spreidden niet zelden een ongemeenen zedelijken moed ten toon. Adrianus Smoutius [3]) schroomde niet die machtige bewindhebbers, die door hun voorspoed en rijkdom trotsch, en overmoedig waren geworden, openlijk van den predikstoel te Amsterdam te bestraffen in zijne leerrede op biddag, Julij 1627 [4]). Hij werd er dan ook om verbannen [5]).

Reeds hebben we eenige namen genoemd van hen, die vroeger en later als Gedeputeerden voor de zaken der buitenlandsche gemeenten bij de Vaderlandsche classis fungeerden. Wie, die belang stelt in Indië en de Indische kerk, zou niet gaarne deze verdienstelijke mannen allen leeren kennen? Maar allen te vermelden is ons onmogelijk en ook onnoodig. Behalve de reeds genoemden hebben nog de volgenden uitgemunt door ijver en trouw. Zoo veel doenlijk letten we hierbij op de tijdsorde hunner functie. Het waren:

---

[1]) Hoogstraat bij den Kloveniers Burgwal. (Dezelfde, t. a. p., bl. 83).

[2]) In Oct. 1655 om halfdrie.

[3]) Adrianus Smoutius geboren te Rotterdam en aldaar † in 1646. Of Adr. Hendr. Smout, die in 1737 Gouverneur werd van Makasser, een bloedverwant van hem was, bleek mij niet.

[4]) *Protocol Amst. Kerkeraad*, Dl. 9, p. 33, 43.

[5]) Sententie wtgesprocken tegen D. Smoutii, enz. 1630. (Zie PETIT, *Biblioth. Nederl. Pamfl....*, Thysius..., I, bl. 191, N°. 1640).

Gideon van Deynse, predt. te West-Souburg, later te Veere, † Aug. 1652 [1]).

Paschier de Meester [2]), predt. te Beekerke of Biggekerke, † 21 Febr. 1639.

Gerson Paneel, predt. te Middelburg, † 4 Junij 1636 [3]).

Petrus Sylvius, predt. te Muiden; † 1653.

Adrianus Snellius, predt. te Alkmaar, † Oct. 1648.

Wilhelmus Apollonii, predt. te St.-Anna Ter Muiden [4]).

Jan Cornelisz (Sylvius), predt. te Amsterdam † 19 Nov. 1638.

Petrus Clasenius, Claassen Nicolaï, predt. te Domburg.

Simon Wilmerdonck, predt. te Amstelveen, † 1670.

Johannes le Maire, predt. te Amsterd., † te Amst. 4 Juni 1642.

Mathias Meursius, predt. te Sloterdijk, daar † in 1658.

Johannes Heydanus, predt. te Amsterdam, † 14 Juni 1670 [5]).

Wilhelmus Nicolai Somerus, predt. te Amsterdam, † te Amsterdam, 30 Sept. 1649.

Adrianus Jansonius, predt. te Koudekerke (Zeeland).

Johannes de Mourcourt, predt. in de gasthuiskerk te Amst., † in 1674 [6]).

...... Triglandius [7]), predt. in N.-Holland.

Abraham van Doreslaar, predt. te Enkhuizen, † als Emeritus aldaar, 29 Maart 1655 [8]).

Lucas Trelcatius, predt. te Amsterdam, † 28 April 1638.

Johannes Ambrosius, predt. te Woerden, daar † 1655.

Joannus Lievens [9]), predt. in de Polders, in Zeeland, † 1654 [10]).

---

[1]) LANTSHEER, *Zeland. illustr*, I, 595.

[2]) HUNNIUS, t. a. p., 389.

[3]) Dezelfde, t. z. p.

[4]) Dezelfde, t. a. p., bl. 391.

[5]) Er zijn te Amsterdam twee predd. geweest die Heydanus heetten, Casparus en Joannis. De laatste is, vermoed ik, de bedoelde Deput. (*Biblioth. Brem.*, II, 1, 200, 201).

[6]) WAGENAAR, *Amsterdam* ..., II, 143.

[7]) Of met dezen bedoeld is Jacobus Trigland, die gestaan heeft te Alkmaar, te Haarlem en te Amsterdam, † 8 Nov. 1664, dan wel zijn broeder Cornelius Tr., predt. te Hoorn en te 's Gravenhage, † 20 Aug. 1672, durf ik niet beslissen. Ik vermoed eerstgenoemde. Maar beiden kunnen Deput. ad res ind. geweest zijn.

[8]) Hij was lid geweest der Dordtsche Synode.

[9]) HUNNIUS, t. a. p., bl. 391.

[10]) TE WATER, *Herv. kerk te Gent*, bl. 60, 61.
DE LA RUE, *Gelett. Zeeland*, bl. 102.
VAN ALPHEN, *N. kerk. handb.*, V. 100.

Adrianus Tegularius, predt. te Haarlem, † Sept. 1654.

Isaäc Bisschop [1]) (Episcopius), predt. te Zoutelande, † Nov. 1661.

Henricus Britmannus, predt. te Nieuw-Loosdrecht, daar † in 1652.

Salomon Echtenius, predt. te Haarlem, daar † 13 Augustus 1675 [2]).

Prudentius [3]), predt. in de cl. Amsterdam.

Otto Badius, eerst Hoogduitsch, later Nederd. predt, te Amsterdam, † aldaar 8 Mei 1664, oud 70 jaar.

Johannes van Saenen, predt. te Huissen, † 1672.

Johannes Lullius, predt. te Weesp, † 22 Febr. 1673.

Daniël de Swaeff junior, predt. te Biggekerke [4]).

Paulus Veesaerdt (Vesaert), predt. te Wolphaartsdijk [5]).

Eleasar Swalmius, predt. te Amsterdam, daar † 4 Juni 1652.

Johannes Rulitius, is geweest Engelsch, Hoogduitsch, en Hollandsche predt. te Amsterdam, † 6 Nov. 1666.

Petrus Leupenius, predt. te Amsterdam, † 15 Jan. 1670.

Prudentius Wilhelmi, predt. te Sloten, † in 1653 [6]).

Anthonius Schriverius (Scriverius), predt. te Hilversum, † in Juni 1667.

Henricus Rulaeus, predt. te Amst., † 12 of 22 Oct. 1680.

Wilhelmus Schotanus à Hinckena, predt. te Amsterdam, als emeritus † in Friesland 15 Dec. 1666.

Hermanus Langelius, predt. te Amsterdam, † 10 Sept. 1666.

Daniël Beuckelaer, predt. te Middelburg, † 1701.

Pieter van Essen, predt. te Middelburg, † 1678 [7]).

Johannus Kuyff, predt. te Alkmaar, daar † in Juni 1667.

---

[1]) HUNNIUS, t. a. p.

[2]) Wèl te onderscheiden van zijn O.-Ind. naamgenoot Salomon van Echten, of Salomon Johannis van Egte, predt. te Malakka, 1755 tot 1764.

[3]) Misschien is met dezen bedoeld: Prudentius Wilhelmi Pennotius, predt. te Sloten, en daar † in 1653.

[4]) *De Navorscher*, 1865, bl. 158.

Daniël de Swaeff Jr., predt. te Biggekerke, daar † 9 Febr. 1670, wèl te onderscheiden van zijn vader Daniël de Swaeff, predt. te Aagtekerke en later te Middelburg, † aldaar Jan. 1654.

[5]) Deze Paulus Veesaerdt was in 1653 op de vloot van den Admiraal De Ruyter meê naar Denemarken en Noorwegen geweest.

[6]) Misschien dezelfde als Prudentius Wilhelmus Pennotius, zie bl. 125.

[7]) V. ALPHEN, t. a. p., IV, 103.

Georgius Goethals, pred^t. te Hoorn, † in Maart 1670.
Andreas Winckel, pred^t. te Naarden, † 1681.
Henricus Schalckius, pred^t. te Hoorn, † Juli 1676.
Wilhelmus d'Amour, pred^t. te Sloten, † 1669.
Petrus Laccher, pred^t. te Middelburg, daar † 22 Dec. 1679 [1]).
Engelbertus Slooth, pred^t. te Sloterdijk, † 1676.
Richard Woodward, (Wodewart?), Engelsch pred^t. te Amst., † Nov. 1699.
Joannes de Roy, pred^t. te Amsterdam, † 11 Febr. 1705.
Adrianus van Wesel, pred^t. te Amst., daar † 16 Januari 1710.
August van der Sloot, pred^t. te Middelburg, † 20 Sept. 1779 [2]).
Wilhelmus Wilhelmius, pred^t. te Middelburg, als emerit. † 27 Dec. 1771.
Daniël Bertling, pred^t. te Vlissingen, † 30 Sept. 1771.
Jacobus de Schoesetter, pred^t. te Veere, † 9 April 1781.
Johannes Teelink le Grand, pred^t. te West-Souburg.
Jacobus Schelvisvanger, pred^t. te Serooskerke op Walcheren, aldaar als emeritus † 19 Juni 1795.
Henricus van Schaeck pred^t. te Lutjebroek bij Enkhuizen, en † aldaar als emeritus 18 Sept. 1781.
Henricus Stochius pred^t. te Enkh., † als em. 26 Juni 1783.
Petrus Isaac de Fremery, Hoogleeraar in de Grieksche taal, en pred^t. te 's Hertogenbosch, † als emeritus, te Utrecht 7 Dec. 1820.
Petrus Theodorus Cuperus, of Couperus, pred^t. te Gouda, daar † 18 Maart 1799.
Josua van Iperen, pred^t. te Lillo, later te Veere [3]), † te Batavia 11 Febr. 1780,
en vele anderen, die genoemd zouden kunnen worden [4]).

---

[1]) HUNNIUS, t. a. p., bl. 394.
LANTSHEER, *Zel. ill.*, I, 285.
[2]) V. ALPHEN, t. a. p., V, 100.
[3]) VALENTIJN, *Deure der waarhijd*, bl. 3, 4.
DE LA RUE, *Gelett. Zeeland*, bl. 62, 570.
HUNNIUS, *Zeeuwsche buise*, passim.
VROLIKHERT, *Vlissingsche Kerkhemel*, passim.
Biblioth. Bremens., II, 1, 154—161.
Naamreg. v. predd., 1766, bl. 63, 72, 73.
Boekzaal, Aug. 1772, bl. 248.
MILLIES, t. a. p., bl. 35.
De Navorscher, 1865, bl. 158.
VAN DER BAAN, »*Wolphaartsdijk*," bl. 251.
NAGTGLAS, *De kerkeraad van Middelburg*," (Midd. 1860), passim.
[4]) Nog is er één pred^t. die, hoewel geen Deput. ad res Ind., zich toch

Aan de Deputati ad res Indicas was onder meer ook opgedragen de taak om de bewindhebbers der O.-Ind. Compagnie voor te lichten aangaande de personen, die zich aanboden voor den kerkendienst in Indië, en hun benoeming aan of af te raden. Daartoe moesten ze eene vaak zeer uitgebreide briefwisseling voeren met en over die candidaten, met de Vaderlandsche classis, waaronder deze ressorteerden, of met naburige predikanten; naar hun leer, gedrag en wandel onderzoek doen; hun getuigschriften beoordeelen; hen examineeren; hunne proefpredikatiën aanhooren; en daarna bij Heeren XVII adviseeren omtrent hun aanneming of afwijzing. Hoe nauwgezet en streng deze Gedeputeerden daarbij te werk gingen, moge blijken uit het groot getal sollicitanten, wier verzoek om voor O.-Indië als predikant benoemd te worden, geweigerd is; en merkwaardig mag genoemd worden, dat, terwijl in Nederland scherper gelet werd op iemands rechtzinnigheid [1]), deze mannen voor O.-Indië bij hunne keus meer prijs stelden op een Christelijk onergerlijk leven. Op een zeer enkele uitzondering na, waren hun grieven altijd gericht tegen het onzedelijk gedrag der candidaten. En als niet alles ons bedriegt, dan gingen die mannen, bij al den ernst waarmede zij de belangen der Indische kerken behartigden, toch ook nog met veel zachtmoedigheid en gematigdheid te werk. Immers aangaande Joannes Philippi Hedselius, een proponent, die met attestatiën uit Embden gekomen was, lezen we eenvoudig: »de zaak sprong af." Pieter Jansz. Basius werd eerst onbepaald afgewezen; later schijnt men anders beschikt te hebben: toen deelde hij mede, dat hij bij het van boord gaan gevallen was en daarbij zijn borst bezeerd had. — Omtrent Henricus Schonebeek, predt. te Hoogkerk en Leegkerk, die in kwade harmonie met zijn vrouw leefde, schreven twee Groningsche leeraars, Wilh. Velingius en Joh. Abbring, naar Amsterdam om hem aan te bevelen. Eerst hadden de Deputati geen zin in hem; maar de hoop, dat hij elders zonder zijn vrouw nut zou kunnen stichten, deed hen

---

hoogst verdienstelijk heeft gemaakt jegens Oost-Indië in het algemeen, en jegens de Indische kerken in het bijzonder. Het was Petrus Plancius, die eerst te Brussel en later te Amsterdam gestaan heeft (overleden 25 Mei 1622), niet het minst bekend om zijn arbeid op zeevaartkundig gebied. [Zie IJPEY en DERMOUT, *Gesch. d. Ned. Herv. K.*, II, 318, en zijn stuk over het vinden der lengte op zee, in de »Verhandd. van Tindal en Swart," door DODT VAN FLENSBURG].

[1]) BRONSVELD, in: »Ernst en Vrede", 187....

besluiten hem aan de bewindhebbers aan te bevelen, en de kamer van Zeeland approbeerde zijn beroep, 30 Juli 1682. Reeds weinige maanden nà zijne komst te Amboina is hij overleden [1]).

Aangaande sommigen hunner die afgewezen werden, zooals b. v. van Johannes Theodori Kloppenburg en Reinardus Köbelius, heet het eenvoudig, dat er »bezwaren" tegen hen bestonden; omtrent Redivius Faulerus en Schepperus, dat er slechte geruchten van hen liepen. Over den laatste schreef de pred[t]. l'Amorael van Nottelen, te Woerden, 9 Dec. 1683, aan de Deputati ad res exteras te Amsterdam. — Door Faulerus had zelfs de pred[t]. T. Brassicanus onaangenaamheden gehad. Deze had den proponent Rediv. Faulerus buiten weten van den pred[t]. van Lantsmeer (N.-Holl.) in zijne plaats aldaar laten prediken, en was daarover door de classis van Amsterdam bestraft. Faulerus had ook verzocht, als Rector naar Batavia te mogen gaan (1635, 1636); maar men vond hem ook hiervoor ongeschikt om zijn voorgaanden ongeregelden wandel. Om slecht leven en gedrag werden Johannes Christiani à Porta en Petrus Eikenbergius afgewezen. Bartholomaeus Kolig, student te Utrecht, circa 1640, was »zeer schuw en vol menschenvrees;" en Johannes Lucas of Lucassen bleek, nadat hij in 1731 pred[t]. bij de Herv. gemeente van Batavia geworden was, om andere redenen »ongeschikt te zijn voor den Indischen dienst." Van Paulus Kley, voor wien zich de Schoonhovensche pred[t]. Arnoldus Montanus 10 April 1682 zeer interesseerde, wisten de Amsterdamsche gedeputeerden, dat hij schulden, en daaronder heel oude had, en eens gearresteerd was geweest.... Ze vroegen: »hoe zal zulk een onbekeerde heidenen bekeeren?"

Leo Laurentii was als pred[t]. te Jaenen in Friesland (Janum bij Birbaard) afgezet om dronkenschap; natuurlijk werd hij afgewezen (1623). Zoo kon men ook den student in de theologie Florentius of Laurentius Streeraet, Streradius of Strerarius, niet aannemen, al kwam hij met een Latijnsch testimonium van Casparus Keidtwerdius te Wesel; men moest ook hem afwijzen wegens dronkenschap en kwaad leven, 1 Juli 1641. Robertus Stephani, proponent onder de classis van Kampen, voldeed telkens slecht bij zijn proefpredikatiën; ook

---

[1]) VALENTIJN, *Deure der waarhijd*, bl. 117.
ADAMI, t. a. p., bl. 122.
BRUCHERUS, t. a. p., bl. 182.

22 Febr. en 7 Juni 1638 gaf hij »weinich contentement." Maar wat erger kon genoemd worden, het was »seer zijne natuur de herberghen te frequenteren," zoowel te Kampen als te Leiden. Daarbij was hij »traag en kwaad van leven." Zoo iemand kon men toch niet als predikant naar Indië zenden.

Nog erger was hetgeen Jacobus Viretus deed. Die maakte zich schuldig aan »bedriegerije en kwade trecken." Deze, een lidmaat der walsche gemeente, had drie jaren theologie gestudeerd te Deventer en te Franeker. Hij had voldoende getuigschriften en deed zich goed voor. Men zou hem dan ook te Amsterdam examineeren; en als tekst om te exegetiseeren werd hem opgegeven 1 Cor. 2:14. Maar opeens ontdekte men, dat Viretus eene »gefingeerde akademische attestatie" had ingediend om de classis te misleiden (20 April 1651 en 14 Sept. 1656). Nu was het met hem uit. Bovendien vernam men, dat hij, zoolang hij te Franeker gewoond had, nog nooit had gecommuniceerd" [1]). Zulk een kon geen waardig predikant in Indië wezen.

Toen Josias Spiljardus, leeraar te Haaften (cl. Z.-Bommel) [2]), naar Indië zou vertrekken, stond zijn vrouw dit toe; zij zou in Nederland blijven. Later kwam zij ook uit met haar kinderen. Maar de twisten tusschen hen beiden en met anderen werden oorzaak, dat hij afgezet en van haar gescheiden werd. Met recht had men in Nederland vóór zijn, en later ook vóór haar vertrek moeielijkheden gemaakt en betrekkelijk zware voorwaarden gesteld, n. l. dat ze zich verbinden moesten voor tien, later voor vijftien jaren.

Johannes à Warmeloo, prop[t]. in de cl. van Deventer, maar wegens onkuischheid gesuspendeerd, wilde als pred[t]. naar O.-Indië gaan; de Deputati ad res exteras van Amsterdam adviseerden tegen zijne aanstelling; door de bewindhebbers evenwel is hij toch aangenomen, 1647. Wat vermochten die predikanten tegen deze toen reeds zeer machtige Heeren Meesters? Warmeloo is zeer ervaren geweest in het Maleisch; hij overleed te Makasser in 1662 [3]).

Waarschijnlijk om geen andere reden dan dat hij van zijne vrouw gescheiden was, werd het verzoek van Henrick van Soest

---

[1]) *Protokol Amst. Kerkenraad*, Dl. 8, p. 342 en Dl. 9, bl. 174.

[2]) Zijn voornaam en kwaliteit worden verkeerd opgegeven, *Boekz.*, Maart 1737, bl. 334 — »Isaäc, prop[t]." — Hij schreef: »Verwerring der Mohhammedaansche godsdienst." (NIEMANN, *Bijdr. tot de Geschied. der verbreiding van het Christendom.* Rott. 1864, bl. 21, Noot).

[3]) VALENTIJN, *Deure der waarhijd*, bl. 106.
Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk. v. Ned.-Ind., XIII, (1863), bl. 121.

door de kerkelijken van dezelfde stad Amsterdam afgeslagen om predt. in Indië te mogen worden. Deze van Soest, vroeger onderwijzer te Streefkerk, was als krankbezoeker werkzaam geweest op Banda, en had zich verdienstelijk gemaakt jegens de school aldaar. Niettegenstaande die verdiensten en zijn goede getuigschriften, uit Indië medegebracht, meende men toch in Nederland, dat hij in geen aanmerking kon komen voor Leeraar, Rector of Inspector in Indië, en evenmin voor ziekentrooster op de kust van Guinea.

Zoo was ook de oorzaak der eerste schorsing, van Albertus Struys, predt. te Ternate, 1670, niets anders dan de huiselijke oneenigheden en twisten met zijn vrouw, met wie eene verzoening zoo gemakkelijk niet kon tot stand komen.

We willen hier in herinnering brengen, dat één Indisch predikant gehuwd is geweest met een Afrikaansche vrouw, n. l. Michiel Christiaan Vos. Eerst liet hij haar achter aan de Kaap de Goede Hoop; maar te Woudenberg (prov. Utrecht) zijn toenmalige standplaats (1785—'89), kwam zij bij hem, nadat zij vele jaren van hem gescheiden was geweest; zij overleed te Tranquebar op de kust van Coromandel in 1804 [1]).

Soms twijfelden de kerkbesturen in Nederland, of een candidaat wel aan de verwachting die hij opwekte voldoen zou. De classis van Walcheren recommandeerde Dominicus Vinsemius (Weynshemius), 1652. Maar hij had slechts een zeer magere en sobere attestatie. En wat was het resultaat? Dat men uit Indië over zijn gedrag klagen en aan de vaderlandsche broeders verzoeken moest, zulken voortaan te weren. Dat slecht gedrag was oorzaak, dat Vinsemius spoedig na zijne komst in Indië naar Nederland moest terugkeeren [2]).

En wanneer men zich in het vaderland al te erg in de personen vergist had, welnu, dan zond de Indische regeering die lieden heel kalm naar patria terug, zooals geschied is met Arnoldus van Wijk en Renatus Stenhuis.

---

[1]) *Merkwaardig verhaal aangaande het leven en de lotgevallen van Michiel Chritiaan Vos, predikant in Nederland, Z.-Afrika en Azië.* Met pourtr. Amsterdam, 1867; Utrecht, 1875. Op zijn verzoek werd aan de Kaap 6 Juni 1801 zijne bezoldiging verhoogd. (THEAL, *Catalogue of documents* ..., p. 60).

[2]) Hij werd beroepen te Gale (Ceylon) 26 Aug. 1652. Een andere Dominicus Vincemius, die ook te Leiden in de Theologie heeft gestudeerd, en die » *Een geestelick Liedeke* ...." in contra-remonstrantschen geest vervaardigde (Delft 1610), schijnt een oudere naamgenoot geweest te zijn. [Zie *Catal. Pamfl.*, MEULMAN. I, bl. 177, N°. 1215].

Omtrent den laatstgenoemde evenwel moeten wij dit woord terugnemen. Nooit misschien is er een schandelijker proces gevoerd, dan tegen dezen predikant [1]).

---

[1]) BUDDINGH, *Naaml.*, bl. 6, noot. Renatus Stenhuis pred[t]. te Liefkenshoek, was hier gelijk al zijne voorgangers belast met de administratie der armengoederen. Hij deed 11 Juni 1750 rekening en verantwoording van het beheer van het Diakoniefonds aan het *Collegium qualificatum*, als wanneer bleek dat er in de kas een te kort was van *f* 766 : 8 : 12 Brabantsch geld. Maar *f* 200 was reeds weer teruggegeven, en voor het overige ontbrekende had S. een bon in de plaats gelegd. Nog meer dan het ontbrekende had hij te goed aan traktement, dat reeds sedert lang was ingehouden. De zes leden van den kerkeraad die in het Coll. Qual. zaten vonden goed, dat S. het te kort zou inverdienen; maar de twee gecommitteerden van Zeeland, die ook in dit *College* zitting hadden, namen hiermede geen genoegen. Later is het nog eens gebeurd dat S. geld uit de kas, *f* 674, had genomen, maar ook een schuldbriefje in de plaats had gelegd. Hij had toen niets om met zijne kinderen van te leven. Het Coll. Qualif. schorste S., en hij werd tusschen grenadiers in hechtenis gebracht. De eisch die men deed was: geeselen en verbannen buiten het territoir van Liefkenshoek c. a.

Stenhuis had 17 jaren lang zijn dienst onberispelijk waargenomen. Het vonnis, dat nu over hem geveld werd, was, dat hij *f* 1200 boete moest betalen, blootshoofds God en de justitie om vergiffenis moest smeeken en afgezet worden.

Een bijomstandigheid was dat S. in een naburig dorp brood had laten bakken. De plaatselijke bakkerij was de eigendom van den sekretaris der gedelegeerde rechters en auditeur-militair. Volgens sommigen was hierop zelfs een boete van *f* 200 gesteld. De hoogste autoriteit te Liefkenshoek was een militair, die er de betrekking van baljuw waarnam. Liefkenshoek behoorde onder de classis van Tholen en Bergen op Zoom; en opmerkelijk is het dat, toen de zaak in die kerkelijke vergadering behandeld werd, men aan Josua van Iperen, pred[t]. te Lillo, zitting en stem weigerde. Het geheel ordinair traktement, huishuur en classicale onkosten over de jaren 1753 en 1754 werden S. onthouden, en hij bovendien veroordeeld in de kosten der gevangenschap, 200 zilveren ducatonnen. Zijn broeder, Johannes Stenhuis, pred[t]. te Maartensdijk (Zeel.), sprong voor hem in de bres, wilde de schulden — althans gedeeltelijk, — voldoen; maar te vergeefs.

Omtrent twee jaren hield men hem te Lillo gevangen, in welken tijd hij zeer hard behandeld werd. Zijn inboedel en boeken werden verkocht, zonder dat men hem daarvan ooit eenige rekening of verantwoording heeft vertoond. Eindelijk is hij gewelddadig aan boord gebracht van het O.-Ind. Comp. schip *de Gustaaf Willem* om daarmede als busschieter à *f* 12 's maands naar Java te varen en zóó het geld, dat men van hem pretendeerde te moeten hebben, ook uit hoofde van kosten en misen van Justitie, in te winnen. Van de classis van Tholen en Bergen op Zoom had hij een zeer loffelijk getuigschrift; maar dit collegie moest in het gebeurde berus-

En hoe lang heeft deze instelling, hoe lang hebben deze *Deputati ad res indicas* bestaan? Nagenoeg twee eeuwen nl. tot 1815 [1]). Nadat in ons vaderland kerk en staat reeds twintig jaren lang gescheiden waren (1795), en in beide reeds gansch andere beginselen van bestuur en beheer werden toegepast; nadat de overzeesche bezittingen der voormalige Oost-Indische Compagnie reeds lang aan den staat waren overgegaan (1799), kwam er een nieuwe orde van zaken ook hierin tot stand. In de plaats der kerkelijke Gecommitteerden voor

---

ten. Zoo werd hem gelast door de Staten van Zeeland (Resol. 15 Maart 1756). Het getuigschrift der classis heeft men getracht nog daags vóór zijn vertrek hem te ontnemen. Den 24sten Oct. 1756 is hij uitgevaren naar O.-Indië. Op de monsterrol werd hij gesteld als busschieter; men wees hem zijn plaats aan in de Constabels-kamer, en rustte hem uit met een kist vol matrozen-kleederen en eenige behoeften: waarvoor hij een schuldbrief moest teekenen van *f* 180 om ook dit met varen in te winnen. Zijn protest tegen dit alles bij de bewindhebbers der Compagnie baatte niets.

Maar reeds op de reis, daarna aan de Kaap de Goede Hoop en later ook te Batavia, werd hij zeer goed behandeld. Dr. Buddingh deelt ons eenvoudig mee, dat Ds. R. Stenhuis »dadelijk is teruggezonden." Maar de kerkeraad van Batavia en de predd. aldaar lieten hem met eenparige stemmen tot den predikdienst toe, en gaven hem bij zijn vertrek eene loffelijke attestatie aangaande zijn leven en gedrag dd. 12 Jan. 1758, geteekend door Ds. S. Boppius, scr., Ds. P. Marchant, praes., en M. Romp, oud., waarin ze ook verklaarden geen bezwaar te maken om hem te laten prediken. Door de gunst van den Gouv.-Gen. Mossel en den Dir.-Generaal Van de Parra is hij, »met fatsoen en gemak," op het schip de *Immagonda* gerepatriëerd en in Sept. 1758 in Tessel gearriveerd.

Na zijne terugkomst vernam hij van zijn oudsten broeder, dat zijn beide zoontjes, 12 en 15 jaren oud, nà zijn vertrek, tegen wil en dank, door de diakonie van Liefkenshoek omtrent 1½ jaar onderhouden, tot varkens- en koeienwachters waren gemaakt; doch in Mei 1758 naar Batavia waren gezonden, om voor de diakonie te varen als scheepsjongens op *f* 7 maandgeld.

Stenhuis geboren te Groningen, had in die stad gestudeerd en was 18 jaren pred[t]. en een geacht lid der classis geweest, nooit voor kerkeraad of classis over eenig wangedrag aangeklaagd. Hij was van een fatsoenlijke familie, had een broeder die ook pred[t]. was en een anderen, die Medic. Doct. en Lector was aan de akademie te Groningen. In 1759 heeft hij te Schiedam gewoond. Te Liefkenshoek had men beroepen Ds. Caspar de Mol. Het schijnt dat bij de ongehoorde strengheid, waarmede men tegen Stenhuis te werk ging, persoonlijke vijandschap in het spel is geweest.

Zie *Nederl. Jaarboeken*, 1795, B. II, bl. 801 volgg.

JONCKBLOET, t. a. p., bl. 127.

[1]). GLASIUS, t. a. p., III, 382 volg.

de Indische zaken bij de classen dier steden, waar kamers der Oost-Indische Compagnie gevestigd waren geweest, werd er een *Commissie* benoemd voor de aangelegenheden der overzeesche kerken en ter correspondentie met deze [1]). Hare leden moesten, in den aanvang, bij voorkeur worden gekozen uit de vroeger bestaande *Deputati ad res indicas* [2]). Jaarlijks zou die commissie [3]) een afgevaardigde ter synode zenden, en zóó niet alleen den band levendig houden met de Nederlandsche Hervormde kerk, maar ook bij onze kerkelijke wetgeving zelve waken voor de belangen der Indische gemeenten [4]). Het lid uit de Indische commissie moest in rangorde volgen op den afgevaardigde uit Limburg. En zoo is het ook ongeveer een halve eeuw lang geweest [5]), totdat in onze dagen de synode ter kwader ure de Indische kerk [6]) losliet, hetgeen zeer te betreuren is [7]), en wij, bij hetgeen we vóór en nà zagen gebeuren, ons onwillekeurig de woorden herinnerden van wijlen Prof. Millies: »....tot op onze dagen is de kerk in Nederl. Oost-Indië eene machine gebleven in het staatkundig raderwerk, die, schier geheel losgemaakt van de vaderlandsche kerk, prijs gegeven aan de politieke magt, naar willekeur georganiseerd, geregeerd, gereglementeerd, geklassificeerd pleegt te worden, maar tot geen eigen, zelfstandig leven, tot geen band van onderlinge

---

[1]) Koninkl. Besluit dd. 4 Sept. 1815, N⁰. 4. De leden werden eene maand later benoemd.

[2]) VAN DER TUUK, *Handboek voor herv. predikanten en kerkeraadsleden*, Leeuw. 1820—'27; I, 102, 103.

[3]) Eerst één *provisioneele*, in 1820 een *definitieve* geworden, welke nog bestaat. (Besl. 7 Dec. 1820). Is het tengevolge van het verloop der zaken, dat er vroeger (1821) 34 leden waren, en er thans slechts 7 geteld worden? Of was het tengevolge eener voorbedachte oeconomie, dat dit getal zoo zeer is gereduceerd geworden? (*Naamreg. der herv. predd.*, 1821).

[4]) ROIJAARDS, *Nederl. Kerkregt*, Utr. 1834; I, 143 volg.

[5]) *Handd. der Synode* van 1821, bl. 5 en 8; t. z. p., 1816—1827, waarbij eene *Tabel* van de samenstelling der synodale vergadering van 1816—1827.

[6]) Sedert 11 December 1835 »protestantsche," met slechts éene gezindte. (VAN DER AA, *Neerlands-Oost-Indie*, Amst. 1846; I, 201). Onder de eerste leden der Indische commissie vinden we niet alleen Hervormden genoemd en Lutherschen, maar ook Doopsgezinden en Remonstranten. (*Naamreg. der predd.*, 1821, bl. 179). De gemeente van Batavia is thans een »*evangelische*." Zie: *Tijdschr. ter bevordering van Christelijk leven*, Batavia, 1855, I, I, bl. 23 volgg.

[7]) *Handd. der Synode*. 1859, 1861, 1862, 1864—1866 en de Bijlagen.
Kerkel. Courant, 24 Nov. 1866, N⁰. 47.
BRUNA, *Reglementen en Besluiten...*, (3e Dr., Zwolle 1863), Alg. Regl., Art. 4.

gemeenschap, tot geen krachtige ontwikkeling en werkzaamheid naar buiten is kunnen komen" [1]).

De aanwijzing der standplaatsen van de predikanten geschiedde doorgaans te Batavia nà hunne aankomst in Indië. De kerkeraad van Batavia deed de voordracht, de opperlandvoogd het beroep. Meestal was het laatste in overeenstemming met de eerste.

Maar soms deden zich, reeds in de 17de eeuw, gevallen voor

---

[1]) t. a. p., bl. 48.

Dagblad van Z.-Holland en 's Gravenhage, 27 Juli 1865, N°. 175.

Kerkelijke Courant, 26 Aug. 1865.

Nederl. Staatscourant, 3 Oct. 1866.

Java-Bode, 17 Nov. 1866, 1e Bijv.

» » 15 Dec. 1866, 1e »

Nieuw Batav. Handelsbl., Edit. voor Nederl., 29 Dec. 1866, bl. 732 en 733.

Zou de formatie van het Departement *Onderwijs*, *Eeredienst* en *Nijverheid*, op de wijze als toen is geschied (1866), mogelijk zijn geweest, als de synode de Indische kerk niet hadde losgelaten? Zoo geheel nieuw of vreemd kon de combinatie der takken van dienst bij het Dept. O. E. N. te Batavia niet genoemd worden. Immers van 19 Maart 1818 tot 30 Maart 1824 hadden we ook in Nederland een Ministerie van *Onderwijs*, *Nijverheid* en *Koloniën* onder Mr. A. R. Falck. (Zie *Regerings-Almanak voor Ned.-Ind.*, 1874, Bijl. GG, bl. CXCIX). Het omvatte: 1°. onderwijs, kunsten, wetenschappen; 2°. nationale nijverheid; 3°. militaire zaken van de Koloniën; 4°. Oost-Indische zaken; 5°. West-Indische zaken; 6°. secretarie, archief en comptabiliteit.

Tot het tegenwoordig Departement van *Onderwijs*, *Eeredienst* en *Nijverheid* in Nederl. O.-Indië heeft men het volgende gebracht:

onderwijs voor de Europeanen,
onderwijs voor de inlandsche bevolking,
Christelijke eeredienst,
inlandsche eeredienst,
kunsten en wetenschappen,
's lands plantentuin te Buitenzorg,
geneeskundige dienst,
veeartsenijdienst,
Godshuizen en gestichten van weldadigheid,
kamers van koophandel,
toezicht op de maten en gewichten,
mijnwezen,
zout.

Omtrent de wenschelijkheid der losmaking van de Indische kerk van de Nederlandsche, verschil ik in gevoelen met mijn ambtgenoot P. Heijting, predt. te Riouw. (Zie ZWEerw.'s *Open brief over de kerk in Indië* . . . Enschedé, 1876).

van het tegendeel. Zoo werd François Valentijn, nog vóór zijn vertrek uit Nederland, door een besluit van Heeren XVII voor een bepaalden werkkring bestemd. Hij zelf beweert dat dit voorbeeld *eenig* was [1]).

De Indische predikanten bleven nog lang nadat ze reeds in Indië gevestigd waren — velen hun gansche leven door — betrekking gevoelen op het vaderland en de vaderlandsche kerk. Het ging hun zooals het toen en ook nu nog den meesten emigranten schijnt te gaan. »Wie Nederland (of Europa) verlaat om in de Indische gewesten eene ambtelijke loopbaan te volgen, of langs anderen weg in zijn levensonderhoud te voorzien, zal in den aanvang immer zijne sympathie schenken aan het moederland."

»Maar langzamerhand verandert dit. De banden die hem aan Nederland verbinden, verzwakken en maken plaats voor betrekkingen, die hier zijn aangeknoopt, voor sympathieën, die in belangen van het oogenblik een gestadig voedsel vinden. Onwillekeurig veranderen de denkbeelden en geheel onbewust geeft men toe aan de neiging, om de belangen der kolonie boven die van den moederstaat te stellen" [2]).

De belangstelling in de Nederlandsche kerk werd vooral ook levendig gehouden door de loffelijke gewoonte der vaderlandsche classen om in hunne brieven de Indische broeders op de hoogte te houden van het kerkelijk nieuws, berichten die men in later tijden in de *Boekzaal*, in onze dagen in de couranten leest, zooals de aanstelling en het overlijden van theologische professoren, de beroepen en overplaatsingen van predikanten, proponenten, enz.

Dat gevoel van voortdurende betrekking tot de Nederlandsche kerken blijkt ook uit het feit, dat er Indische predikanten waren, die een beroep deden op de vaderlandsche classis, wanneer ze meenden verongelijkt te zijn. Zulk een appel werd toegelaten en de op de zaak in kwestie betrekkelijke stukken werden naar »patria" opgezonden. Een voorbeeld van zulk een hooger beroep vinden we vermeld in 1653. Hij die het deed was de geleerde en vrome Wilhelmus Pantherus, die op zijn 12[de] jaar reeds

---

[1]) *Afscheidsrede van Dordrecht*, bl. 51, 55 en 56. Over hem, (Valentijn) zie men BUSKEN HUET, *Liter. fantas.*, Dl. IX.

[2]) *Rede, gehouden bij de overdracht van het bestuur der Kolonie, door den Gouv.-Gen. Mr. P. Mijer aan den Gouv.-Gen. Mr. J. Loudon, den 1sten Jan.* 1872. Utrecht 1872, bl. 8 volg., (niet in den handel).

Evenzoo oordeelt de heer B. HELDRING in zijn *Nederland en Indie*, (Amst. 1868), bl. 22: »Verplaats wien gij wilt van Nederland naar Indië, en de belangen van Indië zullen weldra bij hem het hoogste gelden."

student was geworden, op wiens leer en leven men niets wist te zeggen, die onverwacht en zonder geldige reden werd overgeplaatst, en wien men, terwijl hij buiten dienst was, te Batavia armoede liet lijden. Het was van P. niet de toeleg om zich aan zijn verplichtingen, zijn verband bij de O.-Ind. Comp. te onttrekken; maar hij meende uit overtuiging, in beginsel zich te moeten verzetten tegen de zoogenaamde »politieke verzendingen" (zie: Hoofdstuk *Kerkrecht*).

Aan het hoofd der O.-Ind. kerken stond — altoos in gewijzigden zin — de gemeente van Batavia [1]). De broeders aldaar vormden te zamen als het ware een classis. Dit deed vanzelf een soort van suprematie ontstaan [2]), iets, waartegen de predikanten van de andere Indische gemeenten zich langzamerhand begonnen te verzetten, meenende dat in dit opzicht de Indische kerk niet behoefde te verschillen van de Nederlandsche, waarin volgens het vigeerende kerkrecht en volgens de daar aangenomen geloofsbelijdenis: »een predikant van Amsterdam niet meer is dan een predikant van 't kleinste dorp" [3]). »Ja," roept Valentijn eens uit, »wat verbeelden zij zich wèl?.... (Melchior Leidecker c. s.) omdat *zij* een *kerkeraad* zijn, en *ik* maar een *singulier* predicant ben;.... omdat zij een *Indische*, en daarenboven die *aansienlijke Batavische kerkenraad* uitmaken;.... of ze daarom alles mogen zeggen, wat haar gevalt, of dat de wijshijd aan hare vergadering vast is?...." [4]). Zoo werd ook opgemerkt, dat o. a. in 1708 de leden van den kerkeraad te Batavia zich teekenden: »*Synodi p. t. praeses*," en: »*Syn. e. t. scriba*," waardoor ze toonden zich te houden voor een hooge kerkvergadering. Niet weinig droeg daartoe bij het recht dat hem geschonken werd om krankbezoekers toe te laten, proponenten te examineeren en ze tot predikant te ordenen, — een recht, in 1623 in een »bijzondere kerke-orde" hem verzekerd, en 20 jaren later nogmaals omschreven in de »generale kerkenordening" [5]).

Die kerkeraad te Batavia (Jakatra) dagteekent van Januari 1620. Het collegie bestond uit één predikant, één proponent en drie

---

1) GLASIUS, t. a. p., I, 236.
2) BRUMUND, t. a. p., bl. 109.
3) HOFSTEDE, *O. Ind. Kerkz.*, I, 25.
4) VALENTIJN, *Deure der waarhijd*, bl. 65.
5) BRUMUND, t. a. p., bl. 114.

krankbezoekers. Hunne namen zijn: Adr. Jacobsz. Hulsebos, Jac. Antonisz. Dubbeldrijk, Cornelis Maes, Johannes Bloem [1]) en Corn. Lubbersz. Den 14den van genoemde maand besloten zij aan de regeering te verzoeken:

een geschikt locaal voor godsdienstoefeningen;
vergunning om het H. Avondmaal te bedienen;
de keus van twee ouderlingen;
de viering van den rustdag;
een wet op het huwelijk, en
vrijdom van arbeid op Zondag voor de dienaren der Comp. [2]).

In Dec. 1668 werd het getal ouderlingen, reeds geklommen tot *vier*, gebracht op *zes*; en dat der diakenen ook tot een gelijk cijfer van *zes* opgevoerd. Hunne verkiezing trok de Gouv.-Gen. Rijklof van Goens, de jongere, 1678—1681, aan zich. Het was natuurlijk, dat bij de uitbreiding der gemeente ook de dienst voor de kerkelijke personen zwaarder werd. Zoo besloot men 24 Nov. 1670 twee diakenen meer te kiezen. De broederen hadden reeds over den drukken dienst geklaagd, omdat er nu ook des Zondags twee malen in het Maleisch werd gepredikt. In 1673 vermeerderde men het getal ouderlingen nog eens met twee, en 8 Jan. 1682 verzocht men den opperlandvoogd 12 in stede van 10 diakenen te mogen hebben. In 1706 werd dit cijfer nog met 2 vermeerderd. Men vindt bij Valentijn 422 ouderlingen en 475 diakenen van de gemeente te Batavia van 1621 af tot 1723 met name genoemd [3]).

Uit het tijdvak tusschen de jaren 1700—1730 leerden we nog een vijftigtal ouderlingen bij name kennen. Een lijst van hen zou ons een staalkaart aanbieden van bijna alle maatschappelijke betrekkingen uit dien tijd, zoowel van ambtenaren, militairen als particulieren. Men vond onder deze kerkelijke personen:

---

[1]) Onder zijn geleide kwamen in 1621 met het Zeeuwsche schip *Walcheren* vijf kinderen van Amboneesche vorsten en grooten naar Nederland. (MEULMAN, *Catal. Pamfl.* ..., I, bl. 262).

[2]) HOFSTEDE, t. a. p., I, Voorr. bl. III, en bl. 37.
BRUMUND, t. a. p., bl. 4, 14, 20 en 46.
VETH, t. a. p., bl. 513, 514.

[3]) In sommige buiten-landvoogdijen, zooals b.v. op Ternate, bood de kerkeraad bij verkiezing van nieuwe leden een tweetal aan de politieke regeering aan. Dit werd in 1694 van hoogerhand afgeschaft. (VERBEET, t. a. p., bl. 105).

visitateurs der negotieboeken [1]),
eerste chirurgijns,
raden van Indië,
ontvangers-generaal,
opperkooplieden,
presidenten van weesmeesteren,
schepenen,
garnizoens-boekhouders,
suppoosten op het comptoir-generaal,
administrateurs van pakhuizen,
ordinaire klerken,
vendrigs der kasteels pennisten,
schrijvers aan den kruitmolen,
vendrig der oostzijdsche burgerij,
commissarissen van huwelijksche zaken,
kooplieden en onderkooplieden,
negotieboekhouders,
weesmeesters,
baljuws,
regenten van het Chineesch hospitaal,
procureurs,
cornets en luitenants der burger-cavallerie,
binnenregenten v/h eiland »Purmerend", en van 's Comp. hospitaal,
administrateurs in den medicinalen winkel,
pakhuismeesters,
ritmeesters der burger-cavallerie,
gezworen klerken van den raad van justitie,
groot winkeliers,
bazen beeldhouwers,
secretarissen van haar Hoog Edelens,
schippers,
burgers (particulieren, ambtelooze personen),
heemraden,
dispenciers,
notarissen,
administrateurs in 't graanmagazijn,
boekhouders in de wapenkamer,
landdrosten, enz. [2]).

---

[1]) Voor het bijhouden der soldij- en negotieboeken waren afzonderlijke beambten aangesteld. (LUDOVICI, *Lapid. Zeylan.*, p. 94 en fig. 42).

[2]) In 1729 werd de verkiezing van oud-Gouverneurs, oud-directeuren en

Aanzienlijke en hooggeplaatste mannen onttrokken zich te Batavia niet aan de verplichting om deze kerkelijke betrekking of die van kerkmeester waar te nemen. Onder die ouderlingen vinden wij de namen van een Mr. Rijkloff Michaël van Goens, een Mattheus de Haan, een Gustaaf Wilhelm Baron van Imhoff, alzoo ook zulken die den hoogsten sport van den maatschappelijken ladder in Indië beklommen hebben [1]).

In 1760 waren op de hoofdplaats van N.-Indië elf ouderlingen, elf diakenen en één boekhouder van de diakonie, bij de Luthersche gemeente vier ouderlingen en vier diakenen. Op ultimo December 1787 vond men bij de Nederd. Hervormden slechts één diaken meer [2]).

In den eersten tijd werden de ouderlingen aangesteld voor één jaar, volgens Art. 13 der Resolutie van 15 Dec. 1620. Men besloot den dag hunner keus voor het vervolg vast te stellen op 30 Mei, den dag der verovering van Jakatra. Dan werd ook de stedelijke raad van Batavia gekozen. Het aftreden en de keus van oude en nieuwe diakenen en ouderlingen had doorgaans overal, ook op Ceylon, in voldoenden getale geregeld plaats [3]). De kerke-ordening van 1643 had in Art. 15 omtrent het getal leden van de kerkeraad te Batavia het volgende geschreven: »Er zullen ordinair niet meer dan vier ouderlingen en vijf diakenen tot den kerkenraad geadmitteerd worden, waarvan de eene helft, indien het mogelijk is, om alle occasie van discontement en jalousie weg te nemen, uit de borgeren van de gemeinte, en de andere helft uit de dienaars van de Ed. Compagnie, zal genomen worden."

Te Amboina onttrokken de aanzienlijkste personen, de eerste dienaren der Compagnie omstreeks 1664 zich onder allerlei voorwendsels aan het ouderling- en het diakenschap. Er bleef dan weinig keus over. Men moest dan een gewoon pennist, een konstabel of korporaal kiezen. Was het te verwonderen, dat men bij zulk een beperkte keus wel eens voor die kerkelijke betrekkingen lieden kreeg, wier leven niet geheel onbesproken was? Ja, zelfs zulke

---

opperkooplieden van het kasteel Batavia gedésapprobeerd. Militaire kapiteins — zoo besliste men in 1724 — mochten niet tot diaken worden benoemd; en in 1727 verklaarde de regeering het ambt van advocaat-fiscaal onvereenigbaar met de betrekking van diaken. *(Real.)*

Zie: *N. Ned. Jaarb.*, van 1781 en volgg. jaren.

[1]) Zie: *Personalia op de Generale Resolutien des casteels Batavia*..., passim.

[2]) Zie: *Naamboekje van de hoge Indiasche regeeringe, gequalificeerde Persoonen.* enz...., te Amst., 1761 en 1789; bl. 22—24.

[3]) MUNNICH, t. a. p., II, 6.

personen werden soms aangesteld, die »wegens voorheen gepleegde misdaden, God en de justitie openlijk om vergiffenis hadden moeten bidden." Zoo gebeurde het ook wel eens, dat Roomsch-Katholieke bedienden der Compagnie in kerkelijke vergaderingen zitting namen, zelfs als voorzitters [1]. Nog moeten we hier meedeelen, dat de predikant Joam Fereira d'Almeida herhaaldelijk, o. a. in Sept. 1666, voor de Portugeesche gemeente van Batavia, wier leeraar hij sedert drie jaren was, verzocht dat er ook *inlandsche* ouderlingen en diakenen mochten aangesteld worden. Hij deed het echter te vergeefs. De kerkeraad of de regeering sloeg zijn verzoek af.

De *vergaderingen* van dien kerkeraad te Batavia, eerst Donderdags gehouden, werden 10 Jan. 1622 op 's Maandags gesteld. In 1624 werd dit weer bepaald op Donderdag. De Kerke-orde van 1643 had daaromtrent in Art. 28 dit bepaald: »de kerkeraad te Batavia moest ordinaris alle weeken eens te zamen komen, 'twelk bepaald werd op maandag na den middag, beginnende precies na 't uitwezen van het uurglas (de zandlooper) van twee uren, en zal elke vergadering niet langer als twee uren gecontinueerd worden, tenzij de noodzakelijkheid anders zal vereischen." En zoo kwam men dan ook nog in 1721 alle Maandagen bijeen om de kerkelijke zaken te behandelen.

De kerkeraad van Batavia begon, gelijk we reeds met een enkel woord zeiden, zich allengs een soort van superioriteit (suprematie) van gezag en macht aan te matigen. Dit was vooral het geval tegenover die van Ceylon en de andere gemeenten in »de West van Indië." Dezen wilden dat niet dulden; en zoo rezen er herhaaldelijk geschillen, en ontstond er een verwijdering en verdeeldheid, en zelfs een streven bij die van Ceylon, Coromandel, enz. naar afscheiding, die echter gelukkig met het 1ste kwartaal der 18de eeuw weder ophielden en weggenomen werden [2]. En het kan ook niet ontkend worden, dat er aan de zijde van den Bataviaschen kerkeraad een zucht tot overheersching bestond. Die zucht had ten deele zijn ontstaan daaraan te danken, dat de regeering langzamerhand gewoon was geworden in aangelegenheden of voorvallen, in de andere Indische gemeenten ge-

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 95; II, 108, 111.

[2]) MUNNICH, t. a. p., I, 79, 80 en II, 13, 14.
VETH, t. a. p., bl. 517.

beurd, of in moeielijkheden, die zich daar voordeden, den kerkeraad van Batavia te raadplegen, en volgens zijn advies te beslissen. Die pogingen tot overheersching werden soms door de regeering wèl eenigszins tegengegaan, maar niet zóó krachtig, of reeds in het begin der 18de eeuw (1702) kon men den Bataviaschen kerkeraad eenigermate beschouwen als gelijkstaande met een classis of synode in het vaderland [1]). Een wezenlijke synode, waardoor men op het gebied van bestuur en administratie eenheid, aaneensluiting en samenwerking en tevens gelijkheid in de uiterlijke vormen van den eeredienst zou verkrijgen, had men reeds vroeger beoogd tot stand te brengen. De kerke-orde van 1623 schreef voor in Artt. 15 en 16: »alle jaren [2]) zouden, zoo mogelijk, Gedeputeerden — een predikant en een ouderling uit iedere plaats — van *alle* gereformeerde gemeenten in O.-Indie, staande onder de Nederlandsche Compagnie, zooals uit de Molukken, Banda, Amboina, Solor en Coromandel, te Batavia samenkomen tot het houden eener kerkelijke vergadering. Die predikanten en ouderlingen uit de verschillende kerkeraden moesten dan behoorlijk voorzien zijn van »credentieën en instructieën" [3]). Maar er kwam, althans in den eersten tijd, van een dergelijke bijeenkomst niets. In 1652 werd het voorstel opnieuw gedaan, dat eenige predikanten met de bekwaamste lidmaten te Batavia een *coetus* of kerkvergadering zouden houden [4]). Maar ook dit voorstel leidde tot niets. In 1730 en de drie volgende jaren klaagde de kerkeraad van Gale (Point-de-Gale) nog over het gemis van zulk een college. »Omdat zulk een besturend ligchaam, bekleed met de macht om in den ban te doen en in voorkomende gewichtige zaken te beslissen, ontbrak, stond men (de kerkeraad) te veel *sub regimine mundano*, hetwelk de broeders verhinderde, op personen van rang en aanzien de kerkelijke tucht ten volle toe te passen, waarvan zij een voorbeeld gaven, betrekking hebbende op hun benoemden Gouverneur Von Donberg, en dat ze met alle noodige bewijsstukken aan het oordeel van de classis in Holland onderwierpen" [5]). En nog twintig jaren later, 11 Nov. 1752, schreef de Bataviasche kerke-

---

1) BUDDINGH, *Schets*, bl. 17.

2) 6 Aug. 1624 werd bepaald, alle *drie* jaren.

3) HOFSTEDE, t. a. p., I, 80.

4) *Brieven buitenl. Kerken cl. Amst.*, Dl. 26, bl. 130.

5) MUNNICH, t. a. p., II, 76, 77.

Ook in kleinere gemeenten werd de censuur zeer dikwijls toegepast. De kerkelijke papieren van Makassar zijn er vol van.

raad hierover aan de Zuid-Hollandsche synode: »dat de concurrentie van gedeputeerden uit andere kerken, of zoodanige consultatie, door de afgelegenheid der plaatsen, *ten eenemaal onmooglijk is*" [1]). En dezelfde Hofstede, wiens woorden wij daar aanhaalden, sprak, na verloop van een even langdurig tijdvak (1776) elders [2]) nog weer van een »Collegie of Vergadering der kerkelijke Missie in Indië, in samenstelling, werkzaamheden en bevoegdheid niet ongelijk aan het tegenwoordig kerkbestuur" [3]).

Reeds spraken we met een enkel woord over de neiging van den Bataviaschen kerkeraad in de 17de eeuw, om zich een meerderheid van aanzien en gezag toe te kennen boven de andere Indische gemeenten. In 1660 was er in het vaderland geklaagd over de predikanten van Batavia, dat ze »gaarne een meesterschap, een opperheerschappij over de andere broederen wilden uitoefenen." Zij evenwel wilden dit niet toegeven en trachten zich over deze beschuldiging te rechtvaardigen. Maar het was toch niet geheel en al laster geweest. En niet alleen op Ceylon en Coromandel wekte dit zeer veel naijver, maar ook bij den kerkeraad van Amboina was dit het geval, en in geen geringe mate. In de brieven die men over en weer wisselde, werd erg geklaagd over een »superioriteit", die de eene kerk over de andere zich aanmatigde (1677 en 1678) [4]). Trouwens, nà Batavia was Amboina de aanzienlijkste gemeente, en kon men dus daar het minst de aanmatigingen van de broederen der hoofdstad verdragen. De gestrengheid, waarmede in die dagen de kerkelijke tucht werd gehandhaafd, en dit zonder onderscheid des persoons, droeg er ook niet weinig toe bij, dat het aanzien van den kerkeraad van Batavia zeer steeg. De *censura morum*, ook op Ceylon krach-

---

1) HOFSTEDE, t. a. p., I, 91.

2) *Antwoord op de prijsvraag* . . . , bl. 36 volgg.

3) Drie antwoorden op de prijsvraag, voorgesteld door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem: »Welke zijn de beste middelen om de ware en zuivere leer van het Evangelie onder de bewoners der coloniën van den staat meer te bevestigen, en in die landstreken voort te planten?" — door P. Hofstede, theol. doct. en prof. honor. te Rotterdam (met goud bekroond); door C. van Vollenhove (met zilver bekroond). en door Jac. van Nuijs Klinkenberg (ook den zilveren eereprijs), Deze verhandelingen zijn te vinden in het 17de Dl., 1ste Stuk, van de W. W. der Holl. Maatsch. v. Wetensch. te Haarlem. 30 Dln., 1754—1793. (Vgl. NEURDENBURG, t. a. p., bl. 130 volgg).

4) VALENTIJN, *Deure der waarhijd*, bl. 66.

tig gehandhaafd [1]), werd uitgeoefend zelfs tegenover hooggeplaatste mannen. De Gouverneur-Generaal Specx werd aangesproken over zijn wegblijven van het H. Avondmaal. Evenzoo oordeelde dit kerkelijk college het noodig, den opperlandvoogd Brouwer er over aan te spreken, dat »Zijn Edelheid" geen lidmaat was. Met verbazing had men dit 30 Maart 1634 ontdekt. Den Gouverneur-Generaal Maatsuyker betrapte men op opiniën, die afweken van de »waere gereformeerde Christelijke religie" (»zijnde groffe dwalingen"), en men liet hem niet ongemoeid [2]).

Evenzeer was men tegenover ambtgenooten gestreng. De predikant Theodorus Zas had den 1 Juli 1658 te Batavia, buiten voorkennis van den kerkeraad aldaar, gepredikt, terwijl hij nog geen vaste standplaats had: welnu, men ging hem er over berispen. En terwijl genoemd college, zoo het schijnt, steeds der regeering van consideratiën en advies dienen moest in zaken van twistende predikanten, kon toch de wijze waarop het placht te bestraffen, te vermanen, terecht te wijzen, zeer zachtmoedig en humaan genoemd worden. Dit blijkt o. a. uit zijn brief aan Mattheus Hek, predikant te Amboina, te Ternate en later te Bunnik nabij Utrecht [3]), die te Ternate in twist leefde met zijn ambtgenoot Cornelius de Leeuw. De brief is van 1687, en luidt als volgt:

»Ternate den Eerw. D°. Mattheus Hek.

Eerw. Godzalige Geleerde Meedebroeder in Christus.

U Eerw. brief, uit Amboina ongedagtekend ons toegekomen, hebben wij te zijner tijd wel ontfangen, waaruit wij gezien hebben uw vertrek uit Amboina na Ternate, door order van deze hooge Regeeringe, die buiten twijfel haar opzigt heeft op den welstand der Amboinsche kerke.

Dat D°. Vosmaar UE. te last zoude hebben gelegt, dat UE. Arminiaansche Argumenten in het verkiezen der Ouderlingen en Diaconen, tegens zijn Eerwaard. zoude hebben gebruikt, bewijst UE. met één getuige; het had beter geweest, dat UE. meer getuigen had bijgebragt, want wat raad, zoo zijn Eerw. dien éėne loogchent; dog die zwarigheit heeft men nu niet te maken, aan-

---

[1]) LUDOVICI, *Lapidar. Zeylan.*, introd. rem., p. 8.
HELDRING, t. a. p., bl. 39.
[2]) BRUMUND, t. a. p., bl. 93, 95, 162.
[3]) V. RHENEN, t. a. p., bl. 165, 166.

gezien zijn Eerw. in het geven van zijn advijs over deze zaak in onze volle vergadering, dit opentlijk heeft betuigt en bevestigd.

Wat aangaat hetgeen Sr. Ackersdijk UE. zoude hebbe te laste gelegt; wij hadden wel gewenscht, dat UEerw. van die blaeme zich in Amboine had gezuivert met reden, aangezien het zelve aldaar, volgens berigt ons daar van gedaan, UE. niet onbekent kan geweest zijn, en misschien had UE. tot uw oogmerk konnen geraken, aangezien de Gouverneur t'eenemaal op uw zijde was.

Dat UE. van D°. Carpio[1]) een attestatie hebt gekregen, door dien de Gouverneur met U was, en hem zoo gevoelig onderging, konnen wij wel geloven; maar gelieft eens te denken, wat beter is, in liefde en vrede met zijn broederen zodanig te leven, dat ze uit hun eigen zelfs niet konnen nalaten een goed getuigenisse ons te geven, of zodanig een vijandschap met hun te hebben, en hun zodanige ergernissen te geven, dat niet anders, als met geweld, en dreigementen, hun een getuigenis kan werden afgeperst.

Dat UE. nu verzoekt tijd en plaats UEerw. gesteld te worden, om uwen naam te verdedigen, daarin konnen wij niet doen, ten zij men eerst UEerw. voorslag daartoe hoorde, en behalven dit is het onze pligt niet gelegenheit te zoeken, om de gemoederen nog meer tegen den anderen te verbitteren, en malkanders naam in zoo een duel meer te quetzen; maar het is onze pligt UEerw. van zoo een plaats af te brengen, dat gevegt te scheiden, en met den anderen te bevredigen. En aangezien UEerw. schrijft, dat uw naam is stinkende geworden in Amboina, en vreest, dat het ook wel zoo mogt geschieden op Ternate, daar op konnen wij UEerw. dezen heilzamen raad geven: Draagt U anders in Ternate als in Amboine, en 't geen in Amboine is geschied, zal UEerw. in Ternate niet ontmoeten, draagt Uw zelven zoodanig, dat gij altijd moogt zijn een goede reuk Christi. Jaagt de vrede na en heiligmakinge. Daar twist is, is de duivel, daar vrede is, daar is God

---

[1]) Alexander Carpius. Deze had zich reeds, 23 Juni 1664, te Amsterdam voor den Indischen dienst aangeboden, en kwam in Jan. 1672 aan de Kaap de Goede Hoop, waar hij tot krankbezoeker bevorderd werd. Op reis en aan de Kaap heeft hij dikwijls gepredikt. Hij was een beschaafd en vroom man, had den graad van theol. cand. en was aan de Kaap zeer vlijtig in het onderwijzen van de slavenkinderen der Compagnie. Zijn traktement klom er daarom van *f* 29 tot *f* 36 's maands. Hij werd te Batavia tot propt. bevorderd en geplaatst op Banda, Amboina en Timor. Zie: THEAL, *Abstract* ..., p. 126.

met alle zijne zegeningen. Ziet hoe zoet, en lieffelijk is het, dat broeders in vrede en eendragtigheit zamen woonen. Het is gelijk de kostelijke Etc. vide Psalm 133. Dat UEerw. actien door de Hooge Regeeringe niet al te wel zijn opgenomen, en dat UE. daar ook den besten reuk niet en hebt, kan UE. ligtelijk bevroeden uit uw verzending[1]) na Ternate, en de herstelling van D°. Vosmaar in zijn vorige gagie, kostgelden, en andere Emolumenten, die hem door de heer Padbrugge waren ontnomen. Draag U zelven dan broeder, in het toekomende zoodanig, dat gij moogt lof hebben bij alle, en dat uwe daden aangenaam zijn bij de gemeinte, bij de Overigheit, en bij Christo, die eens komen zal, om ons rekenschap van al ons doen af te eisschen. Wij bidden God, dat hij U geve den Geest der heiligmakinge en der vredelievendheit; hij make U trouw en bequaam in zijnen dienst, en geve U bequaamheit en kragten, om daarin nog een ruimen tijd te volharden.

Hiermede eindigende, zullen wij U Eerw. bevelen in de beschuttinge des Allerhoogsten, en blijven (onderstond) UE. dienstwillige mede broederen en vrienden de Kerkenraad van Batavia, en uit aller naam door ons onderteekend:

Isaac Hellenius, *S. p. t. Praeses.*
Melchior Leidekker, *Epist. p. t. Scriba.*
A. v. Riebeek, *Ouderling.*

Gecollationeerd Accordeerd Ternate in 't Kasteel „Orangie" den 12den December in 't jaar 1687.

Pr. Alstein,
Secret. Provl."

Veelmalen beschermde de kerkeraad van Batavia de predikanten, zocht het verkeerde in hen te vergoelijken, te verzachten of te bedekken, en was meermalen hun voorspraak bij den Opperlandvoogd. Hoe liefderijk was niet de toon van zijn schrijven aan de regeering met betrekking tot Carel Braarda, vroeger predikant te Ter Aa nabij Woerden, op den tijd, waarvan we hier spreken, 1753, bij de Maleische gemeente der hoofdplaats, — krankzinnig gestorven in het armenhuis aldaar (Batavia). Deze was wegens adulterium gerechtelijk van zijne huisvrouw gescheiden. Hieromtrent schreef de kerkeraad: »dat hij hem niet kon suspenderen, ten

---

[1]) Overplaatsing.

ware dat de stukken van de gehouden proceduren aan al de leden van den kerkenraad ten volle en op een overtuigende wijze bekend waren — — —, dat zij op 't kragtigst negeren, dat een leeraar aanstonds gecensureerd en uit de functie van zijn dienst gesteld moet worden, zonder alvorens naar den aard der liefde zoo een leeraar te corrigeren en te vermanen" [1]).

Zoo had hij ook vroeger den predikant Jacobus Vertrecht beschermd tegen de willekeur, het onrecht en de mishandelingen van den Ambonschen landvoogd Joachim Roelofszoon van Deutecom. Wat was er namelijk gebeurd? De Hollandsche ambtenaren vergden in deze landvoogdij van de inlanders te zware diensten, behandelden hen daarbij zeer slecht, scholden hen uit en sloegen hen zelfs. Het gevolg hiervan was, dat er niet alleen erg en herhaaldelijk werd geklaagd, maar ook dat de menschen wegliepen. Ds. Vertrecht, van wien getuigd wordt, dat hij was een »zeer ijverig, geleerd en godtsalig arbeider," had een begin gemaakt met het opschrijven van de namen der inlanders. Hij deed dit »uit een christelijk en goed inzigt," en met het doel om een nauwkeurige contrôle te kunnen houden over de vorderingen van het bekeeringswerk, waarin hij levendig belang stelde.

De goede verstandhouding was reeds verstoord. In het bijzijn der ouderlingen had de Landvoogd de predikanten uitgemaakt voor »ontstichters", en meer bepaald Ds. Vertrecht in het openbaar, ten aanhooren van iedereen 24 Oct. 1635 in het kasteel uitgescholden voor »een Judas, een vleesch-dief, een woekeraar," enz. Eindelijk, 1636, had de Landvoogd den predikant in zijn dienst geschorst en opgezonden naar Batavia. Maar de kerkeraad der hoofdstad, in deze zaak door de regeering geraadpleegd, besloot na onderzoek der stukken, den opperlandvoogd te verzoeken, zulk een gedrag der heeren landvoogden in het toekomende te voorkomen, den Ambonschen kerkeraad in billijkheid te handhaven, Ds. Vertrecht in zijn dienst, traktement en zitting ter vergadering van den kerkeraad te herstellen, hetgeen ook geschied is. In twee dingen had Ds. Vertrecht minder goed gehandeld: eens had hij aan de classis van Amsterdam geschreven over de bekeering der heidenen, regelrecht en daarbij den Bataviaschen kerkeraad gepasseerd; den

---

[1]) VERBEET, *Memorie* ..., bl. 7, 39.
V. D. CHIJS, *De latijnsche scholen* ..., bl. 170.
Zonder voorkennis van den kerkeraad was Ds. Br. in het armenhuis geplaatst. Dit college beklaagde zich hierover bij de regeering. Men besloot dat hem (Br.) zijn traktement tot zijn dood zou uitbetaald worden.

anderen keer had hij een inlandsche vrouw buiten weten van den kerkeraad aangespoord om met de Amboinezen ten H. Avondmaal te gaan. Over beide handelingen werd hij berispt. Vertrecht was een zeer verdienstelijk predikant, ervaren in het Maleisch en Formosaansch, in welke laatste taal hij een katechismus, leerredenen, enz. had opgesteld. Een tijd lang is hij de oudste van al de Indische predikanten geweest, en had zijn verband drie malen uitgediend [1]).

Een rijke bron van twist en oneenigheid in de kerk van Batavia was in de 17de eeuw de vraag: of de »buitenpredikanten," zij die niet vast op de hoofdplaats gevestigd waren, de nieuw aankomenden, en allen, die er slechts tijdelijk verblijf hielden, zitting mochten hebben in de vergaderingen van den kerkeraad aldaar, en, zoo ja, onder welke voorwaarden. In het midden der 17de eeuw beweerden de Bataviasche broeders, dat *zij* alléén een concludeerende stem, de andere leeraars slechts een adviseerende hadden. In verschillenden geest werd herhaaldelijk 1649, 1650, 1654, 1683, de vraag beantwoord, soms ook geheel anders door de regeering, dan door de kerkelijken. Evenzoo aangaande hetzelfde punt omtrent den predikant van het eiland Onrust in 1725, welke gemeente meer dan een eeuw lang haar eigen leeraars gehad heeft [2]).

Praeses van het college was beurtelings om de maand een der Bataviasche predikanten [3]).

Nog vermelden we hier, dat we aangeteekend vonden, dat er in 1650 te Batavia een ouderling was, die lezen noch schrijven kon.

De kerkeraden der overige gemeenten in Indië, die van Amboina, Colombo, Timor, de Molukken, Malakka, enz. waren doorgaans zeer eenvoudig en op gewone wijze samengesteld [4]). Die van laatstgenoemde plaats bestond in het begin der 18de eeuw uit den

---

1) *Verhandd. Batav. Genootsch.*, XVIII, 421.
Tijdschr. v. I. Taal-, Land- en Volkenk., VI (1857), 104.
Godgel. Bijdr., 1869, bl. 377.
Allg. Miss. Zeitschr., IX, 91.

2) *Miss. van Gouv. en Raden aan den Kerkenraad van Bat.*, 10 Sept. 1650.
Resol. v. XVII, 10 Jan. 1654.
HOFSTEDE, t. a. p., I, 88—90.
BUDDINGH, t. a. p., bl. 18.

3) VERBEET, t. a. p., bl. 14.

4) *Resol. v. Gouv. en Raden van India*, 13 Nov. 1716, pag. 806.

predt., 2 ouderlingen en 4 diakenen. Die te Colombo uit den pastor loci, 4 ouderlingen en 4 diakenen [1]).

Maar op Ceylon waren er drie consistoriën of kerkeraden, die te Colombo, te Gale en te Jaffna, welke bestonden »uit al de geestelijken der stad, met 2 of 3 ouderlingen (leeken) en zes diakenen." Proponenten en inlandsche predikers hadden er geen zitting. De predikanten waren ambtshalve bestendige leden; de ouderlingen en diakenen traden telkens na zekeren tijd, voor de helft af. De kerkeraad koos zich zelf telkens weer in; maar op die keus was de bekrachtiging der regeering noodig. De diakenen waren bijna alleen voor de armenzorg. Onder hun beheer was een diakoniefonds. In den kerkeraad had ook een kommissaris-politiek zitting. Er was een praeses, scriba en en een epistolarum scriba. Men vergaderde tweemaal in het vierendeeljaars [2]). De kerkeraad van Colombo werd beschouwd als de eerste in rang op Ceylon. Hij behandelde alle belangrijke aangelegenheden tusschen de regeering in het moederland en de andere consistoriën van het eiland [3]). Ze zonden jaarlijks brieven aan de bewindhebbers der O.-Ind. Compagnie, en aan de classis van Amsterdam, Walcheren, Delft, Delfland, Schieland en Noord-Holland, behelzende een algemeen verslag over de kerk en het Christendom in de kolonie. De onderwerpen, waarover in deze brieven gehandeld werd, waren gewoonlijk: een opgaaf van het aantal predikanten, waar ze geplaatst waren, op welke voorwaarden; welke gestorven, gepensioneerd, welke aangekomen, weggegaan waren; de arbeid der proponenten, de toestand der Europeesche gemeenten, de staat der inlandsche kerken, het seminarie, en verder eenige statistische gegevens. Ook noodigde de regeering in 1718 de kerkeraden van Gale en Jaffna uit, om éénmaal 's jaars een volledig verslag in te zenden aan die van Colombo. De correspondentie was vrij en onbelemmerd; de brieven werden verzegeld afgezonden, om met de Gouvernements depêches te zamen naar Nederland te worden vervoerd. Nog in 1849 waren in de archieven twee of drie bundels brieven van de verschillende vaderlandsche classen voorhanden, behelzende hare antwoorden op de jaarlijksche rapporten van Ceylon, waaruit ook de groote belangstelling blijkt der Nederlandsche kerk in de koloniale. De Indische broeders vonden bij de

---

[1]) LUDOVICI, *Lapid. Zeylan.*, introd. rem., bl. 7.
[2]) MUNNICH, t. a. p., I, 73—75.
[3]) LUDOVICI, t. a. p., bl. 7.

Hollandsche kerkbesturen ruimschoots ondersteuning, troost, bemoediging, deelneming, raadgevingen, opwekking, vermaning en hulp. De brieven dier classis zijn vol aanmoediging en Christelijke sympathie [1]). Ook ontving men in Indië jaarlijks een copij van de synodale akten der vaderlandsche kerken [2]).

Van 1648 af vormden de diakenen en ouderlingen te Batavia twee afzonderlijken colleges. Vroeger maakten ze te zamen één lichaam uit. Door Heeren XVII werd 18 Nov. 1658 last gegeven, dat de diakenen mede aan de »censura morum" en aan de verkiezing der ouderlingen zouden deelnemen [3]). Doch omtrent andere zaken zitting te nemen en te stemmen, werd hun geweigerd. Die censura morum, die kerkelijke tucht was eens gestremd door den Gouverneur-Generaal Jacques Specx in 1631; iets waartegen de predikant Justus Heurnius, die ook bij een andere gelegenheid in het belang van een onschuldig ambtgenoot tegenover dezen opperlandvoogd een grooten zedelijken moed ten toon spreidde, zich krachtig verzette. Maar toegepast werd die kerkelijke censuur o. a. ook op drie diakenen en één ouderling. Ontslagen n.l. werden de diakenen: Laurens Put, 26 Jan. 1637; Pieter Hackius, 22 Nov. 1649: en Cornelis van Outhoorn, 15 Jan. 1685; en de ouderling Den Baillu 8 Jan. 1653 [4]). Over de vraag, of het recht om deel te nemen aan de keus der ouderlingen hun toekwam, had men in 1657 naar het vaderland geschreven. Te Ternate was men op het eind der 17de eeuw niet meer vrij in de verkiezing der ouderlingen en diakenen. Cornelis van der Duin, Gouverneur van de Molukken, 1692—1696, eischte, dat de kerkeraad aldaar een voordracht van twee personen zou indienen, waaruit hij, de landvoogd, alsdan mocht kiezen. Het was noodig, dat uit Batavia de Gouverneur-Generaal Willem van Outshoorn, 1691—1704, aan de regeering van Ternate een brief schreef, 25 Febr. 1694, waarin duidelijk verklaard werd, dat het aanbieden van een dubbeltal »*in strijd was met de kerkelijke gewoonte*", en daarom die opgaaf voor

---

1) LUDOVICI, t. a. p., bl. 8.

2) MUNNICH, t. a. p., I, 76—78, 79.

3) Eens beklaagden de diakenen zich er over, dat ze tot de *censura morum* niet opgeroepen waren.

4) BRUMUND, t. a. p., bl. 46, schijnt zich te vergissen; hij noemt een grooter getal.

den kerkeraad niet langer verplichtend [1]). Te Banda werd het houden der vergadering van den kerkeraad eens door de politieke macht ten eenenmale verhinderd.

Wat betreft de correspondentie met de vaderlandsche classes, de brieven, door den kerkeraad van Batavia aan die kerkbesturen in Nederland gezonden, droegen soms de blijken van lichtgeraaktheid en kitteloorigheid. Ze bevatten niet zelden (23 Dec. 1647) »misduiding van goede intentiën, scherpe steecken, ende gansch onvriendelijke redenen." Men was in Holland dan ook 9 Oct. 1714 verplicht, dat college te Batavia aan te bevelen, »zich in 't aanstaande bij zijn brieven van zedige expressiën te bedienen." Daarentegen kwamen uit Indië klachten over de onbeduidendheid der Nederlandsche brieven, 30 Dec. 1644. Men was misnoegd, »omdat die brieven zoo kort waren, zoo weinig berichten bevatten uit het vaderland." En toch behelsden ze veel kerkelijk nieuws uit »patria." Tegenover de beschuldiging van het aanslaan van een scherpen en onvriendelijken toon in de brieven uit Indië, stond niet zelden de klacht van hooghartigheid. Toch was de toon der Hollandsche in het midden der 17de eeuw nog de beste.

Dezelfde kerkeraad van Batavia nam het zeer kwalijk, als iemand buiten hem om, particulier, schreef aan de classes in Nederland. Dit had o. a., gelijk wij boven zagen, Ds. Jacobus Vertrecht gedaan in 1646 of 1647 over de nieuw gevonden eilanden en de hope op de verbreiding des Christendoms aldaar, en een ander..... (de broeders te Batavia hielden Robertus Junius er voor) omstreeks denzelfden tijd over den staat der kerk op Formosa, enz. Dat er niettegenstaande het stelsel van geheimhouding en het verbod om particuliere brieven over openbare belangen te schrijven, vele epistels van bijzondere personen naar het moederland gezonden werden, blijkt duidelijk. De classes wisten soms veel meer dan Heeren XVII vermoedden. Die classes — we herinnerden het reeds met een enkel woord — vermeldden in hun brieven naar O.-Indië geregeld: de benoemingen, ziekten, het overlijden der hoogleeraren in de godgeleerdheid, het beroep, de verplaatsingen, het overlijden van geachte predikanten — voornamelijk der steden — meestal der grootste plaatsen, enz. En toen de synode van Noord-Holland het schrijven aan den kerkeraad te Batavia begon na te laten, werd ze daaraan door

[1]) VERBEET, *Memorie*, bl. 51, 52.

de Indische broeders ernstig herinnerd [1]). Zelfs besloten de bewindhebbers der O.-Ind. Compagnie genoemde synode en de classis van Amsterdam te verzoeken, om ten behoeve der kerken van Batavia de *Acta synodi* te laten overschrijven [2]). Zoo moest ook jaarlijks een *Extract* van Indische kerkelijke zaken door de classis aan de synode medegedeeld worden, volgens art. 27 van de synode te Edam gehouden in 1643, en dergelijke extracten uit de synodale acten van Zuid- en Noord-Holland achter de *synodale acta* van Utrecht gevoegd worden (1659) [3]). De predikanten van Batavia zonden daarvoor dan ook een dankzegging naar Nederland in 1730, er het verzoek bij voegende, daarmede te willen voortgaan [4]).

Te Paleacatte klaagde men in 1650, dat hun de kerkelijke brieven uit het vaderland niet werden medegedeeld. Omtrent het overzenden dier brieven vinden we aangeteekend, dat de regeering in Indië reeds gedurende het eerste kwartaal der 17de eeuw daarop nauw regard nam, en ook in 1626 bevel gaf om middelen te zoeken ten einde de brieven van de O.-Indische kerken aan die in Nederland zeker en veilig te bestellen. Dit had soms zijn eigenaardige bezwaren. Gewoonlijk geschiedde het door tusschenkomst van den kerkeraad van Batavia. Op de beschuldiging, in 1648 uitgebracht, dat de brieven waren opgehouden, verdedigde men zich zoo goed men kon. Met het jaar 1653 begon de gewoonte, dat alle aankomende en afgaande brieven door den politieken kommissaris gelezen en alle brieven *open* naar Nederland werden verzonden. De last daartoe was gegeven door de bewindhebbers der Compagnie; maar er werd deerlijk over geklaagd. Nog moeten we vermelden, dat in 1666 door verstrooiing der retour-vloot de naar het vaderland gezonden brieven verloren gingen tot groote droefheid en teleurstelling der Amsterdamsche broeders.

Gelijk in het vaderland was de eigenlijke en voornaamste functie der diakenen: het opzicht hebben over de inkomsten der armen, het onderhoud van het weeshuis en andere gestichten van liefdadigheid, de herstelling der gebouwen van de latijnsche scholen enz., alles volgens Art. 26 der Kerke-orde van 1643. Te Ba-

---

[1]) *Brief van Batavia aan de synode van Noord-Holland*, dd. 6 Nov. 1713.
[2]) *Resol. van XVII*, 16 Oct. 1686.
[3]) *Resol. Syn.*, I, 235. Indische, en 1702, § 32.
[4]) *Miss. Kerkenraad Amst. aan class. Amst.*, 10 Sept. 1731.

tavia was de hoofdsom van het fonds der diakonie in 1626 vierduizend gulden en in Jan. 1628 reeds 8000. In één jaar 1633—'34 waren die geldmiddelen vermeerderd met 2000 rijksdaalders [1]). Om eenigszins te kunnen oordeelen over den aard dier inkomsten laten wij hier volgen een uittreksel uit het kasboek der diakonie te Batavia van een gespecificeerde rekening van 1632—1636. Daarop komt het volgende voor:

»Vele inkomsten van legaten van op de schepen of in de stad overleden personen;

vele inkomsten van boeten voor wetsovertreding;

van 't garnizoen van 1632—'38 aan de diakonie gelegateerd *f* 625.14,14;

legaten van hetgeen N. N. op zijn vrijworden voor zijn getrouwigheid had laten staan;

schippers schenken hun gagie (*f* 210) aan de diakonie;

de condemnatien in de scheepsboeken voor de armen;

1636 Jan Block, ziekentrooster, gecondemneerd $1/2$ maand gagie *f* 20."

En terwijl reeds in 1639 uitdrukkelijk gewag wordt gemaakt van het »overvloedig inkomen" der diakonie te Batavia, in tegenstelling met die van Amboina, waar men behoeftig was, zoo klom die voorspoed gedurig. In de tweede helft der 17de eeuw was ze in de hoofdstad van N.-Oost-Indië »zeer rijk"; o. a. lag er een groote erfenis renteloos [2]). Omtrent het invorderen van gelden had de kerke-orde van 1643 in Art. 19 voorgeschreven: »dat de diakenen precies alle maanden de inkomsten der kerken naarstelijk zouden invorderen, en bijaldien iemand weigerde satisfactie te doen, zullen dezelve, met voorgaande advijs van den kerkenraad door publieke autoriteit daartoe vermogen te constringeren." En toen in de tweede helft der vorige eeuw de hoofdplaats van Indië, vroeger »*de parel van alle Indische steden*," tot algeheel verval kwam, en daardoor ook de kerk en gemeente der Lutherschen aldaar achteruit gingen, werd er ter harer instandhouding, op voorstel van Ds. Johannes Hooyman [3]) en met goedkeuring

---

[1]) BRUMUND, t. a. p., bl. 76, 84.

[2]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 150.

[3]) De predikant Hooyman schreef over den landbouw, de suikermolens, de indigo-cultuur, de eetbare vogelnestjes, enz. Hij bezat het land *Pondok-Gedeh* bij Buitenzorg, later compagnie's eigendom, en weer verkocht 5 Nov. 1833. Hij werd op dat land doodgeschoten in 1789. Een afbeelding bestaat van dit landhuis, in folio, met kleuren, gelithografeerd bij P. W. v. d.

der regeering, door gansch Indië een algemeene collecte gehouden door tusschenkomst en met hulp van alle gebieders op de etablissementen der O.-Ind. Compagnie [1]).

De diakenen, de predikanten en de ouderlingen mochten, ook zonder machtiging van den kerkeraad, als de nood het eischte, aan een persoon of huisgezin een kwart, een halve reaal, een reaal, op zijn meest twee realen op eenmaal uitdeelen; maar men moest daarvan opgaaf doen aan den cassier." (Art. 22, Kerkeorde van 1643). Minder gepast mag het genoemd worden, dat men omstreeks 1648 de maandgelden [2]) door de diakonie liet betalen.

Meer dan elders kwamen in Indië onbeheerde nalatenschappen voor, evenzeer als verregaande onnauwkeurigheid bij de bestemming van legaten. Al vroeg moest de regeering door voorschriften tegemoet komen aan de onduidelijkheid of onvolledigheid in uiterste wilsbeschikkingen. Daarom bepaalden de Heeren XVII, 4 Aug. 1616, dat legaten, die »simpelijk aan den armen waren gemaakt, ten goede zouden komen aan de armen van de stad, van waar de testateur was uitgevaren." Ongetwijfeld heeft het armenfonds van menig vaderlandsch dorp en stad daarvan geprofiteerd. Maar ook zonder die omstandigheid heeft meer dan één Nederlandsche gemeente genoten van den Indischen overvloed. Want reeds vóór genoemd besluit genomen was, 3 Jan. 1613, verzochten de diakenen van de hervormde gemeente van Amsterdam van de bewindhebbers der O.-Ind. Compagnie eenige subsidie voor den nood der armen aldaar [3]). Zij kregen ze ook en wel een jaarlijksche, die somwijlen klom tot een bedrag van 1200 gulden [4]) (toen een belangrijke som). Zoo was er in Indië een collecte gehouden voor de behoeftige bewoners van Bergsland. Te Batavia alléén had men 2000 Realen van achten gegeven. De Gouverneur-Generaal Kor-

---

Weijer te Utrecht. Een *facsimilé* van hem zelven vindt men in het *Gedenkb. van het Batav. Genootsch.* (Zie: *Verh. Bat. Gen*, I, 3e dr., 1825, 134 volgg.; III, 2e dr., 1824, 297 volgg.; *Java-Courant*, 2 Nov. 1833; *Soerab. Handelsbl.*, 29 Maart 1881).

[1]) DOMELA NIEUWENHUIS en SCHULTZ JACOBI, *Bijdr. tot de geschied. der Luth. kerk.*, III, 99.

[2]) Hiermede zal wel niets anders bedoeld zijn dan traktementen. Nog is deze uitdrukking in dien zin gebruikelijk bij de zeelieden van onze koopvaardijvloot.

[3]) *Handd. Kerkenraad Amsterd.*, Dl. 4, p. 48, 52.

[4]) *Protocol Amsterd. Kerkenraad*, 30 Jan. 1653, Dl. 9, bl. 2, 39, 68, 143, 191 vs., 241.

nelis van der Lijn schonk 400, de Raad van Indië Gérard Demmer[1]) 604 Realen van achten. Het overige had de gemeente bijgedragen. De Heeren Meesters beslisten 26 Oct. 1650, dat het door de 2 genoemde personen gegevene bedrag, 1004 Realen zou uitbetaald worden voor de armen van Bergsland; maar dat de resteerende 996 Realen moesten blijven voor de diakonie te Batavia. En toen de Deputati ad res indicas er op aandrongen, dat ook de andere helft der collecte mocht uitbetaald worden (1651), besloten de bewindhebbers in Nederland den Gouverneur-Generaal en Raden aan te schrijven, dat men zich in het toekomende voor zoodanige collecten moest wachten, 4 Mei 1652[2]).

Vaak hebben de vaderlandsche kerken schitterende geschenken ontvangen van Indische personen. We herinneren hier alleen slechts aan de gouden bekers en schotels in de groote kerk te Dordrecht en aan de zilveren doop- en nachtmaals-serviezen in de beide andere kerken, en het koperen hek aan het koor der groote kerk terzelfde stede, geschonken door de familie Diodati[3]). Opmerkelijk is ook het rijke legaat — het grootste dat ooit de diakonie van Vlissingen ontving — van Jan de Feber, overleden op Ceylon, die in 1734 de armen van Vlissingen tot zijn universeel erfge-

---

[1]) Ger. Demmer, ex-Gouv. van Amboina en Admiraal eener retourvloot van acht schepen, dic in 1653 een lading naar Nederland bracht, waard *f* 2,974809-16-4. De namen der bodems waren: *De Perel*, *Princes Rojaal*, *Malakka*, *De Olifant*, *De Walvisch*, *'t Hof van Zeeland*, *De Provintien*, *Enkhuizen*. Slechts vijf bereikten de Kaap de Goede Hoop. (Zie: VALENTIJN, *Neerl. Mogentheit*..., bl. 212, 232 volg.; V. RECKLINGHAUSEN, t. a. p., II, 358; DASSEN, bl. 87 volgg.; THEAL, *Chron.*, p. 47).

[2]) Verzoeken tot dergelijke collecten, zooals voor den opbouw van bedehuizen te Heidelberg, te Creutznach, te Hoorn (Luth. gem.) kwamen dikwijls voor in Indië; maar werden niet altoos ingewilligd. (*Real.*, I, 300, 450; II, 100, 104).

[3]) *Orde der lijdensteksten en feeststoffen bij de herv. gemeente te Dordrecht* (1820), bl. 152. Ook werd door een Diodati aan de armen te Middelburg in 1733 gegeven 50 rijksd. Behalve Philippe, Joan en Simon (zie Hoofdstuk *Weldadigheid*) leerden wij nog in Indië kennen Salomon Diodati, Onderkoopman, daarna (1719) commissaris van huwelijksche zaken, vice-praeses van dat college (1720), later Schepen (1726), Koopman en secretaris van weesmeesters (1727) te Batavia. Oorspronkelijk schijnen de Diodati's van Zwitserland, uit Genève afkomstig te zijn. (Zie: NAGTGLAS, *Kerkeraad v. Middelb*, bl. 194 volgg.; *Personalia*, in voce; *Pridham*..., Mauritius [Lond. 1849], p. 12; en SCHOTEL, *Kerk. Dordr.*, II, 170 volgg.). Nog meer en groote legaten ontving de diakonie te Middelburg uit Indië in 1707 en 1721 van *f* 3000 en *f* 800: — (NAGTGLAS, t. a. p.).

naam maakte voor de som van £ 4808:2:8 (*f* 26.348,80)[1]).
Op Ceylon ontvingen de armenfondsen hun inkomsten ten deele van de geldelijke boeten bij de rechterlijke pleidooien [2]).

Het bevoordeelen van de armen door testamenten en legaten moest in de hand gewerkt worden, overeenkomstig den wensch der bewindhebberen van de O.-Ind. Compagnie. Maar in den beginne brachten die testamenten, gemaakt in O.-Indië, weinig voordeel aan voor de armen [3]). Al stonden de bewindhebbers der O.-Ind. Compagnie toe, dat zulke uiterste wilsbeschikkingen gemaakt werden, »'t effect" ontbrak [4]). Daarom verzochten de broeders van Batavia in Dec. 1638, dat de legaten en testamenten aan de armen mochten worden uitgekeerd. Met name had dit betrekking op het legaat van Dirk Abs of Dirck Apts of van Abs. In zijn testament had hij de diakonie bedacht, maar het legaat was den armen onthouden, 1638. Daarom verzocht de kerkeraad van Batavia, 1639 en '40, dat die schenking mocht uitbetaald worden. Hoe wonderlijk men soms met zulke erfmakingen omsprong, moge uit de volgende mededeeling blijken, die ik hier letterlijk terug geef. Het gebeurde in 1640.

In de classicale vergadering van Amsterdam op 10 Sept. van genoemd jaar werd »voorgeleezen seeckeren brieff geschreeven uijt Oost Indien, in de welcke betuijcht word seecker legaet in Indien bij Clara Struijs aen de armen van de Gereformeerde kercke gemaeckt, te sijn vervreemt aen de armen van de weederdoopers. Vindt de vergaederinge goedt, dat de broeders gedeputeert tot de Indische Saecken, den persoon, door den welcken deese penningen uijtgereijckt zijn sullen aanspreecken, ende is eenen Lieven Pieterss, woonende op 't Rockin. Sullende Gedeputeerden hier na vernemen ende ter naester vergaderinge rapport doen." . . . .
. . . .

»Aengaende het testament uijt Oost Indien, daer van in de voorgaende Classe openinge gedaen is, wordt gerapporteert, dat Lieve Pieterss dat testament hadde overgelevert aen de HH. Burgemeesteren deeser steede (Amsterdam); ende dewijle daer in

---

1) VROLIJKHERT, *Vlissingsche kerkhemel*, (te Vliss. en Middelb. 1758), bl. 259, 260.

2) MUNNICH, t. a. p. II, 7.

3) *Handd. Kerkeraad Amst.*, 22 Dec. 1616, Dl. 4, bl. 190, en Dl. 5, bl. 171.

4) *O. Ind. Brieven*, N°. 68*d*, N°. 73*a*, N°. 198*d*, N°. 111, f. cl. 80.

stondt van de armen van Amstelredam, dat haere Eers. [1]) verklaert hadden, door de Armen te verstaen de weeskinderen deeser steede die se uijt kracht van dit testament seshondert guldens hadden toegevoecht. Doch dat bij seeckere gelegentheijdt noch vier hondert guldens vervallen waeren in de handen van de Diaconen der gemeijnte, die bij de weesmeesters geeijscht zijnde, waeren door tusschenspreecken van de HH. Burgemeesteren de diaconie bijgebleven. De vergaderinge vindt goedt aen de kercken in Oost Indien de gelegentheijdt van deese saecke overteschrijven, ende met eenen te versoecken, dat in het toecomende gelett werde bij degeene, die eenich testament den armen der Gereformeerde gemeijnte willen maecken, dat gespecificeert werden de armen van de Neederduijtsche gereformeerde kercke."

Daarom verzochten de Deputati ad res indicas van de classis van Walcheren en van Amsterdam herhaaldelijk, in 1647, '48 en '49, dat »prompte ordre mocht worden gestelt tot betaling van de legaten [aan de Diakonie (die seer zware lasten heeft)] aan deselvige bij testament lang voor dezen gemaakt; terwijl in sommige plaatsen het inkomen der armen seer kleen is...." Eene Resolutie van Heeren XVII in dien geest, dd. 14 Sept. van laatstgenoemd jaar, was het antwoord op het verzoek. Wie het oordeel van Hugo de Groot over zulke testamenten in Indië wil leeren kennen, hij raadplege: *Vervolg op het Leven van Hugo Grotius*, door Brandt, door A. van Cattenburch, p. 277, 375, 376.

De diaconiemiddelen van de armen te Amboina waren als volgt:

	ontvangst	. .	*f* 1014-17-0
	uitgaaf	. . .	» 630-36-0
			Rijksd
in 1660	bedroeg	. . .	» 1768-36-0
» 1670	»	. . .	» 3992- 5-0
» 1680	»	. . .	» 15507- 1-0
» 1690	»	. .	(niet opgegeven).
» 1691	»	. . .	*f* 13299-39-0
» 1700	»	. . .	» 14524-42-0
» 1710	»	. . .	» 12825- 4-0

Ds. Abraham Rogerius oordeelde na zijn terugkomst uit O.-Indië, 1648, en adviseerde aan de classis van Amsterdam, dat

[1]) »Eers.(same"?) Burgemeesters.

het voor de kerk dienstig zou zijn, »dat ook de diakonije hare profijten mocht genieten van de boeten in de rechtbanken en elders voorvallende." Tot dat *elders* behooren ook de kerkenboeten, zooals het volgende geval leert.

Bij het examen ter bevordering tot prop. van Cornelis van der Sluis, 8 April 1678 te Amboina door Ds. Cornelius de Leeuw geëxamineerd, in 't bijzijn van 3 andere predikanten, van den Ambonschen Landvoogd en van alle de ouderlingen der Ambonsche gemeente, werd de examinator Ds. de Leeuw over verscheiden onregelmatigheden (»onordentelijkheden") gestraft met eene boete van zes Rijksdaalders voor de Armen, met bedreiging van, zoo hij iets diergelijks weer deed, zou hij 25 Rijksdaalders verbeuren. Ook werd bepaald bij Resolutie van Gouv. en Raden dd. 22 Januarij 1700 dat kerkmeesters in Amboina mogen niets genieten van het geld bij 's Heeren Avondmaal gecollecteerd wordende, als zijnde voor de armen.

Amboina had de volgende kerkelijke bedienden voor de kerken en scholen:

Predikanten	4
Krankbezoekers, onder welke een provisioneel .	4
Kosters	1
Inlandsche schoolmeesters	61

Valentijn noemt met namen voor Amboina 36 ouderlingen, 24 diakenen; voor Honimoa 157 ouderlingen, 119 diakenen; voor Oma 10 ouderlingen, en voor Noussalaut 6 ouderlingen; voor beide laatstgenoemde plaatsen geene diakenen.

De XXIII^ste Ambonsche Landvoogd Robbert Padbrugge matigde zich in 1683 hunne benoeming aan. De leden der regeering en de personen van het bestuur hadden zich reeds vroeger, 1664, onttrokken aan die kerkelijke ambten. Evenals te Banda geschiedde in 1693 [1]), werd ook hier (Amboina) de diaconie afgescheiden van den kerkeraad. In 1710 was de voórzitter van genoemd college (kerkeraad) hier, te Amboina, een Roomsch-Catholijk persoon. De inlandsche ouderling, die met den predikant medeging op eene bezoekreis, ontving $^1/_2$ last rijst, 25 ℔ vleesch, 25 ℔ spek en 7 flesschen knijp of arak. De ouderlingen en diakenen werden in de 2de helft van de zeventiende eeuw in de Molukken, nadat ze door den kerkeraad gekozen waren, 3 malen

---

[1]) Resol. G. G., 14 Jan.

afgekondigd voor de gemeente, en daarna in hun kerkelijk ambt bevestigd.

Rijklof van Goens, de oudere, ordinair Raad van Indië en Landvoogd te Colombo, gaf 11 Juli 1667 een nieuwe — van een vroegere vind ik nergens gesproken — instructie aan den kerkeraad of de kerkeraden op Ceylon. Ze was opgesteld 25 Dec. 1665 en door den Gouverneur-Generaal goedgekeurd. Ze schijnt vooral voor de diakenen voorschriften behelsd te hebben. De macht, het recht en de bevoegdheid om personen tot den heiligen dienst te ordenen, had de kerkeraad van Colombo niet; daartoe moesten de candidaten een bijzondere aanstelling hebben van de Hollandsche classes; en zelfs deze was niet voldoende zonder eene machtiging van de O.-Ind. Compagnie [1]). Ook hier waren de armenfondsen gesticht door boeten van rechtszaken, enz. [2]). Maar bij resolutie XVII, dd. 3 April 1742 werden die kerkboeten op Ceylon afgeschaft. Voor de dorpsgemeenten van dit eiland had men inlandsche kerkeraden; ze waren evenwel ondergeschikt aan die van de hoofdplaats van het Ditstrikt, waaronder ze ressorteerden [3]).

In de vergadering van den kerkeraad, gehouden 11 Febr. 1666 in de consistorie-kamer, werd door den Zeevoogd en superintendent Rijklof van Goens een schijnbaar onbeduidende nieuwigheid ingevoerd, maar die later toch betreurenswaardige gevolgen, had. De politieke kommissaris, Isaac de St. Martin, kreeg voor zich aan het hooger einde der tafel, waaraan men plaats moest nemen, een scharlaken rood tafelkleed; de predikanten slechts een groen. Dit was geheel in strijd met de kerkelijke usantiën, zoowel in Indië, als in het vaderland. Men correspondeerde er over met de naburige kerken van Gale, Jaffanapatnam, enz. en verzette er zich krachtig tegen met dit gevolg, dat het voor den vervolge werd nagelaten. Toch kostte de ergernis hierover Jacobus Maxwel, vroeger predikant in Engeland, zijn ontslag [4]).

De Lutherschen te Batavia kozen in Aug. 1743 acht notabele lidmaten tot opzieners der gemeente, die belast werden met het besturen en regelen van alles wat op de stichting hunner nieuwe kerkgemeente betrekking had. Men schreef aan den Amsterdam-

---

1) LUDOVICI, t. a. p., bl. 8.
2) MUNNICH, t. a. p., II, 7.
3) LUDOVICI, t. a. p., bl. 7.
4) HOFSTEDE, t. a. p., II, 104.
NEURDENBURG, t. a. p., bl. 118, 119.

schen Lutherschen kerkeraad, stelde de bezoldiging vast van twee predikanten — ieder *f* 1800 's jaars met vrije woning, en als uitrusting voor de reis naar Java *f* 600, alsmede van kerkelijke bedienden (een voorzanger bij die gemeente ontving *f* 100 's maands) [1]), en ontbood de noodige bijbels en gezangboeken. De nieuwe kerkeraad hield zitting 21 Aug. 1746, ter gelegenheid der eerste godsdienstoefening dezer gezindte [2]).

Twee grootere, meer uitgebreide kerkvergaderingen zijn in de zeventiende eeuw op Ceylon gehouden. Het was een soort van classen of synoden. Beide waren bijeengeroepen ter verbetering van ingeslopen »abuizen" [3]) en hadden plaats te Colombo. De eerste duurde van 24 Febr. tot 3 Maart 1659 [4]). In de tweede bijeenkomst, de aanzienlijkste, werden de voornaamste Ceylonsche gemeenten, die van Colombo, Gale en Jaffanapatnam, vertegenwoordigd. Zij werd gehouden op last van den Landvoogd, Rijklof van Goens, in 1668. De zitting duurde 16 dagen, van 14 Maart tot 3 April. Een commissaris-politiek was er bij tegenwoordig. Men kwam bijeen des vóór- en namiddags. De vergadering bestond uit vier predikanten en twee ouderlingen. Een der eerstgenoemden was praeses, een scriba, een assessor. Notulen werden geregeld opgemaakt en onderteekend. Als leden worden genoemd: Jacobus Burenius, Servatius Clavius, Arnoldus Oorschot, Antonius Scherius, predikanten; en de ouderlingen: Mr. M. Dibbee en Benj. Belijn. Nog wordt gesproken van een superindendent of expres commissaris bij die vergadering; en als zoodanig zou dan gefungeerd hebben genoemde Landvoogd zelf.

Aan het bevorderen van orde, regelmaat en eenheid in het kerkelijke dacht men reeds vroeg. Ook in het vaderland. Op de particuliere synoden van Hoorn en Enkhuizen, gehouden respectievelijk in Aug. 1623 en '24, had men den wensch daarnaar uitgesproken. Een *Kerke-orde* moest voor Oost-Indië gemaakt worden. Een of twee jaar eer, 3 Nov. 1622, was er al over gesproken in den kerkeraad van Amsterdam. Den 14 dierzelfde maand klaagden

---

[1]) VERWIJK, *Antwoord over de krankbezoekers,* (Middelb. 1790), in: »W.W. der Zeeuwsche Maatsch. v. Wetensch.," Dl. XIV, bl. 38, Noot.

[2]) JUTTING, *De gemeente van Batavia,* in: »Domela Nieuwenhuis en Schultz Jacobi's Bijdr. tot de geschied. der Luth. kerk," II, 88, 89, 92.

[3]) Misbruiken.

[4]) HOFSTEDE, *Antwoord op de prijsvraag . . . ,* bl. 88.
Dezelfde, *O. Ind. Kerkz.,* I, 96.

de classen dier stad, dat door die van Zeeland een *Kerke-ordening* naar O.-Indië was gezonden buiten haar weten.

De eerste Indische predikant, die in dit opzicht, nl. in het samenstellen van een geschikt reglement, aan het werk toog, was Sebastiaan Danckaarts, van Amboina. Uit Indië in het vaderland gekomen, ontwierp hij een kerke-ordening bestemd voor Indië. Hij bezorgde het stuk aan de predikanten te Amsterdam, om het aan de vergadering van XVII aan te bieden. Nadat de synode het had overgenomen, werd het door genoemde vergadering goedgekeurd en in 1625 naar O.-Indië gezonden, maar door de regeering in Indië niet erkend [1]).

Onder den Gouverneur-Generaal Pieter de Carpentier werd in 1623 die eerste kerk-orde in Indië vastgesteld. Op verzoek van den kerkeraad te Batavia werd zij door Gouverneur en Raden voorloopig aangenomen, om tot nader bevel opgevolgd te worden. In Oct. van hetzelfde jaar werd ze door de classis van Amsterdam in handen van Heeren XVII gesteld met een woord van aanbeveling en het verzoek om ze te approbeeren. Maar die formeele approbatie van Heeren Majores is nooit gevolgd. Ook niet de kerkelijke goedkeuring, evenmin die der beide Hollandsche synoden als die der classis van Walcheren of van eenige andere der Nederlandsche vereenigde provinciën. En, wat het ergste was, men heeft er zich in Indië nooit bijzonder streng aan gehouden of door gebonden geacht [2]). Oordeelende, dat ze verouderd en onbruikbaar was geworden [3]), heeft men later herhaaldelijk een andere verzocht. Zelfs deden in 1631 de Bataviasche predikanten aan den toenmaligen Gouverneur-generaal Specx den voorslag, een kerkedienaar naar het vaderland te zenden, ten einde een vaste Kerde-orde uit naam van de Bataviasche broeders voor Indië te verzoeken. Specx toonde zich hiervan wel niet afkeerig, maar toch is die wensch niet vervuld.

Daarna vatte Ds. Abraham de Roy, vroeger predt. te Batavia, later te Zutphen en te Amsterdam, het plan eener Kerke-orde voor Indië op. Nog op Java zijnde, reeds in November 1632, had hij aan Prof. Ant. Walaeus te Leiden een

---

[1]) *Acta class. Amst.*, 27 Juli 1626, Dl. 3, p. 71 vs. IJPEY en DERMOUT, t. a. p., II, 317 en aantt.

[2]) HOFSTEDE, *O. I. kerkz.*, I, 58, 59, 63, 64, 65, 70, 71, 72.

[3]) Zie den *Considerans* van het aktestuk van 1643, bij VALENTIJN, *Oud en Nieuw O. Indië*, IV, B, bl. 22.

brief geschreven [1]) over den toestand der kerk in Indië; en aan die kerken den raad gegeven om zelve een Kerke-orde op te stellen en ze aan hem over te zenden. Hij zou er dan het oordeel over inwinnen van de Leidsche theologische faculteit, het advies der Synode van Zuid-Holland, en er de vereischte approbatie op verzoeken. Doch dat alles werd hem zeer kwalijk genomen. De scriba der *Deputati ad res indicas*, de Amsterdamsche pred[t]. Rudolph Petri, moest aan de Roy het misnoegen der vergadering schriftelijk meêdeelen (Resol. dd. 1 Sept. 1636). En werkelijk schijnen er vele bezwaren tegen zijn plan geweest te zijn.

Onder den voortreffelijken opperlandvoogd Antonie van Diemen (1635 — 1645) werden de kerkelijke zaken nog eens en beter geregeld [2]). Hij gaf 7 Dec. 1643 een nieuwe, meer volledige kerke-orde, bestaande uit 98 artikelen [3]). Daarin wordt achtereenvolgens gehandeld: over de »diensten" (de bevoegdheid tot het waarnemen der functien van het predikambt); over de ouderlingen en diakenen; over de vergaderingen van den kerkeraad; de bediening der sacramenten; over de censuur; en in een Bijvoegsel of Appendix, over de krankbezoekers — in het huis van den generalen Ontfang en in 't ziekenhuis; — over de schoolmeesters in 't weeshuis, en over de inlandsche in 't Bandaneesch en Malabaarsch Quartier (te Batavia); en eindelijk over de middelen om de bekeering der Heijdenen te bevorderen" [4]). — Maar ook deze kerke-orde is in het vaderland door de Staten of bewindhebbers nooit geratificeerd [5]). En daarbij rezen over deze nieuwe kerke-orde erge klachten, 4 Mei 1645, 2 Octob. 1645, 9 Julij 1646. Zoo zond ook de classe van Walcheren een brief aan de classe van Amsterdam dd. 22 Aug[s]. 1645 (geteekend door C. Somer) waarin zij klaagde over de vele vreemde en schadelijke bepalingen die voorkwamen in de »onlangs beraamde en gearresteerde kerken-orde voor Indië".

---

[1]) [Mr. GROTHE,] *Het Seminarie van Walaeus*. Utr. 1882, bl. 25, 28 Noot (Overgedrukt uit de »Ber. d. Utr. Zend.-Vereen.").

[2]) DU BOIS, *Vies des Gouv.-Gen.*, p. 134.

MUNNICH, t. a. p, II, 18.

In MS. *Catalog.* RADINK, Amst. 1867, p. 324, N°. 6036.

Java-Bode, 28 Nov. 1868, Bijv.

[3]) Het Actestuk zelf is te vinden bij VALENTIJN, t. a. p., bl. 24—34.

De voornaamste inhoud wordt ook meegedeeld in *Batavia in deszelfs gelegenheit, opkomst*, enz., Deel III, bl. 39 sqq., in het hoofdstuk over »Kerkzaken."

[4]) HOFSTEDE, *Antwoord op de prijsvraag . . .*, bl. 89.

Zelfs werd in de classis van Amsterdam gesproken over de »slavernij der kerk" door de kerke-orde van 1643: »Wij comen Eerw. Broeders, tot het geene, dat in uwe E. missive van meerder ende grooter gewichte is, zijnde de kercken-orde bij uL. geformeert, in den voorledenen jaere, ende dat na de gelegentheit op de kercke van Batavia, welcken kercken-ordre in onsen E. classen gelesen ende op alle articulen van deselve naarstelicken gelet zijnde, maken met die van den classe van Walcheren, groote swaericheijt in dezelve, ende wenschen van herten, dat sulcken kerckenorde noeijt gestelt offte als noch mochte gestellet worden, ende crachteloos blijven, oordeelende voor 1°. hierinne van uwe E. al te verre gegaen te zijn, bij de handt nemende een sulck werck, het welcke geene kercke des Vaderlants, geennen classe, geennen particulieren sijnode te doen staet, maer na de oude ende loffelicke practijcke ende ordre der kercke altoos van Nationale ende provinciale sijnoden is bij de handt genomen geworden. Wat kercke des vaderlants, hoe groot, hoe aensienlicke dat sij oock mochte wezen, zoude dit derven bestaen. 2°. So oordeelt onsen classis, dit werk gantz onnoodigh geweest te zijn, dewijle de kerckenordeninghen van 't vaderlandt, met de welcke alhoewel d' eene van de andere wel wat is verschillende, den E. classis verstaat, dat U. L. u also wel haddet connen behelpen, als de kercken des Vaderlants haer nu so veelle jaeren, daermede hebben moeten behelpen, dies te meer, dewijle de Ed. Hoog. Mog. heeren Staten eenighe jaren geleden, hebben gearresteert, dat een ijegelicke kercke soude blijven, bij de ordre, die zij tot daer en toe gebruijkt hadde. 3^{e}. So oordeelt onsen E. classis, deze kercken-ordre der kercke ende kerckelijcken persoonen ten hoochsten nadeelich ende schadelick te wesen, het recht en de vrijheijt van deselve weg te nemen, door al te groote communicatie met de politijcke heeren, meer als eenige kercke hier te lande; item, dat den kerckeraedt niet en sal vermogen, eenighe saken van gewichte te besluijten, dan met voorkennis ende advijs van de politijcken; voorts dat zij nietz gewichtigs van kerckeliche saken mogen overschrijven in 't vaderlant, zonder kennisse van den Ed. Generaal etc. Versecker Eerw. Broeders, so blijckt uijt dese gantze kerckenordre, datter ter werelt voor geene saken meerder sorge is gedragen, als voor de authoriteijt der politijcken in kerckeliche zaken; zij worden in de principaelste ende voornaamste articulen in 't minste niet vergeten. Dit is Eerw. Broeders eene sakê dewelcke wij vreesen, dat haer onheijl met dertijdt dapper sal met haar sleepen, want wat getrouwe predicanten sullen lust hebben, om derwartz te gaen, daer zij aen

sulcken slavernije zullen moeten onderworpen wesen. 4e. So oordeelt onsen E. classis, dat dit werck groote confusie baren zal, want uwe E. schrijven, dat sij aan den Ed. heer Generaal verzocht hebben, dat sijne Ed. gelieve allen kercken aan te schrijven, dat yedereen een kerckenordre formuleren zoude, na zijne particuliere gelegentheit, waer wijt te vreesen staet, dat maer enckel confusie zal comen, want daar sullen ten laetzten, soo veelle kerckenordenen als kercken wesen, het welcke niet een kerckenorde, maar een kerckelichc confusie wezen zal...." — En vreemd mag het wel heeten, dat in 1652 de classen van Rotterdam, Delft, Hoorn en Enkhuizen deze Kerke-orde nog niet kenden. Ze moesten de broeders van Amsterdam toen nog verzoeken, hun die bekend te maken.

De Kerke-orde die we het laatst behandelden regelde de meeste, zoo niet alle onderwerpen. Voor ééne zaak wenschte men een afzonderlijk reglement. Het was de bevestiging der predikanten. Ten opzichte daarvan werd volgens Resolutie van Heeren XVII dd. 10 Januarij 1654, de advocaat der O. I. Comp., Mr. Pieter van Dam gelast, eene Kerke-ordening op te stellen, om ze, nadat ze gezien, geëxamineerd en vastgesteld zou zijn, naar Indië te zenden, ten einde de consideratiën en het advies van den Gouv. Gen. en Raden daarop te vragen. Maar twee dagen later besloten Heeren Majores zich in deze te houden aan hetgeen in 1643 was vastgesteld. Die Kerke-orde van laatstgenoemd jaar was ook niet voor geheel Indië, maar uitsluitend voor de gemeente van Batavia opgesteld, blijkens het opschrift. Een voorstel om een algemeene te maken kon niet uitblijven. Abraham Rogerius [1]), pred^{t}. te Batavia, gevoelende dat de behoeften der gemeenten op de buitenbezittingen andere waren dan die van de hoofdstad, stelde voor dat men aan alle buitenkerken verzoeken zou, dat ze ieder een Kerk-orde zoude opstellen, zooals die voor hen dienstig was. En werkelijk zijn er buitenbezittingen geweest, die hun eigen Kerkeorde gehad hebben. Amboina kreeg er een 4 April 1673, bestaande

---

[1]) Zijn werk: *Gentilismus reseratus* werd in 1649 aan de Leidsche synode medegedeeld en is na zijn dood uitgegeven (Leiden 1651, 4^{0}) door een rechtsgeleerde, A(ndreas) W(issowatius), die ook de Nederduitsche vertaling : »*Open deure tot het verborgen heydendom*" (Amst. 1651) bezorgd heeft. De Hoogduitsche overzetting is van Christoph Arnold (Neurenberg 1663, 8^{0}) ; en behalve deze bestaat er ook nog een Fransche bewerking. (FABRICIUS, *Delectus argum. et syll. script...*, Hamb. 1725, p. 693 ; MORHOFII, *Poly histor.*, Lubec. 1747; I, p. 128; II, p. 6, 173).

uit 7 »artikelen" of hoofdstukken, ieder verdeeld in paragrafen. Ze handelden over:

1e Kerkelijke bijeenkomsten; 2e Sacramenten en leer; 3e De visitatie der predikanten (bezoekreizen); 4e Ouderlingen; 5e Diakenen; 6e Krankbezoekers; 7e Meesters en Scholen.

Deze Kerke-orde werd zooveel, »applicabel", overgenomen door den kerkeraad van Ternate voor hare gemeente, 6 October 1676. De Gouverneur van Ceylon, Gerrit de Heere, voerde 15 Mei 1699 op dat eiland eene afzonderlijke Kerke-orde in.

Orde, regelmaat en eenheid trachtte men naar het voorbeeld der vaderlandsche kerken te bevorderen door het uitvaardigen van doelmatige bepalingen. Onder de vroegste reglementen, ordonnantiën en instructiën vindt men reeds een Instructie voor de predikanten en ziekentroosters, waarin hun bij art. 15 uitdrukkelijk werd herinnerd, aan wiens voorschriften zij zich te houden hadden. »Eijndelijck sullen (zoo heet het daar) de predikanten en sieckentroosters in den dienst van de Compagnie naar India varende, niet vermogen van de respective classen eenige andere Instructie, nopende de bediening van haer ampt, mede te nemen, als diegene die, gelijck hier voren geseijt is, bij eenige Gecommitteerde Bewinthebberen uijtte respective Kameren van de Compagnie alwaer zij aengenomen zijn, nevens de Predikanten van haer lieden classis, onderteekent sal wesen, naer de welcke, ende geen andere, sijlieden gehouden sullen wesen hun te reguleren". Nog moeten we meêdeelen, dat 12 October 1657 de vergadering van XVII een algemeene Instructie arresteerde *voor de predikanten en de ziekentroosters, die zich in den dienst van de Generale Nederl. geöctroijeerde O. I. Comp.* begaven [1]). Ook uit deze instructie blijkt de zucht om zooveel doenlijk eenvormigheid tusschen de beide kerken, de Indische en de vaderlandsche te bevorderen. Reeds art. 1 geeft er het bewijs van. Het luidde: »Alle predikanten en ziekentroosters zullen zich in de bediening van hun ambt en beroep, reguleren naar de orde en de particuliere Instructie, die hun met approbatie van de Bewindhebbers, ten dien einde bij de classis in de respectieve steden van de kamers van de compagnie, alwaar zij aangenomen zijn medegegeven zullen worden".

De vroegste aanteekeningen aangaande kerkelijke zaken nemen

---

[1]) HOFSTEDE, *O. I. kerkz.*, I, 29, 118.

een begin met het jaar 1620 bij gelegenheid der eerste kerkelijke vergadering te Batavia in het Kasteel, 14 Jan. Die aanteekeningen met de voortzetting er van vormen het Archief van den Bataviaschen kerkeraad. Van al de Indische was dit het meest volledige [1]). Het maakte eene verzameling uit van een dertigtal folianten, maar die veel geleden hadden door ouderdom, vochtigheid en een bijtende inktsoort, en zeker ook veel door insekten [2]). Van het jaar 1623 vindt men niets aangeteekend. Valentijn onderstelt, dat die papieren weggeraakt zijn. Dat gedeelte, hetwelk liep over de jaren 1716 tot 1722 is in 1808 bij den brand der Portugeesche kerk vernield [3]). Vier banden of deelen van het Resolutie-boek van den Bataviaschen kerkeraad, Folio 3, hetwelk de predikant Brumund in 1862 gebruikte, werden — waarschijnlijk in 1676 — tot één bundel samengebonden. De aanteekening op den titel kan van niemand anders geweest zijn dan van Ds. Theodorus Zas, die meer dan 30 jaren te Batavia gestaan heeft, en toen reeds over de 40 jaren oud was [4]). Uit de plaatselijke archieven der verschillende gemeenten, ook van de buitenbezittingen, die soms in een hoogst treurigen toestand zich bevonden [5]), heeft de pred^t. Buddingh op zijn groote inspectie-reis, 1852—1857, geput, en de aanteekeningen van historischen aard in zijn prachtwerk *Reizen door Nederl. O.-Indië*, 3 Dln., zijn meest aan die archieven ontleend. Van die archieven der buitengemeenten was evenwel reeds veel verdwenen, zoo het schijnt vermist geraakt gedurende het *Engelsch tusschenbestuur* onder Sir Thomas Stamford Raffles, 1811—1816, en naar Calcutta gevoerd [6]).

---

1) HOFSTEDE, t. a. p., I, Voorreden, bl. II en III.

2) BUDDINGH, t. a. p., bl. 4.

3) Dezelfde, t. a. p., bl. 43.

4) BRUMUND, t. a. p., bl. 1 Noot. Het belangrijk Archief van den Bataviaschen kerkeraad, loopende van 1620 tot 1840, werd in laatstgemeld jaar uit de consistoriekamer der *Buitenkerk* naar die der *Willemskerk* overgebracht.

5) Te Makassar ontbraken Notulen van 23 Sept. 1748 tot 31 Julij 1756. Gedurende de bediening van Ds. Henricus de Grave (1754—'79) gingen zij evenwel voort.

6) MILLIES, t. a. p., bl. 46, 47. Toen ik in 1868 te Batavia vergunning vroeg om het *Archief van het Protestantsch Kerkbestuur* te mogen raadplegen, was het laatste overblijfsel reeds door Mr. G. J. Keiser en Ds. Adèr op verzoek van Prof. Millies naar Nederland gezonden. De begeleidende missive was gedagteekend 28 Mei 1863. Verleden jaar vernam ik te 's Hage, dat dit alles weer naar Indië is teruggezonden.

Vreemd mag het heeten, dat in het Bataviaasch Resolutie-boek der Hooge Regeering van den Opperlandvoogd Koen tot op Maatsuiker, 1619—1677, over kerkelijke aangelegenheden niets te vinden is [1]).

Reeds vroeg was men er op bedacht geweest te zorgen, dat men in Nederland geregeld berichten omtrent de kerk in Indië ontving. Zie hier, hoe men er in voorzag. Art. 5 van de »Instructie voor de predikanten....” schreef voor: »Sullen oock met alle schepen, soo wel aen de respective classen, van welcke sy, met approbatie van Bewinthebberen, haere ordre ende instructien ontfangen hebben, als oock aen den Bewinthebberen van de Compaignie, den staet ende gelegenheyt van Religionssaecken ende scholen overschrijven, ende haere brieven, voor 't vertreck van de Retour-schepen, aan den Gouverneur-Generael ende Raden van India overbehandigen, omme (de saecken vereischende) by deselve Classen, met kennisse van de respective Kamers, op alles goede ordre gestelt te werden; sonder nochtans aen deselve classen, oft oock aen eenige particuliere persoonen, maer alleen aen de voornoemde Bewinthebberen, iets te schrijven, den standt, staet ende gelegenheyt, soo van den oorloge als koophandel, in de Indien concernerende” [2]). Zoo ontstonden de jaarlijksche verslagen. De kerkeraad te Batavia heeft steeds veel zorg betoond om kerkelijke rapporten te verzamelen en om gedurige correspondentie te houden met de Nederlandsche kerk en met de buitengemeenten der Indische gewesten. De broeders op Ceylon begonnen eerst in 1659

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., bl. 3. Voor de studie der kerkelijke zaken van Indië moet van het Bataviaasch lands archief in de 1ste plaats geraadpleegd worden:

Geheime resolutien der Hooge Regering . . .	75	banden,
Niet geheime » » » » . . .	255	»
Dagregister Batavia	131	»
Geheime notulen	17	»
Gewone »	372	»
Bijlagen tot de resolutien van Batavia . . .	789	bundels,

bijna alle in gr. folio en meestal lijvige deelen.

De toestand, waarin die manuscripten zich bevinden, is, behoudens enkele uitzonderingen, zoo goed, als men die wenschen kan — in aanmerking nemende ouderdom, klimaat, insecten, enz. Nu en dan heeft de scherpe inkt het papier verteerd, maar in die gevallen komen meestal doubletten te hulp. Verder raadplege men: VAN DER CHIJS, *Inventaris van 's Lands Archief te Batavia* (1602—1806). Batavia, 1882.

[2]) *Ordonantien en instructien*, bl. 4.

jaarlijks kerkelijke verslagen naar Nederland te zenden. Te dien einde zou iedere gemeente éénmaal 's jaars afgevaardigden naar Colombo zenden, om daaraan mede te werken, en zoodoende een overzicht te geven van de werkzaamheden over het geheele eiland [1]. De brieven aan de vaderlandsche classen en synoden liepen over allerlei onderwerpen: de scheiding der sacramenten; het gebruik van het hoog- of laag-Maleisch bij het vertalen des bijbels, en van Arabische of gewone karakters bij het drukken; het revideeren der Portugeesche overzetting; het bevestigen der predikanten; het uitoefenen der kerkelijke tucht, het stichten van kweekscholen, het verplaatsen der leeraars, het willekeurig en onbetamelijk gedrag van deze en gene politieken tegen de kerkelijken op de buitencomptoiren; het bouwen van een Luthersche kerk, enz. [2]. Ook handelden ze over afzonderlijke leeraren, hun verkiezing, bezoldiging, geschiktheid en bestemming; hun aankomst, lotgevallen, plaatsing, verwijdering en vertrek; hun ouderdom, ziekte, zwakheid of overlijden, enz. [3]. De bundel »afgaande" brieven van den kerkeraad te Batavia bevat, hoewel op den rug staat A⁰ 1625—1692, slechts Missiven tot 1642 en nog één van 1679 [4]. De verzameling gewisselde brieven van 1660 tot 1777 in het Colombosche archief (Ceilon) is zeer groot en bestaat uit de plaatselijke correspondentie tusschen de gemeenten van Colombo, Gale, Trinconomale, Jaffna (Jaffnapatnam) en Manaar (alle op Ceilon); brieven van en naar Batavia, Malakka, Negapatan en Cochin; en de jaarlijksche brieven aan de O.-I. Comp. en de vier correspondeerende classes in Nederland, met de antwoorden en instructiën [5]. Ook correspondeerden die van Batavia met de Broeders aan de Kaap de Goede Hoop o. a. in 1679 over den Doop van Heidensche kinderen. Er waren n.l. zwarigheden gerezen over kinderen van ongeloovige ouders en het doopen van zulke heidensche kinderen [6].

---

[1]) MUNNICH, t. a. p., II, 5, 6.

[2]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 111.

[3]) MUNNICH, t. a. p., bl. 4, 5.

[4]) BRUMUND, t. a. p., bl. 23 Noot.

[5]) MUNNICH, t. a. p., II, 4.

[6]) Phil. Baldaeus aan de Kaap de Goede Hoop met het schip »*Venenburg*" gekomen, verzette zich tegen de bediening van den doop aan een slavenkind, staande de godsdienstoefening, die door Ds. Joh. de Voogd geleid werd, op grond dat dit ongeoorloofd was en strijdig met de gewoonten en reglementen der Nederlandsche kerk. Een week later werd door Ds. de Voogd de doop aan dat kind voltrokken, volgens besluit van den Politieken Raad (Maart 1666). Later werd aan de Kaap de Indische

De kwestie was niet nieuw. Bijna een eeuw vroeger, 21 April 1571 was ze behandeld te Rochelle in Frankrijk. Aldaar was vastgesteld dat »een heijden ofte Jode, noch niet onderrecht, in wat ouderdom hij zij, niet gedoopt mocht worden, eer hij onderrecht zij in de religie, ende dat sulx blijckt bij sijn bekentenisse"[1]). Ook de synode van Dordrecht had in de 17 en 19 sessie die vraag behandeld[2]). Evenzoo was dit punt besproken in de classe van Amsterdam 14 November 1622. De predikanten van Batavia doopten zulke kinderen als er Christenen waren, die zich aanboden en verbonden »dezelve als eigen kroost op te voeden, en voor hun onderwijs te zorgen, en om, zoo 't slaven mogten zijn, hun hare vrijheid te schenken." De zaak was ook ter tafel gebracht in de classis van Walcheren, 7 Januari 1683[3]).

In de hoofdtrekken bestond eene groote overeenkomst tusschen de verschillende brieven, die de kerkeraad van Colombo schreef aan de civiele en kerkelijke autoriteiten in Nederland. Twee voorbeelden van zulke brieven geeft Munnich. Het eerste is eene missive aan de Directeuren der O.-Ind. Comp. te Amsterdam dd. 2 Nov. 1738; en de tweede een aan de classis van Delft, Delfland en Schieland, dd. 19 Nov. 1723[4]). En de brieven der classis bevatten krachtige betuigingen van belangstelling en medewerking, vriendelijke en christelijke bemoediging[5]), en uitvoerige verhalen omtrent de kerken in het moederland, de werkzaamheden der classis en van den toestand des vaderlands, zijne diplomatieke en krijgsoperatiën met de andere rijken van Europa, 'tgeen voor de kolonisten natuurlijk zeer belangrijk was om te vernemen.

---

gewoonte van Batavia gevolgd: Kinderen van ongeloovige ouders werden gedoopt als Christelijke peters en meters beloofden, ze Christelijk op te voeden, en — zoo het slaven waren — ze vrij te laten." [THEAL, *Chronicles...*, p. 140 en 232; Dezelfde, *Abstract...*, p. 98].

[1]) Kerkendiscipline der gereformeerder Gemeenten in Vranckrijck van jare 1559 tot 1571.

[2]) GLASIUS, *De Syn. v. Dordr.*, II, 276 volgg.

[3]) BAUDARTIUS, t. a. p., II, bl. 42.

VOETII, *Polit. eccles.*, bl. 3, cap. 2, art. 2.

IJPEY en DERMOUT, t. a. p., III, bl. 399 en volgg. In de *Gesch. der Ned. Herv. Kerk* van IJPEY en DERMOUT zijn de mededeelingen over kerkelijke zaken van O.-Indië ongetwijfeld meerendeels van de hand van Dermout (zie HEERSPINK, *De Godgel. aan de hoogesch. te Gron.* (Gron. 1875), II, 164, 169, 175).

[4]) t. a. p., I, bl. 81—97.

[5]) LUDOVICI, t. a. p., bl. 8.

Vele brieven aan de toenmalige civiele en kerkelijke autoriteiten bevatten ook dringende beden om meer geestelijken [1]). Bij hunne overplaatsing kregen de predikanten aanbevelingsbrieven of getuigschriften mede van den kerkeraad der plaats, welke zij verlieten, aan dien van hunne bestemming. Een voorbeeld van zulk een stuk geeft Munnich. Het betreft den predikant Servatius Clavius [2]) en is van 1668 [3]). Evenzoo ontving in latere tijden Josua van Iperen bij zijn vertrek naar Indië van de classis van Walcheren, een loffelijk getuigschrift dd. 4 Juni 1778 [4]). Onder de kerkelijke boeken was ook een register van de predikanten en van de krankbezoekers en een grafboek art. 37 n.l. van de kerkordening van 1643 schreef het volgende voor: »de Scriba zal mede de namen van alle predikanten en krankbezoekers, dewelke of uit het vaderland, ofte van eenige andere plaatsen, tot ons overkomen, ofte ook naar elders vertrekken, met aanwijzing van tijd en plaats, in een boek registreeren, en zoo iemand derzelve komen te overlijden, zoo haast als hij daarvan kennis bekomen zal, 't zelve mede aanteekenen." Het schijnt toch dat men hiervoor niet altijd getrouw of nauwkeurig zorg gedragen heeft, want 3 Septemb. 1696 werd er besloten, » voortaan den dood der predikanten te melden of aan te teekenen."

In 1642 was het kerkelijk Resolutieboek van Banda erg mishandeld en geschonden; er was een blad uitgescheurd. De onvoorzichtigheid of slordigheid van den predikant Marinus Gideonszoon van den Houten schijnt daarvan de oorzaak geweest te zijn. In Nov. van hetzelfde jaar werd hij ongeschikt en onwaardig verklaard om voortaan het Archief te bewaren. Toen de zaak in Jan. 1643 te Batavia streng onderzocht en behandeld werd, moesten genoemde predikant en de krankbezoeker Evert Wouterszoon door een eed hunne onschuld bewijzen. De andere broeders boden ook dien zuiveringseed aan; maar Justus Schouten [5]),

---

[1]) LUDOVICI, t. a. p.

[2]) Clavius die zeer »naarstig" was in het aanleeren der inlandsche talen was reeds overleden (Juni 1691), toen de bewindhebbers, nog onkundig daarvan, 26 Maart 1692 besloten, hem te beloonen naar proportie zijner diensten en hem bij voortduren zijner ziekte als Emeritus te beschouwen.

[3]) MUNNICH, t. a. p., II, bl. 5, 11.

[4]) V. IPEREN, *Afscheid van Veere* ..., bl. 14—19.

[5]) Deze Justus Schouten, die ook President van het college der schepenen en Extraordinair Raad van Indië is geweest, heeft als Commis-

de Voorzitter van den Raad des Gerichts, verklaarde dat met die aanbieding de Justitie voldaan was, 26 Jan. 1643; en daarbij bleef het dan ook. Toch gaf het gebeurde aanleiding, dat de Gouv. en Raden van India 2 Juli van hetzelfde jaar een Resolutie namen, waarbij een *Instructie* werd gearresteerd voor hen, die het opzicht hadden over de kerkelijke boeken. De kerkelijke Registers hadden in dien tijd een veel grootere waarde dan thans, omdat er toen in Indië nog geen burgerlijke stand bestond voor de Europeanen. Die is eerst ingevoerd in 1828 onder het bestuur van den Kommissaris-Generaal Leonard Burggraaf Du Bus de Gisignies [1]).

Onder de leden van den kerkeraad bevond zich een ordinair maandelijksche scriba en een ander extraordinaire, om het vele werk, dat de functionaris soms had, meer vaak, dan door één persoon kon afgedaan worden (kerke-orde 1643, art. 28).

Zoo moet dan de geschiedenis der hervormde kerk in Neêrl. O.-Indië worden gekend, vooral ook uit de akten en de brieven van de vergadering der Heeren XXII, en uit die van de verschillende Kamers der bewindhebbers der O.-Ind. Compagnie; uit de Acta der classes van N. Holland, Delft, Zeeland; uit die van sommige kerkeraden, vooral ook van Indische. Verder uit de Resolutiën van de Gouverneurs-generaal en Raden van Indië [2]). Over de waarde en de lotgevallen dier archieven hoore men het oordeel van een man, die meer dan iemand anders daarin te huis was.

---

saris-politiek vanwege de Hooge Regeering in den Kerkeraad te Batavia zitting gehad, en wordt eens door Valentijn verkeerdelijk Joost Schouten genoemd. Hij moest in 1644 wegens crimen nefandum terecht staan, is aan een paal geworgd en verbrand. [....Sententie van J Schouten van Rotterdam, (MEULMAN, *Catal. Pamfl.*, I, bl. 428, N⁰. 2978)].

[1]) Terwijl Nederland reeds zijn stamboek heeft van den veestapel, bezit Indië voor de inlanders nog geen burgerlijken stand. Hoe hooge waarde zulk een instelling hebben zou, niet slechts voor statistiek, maar ook voor een goede rechtsbedeeling en politie, en zelfs ten slotte voor de zedelijkheid, gevoelt ieder.

Ter eere van Du Bus de Gisignies is een fraaie gedenksteen opgegericht in de Roomsch-Katholieke kerk te Batavia (Waterlooplein) met een latijnsche inscriptie voorzien.

[2]) NEURDENBURG, t. a. p., bl. 40 Noot. Vgl. wat ik in de *Voorrede* over de door mij gebruikte bronnen gezegd heb.

»Het is een aangrijpend gevoel, — zoo sprak wijlen prof. Millies in 1862 — wanneer men ronddoolt in dat wijde graf, dat Archief der O.-Ind. Compagnie genoemd wordt, daar de lang verborgen geheimen dier groote doodenwereld, niet slechts de bekende feiten, maar met de geheimste beginselen en bedoelingen, ook de gevolgen en uitkomsten der menschelijke daden ontsluijerd te zien. De begraven schat (de uit het grootst gedeelte van Zuid-, Oost- en West-Azië onafgebroken ontvangen brieven, berichten, verslagen; — verzameld, bewaard, afgeschreven, naar Holland overgezonden, twee eeuwen lang;) ging verloren; slechts enkelen hadden toegang, slechts weinigen vergaderden daar eenige kennis; de niet verspreide kennis (de Compagnie had over zich zelve den vloek der geheimhouding uitgesproken) stierf uit; de verborgen verkeerdheden, wanbestuur, zorgeloosheid woekerden voort; de natie genoot de schatten van Indië, zoo lang Indië schatten gaf, maar liet met de zorg ook de verantwoordelijkheid aan de regeerders over; er was geen band, geen sympathie tusschen Nederland en Indië: het publiek was (en is nog grootendeels, behalve voor het batig saldo) onverschillig voor dat erfgoed van sommigen, totdat het te laat was, dood en ontbinding zich openbaarde,...... een onschatbare bron voor de meest veelzijdige, ligt nergens elders te vinden kennis van een groot deel van gansch Zuid-Azië...." [1]).

Op het stuk der kerkelijke attestatiën van lidmaten werd nauwkeurig gelet. Geregeld moesten ze worden ontvangen en uitgereikt. Op het eerste, het indienen, werd scherp toegezien. Verzuimde iemand dit, de gevolgen bleven niet uit. Toen Nicolaas Verburg, gewezen landvoogd van Formosa, in 1654 zonder kerkelijk getuigschrift te Batavia kwam en aan de viering van het H. Avondmaal deel wilde nemen, verzocht de kerkeraad hem tot tweemaal toe, van de tafel des Heeren weg te blijven. Philip David van Ucchelen, Opperkoopman en tweede persoon op Malakka, diende 1 Jan. 1703 te Batavia een attestatie in van zijn vroegere woonplaats, die alleen door ouderlingen en diakenen geteekend was. De predikant van Malakka, Joannes Bartou of Bartoe, had ze hem geweigerd. De vrouw van Van Ucchelen had daarop de hare aan Ds. Bartou teruggegeven. De zijne werd niet aangenomen; en zij moest om de hare naar Malakka schrijven.

---

[1]) t. a. p., bl. 43, 44.

Willem Verstegen, Extraordinair Raad van Ned. Indië, verzocht in 1652 bij zijn vertrek naar het vaderland voor zich en zijne echtgenoot een breeder uitgebreide attestatie dan men gewoonlijk gaf; de kerkeraad wilde daarin evenwel niet treden.

Evenzoo beklaagde zich de Ambonsche landvoogd Dirk de Haas, toen hij in Mei 1691 met het schip *Henrik Maurits*, vertrekken zou daarover, dat de kerkeraad van Amboina hem slechts een gewone attestatie gaf, zooals »ieder, zelfs de minste soldaat" er een ontving; vermeenende dat toch hij, *de Landvoogd*, die bovendien een »groot en goed voedsterheer der kerk en een weldoener der predikanten was, recht had op een veel fraaier getuigschrift." Hij ontving daarop van den scriba ten antwoord: »hij had dáárom slechts zulk een ordinair en eenvoudig stuk ontvangen, omdat:

»1°. men tusschen den eenen en den anderen Landvoogd geen onderscheid noodig en geoorloofd rekende;

»2°. Aan zijn *Hoogheid*, den Heer *Prince van Orangie*, bij zijn overtogt naar Engeland, geen andere is gegeven;

»en 3°. omdat er geen wezenlijk onderscheid is tusschen het eene en het andere lidmaat, en bij allen slechts de gezondheid in het geloof en de stichtelijkheid van hun leven in aanmerking genomen wordt."

Toch behandelde men niet allen op eenerlei wijs. In aanmerking nemende de vroegere hooge betrekking van den oud-opperlandvoogd Kornelis van der Lijn, gaf de kerkeraad van Batavia aan hem en zijne gemalin Livina Poleth een uitvoeriger en fraaier attestatie, dan men gewoonlijk uitreikte (1651). Evenzoo gaf men 7 Nov. 1675 aan Nicolaas Verburg Directeur-Generaal van den handel en zijne echtgenoot, een uitgebreider en mooier kerkelijk getuigschrift, dan men gemeenlijk deed.

Evenals in het vaderland hadden de meeste kerkeraden in Indië een eigen zegel of kerkelijke signature; de gemeente der hoofdstad, het volgende: een kandelaar met een brandende kaars, tusschen twee wapenschilden, het eene houdende een schip, het wapen van Ned. Indië, het andere een zwaard, op welks spits een lauwerkrans, het wapen der stad Batavia. Het omschrift luidt: Batavia. Apocalyps. Cap. II, vs. 1 [1]). Zoo had ook Colombo op Ceilon

---

[1]) KIST en MOLL, *Kerkhistor. Archief*, I, 461.
Vgl. BRUMUND, t. a. p., bl. 8, 10, 16, 20.

zijn eigen cachet: Eene spruit, opschietende uit een afgehouwen stam. Het omschrift was: *spes est regerminat* (?) *Colombo* [1]).

Het zegel van Soerabaia vertoonde de symbolen van Geloof, Hoop en Liefde. Daaronder 1 Cor. 13 : 13*a*. Omschrift: »*Kerkenraad der Protest. Gem. te Soerabaija.*"

Zoo had Point de Gale, op Ceilon, zoo hebben de meeste gemeenten of consistoriën in Indië ieder haar eigen kerkelijk zegel.

Hier moet ik nog van eene bijzonderheid gewagen, welke voor den tijd, waarin ze plaats vond, hoogst merkwaardig was en een zeer heilzamen indruk maakte op de gemoederen der Christenen in de overzeesche gewesten. Dirk van Cloon [2]), Gouverneur-Generaal van 1732—1735, had als commissaris-politicus zitting gehad in den kerkeraad. Toen hij nu tot Opperlandvoogd benoemd werd, gaf hij het verlangen te kennen, *persoonlijk* van den kerkeraad in volle vergadering afscheid te nemen. Dit had dan ook 9 Juni 1730 met veel plechtigheid plaats; de Landvoogd werd door den kerkeraad afgehaald en weder naar zijne woning teruggeleid [3]). Zoodanige plechtigheid deed zich in 1741 opnieuw voor bij de aanvaarding van het bewind door den Gouv.-Gen. Johannes Thedens, die tot op dit jaar als commissaris-politicus in den kerkeraad zitting had.

Er werd in de Indische kerk ook gesproken van *visitatoren.* Daarmede werden evenwel volstrekt niet bedoeld zulke kerkelijke personen, die men in Nederland zoo noemt. Het waren, althans in de 17e eeuw, minder inspecties die ze deden, dan wel meer gewone dienst- of bezoekreizen. We vinden ze vooral vermeld onder de predikanten van Ternate. Hun getal is in het geheel negen. Het waren de volgenden: Daniel Sonnevelt, een »taalkundig" man, met betrekking tot het Maleisch, die een »springtogtje" naar Ternate doen moest, en deze gemeente eigenlijk slechts terloops bezocht [4]). Josias Spiljardus, vroeger predt.

---

1) *Navorscher*, VIII, 71.
KIST en MOLL, t. a. p., I, 3, 466; en III, 1, 146.
Dezelfde, t. a. p., I, 3, 506; II, 1, 143; en I, 3, 472.

2) Van Cloon was de eenige Gouv.-Gen. (behalve Mr. P. Mijer) die in Indië geboren was. Het exemplaar dat nog overig is van het *Begrafenis briefje* hetwelk op zijn teraardebestelling betrekking heeft, schijnt zeer zeldzaam te wezen. (*Catal.* FRED. MULLER EN C°., Amst. 1882, bl. 6, N°. 74).

3) BUDDINGH, t. a. p., bl. 23.

4) WERNDLY, t. a. p., bl. 239.
V. D. CHIJS, t. a. p., bl. 172.

te Haaften, een »naarstig" man, die zonder zijn vrouw naar Indië ging en zich verbond voor 10 jaren. Later evenwel volgde zij hem[1]). Joannes Burum, vroeger predt. op Amboina, overleden op Makassar. Simon de Buck, die als student te Utrecht een proefschrift verdedigde: »*De commentariis Rabbinorum*" (*De Peruschim*); die op de vloot onder den zeevoogd Kortenaar predikant, te Amboina de ambtgenoot van den beroemden François Caron geweest was, en op zijn kerkelijke dienstreis naar Ternate een verlamming kreeg, waarvan hij nooit hersteld is [2]). Jacobus Montanus, vroeger Rector te Schoonhoven[3]). Isaäc Huysman, die zich ook reeds als student gunstig onderscheidde, en, door het lot aangewezen voor de jaarlijksche »visite" naar Ternate, op dien tocht overleden, en op Sangir begraven is[4]). Gualtherus Peregrinus, vroeger predt. te Ommeren in de Betuwe, wiens zeereis naar Java langer dan twee jaren duurde[5]),

---

1) VALENTIJN, *Deure*..., bl. 106.
DE JONGH, t.a.p., bl. 81, 421.
Vaderl. Kerkhist. in tafer., II, 526.

2) F. CARON, *Mal. predikat.*, Opdraght.
J. LEUSDEN, *Philol. Hebr.-mixt.*, p. 128—138.

3) Er zijn in O.-Indië niet minder dan vier predikanten geweest met den naam Montanus: Arnoldus M., Fredericus M., Jacobus M. en Simon M; en te Paramaribo één: Georgius Wilhelmus M.; zie: *Tijdschr.* »*West-Indië*," 1854, I, 19. Aan Fred. M. werd, toen hij meer dan 70 jaren oud en langer dan 40 predr. was, een halve beurt gegeven, zoodat hij eens in de 14 dagen predikte. Bij zijn overlijden, in 1816, heeft hij het door hem bewoonde huis aan de Hervormde gemeente van Samarang geschonken. Het blijkt echter niet dat het door een der predikanten bewoond is. Het werd door het gouvernement tot allerlei doeleinden gebezigd. De stukken, waaruit de gemeente haar eigendomsrecht zou kunnen bewijzen, zijn waarschijnlijk bij den brand van het oude stadhuis te Samarang, 4 Oct. 1851, verloren gegaan. Op een der glasruiten van de vensters was nog — niet lang geleden — de naam van M. te lezen. Zijn graftombe stond nog in 1835 op het kerkplein te Samarang ten N.-O. van de kerk tusschen twee tamarindeboomen voor de kosterswoning, maar is nu reeds sints lang opgeruimd. Hij wijdde 19 Oct. 1794 de nieuwe kerk te Samarang in met een leerrede uit 1 Petr. 2:5. Het MS. dier predikatie heb ik te Samarang gezien. Het vroegere bedehuis was ingewijd in 1787; dit was bezweken door het aanbouwen van een nieuwen toren. (*Ber. en brieven v. h. Ned. Zend. Gen.*, 1815, bl. 49.

4) HUNNIUS, t.a.p., bl. 403.
LEUSDEN, l.l., p. 301—307.

5) *Tijdschr. v. N. I.*, 1857, II, bl. 265.
BUDDINGH, *Reizen*, II, 32, 332.

Petrus Durant, die met het schip *De Gouden Leeuw*, bij Makassar schipbreuk leed en toen al zijn goederen verloor, en later op een dienstreis bij het eiland Boero, onder Amboina, overleed. En eindelijk in deze eeuw: Sytse Roorda van Eysinga, pred^t. aan de Kuinre, te Westzaan en tien jaren lang te Batavia, lid van het Bataviaasch Genootschap van K. en W. en schoolopziener, op reis naar Europa overleden nabij St. Helena, 1 April 1829, en op dat eiland begraven [1]).

---

[1]) MOONEN, t. a. p., bl. 89.
ROORDA V. EYSINGA, (de vader), *Leerredenen* . . . , Voorberigt, bl. VIII.
Almanak voor N. I., 1819.
ROORDA V. EYSINGA, (de zoon), *Reizen* . . . , I, *b*, 21 sq. en 87.
WAP, *Levensschets van Dr. P. P. Roorda v. Eysinga.* In het Besluit van Roorda v. E. (dd. 24 Juli 1821, N°. 41) komt het woord *visitator* niet voor. (VAN RHIJN, *Reis* . . . , bl. 447, Noot).

VIERDE HOOFDSTUK.

KERKRECHT.

Dat de Oost-Indische predikanten in de zeventiende, en ook nog in de vorige eeuw, aan velerlei onaangenaamheden van de zijde der politieke overheden waren blootgesteld, soms zelfs aan mishandelingen, hun door de regeering aangedaan, moeten wij uit menig bericht besluiten. Zelfs de behandeling, die zij van den Opperlandvoogd moesten ondervinden, was niet zelden smadelijk. Hun lot was dan ook dikwerf luttel benijdenswaardig. Men verneme de getuigenis van wijlen prof. Millies: »Bij den gang en de ontwikkeling der Hervormde kerk in Nederl. Oost-Indië is het karakteristieke, de geschiedenis beheerschende punt, meen ik, in de 17e eeuw gelegen in de vermenging en den daaruit ontstanen langdurigen steeds heviger strijd tusschen Kerk en Staat. Terwijl men nu, naar mijn inzien, tot verderf van den Staat, de betrekking tusschen Staat en Kerk geheel wil losmaken, was vroeger de band tusschen beiden zóo innig, dat de zoogenoemde Staatskerk daarin dreigde te verstikken. Reeds hier te lande was die vereeniging der Hervormde kerk met de Staatsmagt ten koste van de vrijheid der eerste gesloten; nog veel grooter werd die afhankelijkheid der Kerk onder het gebied der O.-Ind. Compagnie; en dat was geen bloote theorie, maar het greep in het geheele leven en den arbeid der Kerk in en beheerschte haar geheel. In de eerste jaren gematigd en welgezind, werd weldra het bewind der O.-Ind. Compagnie door voorspoed hoogmoedig en despotisch. Een Staat zonder Kerk, het droombeeld onzer dagen, kende men toen nog niet; waar de O.-Ind. Compagnie gebied verkreeg, moest ook de Hervormde kerk gevestigd worden, maar als dienares, als

werktuig der politieke overheid. Wel zorgde men voor Predikanten, Krankbezoekers en Schoolmeesters, voor Kerk- en schoolbehoeften, maar dit kostte geld, een kapitaal punt voor eene handelsmaatschappij; en ik geloof niet, dat er onder de talrijke brieven, in deze eeuw door de kerken van het Oosten naar Nederland gezonden, vele zijn, waarin niet de klachte voorkomt over gebrek aan Predikanten, en de dringende bede om meer Predikanten gedurig wordt herhaald. Door de bedienden der Compaguie aangesteld, beroepen, afgezet, verplaatst, werden zij de dienaren dier bedienden; en ik geloof, dat er in deze geheele eeuw weinig uitstekende Predikanten in O.-Indië zijn geweest, die niet op eenige onaangename, vaak smadelijke wijze, afgezet en opgezonden, naar Nederland zijn weergekeerd. Hoe de leeraren der Hervormde Kerk in O.-Indië hebben geworsteld en gestreden voor de vrijheid, waarmede Christus zijne Kerk heeft vrijgekocht; wat zij hebben geleden door de willekeur der brutaalste, vaak meest zedelooze dwingelandij, is ongeloofelijk [1]). Voor omtrent twee eeuwen was het zóó verre gekomen, dat de predikanten in Indië, naar hun geweten niet langer de Kerk kunnende dienen, allen wilden aftreden en naar het vaderland terugkeeren. Zij bleven en de slavernij, slechts meer of min verguld, was voor altoos voldongen; de geest werd uitgedoofd...." [2]). Er heerschte een onbegrensd »*jus in sacra*" [3]). Reeds onder de eerste landvoogden hebben de predikanten dikwijls veel willekeurige behandeling, plagerij en hardheid te verduren gehad. Maar niet minder in volgende tijden. Het is soms moeielijk te gelooven, wanneer men leest wat ze vaak van de wereldlijken te lijden hebben gehad. Niet zelden werden ze »dienaars en suppoosten van de Compagnie" genoemd; het leven werd hun op allerlei wijze bitter gemaakt; ze werden geringeloord, geslagen, afgezet en aan den dijk gejaagd, als oproermakers opgezonden, vaak in de ijzers geklonken [4]). Wij zullen de geschiedenis in eenige voorbeelden laten spreken. De vrome Georgius Candidius, een man van een onberispelijken levenswandel, geboren in de Paltz, maar in die troebele dagen uit zijn vaderland verdreven, was achtereenvolgens predikant op Ternate, te Sakam of Zinkam op Formosa, en te Batavia, waar hij tevens Rector der latijnsche scholen en Directeur was der theologische

---

[1]) Vgl. HOFSTEDE, t. a. p., II, 105.
[2]) t. a. p., bl. 47, 48.
[3]) NEURDENBURG, t. a. p., passim.
[4]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 118; II, 104—106.

en kerkelijke bibliotheek. Hij wordt genoemd een der grondleggers van het Christendom op Formosa. Hij is gehuwd geweest met de welbekende Sara Specx, de natuurlijke dochter van den Gouverneur-Generaal Jacques Specx, die overleden is op Formosa[1]). Deze Candidius, de eerste pred^t. in de Molukken, een der voortreffelijkste leeraars, die Indië gehad heeft, werd gedwarsboomd en mishandeld door den landvoogd van Ternate, Jacques le Fèbre, en naar Batavia gezonden, omdat hij hem en andere Nederlanders aldaar »op billijke wijze" had durven berispen over zijn concubineeren. Bovendien was de moedige pred^t. te Ternate zeer belasterd en valschelijk beschuldigd, 10 Juli 1626. Maar hij werd te Batavia 2 Nov. van hetzelfde jaar in het gelijk gesteld; de regeering spaarde evenwel den zedeloozen Gouverneur[2]).

Om in staat te zijn zulke feiten juist te beoordeelen, moet men zich herinneren, hoe groote macht in die afgelegen gewesten, op de buitenbezittingen, de landvoogden toen over en tegenover alle andere bedienden der Compagnie bezaten. We laten Valentijn spreken. »Gelijk de Landvoogd het hoofd van de landvoogdij is, alzoo gaat ook zijn oog, macht en toezigt over alles en over allen, zoo Dienaren der Compagnie als andere ingezetenen, hebbende *hij* alléén te *gebieden*, terwijl alle anderen (uitgenomen de predikanten in 't werk van hunne bediening) van hem afhangen, en alle zijne bevelen gehouden zijn uit te voeren." ......»Zoo ziet men dan klaar, dat er niets dwazers in de wereld is, dan zich tegen een Landvoogd aan te kanten; en is dit gevaarlijk voor de eerste leden van den groten of Politijken Raad, veel gevaärlijker dan nog voor alle mindere Dienaren, wien het gemeenelijk hun welvaren kost, en die het met hun ondergang boeten...." Wanneer een landvoogd ongeoorloofde handelingen pleegde »tot nadeel van het recht en tot drukking van den inlander en van alle andere ingezetenen, en men hierover aan den Raad wil klagen, of er over naar Batavia schrijven; — dit niet anders is, als (om

---

[1]) W. L. RITTER, *Nieuwe Indische verhalen en herinneringen...*, Batavia, 1845; het opstel: »Sara Specx, Batavia in 1629," (reeds zeldzaam geworden).

[2]) HARRIS, *Complete collection of voyages and travels*, vol. II, appendix p. 40.

MONTANUS, *Gedenkw. Gesantsch. der O. Ind. Maatsch. aan de Kaisaren van Japan*, Amst. 1669, bl. 38, 39.

MILLAR, *Histori van de voortplanting van de Chrl. godsd.*, 2e uitg., Amst. 1764, Dl. II, bl. 710.

Verhandel. Batav. Genootsch., Dl. 18, bl. 437.

VETH, t. a. p., bl. 514.

Godgel. Bijdr., 1869, bl. 368 volgg.

de redenen die V. noemt op de volgg. lezenswaardige blz. 277, 278 en 279), zijne klagten tot eigen verderf voordragen," en »aan den Landvoogd een zwaard in handen te geven, om u zelf er mede te dooden," enz., redenen, waarom Valentijn toen reeds wenschte, dat er in Indië onafhankelijke beëedigde notarissen mochten zijn; eerst in onze dagen ingesteld [1]).

Ds. Gijsbertus Bastiaanszoon was vroeger ouderling geweest in zijne geboortestad Dordrecht. Als predikant naar Indië gaande, leed hij met het schip *Batavia* schipbreuk op de *Abrolhos*, 4 Juni 1629, en moest hij weerloos en lijdelijk aanzien, dat bij een oproer aan boord zijne vrouw, Maria Schepens, vermoord, zijn dochter Judith den booswichten overgeleverd, terwijl hij zelf medegesleurd werd [2]). Tegen alle gebruik, recht en gewoonte in was deze Bastiaanszoon op last van den bovengenoemden opperlandvoogd Jacques Specx over nalatigheid in zijn dienst door den Fiscaal voor den Raad van Justitie, dus voor een burgerlijken rechter, gedagvaard, »onder een troep schelmen en moordenaars." »Van zoo iets was in het gansche Christenrijk geen tweede voorbeeld te vinden." De predikant werd onschuldig bevonden. De kerkeraad van Batavia evenwel beklaagde zich over deze handelwijze en besloot de onschuld van den leeraar openlijk van den predikstoel te doen afkondigen, omdat deze door het voorgevallene bij een deel der gemeente zijne achting verloren had. Hiertegen verklaarde zich de landvoogd. Hij keurde dit onnoodig, te meer, daar de zaak, zooals hij beweerde, met gematigdheid behandeld was. »Ja," voegde hij er bij, »voortaan zou hij altijd zoo handelen."

Er was meer. Zekere Jannetje Reynenburg, weduwe van den heer Hams, was voor het gerecht overtuigd van overspel. De kerkeraad wilde de censuur op haar toepassen. Zij zelve was bereid in 't openbaar boete te doen. Maar Specx ver-

---

[1]) VALENTIJN. *Beschrijving van Amboina*, bl. 273, 277 en 279.

[2]) *Droevige tijdinghe van de aldergouwelijkste* (sic) *Moorderij .... Op 't schip Batavia....*, Rott. 1630. (PETIT, *Catal. Pamfl.*, Thysius, I, 190, N°. 1626).

Ongelukkige voijagie van 't schip Batavia..., Amst. 1648, bl. 18, 19, 37, 55—57.

Batavia in deszelfs gelegenheit, opkomst..., Amst. 1799, Dl. III, bl. 38.

Tijdschr. v. Ind. Taal-, Land- en Volkenk., 1872, Dl. XVIII, (1), afl. 4, bl. 353 volgg.

bood dit, bewerende dat haar schuldbekentenis voor den kerkeraad voldoende was.

Wat gebeurde nu?

Te Batavia stonden destijds als predikanten Sebastiaan Danckaarts, Abraham de Roy en Justus Heurnius. Vooral de laatste was een hoogst merkwaardig man. Hij was de zoon van een Leidsch hoogleeraar en had niet alleen in de theologie, maar ook in de medicijnen gestudeerd. Des te natuurlijker komt het ons voor, dat hij te Batavia zeer bevriend werd met den beroemden geneesheer Jacobus Bontius. Toen hij het plan had opgevat, zich toe te wijden aan de bekeering der heidenen, ging hij reizen door Frankrijk en Engeland. Op zijn eerste standplaats in Nederland, te Kalslagen, bij Woerden, schreef hij een boekje: »*De legatione evangelica ad Indos capessenda admonitio*," waarin hij zijne denkbeelden uiteenzette over de beste wijze van evangelieverbreiding, een werkje dat in die dagen zeker met groote stichting gelezen is [1]). De staten-generaal gaven hem daarvoor een geschenk van honderd gulden, 25 Sept. 1618. Later, nà zijn terugkomst in Nederland, gaven hem de bewindhebbers der O.-Ind. Compagnie een doorslaand bewijs van waardeering. Voor zijn bewezen diensten vereerden ze hem, 22 Oct. 1639, twaalf honderd gulden. Hij was zeer ervaren in het Maleisch, waarom hem ook een politieke zending naar den koning van Bali kon worden opgedragen. Van de reinheid zijner zeden wordt ons een treffende proeve verhaald. Geplaatst op Honimoa, onder Amboina, was hij daar uitermate bemind. Ten bewijze daarvan boden hem (die ongehuwd was) de inlanders hun schoonste dochters aan tot bijzitten. Maar de vrome Heurnius bestrafte hen daarover met grooten ernst, en bedroefde zich zeer over dit aanbod, omdat het een duidelijk bewijs was hunner onkunde met betrekking tot onzen godsdienst. Omtrent hem, van wien men verklaarde, dat hij was een »Vir et doctus et impense pius," — tegelijk een geleerd en zeer vroom man, — werd ook getuigd, »dat hij nimmer uit Indië zou zijn teruggekeerd (hij zelf had het herhaalde malen verzekerd), indien hij daar bij de mannen van het civiel bestuur die hulp, medewerking en bereidwilligheid gevonden had voor zich, zijne zaak en zijn ambt, die het gewicht en de belangrijkheid dier zaak vereischten." (»Qui nunquam, quod testatus aliquoties fuit, ex

---

[1]) Wijlen Prof. Millies had de vriendelijkheid het mij ter leen af te staan. Het is uitgegeven te Leiden in 1618.

Indiis fuisset reversus, si eam fidem ac promtitudinem apud Politicos rerum moderatores ibi reperisset erga se et scopum ac munus suum, quam negotii pondus postulabat.") Opmerkelijke woorden! In het vaderland teruggekeerd, heeft hij, als predikant te Wijk bij Duurstede, nog een aanzienlijke geldsom gelegateerd voor een studiefonds of beurs, die nog bestond in het begin der vorige eeuw[1]). Welnu, deze merkwaardige en verdienstelijke man teekende een krachtig protest aan tegen de willekeurige en aanmatigende handelingen van Specx. Hij had er een ongezochte aanleiding toe. Hij moest, volgens den rooster in zijn beurt, 25 Januari des namiddags in het Kasteel over den Heidelbergschen Katechismus preken, over de 31ste zondagsafdeeling, de 83, 84 en 85 vragen: »*Van de Sleutelen des Hemelrijks en den Christelijken Ban.*" De Gouverneur-Generaal was in de kerk. In zijne leerrede toonde Heurnius aan, dat de macht en uitoefening der kerkelijke censuur »vrij en ongehinderd den kerkendienaren en kerkeraden behoorde gelaten te worden, daarbij voegende eenige plaatsen uit de H. Schrift, waarin God de Heer degenen dreigt, »die zijne dienaren in de uitoefening van hun ambt tegenstaan...." Heurnius deed het evenwel zonder eenige persoonlijke toespeling.

Des avonds kwam Heurnius bij den heer Johan van der Burch, extra-ordinair Raad van Indië, die hem zeide, dat de Gouverneur-Generaal over die predikatie zeer verstoord was, waarin hij hem scheen berispt te hebben, dat hij de censuur belet had, waarop Heurnius antwoordde: »dat de Generaal kwalijk deed, de goede orde der Kerk tegenstaande en violerende, en dat Zijne Edelheid daarover zwarigheid in 't vaderland hebben zou; dat Z.Ed. het ook meer zou moeten hooren, indien (hij) voort-

---

[1]) Volgens een brief van wijlen den predt. Opzoomer was ten aanzien van Justus Heurnius in de kerkelijke akten van Wijk bij Duurstede niets meer te vinden.

BONTIUS, *De medicinâ Indorum*, p. 152.

HOORNBEEK, *De conversione Indorum et Gentilium*, Lugd. Bat., 1669, T. II, p. 101.

WALAEI OP., II, 479 sqq.

FABRICIUS, *Lux evangelii*, p. 592, 595.

Tempe helvetica, IV, 636, 645.

ADELUNG, *Mithridates*, I, 103.

SIEGENBEEK, *Geschied. der Leidsche Hoogeschool*, I, 37.

DODT, *Archief voor kerk. en wereldl. Geschied.*, VII, 42.

Tijdschr. v. N. I., III, bl. 157, en 1867, Juli, bl. 2.

Bintang-Djohar, 19 April 1873.

ging de orde der kerk tegen te staan en te verbreken," enz. [1]). Ook besloot hij, aangezien de predikant Bastiaanszoon wel waardig werd gekeurd, den predikstoel weder te beklimmen, op eigen gezag openlijk bij de godsdienstoefening de onschuld van zijn ambtgenoot af te kondigen, zooals ook de kerkeraad reeds van plan was. Ook daarbij zei hij niets berispelijks. Dat college werd ter verantwoording geroepen; Heurnius gesuspendeerd en gevangen gezet, 25 Jan. 1632, eerst op het schip *Rotterdam*, toen in het Kasteel. Eene maand lang heeft hij gezeten. Daarop is hij overgeplaatst naar Paleacatte, op de kust van Coromandel, waar hij een veel kleinere gemeente had dan te Batavia.

Te Malakka was van 1680—1684 Cornelis van Quaalberg landvoogd, dezelfde die ook het bestuur gevoerd heeft te Masulipatnam, over Banda en aan de Kaap de Goede Hoop. Van hem wordt getuigd, »dat hij een zeer korzelig man was, een al te haastig en zeer ongemakkelijk bestierder, die bijna overal met de voorname bedienden der Compagnie moeielijkheden had; overigens een goed soldaat" [2]). Met dezen nu kreeg de predidant Hubertus Leidekker het te kwaad. L. was geboren te Zierikzee, en leeraar geweest te Noordgouwe op het eiland Schouwen. Na een tienjarigen dienst te Malakka, ontving hij, toen hij repatriëeren zou, 23 Dec. 1683, zeer loffelijke attestatiën. In zijne gemeente, Malakka, was het getal Roomschgezinden, bekeerlingen of afstammelingen der Portugeezen, nog wel zesmaal zoo groot als dat der Protestanten. Maar volgens de beginselen der Compagnie mocht toch geen prediking van Roomsche priesters worden toegelaten. De Gouverneur, die ten believe zijner vrouw aan een Roomschen geestelijke, Antonio Rodrigo de Brit, toestond in het openbaar godsdienstoefeningen te houden, was dus klaarblijkelijk in het ongelijk, hoe wij ook in het afgetrokkene over zijne verdraagzaamheid mogen oordeelen. Leidekker klaagde over hem te Batavia, en voerde nog menige andere grief aan tegen zijn handel en wandel. Dit maakte den Gouverneur woedend, en hij vergat zich zóó verre, dat hij eens een zijner oppassers (een soort van bedienden of politie-agenten) last gaf, den predikant neer te

---

[1]) Brief van Justus Heurnius, dd. Batavia 29 Oct. 1632.

[2]) »Een zelfzuchtig persoon, ruw en barsch tegenover zijn ondergeschikten, kruipend voor zijn meerderen, maar een bekwaam zeeman." (THEAL, *Chronicles*..., p. 144, 147, 148).

schieten, die alleen gered werd, doordat een der aanwezigen het reeds op hem aangelegde geweer met een rotting omhoog sloeg. In weerwil van dit alles kon Leidekker tegenover den landvoogd geen recht krijgen; maar toen hij zich vermat, hem in een predikatie in het openbaar te berispen, werd hij dadelijk naar Batavia opontboden. En van de Hooge Regeering kwam bevel, dat de Roomsche Missionaris moest vertrekken [1]).

Soms mengden de landvoogden zich in kerkelijke zaken, zelfs onder de godsdienstoefeningen. Het volgende moge ten bewijze strekken. Cornelius Lindius, vroeger predikant te Zevenhoven bij Woerden, was 34 jaren lang leeraar der Nederduitsche gemeente van Batavia. Daar had hij o. a. een Portugeesche katechisatie voor inlanders ingevoerd. Deze kwam 22 Juni 1654 te Batavia in de Kasteels kapel met Petrus Holthusius, een krankbezoeker, uit Overijssel, die in Mei 1653 van Tessel met het schip *Naerden* naar O.-Indië was uitgevaren. Men had voorgesteld hem als proponent op Formosa te plaatsen, werwaarts hij ook het volgende jaar vertrokken is. Deze Holthusius, die aan den Gouverneur-Generaal Mr. Johan Maatsuiker volstrekt niet schijnt behaagd te hebben, zou den dienst waarnemen. De landvoogd, hem ziende, vroeg onder het zingen aan den pred[t]. of H. prediken zou? En toen deze hierop bevestigend antwoordde, zeide Z. Exc., dat zulks niet geschieden zou, dewijl de Raad van Indië hem niet als proponent, maar alleen als krankbezoeker erkende, hoedanig een aldaar tot den dienst niet kon toegelaten worden. Ds. Lindius zocht de zaak met verscheiden redenen goed te maken, o. a. hiermede, dat men, nu de zaak zoo was, hem behoorde te laten prediken, dewijl men niemand in gereedheid had om in zijne plaats op te treden. Hierop antwoordde evenwel de Gouverneur-Generaal, dat hij, Lindius, dan zelf moest prediken, waardoor deze, niettegenstaande zijne verontschuldiging, zich gedwongen zag den kansel te beklimmen, en zich zoo goed te redden als hij kon [2]).

En te over wereldkundig is de ongehoorde procedure geworden

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 16.
VETH, t. a. p., bl. 518.

[2]) *Acta Synodi Ducatus Gelriae et comitatus Zutphaniae*, A°. 1654.
FEREIRA, *Onderscheidt der Christenheidt*, »Opdragt," bl. 3.
SOERMANS, t. a. p., bl. 142.
HOORNBEEK, *Sorg en raad*, bl. 52.
Batavia in deszelfs geleegenheijt, opkomst . . . , III, 46.

tegen den predikant Hendrik Willem Gordon. Het gedrag van den toenmaligen landvoogd van Amboina omtrent dien leeraar was »zóó schreeuwend, dat van zoo iets onder de Protestanten geen weerga bekend is." Zóó spreekt Hofstede, die de echte stukken en bescheiden hierop betrekkelijk gezien had. Die procedure werd door de vergadering der Heeren XVII verfoeid, en gaf aanleiding tot een Resolutie, »om voortaan geen predikanten meer openlijk gevangen te nemen, ten ware zij in het plegen eener groote misdaad, zooals: doodslag, verraad, enz., op heeterdaad betrapt werden; maar alsdan, in zulk een geval hen in stilte te bewaren, en met de stukken van het delict naar Batavia op te zenden, ten einde aldaar door den Raad van Justitie geoordeeld te worden"[1]). Die landvoogd wordt door Hofstede de *Ambonsche Nero* genoemd, en hij wilde zijn boek zelfs niet ontsierd zien door diens naam [2]). Ziehier de toedracht der zaak.

Gordon werd door de classis van Hoorn voor den dienst der Ind. kerken beroepen en kwam 8 Jan. 1691 te Batavia. Spoedig daarop (vóór Maart) werd hij geplaatst te Amboina. Over den landvoogd van Amboina, Nicolaas Schagen, had hij zich te vrij uitgelaten. Beschuldigd van lasteringen tegen genoemden Gouverneur en van andere kwaadaardige redenen (»onvoegelijkheden" met den heer S., zegt Valentijn), werd hij door den Gouvernements-Fiscaal van zijn standplaats Haroekoe (Oma), gehaald, en in de gevangenis geworpen. In den ketting geklonken, moest hij eenige dagen aan de openbare werken arbeiden, als ware hij de gemeenste misdadiger geweest. Aangeklaagd voor den Raad van Justitie, werd er een zware eisch tegen hem gedaan, en bij sententie van genoemden Raad werd hij van zijn ambt gedeporteerd, tot openbare boete veroordeeld, en voor eenige jaren naar het eiland Rosengein onder Banda verbannen. Nadat hij derwaarts vertrokken was, werd hij naar Batavia opgezonden. Daar aankomende, 24 Aug. 1693, was hij in het bezit van behoorlijke kerkelijke getuigenissen van beide plaatsen, zoowel van Amboina als van Banda. In Nov. 1694 bevond de zaak zich nog in statu quo en Gordon nog in denzelfden toestand te Batavia. Hij rekwestreerde bij den Gouv-Gen. en Raad van Indië 4 Febr. 1695 en

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 113.

[2]) Onder de origineele brieven door mij aangekocht uit de nagelaten boekerij van wijlen Prof. Millies is er ook een die op de zaak van Gordon betrekking heeft. 't Is eene klacht van G. over den Gouv. Schagen aan den Gouv.-Gen., dd. 4 Febr. 1695.

verzocht om redres; te vergeefs. Hij beklaagde zich bij de HH. Hoog Mog. Staten-Generaal; evenzeer vruchteloos. Zelfs werd hem door den opperlandvoogd Willem van Outshoorn afschrift van zijne stukken geweigerd, en straffeloos bleef Nicolaas Schagen, de Gouverneur van Amboina, op zijn post.

De diverse stukken en papieren, betrekking hebbende op het crimineel proces tegen den predikant Gordon, bevinden zich meerendeels nog in het archief der classis van Amsterdam.

Tot overmaat van smart trof hem nog een zwaar huiselijk verlies. In 1697 repatrieerende, leed hij schipbreuk in de Tafelbaai, aan de Kaap de Goede Hoop, door een Noord-Wester storm. Zijne vrouw kwam, met haar kind in de armen, aan strand dood aandrijven. Hij bevond zich toevallig juist aan land.

In Nederland aangekomen, werd hij gerehabiliteerd en in 1704 beroepen tot predikant te Vianen, waar hij in 1716 overleed [1]).

Niet het minst hadden de kerkelijken te verduren van den bovengenoemden Gouverneur-Generaal Specx. Deze lag met den kerkeraad dagelijks, en dikwijls op veel geruchtmakende wijze overhoop. Onder zijn bestuur was het hoogste kerkelijke college aan velerlei soort van kwellingen blootgesteld, tot groote ergernis der gemeente. In alles dreef hij zijn wil door: in de uitoefening der kerkelijke tucht, in het recht om predikanten en krankbezoekers te plaatsen, te verplaatsen, te schorsen, te ontslaan; niettegenstaande de krachtige, ernstige en bescheiden protesten van de zijde van den kerkeraad. Ja, hij verklaarde ronduit *geen Kerke-orde te willen erkennen* [2]).

Had men bedacht, dat »niets de religie en de zeden meer verstoort, verzwakt en verwoest, dan de oneenigheid tusschen wereldlijken en kerkelijken," zooals Joh. Hoornbeek [3]) het uitdrukte, men zou anders hebben gedacht, gesproken en gehandeld.

---

[1]) BRANS, *Kerkel. Reg.*, bl. 89.
Berichten der Utrechtsche zendingsvereeniging, 1875, N⁰. 6, bl. 88, de Noot.
V. D. CHIJS, *Inventaris* . . ., bl. 302.

[2]) DU BOIS, t. a. p., bl. 102.
LUICIUS, *Woordenboek*, II, 140.
HOFSTEDE, t. a. p., I, 73, II, 110.
Batavia in deszelfs . . ., III, 39.
BRUMUND, t. a. p., 145, 146.
VETH, t. a. p., 519, 520.

[3]) Van dezen Leidschen Hoogleeraar, die in de Indische kerk zooveel belang stelde, zag ik een portret van Frans Hals in het koninklijk museum te Brussel en een copij daarvan in *l'Art, revue hebdomadaire illustrée*, 1876.

Maar nu oefende het voorbeeld ook zijn kracht en werking uit. Het goede ten goede. Er zijn er geweest onder de buiten-landvoogden, die met recht den naam van voedsterheeren der kerk droegen. Niet alleen Dirk de Haas, te Amboina, van 1687 tot 1691, die in zijn gesprek met Valentijn zich zelven zoo noemde [1]), maar ook nog verscheiden anderen. Evenzoo was het op de kust van Coromandel de Gouverneur Arnold Heussen, 1644—1650, die veel zorg voor het kerkelijke droeg. Zoo wordt niet minder geprezen de ijver voor den godsdienst van Anthony Caan, Gouverneur der Molukkos (Ternate), 1640—1642, die niet alleen een goed en trouw voedsterheer der kerk genoemd wordt, maar ook anderen voorging met een heiligen en godzaligen wandel. Op Amboina waren het Joan Ottens, landvoogd van 1638 tot zijn dood, 14 Aug. 1641; Jacob Hustaart, landvoogd, 1656—1662, en later van Ceylon, 1663—1664; Simon Cos, landvoogd eerst der Molukken, 1656—1662, daarna van Amboina, 1662—1664, en Antoni Hurdt, eerst op Banda, 1669—1672, en daarna op Amboina, 1672—1678, gouverneur; die het welzijn der kerk bevorderden, de laatste ook door het geven eener »nette" kerk-orde. Jul. Valent. Stein van Gollenesse, Gouverneur te Colombo, bevorderde in het midden der 18de eeuw krachtig de zendingszaak. Dit had op Formosa evenzeer de landvoogd Hans Putmans, 1629—1636, gedaan [2]). Van Arnold de Vlaming van Oudtshoorn, die tweemaal het bestuur van Amboina in handen had, van 1647—1651 en van 1652—1656, wordt ons verhaald, dat hij bij zijne komst aldaar »orde stelde op den godsdienst te scheep en strenge straffen bedreigde tegen verscheiden onhebbelijkheden" [3]). Ook wist men in het vaderland, dat hij den predikanten »veel eer en vriendschap bewees, en dat hij zich alleszins een goed ijveraar betoonde te zijn van de Gereformeerde religie, en een zeer behulpzaam persoon tot voortplanting des Christendoms, ook dat hij geen moeite ontziet om de schoolmeesters de schoolkinderen in zijn bijwezen te doen examineeren. »Voorwaar, een rare deught in een zoodanig persoon, een goed exempel voor andere, en een groot geluk voor de kerk...." En toch zond diezelfde de Vlaming in Juni 1654 den predikant Daniël Brouwerius, die twee malen te Amboina gestaan heeft, en in Nederland leeraar is geweest te

---

[1]) Zie boven, Hoofdstuk *Kerkbestuur*, bl. 173.

[2]) WALAEI, *Opera*, II, 475.

[3]) BOR, *Amboinse oorlogen*. bl. 197.

Hellevoetsluis en te Geertruidenberg, naar Batavia op, omdat hij weigerde naar Banda te gaan, en gaf daardoor een nieuw voorbeeld van de willekeur der regeering [1]).

En onder de Opperlandvoogden van Neerl. Oost-Indië uit vorige eeuwen worden vooral de Gouv.-Generaals Antonio van Diemen en Gustaaf Wilhelm Baron Von Imhoff geroemd wegens hun ijver voor den godsdienst, hun belangstelling in de evangelieverbreiding en hun Christelijke werkzaamheid, ook vóór hun verheffing tot deze hoogste waardigheid. Die beiden waren mannen, »in wie hoogere beginselen, warme zin voor godsdienst en wetenschap met krachtige belangstelling en ijver voor het welzijn der oostersche volken leefden" [2]).

---

[1]) BOR, t. a. p., bl. 253, 258, 264.

VALENTIJN, *Deure*..., bl. 11, 113.

SOERMANS, t. a. p., bl. 6, 112.

HOORNBEEK, *Sorg en raad*, bl. 52, 55.

WERNDLY, *Maleische Boekz.*, bl. 236—238.

VAN NUYSSENBURG, *Beschr. van Geertruidenberg*, (Dordr. 1774), bl. 194.

[2]) *Hall. Miss. Nachr.*, V, 1, 1745—47, p. 6, 92, 281, 660, 791, 666, 79, 923, 1802.

VIe Theil, 1754, p. 6, 20, 141, 1, 3, 23 sq., 226 sq., 376, 1329.

VIIer Theil, 1760, p. (92) 563.

KOK, *Woordenb.*, in voce, p. 291.

W. W. v. h. Histor. Genootsch. te Utrecht. Kronijk 1858, bl. 228.

MILLIES, t. a. p., bl. 50.

Mr. VAN DIJK, *Neerland's vroegste betrekkingen met Borneo*, Amst. 1862, bl. 87 volg.

Den grafsteen van den Gouv.-Gen. Van Imhoff heeft men te Batavia gelegd vóór den ingang van de tegenwoordige begraafplaats op Tanabang. Op Ceylon, het tooneel der Christelijke werkzaamheid van Von Imhoff, en wel in de kerk van Wolvendaal, bij Colombo, vindt men nog een grafsteen dier familie met de volgende inscriptie:

»JACOBO WILHELMO BALTHAZARI W. BAR. VAN IMHOFF,
GUSTAV WILHELM
ex
CATH. MAGDAL. HUYSMAN
Fil. nat. min.
plur: da.
Nat. Batavia 20 Mart.
CI:CIƆ:CCXXXV
Dec.... b. Colombo
Decemb.
CI:CIƆ:CCXXXVI.
Aetat: mens. XX dies XXII.
Parent: moest: 11 pass."

Romdom de wapenborden der volgende familiën: Imhoff, Boreel,

Maar niet alle landvoogden en opperlandvoogden waren van hetzelfde gehalte. Om nu niet eens te spreken van Jacques le Fèbre, den zedeloozen landvoogd der Molukken, 1625—1629, die zeide, »dat hij in al de besluiten van den kerkenraad s.... t" [1]). De opperlandvoogd Jan Pieterszoon Coen was een zeer gestreng man. Hij eischte dat zijne bevelen werden opgevolgd, en schorste den kerkeraad te Batavia. Zijn opgevolger, De Carpentier, bevestigde die schorsing [2]). Quirijn of Krijn van Raamburg, landvoogd van Banda, 1630—1633, lag met den kerkeraad en de kerkelijken aldaar voortdurend overhoop. De Gouverneur van Ceylon, Joan Maatsuiker, 1646—1650, voerde zeer harde proceduren tegen de predikanten aldaar; men verzocht de Deputati ad res indicas van de classis van Amsterdam daartegen bij de Heeren XVII te remonstreeren. Op Formosa deed men onder het bestuur van den landvoogd Nicolaas Verburg, 1650—1653, den kerkedienaren »hoon en smaadheid" aan....; men »trad er alle kerkelijke order met voeten....;" men had er »het kerkelijke actenboeck door den Fiscaal met geweld uit de consistorie doen halen, en langen tijd tot ieders contemplatie in de Secretarie laten slingeren, zoodat Assistenten en anderen naar haar gelieven daaruit copijen hebben gelicht, die men daarnaar in de processen en andere gelegenheden schandelijk heeft weten te misbruiken...." [3]). Zoo werden slechte voorbeelden nagevolgd.

Eene bron van eindeloos verdriet waren voor de predikanten de menigvuldige overplaatsingen, waardoor ze nu eens op Ceylon, dan weer te Batavia waren, en straks in de Molukken of op Formosa zich bevonden. Dat daaraan groote geldelijke opofferingen zullen verbonden zijn geweest, waarschijnlijk grooter dan thans, kunnen wij vermoeden. Maar het veroorzaakte hun ook om andere redenen veel moeite en bezwaar, en strekte tot groot nadeel voor de gemeenten. Daardoor toch waren ze verplicht, telkens in

---

Imhoff, Carel, Lewezoven, Coymans, Lewezowen, Trip, Huysman, Pelgrom, Waegberge, Everson, Hasteley, Pigeou, Emougher, Hebert. Onder staat: R. Henricus del. & lith. (Zie LUDOVICI, *Lapidarium Zeylanicum*, fol. 22).

[1]) HOFSTEDE, *O. Ind. Kerkz.*, II, 107.

[2]) *Handd. Kerkeraad Amst.*, 15 Nov. 1618, Dl. 4, p. 304; Dl. 5, p. 72 tot 147, 148, 254.

[3]) *Resol. XVII*, 15 Jan. 1654.

een andere taal te prediken, nu eens in het Portugeesch, dan weer in het Maleisch, straks in eene der landstalen van Hindostan [1]). De klachten, hierover te vinden in de Acta van den Bataviaschen kerkeraad van dien tijd, zijn dan ook menigvuldig [2]).

Maar reeds zeer vroeg, in 1621, werden de beroepingen der predikanten en de opdracht der bezoekreizen naar de buitengemeenten slechts aan de goedkeuring der regeering onderworpen. Spoedig evenwel matigden de landvoogden zich het recht aan van het beroepen en »verzenden" der predikanten, en ontnamen het aan den kerkeraad van Batavia. Deze verzette zich hiertegen herhaaldelijk, soms zeer krachtig, o. a. 11 Sept. 1632, toen Justus Heurnius aan het hoofd van dit college stond. Het waren toen de Gouverneur-Generaals Specx en Brouwer, die op het recht der kerkelijken inbreuk maakten. Maar de handelwijze der politieken was in het vaderland bekend geworden. Reeds in October 1631 had men de klachten uit Oost-Indië ontvangen [3]); in de volgende maand werd de zaak der »verzending" van de predikanten en der politieke commissarissen in de kerkeraden te Batavia en te Banda behandeld. Adrianus Snellius en Petrus Silvius, predikanten te Alkmaar en te Amsterdam, verschenen als Gedeputeerden der synode van Noord-Holland 11 Nov. 1631 in de vergadering der Heeren XVII om er over te spreken. Men verzocht beleefd maar dringend, dat de verplaatsing der predikanten niet door de wereldlijke overheid, maar door den kerkeraad van Batavia, met approbatie van den Gouv.-Gen. en Raden, mocht geschieden [4]). Dit had meermalen plaats. Immers, vele gevallen deden zich voor, waarbij niet alleen de predikanten ontevreden waren, maar ook de gemeenteleden zich ergerden en onvergenoegd werden. Ds. Petrus Apeldoorn, dezelfde die te Amboina met zijn ambtgenoot Henricus Hartong een dogmatischen twist voerde over het leerstuk der erfzonde, beweerde dat hij de wijze van beroepen en »verzenden" der leeraren, zooals die in O.-Indië gebruikelijk was, niet voor goddelijk hield, maar wèl die, welke bij

---

[1]) BALDAEUS, *Inleydingh tot de Malabaarsche spraak-konst*, bl. 192.

[2]) Volgens de instructie van den tweeden Gouv.-Gen. van Ned.-Ind., Gerard Reijnst, dd. 11 Mei 1613, moest de opperlandvoogd de predikanten en schoolmeesters aanstellen.

Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk., Ie jaarg., bl. 135, 153, 154.

[3]) *Protocol Amst. Kerkenraad*, Dl. 6, p. 299.

[4]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 121.

loting geschiedde [1]). Over die »politieke verzendingen," zooals men zulke verplaatsingen van predikanten door de wereldlijke overheid noemde, is in het midden der 17de eeuw in Indië een groote beweging geweest, te grooter, omdat ze wel eens als »straf" gebruikt werd, hetgeen nog verderfelijker werkte en nog grooter misnoegdheid veroorzaakte [2]).

De classis van Amsterdam bedroefde zich er over, dat »in de versending der predikanten de kerkeraad te Batavia zoo weinig te zeggen had" [3]). In het volgend jaar werd dan ook besloten, dat deze zaak, de verzending, alléén bij dien kerkeraad berusten zou. De Amsterdamsche broeders oordeelden dat »regt te zijn," 1 Nov. 1649; maar spraken tevens den wensch uit, dat het geschieden zou »met discretie en in alle oprechtigheid, zonder vleeschelijke heerschappij of menschelijke passien en aanzien der personen, en dat ze inzonderheid op de gaven en ouderdom [4]) letten." In hun brief van 10 December daaraanvolgende schreef dezelfde classis aan die van Batavia, dat het »een pure kerkelijke zaak" was, die »ook van kerkelijke personen behoorde te geschieden." De synode van Noord-Holland verklaarde 19 Sept. 1652 ronduit, dat de »politieke verzendingen" »in strijd waren met Gods woord" [5]). Er werd dan ook een nieuw reglement op de beroeping der predikanten in O.-Indië vastgesteld (1652) en aan den kerkeraad van Batavia gezonden.

Maar deze nieuwe orde viel in het geheel niet in den smaak. Het bleek maar al te duidelijk, dat de Indische autoriteiten door de Heeren Majores gesteund werden. De benoemingen zouden voortaan geheel naar het believen der civiele overheid geschieden. Geen wonder, dat men klaagde en jammerde. Men sprak van »onderdrukking der Kerk." Men noemde het een »ondragelijk juk der Hooge Regering," een »nieuwe verdrukking," enz. Ja, men besloot »de handhaving der vaderlandsche vrijheid bij de Staten en de Synoden te zoeken." Het beroep van Jacobus Rogerius naar Amboina in 1653 maakte de zaak niet beter. Deze had als student te Leiden zijn tijd voortreffelijk besteed en bezat

---

[1]) BOR, *Amboinse oorlogen*, bl. 240.
WERNDLY, *Maleische boekz.*, bl. 323.
V. D. AA, *Biogr. woordenb. der Nederl.*, (4to ed.), I, 102.

[2]) HOFSTEDE, t. a. p., bl. 120.

[3]) *Brief van cl. Amst. aan Kerkeraad Bat.*, 14 Sept. 1648.

[4]) Ancienniteit.

[5]) *Resol. XVII*, Boek C, fol. 136, § 4.

veel talenten. Toen hij te Steenwijk predikant en voorgedragen was voor Indië, schreef de classis van Vollenhoven omtrent hem, dat men slechts »ongaarne aan dien waarden Medebroeder dimissie verleende" [1]; de Gedeputeerden van Amsterdam verklaarden aangaande hem: »dat hij was een bekwaam predikant, opregt in leer en leven; zijn goede gaven maken hem ook aangenaam...." [2].

Het is waar, sommige predikanten waren niet zelden »wat al te ijverig geweest in het bestraffen van de sonden, zoowel in de groote als mindere Dienaren der Compagnie, terwijl ze niet zonder merkelijke mishandelinge door dezen verzonden werden, die meer letten op haer eigen passien dan op de stichting van Gods kerke...." [3]. Toch werd er een concept opgemaakt ter teekening door alle aankomende predikanten. Hen, die zich aan de politieke verzendingen onderwierpen, zou men onberoepelijk verklaren, 1654. Ieder predikant zou verklaren, zich in gemoede aan die orde (van het verzenden) niet te kunnen onderwerpen, en veel liever genegen te zijn buiten dienst naar het vaderland te vertrekken;...." enz. »Dit alles," zegt Valentijn, »had echter wel een anderen ploy kunnen krijgen, als alle de predikanten van Indië eenparig waren geweest" [4].

In Nederland stelde men levendig belang in dezen strijd tusschen kerk en staat. De predikant Guilielmus Soestius vroeg uit naam van den kerkeraad van Rotterdam, 7 December 1654, aan de classis van Amsterdam om inlichtingen. De vergadering gaf aan Ds. A. Oosterlandt vergunning om ze te verstrekken [5]. Toen men in de hoofdstad had vernomen, welke »groote alteratie" het reglement op het verzenden van predikanten in Indië — uit het vaderland afgegaan in April 1656, — in de kerken van Banda had veroorzaakt; toen verzochten de Gedeputeerden der synoden van Noord-Holland, Petrus Wittewrongel, predikant te Amsterdam, en Henricus Schalckius, predikant te Hoorn, 15 April 1660 »verzachting van die ordre" en ook copij er van. »De synode had namelijk die ordre nooit gezien. Het antwoord was een weigering. Zelfs een afschrift kon-

---

[1]) De brief dd. 1 Nov. 1649 berust nog in het Kerkelijk Archief van Amsterdam.

[2]) HUNNIUS, t. a. p., bl. 403.
MOONEN, t. a. p., bl. 81.

[3]) *Resol. XVII*, 15 Jan. 1654.

[4]) *Javaansche zaaken van den godsdienst*, bl. 48.

[5]) V. HARDERWIJK, t. a. p., bl.

den ze niet bekomen. »De overheijt wilde het recht der verzendingen aan zich behouden" [1]).

Zoo werd een recht, hetwelk gemeenschappelijk bij al de Indische kerken berustte, den kerkelijken ontnomen. Met verontwaardiging noemt Valentijn het een onbetamelijke aanmatiging van de zijde der overheid, dit recht aan zich te trekken [2]). In 1670 was het beroepingswerk geheel in handen der regeering, en bleek duidelijk, dat de predikanten van haar volstrekt afhankelijk waren geworden [3]).

En hoe gedroeg zich nu de kerkeraad van Batavia, het toenmalig kerkbestuur, hierbij? Hij »betoonde een groote lafhartigheid," zegt Valentijn. Hij gaf toe. Diezelfde kerkelijke personen, die vroeger verklaard hadden, liever buiten dienst naar het vaderland te willen gaan, durfden, toen het er op aan kwam een recht te verdedigen, dat niet alleen hun recht was, maar het gemeenschappelijk recht van al de Indische kerken, zich niet in het allerminste verzetten. Dat de predt. Jacobus Rogerius, wien men de nieuwe order der heeren bewindhebbers had voorgehouden, het niet deed, behoeft ons niet te verwonderen. Hij stond alleen als een eenig man tegenover een overmachtige en overmoedige regeering. Hij was nog maar pas uit het vaderland gekomen en alzoo nog onkundig in Indische zaken. Hij kon moeielijk zich aankanten tegen het ook omtrent hem genomen besluit. De regeering was gewoon geworden, bij het minste verzet de predikanten terstond te dreigen met ontslag en opzending naar patria [4]). Die straf, plotseling van zijn inkomen en betrekking beroofd te zijn en buiten eenigen dienst naar een ander land gezonden te worden, was geen geringe zaak. En met één enkel persoon had men gemakkelijk deze bedreiging kunnen volhouden en verwezenlijken [5]). Maar met een geheelen kerkeraad ging dit zoo niet. De Bataviasche broeders had zich kunnen en moeten verzetten. Had men maar uitstel gevraagd en eerst de vaderlandsche classen geraadpleegd. Dan had men zich althans voor 't oog der wereld gerechtvaardigd.

---

[1]) *Resol. XVII*, 15 April 1660, Boek C, fol 650.

[2]) t. a. p., bl. 46.

[3]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 130.
Batavia in deszelfs . . ., III, 46, 47.

[4]) De predd. waren als ze eens in Indië gekomen waren zoo ten naastenbij *pandelingen* der O.-Ind. Compagnie, evenals al haar andere dienaren.

[5]) Ook de Buiten-predd. konden zich zeer moeielijk hiertegen verzetten.

Trouwens de kerkeraad van Batavia had toch ook niet meer kunnen doen dan een protest indienen. Daarbij had hij zich moeten bepalen. De bevelen der Indische regeering moest men toch opvolgen. Want ook de opperlandvoogd ontving deze order, n.l. van de Heeren Meesters in Nederland. Het eigenlijke kwaad schuilde dus in Nederland. De finantiëele omstandigheden evenwel, waarin de meeste predikanten zich bevonden deed hen toegeven.

Al het »tegensparteleu" van de kerken in Indië (zoo besluit Valentijn als hij deze zaak bespreekt) kon alzoo niets baten, wanneer niet de Nederlandsche kerken, met name de classen en synoden de zaak zich aantrokken en zich tot de Staten-Generaal wendden, het recht der Indische kerken door dezen gehandhaafd wierd, en zulke handelingen voor den vervolge aan de bewindhebbers der Comp. verboden werden. »Immers de overigheit in Indiën was evenmin in staat te oordeelen over den nood en de behoeften dier kerken, als over de bekwaamheid der predikanten. De gevolgen zouden voor de kerk in Indiën verderfelijk zijn" en zijn dit ook geweest. »Indien de predikanten van Indië — zoo eindigt Valentijn, — zooveel geld hadden, dat zij bestaan konden en in staat waren om in 't vaderland te leven, zij zich alsdan aan dien last der Heeren Bewindhebbers zeer weinig zouden hebben laten gelegen liggen, dat zij dan veel liever naar 't vaderland zouden vertrokken zijn buiten dienst, dan zich zoo tegen hun gemoed te laten dwingen."

Voortdurend bleef deze zaak, het verzenden en verplaatsen der predikanten, een punt van »zware" geschillen tusschen Haar Edelheden en den kerkeraad. Maar het was verkeerd gezien, dat de Bataviasche leeraars alléén handelden, zonder de andere kerken van Indië.

Juist daardoor kon hun protest (Januari 1654), hoe krachtig ook, geen doel treffen, omdat er altijd overbleven, die wèl wilden gehoorzamen aan den Gouverneur-Generaal.

Nog één middel wilde men beproeven, om de verbroken harmonie tusschen de kerkelijken en de regeering te herstellen. In 1652 stelde de kerkeraad van Batavia voor, om aldaar een hooge kerkelijke vergadering, een *coetus* van eenige predikanten en van de bekwaamste lidmaten aldaar te houden tot behandeling der bezwaren tusschen de predikanten en de overheid. Men zou een vertoog over de hangende kwestie opstellen en dit Zijne Edelheid

aanbieden. Maar ook dit voorstel heeft tot niets geleid. Ziehier, hoe de regeering soms haar zin kreeg. Den 21sten Juli 1655 werd Ds. Arnoldus van Winsem door haar bestemd voor Formosa. Maar de kerkeraad van Batavia wenschte er Petrus Kesselerus, den vroegeren predt. van Oud-Karspel (cl. Alkmaar), geplaatst te zien. Het was hier niet zoozeer te doen om de personen, als wel om het recht van beroep. De regeering wees Winsemius zijn bestemming aan. Maar hij verlangde kerkelijk beroepen te worden en verklaarde, de benoeming anders moeielijk te kunnen aannemen. Daarop werd hem een politieke akte beloofd, onder voorgeven, dat hij geen kerkelijken beroepsbrief noodig had. Tevens dreigde men hem, dat, zoo hij weigerde, hij met de eerste schepen naar het vaderland zou vertrekken, en de kosten, door de Compagnie voor hem gemaakt, weer zou moeten terugbetalen Voor deze ongehoorde dreigementen zwichtte Winsemius, vertrok naar Formosa en is er in 1662 bij de verovering van het eiland door Coxinga onthoofd. Kesselerus vertrok naar Point de Gale, op Ceylon [1]).

Zelfs de ouderlingen, die het protest, waarvan we boven spraken, onderteekend en zich alzoo mede verzet hadden tegen het bedoelde besluit van den opperlandvoogd, werden bedreigd met ontslag uit den dienst der E.(dele) Maatschappij, zoo zij daarbij volhardden. De uitslag was, dat men voorloopig met onderlinge beraadslaging zou te werk gaan. Zoo was de kerkeraad ook zeer misnoegd over de plaatsing van Philippus Baldaeus op Ceylon, 1655, en deelde dit Zijn Edelheid mede bij monde van den voorzitter van dit college [2]).

---

[1]) SCHOUTEN, t. a. p., I, 167.
BALDAEUS, *Malabar* ..., bl. 119.
VEERIS, t. a. p., bl. 66.
HOORNBEEK, t. a. p., bl. 52.
Nederl. reizen, X. 47.

[2]) CRUCIUS, *Mercurius*, bl. 553.
HAVART, *Op- en ondergangh van Cormandel*, I, 25.
Biogr. univers., anc et mod., III, 266.
ADELUNG, *Mithridates*, I, 210, 223.
FEENSTRA, *Ned. overz. bezitt.*, bl. 873.
PRIDHAM, *Ceylon and its dependencies*, I, 438
TENNENT, *Christianity in Ceylon*, p. 43.
De Gids, Mei 1867, bl. 200, 201.
Bato, 1873, N°. 7, bl. 35, 39.
Realia, II, 79*b*.

Toen François Valentijn naar Banda gezonden werd, maar derwaarts niet vertrekken wilde, omdat hij daartoe niet verplicht was, werd hij terstond met ontslag bedreigd [1]). En hoogst onvoegzaam en ongepast, ook tegenover de Heeren Meesters in het vaderland, was het gezegde van den Directeur-Generaal Abraham van Riebeek tot dien predikant in 1706, toen deze hem een afschrift toonde van een Besluit dier Heeren XVII, geteekend door den Advocaat der Comp., Everard Schot, waarbij hij, Valentijn, van alle buiten-tochten vrij en zijn dienst alléén tot het kasteel te Amboina bepaald werd: »De Heeren in 't vaderland besluiten de zaaken, zooals zij het daar goedvinden; maar wij doen het hier, zooals wij hier verstaan, en best oordeelen. Doet wat gij wild, en loopt vrij bij alle de Heeren [2]) rond; maar gij zult echter op dien togt, of anders zonder soldij weêr na 't vaderland gaan...." En op die expeditie naar den Oosthoek van Java, toen Valentijn het leger als veldprediker volgde, heeft hij niet alleen vele verdrietelijkheden te verduren gehad, maar ook zóóveel ellende en ongemakken geleden, is er doodziek geworden en zóó zwak, dat hij op de audientie bij den Gouverneur-Generaal Johan van Hoorn niet staan kon, maar een stoel moest nemen [3]).

In 1656 wilde de regeering twee predikanten naar het vaderland opzenden. De een was Cornelius Lindius, door ons reeds eenmaal in dit hoofdstuk genoemd. De ander heette Abraham de Leonardis, een bezadigd en vredelievend man, geacht om zijne leer en zijn voorbeeld beide. Hij werd later predikant te Dordrecht (1673), waar hij zijne stadgenooten het eerst het gebruik van de thee leerde, hun vroeger onbekend en in den aanvang door hen »Hoy-water" genoemd. Beiden waren toen geplaatst

---

[1]) Den 17den Jan. 1727 besloot men omtrent twee naar Banda beroepen leeraren, die weigerden derwaarts te gaan, hen bij verdere onwilligheid met geweld naar boord te doen brengen. (*Real.* I, 365*a*).

[2]) Namelijk bij de Raden van Indië, enz.

[3]) François Valentijn was geboren te Dordrecht 17 April 1666. Zijne ouders waren Abraham V., praeceptor, later conrector der latijnsche scholen aldaar, en Maria van Rijsbergen. Ruim 19 jaren oud vertrok hij als predikant naar O.-Indië en is te Amboina werkzaam geweest. Zijn voornaamste verdienste bezit hij als schrijver door zijn onwaardeerbaar werk: *Oud en Nieuw Oost-Indië;* Dordr. en Amst. 1724—26. (Zie Mr. DE CRANE, *Bijzonderheden de familie Hemsterhuis betreffende*, bl. 18 en 118; SCHOTEL, *De illustre school te Dordrecht*, bl. 105; Dr. VAN HOËVELL, *Geschiedkundig overzigt van de beoef. der K. en W. in N. Indie*, 1839, bl. 33).

bij de Nederduitsche Hervormde gemeente van Batavia. Het was onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal Maatsuiker. In de vergadering van den 7den December van genoemd jaar (1656) leverde de commissaris-politiek aan de leden van den kerkeraad der hoofdstad een brief over van de heeren bewindhebbers, er bij voegende dat de Heeren XVII gelast hadden, dat de beide genoemde predikanten zich gereed moesten houden, om met de eerste schepen naar het vaderland te vertrekken. Waarom de Heeren Majores dat bevel gegeven hadden, wordt niet vermeld. Maar de kerkeraad trachtte de uitvoering er van tegen te houden. Het geheele college verscheen 11 December in de vergadering van Z. Exc. en den Raad van Indië met dien uitslag, dat de beide leeraren in Indië mochten blijven, mits »zij en de andere Broeders zich aan de volgende voorwaarden onderwierpen (waarom het ook eigenlijk maar te doen was)": o. a. dit, dat de kerkeraad bij verschil van gevoelen over de verzendingen der predikanten zou toegeven; — en o. a. ook, dat de kerkelijke brieven in tegenwoordigheid van den commissaris-politiek voorgelezen, daarna verzegeld gezonden, en door de heeren »in de doos" gelegd zouden worden; maar dat, »naar den eisch der zaken wel een bijzonder briefje buiten dezelve zou gezonden worden;" — waarna de beide predikanten vooreerst bleven" [1]).

»Zoo bleek het — dus eindigt Valentijn — dat de opperlandvoogd of de regeering niet anders als een »blinde gehoorzaamheid" van de predikanten verwachteden." Vroeger was het nooit zoo geweest. En dit deed een Gouverneur-Generaal, dien men »voor een Jesuiet hield" (Maatsuiker).

Het eerste voorbeeld van een beroep door den Opperlandvoogd, geheel buiten kennis van den kerkeraad, was dat van Godefridus van Akendam van Amboina naar Ternate, 19 Nov. 1663. De voorbeelden, die wij genoemd hebben en waarbij telkens inbreuk werd gemaakt op het recht der kerkelijken, zouden we nog aanmerkelijk kunnen vermeerderen, met dat van Jacobus Rhijnsdijk, predt. te Banda 1669—1673 [2]) en een groot aantal andere predikanten. Maar we rekenen dit onnoodig. In schijn gaf

---

[1]) FEREIRA, t. a. p., Opdragt, bl. 3.
SCHOTEL, t. a. p., II, 5, 6, 7 en 777.
V. D. CHIJS, *De latijnsche scholen* . . . , bl. 183, Noot.

[2]) Den 21sten December 1761 werd bepaald, dat een predt. niet langer dan drie jaren op Banda behoefde te blijven. (*Real.* I, bl. 71).

de regeering wel gedurig toe, maar in werkelijkheid hield zij het recht der overplaatsingen aan zich, totdat, gelijk we reeds herinnerd hebben, in 1670 het beroepingswerk geheel en al in hare handen berustte [1]).

Onder de zaken, die den Indischen predikanten veel verdriet en onaangenaamheden veroorzaakten, behoorde ook het zenden van politieke commissarissen door de regeering in de vergaderingen van de kerkeraden [2]). Zij moesten daar de regeering vertegenwoordigen, van alles wat er voorkwam en behandeld werd kennis nemen, enz. Reeds in 1624 gebeurde dit. De barsche en den kerkelijken zoo vijandige Jacques Specx zou toen die functie te Batavia vervuld hebben, maar niet dikwijls in de vergaderingen verschenen zijn. De klachten over de sessie van politieken in kerkelijke vergaderingen werden uit Oost-Indië reeds in Oct. en Nov. 1631 in Nederland vernomen, en wel bij den kerkeraad en bij de classis van Amsterdam; later opnieuw, in Juli en Sept. 1634 [3]). Wèl protesteerde men te Batavia, te Amboina en te Banda er tegen, dat deze heeren zitting zouden nemen; maar tevergeefs. En toen de regeering volhield, en 16 Dec. 1631 haar besluit omtrent dit punt mededeelde, en twee dagen later ter hoofdplaats hare beide eerste afgevaardigden in de vergadering verschenen — toen besloot de kerkeraad, »als er toe gedwongen zijnde", die personen te dulden en toe te laten, tot tijd en wijle, dat men uit het vaderland nader schrijven zou ontvangen hebben [4]). Men gaf hiervan eene schriftelijke verklaring. Die twee eerste politieke commissarissen te Batavia waren Arend Gardenijs, buitengewoon Raad van Indië, en Jacob van Vossele, geheimschrijver van den Gouverneur-Generaal.

In het bedoeld besluit der regeering was bepaald, dat overal in Indië twee zulke vertegenwoordigers van haar gezag zouden zitting hebben. We vinden hen dan ook in de kerkeraden van

---

[1]) VALENTIJN, *Deure der waarhijd*, bl. 112.
HOFSTEDE, t. a. p., I, 130.
BUDDINGH, *Reizen*, III, 293.

[2]) Ook in het vaderland waren bij kerkelijke vergaderingen politieke commissarissen niet zelden tegenwoordig.
IJPEY en DERMOUT, t. a. p., III, Aanteek. bl. 38.

[3]) *Protocol Amsterd. Kerkenraad*, Dl. 6, p. 299.

[4]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 71.

Batavia, Amboina, Colombo op Ceylon, Ternate, Makassar, Banda [1]), Malakka enz. [2]).

In den beginne (1636) werd het in den kerkeraad nog eerst rondgevraagd, vóór iemand als commissaris-politiek zitting nam, of een der leden ook iets tegen hem had, — en bij zijn vertrek, of ook iemand zich over hem te beklagen had. Maar later werden ook die »beleefde omvragen" niet meer gedaan, en »de Heeren kwamen er maar op een extract der Hooge Regeering". Een weinig bescherming van de zijde der Heeren Majores ondervonden de predikanten wèl; maar in den grond bleven de verkeerde regelingen in Indië gehandhaafd. Zoo gaven die Heeren XVII in 1650 last:

a. de predikanten behoorlijk in eere te houden;
b. overal in de vergaderingen commissarissen te stellen;
c. dat de predikanten aan geen kerken in 't vaderland, dan met voorkennis der regeering, schrijven, en daarom al hun brieven met die der regeering aan de heeren XVII zenden zouden.

Men ziet het, een ernstige en oprechte bescherming kon nog niet verwacht worden. Het systeem der geheimhouding heerschte nog in volle kracht. De politiek der Compagnie kon geen openbaarheid verdragen. En dat regeeringstelsel duldde evenmin eerlijke bescherming van den godsdienst. De kerk was niet doel, maar middel, vaak ondergeschikt aan de staatkunde. En van die staatkunde was geldelijk voordeel weder het oogmerk. Als de heeren bewindhebbers dan ook in 1655 aan Gouverneur en Raden den last zonden om zorg te dragen, »dat de godsdienst, de bediening des goddelijken woords en hare Dienaren met behoorlijke eer en respect bejegend en gehouden worden, ten einde de klagten van kwaad tractement uit Indië niet meer vernomen mogten worden" [3]) — dan was het vooral de vrees voor die klachten, welke hen daartoe bewoog en de vrees voor een al te groote ruchtbaarheid dier klachten in het vaderland, waar ze dan wel eens ter ooren konden komen van die waarlijk belangstellende

---

[1]) Toen de predd. Clarenbeek en Holtenus te Banda zich verzetten, verbood de Gouv. C. van Raamburch het houden van vergaderingen geheel en al, 1631. (WALAEI, *Op*, II, 475; V. D. CHIJS, *Inventaris* . . ., 284).

[2]) ROORDA VAN EYSINGA, *Reizen*. I, B, 21 vollg.
MUNNICH, t. a. p., I, 75, II, 13, 17, 34, 41 volgg.
BRUMUND, t. a. p., 160, 161, Noot, 180, 188, 189.
LUDOVICI, t. a. p., bl. 8.

[3]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 112.

mannen, die den strijd zouden hebben opgevat voor hunne Indische ambtsbroeders niet alleen, maar ook tegen de verfoeielijke politiek der Compagnie. Om diezelfde reden schreven de Opperlandvoogden Mr. Joan Maatsuiker en Willem van Outshoorn den 22 Mei 1670 en 14 Mei 1694 uit Batavia naar Ceylon, dat men »geen dwingelandij of gebied over de kerkelijke vergaderingen gebruiken" mocht [1]).

Maar juist op Ceylon was de verstandhouding niet zoo onaangenaam. Integendeel. Men roemde er in den vriendschappelijken voet, waarop men stond met die wereldlijke personen, die ter kerkelijke vergadering werden afgevaardigd. In een brief van Colombo naar Jaffna, gedagteekend 1683, lezen we het volgende: »De tegenwoordigheid van den achtbaren politieken commissaris in onze kerkelijke zitting heeft met de beste verstandhouding plaats. ZEd.'s zitplaats, bedekt met een rood laken, is aan het einde der tafel, tegenover den president, en, om misverstand te voorkomen, wordt pen en inkt voor ZEd. geplaatst om onze besluiten op te teekenen, welke in gewigtige gevallen ZEd. *verbo ad verbum* gedicteerd worden. Op zijne beurt deelt ZEd. ons schriftelijk de voorstellen of goedkeuringen van Z. Exc., den Gouverneur en achtbaren Raad mede, of vergunt ons dezelve te noteren." Dat rood scharlaken kleed, gespreid over de tafel, waaraan de commissaris-politiek soms geheel alléén ging zitten, veroorzaakte niet zelden vrij wat ergernis. Het kostte, zooals we reeds boven opmerkten, aan den predt. Jacobus Maxwel († in 1678) zijn ontslag [2]).

De wereldlijke overheid ging intusschen hoe langer hoe verder. In Jan. 1680 ontving de voorzitter van den kerkeraad te Batavia last, aan den commissaris-politiek vooraf te doen weten, welke zaken er in de vergadering zouden behandeld worden, — »opdat, als zijne tegenwoordigheid op denzelfden dag elders zou worden vereischt, hij zou kunnen beslissen, waar hij het noodigst was" [3]).

De namen der politieke commissarissen, die vanwege de Hooge Regeering in den kerkeraad van Batavia van 1624—1722 gezeten hebben, zijn opgeteekend bij Valentijn ten getale van 23; — evenals die van Amboina van 1658 tot 1719, ten getale van 19, —

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 112.
[2]) Dezelfde, t. z. p., II, 104.
MUNNICH, t. a. p., II, 34, 35.
NEURDENBURG, t. a. p., bl. 118, 119.
[3]) *Resol. Gouv. en R.*, 19 Jan. 1680.

allen met name genoemd. De tijd hunner zitting was zeer ongelijk; — soms slechts één jaar, soms ook veel langer, tot 12 jaren zelfs.

Soms rezen er grieven van zeer bizonderen aard tegen deze mannen der regeering. Te Amboina zat in 1708 als commissaris-politiek in den kerkeraad Salomon Storm, opperkoopman en de tweede persoon in deze landvoogdij, die nog geen lidmaat en zelfs nog ongedoopt was; doch op verzoek van den kerkeraad werd Storm afgezet en na zijne belijdenis te hebben afgelegd, gedoopt, en een ander aangesteld [1]). Reeds vroeger, 23 Febr. 1694, was er bepaald, dat ieder politiek-commissaris tot den gereformeerden godsdienst behooren, en anders de civiele ambtenaar, die in rang het naast op hem volgde, zijne plaats bekleeden zou. In Ternate had men het jaar te voren een functionaris, met name Eberveld, die geen lidmaat was. Onverwijld gaf men den Opperlandvoogd hiervan kennis, die een ander aanstelde. Dat diezelfde hoedanigheid een volstrekt vereischte was in een ter kerkelijke vergadering afgevaardigde, dat hij niet alleen hervormd, maar ook gedoopt en lidmaat zijn moest, dat moest ook elders worden herinnerd, o. a. aan die van Malakka in 1700.

Of het gebrek aan belangstelling was, dan wel het gevolg eener andere oorzaak, maar er kwam verslapping in den ijver of een wijziging in de voorschriften. Te Batavia althans verscheen de commissaris-politiek Craan in 1775 maar éénmaal in de vergadering van den kerkeraad. Bij de *censura morum* mocht hij niet tegenwoordig zijn [2]). Zijn lof wordt anders vermeld door Ds. Theodorus Vermeer, vroeger pred^{t}. te Namen, later te Batavia [3]). Craan overleed waarschijnlijk in 1780, en werd opgevolgd als commissaris-politiek door Hendrik van Stokkum [4]). De laatste commissarissen-politiek te Batavia vond men er in 1808 en 1809 [5]). Één had er nog zitting te Makassar in de dagen van Baron Van der Capellen, op grond van een besluit van 1631.

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 108, 111.

[2]) Het gedrukt adres van Ds. Hermannus Wachter, pred^{t}. te Batavia, later te Korendijk, (c. 1780) aan de syn. v. N.-Holl., bl. 40, Bijl. bl. 33.

[3]) In zijn brief aan de class. v. Amst., dd. 25 Oct. 1780. Aan Vermeer werd 4 Mei 1779 toegestaan alle 14 dagen eens in het Fransch te prediken.

[4]) Ibidem.

[5]) Te weten Van Riemsdijk en Senn van Basel, beide Raden van Indië.

Maar deze is uit den kerkeraad verwijderd den 21 November 1821 door den visitator ecclesiae Roorda van Eysinga[1]). Op Ceylon is, nadat het eiland aan Engeland was overgegaan, het Britsch bestuur voortgegaan met de gewoonte om een commissaris-politiek te zenden naar het consistorie van Colombo. De laatste is geweest the Hon. Mr. Leslie, schoonzoon van den Gouverneur Angelbeek[2]).

Ook de inbreuk op de onbelemmerde vrijheid van briefwisseling met de Nederlandsche classes was voor de Indische predikanten een rijke bron van verdriet, en gaf vaak tot zeer onaangenamen twist en harden strijd met de wereldlijke overheid aanleiding. Reeds 27 Oct. 1625 gelastte de Gouverneur-Generaal Pieter de Carpentier aan den kerkeraad van Batavia voortaan de brieven, bestemd voor het vaderland, aan hem over te geven ten einde ze te bezorgen. De kerkeraad maakte hiertegen terstond zwarigheid, maar hij moest het evenwel doen. Langzamerhand ging men verder. In 1632 verzochten de commissarisen-politiek uit naam der regeering, dat de Opperlandvoogd de brieven voor de bewindhebbers en de Nederlandsche classes mocht lezen. Maar men weigerde het. Telkens ging de overheid verder. Volgens de kerkeorde van 1643 mochten de kerken in O.-Indië niets van gewicht overschrijven naar het vaderland zonder voorkennis van den Gouverneur-Generaal. Zelfs werden er brieven opengebroken. De Amsterdamsche classen klaagden over deze storing der correspondentie 5 Sept. en 2 Oct. 1645. De vrije briefwisseling werd gedurig meer belemmerd. Den 30 Dec. 1645 verschenen de politieke commissarissen Frederik Coijet, 2e opperkoopman des kasteels en Simon van Alfen, raad van Indië, in den kerkeraad te Batavia en verzochten verzachting van eenige uitdrukkingen van dit college in zijn brief naar het vaderland over de Bataviasche kerkeorde, alzoo Haar Edelheden (de Gouv.-Gen.) daarover misnoegd waren; doch het kerkelijk college »volhardde eenparig bij het geschrevene". In 1651 werden zelfs particuliere brieven geopend. In 1653 ontving diezelfde kerkeraad den last, voortaan »alle aankomende en afgaande brieven in tegenwoordigheid van den commissaris-politiek te openen en te lezen; en dat zij ook

---

[1]) ROORDA V. EYSINGA, *Reizen en lotgevallen*, I, B, 21—23. BRUMUND, t. a. p., bl. 160. 161.

[2]) LUDOVICI, t. a. p., bl. 8.

hare brieven, die zij naar het vaderland aan deze of gene kerken zonden, geopend aan Haar Edelheden zouden moeten overleveren, om eerst van haar gelezen, en dan verzonden te worden." Krachtig protesteerde de kerkeraad tegen deze »ondragelijke ordre der Heeren" [1]). Het was het *cachet volant* van onze dagen [2]). Men ziet het, van vrijheid, van eigen bestuur of zelfstandigheid was geen sprake meer. Men zat geheel onder de plak der regeering. Men kon nu niet eens meer vrijelijk en onbespied zijn nood klagen aan de broeders in het vaderland. Ook die troost was hun ontnomen. Zelfs 26 April 1667 kwam er in de classis van Hoorn nog een brief binnen van »Gedeputt. tot de kerkelijke zaken wt der zee ende Indien", klachten behelzende over het openmaken der kerkelijke brieven uit O.-I. door bewindhebbers [3]). En de Colombosche pred[t]. Arnoldus Wilhelmus Fabricius werd 10 Sept. 1745 in een boete van 50 rds. gecondemneerd wegens de »clandestine oversending" van zijn rapport der schoolvisite (schoolinspectie), aan de classis te Amsterdam [4]).

Niet minder druk en levendig was de strijd, gevoerd over de bevestiging der predikanten *coram facie ecclesiae.* In de eerste plaats had dit betrekking op de gemeente van Batavia. Het moest op plechtige wijze geschieden, zooals het in het vaderland gebruikelijk was, *met oplegging der handen.* Veel ernst en waardigheid legden ook bij de behandeling dezer zaak de *Deputati ad res indicas* aan den dag, toen zij dit punt onder de aandacht brachten van heeren XVII. Het was te Middelburg, alwaar toen, tegen hunne gewoonte in, de bewindhebbers der O.-Ind. Compagnie vergaderd waren. Doorgaans kwamen ze te Amsterdam bijeen. Men schreef 14 Sept. 1649. De beide *Deputati* waren: Daniel Swaeff of de Swaeff (Junior), pred[t]. te *Biggekerke* († 9 Febr. 1670), vanwege de classis van Walcheren, en Petrus Wittewrongel, pred[t]. te Amsterdam, voor de classis dier stad. »Dat de ge-

---

[1]) *Resol. XVII,* 13 Jan. 1654.

Resol. v. Gouv. en Raden van Indie, dd. 22 Dec. 1654; vgl. ook die van 19 Jan. 1680.

[2]) *Tijdschr. voor N. Indië,* 1849, II, bl. 170.

Verzameling van kerkelijke verordeningen in N. Indie, 1816—1854. Batavia, Landsdrukkerij, 1856, bl. 51.

Verzameling der verordeningen betreffende de protestantsche kerken in N. I., (t. z. p.), 1869, bl. 3.

[3]) *Archief class. Amst.,* N°. 48, pak 2.

[4]) *Real.* I, bl. 189*b*.

meijnte van Batavia — met die woorden richtten zij zich tot heeren Majores — mochte hebben hare eijgene ende bevestichde predicanten, die bijsonder tot den dienst van deselvige verbonden blijvende, meer liefde souden draegen tot hare kudde, ende door een langer verblijf onder deselvige, oock meerder liefde van haer ontfangen, ende also meer vruchten van haren dienst connen trecken, gelijck dan oock daerdoor souden ophouden de onderlinge contentien ende jaloezijen tusschen de broederen predicanten, die lange jaren in Gods kercke in die quartieren hebben gedient, ende die eerst uijt het vaderlant overgesonden werden, welcke niet anders dan tot groote ergernisse ende onstichtinge connen strecken." Reeds 23 Nov. 1643 was deze zaak in de classis van Amsterdam behandeld. Te Batavia had men dit punt 21 Sept. van hetzelfde jaar ter sprake gebracht. Een voorstel van den kerkeraad aldaar, om de predikanten in Indië te bevestigen, werd door den Gouv.-Gen. Antonio van Diemen afgewezen, zelfs op min of meer barschen toon. Z. Exc. kon daarin niet treden. Alléén dan wilde hij er in toestemmen, als de leeraars zich voor altijd aan een bepaalde gemeente wilden verbinden. »Wien dit niet aanstond, die mocht Indië verlaten." Lang bleef de zaak onbeslist. De Opperlandvoogden verscholen zich vaak achter heeren XVII. De Nederlandsche classes drongen bescheiden, maar krachtig aan. De bewindhebbers ontweken soms den strijd. B. v. onder het voorwendsel, dat »de vergadering niet voltallig was." Of ze zochten uitstel. Of ze paaiden de Deputati met mooie woorden en beloften. Soms ook beweerden ze stoutweg, dat dit het recht der Compagnie was. Het scheen, dat men voelde, hoeveel onrecht er in de politiek der Compagnie schuilde. De Deputati wilden in hun gemoedelijken ijver niet alleen den heeren Majores in hun vergadering collectief hun bezwaren voordragen, maar ook, om hun doel te beter te bereiken, »al van te voren de leden der vergadering van XVII in 't particulier tenteren, om te bezien, of er ook hope zij, dat die zaak bij de volle vergadering zal kunnen doorgedreven worden...." Toen hetzelfde verzoek later opnieuw gedaan werd, kreeg men ten antwoord: »Daarin kon, althans vooreerst, geen verandering komen; alles moest gelaten worden op den ouden voet. Men zou echter met alle circumspectie te werk gaan en zoo weinig mogelijk redenen tot klagen geven. Maar het recht der Hoge Overheid, haar notoirlijk competerende, moest ongekrenkt blijven" [1]). Evenwel toen de Synode van Noord-Holland

[1]) *Resolut. XVII*, 24 April 1653.

27 Nov. 1653 bij de regeering des lands, en door Hare Ed. Grootmog. bij de heeren van de Generaliteit aanhielden, »om in 't stuk van bevestigde predikanten zoodanige disordre te mogen weeren en de Kerke Christi haar recht te vergunnen;...." toen stond men 12 Jan. 1654 het verzoek toe [1]). Meenden nu evenwel de kerkelijken, dat hiermede verbetering zou komen in de »politieke verzendingen", dan bedrogen zij zich jammerlijk.

Van de bevestiging zelve is in Indië al heel zelden iets gekomen. Slechts één enkelen keer is het met een Hollandsch predikant gebeurd. De meeste Nederlandsche leeraars werden in het vaderland geordend, gewoonlijk in de classis der stad, door wier Kamer ze uitgezonden werden, zooals Amsterdam, Rotterdam, Enkhuizen, Alkmaar, enz. In eerstgenoemde stad werden ingezegend:

Adriaan Jacobszoon Hulsebos, 26 April 1615; Johannes Philippus Wetzelius, 22 Maart 1717; Johannes Lucas, 5 Dec. 1730; Johannes Wilhelmus Snethlage, 8 April 1771; August Frederik Starosky, 2 Juni 1783, en vele anderen.

Te Enkhuizen:

Johannes Wilhelmus Marinus, 25 Oct. 1719; Johannes Wilhelmus Loyaal, 18 Maart 1723, en meerderen.

Tot prop^t^. of pred^t^. werden in Indie de volgenden bevorderd, en wel

Te Batavia:

Gilles Verbeek, 1642; Henricus Wallius, Aug. 1662; Johannes Tholy, 29 Juli 1667; Nikolaas Hodenpijl, 15 Febr. 1689; Karel Cezilles [2]), 1751; Pasqual de Sylva, 1774; Pieter van der Meersch, 22 Febr. 1776.

Te Colombo, op Ceylon:

Philippus de Melho, 16 April 1744.

Op Formosa:

Johannes Slovius, 1640, en Johannes Mirkinius, 1641.

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 98, 99.

[2]) In de *Real.* II, 104*a* wordt hij verkeerdelijk Serille genoemd. Zijn naam was Cezilles, ook Sezilles of Zezilles (Zezillis) geschreven. Alle misstellingen in namen te herstellen is bijna ondoenlijk. Maar waar die namen bijna onkenbaar worden, moeten we de fouten aanwijzen. Reeds wijlen prof. BOUMAN klaagde in zijne *Geschied. der Geldersche hoogeschool* over de onzekerheid der spelling van persoonsnamen in de 17de en 18de eeuwen.

Te BANDA:

Dirk Jansen Nagel, 1624; Hendrik Pontekase, 1634, en Jochem Pieterss, 1652.

Te AMBOINA:

Jan Jansz. van der Wee, 1654.

Te SURATTE:

Piperinus, 1626.

Het is natuurlijk, dat zij, die in Indië tot proponent of predikant werden aangesteld, ook aldaar bevestigd werden. We zullen twee voorbeelden noemen. Joam Fereira d'Almeida, te Batavia bevestigd met oplegging der handen 16 October 1656, en Cornelius van der Sluis, te Amboina als pred^{t}. bevestigd 10 April 1678, in tegenwoordigheid van den lateren Landvoogd Robbert de Vicq, de predikanten Gualterus Peregrinus, Bartholomaeus ab Englisch en Jacobus Vosmaar, en al de ouderlingen: Isaac van Thije, onderkoopman en secretaris van den politieken raad, Thomas van Hommeren, Jan Calamina en Domingos Queljo. De *eenige*, die reeds in Nederland predikant geweest was, en toch nog in Indië opnieuw werd bevestigd, het eenige voorbeeld in twee en een halve eeuw, is geweest Johannes Wagardus, Jur. Utr. Doct. Deze, vroeger herder en leeraar te Meeuwen en Haagoort, bij Heusden, werd, nà zijne aankomst op Java, te Batavia beroepen tot »*ordinair en permanent*" predikant, en » aan de gemeente voorgesteld" door zijn ambtgenoot Christiaan Wijardi Plesman, 12 Aug. 1736, met een leerrede uit Jes. 52 : 7. Den volgenden Zondag, 19 Aug., deed Wagardus zijn intreê met de woorden Zach. 6 : 15 [1]).

---

[1]) BAUDARTIUS, t. a. p., II, 13, 40.
CRUCIUS, t. a. p., bl. 597, 598.
BALDAEUS, *Malab. en Chorom.*, bl. 144, 150, 421, 441.
FABRICIUS, t. a. p., bl. 592.
WERNDLY, t. a. p., bl. 246 volgg.
Boekzaal, Juni 1738, bl. 737.
DE JONGH, t. a. p., bl. 56, 387.
VERBEET, t. a. p., bl. 101.
HOFSTEDE, *Antwoord op de prijsvraag . . .*, bl. 94.
Dezelfde, *O. Ind. Kerkz*, I, 92, 93, 95, 96, 164, 174, 184, 188, 193, 194, 208, 216, 224; en II, 214.
Verhand. Batav. Gen., V, 52.
Katal. der biblioth. van het Dept. van Kol., bl. 152, N°. 1294.
TIDEMAN, *De remonstr. broedersch.*, bl. 250, 264, 374.
BUDDINGH, *Reizen*, I, 55, 138, 164, 310.
De Gids, Mei 1867, bl. 212.

En als de opperlandvoogden met de kerkelijken overhoop lagen, was het dan te verwonderen, dat de buiten-landvoogden hun voetstappen volgden? Immers neen. Zoo werd de predt. Jacobus Vertrecht te Amboina wederrechtelijk geschorst, maar nà zijne aankomst te Batavia terstond weder in zijne eer hersteld, 8 en 15 Sept. 1636. Den krankbezoeker Joseph Balbiaan werd door den Bataviaschen kerkeraad gelast naar Ceylon te gaan (22 Jan. 1646), maar de Gouverneur-Generaal Van der Lijn zond buiten weten van genoemd college een ander. Op Formosa was Frans Salomonszoon, ziekentrooster, geschorst; zonder voorkennis der kerkelijken werd hij Sept. 1648 op last van denzelfden opperlandvoogd in het ziekenhuis te Batavia geplaatst; — ook »een inbreuk op het kerkelijk recht." Welnu, de overheden in Ternate deden hetzelfde; ze stelden op eigen gezag in 1648 en 1649 krankbezoekers aan zonder den predikant Johannes à Warmeloo daarin te kennen. Ja, er waren landvoogden, die zóó vèr gingen, dat ze ziekentroosters benoemden, zonder dat dezen ooit behoorlijk waren geëxamineerd, en hun zelfs toestonden den H. doop te bedienen [1]).

De buiten-landvoogden maakten bijna zonder uitzondering allen zich schuldig aan de grootste willekeur. Ze deden hierin niets anders dan het voorbeeld volgen hunner onmiddellijke gebieders. Dit liet niet na zijn verderfelijken invloed uit te oefenen op andere zaken. Immers werd aan den Gouverneur van Amboina en zijn raad de *approbatie* toegestaan van ouderlingen en diakenen, spoedig waren er landvoogden, die de *verkiezing* der kerkeraadsleden geheel aan zich trokken [2]). Op de kust van Coromandel wilden de politieken den predt. Jacobus Maxwel dwingen, dat hij »kwalijk en onwettig gekozen" ouderlingen en diakenen zou bevestigen. Hij werd opgezonden naar Batavia en kwam daar aan 29 Nov. 1677. Hij verzocht, dat de kerkeraad van Batavia in de zaak zou oordeelen en tegelijk om er »wat te mogen »rusten", alzoo (hij) nu al wat door Indiën gezworven had." Zoo moest ook de landvoogd der Molukken Robbert Padbrugge in een scherpen brief door de Hooge Regeering bestraft

---

1) *Verhand. Batav. Genootsch.*, XVIII, 421.
HOFSTEDE, t. a. p., II, 107.
Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk., VI. 104; XIII, 121.
Godgel. Bijdr., 1869, bl. 377.
2) HOFSTEDE, t. z. p.

worden, omdat hij zich het verkiezen van ouderlingen en diakenen aanmatigde. Onder die onwettig benoemde kerkeraadsleden vond men er van een slechten en misdadigen levenswandel, aan wie door de politieken de hand boven het hoofd werd gehouden; of er waren hoereerders onder, die met hunne slavinnen concubineerden, — alles tegen den billijken wensch van gemoedelijke predikanten [1]).

Maar de regeering zelve voelde, dat het zóó niet langer ging, dat de zaak van godsdienst en kerk op die wijze te veel schade leed. Daarom werden 25 Jan. 1679 de buiten-opperhoofden aangeschreven, zich met de uitoefening van den godsdienst niet te bemoeien, maar daarmede de predikanten te laten begaan en hen naar vermogen te helpen. Nog geen twintig jaar later oordeelde men het noodig, eene *Instructie* vast te stellen voor die buiten-opperhoofden ten opzichte van den godsdienst. Zij behelsde »Eenige nadere *Poincten* voor de respectieve opperhoofden der buiten-*comptoiren*, alwaar predikanten geplaatst zijn, of nog zouden mogen werden geplaatst, op het stuk van den godsdienst, en wat daaraan verder dependeert." In den *Considerans* wordt het volgende gezegd: »Niettegenstaande bij onze loffelijke Heeren Voorzaten, omtrent het oeffenen van den godsdienst, en wat daartoe wijders applicabel is, de vereiste ordre reeds is gestelt, gelijk te zien is, bij de *Generale Instructie*, door den *Edelen Heer*, *Oud-Gouverneur* Anthoni Hurdt, *saliger*, de dato 25 Jan. 1678, welkers *Extract* hier nevens gevoegt is, en bevelen, deswegen door deze *Hooge Regeeringe* van *India*, bij hare *successive Missives* de dato 2 Oct. 1664, 29 Oct. 1670, 14 Febr. 1692, en 13 Jan. 1693, almede in *Extract* hier *annex*, beraamd, hoedanig zig de *Opperhoofden* tegens de *Eerwaarde Predikanten*, en deze laatsten wederom tegens d'eerste, zullen hebben te gedragen, en hoe

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 108, 113.

Als een staaltje van kerkelijke rechtspleging in het gebied der Compagnie diene het volgende: »Omdat ons Godt alreede met Syn rechtvaerdige straff over onse vuyll en sondigh bedryff nu wel twee maenden alle nachten achter een door een yzelecken steert sterre aan den hemel is comen te dreygen, weswegen dan nu oock hooch noodigh geacht hebben ons de gemelte onwaerdige leeraer (Ernestus Back) quyt te maken en deselve nevens syn familie per dit Jacht mede na Batavia vertrecken te laten." Brief van den politieken Raad aan de Kaap aan den Gouv.-Generaal Joan Maetsuyker en Raden van Indië, dd. 7 Febr. 1665. (THEAL, *Chronicles...*, p. 137 Noot).

verre zig een yder, met zijn ambt, en pligt zal hebben te bemoeijen, zijn ons verscheide klagten, en oneenigheden te vooren gekomen, *resulterende* uit een al te groote *imaginatie*, of inbeelding van een eigen Gezag, en *Authoriteit*, zoo van de eene, als de andere kant, waardoor niets anders dan onstichting, *disrespect* van de *Character*, die een yder amptshalven bekleed, en onverzoenelijke vijandschappen konnen werden *gecauseerd;* zoo hebben wij, om daar in voor het toekomende te voorzien, nodig geoordeeld *Ul.* deze nadere *Poincten* van *instructie*, des wegen te ordonneeren, en voor te schrijven, behoudens de volle *vîgeur* van hetgeen hier bevoorens, in de *geallegeerde Instructie* dato 25 Jan. 1678 en de Brieven van *Haar Hoog Edelen* is *geordonneerd.*"

De inhoud der Instructie is vervat in 8 artikelen. Voornamelijk loopt hij over het recht en de bevoegdheid, om den dienst en de plaatsing der schoolmeesters te regelen, of een wijziging in die gemaakte regeling te brengen, enz. Het stuk zelf is te vinden bij Valentijn. Het is geteekend te *Amboina* aan het kasteel *Victoria*, 1 October 1697, door Willem Ooms van Wijngaarden, Heer van *Werkendam*, 26ste Landvoogd van Amboina, en Extraordinaris Raad.

Maar toch was niettegenstaande zulke maatregelen de ontwikkeling der Hervormde kerk in N. O.-Indië in deze en grootendeels ook nog in de volgende eeuw geheel onafscheidelijk van de politieke macht; daarvan was zij steeds volstrekt afhankelijk. De onophoudelijke strijd, die er tusschen de kerkelijken en de wereldlijken gevoerd werd, strekte zich uit tot alle zaken. Er werd voortdurend getwist over punten van kerkrecht. Vele waren de klachten der predikanten, dat zij door de regeering tegenover haar burgerlijke dienaren niet in hun waardigheid naar behooren werden gesteund [1]). Zoo noemt Valentijn — en niet zonder reden — het een ontzaggelijke aanmatiging, waartoe men geen recht had, dat de landvoogd en de raad der Molukken in 1693 den kerkeraad van Ternate verboden aan de beide predikanten Petrus Jacobus Costerus [2]) en Nicolaas Hodenpijl bij hun vertrek een kerkelijk getuigschrift te geven, waartoe genoemd college wel genegen was. Zoo mengden de politieken zich in zaken van

---

1) MILLIES, t. a. p., bl. 32.
BRUMUND, t. a. p., bl. 132—166.
VETH, t. a. p., bl. 518.

2) Minder juist noemt Valentijn hem soms Petrus Johannes Costerus.

zuiver kerkelijken aard, handelden zeer willekeurig, en trokken alle macht aan zich. In de 18de eeuw werd het nog erger. Toen waren er predikanten, die verboden de 10 Geboden voor te lezen om het gemoed der landvoogden niet te verontrusten; — die de eeuwige zedewet: »Gij zult niet stelen, niet echtbreken," in hun leerredenen veranderden en plooiden ter wille der machthebbenden. Deden ze dit niet, het leven werd hun bitter gemaakt, zij beroofd van hun gemeente en als oproermakers opgezonden. Civiele opperhoofden gingen op het laatst zóó ver, dat ze den predikanten het onderwerp voorschreven voor hun predikatiën; en militaire kommandanten wilden beslissen, hoeveel coupletten er van een psalm bij de godsdienstoefening zouden gezongen worden, hun ondergeschikten verbiedende meer verzen meê te zingen [1]). Elders, zooals op Java, beletten wereldlijke opperhoofden willekeurig het houden van godsdienstoefening geheel en al. De Hooge Regeering moest er een boete van 10 dukatons op stellen, 1778.

Maar hoe kon het ook anders? Heeren Meesters gaven zelven in Nederland een slecht voorbeeld. Antonius Hornhovius was als predikant te Werkhoven afgezet, om zijne remonstrantsche gevoelens. Later met de hervormden verzoend, werd hij als leeraar te Eemnes-buiten geschorst. Toen hij voor Indië zich aanbood, was hij veldprediker. Maar er liepen kwade geruchten aangaande hem. De classis van Amsterdam, de zeer gemoedelijke en nauwgezette raadgevers der bewindhebbers van de Compagnie, verklaarden zich uitdrukkelijk tegen zijne benoeming, 1 Juli 1641. Toch wilden Heeren XVII hem naar O.-Indië zenden; hij is ook gegaan. Een ander voorbeeld. Bij het peremptoir examen van Johannes à Warmeloo deden zich bezwaren voor. Deze proponent was gesuspendeerd wegens onkuischheid. Maar in de oogen der heeren Majores was dit geen grief; zij ergerden zich meer aan zijn mismaakt aangezicht. De classis van Amsterdam was eenparig tegen zijn keus. Toch werd hij gezonden door bewindhebbers en vertrok Nov. 1647 [2]). Als nu de machthebbenden in Nederland zoo voorgingen en die in Indië evenzoo volgden, kan het dan bevreemding wekken, wanneer we lezen, dat nog in 1746

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 106, 107.
Realia, I, 35*a*, in vocibus *Amboina* en *Makasser*, II, 108*b*.
[2]) VALENTIJN, *Deure der waarhijd*, bl. 106.
GLASIUS, *Godgel. Nederl.*, II, 150, 151.
TENNENT, *Christianity in Ceylon*, bl. 39.

de Bataviasche predikanten klaagden, omdat zonder hun voorkennis schikkingen in de kerk gebracht werden [1]).

We zeiden, die willekeur strekte zich uit tot allerlei zaken. In 1653 had de regeering zich van de diakonie-gelden te Batavia meester gemaakt. In het volgend jaar wilde zij van het armengeld een huis koopen, om de huishuur der predikanten uit te winnen [2]). Deze genoten daarvoor 16 rijksdaalders 's maands.

Toen de pred[t]. Jacobus Vosmaar zich verzette tegen den wensch van den commissaris Padbrugge, die naar eigen smaak ouderlingen en diakenen kiezen wilde, moest hij zonder soldij van Amboina naar Batavia vertrekken. Gelukkig werd het onrecht hersteld en het ingehouden traktement later, 1684, uitbetaald.

Welk gevolg had nu de Remonstrantie van de cl. van Amsterdam aan de bewindhebbers der O.-Ind. Compagnie over de misbruiken in Indië in 1647, die van Jan. 1654, of die der Synode van Noord-Holland in vereeniging met voornoemde classis 14 Jan. van het laatst vermelde jaar? Immers geen [3]).

Volgens Art. 32 van de kerke-ordening van 1643 moest bij zaken, waarin de kerkeraad het advies of de hulp der regeering noodig had, eene commissie uit den kerkeraad (de praeses met een ouderling, soms met een predikant of nog een diaken) zich »terstond nà de vergadering, of bij manquement van goede gelegenheid, des anderen daags den Edelen Heer Gouverneur-Generaal communiceeren, en expeditie bekomen hebbende, met de eerste gelegenheid aan den kerkeraad daarvan rapport doen." Maar reeds in 1644 werd ook hierin verandering gebracht, en wel in zooverre, dat er bepaald werd, dat dit voortaan schriftelijk zou geschieden.

Er heerschte in het midden en op het laatst der 17[e] eeuw in Indië een algemeene geest van grove minachting en ruwe geweldoefening tegen de predikanten. Ze werden uitgescholden voor »wrevelige, moeijelijke hoofden en huyrlingen"; voor »quaetaerdige instrumenten"; »alle hoon en smaatheid werd hen aangedaan", en

---

1) HOFSTEDE, t. a. p., II, 103.

2) *Brief van Batavia aan de classe van Amsterdam*, 19 Jan. 1654.

3) » » » » » » » *Walcheren*, 25 Jan. 1652.

» » *Formosa*, dd. 26 October 1652.

Memorie van Gedeputt. van de N.-Holl. Syn. en class. v. Amst., 5 Jan. 1654.

Resoll. van H.H. XVII, 1654, pag. 390—400.

IJPEY en DERMOUT, t. a. p., II, p. 317 volg.

MUNNICH, t. a. p., II, 77.

dat van »opperhoofden, die een absoluut gezag en gebied" hadden; — ze waren »maar instrumenten van de overheden", zeide men. En dan de bekende en »gansch ongefondeerde proceduren op Ceylon, tegen verscheiden kerkendienaars gehouden ...." [1]); — was het te verwonderen, dat ze een krachtig besluit namen?

De predikant Guilielmus Pantherus was nog voor vijf jaren verbonden aan den Indischen dienst, toen hij in 1652 beroepen werd naar Formosa. Hij wilde daarheen niet vertrekken. Toen werd hem de keus gelaten, om òf naar Formosa, òf naar Amboina te gaan. Hij weigerde beide, werd daarop afgezet en moest buiten dienst en soldij als burger zijn tijd uitdienen, om »met het verband der Heeren niet te spotten"; hij werd daarop naar het vaderland gezonden [2]). De Opperlandvoogd Karel Reiniersz, had zich in deze zaak gemengd. Naar aanleiding hiervan verklaarde de kerkeraad van Batavia — »mede uit naam van alle andere Indische kerken" —: »dat hij geenszins genegen was, zich aan de ordre der heeren Meesters aangaande het opperbestuur der regeering over kerkelijke personen en zaken, in Sept. 1650 overgezonden, te onderwerpen, en dat zij besloten hadden, dan liever buiten dienst naar 't vaderland te gaan," Jan 1653. Ja, »geen der predikanten wilde langer dan zijn verband in Indië blijven, bij zulk een ongelimiteerd politiek gezag; — ze wilden liever naar Nederland worden opgezonden, liever daar in de kleinste gemeente arbeiden, dan onder zoodanigen overlast te blijven zuchten ...." [3]).

We willen niet ontkennen, dat de predikanten wel eens schuld hadden en aanleiding gaven tot klachten. De voorbeelden zijn voorhanden. Ds. Joannes van den Sweerden liet op Honimoa (Amboina) buiten voorkennis van den magistraat een oude kerk afbreken en de fundamenten voor eene nieuwe leggen, en werd daarom door den Landvoogd Pieter Marville afgezet. Niet minder verkeerd was het volgende. De predikant Frederik Gueynier [4]) weigerde in Mei 1682 te Batavia het openbaar gebed op de gerechtsplaats te doen voor een ter dood veroordeelden Mahomedaan, omdat deze niet hooren wilde, zich zeer ver-

---

[1]) *Resol. XVII,* 15 Jan. 1654.
HOFSTEDE, t. a. p., II, 112.
[2]) Dezelfde, t. a. p., I, 205.
[3]) *Resol. XVII,* 15 Jan. 1654.
[4]) Hij is minder juist *Doct.* genoemd in den *Regerings-Almanak v. N. I.*, 1874, Bijl. II, bl. CCVII.

hard betoonde en alle vermaning in den wind sloeg. Hij was op dat oogenblik de eenige leeraar aldaar, die Maleisch verstond, en zelfs de Gouverneur-Generaal Cornelis Janszoon Speelman had het hem gelast. Deze ongehoorzaamheid aan Hare Hoog Edelheden, het college van Justitie, en aan de resolutie van den kerkeraad d.d. 19 Dec. 1678 (toen hij in een soortgelijk geval hetzelfde geweigerd had) was oorzaak, dat hij voor zes weken werd gesuspendeerd, en daar hij niet erkennen wilde, dat hij verkeerd had gehandeld, kon hij ook niet weder tot den dienst worden toegelaten, maar keerde met zijn gezin onder suspens naar het vaderland terug. »Beter — zegt Petrus Hofstede — had hij gedaan, als hij zijne gebeden voor den onboetvaardige verdubbeld had in dezelfde mate, als de verharding van den zondaar grooter was" [1]).

Ook op Ceylon beproefde de civiele overheid zich in kerkelijke zaken te mengen. De kerkeraden van Jaffna en Colombo besloten in 1670 om uit de verschillende gemeentelijke verslagen jaarlijks te zamen één algemeen verslag op te maken, zooals ten tijde van Philippus Baldaeus in gebruik was geweest. Dit zou een nauwere aaneensluiting der verschillende kerkeraden en gemeenten op dit eiland ten gevolge hebben. Doch Ryklof van Goens, de Gouverneur van Ceylon, verbood het. Deze liet een bevel geven door den commissaris-politiek in tegenovergestelden geest, zich tevens voorbehoudende, al de kerkelijke brieven niet alleen te willen ontvangen, maar ook te verzegelen en naar Nederland op te zenden. De kerkeraad van Colombo verzette zich ten sterkste tegen deze inbreuk op zijn recht, bekrachtigd in 1668 door den toenmaligen Admiraal en Gouverneur en onderteekend door al de predikanten. Ook beriep men zich op de instructiën der leeraars en op Art. 39 der Kerke-orde van 1643, luidende: »Eindelijk, alzoo niemand vermag de secreten des Kerkenraats te divulgeeren, zoo en zal niemand (om alle abuizen voor te komen) nog den

---

[1]) Brief van Lucas Spiringius, (pred[t]. te Middelburg), namens de Gedeputt. der class. v. Walcheren aan die van Amst., dd. Middelburg, 7 Mei 1654.

VALENTIJN, t. a. p., bl. 107, 108.

WERNDLY, t. a. p., bl. 255, 289—293, 302, 327.

Batavia . . . . , III, 48.

HOFSTEDE, t. a. p., I, 94, 204, 205; II, 103, 104.

ADELUNG, t. a. p., I, 103.

V. D. CHIJS, t. a. p., bl. 4.

ordinairen, nog den extraordinairen scriba het resolutie-boek, brief-boek ofte eenige andere brieven ende schriften tot de Secretarije van de Kerk behoorende, dan alleen het Trouw-boek ofte Doop-boek, buiten de Consistorie, wie hij zij, na haar eigen huizen of elders vermogen met haar te nemen; maar zullen alle brieven, resolutien, acten, &c. geschreven ende bewaart werden, in de Consistorie." — Het resultaat was, dat de Gouverneur de zaak niet verder doordreef. Men stelde het geschil in handen der Compagnie, welke in haar brief van 1674 deze beslissing nam: »dat noch het plaatselijke bestuur, noch de Hooge Regering eenigen voet in kerkelijke zaken zou verkrijgen, daar zulks schadelijk voor het geestelijk welzijn der Kerk konde zijn" [1]).

Het kon niet anders, of de doorgaande houding van het toenmalig kerkbestuur te Batavia wekte bij de kerkelijke vergaderingen in het vaderland groot misnoegen. En te recht. Die houding was noch waardig, noch krachtig. Daarom werd de kerkeraad van Batavia dan ook zeer ernstig bestraft door eenige kerken van Nederland over »'t niet wel bewaren en 't laten varen van het kerkelijk recht." Weshalve zij dan ook sinds dat oogenblik bij Haar Edelheden te meer herstelling verzochten dier zaken, waarin men hun recht verkort had.

Hier moeten we vermelden, dat, wanneer een nieuwe Opperlandvoogd aan het bestuur gekomen was, dan ook de predikanten den eed aan Zijn Edelheid deden.

Langzamerhand echter werd de verhouding van de Kerk tot de Regeering een betere en de verstandhouding der predikanten met de wereldlijke bewindhebbers aangenamer, vooral sedert het bestuur der landvoogden Dirk van Cloon, 1732—1735, en Jonannes Thedens, 1741—1743. De zaak van godsdienst en kerk erlangde vele warme voorstanders, en de predikanten werden met meer onderscheiding en toegenegenheid dan vroeger behandeld. Hun toestand werd in menig opzicht veel verbeterd. Allengs werden ze niet meer beschouwd als »dienaars en suppoosten der O.-Ind. Compagnie", maar als »dienaars der Kerk" [2]). Er werd zelfs onder het bestuur der landvoogden Mattheus de Haan,

---

[1]) MUNNICH, t. a. p., II, 16—19.
[2]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 105.
BRUMUND, t. a. p., bl. 34.
Batavia . . . . , III, 45.

1725—1729, en Mr. Diederik Durven, 1729—1732, op aanschrijving van de Kamer van Zeventienen bepaald, dat de predikanten bij plechtige gelegenheden een vrij hoogen rang zouden innemen. Ze genoten telkens meer het vertrouwen der regeering; weldra werd het examineeren, de plaatsing en verplaatsing der kerkelijke personen of beambten aan den kerkeraad van Batavia overgelaten, terwijl dit college hiervan slechts kennis gaf aan de regeering bij extract uit de notulen der vergadering, waarop dan gewoonlijk de approbatie van den Gouverneur-Generaal volgde [1].

---

[1]) BUDDINGH, t. a. p., bl. 24.

VIJFDE HOOFDSTUK.

PREDIKANTEN.

Er zijn omstreeks een negenhonderd predikanten in O.-Indië geweest. Het waren bijna allen Nederlanders.

Het is niet onbelangrijk na te gaan, wie in de oudste en aanzienlijkste gemeenten de eerste leeraars zijn geweest. Tot een gemakkelijker overzicht laten wij ze hier in chronologische orde volgen:

1615. Amboina. Caspar Wiltens[1]).
1618. Malakka. Abraham van der Beets[2]).
1619. Batavia (Nederd.). Adriaan Jacobsz. Hulsebos[3]).
1621. Batavia (Maleisch). Jacob Antonisz. Dubbeldrijk[4]).
1625. Paleacatte. Joannes Hermansz. Follinus.
1625. Banda. Antonius Dirks.
1625. Saparoea (Oelat). Rogier Hendriksz.
1626. Ternate. Georgius Candidius.

---

[1]) Van hem getuigde prof. Voetius: »egregie doctus et pro aetate prudens." Vertrokken van Amboina, en daarna †, in of vóór 1623.

DANCKAERTS, *Catechism.*, Opdragt, bl. 3.

Dezelfde, *Histor. en grondigh verhael*...., bl. 1, 18.

VOETIUS, l.l., II, 65 sq.

HELDRING, t. a. p., bl. 24, 27.

NIEMANN, t. a. p., bl. 26 Noot.

V. DIJK, t. a. p., bl. 217.

[2]) *Res. Holl.* 28 Oct. 1599, bl. 469.

[3]) *Beschr. v. Batavia*..., III, 38.

[4]) BRUMUND, t. a. p., bl. 27.

1626. Banda-Neira. Caspar Stevensz.
1627. Formosa. Georgius Candidius.
1630. Noussa-Laut. Isaäc Rutenius[1]).
1630. Aroë- en Key-eilanden. Sebastiaan Danckaarts.
1633. Batavia (Portug.) Nicolaus Molinaeus[2]).
1642. Punto Gale. Anthony Hornhovius.
1642. Negombo. Antonius Stamperius[3]),
1644. Kaibobo op Ceram. Jan Janszoon Brund[4]).
1658. Jaffanapatnam. Philippus Baldaeus.
1660. Colombo. Ludov. Boogaard[5]).
1660. Negapatam. Phil. Baldaeus.
1662. Haroekoe. Godefridus van Akendam.
1663. Cochin. Henricus Wallius[6]).
1670. Makassar. Petrus Berghuizen.
1670. Timor. Cornelis Keyserskind.
1671. Onrust. Augustinus Thornton, Senior.
1675. Menado. Jacobus Montanus[7]).
1685. Mature (Ceylon). Feico Weylsma.

Volgens Art. 10 der »*Instructie voor de predikanten*" waren zij, evenals de ziekentroosters en »gelijk andere Officiers en Dienaars van de Compagnie," gehouden en verbonden vijf jaren te dienen, »sonder de uyt- ofte wederom-reyse daarin te rekenen," namelijk de ongetrouwden vijf, de getrouwden tien jaren. Dat was de regel. Men noemde dit het »verband"[8]). Een langer verblijf in Indië scheen wel zeer wenschelijk, maar iemand »tegen wil en dank, tot schade en verdriet" daar te houden, viel ook bezwaarlijk, te meer als men bevindt, »den dienst des Woords soo cleyne respect toegedragen te worden." Kort daarna, Sept. 1647, schreven de

---

[1]) BUDDINGH, *Schets*, bl. 8.

[2]) Dezelfde, *Reizen*, I, 28. »Deze had 46 opvolgers;" nauwkeuriger 43.
Dezelfde, *Naaml.*, bl. 3 en 4.
Allg. Miss. Zeitschr., IX, 91.

[3]) *De Navorscher*, 1865, bl. 250. Of de pred[t]. A. St. te Den Bommel (class. Brielle) een bloedverwant van hem was, bleek mij niet. (V. ALPHEN, *N. Kerkel. Handb.*, bl. 75, en 1e verv. bl. 44).

[4]) V. D. AA, *Biogr. wdb. d. Ned.*, II, 465 (4e ed.).

[5]) BUDDINGH geeft in zijne *Naamlijst*, bl. 27, een verkeerd jaartal op. (Vgl. HUNNIUS, t. a. p., bl. 403).

[6]) Zie *Personalia* en *Realia*, in voce.

[7]) V. DOREN, *Herinneringen . . .*, II, 246.

[8]) *Ordonantien en Instructien*, bl. 6.

Deputati ad res indicas der classe van Amsterdam naar Batavia het volgende: »Aengaende het tienjarich verbandt der predicanten in Oost-Indien, waervan de broederen wederom gewach maken, is onnodich, bij de E.E. Heeren Bewindhebberen te versoeken, die uyt haer selven daertoe genegen sijn; oock vindt de classis ongeraden, de predicanten voor te leggen, veel min daertoe te constringeren; oordeelen wel dat het de Kercken in Indiën soude vorderlijck sijn, soo de predicanten, die onder de volckeren van vreemde tale sijn, daer langer bleven, maer vresen dat veellicht die langen tijdt eenige predicanten mochte afschricken; dat het oock eenige moeijelijckheijt in haaren dienst, of lusteloosheijt soude veroorsaken, oock dat door dat middel, de weg soude afgesneden worden tot verbeteringe der tractamenten, dat nu na vijfjarich verbandt kan vercregen worden; derhalven oordeelen wij het beter te sijn de Heeren Bewindthebberen daertoe te disponeren dat de predicanten soo mogen getracteert worden, dat se gewillich niet alleen vijf jaar, maer tien en meer jaren, met lust en sonder suchten haer dienst mogen doen, en worden alle de broederen versocht en gebeden, een ijeder maelcander met een goet exempel te willen voorgaen, om niet alleen het vijfjarich verbandt, maer langer met een goede bereijdtwillicheijt de Kercken in Indien te stichten." Wilden de predikanten vrijwillig tien jaren of langer blijven, des te beter; maar er hen toe te dwingen, dit scheen ongeraden. Het meest geschikte middel zou wel zijn, hen billijk en rechtvaardig te behandelen. Daartoe behoorde o. a., dat ze een vrije woning zouden ontvangen, of voldoende huishuur, en ook dat prompte en maandelijksche uitbetaling mocht plaats hebben van het volle bedrag van hun traktement in contanten. Deze beide zaken werden ingewilligd in Nov. 1647. Ook verzocht men aan de bewindhebbers der Compagnie, dat de predikants-weduwen, evenals in Nederland, pensioen zouden erlangen. Ook dit werd toegestaan in hetzelfde jaar; het geldelijk bedrag was 100 gulden, benevens de helft van het rantsoen, dat de man gehad had *in naturâ*.

De aanstelling der Europeesche predikanten geschiedde door de Nederlandsche classes, de bezoldiging door de O.-Ind. Compagnie. De plaatsing in Indië had soms vele moeielijkheden in. Om verbetering van hun lot, hun positie, om meer gage en huishuur hadden de predikanten van Batavia in 1635 reeds verzocht. In het eind der 17e en het begin der 18e eeuw was de bezoldiging der predikanten reeds aanmerkelijk verhoogd; in 1738, 1765 en 1768 werd die nog verbeterd; ook de toelage, die dienen moest

als geschenk tot uitrusting, mocht zelfs in enkele gevallen tot 1000 gld. worden verhoogd [1]).

Van niet weinige predikanten werd het traktement, om hun bizonderen ijver of hun buitengewone verdiensten, verbeterd, zooals van Robertus Junius [2]), Valentijn, Jac. Canter Visscher, Mohr en anderen. Ook zonder dat de reden genoemd werd, verbeterde men soms het inkomen, zooals dat van den pred^t. Lambertus van den Bosch in 1721 met 20 gld. 's maands. En niet zelden was het traktement werkelijk onvoldoende. Johannes à Breyl verzocht om een overplaatsing, omdat in zijn tijd, 1648—'55, het leven te Paleacatte, op de kust van Coromandel, zeer kostbaar was [3]).

Volgens Art. 11 evenwel der genoemde *Instructie*; mocht men zich opnieuw verbinden, volgens goeddunken, en verkreeg men alsdan verbetering van inkomen. Er waren er dan ook niet weinigen, die langer bleven, dan 5 of 10 jaren. Onder hen, die van deze vergunning gebruik maakten, behoorde o. a. Jacobus op den Akker, die langer dan een halve eeuw in de Indische gewesten het evangelie verkondigde, en in den hoogen ouderdom van 83 j. 9 m. en 11 d. te Batavia overleed, 18 April 1731. Een ander niet minder treffend voorbeeld van aanzienlijken leeftijd leverde Nicolaas Agotha, die 81 jaren oud werd en al den tijd, dat hij zich in Indië bevond, d. i. 50 jaren lang, dezelfde gemeente, die van Punto-Gale, bediende. Cornelius Lindius bediende de gemeente der hoofdstad van Ned. Indië 34, de geleerde Melchior Leydekker 23, en de beroemde Johan Maurits Mohr 38 jaren lang. Henricus de Grave stichtte de gemeente van Makasser 25 jaren lang »met zijne leer en zijn leven." De Samarangsche predikant Fredericus Montanus had reeds langer dan 40 jaren het evangelie in Indië gepredikt en was 70 jaren oud, toen hij maar eens om de 14

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 62, 63.
MUNNICH, t. a. p, II, 52 volg.
LUDOVICI, t. a. p., bl. 7.

[2]) Toen Junius uit Indië terug kwam, werd hij 6 Aug. 1644 in Zeeland door een deputatie van den kerkeraad van Middelburg, bestaande uit de predikanten Jacobus Miggrode, Jacobus Anselaar en den ouderling Paulus van de Perre verwelkomd. (NAGTGLAS, t. a. p., bl. 121).

[3]) BALDAEUS, »*Ceylon*," bl. 173, 174.
HAVART, t. a. p., I, 132.
De Gids, Mei 1867, bl. 212, 213.

dagen meer een beurt behoefde te vervullen; hij stierf op 74jarigen leeftijd. Zoo had ook Theodorus Zas, die meer dan 30 jaren te Batavia stond, reeds een hoogen leeftijd bereikt, toen hij in 1701 op zijn verzoek ontslagen werd van zijn dinsdag-avond-beurt: hij was niet langer in staat die waar te nemen. Uit hoofde van hoogen ouderdom en zwakheid ontving Marcus Masius, predikant te Colombo, in 1693 vergunning den dienst te verlaten. Hij was toen 80 jaren oud. Toch ging hij voort, de vergaderingeu van den kerkeraad bij te wonen. Dertien jaren daarna leefde hij nog. Petrus Cornelisz., pred[t]. te Cochin op de kust van Malabar, werd meer dan 70 jaren. Zijn laatste aanteekening in het Doopboek was met een hand, bevende van ouderdom geschreven, den 18 November 1802. Simon Kat (Cat) werd in 1700 »om hoogen ouderdom" emeritus verklaard en van zijn dienst geheel ontslagen. Reeds zes jaar vroeger had hij opgehouden met prediken. Hij overleed in 1704, waarschijnlijk op Ceylon. Philippus de Melho, pred[t]. en Rector aan het Seminarie te Colombo, een uitstekend godgeleerde, orientalist en dichter, die nooit in Nederland was geweest, werd ook vrij oud en was de laatste negen jaren van zijn leven emeritus. Dr. Joh. Jac. Meijer, geboren op Ceylon, en te Leiden gepromoveerd tot Doctor in de theol., werd ook in de 70 jaren oud, maar bracht het laatste gedeelte van zijn leven in Nederland door [1]). Gemakkelijk zouden wij dit getal voorbeelden van predikanten, die in Indië een hoogen leeftijd bereikten, met nog vele andere kunnen vermeerderen. Het schijnt onnoodig. In het algemeen moet men zich niet al te zeer verwonderen over hoogen ouderdom in Indië. Te Malakka bevond zich in 1643 eene vrouw, die 150 jaren oud was; de opperkoopman N. Snoek had haar gezien. Bij hunne eerste komst op Banda vonden de Hollanders aldaar menschen van honderd dertig jaren, die naar hun ouderdom zeer sterk waren. Zoo is het ook bekend, dat meerdere Opperlandvoogden

---

[1]) Het bewijs dat men bij een matige, werkzame en voorzichtige levenswijze ook in Indië zeer wel oud kan worden, leverden nog de volgende predikanten:

Abraham de Roy, die zwak en in Indië veel ziek was, maar in Nederland 76 jaren oud is geworden.

Petrus van der Vorm overleed in den ouderdom van bijna 67 jaren.

Willem Wilbers overleed in de 70 jaren oud.

Jacob Casper Metzlar overleed 73 jaren oud. M. is in Nederland nog pred[t]. geweest te Beusichem, aan de Klundert en te Aduard.

een hoogen leeftijd bereikten: Maatsuiker werd 72, Camphuis en W. van Outshoorn werden 85 jaren oud [1]).

Maar op de genoemde vrijheid, om na het verstrijken van hun verbonden tijd naar het vaderland terug te keeren, ondervonden de predikanten, dat er in Indië wel eens eenige beperking werd gemaakt, hetzij als voorwaarde om hunne »verlossing" (ontslag) te erlangen, hetzij dat hun eenvoudig »verzocht" werd, om nog langer te blijven. In allen gevalle moesten zij, volgens Art. 10 der Kerke-ordening van 1643, een jaar vóórdat de tijd hunner verbintenis geëxpireerd was, van hun voornemen, om al dan niet te vertrekken kennis geven. Anders moesten ze nog een jaar blijven.

Omtrent de voeding, de plaats van logies, de behandeling, enz. aan boord, op de reis naar Indië, was bepaald, dat de predikanten, boven hun bedongen gage, te zamen met de »Koopluyden" (eene soort van ambtenaren, toen ten tijde op de schepen aanwezig), de schippers (gezagvoerders) en andere officieren van de Compagnie van »behoorlijke tafel, montkosten ofte rantsoen versorght" zouden worden, en dat ze op »de schepen, comptoiren ofte Forten eene aparte plaetse tot hare ruste, studie en meditatie hebben, en altijd nevens de Koopluyden en andere officieren getracteerd werden, en des Compagnie's tafel en cajuit genieten," volgende ook in rangorde op den Koopman. (Art. 9 *Instructie voor de predikanten*) [2]). Zoo verscheen er ook onder het bestuur van den Gouv.-Gen. Abr. van Riebeeck een order van Heeren XVII (in 1713) bevattende eene *Lijst en Reglement* van hetgeen ieder,

---

[1]) BALDAEUS, *Ceylon*, 158.

G. VERMEULEN, *O. Ind. Voijagie*, bl. 85.

M. B. VALENTINI, t. a. p., bl. 18.

SUNDERMAN, t. a. p., bl. 148.

VERBEET, t. a. p., bl. 13, 99—101.

Verhand. Batav. Gen., II, Voorber., 22, 34; III, Voorber., bl. 41, en V, bl. 56.

HOFSTEDE, t. a. p., II, 40, 120.

Tijdschr. v. N. I., 1839, 2, bl. 39 volg. Vele voorbeelden van Europeanen, die in Indië een hoogen ouderdom bereikten, vindt men vermeld in hetzelfde *Tijdschr.*, 1861, II, 314 volg.

V. RHIJN, t. a. p., 141. 285.

MUNNICH, t. a. p., I, 41, II, 52, 63.

WHITEHOUSE, *History of Cochin.*

NEURDENBURG, t. a. p., bl. 167.

V. D. AA, t. a. p., I, 13; IX, 86.

[2]) *Ordonnantien en Instructien*, bl. 5.

overeenkomstig zijne kwaliteit aan boord van de Compagnie's schepen mocht medenemen (n.l. van de hoeveelheid der bagage)[1].

Men kan zich gemakkelijk eenig denkbeeld vormen van de meerdere gezelligheid der reizen naar Oost-Indië, namelijk rond de Kaap »*der Goede Hoop*", als men weet, dat bijvoorbeeld in den herfst van 1651 naar Oost-Indië gingen 19 schepen met 3500 koppen, waarvan $^2/_3$ matrozen en $^1/_3$ soldaten, met 5 tonnen gouds aan contanten, mitsgaders koopmanschappen, provisie enz., en dat in het najaar van het volgende jaar gezonden werden 26 schepen met 4000 koppen, waarvan $^3/_5$ matrozen en $^2/_5$ soldaten. Als we de uitdrukking »kersmis-schepen", »paasch-schepen", enz. lezen, ziet dit op den tijd van het jaar, waarin ze uit Nederland vertrokken.

Grootere of kleinere convooyen verzelden de koopvaardijvloot in oorlogstijd, om haar uitgeleide te doen tot voorbij de straat van Gibraltar, en gingen haar te gemoet om ze af te halen en veilig thuis te brengen door 't Kanaal, of soms, als de retourvloot ten noorden van Groot-Brittanje was gevaren, ze uit Noorwegen af te halen[2]. Ook om de zeeroovers had men bevolen, dat er altijd zulk een geleide van oorlogsbodems moest plaats hebben, en was afgekondigd het »Placaet ende Ordonnantie, tegens het onachtsaem ende reuckeloos (sic) varen der coopvaerdye-schippers .... sonder convoy ofte Admiraelschip ....[3] ('s Grav. 1651).

Wat de behandeling aan boord betreft: reeds Constantinus Citharaeus, die als pred^t. met het schip *Leiden* in December 1622 naar O.-Indië vertrok, schreef van de Kaap de Goede Hoop een brief vol klachten over den schipper en den opperkoopman van genoemden bodem. Die klachten gaven zelfs aanleiding tot bemoeiingen van bewindhebbers der O.-Ind. Compagnie en tot een besluit der heeren Majores betrekkelijk de behandeling der predikanten aan boord ....: »Van gelijken hebben voorz. Gecommitteerde (de Deputati ad res ind. van de classis van Amst.) geclaecht, dat de predikanten en ziekentroosters en andere kerkelijke personen met goed respect op de schepen en in Indiën niet en werden bejegent, maar ter contrarie, dat zij met woorden

---

[1]) DU BOIS, t. a. p., bl. 286.

[2]) Den 6den Dec. 1621 waren 28 schepen, en daaronder vele ongemonteerd, uit Tessel uitgeloopen zonder op het convooi te wachten. Dit werd door de Admiraliteit van Hoorn zeer kwalijk genomen. (*Res. Holl.* 10 Dec. 1621).

[3]) *Pamfl.* THYSIUS, 2603.

werden geoultrageert, als korteling werd verstaan, dat geschiet is in 't schip *Leiden*, gaende na Batavia, laest aan de Caep (de Goede Hoop) ontmoet....."[1]). Wilhelmus Wigelius, predt. te Ingen in de Neder-Betuwe, met zijn vrouw in het laatst van 1622 naar Indië vertrokken, schreef van de Kaap de Goede Hoop een brief naar het vaderland[2]), waarin hij over den Schipper klaagde[3]). Daniël Solingius, gewezen predt. in de provincie Groningen, ging naar Indië in 1656, en diende na afloop der reis aanklachten in tegen den Schipper Stark Luttens, den Onderkoopman Carpentier, enz. wegens misdrijven aan boord[4]). En Citharaeus en Wigelius zijn waarlijk de eenigen niet geweest, die reden hadden tot klagen. Velen hunner latere ambtgenooten zijn met scheldwoorden en vloeken naar beneden gejaagd, wanneer zij boven kwamen om het gebed te doen[5]). Maar ook hierin kwam langzamerhand een gunstige verandering. Eene eeuw geleden kon de beroemde Josua van Iperen iets beters getuigen. Deze predikant vond, toen hij in 1778 met het O.-Ind. Compagnie-schip *Europa* naar Java ging, aan boord die »ruwe gasten, die onbehouwen knapen, dat vloeken, dat tieren, dat bulderen niet, 't welk men anders doorgaans op de schepen aantrof." Hij stond verbaasd over »de stilte, de bezadigdheid, de volvaardigheid van de meeste schepelingen. Hij verwonderde zich over het zacht bestuur, de goedhartigheid, beleefdheid, vriendelijkheid, naauwkeurigheid der officieren", enz. Hij vond er eene »zedigheid, eene stille gelatenheid, eene geschiktheid, die men zelden op de schepen der O.-Ind. Compagnie ontmoette"[6]).

---

1) F. A. VAN RAPPARD, »*Ernst Brink*," Utr., 1868. (Niet in den handel), bl. 84 volgg. en Aanteekeningen.

2) Vóór 1652 waren aan de Kaap geen Europeanen. Het was een ververschingsplaats, en er was een steenen brievenbus of kas, door teekens gemerkt voor de aankomende schepen. Later gaf men de brieven aan vertrouwde Hottentotten. (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.*, XXX, 800; LION CACHET, *De worstelstrijd der Transvalers*, bl. 10). 26 Aug. 1746 werd het eerste postkantoor te Batavia opgericht met 2 postmeesters en 2 klerken. 't Was open van 's morgens 8—11 en 's middags van 3—5 uren. Die buiten den post brieven meenam en bestelde, verbeurde eene boete van 2 Rijksdaalders.

3) DE JONGH, t. a. p., bl. 52 en 454.

4) Men leze hierbij de schets van W. A. VAN REES, getiteld: *Oom en Neef*, in: »J. P. de Keijzer, Mozaiek," bl. 213 volg (Arnhem, 1872), opgenomen in »Neerl. Biblioth.".

5) HOFSTEDE, t. a. p., II, 70 en 71.

6) V. IPEREN, *Afscheid van Veere en 1e leerrede aan boord*....; bl. 120 129, 130.

Als men weet, dat niet alleen aan boord, maar ook in Indië de rang, de eer en onderscheiding doorgaans gelijken tred houden met het inkomen, dan schijnt het niet geheel onbelangrijk eens na te gaan, hoe de traktementen op de schepen geregeld waren. Zie hier eene opgaaf daarvan voor de Kamer van Zeeland in 1789:

De schipper (rang van kapitein): de 1e reis *f* 66; de 2e reis *f* 72; de 3e reis *f* 80.

De opperstuurman (kapt.-lieutt.) *f* 48.

De onderstuurman (lieutt.) *f* 32.

3 derdewaken (sous-lieuts.) *f* 26.

1 predikant of ziekentrooster *f* 24.

1 bootsman *f* 22.

1 bootsman'smaat *f* 17.

1 schieman *f* 20.

1 opperchirurgijn 1e reis *f* 26; 2e reis *f* 42; 3e reis *f* 50.

2 à 3 onderchirurgijns 1e reis *f* 24; 2e reis *f* 26.

1 derde dito *f* 14.

De opperofficieren, onder dezen de predikant of ziekentrooster, werden voorgedragen door een der bewindhebbers en alsdan in de »*Vergadering*" aangesteld.

Op de kwantiteit der bagage, die men mocht medenemen, bestond een *Reglement*. Naar die *Lijst* hadden alle dienaren der Compagnie zich te reguleeren. Ze komt voor in den *Artikel-brief*, gearresteerd 4 Sept. 1742. (te Amsterdam, folio, 1747, met de veranderingen, daarin gemaakt 11 October 1747). Aan een predikant werd toegestaan mede te nemen: 2 kisten, lang 5 voeten, hoog en wijd 2 voeten; met vrouw en kinderen 3 kisten.

2 matrozen-kisten, daaronder één met boeken, dat is 4 voet lang en 1½ hoog en breed.

2 flesch-kelders van 12 flesschen; en

2 potten atjar (zuur) of tamarinde.

Zoo was reeds vastgesteld in 1697 en 1711.

Bij de aankomst van François Valentijn in Nederland (1713) werden 2 zijner beste kisten aangehouden, ofschoon hij geen meer, noch grootere meêgenomen had, dan hij bij zich hebben mocht.

De eerste reis der Nederlanders naar O.-Indië duurde vijftien maanden [1]). Ook later maakte men vaak lange reizen. Het schip

[1]) A. J. VAN DER AA, *Neerl. O. Indië*, Amst. 1846, Dl. I, bl. 20.

Leiden, Schipper: Daniel Jansz. Cocq, had in 1625 een reis van 365 zeedagen van Middelburg naar Batavia, met een bemanning van 246 koppen waarbij 97 militairen en 29 vrouwen [1]). De pred^{t}. Noach Gerardi maakte eene reis van 332 dagen of bijna 11 maanden, n.l. van 15 Oct. 1671 tot 12 Sept. van het volgende jaar, van Zeeland naar Batavia [2]). In het begin der vorige eeuw had het schip *Ellemeeth*, van de Kamer van Zeeland, waarop de predikant Dirk Maartens zich bevond, bijna negen maanden noodig om Java te bereiken [3]). Maar hiervoor waren meer oorzaken. Alle schepen deden in de 17de en 18de eeuw de Kaap »der Goede Hoop" aan [4]). Soms kon men niet eens den geheelen overtocht met denzelfden bodem maken. Ds. Izaak Hoogland deed de reis van Nederland naar Java met 3 verschillende schepen: tot de Kaap »de Goede Hoop" met twee: *De drie Kroonen* en *IJsselmonde*, en verder naar Indië met de *Schorndijk*. (1702).

Van Nederland naar Java, aan boord zijnde omstreeks 5 maanden (helft 18^{e} eeuw), had een der notabelste passagiers, een Onderkoopman, 3 ankers wijn noodig voor eigen gebruik op reis [5]).

De reis naar Indië was gevaarlijk. Niet alleen stond men bloot aan de gewone zeerampen, schipbreuk, oproer, enz. Er kwam ook nog bij oorlogsgevaar.

Nadat Valentijn in zijne »*Afscheidsrede van Dordregt*" [6]), 8 Maart 1705, gesproken had over het smartelijke van het verlaten van bloedverwanten en vrienden, gaat hij aldus voort: »Aan de *andere zijde*, zie ik in de *gevaaren*, voor welke ik mij ga *bloot* stellen, daarbij doen zich saken op, die een *grooter gemoed* als 't *mijne* zouden kunnen *doen waggelen*. Als

---

1) *De Ind. Gids*, October 1881, bl. 678 volgg.

2) HUNNIUS, t. a. p., bl. 404, 405.

3) De reistijd der retourvloten was als volgt:

in 1652 deed de vloot de reis van Batavia naar Nederland in 190 dagen,
» 1659 » » » » » » » » » 199 »
» 1666 » » » » » » » » » 203 »
[*De Nederl. Hermes*, 1828, N°. 3, bl. 97].

4) De predikanten die op reis naar Indië waren, deden dan vaak bij die gelegenheid dienst aan de Kaap, zooals Marcus Masius, Petrus Mus, Joh. Campius, Hermannus Bushoff, Theodorus Zas, Wilhelmus Vinderus, Valentijn en anderen. (LION CACHET, t. a. p., bl. 75 Noot).

5) *De Gids*, 1873, III, 259.

6) Tekst: Hand. 20 : 24.

1. Een *langduurige* en seer *gevaarlijke reyse.* Daar doet zich op die *Grooten* en *afgrijselijken Oceaan*, met al sijn *gevaaren* van *stormen* en *onweders*, met sijn *Hemel hooge Baaren*, met sijn *Bergen van wateren*, met sijn *diepe Kolken*, met zijn *nare* en *verschrikkelijke Afgronden.* Daar doen zich op, die nog veel gevaarlijker *Klippen* en *droogten*; en seer veel andere gevaren, die daaraan eijgen zijn, en dit alles als aan een die bij *ondervinding* daarvan spreken kan.

2. Daar beneven vertoond sig 't gevaar van den vijand bij dese tijden van Oorlog, (als tot ons leedwesen nu 't schip *Berkenrode* [1]) overkomen is.)

3. Het *grootste deel* van de *goederen*, die mij de *Heere* gegeven had, ga ik wagen op die *woeste* en *ongestadige pekelplas*, daarop men in *eenige maanden* dikwils *Land* nog *Sand* siet.

4. Maar *'t geen alles te boven gaat*, het *leven* van mijn *waardste panden*, mijn *weerde Huijsvrouw*, *mijn lieve Kinderen*, mijn *eijgen leven* ga ik bij soo eene *reyse* voor *duijsenderleij gevaaren* (die ik kortheijdshalven voorbij ga) bloot stellen ...." [2]).

Geen wonder, dat vele vaderlandsche predikanten er erg tegen op zagen, om zich te verbinden voor den Indischen dienst. Gualtherus de Bruyn, predikant te Hoevelaken [3]), schreef 12 Aug. 1682 een brief aan de classis van Amsterdam, waarin hij verklaarde, dat hij wèl als pred^t^. naar O.-Indië wilde, maar tegen de verre reis met acht kinderen opzag .... »Eene moeijelijke zaak voor een braaf predikant! Ik kan mij zelven niet wel imagineren, dat een rechtschapen en godvruchtig predikant, die zulks te voren weet, die zijne vrouw en kinderen lief heeft, geacht, geëerd en geliefd wordt van zijne gemeente, en niet en is een frater ignorantiae, aut sibi ipsi aliquam infamiae notam non inussit, maar die daar is een arbeider, die niet beschaamd en wordt, zulk een moeijelijke en periculeuse reis zal aannemen" .... Niet weinigen

---

[1]) 't Schip *Berkenrode* deed zijn laatste thuisreis in 1703 onder den commandeur Jacobus Broech, Equipagemeester, van Batavia naar Nederland, met eene lading voor de kamer van Enkhuizen, ter waarde van *f* 129397-2-0 en bovendien nog inhebbende voor een som van *f* 42503-8-8 aan waarde.

[2]) Zie: VALENTIJN, *Afscheidsrede van de gemeinte van Dordrecht*, bl. 52 en 53. Toen Valentijn voor de tweede maal naar Indië ging (1705), werd de vloot, groot 10 schepen, begeleid tot voorbij Gibraltar door 15 oorlogschepen.

[3]) Of deze familie was van zijn naamgenoot, den Utrechtschen hoogleeraar, bleek mij niet. (Zie: GLASIUS, *Godgel. Ned.*, in voce).

trokken zich terug, nadat ze zich eerst hadden aangeboden. Daniel Arens, Mag. Art. en S. Min. Cand. te Apeldoorn, schreef 27 Nov. 1683, dat hij vroeger wel naar Indië had willen gaan, maar nu besloten was, in deze landen te blijven arbeiden. Witzonius Hoytsma, s. theol. stud. te Leiden, maakte in Sept. 1647 bij de classis van Amsterdam zijn wensch bekend, als pred^t. naar O.-Indië te gaan, maar trok zich in Febr. 1648 terug. Christianus Schotanus, een zeer uitstekend, geleerd en godzalig man, Doct. en Prof. der theol. te Franeker, wel ervaren in de orientaalsche talen, was in Dec. 1650 voornemens met al zijne kinderen naar O.-Indië te gaan, om onder de heidenen in den dienst der Indische kerken te arbeiden. Maar »zijn voornemen is teruggeloopen," 1651, en hij is niet gegaan [1]). Johannes Amama, pred^t. eerst te Belterweer tegenover Delfzijl, later te Oldersum, en van wien de Embdensche pred^t. Joh. Alardji goede getuigenis gaf, schreef in 1682 o. a. het volgende: »mijn eersame wewenaars levent wil oock geerne somtijds een luchtjen soecken, en die drijft mij de lust van de werelt te besoecken meer aen...." Hij wenschte als pred^t. naar O.-Indië te gaan uit »een stercke drift van begeerte, om de grootheyt van Godts wercken meerder te sien en de self wyt die occasie syn Heylige Naem te verheerlycken." Maar kort daarna gaf Ds. Joh. Alardji bericht, dat Amama niet gezind was, naar O.-Indië te gaan. Amama had 4 kinderen [2]). Theodorus Grotius pred^t. te Wons en Engwierum (Friesland) werd benoemd voor O.-Indië, doch vóór zijn vertrek beroepen te Roordahuizen (1685), en hij ging niet naar Indië [3]). Johannes van Leeuwen, pred^t. te Wezel, werd benoemd tot pred^t. naar O.-Indië; pas op reis derwaarts werd het schip wegens storm gedrongen in Zeeland binnen te loopen; bij die gelegenheid werd hij te Domburg beroepen, en na door de bewindhebbers der Compagnie ontslagen te zijn, aanvaardde hij er den dienst 10 Mei 1688. Hij was theol. doct. [4]).

---

[1]) BALDAEUS, *Afgoderije der Heydenen*, bl. 138.
BEUCKER ANDREAE, in: »Friesche Volksalmanak", 1849, bl. 6 volgg.
SCHOTEL, *Geschied. van den Heidelb. Katech.*, bl. 256.
De Gids, 1867, I, 223.
BOELES, t. a. p., I, 42—44; II, 167—171.

[2]) Of deze geparenteerd is geweest aan den Franeker hoogl. Sixtimus Amama, weten wij niet. (HEERSPINK, t. a. p., I, 42, II, 169).

[3]) GREVENSTEIN, t. a. p., bl. 78, 79.

[4]) V. D. AA, *Biogr. woordenb. d. Ned.*, VIII, 83.

Soms zag de huisvrouw van een predikant tegen de zeereis op. Edmundus Billichius, staande in de classis van Heusden, verzocht als predikant naar O.-Indië te gaan en kwam daarvoor in aanmerking 5 Maart 1646. Zijne vrouw evenwel maakte bezwaar. Eerst besloot hij daarop alleen te gaan, maar later trok hij zich geheel en al terug.

Niet alleen de gevaren der zeereis waren het, ook de vrees voor de aardbevingen en het Indisch klimaat schrikte velen af van den kerkdienst in de overzeesche gewesten [1]). De ongezondheid van Batavia was in de vorige eeuw tot een spreekwoord geworden. Men kon er niet oud worden, zoo heette het [2]). Trouwens, in 1740 waren er aldaar binnen den tijd van tien maanden acht predikanten overleden, en »daaronder noch Jonge en frisse Nazireërs, in de eerste bloei van hare levenslente, van welke Godts kerke groot nut en Dienst te wagten hadde, ook sterke Mannen in haar kragt, door de Dood zijn weggerukt en ons ontvallen...." [3]). Wat het oorlogsgevaar betreft, dit bestond niet louter in de verbeelding; immers op het schip *Hollandia* onder den bevelhebber Wijbrand Schram, 22 Mei 1625 naar Oost-Indië uitgezeild, werd den predikant een been afgeschoten en zijne vrouw hare beide voeten (waaraan zij overleden) in den zeestrijd met den roover Claas Gerritszoon Compaen, bij Sierra-Leone (Afrika) [4]). Bij een oproer aan boord van het schip *Batavia* gestrand op

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 126.

[2]) V. IPEREN, *Intreêrede te Batavia*. bl. 51, 58.

[3]) WAGARDUS, *Gedachtenisse der Hulpe Godts...*, bl. 24.

Onder hen waren: Plesman, Herman Willem Boppius, Van den Tijd, Stemphers. De grafkelder der predikanten in de Nederduitsche kerk was in 1702 vol; de regeering besloot toen een nieuwe op het Portugeesche kerkhof te laten maken. (*Real.*, I, 447). Volgens de geschiedkundige nasporingen van Dr. G. F. Pop, stierven in het binnen- en buiten-hospitaal te Batavia van het jaar 1714 tot 1768 te zamen 67,695 uit Nederland aangekomen Compagnie's dienaren. De algeheele sterfte van 's Compagnie's dienaren bedroeg van 1714 tot 1767, — dus over nagenoeg hetzelfde tijdperk, — voor Batavia alléén, 82,816 menschen. In het geheel waren gedurende dit tijdvak aldaar uit Nederland aangekomen 284.545 personen, en weder naar het vaderland terug gekeerd 143,577. (Zie: *Natuurk. Tijdschr. voor Ned. Ind.*, Dl. XXX, bl. 336, Noot). In 1767 en 1773 heerschten op Java epidemiën. (*Ned. Spectat.*, 2 Febr. '84, bl. 35).

HELDRING, t. a. p., bl. 36.

[4]) V. WASSENAER, t. a. p., Jun. 1627, bl. 14, (34).

De Rijnsche Zending, 1872, bl. 39, en 1871, bl. 90.

het Zuidland werden de vrouw en de kinderen (behalve ééne dochter Judith) van den predikant door het scheepsvolk vermoord [1]).

Daarbij vertrouwde men niet zelden aan oude bouwvallige en lekke schepen veel zielen en goederen toe. Soms ook heerschte er door de gebrekkige ventilatie en het gemis van versch voedsel een groote sterfte aan boord. Op het schip *Nieu-Delf* stierven gedurende de reis naar O.-Indië, 9 Mei 1646 tot 12 September 1647, 170 menschen [2]). Nog in 1815 stierven op *De Zwaluw* op de reis van Nederland naar Indië meer dan 80 menschen, wier lijken over boord werden gezet. Nadat die toestand reeds vele offers geëischt had werd de vraag: *Over de oorzaken en behoedmiddelen ter voorkoming van de tegenwoordige meerdere sterfte van het volk op onze O.-I. schepen*, meer opzettelijk en wetenschappelijk behandeld [3]). Zie ook: *Zamenspraak over de ziekten aan boord der schepen naar O.-Indië*, door C. J. Famars e. a., 1774—83 [4]). Maar niet op alle reizen had men te kampen met ziekten. Op de retourvloot, uit Oost-Indië in December 1666 in het vaderland gekomen, is »niemand onder het scheepsvolk van de geheele vloot op de reis ziek geweest of overleden" [5]). Die vloot was groot 7 schepen onder den Commandeur Jacob Cauw. De namen dier bodems waren: *Wassende Maan*, *Vogelenzang*, *Venenburg*, *Buyenskerk*, *'t Kalf*, *Meerman*, *Elburg*. Te zamen hadden ze eèn lading in ter waarde van *f* 1,124180-9-8.

Menig Indisch predikant heeft schipbreuk geleden. We zullen maar weinigen hunner noemen. Petrus Durant trof dat ongeluk met het schip *De Gouden Leeuw* op de hoogte van Makassar, en verloor al zijne goederen, 1673. Evenzoo Joannes Burum in 1658 op de reis van Amboina naar Batavia; hij geraakte boven-

---

[1]) De oorlog sleepte ook in Indië zijn ellende na zich. In Augustus 1668 was er nog een predikant gevangen op Formosa. Petrus Libert Gratiaan, predikant te Trinconomale op Ceylon, werd door de Engelschen krijgsgevangen gemaakt, en predikte als zoodanig te Negapatnam den 6 Maart 1796.

Journaal van SEIJGER VAN RECHTEREN, Zwolle, 1639, p. 16.

[2]) Zie: D. VAN LIER, *Extract ofte Cort Verhael van 't schip Nieu Delf... het overlijden van 170 Dooden, ...* (1648). MEULMAN, *Catal. Pamfl.*, I, bl. 428, N⁰. 2978).

[3]) *Verhand. Batav. Genootsch.*, 1777, Dl. III, bl. 49.

[4]) *Catal.* FRED. MULLER EN C⁰., 1882, bl. 35, N⁰. 506.

[5]) V. AITZEMA, t. a. p., V, 863.

dien nog in proces over het »schandelijk verlaten" van het schip. David Gorisz leed schipbreuk bij de Banda-eilanden in 1629 [1]).

Vele O.-Ind. predikanten zijn op zee verongelukt of gestorven:

Wilhelmus Wigelius, pred[t]. te Ingen (cl. Tiel), vertrok naar O.-Indië in 1622, doch overleed op de reis derwaarts.

Adriaan Jacobszoon Hulsebos, pred[t]. te Batavia, zou in 1622 de Buitenkerken gaan bezoeken, en vertrok daartoe met het schip *De Eendracht*, vergezeld door twee krankbezoekers. Maar bij het binnenzeilen van het zeegat van Amboina is hij met andere personen verdronken [2]).

Joannes Costerus, pred[t]. aan de Meern bij Utrecht, vertrok in Dec. 1647 naar Java met het schip *De Vereenigde Nederlanden*, stierf op de reis en schreef vóór zijn overlijden nog een brief aan den kerkeraad te Batavia [3]).

Arnoldus Blanck was pred[t]. geweest te Bavelt of Baerlt, in het graafschap van Meurs, en vertrok naar Indië in Oct. 1650, maar is op de reis overleden.

Johannes Ludgens stierf op de reis van Batavia naar Formosa in 1651 en wel op een van de Piscadores of Visschers-eilanden, — den zetel onzer vroegste vestiging aldaar, vóór wij ons op Formosa neerzetten, — gelegen 7 mijlen ten westen van Formosa en op omstreeks 23½ graad Noorder-breedte.

Tiberius Ravesteyn, gewezen pred[t]. te Tzum in Friesland, vertrok met het schip *Princesse Royal*, April 1652. Maar hij en zijn vrouw zijn op de reis overleden [4]). Hun kinderen kwamen in Oct. d. a. v. te Batavia aan.

Bartholomaeus Cool of Coolius, uit Engeland gekomen, ging als pred[t]. naar O.-Indië, maar overleed op de reis derwaarts. Daarvan kreeg men bericht te Batavia in Oct. 1660.

Henricus Peel, Pelius of Pylius was achtereenvolgens predikant geweest te Blankenham, Vucht en Osch, vertrok naar O.-Indië en overleed op de reis derwaarts, 1661 [5]).

Petrus Sibelius leed in het volgende jaar schipbreuk op

---

[1]) S. V. RECHTEREN, t. a. p., bl. 36.
[2]) BAUDARTIUS, t. a. p., II, 13, 40.
[3]) *Geheym-schryver van staat* ..., bl. 201.
[4]) GREIJDANUS, t. a. p., bl. 108.
[5]) DE JONGH, t. a. p., bl. 186, 192, 386.

de reis van Batavia naar Banda en kwam daardoor op Ternate te recht, waar hij voorloopig bleef.

Johannes à Breyl was 23 jaren pred^t. in Indië geweest, en overleed op de terugreis naar het vaderland (»in zijne thuys-keeringe.") Hij is begraven aan de Kaap de Goede Hoop, 1668 [1].

Noach Gerardi overleed op de reis tusschen Batavia en Amboina 20 Febr. 1673.

N. Hardenberg, die vroeger pred^t. was geweest te Hoog-Karspel (cl. Enkhuizen), repatrieerde uit Indië en overleed op de reis tusschen de Kaap de Goede Hoop en het vaderland, 1691 [2].

Isaäc Huysman, pred^t. te Amboina, door het lot aangewezen voor de jaarlijksche »visite" (dienstreis) naar Ternate, overleed op dien tocht 19 Mei 1675. Hij werd begraven te Taroena op Sangier. Dat graf werd later bezocht door den pred^t. Jacobus Montanus »met een bloedend hart" [3].

Johannes Koetsius overleed op de reis naar Indië tusschen de Kaap de Goede Hoop en Java in 1689.

Joannes Molinaeus, gewezen pred^t. te Zwartsluis, vertrok met het schip *Nederland* naar O.-Indië, maar overleed op de reis 1 Januari 1692, even voor zijne aanlanding binnen scheepsboord [4].

Nicolaas Livius kwam in 1691 op Ceylon. Vier dagen na zijne aankomst wilde hij zijne bagage van boord halen, maar verdronk op de reede van Colombo. Hij was nog jong en als veelbelovend en vol ijver aanbevolen [5].

Arnoldus Voltelen ging met het schip *Assendelft* naar Indië, maar overleed op de reis derwaarts in 1699.

Gijsbertus van Krimpen, vroeger pred^t. te Heynenoord c. a., vertrok naar Indië, maar overleed in straat Sunda 29 April 1711 [6].

Lucas Hoogendorp overleed op de reis tusschen de Kaap de Goede Hoop en Java, 13 Nov. 1718.

---

[1]) BALDAEUS, *Ceylon*, bl. 173, 174.
HAVART, t a. p., I, 132.
De Gids, Mei 1867, bl. 212, 213.

[2]) VEERIS, t. a. p., bl. 120.

[3]) VALENTIJN, *Deure der waarhijd*, bl. 112—114.
LEUSDEN, t. a. p., p. 301—307.

[4]) MOONEN, t. a. p., bl. 94.

[5]) MUNNICH, t. a. p., II, 48.

[6]) BRANS, t. a. p., bl. 16.

Toen Abraham Feylingius voor de tweede maal naar Indië ging, stierf hij op de reis in 1718 ter hoogte van de Kaap de Goede Hoop [1]).

Nicolaas Kraayvanger overleed op de reis, toen hij repatrieerde in Aug. 1695 voor Oud-Beijerland, alwaar hij ook begraven is.

Philippus Goting begaf zich van Cochin (Malabar) naar Batavia, waarschijnlijk met het plan om te repatrieeren. Doch, hij overleed op de reis in straat Sunda, of onder den wal van Sumatra, in 1717.

Abraham Besseling, beroepen naar O.-Indië, en met de *Kersschepen* in 1719 uitgevaren, is in het uitloopen »droevig verongelukt."

Johannes Kastelein, aangenomen tot pred^t. door de classe van Walcheren, vertrok naar O.-Indië met het schip *Sandenburg*. In de *Boekzaal* van Aug. 1720, blz. 241, wordt opgegeven, dat hij op reis overleden is tusschen de Kaap de Goede Hoop en Java. Dit is minder juist. Hij stierf kort nà zijne aankomst te Batavia 29 Maart 1719.

Abraham Patent is overleden op de reis naar Indië tusschen de Kaap de Goede Hoop en Java, Aug. 1720.

Johannes Wilhelmus Marinus was, nà zijn aankomst op Java, beroepen te Punto-Gale, maar overleed op de reis van Batavia naar Ceylon, 1722.

Nicolaas Stumphius is in 1722 met het schip *De Standvastigheid* in de Tafelbaai aan de Kaap de Goede Hoop met zijne vrouw verongelukt door een storm uit het Noord-Westen.

Librecht August Behmer (Böhmer) verongelukte met zijn schip op de terugreis van Java naar Nederland, in 1755 of 1756 [2]).

Hendrik Daniël van der Horst, geboren te Smyrna in 1722, gewezen pred^t. te Maartensdijk, classis Amersfoort, beroepen naar O.-Indië, Sept. 1756, overleed op de reis naar Java, of te Batavia, vóór 1 Jan. 1758 [3]).

Henricus Gerhardus Brouwer, vroeger pred^t. op 't

---

[1]) V. HOËVELL, t. a. p., bl. 5.

[2]) VERBEET, t. a. p., bl. 9, 13.

[3]) *Geheym-schryver van Staat en Kerke*..., bl. 363.

(DS. B. KEPPEL), *Alphabet. naaml. der noch in leven synde predd.*... bl. 92.

Hoger-einde van den eilande Texel (Oosterend), werd beroepen tot pred^t. in Indië, voer naar Batavia met het schip *Beekvliet* in 1772, en is waarschijnlijk in zee omgekomen.

Adriaan Bax, als prop^t. beroepen naar O.-Indië in 1788, bevond zich in Febr. 1790 aan de Kaap de Goede Hoop en is waarschijnlijk tusschen daar en Java met het schip vergaan; — gelijk ook één der krankbezoekers op de uitreis (van Holland naar Indië) is verongelukt; evenzoo nog anderen.

De predikanten, die naar O.-Indië voeren, waren vaak zeer nuttig werkzaam aan boord. Niet alleen door het verrichten van kerkelijken dienst op de reis, zooals prediken, de sacramenten bedienen, katechizeeren, enz. dikwijls ook op andere wijs. Ds. Henricus Bongard stilde een oproer onder het volk op zee, in 1648, aan boord van het schip *'t Hof van Zeeland*. Onder geleide van een predikant werd 5 April 1652 eene vrouw naar Indië gezonden, enz.

De plaats van aankomst in Indië was doorgaans Batavia; soms evenwel ging men, na de Kaap de Goede Hoop aangedaan te hebben, van daar regelrecht naar Ceylon, zooals het geval schijnt geweest te zijn met Laurentius Hemling in 1669, die zes jaren predikant op genoemd eiland is geweest.

»Wt singuliere gracie" werd aan Antonius van der Hagen, »bedienaar des goddelijken Woorts", die op kosten van de O.-Ind. Compagnie gestudeerd had, 25 gld. toegelegd »tot reysgelt naar Oost-Indiën," 1634 [1]).

Aan acht predikanten werd toegestaan, ten behoeve hunner huisvrouwen, een dienstmaagd mede te nemen. De tijdstippen, waarop deze vergunning door de heeren XVII werd verleend, waren: 5 Oct. 1714; 8 Sept. en 21 Oct. 1733; 27 Maart en 11 Sept. 1736; 3 Oct. 1741; 12 Nov. 1745; en 14 Maart 1747. De leeraars, die dit bewijs van bizondere welwillendheid ontvingen, waren o. a.: Engelbertus Cornelius Ninaber; Abraham Mensing; Christiaan Stemvers, Gerardus van Ommeren [2]).

---

[1]) *Extracten uit de stads-Kameraars-rekeningen van Utrecht*, in: »Archief voor kerk. en wereldl. Geschied. van Utrecht," van Dodt, III Deel, (Utrecht, 1843), bl. 285.

[2]) De drie eerstgenoemden moesten zelf de transport- en kostgelden er voor betalen.

Hoe was in vroeger dagen de bezoldiging der predikanten in Indië? In den aanvang was het bedrag van hetgeen in geld werd uitbetaald niet zeer groot. Men begon met een bedrag van 80 gld. 's maands, zooals Ds. Fr. Valentijn ontving. Bij een tweede en derde verband werd dit verhoogd. Niet zelden werd ook het inkomen vermeerderd voor grooten ijver of buitengewone verdiensten, zooals bij Robertus Junius [1]), denzelfden Valentijn (twee malen); Jac. Canter Visscher en anderen. Reeds in de eerste helft der 17e eeuw was het traktement van 80 op 90 gld. gebracht. Den 17 Sept. 1640 stelden heeren XVII het op 100 gulden. Maar men ontving verscheidene artikelen *in naturâ*, eetwaren en andere goederen, die verstrekt werden uit de pakhuizen, der Compagnie. De opgaven aangaande het inkomen der predikanten loopen uiteen. Ik zal slechts een en ander vermelden. Het inkomen van een predikant te Batavia was op het einde der 17de en in het begin der 18e eeuw als volgt:

aan gagie per maand *f* 130	's jaars	*f*	1560- 0-0
» kostgeld » » rijksd. 10-8-0 of *f* 24-18-0.	»	»	298-16-0
huishuur rijksd. 12-38 vast iedere maand .	»	»	368- 8-0
boter 24 pond 's m. à 12 st. ieder . . .	»	»	172-16-0
13 kannen wijn à 1-16 st. ieder 's maands.	»	»	280-16-0
14 pond »Kaarssen" à 12 st. ieder ℔ 's m.	»	»	100-16-0
brandhout 9-12 st. 's maands.	»	»	113- 8-0
4 kannen »Lisbonze" olie à 1-16 st. ieder 's m.	»	»	86- 8-0
6 » calappus-olie à 4 st. ieder 's m. .	»	»	14- 8-0
4 » Hollandsche azijn à 12 st. ieder 's m.	»	»	14- 8-0
water iedere maand 1-4 st.	»	»	14- 0-0
		f	3034- 4-0
En indien een predikant in het Portugeesch of Maleisch predikte, kreeg hij nog 2 lasten rijst, waard ieder *f* 48	»	»	96- 0-0
		f	3130- 4-0 [2])

[1]) Deze, Junius, ontving buiten zijn kostgeld 140 gld. 's maands, — eene »som, die nooit te voren eenig predikant gehad had."

Frederik Gueynier, Herman van Beek, Petrus Synjeu, Petrus Cornelisz, Wouter Hendrik Tenkink kregen van heeren XVII een douceur (500 gld. 's jaars) en dubbele emolumenten; Joh. Phil. Wetzelius een geschenk in boeken.

[2]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 62.

Vroeger was het minder. Althans eene opgaaf dierzelfde bezoldiging voor het jaar 1676 vermeldt als uitkomst *f* 2376,60, — ook met berekening van de hoeveelheid der hierboven genoemde artikelen *in naturâ* en het geldswaardig bedrag er van [1]).

In de 18ᵉ eeuw kwam daarin een en andermaal geringe wijziging, den tweeden keer zelfs verbetering. Toen werd voor een permanent predikant van Batavia het totale bedrag *f* 3061-4-0 (in 1738); later, in 1754, was dit in een geheel jaar *f* 3967-16-0. De kaarsen waren toen waskaarsen geworden; de wijn witte wijn of zecq (secq), de hoeveelheid brandhout $1^1/_2$ vadem; $^1/_2$ Last rijst was er aan toegevoegd, en ook — eerst $^1/_2$ — later een geheel pond specerijën in soorten [2]).

De Cochinsche predikant Jacobus Canter Visscher schreef in 1720 aan zijn vader, dat het Bataviasche predikantstraktement *f* 225 's maands bedroeg, — buiten Batavia maar *f* 200. Maar hij rekende misschien de eetwaren en huishoudelijke artikelen niet mede [3]). Het inkomen aldaar was dus *f* 2700.— 's jaars [4]). De Luthersche predikanten daar ter plaatse hadden in den beginne 1750 rijksd. jaarlijks; in 1776 werd dit bedrag gebracht op 2000 rijksd. Als uitrusting voor de reis werd toegestaan aan een ongehuwd Luthersch leeraar *f* 800.—; voor een gehuwden *f* 1000.—; en gedurende den overtocht naar Java *f* 150.—. Hij moest, zoo hij ongehuwd was, 10, en, gehuwd zijnde, 15 volle jaren in Indië blijven [5]).

Ook op de terugreis naar Europa genoot men traktement. Abraham Rogerius bevond zich, toen hij repatrieerde aan boord van het schip *De Tijger* den 4 Mei 1648 op de reede van St. Helena en genoot toen een gage van *f* 130 's maands [6]).

In de Oostersche landvoogdijen Ternate, Banda en elders werd het inkomen op gelijke wijze uitbetaald, ten deele *in natarâ*, en bedroeg *f* 2568-4-0, te Amboina *f* 2340-0-0; op Makassar *f* 2007-12-0 met vrije woning en verbetering van traktement à *f* 10 of *f* 20

---

1) *Tijdschr. v. N. I.*, 1857, II, bl. 267, 268.

2) *Boekzaal*, Aug. 1738, bl. 237, en April 1754 bl. 496 en 497. Vgl. HOFSTEDE, t. a. p., II, 131.

3) *Biblioth. Bremens.*, III, 5, 955; V, 718.

4) FABRICIUS, *Lux evang.*, p. 593. NEURDENBURG, t. a. p., bl. 106, Noot.

5) JUTTING, t. a. p., bl. 99.

6) Zie de *Monsterrol* van genoemden bodem, vroeger in het bezit van wijlen den heer Leupe.

's maands. De predikant van Padang had hetzelfde als die van Makassar, maar kreeg nog 12 pond boter 's maands meer. Die van Onrust had ook honderd dertig gulden aan soldij, tien rijksdaalders en achttien stuivers aan kostgeld, eene woning en genoot verder hetzelfde als een ambtsbroeder te Batavia [1]).

Volgens Resolutie van Heeren XVII, d.d. 30 Sept. 1648 mochten maandgelden op de hand aan predikanten niet hooger dan tot *f* 100.— gegeven worden. Een extraordinair predikant (»buiten-predt.") had 's jaars *f* 2473-13-0, en dit ook, evenals we boven opgaven, ten deele in verstrekkingen in natura. Een leeraar, die pas uit Europa was aangekomen, ontving gedurende zijn verblijf te Batavia, tot hij naar een buiten-comptoir vertrok, *f* 1988-14-0. Een proponent had *f* 120.— in het jaar minder. Van Batavia naar zijn aangewezen standplaats reizende, genoot een predikant nog extra voor zijn overtocht eenige specerijen, wijn, azijn, enz., doch gedurende de reis geen kostgeld [2]). De traktements-verhoogingen waren aldus geregeld. Was de soldij *f* 100 's maands, dan werd ze bij het 2e verband *f* 110, bij het laatste *f* 120, zonder meer; dus in 12 maanden à *f* 120 — *f* 1440-0-0.

Wat de gratificatiën in vroeger dagen betreft: den 17 September 1640 werd bepaald, dat predikanten, die met familiën belast waren, voor hun opbreken naar gelegenheid van zaken een gratuiteit zouden ontvangen, waarvan evenwel het bedrag toen nog niet schijnt bepaald geweest te zijn. Den 30 Sept. 1648 werd door de bewindhebbers besloten, dat aan getrouwde predikanten, met hunne familiën naar Indië gaande [3]), »voor 't opbreecken van hare ommeslach (of »van hare huishoudinge en verdere uitrustinge") toeleggen sal hondert rijcksdaalders, en ongetrouwde geen familien hebbende, hondert en vijftig gld. in eens; — en dat men de ongetrouwde, die zich voor 10 jaren wilden verbinden, boven de voornoemde 150 gld., noch een »courtosie" zal mogen doen,

---

1) VISSCHER, *Mallabaarse brieven*, bl. 110.

2) Ik vermoed dat de passagiers, vooral wanneer ze door een Kuster of Arabier werden overgebracht, aan boord zelf voor hun tafel moesten zorgen.

3) Uit deze bijvoeging »met hunne familiën naar Indië gaande," zou men opmaken dat het regel geweest is, dat het den leeraars vrij stond, als ze verkozen, hun gezin mede te nemen. Vreemd mag het daarom heeten, dat het omtrent Ds. Lukas Hoogendorp uitdrukkelijk vermeld wordt, dat hem 12 Maart 1718 werd toegestaan, zijne vrouw en dochter mede te nemen.

't zamen met de voornoemde 150, niet excederende de 100 rijksdaalders, 't welk aan de discretie van de respectieve cameren der Compagnie gelaten werd...." Den 12 Jan. 1654 werd deze gratificatie verhoogd, voor de gehuwden van 250 tot 500 gld., voor de anderen van 150 tot 200 gld., mits zich verbindende voor 10 jaren, »gaan en komen daaronder niet gerekent." Later, 22 Nov. 1690, werd als bestemming dier gratificatie-gelden ook genoemd: »het inkoopen van boeken als anderzints." »Tot meerdere opwekking" van vaderlandsche leeraars werden in 1738 en 1765 deze toelagen opgevoerd als volgt:

aan een proponent werd toegelegd	*f* 600.—	in eens.
» » predt. zonder vrouw en zonder kinderen.	» 800.—	» »
» » » met » » » » .	» 1000.—	» »
» » » » » » met » .	» 1200.—	» »

Den 27 Sept. 1768 werd door de Hooge Regeering van Indië aan de gezamenlijke Bataviasche predikanten jaarlijks nog gegeven 2250 rijksdaalders [1]).

Baldaeus verhaalt ons, dat bij de verovering van Ceylon door de Nederlanders niet minder dan 20 aangename pastorijen, oorspronkelijk Roomsch-Katholieke, in het koninkrijk Jaffanapatnam, in het bezit der Hervormden kwamen [2]). Toen Georgius Candidius in Mei 1633 zich liet overhalen om ten tweeden male naar Formosa te gaan, bedong hij o. a. dat hij te Sakam of Zinkam een steenen huis zou krijgen. Volgens Resolutie van Gouverneur en Raden van India d.d. 29 October 1652 moesten de vier ordinaire predikanten van Batavia met »huizing als anderzins" voorzien worden. In 1655 — we hebben het reeds herinnerd — was er sprake van, dat de Raden van Indië een gedeelte van de middelen der diakonie te Batavia wilden besteden tot het koopen van een predikantshuis, waarin de leeraar »gelijk als om Gods wil zou wonen." De mannen der kerk beschouwden dit als een inbreuk op het recht en de middelen der diakonie; en de kerkeraad van de hoofdstad van Indië verzocht in dezen advies van de classes in Nederland, met name van die van Amsterdam (3 Mei 1655). Te Honimoa (Amboina) was omstreeks 1666 een »huis van den predikant" of pastorij. Petrus Cornelisz., predt. te

1) HOFSTEDE, t. a. p., II, 63, 148.
2) Dezelfde, t. z. p., I, 215.

Cochin (Malabar), 1761—1795, de laatste der Hollandsche predikanten aldaar, verzocht in 1765 tegemoetkoming in huishuur, omdat 's Compagnie's woning (de pastorij) verkocht was. Hem werden dan ook, in plaats van 6, 8 rijksd. 's maands toegelegd [1]). Alzoo kregen de predikanten, die geen vrije woning hadden, indemniteit voor huishuur [2]). Daarop was reeds in Jan. 1640 bij de heeren Majores aangedrongen door de Gedeputeerden der classis van Amsterdam. Dat verzoek zag in de eerste plaats op de Bataviasche broederen. Men ging er dan ook toe over, die vrije huishuur toe te staan. Maar het bedrag was niet overal hetzelfde. Te Malakka mocht de pred[t]. volgens Besluit van Gouv. en Raden, d.d. 8 Juli 1727, niet meer dan acht rijksd. huishuur genieten. Sommigen hadden een eigen woning. Philippus Baldaeus had te Achiavelli [3]) in Jaffanapatnam (Ceylon), een eigen huis en tuin, 1658—1665 [4]). Verstandige predikanten verwijderden zich zoo vèr mogelijk van de strandplaatsen. Behalve de zooeven genoemde Baldaeus deed dit Melchior Leydekker, die 23 jaren lang gewoond heeft op zijn landgoed Toegoe, tusschen Batavia en Buitenzorg. Trouwens Leydekker had niet alleen in de theologie gestudeerd, maar was ook doctor in de medicijnen, en kon dus beter dan anderen den nadeeligen invloed kennen der gevaarlijke uitdampingen van de lage moerassige kust en de daaraan verbonden koortsen. De predikant Piciël vestigde zich te Morottoo buiten Colombo, op Ceylon [5]). Hendrik Philipsz., leeraar te Colombo, 1757—1788, woonde op een uur afstands van het kasteel of fort dier stad, te Wolvendaal. Valentijn had te Amboina een huurhuis, waarin hij 10 rijksdaalders 's maands verwoonde. Hij geeft er een beschrijving van. Het was er »zeer koel in." Het had rottangramen in stede van glazen [6]). Fredericus

---

[1]) *Besluit Raad van Cochin*, 23 Maart 1765.
cf. Brief » » 9 April »
Brieven van Malabar, 1766, Dl. 21, p. 123, 130, en Dl. 22, p. 723*b*.

[2]) HOFSTEDE, t. z. p., II, 131.

[3]) Een bekoorlijk dorp, 2 uren van Telipole.

[4]) BALDAEUS, *Ceylon*, bl. 163.

[5]) MUNNICH, t. a. p., II, 52.

[6]) Hij had achter dat huis een heerlijken grooten wijngaard geplant, waaraan zulk een groot getal trossen van druiven was, als hij nooit diergelijke in Holland gezien had, en een menigte van schotelen aan goede vrienden te Amboina vereerde. Driemaal 's jaars gaf die wijngaard vruchten en de wijn die er van geperst werd, zweemde het meest naar schoonen »Hochheimer". (*Beschrijving van Amboina*, bl. 147).

Montanus, pred[t]. te Samarang van 1778—1814, gaf aan de hervormde gemeente dier stad een huis ten geschenke voor pastorie [1]).

De predikanten hadden soms extra-voordeelen of buitenkansjes. Johannes Laelius Schotanus, die bij de belegering van Malakka op de vloot dienst deed en nà de verovering van dit laatste bolwerk der Portugezen in den Indischen archipel 3 Febr. 1641 in de St. Pauluskerk aldaar de dankpredikatie hield om God te loven voor deze gelukkige overwinning, en daarna overeenkomstig zijne kwaliteit in de St. Thomaskerk gelogeerd werd, ontving als zijn aandeel uit den buit nà de inneming der stad, in contante penningen *f* 1000; — en, volgens Resolutie van 10 April 1641, nog, in plaats van de zes maanden gage, toegestaan aan de veroveraars, *f* 1080 [2]).

Ds. Carolus Manteau vergezelde het leger tijdens den oorlog in Oost-Java in 1678. Men behaalde eene overwinning op den vorst Tarouna Djaja in Kedirie, en bekwam een buit zóó rijk, dat de soldaten het goud en zilver met volle hoeden onder elkander verdeelden. Het vele fraaie, oude en fijne porcelein (»kraakwerk") [3]), hetwelk zich onder den buit bevond en dat de oversten en soldaten niet eens wilden aanzien, viel ten deel aan den pred[t]. Manteau.

Dirk de Haas, landvoogd van Amboina, 1687 tot 1691, vereerde, ná het overlijden zijner echtgenoote in 1689, aan ieder predikant, die bij hare begrafenis geassisteerd had, een nieuwen mantel, een pak kleeren en een hoed van 45 gulden; ook zou hij er een paar Napelsche zijden kousen bijgevoegd hebben, zoo zij in den »kleeden-winkel" ('s compagnie's magazijn) voorhanden waren geweest. De predikant Godefridus van Holten zegende op den 16 November 1706 (den 53[sten] verjaardag des bruidegoms) het huwelijk in van den Gouv.-Gener. Jan van Hoorn, weduwnaar, met Joanna Maria van Riebeek, oudste dochter van den Gouverneur-Generaal Abraham van Riebeek, en weduwe van Gerard de Heere, buitengewoon Raad en landvoogd van Ceylon: — hij had tot tekst genomen het

---

[1]) De eenige protestantsche pastorie, thans nog in O.-Indië, is die te Soerabaija in de Heerenstraat naast de kerk.

[2]) Stukken van Malakka (O.-Ind. archief).
Berigten hist. Genootsch., Utrecht, VII, 176, 198, 422.

[3]) RUMPHIUS, t. a. p., III, 235 volg.

laatste vers van het 3e cap. van het Hooglied. Zijne toespraak, die niet langer duren mocht dan een half uur, werd hem goed »betaald" door een geschenk van omtrent 1000 rijksdaalders [1]).

Theodorus Vermeer, vroeger predikant te Namen, ontving daags nadat hij zijne intrede te Batavia had gepreekt (1771) van den Gouverneur-Generaal Petrus Albertus van de Parra »einen vergoldeten Wagen nebst zwei Spann Pferde und einen Kutscher zum Präsent." Buitendien kreeg hij van de Raden en andere grooten aanzienlijke geschenken [2]).

Josua van Iperen, eerst predt. te Lillo, daarna te Veere en het laatst te Batavia, een der geleerdste mannen van zijn tijd, »uitmuntende in elk vak van wetenschap en letteren" [3]), ontbrak het bij zijne komst in Indië niet aan bewijzen van toegenegenheid. De Heer Directeur-Generaal Alting en de Edele Heer Radermacher huurden vóór zijne aankomst een »tuin" [4]) voor hem voor 25 Rijksd. 's maands en lieten dien van de noodige meubelen voorzien. Zijner dochter was ook reeds een maandelijksch inkomen van 10 Rijksd. toegelegd. Na zijne aankomst ontving hij van genoemde heeren een koets, een span paarden, een koetsier en »voorloopers," benevens nog een lijfeigen tot een geschenk. Zijne »Hoog Edelheid Reinier de Klerk, een man, wiens rechtvaardigheid, belangeloosheid (en dit zegt veel voor een Generaal van Oost-Indiën) en menschenliefde altoos zullen geroemd worden, vereerde hem duizend Rijksd., en vroeg hem meer dan eens, of hij ook eenige schulden in Nederland had, met aanbod om ze aanstonds te laten voldoen. Vele anderen deden hem geschenken van minder gewicht, die ik voorbij ga. Alleen verdient één naam aan de vergetelheid ontrukt te worden. Iemand zond hem onder den pseudoniem van Goedhart een geschenk van duizend Rijksd.; men deed moeite om den zender te ontdekken, doch tevergeefs. Dan weinig tijds vóór het overlijden van van

---

1) DU BOIS, t. a. p., bl. 269 en 278. Van Hoorn was zoo niet de rijkste, dan toch een der rijkste opperlandvoogden. Men schatte hem op 100 tonnen gouds. Na zijn terugkeer in het vaderland kocht hij te Amsterdam een fraai huis.

2) *Batavia in deszelfs gelegenheid, opkomst* . . . . , III, 53, en de Duitsche vertaling hiervan: EBERT, *Beschreibung von Batavia*, Leipzig, 1786. In een „Anhang" van *zeventien* brieven van een onbekenden duitschen officier, p. 250.

3) H. BOUMAN, *De Geldersche Hoogeschool*, II, 315 en de Noot.

4) Een buitenplaats.

Iperen[1]) kwam het toevallig uit, dat de zender was de WelEd. Heer Jan Andries Duurkoop, oud-ouderling der Luthersche gemeente, een waar menschenvriend, de nuttigste burger van Batavia...." [2]).

Door hunne taalkennis bewezen de predikanten aan de regeering meermalen geen geringe diensten, bijvoorbeeld bij crimineele executiën, door het translateeren der brieven van Inlandsche vorsten, of bij politieke zendingen, voor welke diensten zij emolumenten genoten [3]). — Tot de helft der 17de eeuw ontvingen zij ook 2 rijksd. voor iederen leerling uit de Inlanders — zonen van koningen en andere Grooten — die zij onderwezen in de gronden van den christelijken godsdienst, om hen bekwaam te maken tot het waarnemen der kerken en scholen op sommige dorpen der buiteneilanden (Amboina) als schoolmeesters en krankbezoekers. Ds. Cornelius de Leeuw heeft zeven zulke leer-

---

[1]) ERMERINS, *Zeeuwsche oudheden....*, III, (Midd 1792), bl. 206 volgg.

[2]) Jan Andries Duurkoop kwam als adelborst te Batavia 9 Januari 1743. In 1776 werd hem de rang verleend van Majoor titulair van de infanterie. Later, in 1780, was hij eigenaar van het landgoed Tandjong-West, in het Buitenzorgsche. Zijne verhandeling over de ongezondheid van Batavia werd door het Genootschap met een gouden medaille bekroond. Hij bood aan op zijne kosten zoodanige werken te laten maken, waardoor de stad (Batavia) in den west-mousson van het overtollige water bevrijd en in de droogste maanden van het jaar van genoegzaam water voorzien werd. Dan de regeering vond goed zijne voorstellen eerst ter examinatie naar Nederland te zenden....

Dezelfde Duurkoop werd eens krachtig aanbevolen voor Gouverneur-Generaal. Het was in een opstel, getiteld: „*Een aanmerkenswaardige droom, ter speculatie aangeteekend en opgeschreven*; *behelsende vooreerst de ware oorzaken van 's Compagnie's algemeene vervallen Staat van India; ten tweeden, de eenigste en ware middelen van een generaal redres daartegen.*" Dat stuk is zonder jaartal, maar vermoedelijk van 1768; de schrijver bleef onbekend.

Daarin wordt een allerongunstigst tafereel geschetst van den toestand van Indië, die volgens den schrijver meerendeels te wijten was aan de verregaande baatzucht van de meeste der hooggeplaatste dienaren der Compagnie. Onder de middelen tot redres werd o.a. aanbevolen de benoeming van Jan Andries Duurkoop tot Gouverneur-Generaal. [WACHTER, *Lijk- en lofrede op I. van Iperen.* Amst. 1781, bl. 47 volg.].

[3]) HOFSTEDE, t.a.p., II, 84: Aan Dan. Brouërius werd een politieke zending naar Makassar, aan Just. Heurnius een dergelijke naar Bali opgedragen; Theod. Zas voerde de correspondentie voor de regeering met Mocha. (VALENTINI, t.a p).

lingen gehad en kreeg voor ieder drie rijksd. 's maands. François Valentijn had er evenveel, die bij hem inwoonden. Het ontnemen van dit voordeel aan de predikanten achtte de laatstgenoemde »zeer onbillijk" [1]).

Niet onvermeld mogen we hier laten, dat vanouds de gewoonte bestond, aan de predikanten van Ternate, Amboina en Menado, die de gemeente der *Sangier-eilanden* bezochten, eenige geschenken, pisangs, bananen, kokosnooten, maïs, eieren, enz. als blijk van dankbaarheid aan te bieden [2]).

Vroeger, tot omstreeks het jaar 1680 placht in de Molukken de handel in eetbare vogelnestjes — 10 à 12 pikol jaarlijks — een bijzonder voorrecht van den bezoekenden predikant te zijn, evenals die van het schildpad en van de klapper-olie. Later heeft de Compagnie dit aan zich getrokken, — »meer uit nijd, dan om het groote voordeel," — voegt Valentijn er bij. »Een predikant mocht wel een klein voordeeltje op zulk een bezoekreis hebben; want hij moest alsdan op zulk een tocht van 4 of 5 maanden veel, ja dubbele onkosten voor zich en zijn huishouden doen, zonder dat hij er naar evenredigheid voor trekt." En op zulke reizen had hij veel moeiten, gebrek, langdurige ongemakken en groote gevaren. »En met zijn traktement kan hij onmogelijk toe, althans nooit overhouden."

Het bedrag der extra-voordeelen werd omstreeks 1718 berekend op gemiddeld 2000 gld. 's jaars.

Eene kerkelijke dienstreis naar Sumatra bracht aan Ds. Jacobus Canter Visscher 2000 goudstukken (nummi aureï") op, behalve vele kleederen met goud doorweven [3]).

Bij natuurlijke en andere rampen, overstrooming, oproer, enz. gaf de regeering somtijds geheele of gedeeltelijke schadevergoeding. Deze werd o. a. toegekend aan den predikant Johannes Andreas Veekmans [4]) voor zijne geledene verliezen nà de schipbreuk met de *Willem I* op de Lucipara-droogte, in de Molukkos [5]).

---

[1]) Het werd in 1658 afgeschaft, maar in 1662 opnieuw ingevoerd.

[2]) BUDDINGH, *Reizen*, II, 351.

[3]) *Biblioth. Bremens.*, III, 5, 955.

[4]) Bij Besluit van 22 Sept. 1837, N⁰. 12. V. was vroeger pred^t. te Oudelande (classe Goes), en overleed als pred^t. te Amboina.

[5]) Het verhaal van het lijden, de ellende en de ontberingen, door 145 menschen gedurende 34 dagen op die rotsen geleden — in den vorm van een brief of journaal, geschreven aan haren vader door de echtgenoote van den

Vele voorbeelden zijn er van bijzonder gunstbetoon, van de zijde van hooger of lager geplaatste personen en collegiën, waarin de predikanten deelden. Justus Heurnius, voornemens zich te wijden aan de bekeering der heidenen, schreef een boekje: »De legatione evangelica ad Indos capessenda admonitio," Lugd. Bat. 1618, waarin hij zijne denkbeelden uiteenzette over de beste wijze van evangelie-verbreiding. Hij droeg zijn werk op aan de Staten-Generaal, en ontving van H. Hoog-Mog. het bewijs, dat ze zijn werk op prijs stelden in »eene vereeringe van hondert guldens," 25 Sept. 1618. Zijn Bataviaschen ambt- en tijdgenoot Sebastiaan Danckaarts werden door dezelfde Staten-Generaal toegekend dertig gulden voor de presentatie van zeker boekje, getiteld: »Historisch en grondig verhaal van den stand des christendoms in 't Kwartier van Amboina, mitsgaders van de hope en apparentie eeniger reformatie en beternisse van dien — gesteld door Ds. Seb. Danckaerts." Het bedrag werd uitbetaald aan den Notaris Jan Danckaart; het besluit was van 26 Juli 1621 [1]). Aan den leeraar Joam Fereira A. d. Almeida werden door Heeren XVII den 16 December 1682 (hij was toen pred^t. bij de Portugeesche gemeente te Batavia [2]) voor zijn ijver in 't trans-

---

Luit.-Kolonel F. A. de Stuers, in het Fransch — werd mij met groote welwillendheid ter lezing afgestaan door Mevr. De Stuers, echtgenoote van den zoon van genoemden Luit.-Kol, thans Direkteur van het Marine-Établissement te Soerabaija. Het bestaat alleen in handschrift, is in een hoogst waardigen toon geschreven; men kan het niet zonder aandoening lezen.

Verhaal der schipbreuk...., 's Hage.

J. C. VAN DER MUELEN, *Tjeritera deri pada Kapal hasap, jang benama »Willem I",....*

ROORDA VAN EIJSINGA, *Tjeritera deri pada toewan Littenan-Kornel De Stuers.* Breda 1839.

Hand. der Synode, 1838, bl. 10.

VAN DEN BERGH, *De schipbreukelingen van de Lucipara...*, naar het Fransch. (Leiden).

[1]) Het is uitgegeven door zijne broeders H. en J. Danckaerts, opgedragen aan de Staten-Generaal, en was overgezonden met het Zeeuwsche schip *Walcheren*. (MEULMAN, *Catal. Pamfl.*, I, bl 262, N°. 1787; SLOET TOT OLDHUIS, *Tijdschr. voor staathuishoudk.*, IV, 270 volg; *De Navorscher*, XI, 37, 368; XII, 3, 82; NAGTGLAS, t. a. p., bl. 131; PETIT, t. a. p., I, bl. 156, N°. 1329).

[2]) Minder nauwkeurig is de opgaaf, dat Fereira die gemeente zou gediend hebben tot 1669 (BUDDINGH, *Naaml.*, bl. 3). Hij stond daar tot Sept. 1689. Toen werd hij emeritus.

lateeren van boeken, tot stichting dienende, toegelegd 200 ducatons. Beide eerstgenoemde mannen, Danckaarts en Heurnius ontvingen bovendien nog van de bewindhebbers der Compagnie ieder de belanrijke som van 1200 gulden als erkenning voor hunne bewezen goede diensten, 18 Oct. 1623 en 22 Oct. 1639. Aan laatstgenoemden, Heurnius, werd het in de keus gelaten, »of hem dat bedrag in contanten uitgekeerd, of dat er hem eene obligatie voor zou worden gegeven, om op interest te houden." Aan Johannes Adrianus Wachsmuth leeraar bij de Portugeesche gemeente, werd Febr. 1779 door de Heemraden van Batavia vergunning verleend, op zijn land *Fredenburg* een steen- en pannebakkerij op te richten [1]).

Het waren juist niet altijd giften in geld, die men schonk; ook andere bewijzen van groote welwillendheid, niet minder belangrijk en aangenaam, worden door de geschiedenis vermeld. Toen Ds. Daniël Brouwerius van Geertruidenberg voor de 2e maal naar Indië zou gaan, verzocht hij 26 April 1668 aan Heeren XVII, dat ze aan zijn zoon, dien hij mede wilde nemen, een Assistent-plaats [2]) zouden gelieven te accordeeren. Dit werd toegestaan; en als dit niet kon, indien er geen Assistent-plaats open was, dan zou men hem eene aanstelling bezorgen als »Supernumirair." En inderdaad vinden we bij Valentijn op het jaar 1674 en '75 vermeld op de »Lijst der Bedienden van aanzien" in Amboina: Reinoldus Brouwerius, van den Briel, als »*Ondercoopman en Secretaris van Justitie*" aldaar. Niet onwaarschijnlijk komt het mij voor, dat Georgius Candidius, toen hij voor de tweede maal naar Indië vertrok, een gelijk plan met zijn neef had, n. l. wanneer deze volwassen zou zijn, een poging te doen om hem geplaatst te krijgen in Indië in 's Compagnie's dienst, in de eene of andere administratieve betrekking. Ds. Candidius had zijn verloftijd doorgebracht te Alkmaar. En toen men hem nu in 1640 uitnoodigde, zich opnieuw te verbinden voor den Indischen kerkdienst, voldeed hij aan dit verlangen, maar vroeg uitstel tot kersttijd. »Hij wachtte nog op een neefje, een wees van 12 jaren." Voor dien knaap kon hij in Europa niet zoo goed zorgen. Want Candidius was in de troebele dagen der godsdienstoorlogen, vóór of in 1621, zijnde toen 23 of 24 jaren oud, uit zijn vaderland, den Paltz, verdreven. De onderstelling schijnt dus niet gewaagd, dat hij de toe-

---

[1]) *Realia*, I, 459*a*.

[2]) *Assistent*, — misschien wat we in onze dagen zouden noemen: Kommies op een Residentie-kantoor.

komst van zijn ouderloozen neef in Indië meende te moeten zoeken.

Er waren ook predikanten, die inkomsten trokken uit het drijven van handel. Dit deden in de 18de eeuw zeer velen, bijna alle Compagnie's dienaren, ofschoon het hun niet geoorloofd was. Maar of nu de uit Indië aangebrachte goederen van den predt. Petrus Craan tot zulke verboden handelsartikelen behoorden, dan wel of er eenvoudig zijne bagage meê bedoeld is, durf ik niet beslissen. Daaromtrent toch werd door Heeren Majores 20 November 1734 bepaald, dat de Kamer van Zeeland hem die mocht afgeven [1]. Hij was zeven jaren predt. te Amboina geweest en nu gerepatrieerd. — In 1765 had men bepaald, dat de renten van een kapitaal der armenkas, ten bedrage van 50 duizend rijksdaalders, onder de predikanten van Batavia zouden verdeeld worden. Dertig jaren later trok men dit besluit weêr in, omdat het »andere legatarissen voor de armenkas huiverig maakte," en dat geld ook den armen toekwam. Tot vergoeding werden toen den predikanten toegelegd »boven een douceur van 40 rijksd., nog 30 rijksd. 's maands" [2].

Aan enkele predikanten werd in onze eeuw een arbeid of betrekking opgedragen, waaraan niet alleen een eervolle titel, maar ook stoffelijk voordeel verbonden was. Door den Gouverneur-Generaal Maarschalk Daendels werd in 1808 Ridder Johannes Theodorus Ross [3], vroeger predt. te Spanbroek en Opmeer (class. Hoorn), later te Batavia, bevorderd tot Prof. honor. in de theologie. Met dien titel werd hem tevens een jaarlijksch inkomen van 2000 rijksdaalders boven zijn traktement toegekend.

---

[1]) Misschien had hij ook nog geen Loscedul, overeenkomstig de bepaling van 22 Oct. 1636, *Waarschuwing vvn de Raden ter Admiraliteit te Amst....*, (Zie MEULMAN, *Catal. Pamfl.*, I, 334, N°. 2367).

[2]) BRUMUND, t. a. p., bl. 37, 38.

[3]) Van hem (Ross), die tot op het laatst van zijn leven nog zeer opgeruimd was, wordt getuigd dat hij zeer geleerd, vroom en werkzaam was. Hij redigeerde de Bataviasche koloniale courant. Ook wordt hij een »violent Patriot" genoemd. Hij schijnt ijdel geweest te zijn. Eens nam hij het den heer Mr. S. C. Nederburgh, Commissaris-Generaal van N.-Indië, erg kwalijk, dat deze verzuimd had op een adres hem den titel van Ridder te geven en schreef hem daarover een brief. Zijne weduwe woonde nog langen tijd na zijn dood te Batavia in de Prinsenlaan of Manga-besar. (ROORDA VAN EIJSINGA, t. a. p., I, B, 172; II, 260; JUTTING, t. a. p., VI, 109; *Alg. Konst- en Letterb.*, 1824, II, 145; Mr. DER KINDEREN, *Gedenkb. van het Batav. Genootsch. v. K. en W.*, bl. 20, 24, 56.

Guillaume de Serière, gewezen Fransch pred[t]. te Zutphen en Deventer, later provisineel te Batavia en definitief te Soerabaia, 1825—'28, trad spoedig na zijne aankomst op Java in eene meer administratieve betrekking ten behoeve van het onderwijs, de kunsten en wetenschappen, met name der geschiedenis [1]). Volgens sommigen ontving hij als historie-schrijver van Neêrl.-Indië eene toelage van *f* 150 : — volgens anderen eene van *f* 1000 : — 's maands.

Hij werd daarin opgevolgd door Dr. W. R. van Hoëvell [2]), toen pred[t]. te Batavia, benoemd bij besluit d.d. 4 Dec. 1838, N⁰. 14.

Voor de weduwen en de weezen der Indische predikanten was in den beginne volstrekt niet gezorgd. Daarover klaagden zij dan ook, reeds in 1626. En vele Nederlandsche leeraars, anders wel genegen naar Indië te gaan, ergerden (»stoteden") zich er aan, dat hun vrouwen, nà hun overlijden, geen pensioen zouden hebben. Zelfs waren er, die door deze omstandigheid werden terughouden van een verband voor den overzeeschen dienst. Ds. Petrus Eijkenburgius, die vroeger als ziekentrooster naar O.-Indië was geweest, later, 1632, in de theologie studeerde, en eindelijk in 1639 leeraar was te Den Bommel (cl. Brielle), wenschte als pred[t]. naar O.-Indië te gaan. Hij schreef daartoe 8 April 1632 aan den kerkeraad van Amsterdam, er bijvoegende, dat hij zich evenwel eerst

---

[1]) Aan Serière werd 19 Mei 1827 het samenstellen eener statistiek voor Java opgedragen; de door hem hiervoor gemaakte aanteekeningen gingen verloren bij het oproer der Chineezen in Krawang (Mei 1832), waaraan hij ter nauwernood zelf ontkwam. Reeds vroeger, 16 Dec. 1823, werd hij gecommitteerd tot het opnemen van den toestand van 's Lands Archief en tot het doen eener gemotiveerde voordracht voor de noodige verbeteringen zoowel wat de plaatsing, als wat de rangschikking en toegankelijkheid betrof. Hij woonde later bij Zwolle op het huis *de Beze*. (*Reglements généraux et particuliers à l'usage des Eglises Wallonnes du royaume des Pays-bas*, (la Haye, 1847), p. 343; DE SERIÈRE, *Mijne loopbaan in Indië*, Zwolle, 1849, bl. 14; Jhr. Mr. VAN DER WIJCK, *De Ned. O. Ind. Bezittingen onder den K.-G. Du Bus de Gisignies*, ('s Grav. 1866), bl. 256 volg.

[2]) Van Hoëvell werd als Groningsch student te Utrecht met goud bekroond voor het beantwoorden eener prijsvraag over Flavius Josephus. Hij was de laatste pred[t]. die voor de Maleische gemeente is benoemd. Den 20sten Sept. 1846 wijdde hij de kerk te Serang in. (LAUTZ, *Geschied. van de vestiging, uitbreiding, bloei en verval van de magt der Nederlanders in Indië*, Dl IV, (Amsterdam, 1866), bl. 230, 231; *Utr. Stud. Alm.*, 1836, bl. 91; *Tijdschr. voor N. Indië*, Nov. 1868, bl. 413; *Eigen Haard*, 1882, N⁰. 5, bl. 62 volg.).

nog oefenen wilde in het Arabisch. Later onderhandelde hij met de bewindhebbers der Compagnie tot bereiking van hetzelfde doel, maar passeerde daarbij de classis van genoemde stad. Hij had zijne voorwaarden aldus gesteld: hij zou wettig beroepen worden, voor zich een traktement genieten van 150 gld. 's maands, en zoo hij op de reis kwam te sterven, dan zou zijne weduwe van de Compagnie een jaarlijksch onderhoud trekken van 300 gld., »haer leven lanck," 15 Aug. en 5 Sept. 1639. Die eischen van Ds. E. werden door de Heeren XVII geweigerd; maar het voorstel zelf gaf aanleiding, dat de zaak der weduwen-pensioenen ter sprake kwam. En weinige maanden nà het gebeurde met Ds. Petrus Eijkenberg, 2 Januari 1640, verklaarden de Gedeputeerden ad res indicas van de classis van Amsterdam in een brief, gezonden naar Oost-Indië, »dat *het nog heel wat tijd en moeite kosten zou*, om van de bewindhebbers gedaan te krijgen, dat ze een traktement toekenden aan de vrouwen van die predikanten, welke in den dienst der Compagnie kwamen te overlijden."

Art. 13 der *Instructie voor de predikanten....* luidt aldus: »Indien eenige predicanten oft sieckentroosters op de reyse naar d'Oost-Indien oft aldaar binnens lants mochten komen te sterven, ende een weduwe, kint ofte kinderen naerlieten, 't sy daer, oft hier te lande; deselve weduwe, kint oft kinderen, sullen alsdan niet alleen genieten de gagie tot den doot van den overleden, maar al sulcke weduwe, kint, oft kinderen, die mede op de reyse oft in Oost-Indien mogten geweest syn, sullen oock bequamelyck als sy 't begeeren, sonder haren kosten naar huis gebracht, ende voorts in alles getracteerd werden, volgende de Resolutie ter vergaderinge van de Seventiene den 30 september 1647, op 't stuck van de predicanten en hare weduwen, genomen" [1]). Tot het nemen van genoemde Resolutie had krachtig medegewerkt de voormalige Indische predikant Abraham Rogerius. Deze had na zijn terugkeer in het vaderland aan de classis van Amsterdam niet alleen een schriftelijk verslag ingeleverd van den staat der kerken in Indië, maar ook zijne consideratiën en advies gegeven aangaande sommige punten en zaken, betreffende de gemeenten en leeraren. Deze werden behandeld op de Synode van Edam. Art. 37, het 1e lid, van het »Advys" van Ds. Rogerius sprak over de weduwen. Welnu, kort daarop schreven, uit naam van de classis der hoofdstad, de beide predikanten Matthias Meursius,

[1]) *Ordonnantiën en instructiën*, bl. 7.

van Sloterdijk, en Johannes Rulitius, van Amsterdam, met Otto Simons, als ouderling, in hun brief »na de buitenlandsche kerken," dat Synode en Classis dit punt hadden gefiatteerd, dat er reeds voor eenige jaren op gelet, en alreede »bij de E. Heeren Seventien een vaste resolutie genomen was." In bedoelde resolutie was bepaald, dat de weduwen der predikanten gedurende haar weduwestaat, zoolang zij in Indië bleven, jaarlijks zouden gesubsidieerd worden met honderd gulden en daarenboven met half maandelijksch rantsoen (verstrekkingen in naturâ), zooveel haar mans genoten hadden" [1]). Bij dit besluit werd gepersisteerd 22 Aug. 1663. In het begin der 17e eeuw was het weduwegeld te Batavia 428 guld.; maar op de buitencomptoiren was het doorgaans een groote 50 gld. minder [2]).

Maar behalve het genoemde had men nog andere middelen, om een predikants-weduwe te bevoordeelen. De weduwe van Ds. Sixtus à Besten ontving volgens resolutie van Gouverneur en Raden van Indië van Januari 1646 te Batavia »het beneficie van het scheuren van lijnwaat en maken van 's Compagnie's hemden." Andreas Lambertus Loderus was predt. geweest te Ter Borg, en daarop in O.-Indië. Maar na vele moeielijkheden en verdriet werd hij boekdrukker te Batavia, en was dit

---

1) Zóó staat er in *Resol. van H.H. XVII*, dd. 30 Sept. 1647, Boek C, fol. 72. Valentijn zegt minder nauwkeurig: »het *maandelijks* rantsoen" (*Javaansche zaaken van den godsdienst*, bl. 38). *De acta Deputt. der classis van Amsterdam*, Dl. 39, p. 170, dd. 26 November 1647, en geteekend door Simon Wilmerdonck, predt. te Amstelveen, en Henricus Rulaeus, predt. te Amsterdam, hebben ook: »hondert gulden en het halve ransoen...." De verstrekkingen in naturâ bestonden in 1 vadem brandhout alle maand, 4 kannen wijn (zóó was het te Amboino in Valentijn's tijd, — zie: *Ambonsche zaaken van den godsdienst*, bi. 118); maar daarbij kwam: kostgeld alle maand 5¼ rijksd.; samen *f* 376:-8-0. Later, 1738, kwam er bij: water à *f* 43:4:0: nog later, in 1754: ¼ last rijst en ¼ ℔ specerijen in »zoort" à 1-0-12, te zamen in het eerstgenoemde jaar *f* 476:4:0 (met traktement en kostgeld); en in het laatstgenoemde jaar *f* 617-5-0 in het jaar. (Zie: *Boekzaal*, Aug. 1738, bl. 240, en ibidem van April 1754, bl. 497 en 498). In de genoemde Resolutie van 30 Sept. 1647 was ook nog opgenomen het volgende: »dat de predikanten zelven huishuur zouden erlangen: de getrouwden zes, de ongetrouwden vier realen van achten 's maands; en dat men hun, op hun verzoek, voorschotten zal geven op hun traktement...." (*Act. Deputt. cl. Amst.*, p. 170, staat: »leenen in contant.")

2) HOFSTEDE, t. a. p., II, 62.
BRUMUND, t. a. p., bl. 38, 39.

van 1701 tot 1719. Na zijn overlijden werd in Oct. van laatstgenoemd jaar aan sijne weduwe toegestaan, te »continueren de possessie der drukkerij, alleen ten dienste van de stad Batavia en het gemeen." Dit heeft geduurd tot in 1743. — Ds. Johannes Vos was predikant geweest te Amboina en te Banda en gestorven in 1780. Zijne weduwe A. Daniels is meermalen Buitenregentesse geweest van het weeshuis te Batavia. Den tweeden keer werd zij daartoe aangesteld 16 November 1786 [1]) — De regeering besloot 4 Mei 1782 de wed. van den predt. Joh. Adr. Waxmuth »uit bijzondere consideratie" mede te laten genieten het traktement voor een predikantsweduwe bepaald. W. schijnt in 1775 ontslagen te zijn; de beide volgende jaren bevond hij zich »buiten dienst met stilstand van gage" te Batavia. In 1780 of later is hij emeritus geworden en als zoodanig te Batavia overleden. Wij hebben boven reeds herinnerd, dat er twee predd. van dien naam — broeders — in Indië geweest zijn [2]).

Soms ook stond voor de Indische predikanten ten behoeve hunner na te laten betrekkingen de deelname aan vaderlandsche fondsen open. Aan Henricus Antonides van der Linden, predt. te Oosterhaule, beroepen naar O.-Indië, werd in 1677, bij zijn vertrek uit de classis van de Zevenwouden, op zijn verzoek, vergund, »met voorkennis van classis en Synode, te participeeren aan de gerechtigheid van de provinciale Friesche predikantsweduwenbeurs, mits in het toekomende jaarlijks contribueerende de tien Caroli guldens, — gelijk ook deszelfs nagelaten weduwe (van der Linden overleed op Banda-Lonthoir in 1680) het weduwen-geld genoten heeft...." [3]).

Ook in Nederland hielp men gaarne predikants-weduwen, vooral in »leeraarlievende" gemeenten. Abraham de Leonardis of Leendertz had gestaan te Batavia, en werd, nà zijn terugkeer in Nederland, beroepen te Dordrecht. Aan zijne weduwe werd in 1700, behalve het landelijk, een stedelijk weduwegeld van *f* 150 toegelegd. Want bij zijn leven had haar man veel achting bij zijne gemeenten genoten. En terecht. Hij toch behoorde

---

[1]) *Nederl. Jaarboeken*, 1789, bl. 324. Ook de Wed. van Josua van Iperen — Catharina de Waal — is Binnenregentesse van het wees- en armhuis te Batavia geweest.

[2]) METZLAR, t. a. p., I, 154.
Realia, I, 128*a*.

[3]) ENGELSMA, t. a. p., bl. 99.

tot hare bezadigde en vredelievende leeraars, die zich verdienstelijk hebben gemaakt door leer en voorbeeld beide [1]).

Wanneer een predikant of zijn gezin door een groot ongeluk was getroffen, of wanneer bewezen diensten erkend, of geleerdheid en voortreffelijke eigenschappen gewaardeerd werden, dan ontving niet zelden de weduwe een belangrijk geschenk. Ds. Hulsebos was verdronken toen hij met het schip *De Eendracht* de buitenkerken, Amboina, enz. ging bezoeken. Aan zijne weduwe werd door Heeren XVII, den 15den Mei 1624, »uyt een pure liberaliteyt ende gratuiteyt" (dus niet als antecedent), uit des Compagnie's middelen tot eene vereering toegelegd duizend caroli guldens, »voor de diensten, door haar man bewezen, en omdat hij daarbij het leven had gelaten." — De Ambonsche predikant Helmichius Helmichii was voor de tweede maal gehuwd geweest met Judith Gijsbrechts, weduwe van Pieter van der Hoeven, dochter van den predt. Bastiaan Gijsbertss. Na den dood van Ds. Helmich Helmichsz besloten Heeren XVII den 5den Sept. 1635, aan zijne weduwe, genoemde Judith Gijsbertsz, te »vereeren (volgens Art. 17 van de »*Instructie voor predikanten en ziekentroosters*") drie honderd guldens; en daarenboven nog speciaal ten aanzien van de zwarigheden, haer in 't verongelukken van 't schip *Batavia*, op 't Suytlandt, overgecomen (1629), met gelijke 300 gld., makende zamen 600 gld." [2]). — En krachtig ondervond de weduwe van Josua van Iperen de hulp van ware menschenvrienden, en het bewijs, hoeveel achting haar man genoten had. Terstond op den morgen van zijn overlijden, 11 Febr. 1780, schonk haar de Ed. Heer Directeur Alting een zakje dukaten ter goedmaking van de begrafenis, en liet hij aan de weduwe een maandelijksch inkomen beloven van 15 rijksd. De Heer Radermacher legde haar ook onmiddellijk een maandelijksch inkomen toe van 25 rijksd.; den volgenden dag de Gouverneur-Generaal de Klerk ook een maandelijksch inkomen van 25 rijksdaalders; en een weinig tijds daarna voegde er de »Edele van der Beeke, de belangeloosste Leeraar [3]), dien de Maatschappij heeft," een maan-

---

[1]) SCHOTEL, t. a. p., II, 5, 6, 7 en 777.

[2]) *Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde*, Dl. XVIII, Aflev. 4 (1872), (zesde serie, Dl. I), bl. 356 volgg.

[3]) In de *Lijkrede op Van Iperen* van den Bataviaschen predt. Harmanus Wachter, (Amst. 1781) moet het woord *Leeraar* een druk- of schrijffout zijn. Er is geen schoolonderwijzer meê bedoeld, ook geen krank-

delijksch inkomen van honderd gecartelde Ducatons bij: dus een jaarlijksch inkomen van zes duizend zes honderd twee en zeventig gulden, behalve »hetgeen de Edele Maatschappij haar toelegde."

Maar er zijn ook weduwen geweest, die het vrij bekrompen, zoo niet armoedig gehad hebben, vooral als de tijdsomstandigheden daartoe medewerkten, zoodat zij zich met een kommerlijken onderstand moesten behelpen. Onder het Engelsch tusschenbestuur werd er geen maandelijksch rantsoen uitgekeerd; het pensioen was vervallen; en zoo moest de weduwe van Ds. Johan Hendrik Häfelij, die vroeger in Zwitserland, later te Makasser en te Batavia had gestaan, zich met 50 rijksd. 's jaars behelpen; de vrouw van den voormaligen zendeling-leeraar Johan Christoffel Supper, predikant bij de Maleische gemeente van Batavia, Depok en Toegoe, met 40 rijksdaalders; de weduwe van Manuël Morgappa, pred[r]. bij de Portug. en Maleische gemeenten van Batavia (1782—'91), en te Jaffanapatnam — tot 1805, alwaar hij ook dienst deed in het Malabaarsch — moest zich met 25 rijksd. 's jaars behelpen [1]). Daarover werd zeer geklaagd.

---

bezoeker. Het zou een predikant moeten te kennen geven, die van Adel was; — tenzij deze v. d. B. onderwijzer geweest zij in de stuurmanskunst of zeevaartkunde, zooals Van Swinden dit te Amsterdam was. Andere docenten, leeraars in andere vakken had men in dien tijd te Batavia niet. Een pred[r]. van dien naam is mij in Indië niet bekend. Ik heb een biographisch woordenboek van hen allen. Het woord *Leeraar* moet stellig zijn *Dienaar*. Er is ongetwijfeld niemand anders mede bedoeld dan Mr. Willem van der Beeke. Deze is geweest Resident van Japara en van Cheribon. Hij had den rang van Opperkoopman en werd buitengewoon Raad van Indië. V. d. B. was ook Pensionaris honorair van 't Ed. waarde collegie van 's Lands van den Vrije te Sluis, en werd aangesteld tot Opziener van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen, 30 Juli 1776. Cheribon was toen ten tijde door de cultuurprocenten de voordeeligste residentie en werd daarom »het neusje van den zalm" genoemd. (WACHTER, t. a. p., bl. 49, Noot; *Verh. Bat. Genootsch.*, III, (1824), bl. 302; *N. Ned. Jaarb.*, 1776, II, 903, 1360 en ibid. 1786, I, 98; *Tijdschr. voor Taal-, Land- en Volkenk.*, 1860, bl. 90; SERVATIUS, *Aanteek. omtr. Cheribon*, bl. 36 volg.).

[1]) *Verh. Batav. Genootsch.*, V, 51.
IJPEY, t. a. p., I, I, bl. 51.
GÜTZLAFF, t. a. p., bl. 65.
Vaderl. Kerkgeschied. in tafer., II, 540.
CRAANDIJK, t. a. p., bl. 76 en 154.
Real., I, 381*b*.

Wanneer er sprake was van zorg voor de weduwen, werden doorgaans tegelijkertijd de weezen genoemd. Ze werden niet vergeten. Onder treffende omstandigheden verleende men zelfs bijzondere hulp. De voormalige Friesche predikant Tiberius Ravesteyn, die zeven jaren lang te Tzum, classe Franeker, gestaan had en voor Indië benoemd was, kwam op de reis derwaarts, aan boord van het schip *Princesse Royal*, met zijne vrouw in 1652, te overlijden. Omtrent zijne drie nagelaten kinderen, waarvan 2 jongens en één meisje, die in October van genoemd jaar te Batavia aankwamen, werd besloten, dat ze »bij provisie zouden worden gealimenteerd uit de middelen der onbekende weezen, die op Batavia ter weeskamer staan." Ze werden besteed ten huize van de vrouw des krankbezoekers Hendrik Hendrikszoon ter Burgh. De beide zoontjes van Ds. Ravesteyn bezochten later de Latijnsche school te Batavia [1].

Een voorstel, gedaan in het belang van deze en andere familiebetrekkingen en bloedverwanten van Indische predikanten, vond bij de bewindhebbers geen bijval. Het initiatief er van was in Indië genomen. Het had de strekking »om aan de kinderen, ouders of zusters van den overleden predikant het traktement te laten genieten, aan de weduwe toegelegd." Maar Heeren XVII weigerden het 30 October 1690.

Nog moeten we het volgende vermelden. Ds. Jan Willem Snethlage overleed op de reis naar O.-Indië bij de Kaap De Goede Hoop, in 1772. Zijne kinderen, te Batavia aangekomen, werden door den Gouverneur-Generaal Petrus Albertus van der Parra aangenomen en verzorgd [2]. Één zijner zoons, Hendrik, studeerde te Groningen, vertrok ook als predikant naar Indië en werd geplaatst te Amboina [3]. Men liet in Indië de weezen niet onverzorgd blijven. Men hielp ze altijd. Verneemt,

---

[1]) GREIDANUS, t. a. p., bl. 108. De ziekentrooster Hendrik Hendriksz ter Burgh of Van der Burght, was zelf kort te voren als passagier tegenwoordig geweest bij het verongelukken van het schip *Zeeland*, toen hij als krankbezoeker naar O-Indië ging. Dat schip *Zeeland* deed zijn laatste retourreis onder Jeremias van Vliet in 1647, en had toen eene lading aan boord voor de Kamer van Zeeland ter waarde van *f* 524888-10-14.

[2]) *Geloof en vrijheid*, 1870, bl. 1—39.

[3]) ROMEIN, t. a. p., bl 283.

Vgl. *De Navorscher*, VII, 138 volgg, alwaar men een stamboom vindt van dit geslacht.

SCHOTEL, *Kerkel. Dordr.*, II, 332.

wat de geschiedenis getuigt. »Door de bank leven de menschen hier Edelmoediger als in 't Vaderland; ja ik heb hier (in O.-Indië) Vrijlieden en Compagnie's Dienaaren gesien, welke vijf kinderen van een predikant, die zeer weinig naliet, onder malkanderen verdeelden, ider er een na sig nemende; van welke een universeel erfgenaam van dien Vrijborger, die hem aannam, en die zeer wel sat, geworden is. Dit zouden geen bloedvrienden in 't Vaderland doen" [1]).

Omstreeks 1754 vermaakte mejuffrouw Lucia Hofman te Dordrecht haar geheele vermogen bij uitersten wil ten behoeve der Indische, speciaal der Moluksche predikanten. De renten van dit kapitaal, hetwelk in Nederland beheerd werd, moesten dienen om de geldelijke omstandigheden der Indische predikanten te verbeteren. Tweemaal 's jaars werden ze aan de leeraars van Ambonina, Banda, Makassar [2]), Ternate en Timor uitgekeerd. De documenten van genoemd testament berusten thans bij het klassikaal bestuur van Rotterdam. Dit bestuur gaf herhaalde malen niet onbelangrijke sommen uit dit fonds aan het Nederlandsch Zendelinggenootschap, o. a. nog in 1880; in de laatste jaren aan de Utrechtsche Zendingsvereeniging, o. a. in 1882 [3]).

Uit de nalatenschap van den Heer Jubels werd omstreeks 1781 aan ieder der Bataviaschen predikanten jaarlijks *f* 528 uitgekeerd [4]).

De Gouv.-Gen. v. d. Parra gaf aan ieder pred[t]., die naar een buitenpost vertrok uit zijn eigen beurs 200 rijksd., tot goedmaking der reiskosten, soms daarenboven nog kleedingstoffen en brieven van aanbeveling [5]).

---

[1]) VALENTIJN, *Beschrijving van Amboina*, bl. 342.

[2]) Den 16[den] April 1766 kwam er te Makassar een brief van de kerkeraad te Batavia, waarin gemeld werd, dat uit Nederland de intrestpenningen van genoemd fonds ontvangen en in 's Compagnie's cassa gestort waren, voor 3 jaren, ten bedrage van *f* 173 of Rds. 72-4-. De kerkeraad te Makassar begreep de zaak niet. Later, 12 Maart 1767, ontving men bericht, dat de overmaking abusief was geweest. Het legaat was alleen voor noodlijdende kerken en behoeftige predikanten, en wel voor de verstafgelegene. Ds. Henricus de Grave beweerde, dat dit geld hem eigenlijk competeerde; maar »hij wilde het wel uitkeeren."

[3]) IJPEY en DERMOUT, t. a. p., IV, 109.
SCHOTEL, t. a. p., II, 171.
Maandberigt Ned. Zend. Genootsch., 1880, N°. 2, bl. 32.
Berigten Utrechtsche Zend. Vereenig., 1882, N°. 2, bl. 32.

[4]) METZLAR, *Bedestonden* . . . , Bijl. F, bl. 129 volg.

[5]) *Geloof en vrijheid*, 1870, bl. 30.

En welke was nu de levenswijze van een predikant in Indië in verhouding tot zijne inkomsten? Hoe was zijne huishouding ingericht? Welke uitgaven moest hij doen?

In sommiger oog zou het wenschelijk kunnen schijnen, dat ik hier de levenswijze der Europeanen in Indië in de 17e en 18e eeuw beschreef; de verdeeling van den tijd tusschen rust en arbeid, lichaamsbeweging, ontspanning en vermaak; de spijzen en dranken; de inrichting der huizen; de kleeding; de bezigheden der vrouw; het gemis van allerlei belastingen, zooals verponding, accijns, de 100e of 200e Penning, die men in de »Zeven Vereenigde Provintiën" had; de aangename omgang; de vriendschappelijke bijeenkomsten, de trouw- en doopmalen; het wederzijdsch vertrouwen, vooral in geldzaken; enz. Maar ik reken dit alles minder gepast. Het behoort niet rechtstreeks tot mijn onderwerp. Wie dit alles nader willen leeren kennen, vinden het uitvoerig en nauwkeurig beschreven bij Valentijn, den encyclopaedist van O.-Indië. Wij herinneren hier nog eens, wat we reeds vroeger mededeelden, dat Johannes à Breyl zijne overplaatsing verzocht van Paliacatte, op de kust van Coromandel, naar elders, »omdat op de helft der 17e eeuw het leven aldaar zoo kostbaar was" [1]). En ofschoon het inkomen der broeders te Batavia grooter was dan elders, zoo was toch de hoofdstad, althans in de tweede helft der vorige eeuw, »geen voordeelige standplaats" [2]). Het traktement der leeraars aldaar stond in geen billijke evenredigheid tot hunne behoeften. Men had er om met een huishouden fatsoenlijk te leven, aan 3000 gld. nauwelijks genoeg [3]). Aangaande het leven in de Molukken lezen we het volgende, »de bezoldiging schijnt wel groot, maar ze is toch, als een predikant overeenkomstig zijn stand wil leven, op geen stukken na toereikende, indien hij slechts een klein gezin heeft; doch zoo zijne familie talrijk is, moet hij er bijleggen of in groote schulden geraken, — waarvan vele voorbeelden bestonden. Ongehuwd zijnde kan hij er meê toekomen, maar niet van overhouden." En wat Amboina betreft, daaromtrent getuigt de geschiedschrijver hetzelfde. »Als men fatsoenlijk leven wilde en zijn stand ophouden, viel dit met een groot gezin al vrij zwaar." Den predt. François Valentijn

---

1) HAVART, t. a. p., I, 132.

2) WACHTER, t. a. p., bl. 19 Noot. Het was er zeer duur in de dagen van den predt. Sibr. Columba, 1751—1763 (*De Gids*, 1873, III, bl. 259).

3) *Batavia in deszelfs gelegenheid, opkomst* ..., III, 2.

kwam zijn huishouden in het jaar op meer dan 2090 rijksdaalders te kosten, hoewel »hij niet gewoon was onnoodige uitgaven te doen." Ds. Johannes Theodorus van de Werth, predt. te Malakka, klaagde 18 Januari 1764 dat hij, »vrouw en kinderen hebbende, van zijn ordinair traktement niet kon leven." Daaruit is dan ook ten deele het gebrek aan predikanten in de 18e eeuw te verklaren. Vele vaderlandsche broederen wisten het, dat »de bezoldiging te gering was, dat er veel opgeofferd, veel doorgestaan moest worden, en de traktementen daaraan niet geëvenredigd waren, dat de leefwijze duur was en men veel omslag maken moest." In verhouding tot andere Officianten der Compagnie van gelijken of minderen rang was de wedde niet hoog genoeg; »de leeraars moesten toch hun fatsoen ophouden," enz. [1]). Nog beter zal de lezer in staat zijn de zaak te beoordeelen, indien hij kennis maakt met een nauwkeurige berekening der kosten van de huishouding eens gehuwden leeraars. Ziehier de specificatie van een »fatzoenlijke en mennagieusse huishoudinge van een Praedicant die getrouwt is en niet meer dan tien lijfeijgene (slaven) heeft." Ze is van 1739 en behoort te Batavia thuis.

»Huyshuur per Maand Rijxd. 25.	300	Rijxd.
d'Kledinge voor de man.	150	»
D°. voor de vrouw.	150	»
d'Huyshoudinge per Maand Rijxd. 25	300	»
Bier, Wijn, Brandewijn, Pijpen, Toback, Glasen, Kaas, Ham, Rookvlees	100	»
10 Slaven voor kledinge en onderhoud daags elk gerekent op 2 stuijvers, bedraagt in 't jaar . .	150	»
De intresse van 800 Rijxdaalders capitaal voor 10 slaven ½ percents per maand, voor drossen en sterven der slaven	98	»
Het lijnwaat voor tafel en bed, 't bekleden van tafel, kussen op stoelen en banken	50	»
Per maand aan de barbier een ducaton, soveel aan de wasser en paruijkmaker	51	»
¼ maand huijshuur voor moddergeld	6-12	»
Bedragende te samen . .	1305-12	Rijxd.

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 127. Den 31sten Dec. 1777 stelde de Indische regeering aan de bewindhebbers voor, het inkomen der predikanten te verhoogen tot 3000 rijksd. 's jaars voor ieder te Batavia, en 2000 rijksd. op de buiten-comptoiren.

DE JONGE, *Opkomst* . . ., XI Dl. (VIIIe), ('s Grav. 1883), bl. 313.

»Dese recqueninge is so mennagieus, na waarheijd opgestelt, dat sij 't ligt velen kan, en van welke wij versekert sijn dat elk onpartijdig inwoonder deser stede deselve veel eer augmenteren dan castigeren soude."

Merkwaardig in dit opzicht is vooral een brief [1]), uit Indië naar Nederland gezonden, door een ongenoemden predikant (ik vermoed door Ds. Johannes Lipsius, die te Samarang stond van 1772 tot 1778), waarin deze vrij omstandig zijne reis, eerste plaatsing, de toenmalige levenswijs in de stad zijner inwoning, enz. verhaalt. Ik kan mij niet bedwingen, dien brief niet in zijn geheel, voor zoover hij bewaard is gebleven, over te nemen.

»In de maand September van het jaar .... op de Batavische Reede, na een reis van elf maanden, eindelijk met mijn lieve vrouw en kinderen gearriveerd zijnde, ging ik met mijn Schipper mijn compliment afleggen bij zijn toen regerende Hoog Edelheid P. A. van der Parre, dien ik te regt mag noemen mijn bijzonderen weldoener. Ik werd aldaar zeer vriendelijk onthaald en den Schipper belast te zorgen, dat mijn familie, den volgenden morgen, met haar goederen van boord was; 't geen dan ook geschiedde, wordende ik dien eigen dag door Zijn Hoog Edelheid begunstigd met de voordeelige standplaats ....

»Mijn compliment daarop afleggende bij den Wel Edelen Heer .... heb ik aldaar, tevens met mijn vrouw en kinderen, de gulhartigste en overvloedigste blijken van vriendschap genoten; want, behalven dat de ruime tafel aldaar 's morgens, 's middags en 's avonds tot onzen dienst was, kwam Mevrouw ons, na twee nagten in het Heeren-Logement geslapen te hebben, met haar koets afhalen, en bezorgde ons in een huis van haar Wel Edele, dat ledig stond, maar voorzien was met tafels enz. alwaar wij een knegt en meid tot hulp kregen en van het noodige voorzien werden. 's Middags gingen wij, ten haren huize, aan een rijklijk opgedischte tafel eten, en als wij 's avonds wel eens thuis bleven, onthaalde men ons egter op kostlijke spijs en drank. Dus aldaar circa drie weken doorgebragt, twee maal gepredikt, bij Zijn Hoog Edelheid [2]) gegeten, en geen duit te Batavia verteerd hebbende, vertrokken wij naar mijn standplaats, alwaar wij gezond arriveerden, en, volgens de gelaten order van den Wel Edelen Gouverneur, die afwezig was; en zich bijna 80 uren van daar bevond, provisieel onzen intrek in het .... namen, wijl de woning van mijn

---

[1]) BRUMUND, t. a. p., bl. 42 volg.
[2]) Den Gouverneur-Generaal.

praedecessor gerepareerd moest worden. Circa vier weken aldaar gelogeerd hebbende, en deftig getrakteerd zijnde, kwamen wij ten laatste in onze woning. Bij het retour van den WelEdelen Gouverneur, heb ik met mijn dienstwerk alhier een aanvang gemaakt.

»Het is in deze gansche landstreek, en dus ook hier, vrij gezonder dan te Batavia, waarom, gelijk ook om andere redenen, ik met dezelve niet zou willen ruilen. De Kerk is groot. Mijn lugtige woning met een tuin daar agter, zelfs met een stalling voor tien paarden en een koetshuis is, uitgenomen het Gouvernement [1]), het aanzienlijkste gebouw van de gansche plaats. Ik betaal geen huur, omdat het huis aan de kerk behoort. Huisraad heb ik voor het meeste deel present gekregen. Behalve mijn maandlijks tractement van negentig gulden, 't welk ik jaarlijks ontvang, geniet ik per maand, voor kostgeld, tien Rijksdaalders, gerekend tegen agtënveertig stuivers, veertien bottels witten wijn, twee bottels olijven olie, azijn, lampolie; ook kaarssen, boter en rijst. Dit laatste eet men hier als brood, en men weet al niet beter, of dit behoort zoo. Nog ontvang ik elke maand een pond specerijen; en met één woord meer dan wij met onze huishouding consumeren konnen. Dikwijls hebben wij de eer bij den Heer Gouverneur te eten, met welken ik dus ten naaste bij vier jaren in goede harmonie geleefd heb, 't welk geen gering deel van mijn hoofddoelwit zijn moet."

Zijn Eerwaarde, hierop een breed verslag gegeven hebbende, aangaande zijn prediken, catechiseeren en den beklagenswaardigen toestand van het Christendom, vervolgt zijnen brief in dezer voege: »Inmiddels verheug ik mij nog in een groot getal Toehoorders, zonderling in het voorbeeld van den Wel Edelen Heer Gouverneur en Mevrouw, hetgeen mij dan tot genoegen en opwekking verstrekt."

»Ter verder verrigting van mijn dienstwerk behoort ook, dat ik eenmaal 's jaars op Compagnies Comptoiren, alwaar geen Predikanten zijn, de H. Bondzegels bedienen moet, blijvende dan omtrent twee maanden uit, gelijk ik zulks nu drie jaren agter een gedaan heb, reizende zoo circa honderd uren van mijn standplaats te paard of te water, 't geen zeker met niet weinig last en moeilijkheid vergezeld is; maar de presenten, die den Predikant bij die gelegenheid gedaan worden, veraangenamen weder dien last; des men, op de ruime inkomst wijs stellende, hier wel iets vergaeren kan, zelfs zoo, dat ik, jonger zijnde en dan met mijn vrouw en kinderen repatrierende, op de een of andere wijze stilletjes

[1]) Het residentiehuis.

zou konnen leven. Maar wij zijn (Goddank!) zeer vergenoegd. God, die de plaats onzer woning bescheiden heeft, en dat onder het aanblikken zijner gunst, zij het voorwerp onzer stille berusting in alle die wegen zijner aanbidlijke Voorzienigheid, met ernstige bede en nederige dankzegging!"

»Eens of tweemaal 's weeks rijd ik 's middags van vier tot zes uren te paard, hetwelk mij nuttig is, zijnde mij drie rijpaarden met de montering present gedaan, die mij ook geen geld voor onderhoud kosten, want het voeder wordt mij bezorgd; maar rijtuig valt mij te kostbaar en daarom houd ik dat niet. Ik zet veel liever de Rijksdaalders op stal, om ze bij occasie eens te laten uitrijden en dan met profijt te doen wederkeeren.

»Met gezelschap houd ik mij in 't minst niet op; want, behalve dat de conversatie hier weinig stigting geeft, maar voor het meeste gedeelte gepaard gaat met bespottelijke dartelheid, pragt en praal in kleederen enz. en dat niet zelden boven staat en middelen, met droevige gevolgen voor de overblijvende, zoo ontbreekt' er de ware vriendschap aan. Esaus kusschingen! Joabs groetenisse! haat, nijd, laster! enz. Dit bemerkende en schuwende, blijven wij stilletjes t'huis, daar wij ons zeer wel konnen diverteren, te meer, om dat wij (God dank!) voor het tijdlijke in ruimte hebben, 't geen wij van den Hemel zouden konnen wenschen, waar mede wij ons, onder een matig gebruik, vergenoegen. En, ofschoon een bottel ordinaris Nederlandsch bier hier zestien stuivers kost, drink ik 'er geen glaasje te minder om; ja gebruik vrij wat meer wijn (naamlijk rooden, die de gezondste is) dan in het vaderland. Kortom wij hebben alles tot onze nooddruft en konnen nog wel wat overhouden" [1]).

En al was het dan, dat men in de eerste helft der 17de eeuw aan de predikanten nog 150 gld. 's maands traktement geweigerd had, het bleef niettemin waar, dat een leeraar in Indië, vooral in de 2de eeuw van ons bestuur, bijaldien hij orde op zijn zaken wilde stellen en, overeenkomstig zijn rang, zijn leefwijze en huishouding inrichten, hij niet alleen van zijne bezoldiging fatsoenlijk kon leven, maar zelfs nog vrij wat overhouden. 't Is waar, men gaf veel minder dan men beloofde. Door den druk was algemeen bekend gemaakt, dat het inkomen beliep 1560 gld., en de predikanten genoten slechts 1170; — alzoo 390 minder dan was

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 129—133.
Vgl. *De vriend des Vaderlands*, X, 455, 457.

toegezegd in 1739 [1]). Ook waren de jaarwedden en voordeelen van andere officianten der Compagnie van gelijken rang naar evenredigheid veel hooger dan de hunne [2]). De verhouding was soms als die van »een rijksdaalder tot een stuiver." En waarschijnlijk hadden ze geen pensioen. Zelfs vernam men in de 18e eeuw klachten over »armoede" der leeraars. En niet minder waar is het, dat het leven der predikanten in Indië in vele gevallen een leven was vol ontberingen en gevaren, vol moeielijkheden, strijd en zelfopoffering [3]). — Maar toch is het even waar, dat vele, zelfs zeer vele predikanten in Indië bleven, langer dan hun verplichting meêbracht. Zij waren gewoon geworden aan klimaat en levenswijs, en gevoelden geen bijzonderen lust meer naar Europa terug te keeren. Anderen waren door huwelijken of établissementen hunner kinderen zóó aan Indië gekluisterd, dat zij die banden niet zonder geweld konden losscheuren. Alzoo bleven vele predikanten voorgoed in Indië. Jac. op den Akker was meer dan 51 jaren predt. in Indië. Ds. Joh. Philipp. Schmidt, vroeger leeraar te Laren en Blaricum, bij Naarden, later predt. op Ceylon, werd nà 30 jaren dienst emeritus (1769), en verzocht toen bij rekest, bij zijne gemeente te Gale te mogen blijven; 't geen werd toegestaan. Hij woonde er nog langer dan 16 jaren. Jacobus Vertrecht heeft drie malen zijn verbonden tijd uitgediend. Zoo waren er meer. Hij en anderen hadden overgespaard. Genoemde Vertrecht, Abraham Fierens en Daniël Gravius hadden te goed van de O.-Ind. Compagnie respectievelijk de aanzienlijke geldsommen van

---

1) 't Geen men in naturâ ontving, werd bij de ontvangst hooger getaxeerd, dan de innerlijke waarde er van bedroeg.

2) Tot 1710 had een lid van den Raad van Justitie *f* 150 traktement, maar minder emolumenten dan een predt.

3) VETH, t. a. p., bl. 517, 518.

Curieus mocht het antwoord heeten, dat de Synode van Noord-Holland in 1754 aan den kerkeraad van Batavia gaf, toen deze uit naam der Indische predikanten klaagde over onvoldoend inkomen: »de meening alsof hunne armoede ten nadeele van den heiligen dienst en de voortplanting van het evangelie zou strekken, werd gelogenstraft door het voorbeeld van den Zaligmaker en de Apostelen, wier dienst, hoe veracht en armoedig naar de wereld, echter zeer gezegend en voorspoedig was geweest; dat het hun niet voegde bezorgd te zijn voor den dag van morgen, die voor het zijne zorgen zou, en dat hunne bewering, dat de gewigtigste diensten het meest behoorden beloond te worden, niet kon worden toegepast op de dienaren van het koningrijk van Christus, naardien hun loon voor getrouwe dienst, door 's Heeren genade, naar zijne toezegging, groot zou zijn in de hemelen."

f 9043-11-8; *f* 13005:-; en *f* 14159-10-4, toen ze in Nederland terugkwamen. Dit was overgespaard geld. Tot hun gemak en voor de veiligheid had men het voor hen overgebracht in den vorm van wissels. De Kamer van Zeeland en die van Enkhuizen (aan Fierens) moesten het hun na hun aankomst in het vaderland uitbetalen. De wissels waren getrokken door Gouverneur-Generaal en Raden van Indië [1]. Gerardus Hakoma was predikant geweest op Ceylon en overleed te Sneek 24 Juni 1722. De geldsom, die hij naliet, bedroeg *f* 6200. — Onder zijne erfgenamen bevond zich Sibrandus Wijlsma, in 1726 Opperhoofd te Cananoor, op de kust van Malabaar, die met zijne dochter Lidia gehuwd was [2]. We kennen meer voorbeelden van overwinsten, welvaart, zelfs rijkdom. Er waren er, die niet onaardige eigendommen en bezittingen hadden. De predikant David Gorisz, een Zeeuw van geboorte, had op Poeloe-Run (Banda-eilanden) een muskaat-tuin (eerste helft der 17de eeuw). — Ds. Johannes Roman kocht den 9den Januari 1657 van de regeering voor 2600 rksd. het huis en erf van de Latijnsche school te Batavia. — De gewezen O.-Indische leeraar Florentius Camper (Kamper) woonde als emeritus te Leiden in 1720, en bezat vele zeldzame gouden en zilveren munten en penningen. — De sterrewacht van den beroemden geleerde Johan Maurits Mohr, predt. bij de Portugeesche gemeente te Batavia, had volgens sommigen 80000 rijksd. gekost [3]. Weer anderen kochten nà hun terugkeer

---

[1]) Aan Vertrecht, volgens *Besluit H.H. XVII*, dd. 4 Nov. 1655.

Aan Fierens, de Kamer te Middelburg, 13 Jan. 1654, *f* 765: —.

» » » » » Enkhuizen, *Besluit van H.H. XVII*, dd. 4 Nov. 1655, *f* 12240: —.

Aan Gravius, de Kamer van Zeeland, in 1655, *f* 14159-10-4.

[2]) Brief van den Gouverneur van Ceylon, Im. W. Falck, dd. Colombo 12 Nov. 1765 aan Gouv.-Generaal en Rade van Indië, (in: »Br. v. Ceylon overgek.", 1766, 3e Dl., p. 1000 Vso.). Executeuren in zijn boedel waren: Simon Noijen en Marten Broers te Sneek. Zie: *Brieven van Cornelis de Gijselaar.* (*Briefboek* bij T. de Bruyn, (Utrecht, Mei 1864).

FABRICIUS, t. a. p., bl. 595.

Verhand. Batav. Gen., XVIII, 421, 426.

Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk., VI (1857), 104, 105.

Godgel. Bijdr., 1869, bl. 377.

[3]) *Journael* van SEGHER VAN RECHTEREN, bl. 36.

VALENTIJN, *Levens der groote Mogols*, bl. 228.

SUNDERMAN, t. a. p., bl. 150.

VON WURMB, *Briefe*...., Gotha, 1794, bl. 124.

V. D. CHIJS, t. a. p., bl. 180, 181.

DER KINDEREN, *Gedenkboek v. h. Batav. Genootsch. v. K. en W.*, (Batavia

in de Zeven Vereenigde Provinciën een Heerlijkheid. Ds. Petrus Bierman, na evangelie-dienaar geweest te zijn te Amboina en te Banda, werd Heer der Heerlijkheid Herwijnen[1]). Ds. Wilhelmus Hogerwaart had twaalf jaren de gemeente van Neerl.-Indië's hoofdplaats gediend, en werd, gerepatriëerd zijnde, Heer van Waververveen en Valkenstein[2]). Ds. Wiardus Hommes, vroeger pred^{t}. te Negapatnam op de kust van Coromandel en bij de Portugeesche gemeente van Batavia, was later Heer van Waververveen. En dezelfde Florentius Camper, die zulk een fraaie en rijke verzameling bezat van kostbare penningen en munten, was *Heer van Ouwerkerk aan den IJssel*[3]). Die heerlijkheid gelegen tusschen Rotterdam en Gouda bracht jaarlijks op omstreeks

---

1878), I, bl. 3, Noot. Den 18^{den} Juni 1782 kregen de executeurs van de Wed. Mohr vergunning dat vorstelijk observatorium met het daarbij behoorend erf te verkoopen, onder voorwaarde dat het den kooper vrij zou staan het des geraden vindende af te breken of te veranderen.

(KEUCHENIUS), *Toespraak bij de inwijding van het Seminarie te Depok*, 21 *Aug.* 1878, bl. 20.

[1]) Aan dien titel was verbonden het recht van de beroeping van den predikant en der aanstelling van den schoolmeester en het heffen der tienden; — anders niet. In vroeger dagen waren de Heeren van Brederode ook Heeren van Herwijnen. (Zie: VAN ALPHEN, t. a. p., bl. 834, 835).

[2]) H., geb. 14 Nov. 1694, is aan de Kaap de Goede Hoop 11 Sept. 1718 gehuwd met Johanna Cortenaar († te Batavia 4 Nov. 1725); en hertrouwd 17 Febr. 1726 met Agatha van Tets. Voor zijn zoon Arnoldus Fredericus, geb. te Batavia 12 Mei 1727 verzocht hij brieven van naturalisatie. De pred^{r}. W. H. had uit zijn eerste huwelijk maar één zoon, die vroeg gestorven is; en van zijn tweede vrouw vier kinderen, 3 zoons en éene dochter. De bovengenoemde, Mr. A. F. H. werd Raad in de vroedschap en regeerend schepen van Schiedam, † Jan. 1765. Onder de latere beambten der O.-Ind. Compagnie in Amboina was een J. Hogerwaard — geen zoon van hem —, Onderkoopman, winkelier en koffier te Saparoea, later Fiskaal met den rang van Koopman te Hila. Ook op H. zijn paskwillen gemaakt (1730). Ongetwijfeld doelde hij daarop in zijn *Afscheids-predikatie*, bl. 92 volg., 9 Sept. 1730, (het jaar zijner „verlossing" naar Nederland) op welke leerrede wij later hopen terug te komen. Curieus is het dat men W.(ilhelmus) H.(ogerwaart) verward heeft met W.(iardus) H.(ommes), twee zeer verschillende persoonlijkheden. (*Resol. Holl.* 25 Oct. 1732, bl. 687 volg.; *Katal.* FRED. MULLER EN C^{o}., 1882, pag. 53, N°. 801. VAN DER CHYS, *Inventaris* . . . , bl. 316).

[3]) DE JONGH, t. a. p., bl. 82 en 257.

VERBEET, t. a. p., bl. 101.

HOGERWAART, *Afscheids-rede tot de gemeinte op Batavia*, ('s Grav. 1732), passim.

Zeeven Lofdichten op W.(iardus) H.(ommes), (s. l. et a.).

600 gld. en is 22 Febr. 1749 te Leiden op den Burg publiek verkocht voor *f* 20900. — Flor. Camper is begraven in de Pieterskerk te Leiden [1]).

Zij waren niet rijk van zich zelven, de mannen die toen naar Indië verhuisden, terwijl de bezwaren der keus van een nieuw vaderland veel grooter waren dan thans. Wie middelen hadden, gingen, op zeer enkele uitzonderingen na, niet uit Nederland of Duitschland naar overzeesche gewesten, om daar in dienst te treden van een Maatschappij, die zich wel »de Edele" noemen liet, maar waarvan ieder wist, dat haar handelingen en daden niet altijd van hoogen zielenadel getuigden. Neen, wij hebben bewijzen te over, dat de meesten het in Europa niet zoo heel breed hadden. Welke toch waren de motieven, waarom dezen hun vaderland verlieten, terwijl men er doorgaans nog zoo weinigen voor Indië krijgen kon?

Die beweegredenen, voorzeker, waren verschillend. We spreken nu niet van zeer zeldzame gevallen, van uitzonderingen, geboren uit de buitengewone tijdsomstandigheden, zooals van Georgius Candidius, die in de woelige dagen van politieke en godsdienstoorlogen uit zijn vaderland, de Paltz, waren verdreven. Voor niet weinige Nederlandsche predikanten kan de oorzaak, waarom ze zich in den dienst der O.-Ind. Compagnie begaven, gelegen hebben in de moeielijkheden, welke zij in het vaderland ondervonden om hunne Remonstrantsche gevoelens. Een voorbeeld hiervan is de bekende predikant van Eemnes, Antonius Hornhovius eerste leeraar van Point-de-Gale (Ceylon), 1642 [2]). Daarbij bestond er, vooral in de eerste eeuw van onze heerschappij in O.-Indië, een algemeene zucht in de gemoederen naar het vreemde, het avontuurlijke, een lust tot landverhuizing. Maar een vrij algemeene beweegreden zal toch wel deze geweest zijn: de wensch om een min gunstige positie te verbeteren. Dit vermoeden ligt voor de hand. Immers, wanneer iemand schoenmaker was te Monnikendam, kon het in vele opzichten een verbetering heeten, wanneer

---

1) SUNDERMAN, t. a. p., bl. 150.
JONCKBLOET, t. a. p., bl. 86 volg.
BOELES, t. a. p., II, 511 volg.

2) GLASIUS, t. a. p., II, 150, 151.
TIDEMAN, t. a. p., bl. 252.
TENNENT, t. a. p., bl. 39.
Kerkgesch. in tafer., IV, 363.

hij predikant werd te Banda en te Amboina. Dit is het geval geweest met Remetus Ringius. Deze ging eerst laat (vrij oud zijnde) studeeren en werd prop[t]. in de classis van Utrecht. Toen hij solliciteerde voor Indië, produceerde hij zeer loffelijke getuigenissen, zoowel van zijn examen, als van een godzalig en stichtelijk leven en wandel. Ook predikte hij zeer stichtelijk. Bij zijne proefpredikatie had hij behandeld 1 Petri I: 1, 3; en op zijn examen had hij moeten exegetiseeren den tekst Matth. 20: 28. (1649). Livinus Bor getuigt van hem, dat hij was »een man nederich van gemoed, minsamen ommegang, Godvruchtich in handel en wandel, ook hooch-ijverich in het verkondigen van Gods woord" [1]).... Zoo was Florentius van den Berg, die 28 Maart 1686 met het schip *'t Wapen van Alkmaar* van de classis van Amsterdam te Batavia kwam, in zijne jeugd — zooals men algemeen beweerde — stovenmaker geweest. Hij werd predikant op Sumatra. Ook schijnt mij de overgang van onderwijzer in Nederland tot predikant in O.-Indië, vooral in die dagen, in meer dan één opzicht een verbetering van positie te zijn geweest. Welnu, meer voorbeelden hiervan zijn mij bekend. Adriaan Hulsebos was schoolmeester geweest eerst te Ilpendam en daarna te »Langsmeer" (sic) in Waterland; Daniël Claessen te Scheveningen; Gerardus à Besten te Buitenpost; Dirk Cornelissen en Dirk Bootsman beiden te Landsmeer [2]). — Beter dan de positie van onderwijzer was die van Rector of Conrector aan eene Latijnsche school in de Zeven Vereenigde Provinciën. En toch zijn er verscheidene docenten bij zulke inrichtingen van onderwijs in Nederland geweest, die predikant wenschten te worden in O.-Indië of die het werkelijk geworden zijn. Onder hen vinden we: Paulus Boeden, Rector te Monnikendam; hij solliciteerde twee malen om godsdienstleeraar te worden in O.-Indië, 7 Maart en 5 September 1650. — Ds. Johannes Wibrandi Wiegersma was Rector te Hindeloopen geweest, ging Aug. 1748 als predikant naar Indië; hij stierf op de reis in het gezicht van Batavia. — Gerhardus Velthuysen was

---

[1]) *Amboinse oorlogen*, bl. 339.
VALENTIJN, *Deure der waarhijd*, bl. 106.
[2]) *Protocol Amsterd. Kerkeraad*, Dl. 6, p. 45 en 61.
O. Ind. Brieven (O. Ind. Archief), N°. 68*b*.
BAUDARTIUS, t. a. p., II, 13, 40.
LEUPE, *Leven van Philip Lucasz*, in: »Zeeuwsche Almanak," 1855. (overdruk bl. 31).

eerst Conrector te Gorkum, later predikant te Banda; — Franciscus Dionysius had eerst dezelfde betrekking als de zoo even genoemde Velthusius aan de Latijnsche scholen te Gouda en was later evangeliedienaar op Ternate. — Ds. Jacobus van Jeveren, eerst Conrector te Dokkum, is later leeraar te Point-de-Gale (Ceylon) geweest. — De Rector van Slooten in Friesland bood 1 October 1640 zich aan voor den kerkedienst in O.-Indië, en werd daartoe door de Gedeputeerden der classis van Amsterdam (twee predikanten) geëxamineerd. Zijn naam wordt niet genoemd. — Ds. Jacobus Montanus, vroeger Rector te Schoonhoven, later pred[t]. te Amboina en te Ternate. — En Hendrik Frolich, vroeger Conrector aan het Seminarie te Colombo (Ceylon), ging omstreeks 1744 naar het vaderland om tot den predikdienst geordend te worden, en kwam in 1750 als pred[t]. te Batavia terug [1]).

Nog duidelijker wordt het ons, dat zij, die als predikant zich aan den dienst der O.-Ind. Compagnie verbonden, doorgaans geen geldmiddelen van zich zelven hadden, wanneer wij vernemen, dat velen hunner uit eene beurs op kosten van genoemde Compagnie hebben gestudeerd, of voor hunne studiën van haar meer of minder belangrijke subsidiën ontvingen. Ook dit is met velen hunner het geval geweest.

Herbertus de Jager, geboren te Zwammerdam in 1637 [2]) studeerde te Leiden op de beurs van Amsterdam, later uit een beurs van de stad Purmerend, en verzocht daarna een subsidie van de O.-Ind. Compagnie. Hij was een »persoon van ongemeene hoop en verwachting, in de orientaelse talen — oude en hedendaagsche — vooral in het Sanskriet, zeer ervaren." Aanvankelijk studeerde hij in de theologie, maar had daarin later geen lust

---

[1]) *Acta Deputt. class. Amst.*, Dl. IV, 81.
VALENTIJN, *Deure der waarhijd*, bl. 111, 115.
GREVENSTEIN, t. a. p., bl. 21.
COLUMBA en DREAS, t. a. p., bl. 148.
BRANS, t. a. p., bl. 163.
HOFSTEDE, t. a. p., I, 154.
H. S. Register van Ds. VAN LIL.
VAN RHIJN, *Reis* . . ., bl. 285—287.
BRUMUND, *Makjan en Batjan*, bl. 56.
BUDDINGH, *Reizen*, II, 32, 85, 332; III, 293.

[2]) Wèl te onderscheiden van Hubertus de Jager, — pred[t]. eerst in 1668 op 's lands vloot, later te Amboina 1669, en aldaar overleden den 5[den] Sept. 1670. (VALENTIJN, *Deure der waarhijd*, bl. 112).

meer; wèl in de natuurkunde, »mathesis, en in 't stuck der fortificatie." Ook had hij een gebrek in zijne stem. Hij ging in 1662 naar O.-Indië in civielen dienst [1]). Wilhelmus Hoogerwaard studeerde uit een Lands- of Ridderschaps beurs. Daniël Heinsius verzocht in 1693 op 's Compagnie's beurs te mogen studeeren. Voor rekening dier Oost-Indische Compagnie werden uit Indië naar Nederland gezonden om daar te studeeren aan een der vaderlandsche hoogescholen Louis de Mey, Johan Joachim Fijbrands, Benjamin Cabraals, Johannes van den Broek, Petrus de Sylva, Franciscus Jansz, Nicolaas Graay en Anthonij Mooyaart [2]).

Subsidiën van de bewindhebbers der O.-Ind. Comp. voor hunne studiën ontvingen de volgende jongelieden: Hendricus Slatius [3]), Abraham Specx, Willem Wirts, Johannes Kloppenburg, Johannes Sylius, Nicolaus Molinaeus, Michaël Klarenbeek, Anthonius van der Hagen, Robertus Stephani, Dirk Cornelisz, Dirk Bootsman, Jan Jansz Brund, Reynardus Köbelius, vroeger student te Bremen, Henricus Fronius, Titus Backhusius, Cornelius Geesdorp en Bartholomaeus Heinen [4]). Het be-

---

[1]) M. B. VALENTINI, *Museum Museorum*, Frankf. a/M., 1704, bl. 463, en 3e stuk: *Ost-Indian. Sendschreiben*, bl 18 en 103. (Mr. P. N. v. d. Berg, Pres. der Jav. Bank te Batavia, had de vriendelijkheid mij dit werk te leenen).

[2]) *Het Lidmatenboek der herv. gemeente te Utrecht*, Dl. XI, bl. 162, N°. 9.
VERBEET, t. a. p., bl. 56, 100.
Hall. Miss. Ber., IX Th., 1772, bl. 1200.
IJPEY, t. a. p., I, 1, 51.
BUDDINGH, *Schets* . . ., bl. 15.
V. D. CHIJS, t. a. p., bl. 212, 213.

[3]) In het *Studenten-album der Leidsche Hoogeschool*, bl. 68, staat verkeerdelijk Platius. Het is dezelfde Hern. Slatius, die 5 Mei 1623 te 's Gravenhage onthoofd is, wegens zijne deelneming aan de bekende samenzwering tegen Prins Maurits. (VAN ALPHEN, t. a. p., bl. 48). Zie over hem ook: VOETIUS, *Polit. eccles.*, II, p. 65 sq.

[4]) *Resol. H.H. XVII*, dd. 4 Mei 1606, § 14, fol. 190; dd. 2 Sept. 1609, fol. 72.
BALDAEUS, *Ceylon*, bl. 174.
(B. KEPPEL), *Alphabet. naaml.* . . ., bl. 64.
WURFFBAIN, t. a. p., bl. 78.
DODT, *Archief* . . ., III, 285.
MUNNICH, t. a. p, I, 40 41.
FRED. MULLER, 1e *catalog. v. Ind.*, bl. 89.
V. D. AA, *Biogr. wdb. d. Ned.*, II, 465 (4e ed.).

drag dier subsidiën was verschillend. Het varieerde gewoonlijk van 200 tot 300 gulden jaarlijks. De eerstgenoemde, Slatius, ontving 270 gld., de laatste, Heynen, 100 rijksd.; maar het laatste jaar werd dezen laatsten nog een verhooging van 100 gld. toegelegd [1]). De termijn, waarvoor de subsidie werd toegekend, was doorgaans 2 of 3 jaren; soms was hij korter. De voorwaarde, waaronder zulk een subsidie werd genoten, was, dat men zich verbond voor den dienst der kerken in Indië.

De 12 jongelingen, Enoch Sterthemius [2]) en zijne elf medestudenten, die in het seminarie te Leiden, dat onder de directie van prof. Antonius Walaeus stond en slechts 10 jaren bestaan heeft, zijn opgeleid, studeerden aldaar ook voor rekening der O.-Ind. Compagnie. Immers, ze waren niet alleen bij den Regent Walaeus gehuisvest — slechts zes tegelijk, nooit meer — maar moesten ook, volgens Art. 21 der »Wetten en ordonnantien naar welckers regel de studenten in dit collegie sullen gehouden sijn haar selven aan te stellen" [3]), indien zij er uit gezet werden, de onkosten restitueeren, die aan hen waren besteed. Deze kweekschool was opgericht door Heeren XVII, en Walaeus ontving van hen, toen men hem als Regent voor zijne bewezen diensten bedankte, in 1634, tot erkentenis een vergulden kop of schaal van groote waarde ten geschenke [4]). En evenals het geval was met de vijf Amboneesche kinderen, die te Amersfoort werden opgevoed door Ds. Petrus Wasschenberg, 1621—1629 [5]), dat deze

---

[1]) Dirk Cornelisz ontving een onderstand van 300 gld. van 6 Juli 1637 af tot April 1638, onder voorwaarde, dat hij zijne school zou verlaten, om te meer tijd beschikbaar te hebben voor zijne studiën.

[2]) Hij was de zoon van een pred[r]. van Axel, is niet naar O.-Indië gegaan en was later pred[r]. te Oostburg en te Vlissingen. (HUNNIUS, t.a. p., bl. 389, 391. VROLIKHERT, t. a. p., bl. 107 volgg.).

[3]) Zie ook het *Reglement op de oeconomie of huyshoudinge.*

[4]) Antonius Walaeus, in zijn leven en zijne verdiensten geschetst, door J. Borsius, Th. Dr. en pred[r]. te Middelburg, (in: „Archief voor kerkel. geschied. door Kist en Royaards," XIXe Dl. p. 1—55.

HOFSTEDE, t. a. p., II, 10 volgg.

BRUMUND, t. a. p., bl. 100.

NEURDENBURG, t. a. p., bl. 47.

VETH, t. a. p., bl. 521.

[Mr. GROTHE], t. a. p., b., 26.

[5]) *Hand. Kerkenr. Amst.*, 1 Juli 1621, Dl. 5, p. 19, 20, 21, 24, 78, sq. 82.

VAN WASSENAER, t. a. p., I, 64.

BAUDARTIUS, t. a. p., II, 13, bl. 40 en 41; en II, 16, bl. 133, 134.

J. J. DODT, t. a. p., VI, 169.

opvoeding werd bekostigd door de O.-Ind. Compagnie, zoo is het ook geweest met de studenten, die onderwezen werden ten huize van den predt. Robertus Junius, eerst te Delft, later te Amsterdam, en nà het overlijden van Junius, voor zoover ze nog studeerden, bij de Amsterdamsche leeraars Otto Belcampius en Abraham de Roy in huis gedaan [1]). Die proponenten werden opgeleid tot predikant in O.-Indië. Het waren jongelieden van goede studiën: Cornelius Copsma, Mathias Borchborn, Petrus Mus, Guilielmus Vinderus, Johannes Campius en Joannes Bierum. Het onderwijs omvatte in de eerste plaats de talen, Maleisch en Formosaansch, en daarna kerkrecht en kerkbestuur met betrekking tot de Indische toestanden [2]).

En evenzoo mogen we veilig aannemen, dat die jongelieden, diè bij hunne komst aan de Leidsche Hoogeschool als studenten werden opgenomen in het *Staten-collegie* [3]), zoo niet allen dan toch meerendeels hebben gestudeerd op kosten van het land, of, voorzoover ze voor den Indischen kerkedienst bestemd waren, op kosten der O.-Ind. Compagnie. Rijk waren ze alzoo niet. We vinden onder hen de volgende jongelieden:

Georgius Candidius, later predt. te Ternate en elders.

Ahasuerus Hogesteijn, later predt. op Formosa.

Anthonius Hambroek, predt. te Schipluiden en elders.

Arnoldus Lippius, predt. te Banda.

Dominicus Vinsemius, predt. te Gale.

Franciscus Wijngaarts, predt. op Ceylon.

Cornelius Porcelius, eerst predt. te Ommeren, later te Batavia.

Gerardus Sem, predt. te Tricht (cl. Buren), later te Malakka.

Wilhelmus Brakel, benoemd voor Formosa, stierf te Batavia.

Johannes Buurum, predt. te Amboina en te Ternate.

---

[1]) CRUCIUS, t. a. p., bl. 571, volgg. en 597, volgg.
Biblioth. Bremens., II, 1, 158.
VAN BLEYSWIJCK, *Beschr. van Delft*, bl. 451.
LEIBNITII *opera, ed. L. Dutens*, Genev. 1768, 4°, VI, I. p. 210.
VEERIS, t. a. p., bl. 7.

[2]) BALDAEUS, *Beschr. v. Malabar* ..., bl. 119.
SCHOUTEN, t. a. p., I, 167.
Ned. Reizen, X, 47.

[3]) Eene voortreffelijke inrichting, waar vele uitstekende geleerden, ook voor Nederland, zijn gevormd, waar den ganschen dag Latijn werd gesproken, evenals op onze hedendaagsche kostscholen het Fransch; waar mannen als Vossius onderwijs gaven; ... (zie SIEGENBEEK, *Gesch. der Leidsche Hoogesch.*, I, 59—61; *De Tijdspiegel*, 1881, N°. 1, bl. 94 Noot).

Jacob Corf, predt. op Ceylon.

Laurentius Hemling, predt. op Ceylon.

Bartholomaeus Grouwels, predt. te Mijdrecht en te Malakka.

Arnoldus Brands, predt. te Ternate, Amboina en Batavia.

Nicolaas Kramer, predt. te Banda.

Nicolaas van Schie, predt. te Banda.

Albert Verburg, predt. te Batavia.

Johannes Paulussen, overleden op de reis naar Indië.

Johannes Jacobus Meijer, predt. te Colombo en te Batavia.

Hendrik Willem Ballot, predt. te Malakka, en vele anderen [1]).

Ook van die studenten, die bij hunne komst aan een onzer vijf hoogescholen verzochten, kosteloos te mogen worden ingeschreven in het *Album civium academicorum*, kunnen we moeielijk onderstellen, dat hunne ouders of zij zelven zeer bemiddeld waren: van Adriaan Zomerdijk [2]), Abraham Everaars [3]), Johan Simon Theodoor Clüver [4]), en meerderen [5]).

Vroeger zond de O.-Ind. Comp. *proponenten* naar Indië, later enkel geordende predikanten [6]). Maar aan beiden was èn vroeger èn later groot gebrek. Daartoe werkten vele oorzaken te zamen.

---

[1]) HERPORT, t. a. p., bl. 46, 74, 75.

MONTANUS, t. a. p., bl. 38, 43. (Dit werk werd mij welwillend ten gebruike afgestaan door den Heer Kokken, Boekh. te Soerabaija.)

Tempe helvetica, IV, 619.

WERNDLY, t. a. p., bl. 254, 255, 261, 273, 332.

Bataviaase Nouvelles, bl. 24.

Geheym-schrijver van Staat en Kerke ..., bl. 180.

DU BOIS, t. a. p., bl. 210.

V. SOEST, t. a. p., I, 52 Noot.

[2]) Predt. te Amboina en te Batavia. Hij predikte in het Maleisch en Portugeesch. Zijn laatste leerrede hield hij 10 April 1808, over de woorden: »Het is volbracht."

[3]) E. stond o. a. te Amsterdam en te Soerabaija en stierf 8 Oct. 1818.

[4]) Cl. studeerde aan twee academies, te Groningen en te Franeker; hij is predt. geweest te Tutucorijn, op de visscherskust, bij Kaap Comorin.

[5]) *Nederl. Jaarboeken*, 1789, bl. 324.

MARSDEN, *Mal. spraakk.*, (Haarlem 1824), Voorber., bl. IV.

ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p., I, 120, 184, I, B, 172.

CROESE, *Kerkel. reg. der predd. van Amst*, vervolg, bl. 47, 50, 176.

IS. PRINS, » » » » » » bl. 4. Toch was bij Everaars de reden van zijn vertrek naar Indië een andere, een geheel bizondere.

[6]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 221, 222.

Behalve de natuurlijke en onvermijdelijke gevolgen, verbonden aan het verlaten van het geboorteland, om zich in verre overzeesche gewesten in een vreemd klimaat te vestigen, ook de willekeur en het onverstand der toenmalige Indische regeering en harer dienaren. Om in dat gebrek te voorzien had men in 1622 te Leiden een kweekschool opgericht voor de opleiding van Indische leeraars. Met een enkel woord gewaagden we reeds van haar. Het eerste denkbeeld daarvan was in Zeeland geopperd. De Hoogleeraar Antonius Walaeus, wiens verdiensten jegens de Indische kerken zeer groot zijn geweest, had die kweekschool te zijnen huize, en stond tien jaren lang aan het hoofd er van. Toen heeft hij zijn betrekking op haar vaarwel gezegd. Hij had twaalf leeraars gevormd. De kosten waren gedragen door de O.-Ind. Compagnie. Maar de vrucht dier geldelijke ondersteuning was toch gering. En de kweekschool is later niet weer opgericht [1]).

Voor zoover men in Indië in dat gebrek aan predikanten poogde te voorzien en hiertoe vergunning was gegeven, had men bepaald in de kerkeorde van 1643, dat voor toelating »tot den dienst des Woords niet mocht worden overgegaan, dan na examinatie der leer en des levens, na openlijke afkondiging, en na openbare bevestiging met de oplegging der handen." »Zij, die vroeger in 't vaderland of elders eene gemeente bediend hebben, moesten behoorlijk hun brieven van dimissie en die van commissie der classis, door welke zij gezonden waren, aan den kerkenraad (van Batavia) vertoonen."

Gijsbertus Voetius, prof. in de theol. te Utrecht, had in zijn reeds aangehaald werk (Polit. eccles., II., p. 103 sqq.) uitvoerig de vraag behandeld: »in hoeverre de Nederl. Kerk als eerste grondvester van die in Indië, de blijvende macht heeft om predikanten te benoemen, de reeds opgewassen kerken daarvan te voorzien en dezelve met een onbepaald gezag te beheerschen" [2]).

Art. 8 (oorspronkelijk Art. 5) van de kerkordening van 1643 zeide: »Men zal geen schoolmeesters, krankbezoekers, handwerkslieden, of andere, die niet gestudeerd hebben, tot het predikambt toelaten, tenzij dat men verzekerd is van hun singuliere gaven, godzaligheid, ootmoedigheid, goed verstand, discretie, mitsgaders gaven van welsprekendheid. De kerkeraad zal dezulken eerst exa-

---

[1]) GLASIUS, *Gesch. der Chrl. K...*, I, 235, 236; II, 289. Dezelfde, *Godgel. Ned.*, III, 581.

[2]) MUNNICH, t. a. p., II, 53.

mineren, en, naardat ze hen in 't examen bevindt, hen een tijd lang (ten minste een half jaar) in »het privé" laten proponeren, en dan voorts met hen handelen, als zij oordeelen zal, stichtelijk te wezen" [1]).

Om nog meer zekerheid te hebben, dat geen wanorde zou plaats grijpen, heeft de Bataviasche kerkeraad zeer wijselijk het volgende Bijvoegsel aan dat 5de (8ste) Art. toegevoegd: »In Indië zal niemand tot het predikambt beroepen, geëxamineerd of bevorderd worden zonder advies der naastgelegen kerken en bevestigde kerkedienaars" [2]).

De bewindhebbers der O.-Ind. Compagnie schreven 16 Mei 1670 aan Gouverneur-Generaal en Raden: »dat de kerk te Batavia mitsgaders de andere Indische kerken recht en macht hebben, om diegenen, die aldaar met de vereischte kennis en qualiteiten begaafd en voorzien zijn, met goedvinden van de Overheid, tot proponenten en predikanten te bevorderen" [3]). Dit besluit schijnt eerst het volgende jaar in Indië aangekomen of afgekondigd te zijn; want Valentyn plaatst het op 1671 [4]). Het geschil over de vraag, of men in Indië de bevoegdheid had, om proponenten en predikanten te qualificeeren, was op zijn hoogst geklommen in 1674 [5]). De behandeling dier vraag vormt een groot deel van den inhoud van het werk over de »Oost-Indische Kerkzaken" van den Rotterdamschen predikant en honorair hoogleeraar Petrus Hofstede, in 2 dln. Het is geen aangename lectuur, ofschoon hij sterk in de dialectiek is — men is al voldaan, als men de opschriften der hoofdstukken in de inhoudsopgaaf leest. Het boek heeft zijn belangrijkheid in onze dagen verloren, nu de zaken geheel anders geregeld zijn. Het krachtigst evenwel van allen heeft Hofstede aan de Indische kerken het recht betwist, om personen tot den H. Dienst te qualificeeren. Hij heeft in het 1ste deel van genoemd werk (Rott. 1779) alles bijeengebracht, wat er over die vraag gedurende 157 jaren was voorgevallen [6]).

Het bevorderen van proponenten en ziekentroosters tot predikanten in O.-Indië vond in de eerste helft der 17de eeuw bij de

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 77, die echter minder juist de kerkeorde van 1623 noemt.

[2]) Dezelfde, t. z. p., bl. 78.

[3]) NEURDENBURG, t. a. p., bl. 71 Noot.

[4]) *Ambonsche zaaken van den godsdienst*, bl. 147.

[5]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 208. Dat recht is hun meermalen betwist.

[6]) t. a. p., II, Voorr., bl. IV.

classis van Amsterdam strenge afkeuring. Men verzocht den Ind. broeders uitdrukkelijk 1 Sept. 1636 dit niet te doen »zonder hun voorkennisse en last," ten ware »dat de nood zulks op 't allerhoogste kwame te vereischen." Er bestond evenwel omtrent dit punt bij de vaderlandsche kerkbesturen geen eenstemmigheid. De kerkelijke heeren in Zeeland waren van een andere meening, en ze vonden het niet aangenaam, dat men te Amsterdam in een tegenovergestelden geest dacht en adviseerde. Dit gevoelen maakten ze bekend door de pen van Adriaan Jansonius, predikant te Koudekerke (overleden te Middelburg in 1651), die uit naam van de Walchersche Gedeputeerden 21 Nov. 1639 schreef en klaagde over de Amsterdamsche vergadering en over Hun Eerw. verbod. Maar — en dit kregen de Zeeuwen ten antwoord — er waren afdoende redenen, waarom men aan die in Indië niet kon vergunnen, aan ongeordende lieden het radikaal van predikant te verleenen:

1°. er waren in Indië geen hooger kerkelijke collegiën dan kerkeraden; de gewone leden misten vaak alle kennis van kerkrecht en kerkbestuur; de predikanten waren weinigen in getal, 1, 2, op zijn meest 3, soms ongestudeerde personen, zonder de minste ondervinding, en nog maar korten tijd in dienst;

2°. de analogie met de vaderlandsche kerk, waar niemand, die niet gestudeerd had zonder voorkennis en goedvinden der Synode tot den kerkedienst komen kon;

3°. de lichtvaardigheid, waarmede men in Indië te werk ging: men had er »onlancks" (d. i. kort vóór 1640) op één jaar 5 ziekentroosters tot het predikambt bevorderd, en men deed zulks dikwijls ook personen van zeer sobere bekwaamheid en niet het beste getuigenis des levens hebbende;

4°. de voorspraak en invloed van gouverneurs en andere machtige personaadjes kon ook soms nadeelig werken en ongeschikte lieden doen bevorderen tot predikant, enz.

En nu de voorbeelden zelve? Die gaven eerst recht reden tot klagen. Daar had men Gilles Verbeek, te Batavia proponent gemaakt en te Suratte, benoorden Bombay, van »provisioneel" tot »absoluut" proponent bevorderd; — de man was er »hoochmoedigh, laetdunckende en achterclappig" door geworden, en had er nog »andere fouten meer" door gekregen! »Dat komt er van, als men de menschen over het paard tilt;" »sij worden dickwijls al te hooge geset eer het tijt is, ende willen dan al te veel meesters wesen" [1]).

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 92.

En dan Carolus de la Dossa, een vreemdeling, als soldaat uitgekomen [1]), nog geen 18 jaren oud, die wel (door de pred[t]. Johannes Sterthemius) geëxamineerd is geworden en »als zeer geleerd" geroemd werd, maar van wien tevens bericht wordt, dat hij »niet al te stichtelijk van leven was, wat werelds, en tot zijn playsier genegen....." [2]). Deze werd te Batavia gepromoveerd tot »den Dienst des Woords"; terwijl die van Batavia zelven nog kort te voren erkend hadden, dat zij het »bevorderen van proponenten in Indië voor de kerken aldaar »ondienstich" achtten." — En Abraham Ruteau (Rutieu), te Batavia bevorderd tot proponent, is zelfs om goede redenen afgezet en gedegradeerd tot krankbezoeker, 1638.

Later ontstond omtrent dit punt bij de vaderlandsche classes meer eenstemmigheid. Uit naam der Gedeputeerden van Walcheren schreef Adrianus Cocquius twee brieven aan die van Amsterdam, gedagteekend Vlissingen 5 Mei en 17 Juli 1673. In den eersten verklaarde hij, dat de Zeeuwsche broeders gaarne wilden medewerken om de verkeerdheden en »onordentlikheden" in de kerk te Batavia (het bevorderen van krankbezoekers tot proponenten en van proponenten tot predikanten), die zich reeds sedert eenige jaren daar hadden opgedaan, tegen te gaan." In de andere missive deelde hij mede, dat men aan Heeren XVII, toen te Middelburg vergaderd, deze zaak had bekend gemaakt; dat de bewindhebbers hun voor hunne goede zorg bedankt en verzekerd hadden, dat de welstand der kerk hun zeer ter harte ging. Men hoopte verder op goed succes bij de heeren Majores, en door brieven aan die van Batavia, tot stuiting van zoodanige »onordentelijkheden."

Hetgeen men had kunnen voorzien, was gebeurd. De kerkeraad van Batavia had zich 31 Jan. 1674 bij de Zeeuwsche predikanten beklaagd over de Amsterdamsche classis, omdat deze hun de macht geweigerd had, om gewone lidmaten na behoorlijk onderzoek van hun leer en leven, tot hooger kerkelijke betrekking te bevorderen. Welnu, den 6[den] October 1676 schreef Nicolaas Schorer, pred[t]. te Koudekerk (in Zeeland), namens de gedeputeerden tot de O.-Ind. zaken bij de classis van Walcheren een brief aan de Amsterdamsche vrienden. De Zeeuwen wenschten eenparig met

---

[1]) Zie: *Dagreg. van het Kasteel Batavia.*

[2]) HAVART, t. a. p., I, 132. Zelfs wordt in de *Acta Deputt. class. Amst.* Dl. 39, bl. 155 gesproken van zijne »grove delicten." Met den kerkeraad van Paleacatte (Kust van Coromandel) kon hij »niet accordeeren."

de Noord-Hollandsche broeders in dezen te handelen en verzochten hunne consideratiën over het bedoelde punt.

Volgens Valentijn stond de Synode van Noord-Holland in 1675 aan de Indische kerken toe, volgens de kerkeorde van 1623, proponenten en predikanten te maken, onder voorwaarde, dat men de naastbijgelegen kerken daartoe zou bijeenroepen.

Zoo hebben dan ook meermalen »particuliere" O.-Ind. kerkeraden op eigen gezag personen, ook zulken die nooit gestudeerd hadden, tot proponenten bevorderd en vervolgens tot predikanten geordend. Soms, na vooraf met de naburige kerken een classicale vergadering geformeerd te hebben. Ook wèl, zonder zulk een convocatie van meer kerkeraden, bij wijze van een classis. Men moet evenwel in aanmerking nemen, dat de nood der kerk er toe drong [1]). Te Samarang, te Malakka, Makasser, Timor en op de kusten van Coromandel en Malabar heeft men nooit iemand tot prop. of pred[t]. bevorderd: maar wèl heeft men dit nu en dan gedaan te Suratte, op Formosa, Banda, Ternate, meermalen te Amboina en op Ceylon: te Batavia zeer dikwijls [2]). En het valt niet te ontkennen, maar het is zeer te betreuren, dat de kerkeraad van Jaffnapatnam in 1663 aan de classis van Amsterdam moest klagen, omdat het consistorie te Batavia personen tot prop[t]. had benoemd, die uit Patria uitgezonden waren als soldaten [3]). Het laatste voorbeeld van een proponent, te Batavia tot predikant aangesteld, was in 1793, August Frederik Staroskij [4]).

En wat nu betreft het bedoelde onderzoek naar de vereischte kennis en kwaliteiten: omtrent meer zulke examina zijn ons verschillende bizonderheden bekend. Soms duurde het examen, waarna iemand van krankbezoeker tot prop[t]. bevorderd werd, twee dagen [5]), soms korter.

Het examen, waarbij Joam Fereira à d'Almeida 17 Maart 1654 als propenent werd toegelaten, duurde langer dan 3 uren. Een en een half uur lieten de twee gecommitteerden der Hooge Regeering op zich wachten, zoodat zij het niet bijwoonden. Eerst »proponeerde" (predikte) Fereira. Hij werd zeer bekwaam be-

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p,, I, 8, 9.
[2]) Dezelfde, t. a. p., I, 87 en 92.
[3]) MUNNICH, t. a. p., II, 15.
Vgl. HOFSTEDE, t. a. p., I, 207.
[4]) *Tijdschr. voor N. Ind.*, Juli 1867, bl. 2.
[5]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 96.

vonden [1]). Hij werd tot proponent bevorderd onder voorwaarde, dat hij nog een jaar lang zijne predikatiën, eer hij ze in het openbaar uitsprak, aan den voorzitter moest vertoonen, en dat altijd een van de broederen, wanneer hij in de Portugeesche kerk predikte, tegenwoordig zou moeten zijn. Ook moest hij (een geboren Portugees, te Lissabon [2]), voormalig Roomsch-Katholiek) de Nederlandsche geloofsstukken, in de nationale Synode van Dordrecht vastgesteld, onderteekenen, van al hetwelk eene bijzondere acte is opgemaakt. De regeering verklaarde het examen van J. Fereira d'Almeida van onwaarde, omdat hare gecommitteerden er niet bij tegenwoordig waren geweest. Maar dit vernietigen van 't onderzoek was volgens den kerkeraad ongegrond. Kerkelijke personen, en zij alléén waren bevoegd, zulk een onderzoek te doen. Ook had de regeering er meer gecommitteerden bij tegenwoordig willen doen zijn, maar de kerkeraad oordeelde een getal van twee voldoende. Ds. Fereira werd 26 Oct. 1671 zelf aangesteld volgens zijn rang tot examinator van twee anderen, Gueijnier en Thornton, den oudere, om hen zes weken later te onderzoeken.

Niet altijd was de uitkomst bevredigend. Cornelius Seenen [3]) was door Heeren Meesters in het vaderland aanbevolen voor bevordering tot predt. Hij werd 28 Mei 1657 geëxamineerd. Den 14den dierzelfde maand had hij zeer slecht gepreekt en deed het 28 Mei weer zeer »gebrekkelijk". En hij werd bij het onderzoek, dat plaats had in tegenwoordigheid van de politieke commissarissen de H.H. de Vlaming van Outshoorn en Steur, zóó zwak bevonden, dat hij niet kon toegelaten worden. Beter liep het af met Henricus Wallius. Deze was uit Nederland gekomen als S. S. Theol. Cand., »om als proponent gebruikt te worden." Men besloot hem ten spoedigste tot predt. te bevorderen. Hij werd geëxamineerd in het bijzijn van drie commissarissen-politiek, daarbij tegenwoordig vanwege de regee-

---

[1]) Hij had op zijn 16de jaar reeds vertaald, uit het Spaansch in het Portugeesch, eenige pericopen van de epistelen en de zoogenoemde evangeliën. Hij begon op zijn 16de jaar (1644) de vertaling van het N. Test. uit het Latijn van Beza in het Portugeesch, zich daartoe behelpende met de Spaansche, Fransche en Italiaansche overzetting; schijnt althans toen (1644) nog geen Grieksch gekend te hebben; leerde het Nederduitsch eerst later, en kon daarom bij het werk de Staten-vertaling nog niet gebruiken. (Zie: FERREIRA D'ALMEIDA, *Onderscheid des Christenheid*, Opdragt, bl. 2.

[2]) BALDAEUS, *Malabar en Choromandel*, bl. 150.

[3]) *In de O.-Ind. Brieven*, 114, C, wordt hij Sinnen genoemd.

ring, en hij werd volkomen bekwaam bevonden, en den 4den Augustus bevorderd tot en den 7den dito bevestigd als predikant. Even gelukkig was de krankbezoeker Johannes Tholy 10 Aug. 1667. Deze werd onderzocht in 't bijzijn van den kerkeraad, door Ds. Jacobus Burenius, toen pas uit Nederland aangekomen en tijdelijk te Batavia, alsmede van twee gecommitteerden van Haar Edelheden, twee »Raaden van Justitie" en twee Schepenen; hij werd met veel genoegen als propt. aangenomen en is naar Ceylon gezonden [1]).

Bij het proponentsexamen van Frederik Gueijnier, Nov. 1669, waren ook de zeven volgende »Buiten-predikanten" tegenwoordig: Cornelius Keizerskind, Petrus Berghuizen, Daniel Brouwerius, Isaäc Huisman, Wilhelmus Wasschenberg, Hubertus de Jager en Cornelius Rouwenius. Tot examinator werd benoemd Theophilus Brelius, predt. te Batavia bij de Nederd. gemeente. Aan den examinandus werd een tekst opgegeven, om, nà zes weken, ondervraagd te worden" [2]). Evenzoo besloot men in 1671 bij het examen van de candidaten Augustinus Thornton, den oudere, en Herman van Beek al de te Batavia aanwezige predikanten uit te noodigen er bij te willen assisteeren.

Bij het examen van Nicolaas Hodenpijl, eerst krankbezoeker, daarna tot propt., vervolgens tot predt. bevorderd, »beide keeren nà voldoend examen," en die »ook ervaren in het grieksch" was, waren 20 Januari 1689 tegenwoordig, als gecommitteerden van Hare Edelheden, de heeren: Van Outshoorn, Van Hoorn en de geheimschrijver Van Riebeek; vanwege den Raad van Justitie, de heeren: Daniël van den Bolk en Willem ten Reyne; en uit de Schepenen, de heeren: Louis de Keizer en Dionys Kelk [3]). Het is duidelijk: terwijl de nood der kerk drong om proponenten en predikanten te maken, had men toch in het aantal en de soort der aanwezigen bij de examens, mannen uit de notabelste ingezetenen van de hoofdstad, en in al het andere voldoende waarborgen voor een ordelijke behandeling der zaken.

---

[1]) HOFSTEDE, *O.-I. kerkz.* I, bl. 174 en 208.

[2]) Terwijl men, zegt Valentijn, deze allen verzocht te komen, liet men Ds. Brouwerius thuis, omdat tusschen hem en den examinandus »moeijelijkheden" hadden bestaan, die naderhand evenwel weer bijgelegd zijn, terwijl blz. 61 Valentijn Ds. Brouwerius ook noemt, als uitgenoodigd. (*Jav. zaaken v. d. godsd.*, bl. 61.)

[3]) WERNDLY, t. a. p., bl 246.

Te Amboina heeft men zes personen tot proponent bevorderd. Het waren:

Jan Pais, een inlander, later onthalst en gevierendeeld.

Joannes van der Wee, † 1658.

Joannes de Graaf, † te Banda, Jan. 1666.

Cornelius van der Sluys, geplaatst op Camariën en Oma, 4 jaren later tot pred^{t}. bevorderd.

Zacharias Caheyng, vroeger krankbezocker, zeer ervaren, ook in het Hebreeuwsch en Grieksch; en

Johannes Christoffelsz Stevens, 1677, ook als prop. naar Banda gezonden.

Na dien tijd (1677) is dit in Amboina niet meer geschied. Ook hier ging het zeer ordelijk en geregeld toe. Bij het examen van De Graaf waren drie predikanten tegenwoordig, en ook de ouderlingen en diakenen, samen ten getale van zes. Aan het examen van Caheyng — 10 Juni 1675 — onttrok zich Ds. Gualterus Peregrinus. Hij vond er bezwaar in, in Indië proponenten te maken. Het streed met de *Acta synodalia* (*Dordrac.*). Dit werd hem door de regeering zeer kwalijk genomen.

Als er in Nederland personen gekozen waren voor predikant in O.-Indië, ontvingen deze mannen van de classe eene *Akte*, welke aldus luidde: »Dat die van de E. Classen .... hebben ingesteld en stellen in mits dezen, als bij Heeren Bewindhebbers van de O. Ind. Compagnie ter Kamer alhier aangenomen zijnde, den Eerw. Godzalig en Welgeleerden Ds. ....., en dat om te water en te lande, onderwegen, en inzonderheid ter plaatse, die hem zal aangewezen worden, gekomen zijnde, Godes heilig Woord .... te prediken .... de sacramenten .... te bedienen," enz. [1]).

Den 5^{den} Mei 1636 was reeds »beraemt" een »Naeder ordre op de O. en W. Ind. saecken," en hadden de Gedeputeerden van de Classis van Amsterdam een »Beroeps-Brieff" voor de predikanten »gaande na O.-Indien" vastgesteld. Den 7^{den} Juli van hetzelfde jaar (1636) werden die »Formulieren" voor de Proponenten, Ziekentroosters en Schoolmeesters, naar Indië gaande, der vergadering van de Amsterdamsche classis voorgelezen, en door haar »geapprobeerd en geregistreerd in het Boek, daartoe gemaakt." (»Formulier-Boek"). Dit waren niet slechts Beroeps-, maar tegelijkertijd Instructie- en Credentie-brieven.

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 6.

Hetzelfde kerkelijk college (de classis van Amst.) had ontworpen — tengevolge der *Resolutie van het College ter Admiraliteit van Amsterdam*, van 5 October 1656 — »*Twee Formulieren van Aanneming en Instructie* voor Proponenten en Ziekentroosters op de Oorlogschepen der Admiraliteit....." Die concepten werden gelezen en geapprobeerd in de vergadering van het College ter Admiraliteit van Amsterdam 28 Nov. 1656 [1]).

Modellen waren voorhanden van een beroepsbrief voor predikanten, eene instructie voor proponenten, ziekentroosters, credentiebrieven voor schoolmeesters; formulieren van instructie voor leeraars en voorlezers op de schepen, enz. [2]).

Een zeventigtal proponenten bood zich tusschen de jaren 1606 en 1794 aan voor O.-Indië; die nooit in die overzeesche bezittingen pred[t]. zijn geweest.

Vier en twintig studenten solliciteerden naar de betrekking van pred[t]. in Indië, tusschen 1620 en 1737, zulken dus, die hunne studiën nog niet voltooid hadden.

Zeer velen, een negentig ruim, van de O.-Ind. predikanten waren tusschen 1614 en 1779 reeds herders en leeraars in Europa geweest vóór ze naar Indië gingen, hetzij in ons vaderland, waar vele dorpen en ook niet weinige steden hun contingent hebben geleverd aan de Indische kerk; hetzij buiten de Nederlanden, zooals in Engeland, Oost-Friesland, het Holsteinsche, het graafschap Bentheim, het land van Kleef, Bergsland, de tegenwoordige Rijnprovincie, Limburg, België, den Paltz, Zwitserland, enz., of zij behoorden tot de Walsche kerk en waren Fransche réfugiés [3]).

Van den beginne was er in Indië groot gebrek aan leeraars. »Onder de talrijke brieven uit de XVIIe eeuw door de Kerken van het Oosten naar Nederland gezonden, zijn er weinige, waarin niet de klagt voorkomt over gebrek aan Predikanten,

---

[1]) *Extract uit de Notulen en Besoignes v. h. Colleg. ter Admiralit. te Amst.*, (Archief classis Amsterd.)

[2]) Zie: *Acta class. Amst.*, Dl. 39.

[3]) Men vgl. de *Registers* van VEERIS, SOERMANS, DE JONGH, MOONEN, BRANS, *de Friesche naamboekjes*, enz.

waarin niet gedurig de dringende bede om meer leeraars wordt herhaald" [1]). Voor Formosa werd dit verschijnsel door Daniël Gravius aldus verklaard: »een seer ordinaris ongeluck, vermits de ongetempertheyt der lucht in die Gewesten...." [2]). Maar ook voor andere deelen van Indië gold dit. Op het eind der genoemde en bij het begin der vorige eeuw was dit gebrek op Ceylon zóó groot, dat »bij het minste inconveniënt het eiland geheel ontbloot zou zijn van leeraren" [3]). En Nederland kon geen hulp verschaffen. Dit blijkt uit de omstandigheid, dat er van 1704 en 1709 geen predikanten uit Nederland naar O.-Indië schijnen te zijn uitgezonden, nl. tusschen de afvaardiging van Ds. Nicolaus Groenewout, uitgezonden 5 Maart 1704, en die van Ds. Eduard Georgius van Slangenburg, 30 November 1709 met het schip *Bentveld* van Amsterdam te Batavia aangekomen [4]). Deze groote behoefte duurde voort in de 18de eeuw en ook nog in deze [5]). Bij vraag om predikanten voor Indië drong men er op aan, dat mannen zouden gekozen worden, die in de kracht waren van hun leven, met een gezond gestel en zonder in 't oog loopende lichaamsgebreken. Men wist dat de Mahomedanen en Heidenen er zeer op gesteld zijn, dat de bedienaars der heilige dingen een goed voorkomen hebben en welgemaakt van leest zijn. Daarom had ook de Roomsch-Katholieke kerk op de *Synode van Diamper* [6])

---

1) MILLIES, t. a. p., bl. 47.

2) *Formulier des Christendoms*, (1662), voorberigt, bl. 3.

3) *Brief van de class. v. Amst. aan den Kerkenr. te Bat.*, d.d. 8 Nov. 1701. (In een zeer belangrijke verzameling brieven, door den Heer Beyers, Boekhandelaar te Utrecht, mij met groote welwillendheid ten gebruike afgestaan, — aldaar fol. 20.)

4) Zoo gaf mij op de Heer de Waldkirch Ziepprecht, emer. pred[t]. te Arnhem, die de *Acta synodalia van Zuid-Holland* heeft geraadpleegd; en deze opgaaf stemt overeen met VALENTIJN, *Javaansche zaaken van den godsd.*, bl. 94 tot bl. 107.

5) *Tijdschr. v. N. Ind*, III, 1840, 2, bl. 303.

6) De Synode van Diamper, een stad in de provincie Cochin, kust van Malabar, werd 20 (niet 26) Juni 1599 geopend en duurde acht dagen. Daarbij was de elfde Aartsbisschop van Goa, Don Alexis de Menezes (1595—1611), een beroemd man en iemand van groote zendingswerkzaamheid, tegenwoordig; ook bevonden er zich nog 153 geordende priesters en 671 afgevaardigden uit de steden, de minderen niet medegerekend. Er werd Malabaarsch gesproken. Het doel dezer kerkvergadering was de bestrijding der Nestoriaansche dwalingen, die bij de St. Thomaschristenen in deze diocese waren ingedrongen. [Het graf van St. Thomas was te Meliapour, kust van Coromandel, waarheen velen ter bedevaart togen]. Men wilde de

besloten, hen, die »notabiliter deformes" waren, in Indië van de priesterlijke bediening, uit te sluiten. Het is ook opmerkelijk, dat men onder de inlanders zeer weinig mismaakte en wanstaltige menschen vindt.

Vergeefsch was het, dat men herhaaldelijk vanwege de hoogere en lagere kerkbesturen in Nederland uitnoodigingen deed, om predikanten en proponenten voor O.-Indië te werven. Dit geschiedde o. a. in 1747, 1767 en 1772. De oproeping in laatstgenoemd jaar had plaats op goedvinden der Heeren XVII door de Deputati ad res indicas van de classis van Delft, Delftland en van Schieland, en op last der Synode van Zuid-Holland, in de *Boekzaal* [1]). Maar men won er weinig of niet mede. »Men kon (de ondervinding had het immers geleerd) in de tweede helft der vorige eeuw nauwelijks een enkel predikant van middelmatige bekwaamheden, al was hij ongetrouwd, al stond hij in een afgelegen oord, op een »dorp, waar noch schout, noch edelman, noch gemeene weg gevonden werdt," al beliep zijn »traktement nog geen vierhonderd guldens," en al was er voor hem in Nederland geen de minste hoop op verplaatsing, overhalen tot den Indischen kerkdienst; — zelfs dan niet, wanneer men hem op morele gronden kon verzekeren, dat er niet aan te twijfelen viel, of hij zou, bij behouden overkomst, ten eerste naar de Hoofdstad (Batavia) bevorderd worden" [2]). En die toestand was niet pas ontstaan.

---

kerkelijke leerboeken zuiveren, verschillende knoeierijen (simonien, hier bij het uitdeelen der sacramenten gebruikelijk) tegengaan en meerdere hervormingen invoeren, — ook hen terug brengen onder den Paus van Rome en hen de gehoorzaamheid aan den Patriarch van Babylon doen opzeggen. De liederen werden gezongen door de gemeente in het Malabaarsch; door de Cazanares of landpriesters in het Chaldeeuwsch; en in het Latijn door de geestelijken, die met den Aartsbisschop van Cochin meêgekomen waren. Het jubilé of de slothymne werd in de drie genoemde talen tegelijk gezongen, zonder dat hierbij de geringste wanorde ontstond.

PETR. JARRICUS, *Thesaur. rerum indic.*, III, 141 sqq.
P. PAULINO a S. BARTHOLOMAEO, *India orient. christ.*, pag. 35.
LA CROZE, *Histoire du christianisme des Indes*, p. 89 sqq.
GERMANN, *Die Kirche der Thomaschristen*, S. 380—429.
MÜLLBAUER, *Gesch. der Kathol. Miss. in O. Ind.* (Münch. 1851) S. 117.
HERZOG, *Real-encyclop.*, X, 287.
HOFSTEDE, *Prijsantw...*, bl. 23, 24.

[1]) Jaargang 1767, Nov., bl. 628.
» 1772, Maart, bl. 356.
HOFSTEDE, *O. Ind. Kerkz.*, II, 65, 66.
Dezelfde, *Antwoord op de prijsvraag...*, bl. 93.

[2]) Dezelfde, *O. Ind. Kerkz.*, II, 155.

Reeds op de helft der 17de eeuw had men zelf in patriâ groot gebrek aan predikanten en proponenten. »Volgens het gesloten vredestractaat van 1648, — zóó schreef de Classis van Amsterdam 15 December van genoemd jaar aan den kerkeraad te Batavia — werden de Meijereijën van 's Hertogenbosch, Breda en Bergen op Zoom, etc. gereformeert en met predikanten voorzien, waardoor een zeer groote menigte van predikanten en proponenten tot deze dienst gevorderd worden, en ons de stoffe te schaarser wordt om U naar behooren met een suffisant getal van predikanten te versorgen." Den 13den April van het volgend jaar deelde dezelfde vergadering aan dezelfde overzeesche broeders mede, dat er »alléen in de Meijerije van den Bosch reeds meer dan vijftig predikanten bereijds waren ingestelt," en dat »zij, die hier (in Nederland) wèl zitten en aangenaam zijn bij hunne gemeenten, niet besluiten konden, op te staen en zoo groote reize aan te vaarden." De Deputatie ad res exteras der classis van Amsterdam wendden zich tot de classis van Steenwijk en Vollenhoven met de vraag, of in die streken niet »eenige Broeders predikanten of proponenten van goede bekwaamheid en getuigenis waren, die zich »genegen en geroerd vonden," om »Christo in de buitenlandsche gewesten zielen te winnen." Zij ontvingen een brief terug, gedagteekend 19/29 Juni 1682, waarin op hun »christelijk verzoek" het volgende geantwoord werd: »Tot ons groot leedwezen kunnen wij nu niet voldoen aan de heilzame begeerte der H. H. Gedeputeerden ad res Indicas, vermits de groote schaarschheid der Proponenten hier te lande. De B. B. Predikanten belangende, is wel aanvrage geschied, maar niemand heeft zich daartoe aangeboden."

En in de 18de eeuw was het met de zaak niet beter gesteld. De Synode van Woerden deed in 1761 tevergeefs voorstellen tot verkrijging van predikanten voor O.-Indië [1]). Op de Zuid-Hollandsche Synode van 1773 verklaarden de afgevaardigden van de classis van Gorinchem: »dat men niet veel gegronde hoop kon koesteren, dat het gebrek aan leeraars in Indië gemakkelijk zou kunnen worden weggenomen, zoolang er geen meer proponenten komen, om de vaderlandsche gemeenten zelve te voorzien." En ook in het laatste kwartaal der vorige eeuw kon de Nederlandsche kerk geen candidaten voor Indië missen [2]).

Toch heeft Indië, niettegenstaande zijn groot en voortdurend

---

[1]) IJPEY en DERMOUT, t. a. p., IV, 102 volg.

[2]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 136—138.

gebrek, nog aan Nederland predikanten geschonken. We willen er vier als voorbeelden noemen.

Cornelius Kuik van Mierop, geboren te Jaffanapatnam op Ceylon, werd in 1704 pred^t. te Houten en 't Goy [1]).

Daniël Hermannus Andreae, Gaji fil., geb. op het eiland *Onrust* bij Batavia, werd als prop^t. in 1721 beroepen tot pred^t. te Blija en Hogebeintum, in Friesland [2]).

Cornelis Oudenhoorn, geboren te Batavia, in Aug. 1700, overleed, ongehuwd, in 1743 als predikant te Klein-Ammers [3]).

Hendrik Christiaan Tiele (Tile, Tiles) geboren in Nederl.-Indië; — pred^t. te Nes op Ameland, later te Watergang; overleden 21 Oct. 1826, oud 74 jaren [4]).

Over het bevorderen tot hoogere kerkelijke bediening schreef, namens de classis van Hoorn, Ds. Florentius Costerus nog twee brieven aan de Classis van Amsterdam, die in het kerkelijk Archief der hoofdstad zijn bewaard gebleven. De eene missive is gedagteekend 2 Nov. 1662, de andere 29 Januari 1663. Beide handelden over het Besluit van Heeren XVII, »voortaan geen bevestigde predikanten naar Indië te zenden, maar alleen Proponenten, om dezen, zoo zij zich wel gedroegen, aldaar tot den kerkendienst te avanceren en als Predikanten te gagiëren." Maar reeds bij resolutie van dezelfde bewindhebbers dd. 6 April 1663, werd bepaald, »dat voortaan de proponenten, die naar Indië zullen vertrekken, eerst in Nederland door oplegging der handen tot predikanten zullen worden gekwalificeerd." Maar hoe kon men, in 's Hemels naam, toch zoo tobben over iets, dat in Nederland ook wel eens plaats vond? Immers, de stadsregeering van Middelburg bevorderde in 1748 den stads-krankbezoeker Hendrik Huisselaar tot proponent, tot hulp voor het Ministerie in den predikdienst [5]).

Het eerst had een dergelijke promotie, en wel met betrekking tot O.-Indië, plaats bij Petrus Bonnus (Pieter Bonnis),

---

[1]) VAN RHENEN, t. a. p., bl. 173.

[2]) COLUMBA en DREAS, t. a. p., bl. 33.

[3]) *Navorscher*, 1867, bl. 220.

[4]) Zie: *Boekz.*, Juli 1780, bl. 93, en *Naamr. van predd.*, 1782 en 1785.

[5]) *Naaml. der predd. v. Middelburg*, (1815), bl. 23. Vooral in vroeger dagen heeft men in Nederland vele ongestudeerde predikanten gehad. (MEINERS, II, 506; TE WATER, t. a. p., bl. 66, 180, 190 v.; NIEUWHOF, t. a. p, bl. 64; SCHOTEL, *Heidelb. Katech.*, bl. 242; *Doopsgez. Bijdr.*, passim).

die 16 Maart 1623 door den kerkeraad van Amsterdam werd geexamineerd en aangenomen als ziekentrooster op een van de schepen, die onder den Admiraal l'Hermite op de onbekende reize zouden gaan. Hij vertrok naar West-Indië, en keerde 1 Jan. 1626 met attestatiën terug. Daarop kreeg hij, toen hij zich weder aanbood, de vergunning om *als proponent* naar *O.-Indië* te mogen varen. In die kwaliteit kwam hij dan ook 4 Febr. 1627 met het schip *Den Briel* te Batavia aan, ging in hetzelfde jaar naar Ternate, en was werkzaam op het eiland Makjan. De kerkeraad van Batavia besloot 18 Oct. 1629 hem tot pred^t. te bevorderen, en 3 Juli 1631 hem op Formosa te plaatsen. Jammer, dat men van hem moest rapporteeren, dat hij »weynich moeyte deed om de tale te leeren."

Maar Pieter Bonnis is niet de eenige krankbezoeker geweest, die tot hooger kerkelijke bediening bevorderd werd. Behalve hem kennen we er nog 35, wier namen we hopen op te geven, met den tijd hunner bevordering, in het Hoofdstuk: *Krankbezoekers.*

Als men die opgaaf raadpleegt, ziet men ook, dat er onder de Indische predikanten vele ongeletterde personen geweest zijn, zooals:

Theunis Claesz of Claessen, van Leijmuijden, bij Woerden.

Pieter Jansz. Basius (Baes), van Koedijk.

Johannes Bakker, Backerus, Bachertus [1]), van Amsterdam gekomen, 1652, — vroeger werkzaam in Brazilië.

Jan Jansz. van der Wee [2]), — enz.

Maar zoowel in Indië als in Nederland was men met die ongestudeerde predikanten lang niet altijd ingenomen. De classis van Enkhuizen opperde op de Synode van Alkmaar in 1638 [3]) ernstig bezwaar tegen het uitzenden van zulke ongeletterde predikanten en proponenten. Ook rees de moeielijke vraag op, hoe men hen later moest beschouwen, als zij in het vaderland terugkwamen?

Uit Indië verzocht men in 1650 geen ongestudeerde personen meer voor predikanten uit te zenden, en nog in 1745 moest de kerkeraad van Batavia aan de Zuid-Hollandsche Synode schrijven: »Dat het zenden van zulke lieden het schadelijkste middel was,

---

[1]) Ook: Backertus, in een Brief van Batavia, dd. 27 Jan. 1653, aan de classis van Amsterdam.

[2]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 95.

[3]) Art. 33.

hetwelk bedacht kon worden, strekkende om het christendom in de gewesten van Indië ten eenenmale te doen vervallen" [1]).

Wij hebben reeds herinnerd, hoe ook de Oost-Indische Compagnie van hare zijde mede wilde werken tot aanmoediging van jongelieden om zich aan den Indischen kerkdienst te wijden. Ze deed dit door subsidiën voor hunne studies. Reeds 27 Febr. 1603 werd besloten twee predikanten voor O.-Indië, bepaaldelijk voor Bantam aan te nemen. De Kamer van Delft kreeg last, hiertoe de noodige stappen te doen. In Maart 1605 bepaalde men vier studenten te laten studeeren, en in Mei 1606 had men reeds iemand gevonden. »Henricus Slatius (volgens contract daarvan gemaakt) zal bij de Kamer van Delft in de studie der Theologie worden gehouden, den tijd van drie jaren, waartoe door de Compagnie betaald zal worden 270 gld. 's jaars; en dat hij gehouden zal zijn na voorz. dry jaren de Comp. in O. I. den tijd van 7 jaren voor pred[t]. te dienen, de eerste 3 jaren voor 300, en de volgende 4 jaren, zoo hij zich wel draagt, voor 400 gl. 's jaars, boven den kost, ingaen zal wanneer de focke tot het uitseijlen van de schepen, daar hij mede varen zal, gevelt zal wezen, met conditie dat hij niet zal mogen genieten van eenige Testamenten, die hem op de reise of aan land bij 't volk zouden mogen werden gemaakt" [2]). En verder *Resol. van XVII*, 2 Sept. 1609, fol. 72: »Alzoo de Kamer van Delft in de studie tot Leijden ten dienste van de compagnie heeft gecontinueert den persoon van Hendr[k]. Slasius van Wee, welkers tijd nu geëxpireerd is, zoo is goedgevonden, dat men hem met deze vloot zal zenden op een van de schepen uit Zeeland om in Indië gebruikt te worden, de Kerk van Christus aldaar te helpen planten, de sacramenten te administreren, en het huwelijk te bevestigen, enz..... De voorn. Slasius zal zich in Indië laten gebruiken tot al zulke plaatsen, waar hem de Gouv.-Gen. naar goeddunken zal bevinden noodig te wezen...." [3]). Zien we wat prof. G. Voetius van hem getuigt: »..... Adde et Henricum Slaetsium, quod ad doctrinam ineptum, monstrose tamen heterodoxum, vitâ et moribus improbum: quem affectantem missionem in Indiam Orientalem Ultrajectini tunc Remonstrantes ad examen admittebant:...." [4]).

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 220.
[2]) Folio 190; 4 Mei 1636; 14e punt van beschrijving.
[3]) *Resol. XVII*, Boek A, 2 Sept. 1609, fol. 72.
[4]) *Polit. eccles.*, II, 65 sq. (Amst. 1669.)

Henricus Slatius, uit Zeeland[1]), 17 jaren oud, werd als student in de letteren ingeschreven aan de Hoogeschool te Leiden 6 Maart 1603[2]); hij werd in 1606 pred^{t}. te Hervelt, in 1613 te Bleiswijk, en is, als samenzweerder tegen Prins Maurits, 5 Mei 1623 te 's Gravenhage onthoofd.

Deze Henricus Slatius nu is, voor zoover we konden nagaan, de *eerste* student geweest, die op kosten der O.-Ind. Compagnie gestudeerd heeft, of voor zijne studiën subsidie van haar heeft gehad. Later hebben nog 14 anderen (zoo niet meer) dat voorrecht genoten. Maar zij die het genoten, moesten zich verbinden voor den Ind. kerkdienst.

Ook heeft men, om in het gebrek aan Indische predikanten te kunnen voorzien, voorgesteld een seminarie op te richten uit het fonds, door Mr. Pieter Mogge van Renesse gelegateerd aan de stad Zierikzee. Deze P. Mogge (geboren in 1690, en overleden te 's-Gravenhage 6 Nov. 1756) bestemde een som van *f* 420,000 tot stichting eener academie binnen genoemde stad, waaraan zes Hoogleeraren zouden verbonden zijn. De drie oudste professoren zouden genieten een jaarwedde van 1800, en de anderen eene van 1400 gld. Doch de Staten van Zeeland heb-

---

[1]) NAGTGLAS, *Zel. ill.*, II, 296.

[2]) *Stud. Alb. der Leidsche Hoogesch.*, bl. 68. Aldaar staat verkeerdelijk Platius, een fout, waarop ik den Heer Dr. Du Rieu opmerkzaam maakte dienzelfden dag, waarop namens de Curatoren der Leidsche Hoogeschool in het *Nieuws v. d. Dag* het verzoek werd gedaan, ontdekte misstellingen in genoemd Album aan dien Heer D. R. op te geven, Maart 1876. In het prachtig afschrift der *Resolutien van Heeren XVII*, op last van wijlen prof. Millies vervaardigd, en door Mevr. de Wed. Millies mij ten gebruike afgestaan, staat herhaaldelijk en standvastig met volkomen duidelijkheid en zekerheid: Slasius, Slatius en niet: Platius; en wijlen de emer. pred^{t}. Dr. Borger te Arnhem, die de levensbeschrijvingen bezat van alle Nederlandsche predikanten sedert de reformatie, antwoordde mij herhaaldelijk op mijne vragen naar dezen Sl., dat een Platius hem onbekend was, dat Zw.Eerw. tevergeefs naar een anderen Henr. Sl. gezocht had, dat ZEerw. alleen den beruchten gevonden had. Nog was er een Daniël Hendrikse Slatius pred^{t}. te Oosterland (cl. Zierikzee), vermoedelijk de vader van dien bekenden. Dit Hendrikse (Hendrikszoon) doet denken aan een Henr. Sl., maar die schijnt onbekend, althans geen pred^{t}. geweest te zijn. Zoo kwam ik tot de gevolgtrekking, dat onze H. S., 1ste alumnus der O.-Ind. Compagnie, dezelfde is geweest, als hij, die onthoofd is ter zake van de bekende samenzwering tegen Prins Maurits.

ben het oprichten der hoogeschool geweigerd. In dat geval, moest, volgens den uitersten wil van den erflater, uit genoemd fonds een Armkinderhuis gebouwd worden; en zoo kon ook dit denkbeeld van een Indisch seminarie niet verwezenlijkt worden [1]).

De beurs van Reguleth diende tot aanmoediging van de studie voor Indische predikanten.

De studiebeurs Reguleth werd opgericht overeenkomstig de bepalingen van het testament van den Heer Mr. David Reguleth, in leven advocaat bij den Hove van Utrecht, waarbij de testateur aan zijn zoon Daniël Albert Reguleth den last gaf, uit zijne nalatenschap af te geven een som van tien duizend gulden, aan een of ander genootschap, hetwelk het bestuur heeft over zekere bijeengebrachte kapitalen, om uit de rente daarvan jongelingen tot predikanten ten dienste der Indische kerken op te leiden en te laten studeeren, en bepaalde dat, bijaldien door de administrateuren van zoodanig genootschap aan het verlangen van den testateur niet zou kunnen gevolg gegeven worden, de administratie over genoemd kapitaal groot *f* 10,000 zou opgedragen worden aan de directeuren der nalatenschap van wijlen den Heer Matthijs Swart in leven krankbezoeker te Amsterdam. Nadat men eerst aan den Raad der Aziatische bezittingen en Etablissementen verzocht had het kapitaal overeenkomstig de testamentaire bepalingen van den Heer Reguleth te aanvaarden en te administreeren, maar op dat verzoek een afwijzend antwoord had ontvangen, werd toen het beheer over dit legaat opgedragen aan de directeuren van de nalatenschap van wijlen den Heer M. Swart [2]). De notulen der eerste vergadering te dezer zake zijn gedateerd 26 Juni 1804.

Een gelijk doel als de beurs van Reguleth had ook het *Fonds*, bekend onder den naam van: *Fournissement voor kerkelijke zaken.* Het was n. l. bestemd om jongelieden in Nederland voor den dienst der Indische kerken te laten studeeren.

In 1802 had het in kas eene som van *f* 12,422 [3]).

---

[1]) HOFSTEDE, *Antwoord op de prijsvraag* . . . , bl. 105.
DE KANTER, *Chronijk van Zierikzee*, 2de uitg., bl. 471 en 472.

[2]) S. was beslist Voetiaan, en geen Coccejaan mocht ooit directeur der beurs zijn.

[3]) BUDDINGH, *Schets* . . . , bl. 42.

Wat aangaat de eer en den rang, die men aan proponenten en predikanten toekende, moeten we het volgende herinneren.

Reeds in Nederland was men er vroegtijdig op bedacht, dat den predikanten in Indië (het land bij uitnemendheid der ambtelijke hierarchie, waar rang en maatschappelijke positie alles beslist) die onderscheiding en die achting ten deel zou vallen, die hun om huns werks wil toekwamen. Reeds in de 17de eeuw verzocht de Synode van N.-Holland in vereeniging met de classis van Amsterdam aan heeren bewindhebbers »dat den leeraars het »behoorlijk respect" mocht »wedervaren" [1]); en laatstgenoemd college (de cl. v. Amst.) drong er in de 18de eeuw nogmaals op aan, dat de Indische predikanten naar de ordre der Compagnie zouden »getrakteerd" worden. (29 Oct. 1727).

We merkten het reeds vroeger op, dat het inkomen dat iemand geniet, in Indië in zekeren zin tot maatstaf kan strekken voor den rang, dien hij bekleedt. Een geacht Indisch leeraar schreef in 1718 aan een vriend in Europa, »dat de predikanten gelijke eer genoten als de Raden van Indië" [2]). Trouwens, een tiental jaren te voren, 23 Aug. 1708, waren aan de Raden van Indië zoodanige emolumenten van huishuur, kostgelden en rantsoen toegelegd, als de permanente predikanten te Batavia genoten. Omtrent den Raad van Justitie was reeds vroeger, 24 April 1668, vastgesteld dat zijne leden zouden zijn »lieden in Regten bedreven, *f* 100 ter maand trekken, en boven de predikanten gaan." Een Koopman genoot in 1652 *f* 60 's maands, een Raad van Indië *f* 350, en het inkomen van Mr. Pieter van Dam, die 19 Sept. van laatstgenoemd jaar tot advocaat van de O.-Ind. Compagnie benoemd was, bedroeg *f* 2000 's jaars.

Valentijn had reeds de opmerking gemaakt, dat een predikant in Indië niet kon vooruitkomen, omdat hij niet in rang kon opklimmen, terwijl andere Bedienden der Compagnie dat wèl konden, en zelfs in de gelegenheid waren rijk te worden. En wat hun huisvrouwen betrof, die kregen ook al geen hooge titels, maar werden eenvoudig *Juffrouw* genoemd, omdat de benaming *Mevrouw* in de 1ste helft der 17de eeuw in Indië nog niet in zwang was. Wèl stond de leeraar hooger dan andere kerkelijke beambten;

---

[1]) *Resol. van XVII*, 16 Oct. 1686.

[2]) *Biblioth. Bremens.*, III, 5, p. 955.

immers, terwijl een voorlezer, krankbezoeker, koster en organist, ieder slechts $3^1/_4$ rijksd. kostgeld 's maands genoten, ontving een predikant $10^3/_8$ rijksd. Ook was in 1649 bepaald, dat de »oudste en ervarenste predikanten te Batavia moesten beroepen worden, opdat die gemeente wèl geregeerd worden en voor anderen een spiegel mocht zijn." In het laatst der vorige eeuw, omstreeks 1790, volgden de rangen in O.-Indië elkander in deze orde op:

Opperkoopman, effectief,
Predikanten,
Opperkoopman, in rang,
Schepenen,
Geheimschrijver,
Fabrik.
de Kooplieden,
de Bazen in het ambachtskwartier [1]) (te Batavia),
de Adjunct van de generale Secretarie,
de eerste administrateurs,
de residenten, enz.
de Onderkooplieden,
de gezworen klerken,
de ordinaire klerken,
de extra ordinaire klerken,
de boekhouders,
de assistenten,
de krankbezoekers, enz. [2]).

Vroeger, in 1729, was de rang der predikanten aldus geregeld: naast de *regeerende* Schepenen, en vóor de *afgegane* Schepenen [3]). De rang, te Amboina aan de leeraars bij begrafenissen te geven, was bepaald 11 Januari 1669. Hun werd toegewezen de plaats onmiddellijk naast den Politieken Raad en deszelfs Geheimschrijver [4]). En (N.B.!) nog geen decennium later (1678) moest het op diezelfde plaats uitdrukkelijk herinnerd worden, dat daar waar permanente predikanten of krankbezoekers waren, men hen »vrij moest laten in de uitoefening hunner bediening." (!)

---

[1]) Het Ambachtskwartier was een groot gebouw, aan de oostzijde van de stad gelegen.

[2]) P. HAACK, *Antwoord* . . ., bl. 121, 122.

[3]) HOFSTEDE, *O. Ind. Kerkz.*, II, 64.

[4]) Dezelfde, t. z. p., bl. 65.

De classis van Amsterdam schreef reeds 10 Dec. 1649 aan den kerkeraad van Batavia, dat het wenschelijk was, dat de predikanten zich voor tien jaren verbonden. In de »Brieven na de buitenlandsche Kerken," 12 Jan. 1654, erkenden ze wèl, dat het moeielijk was, voor dien termijn (oorspronkelijk was het slechts vijf jaren) leeraars te verbinden; maar — het zou toch zeer nuttig zijn. En toen dan ook Josias Spiljardus dispensatie verzocht van die bepaling, bleven de Heeren XVII consequent, en antwoordden 7 April 1655: »dat zij verbintenissen van predikanten voor minder dan tien jaren niet konden toestaan." En daar bleven ze bij: we lezen hetzelfde op 3 Mei 1655. Op het eind der vorige eeuw 1793 had men bij de Luthersche gemeente van Batavia — zeker met het oog op de ongezondheid dier plaats — besloten, dat het een leeraar, als het klimaat ongunstig voor hem bleek, zou vrij staan terug te keeren naar Nederland, en dat hij alsdan erlangen zou:

na	5	jaren	dienst	in	Indië	een	pensioen	van	*f* 400	's jaars;
»	10	»	»	»	»	»	»	»	» 600	»
»	15	»	»	»	»	»	»	»	» 1000	» [1]).

Er waren onder de O.-Ind. proponenten en predikanten niet alleen Europeesche vreemdelingen, Duitschers, Zwitsers, enz., zooals we vroeger opmerkten (Hoofdstuk *Statistiek*), maar ook Oostersche vreemdelingen, inlanders: Amboneezen, Malabaren, Singaleezen, Mixtiezen. Voorzoover dezen op het eiland *Ceylon* waren geboren, opgeleid of werkzaam, werden ze vaak met de bijvoeging *Ceylonensis* aangeduid [2]). Ze hadden vaak ook aan een Nederlandsche hoogeschool gestudeerd. Over sommige bijzonderheden hen betreffende, hun kleeding, enz., spraken we elders. Het volgende vinde hier nog plaats. Bij Resolutie van Heeren XVII dd. 2 Mei 1661 en 14 Sept. 1662 was bepaald, dat de Proponenten op Ceylon, die uit Holland gekomen waren, een traktement zouden genieten van 60 à 70 gld. 's maands, totdat zij het radicaal van predikant bekwamen. Inlandsche proponenten daarentegen kregen eene bezoldiging van slechts 10 rijksd. 's maands. Stond een inlandsch predikant bij een vaste gemeente, dan had hij een salaris van 15 rijksd. per maand. Maar bovendien ontving hij een vrije woning

---

[1]) JUTTING, t. a. p., bl. 104, Noot.
[2]) Zie de *Naamregg. der predd. in de vereen. Provintiën* uit de vorige eeuw.

en, evenals al de andere Bedienden der Compagnie, provisiën in naturâ: boter, wijn, kaas, rijst, olie, varkensvleesch, enz. uit de magazijnen der regeering [1]). Hieronder laat ik een lijst volgen dier inlandsche proponenten en predikanten. Ze is zoo volledig mogelijk. Zooveel doenlijk plaats ik hunne namen naar tijdsorde.

Cornelis Seenen of Senen [2]) (ook Sinnen).

Jacob Pieterszoon.

Jan Pais (Pays), een inlander, te Amboina onthoofd en gevierendeeld, 21 Mei 1653 [3]).

Gabriël de Sylva, Silva, Zilva of Zylva.

Adriaan de Mei of de Mey, uit eene inlandsche moeder te Paleacatte (kust van Coromandel) geboren.

Louis de Mei (de Mey), »een zwarte inlander" (sic).

.... Piciël.

Jan Ignatius.

Jan Philips.

Simon Pereira [4]).

Louis Pieris, een singalees.

Philip Emanuelsz, een inlander (Tamul).

Abraham Pieris.

Philippus de Melho, geboren te Colombo (Ceylon), van Tamulsche afkomst [5]). Zijn eenige zoon, Wilhelmus Philippus Simon de Melho, overleed op negentienjarigen leeftijd te Amsterdam als student in de theologie, ten huize van zijn voogd Pieter Quint, in de Binnen-Bantammerstraat, den 23sten Febr. 1780, en is begraven in de Oude-zijds Kapel aldaar. De vader, een uitstekend godgeleerde, orientalist en dichter, heeft nooit naar Holland willen gaan om te studeeren, en genoot zijne opleiding alleen op het seminarie zijner geboorteplaats. Hij is gehuwd geweest met Magdalena Jurgen Ondaatje, en was daardoor de zwager van den predikant Willem Jurriaan Ondaatje (Ondatie).

---

[1]) MUNNICH, t. a. p., I, 43.
LUDOVICI, t. a. p., introd. not., p. 7.

[2]) WERNDLY, t. a. p., bl. 322.

[3]) BOR, t. a. p., bl. 26, 31, 35, 64, 110, 144, 167—174.
DU BOIS, t. a. p., bl. 145.

[4]) VERBEET, t. a. p., bl. 100.

[5]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 164, 188, 216.
Catalog. Biblioth. MEERMAN, I, 50.
S(IMON) CASIE CHITTY, *The Tamul Plutarch*, (Jaffna, 1859), pag 69—76.
Journal R. Asiat. Soc., New Series, Vol I, Lond. 1864, p. 142.

Simon de Sylva.

Franciscus Jansz, Jansse of Jansze, soms ook Fredericus genoemd. Dezen laatsten naam althans gaf mij de heer De Waldkirch Zieppreeht, emer. predt. te Arnhem, op, die de Acta synodalia van Z.-Holl. geraadpleegd heeft. Hij, Fr. J., was een geboren Tamuler van Ceylon, en heeft te Utrecht gestudeerd (1748 [1]).

Petrus de Sylva.

C. de Melho.

Joh. Jac. Meyer, een mixties, geboren op Ceylon, theol. doct.

Andreas Spoor, een mixties, kweekeling van het seminarie te Colombo, later student te Utrecht en te Leiden [2]).

Hendrik Philips of Philipsz, een Singalees van geboorte, genoot zijne eerste opleiding in het seminarie te Colombo, studeerde later in de theologie te Utrecht [3]); overleden omstreeks 1791.

Willem Jurriaan Ondaatje (Ondatie), een Malabaar [4]).

Bastiaan Jansz.

Don Gabriël.

Don Louis.

Jan Francisco.

Manuël Jurriaan Ondaatje (Ondatie) [5]).

Pasqual de Sylva.

Don Louis de Silva.

---

1) *Hall. Miss. Ber.*, IXer Th., 1772, bl. 1200.
IJPEY, t. a. p., I, 1, 51.

2) HOFSTEDE, t. a. p., II, 41, 42.

3) Niet te Leiden, zooals IJPEY, t. a. p., I, 1, 51, opgeeft.

4) Malabar en Tamul is hetzelfde. Zie over hem en zijn zoon, Peter Philip Jurriaan Quint Ondaatje, Mrs. C. M. DAVIES, *Memorials and Time of P. Ph. J. Quint Ondaatje*, Utrecht 1870, in: »W. W. v. h. Histor. Genootschap te Utrecht;" Nieuwe Serie, N°. 13; en TEN BRINK, *Bellamy*, in het Tijdschr. »Nederland", Jaarg. 1870, N°. 7, bl. 266—268.
De Gids, Sept. 1878, bl. 576 en 583.

5) Quint Ondaatje, als student te Utrecht, de contubernaal van Jacobus Bellamy, op de Lange Nieuwstraat, boven Van Renswoude. (Zie het Tijdschr. *De Gids*, Sept. 1878, bl. 576 en 583). Op de geschilderde borden in de Willemskerk te Batavia leest men zijn naam aldus: Mattheus Jurgen Ondaatje, welke vergissing licht verklaarbaar is, daar ook de naam Mattheus als doopnaam in het geslacht der Ondaatje's voorkomt. (Zie: *Hall. Miss. Nachr.*, 1770, bl. 537 en 539 en 1778, bl. 1168; *Catal. der Maatsch. v. Ned. Letterk.*, II, 431).

Johannes de Sylva[1]).
Manuel Morgappa, een Malabaar, geboren te Colombo.
Bernard Abraham Gissening[2]).
H. C. Philips.
J. D'Melho, } beiden pred[t]. te Jaffanapatnam.
Petro de Melho, }

In vroegere tijden keerden de Indische predikanten doorgaans op jeugdiger leeftijd naar het vaderland terug, dan thans gewoonlijk het geval is. De oorzaak is niet ver te zoeken. Men werd veel jonger dan thans predikant. In het algemeen begon men eerder met de eigenlijke studie van de wetenschap zijner keus en van hetgeen als voorbereiding daarvoor dienen moest. Zoo was het in die dagen veelal gewoonte, dat men reeds als kind begon met het aanleeren der oude talen. Daarbij vertoefden de jongelieden niet zoo lang aan de hoogeschool als thans. Georgius Candidius bleef nog geen twee jaren te Leiden, 19 Dec. 1621 tot 13 Nov. 1623[3]). Maar men werd veel vroeger student. Valentijn was slechts 16 jaren oud, toen hij 20 Febr. 1682 als zoodanig te Leiden werd ingeschreven[4]). Petrus Bierman werd student op zijn 15de jaar. In het *Studenten-Album der Franeker Academie* vond ik een voorbeeld van iemand, die op zijn 12de jaar reeds student werd[5]). Phil. Baldaeus was 16 jaren, toen hij zich te Groningen liet inschrijven[6]). Wèl bezochten de studenten soms

---

[1]) Personen van dien naam vond ik nog te Point-de-Gale (Ceylon) bij mijn eerste verblijf aldaar in 1865, toen ik er eene week vertoefde.

[2]) Giffening of Giffering (ook Giffenig in het *Naamboekje der hoge Ind. Reg.*, 1803, bl. 104).

[3]) We moeten hierbij evenwel opmerken, dat C. hoogst waarschijnlijk reeds in Duitschland een deel zijner studiën had volbracht. Twee redenen maken dit waarschijnlijk:

1°. zijn leeftijd; hij was 24 jaren oud, toen hij te Leiden kwam studeeren;

2°. hij was verdreven uit zijn vaderland, zeker als student, deelnemende aan hetgeen toen voor oproerig gehouden werd.

[4]) Het *Album der Leidsche Hoogeschool*, bl. 650, geeft verkeerdelijk op 20 jaren.

[5]) Johannes Bulaeus, later pred[t]. te Moskou, werd op zijn 9de jaar, Jac. Bontius, de latere geneesheer van Batavia, op zijn 12de student, beiden te Leiden. (Zie: *Natuurk. Tijdschr., v. Ned. Ind.*, XXX, 296).

[6]) Cornelius Geesdorp was nog maar 18 jaren, toen hij zich aanbood voor pred[t]. in Indië. Men »vond hem dan ook nog wat jong."

meer dan éene universiteit [1]), maar ze waren ook des te eer proponent. De voorbereidende kundigheden vereischten niet zooveel tijd als tegenwoordig. Daarbij verbond men zich tot den Indischen dienst slechts voor eenige jaren, en keerde jong naar Europa terug, om in het vaderland een nieuwe loopbaan te beginnen [2]).

---

[1]) Daarvan zijn ook onder de O.-Ind. predikanten vele voorbeelden. Aan de beide akademies, van Leiden en van Utrecht, studeerden:

Hermannus Buschhof,
Anthonius Stamperius,
Guilielmus Brakel,
Henricus Wallius,
Andr. Spoor,
François Caron,
Simon de Buck,
Isaäc Huysman,
Aäron Dias de Fonseca.

Aan die van Leiden en Groningen studeerden de volgenden:

Justus Heurnius,
Laurens Persant,
Phil. Baldaeus,
Hermannus van Loon,
Josua van Iperen,
Gerardus Lambertus Keller,
B. J. A. Coenders van Helpen.

Behalve aan de Friesche hoogeschool studeerden de zes volgende Indische predikanten ook nog aan een tweede akademie:

Nicolaas Livius	te	Groningen	en	te	Franeker;
Abraham Parent	»	Franeker	»	»	Harderwijk;
Anthony van Brummen	»	Harderwijk	»	»	Franeker;
Johan Lodewijk Keller	»	Franeker	»	»	Leiden;
Hebelius Potter	»	»	»	»	Groningen;
Joh. Sim. (W.) Thed. Clüver	»	Groningen	»	»	Franeker.

Gerardus Verbeet	studeerde	te Leiden	en	te	Lingen *);
Henr. à Laer (v. Laar, v. Laren)	»	» Harderwijk	»	»	Utrecht;
Petrus Bierman	»	» Groningen	»	»	Harderwijk;
Johannes Marens	»	» Leiden	»	»	»
Johannes Ruyterus	»	» Utrecht	»	»	Bremen;
J. Ph. Büttelius	»	» Bremen	»	»	Groningen;

Thom. Alb. Tieleman studeerde eveneens aan een Nederlandsche hoogeschool en vervolgens aan een in Duitschland.

[2]) *Algemeene Konst- en Letterbode*, 1861, bl. 175.

*) BUSKEN HUET, *Literar. Fantasien*, Nieuwe Reeks, I, 138. Dezelfde, *Nation. Vertoog*, I, 186.

Zoo was Baldaeus nog maar 33 jaren, toen hij repatriëerde [1]). Prof. Veth noemt nog als voorbeelden derzelfde gewoonte van die dagen: Robert Junius en Abraham Rogerius [2]).

En velen dier mannen zochten en vonden in het vaderland een nieuwe standplaats, en kregen er soms een zeer aanzienlijke en aangename.

Philippus Pieterszoon, van Delft, door velen ten onrechte gehouden voor den eersten Hollandschen predt. in O.-Indië (zie Hoofdstuk *Statistiek*), werd in 1605 predt. te Lexmond en Lakeveld, in 1608 te 't Woud bij Delft en is aldaar overleden 16 Maart 1616 [3]).

Johannnes Heemstede werd opnieuw predt. te Rhoon en Pijndrecht.

Justus Heurnius te Wijk bij Duurstede [4]).

Abraham de Roy, te Woubrugge, te Zutphen en te Amsterdam [5]).

Wilhelmus Holthenius te Terwolde en te Eede [6]).

Robertus Junius te Delft en te Amsterdam [5]).

Antonius Hilarius te Elburg [6]).

Abraham Fierens te Haamstede, 23 Mei 1655.

Simon van Breen te Beverwijk [7]).

Daniël Gravius te Veere en te Middelburg [8]).

Daniël Brouërius te Geertruidenberg [9]).

Philippus Baldaeus te Geervliet, 19 Mei 1669 [10]).

Abraham de Leonardis [11]) te Dordrecht, 24 Sept. 1673.

---

[1]) Johannes Wilhelmus Loyaal was 35, en Henricus Dreijer 34 jaren oud, toen ze naar Europa terugkeerden.

[2]) *De Gids*, Mei 1867, bl. 224. Maar Rogerius is niet meer in Holland predt. geweest. Hij woonde te Gouda tot zijn dood in 1649.

[3]) *2e Schipvaert der Holl. naar O. I.*, in: »Begin en Voortgang der O. Ind. Comp., (Amst. 1646).

[4]) V. RHENEN, t. a. p., bl. 160.

[5]) WAGENAAR, *Beschr. v. Amst.* Dl. III, 26, bl. 144.
Het passieboekje van Delft, (1862), bl. 53.
Biblioth. Bremens., II, 1, 158.

[6]) DE JONGH, t. a. p., bl. 82, 257, 263, 264.

[7]) VEERIS, t. a. p., bl. 31, 78, 83, 84.

[8]) NAGTGLAS, *De Kerker. v. Midd.*, bl. 42.

[9]) SOERMANS, t. a. p., bl. 6, 112, 88.
VAN NUYSSENBURG, *Beschr. v. Geertruidenberg*, bl. 194.

[10]) *De Gids*, Mei 1867, bl. 226.

[11]) SCHOTEL, *Kerkel. Dordr.*, II, 5, 6, 7 en 777.

Rudolph à Varick te Hem (N.-Holland), en in Nieuw-Nederland (N.-Amerika).

François Caron te Lexmond [1]).

Lucas Bosch ab Osch te Wieringerwaard [2]) en Noordeloos.

Mattheus Hek te Bunnik [3]).

Petrus Bierman te Herwijnen, 2den Pinksterdag 1704 [4]).

Hendrik Willem Gordon te Vianen [1]).

Petrus Kalden te Thamen a/d Amstel [5]).

Johannes Marens te Zeist, 30 Oct. 1712 [5]).

Johan Willem Marinus te Beest, 22 Sept. 1743.

Isaäc Vedder te Achlum bij Franeker [6]).

Jacob Casper Metzlar te Beusichem, Klundert en Aduard [7]).

Hotzeus Petrus van Huizum [8]) te Altforst c. a., en Dantumawoude c. a.

Hendrik Christaan Tiele te Nes op Ameland, en te Watergang.

Leonard Vrede Legou te Helvoirt c. a. (cl. 's Bosch).

Hermanus Haiko Van der Veen, vroeger predt. te Banda, stond, nadat hij gerepatriëerd was, 1 April 1766 op de nominatie te Sellingen (cl. Oldambt en Westerwoldingerland) [6]), enz.

Nog eenige bijzonderheden willen we vermelden, die ons niet onbelangrijk toeschijnen en bij dit hoofdstuk behooren.

Reeds hebben we herinnerd, dat eens een beroemd en geacht hoogleeraar, de geleerde en vrome Christianus Schotanus, doctor en professor der theologie te Franeker, die ook zeer bedreven was in Oostersche talen, het plan heeft gehad als evangelieprediker naar O.-Indië te gaan en van dit zijn voornemen deed blijken in Dec. 1650 [9]). Maar dat een der vroegere Indische

---

1) BRANS, *Kerk. reg.*, bl. 80.
V. D. CHIJS, *Inventaris* . . . , bl. 302

2) Toen een nieuwe gemeente; Sept. 1683. nl. Wieringerwaard.

3) V. RHENEN, t. a. p., bl. 165, 166.

4) DE JONGH, t. a. p., 158, 328, 136, 151, 330, 331.

5) *Geheym-schrijver* . . . , bl. 337, 185.

6) VERBEET, t. a. p., bl. 101, 35.
(KEPPEL), *Naamrol* . . . , bl. 188.

7) BRANS, t. a. p., bl. 162.
METZLAR, *Autobiogr.*, passim.

8) *Nederl. Jaarboeken*, Mei 1789, bl. 652.

9) BALDAEUS, *Afgodeijre der Heijdenen*, bl. 138.

predikanten, nà zijn verblijf in de tropen, tot hoogleeraar benoemd werd, vermeldden we nog niet. Georg Henric Werndly, tijdelijk in Nederland om den Maleischen bijbel aldaar te laten drukken, en reeds op het punt naar Java terug te keeren, werd tot hoogleeraar in de Oostersche talen te Lingen gekozen. Hij nam die benoeming aan en aanvaardde zijn ambt 17 Dec. 1737 met de volgende redevoering: »Oratio inauguralis de Linguarum orientalium et Indicarum cognitione necessaria theologo ad Indos profecturo, habita Lingae a. d. 17 Dec. 1737;" gedrukt te Amsterdam bij Wetstein, 1738 [1]. Weinige jaren later kwam dezelfde Werndly in aanmerking voor het professoraat te Harderwijk. Op Josua van Iperen, die later naar Indië ging en te Batavia overleden is, liet men aan twee vaderlandsche hoogescholen het oog vallen, toen er eene plaats open was voor hoogleeraar: te Franeker stond hij 3 Mei 1752 en te Harderwijk in 1765 op de voordracht [2]. Het professoraat van den RIDDER Johannes Theodorus Ross, predikant te Batavia, was slechts titulair en honorair, gelijk er in die dagen ook verscheidene in Nederland waren, te Rotterdam, 's Bosch, Maastricht, Middelburg, Breda enz. [3].

Vele geleerden, en misschien ook andere mannen, hadden in vroeger dagen de gewoonte zich een levensspreuk te kiezen. Zulken waren er ook onder de Indische predikanten. De zinspreuk van Constantinus Citharaeus was: »*scientia et conscientia*"; die van Robertus Junius: »*ora et labora*"; die van Henricus Duysendpond: »*houd deugd en pligten*" [4].

Van vele Indische leeraars bestaan portretten:
van Robertus Junius niet minder dan elf [5];
» Daniël Gravius één, van Blijhof, op 57jarigen leeftijd [6];

---

1) *Tempe Helvetica*, IV, 617, 618. Nederland heeft herhaaldelijk professoren geschonken aan het buitenland, meermalen aan Lingen, eens aan Erlangen. (V. ALPHEN, passim).

2) *Verh. Bat. Genootsch.*, II (1781), Voorber., bl. 20.
BOUMAN, *De Geldersche hoogesch.*, II, 149; 315 Noot.

3) ROORDA VAN EYSINGA, *Reizen* . . . , I, B, 172; II, 260.
BUDDINGH, *Schets*, bl. 41.

4) VAN RAPPARD, *Ernst Brink*, bl. 84 Noot.
DUYSENDPOND, *Zegen- en Afscheydtswensch*. bl. 3 en 6.

5) FRED. MULLER, *Katal. v. portr.*, bl. 58, 135, 136.

6) KRAMM, *Holl. en Vlaamsche schilders* . . . , IV, 1176.

van Philippus Baldaeus twee, van Blootelingh; het eene hem voorstellende op 38jarigen leeftijd [1]);
van François Valentijn drie, één vóór zijn groot werk: *Oud en Nieuw O.-Indië;* 58 jaren oud, van Houbraken;
van Wilhelmus Hoogerwaart, 35 jaren oud [2]);
» Josua van Iperen, van Pothoven [3]).

Van sommige predikanten vinden we opzettelijk en uitdrukkelijk vermeld, dat ze *Emeritus* werden verklaard en hun maandgelden behielden, omtrent anderen eenvoudig, dat ze ontslagen werden, hun »verlossing" kregen, zooals van Simon Kat. Van Henricus de Grave, te Makasser, heet het: emeritus geworden salvo honore et stipendio, (»met alle honneur; qualiteit en gage ontslagen"); Augustinus Thornton, de jongere, steeds zwak en ziek en aan lijdende toevallen, die zijne spraak belemmerden, werd door gunst van heeren bewindhebbers en van de regeering te Batavia emeritus, met behoud van zijn jaarlijksche gage. Bernhardus Koop à Groen, zoon van den Amsterdamschen pred^t. Samuel C. à G. [4]), die te Malakka, te Paleacatte en te Batavia gestaan had, genoot maar één of twee jaar van zijn emeritaat. Hij leed aan verlamming en podagra. Hij is overleden 12 Mei 1706. Johan Adriaan Wasmuth, Portugeesch pred^r. in de hoofdstad van Ned. Indië, had langer genoegen van zijn rust; ook Philippus de Melho, op Ceylon, n.l. 9 jaren: emeritus 1781, gestorven 10 Aug. 1790. Dr. Joh. Jac. Meijer wordt in het *Leidsch Studenten-Album*, waarin hij zich, nà zijne terugkomst in Nederland, 16 April 1777, opnieuw als student liet inschrijven, *emerit. pred^t.* genoemd. Dit is minder juist [5]). Hij was door den kerkeraad van Batavia gesus-

---

[1]) *De Gids*, Mei 1867, bl. 228.

[2]) Voor zijn *Afscheids-reden van Batavia*, ('s Grav. 1732).

[3]) Voor het 1ste Dl. zijner *Historie v. h. Psalmgezang*, (Amst. 1775, 2 dln.). Zijn »fac-simile," zie: *Gedenkboek van de Feestviering van het 1ste eeuwfeest v. h. Bat. Genootsch. v. Kunsten en Wetenschappen*, bl. 13, 41 noot, 42, 43 bl. XVIII.

[4]) WAGENAAR, t. a. p., Dl. III, B. 2, blz. 144.

[5]) Zoo is ook Abraham Scheurkogel ten onrechte meermalen »gewezen O.-Ind. pred^t." genoemd. Hij had het praeparatoir-examen gedaan, maar niet het peremptoire, werd uitgezonden als katechiseermeester en krankbezoeker, en is onder den titel van »vast proponent" werkzaam geweest bij de Maleische gemeente te Batavia. Toen hij later in Nederland

pendeerd. Een betreurenswaardig en afkeurenswaardig voorval had daartoe aanleiding gegeven; en Meijer vertrok van Batavia zelfs zonder eene afscheidspredikatie te houden. Ook Abraham Fierens is in Juni 1650 van Batavia naar Nederland vertrokken zonder afscheid te prediken. De reden daarvan is ons evenwel geheel onbekend [1]).

Die gewoonte, zich na terugkomst in het vaderland opnieuw als student aan de akademie te laten inschrijven (recenseeren), was in de 17de en 18de eeuw vrij algemeen in zwang. Ook onder vaderlandsche leeraars, die nooit in Indië geweest waren, vinden we daarvan voorbeelden. Johannes Backhusius of Backhuysius, emer. predt. te Krimpen, liet het zich doen te Leiden op denzelfden dag met zijn zoon Titus, 6 April 1650. Aan die inschrijving waren privilegiën verbonden, o. a te Leiden: vrijdom van accijns van bier en wijn [2]). Van de O.-Ind. predikanten, die dit gebruik volgden, vonden we genoemd:

Constantinus Citharaeus, 2 Oct. 1629.

Abraham de Roi, 26 Juli 1634, oud 30 jaar.

Wilhelmus Holthenius, 52 jaren oud, met zijn zoon, evenzoo geheeten, 20 jaren oud, beiden in Gelderland geboren, op denzelfden dag, 29 Nov. 1656.

Florentius van den Berg, 53 jaren oud, 7 Mei 1695.

Johan Wilhelm Loyaal, 23 Juli 1728.

Äăron Dias de Fonseca, 42 jaren oud, 7 Maart 1730.

Johan Hendrik Heydeggers, 26 April 1745, oud 60 jaar.

Cornelius Coetsier, 53 jaren oud, in 1763, allen te Leiden.

---

predikant wilde worden, werd door de synode een nieuw examen van hem geëischt. (*Lijst der predikbeurten bij de Herv. Gem. te Amst.*, 11 Nov. 1855; *De Locomotief*, 23 Juni 1869; BUDDINGH, *Schets*, bl. 46; *Handel. der Synode*, 1848—1858, Bijl.).

[1]) (KEPPEL), *Naamrol* . . . , bl. 70.

HUNNIUS, t. a. p., bl. 404.

SUNDERMAN, t. a. p., bl. 44.

HAVART, t. a. p., I, 132, 133.

VERBEET, t. a. p., bl. 100.

HOFSTEDE, t. a. p., I, 164, 188, 216.

METZLAR, t. a. p., I, 154.

BRUMUND, t. a. p., bl. 186.

NEURDENBURG, t. a. p., bl. 78.

[2]) JONCKBLOED, t. a. p., bl. 52.

Tijdschr. *Nederland*, 1881, N⁰. 1, bl. 95, 96.

Eigen Haard, 1881, Aflev. 48, bl. 432 Noot.

Reeds hebben we in herinnering gebracht, dat er onder de vroegere O.-Ind. predikanten gewezen, onderwijzers, docenten aan Latijnsche scholen, enz. werden gevonden. Ook voormalige militairen zijn leeraars in Indië geworden [1]). We hopen later te vermelden (hoofdst. VII) de krankbezoekers of ziekentroosters, die bevorderd zijn tot hoogere kerkelijke bediening, en wier getal vrij aanzienlijk was (meer dan 30). Thans brengen we een ander punt onder de aandacht, waardoor tevens het vermoeden gewettigd wordt, dat zeer velen een zorgvuldige, beschaafde, wetenschappelijke opvoeding in hunne jeugd hadden genoten — hun afkomst n.l., hunne familie. De uitstekende Justus Heurnius was de zoon van een vermaard Leidsch hoogleeraar in de medicijnen, de vader der beide Wachsmuth's was professor in de rechten te Lingen, enz.

Het zal niemand bevreemden, dat onder de Indische evangeliepredikers een menigte predikantszonen zijn geweest. Koop à Groen was de zoon van den Amsterdamschen leeraar van dien naam. De Columba's waren uit een Friesch gezin, waarvan vier zoons predikant werden. Ja, soms — de Naamregisters der predd. in de 17 provinciën, die van 1716 af bestaan, kunnen het getuigen — scheen het ambt erfelijk in de familie; Johannes Boekenberg was een predikantszoon, wiens »voorouders reeds bijna sinds de reformatie predikanten waren geweest" [2]).

---

[1]) Zooals: Carel Agricola;
Carolus de la Dossa (*Dagr. v. h. Kasteel Batavia*);
Lopke, en
Pieter van der Meersch, die uitkwam als 2de scheeps-(chirurgijn.
HOFSTEDE, t. a. p., I, 92, 194, 224.
HAVART, t. a. p., I, 132.
JUTTING, t. a. p., bl. 97 sq.
TIDEMAN, t. a. p., bl. 250, 264, 374.
BRUMUND, t. a. p., bl. 120.

[2]) *Brief van de cl. v. Amst. aan den Kerkenr. v. Bat.*, 19 Dec. 1712, bl. 114, (collectie Beijers).
VERBEET, t. a. p, bl. 8, 13, 99.
(KEPPEL), t a. p., bl. 40.
ENGELSMA, t. a. p, bl. 151.
COLUMBA en DREAS, t. a. p., bl. 10, 144.
HOFSTEDE, *Antwoord* ..., Voorrede, bl. XI en XVI.
NEURDENBURG, t. a. p., bl. 131.
De heer Van Alphen noemt een vaderlandsch dorp, waar achtereenvolgens vader, zoon, kleinzoon en achterkleinzoon, allen eender genaamd, pred[t]. zijn geweest (t. a. p., bl. 369).

En welke was nu de loop der zaken, hoe ging alles in zijn werk, wanneer iemand voor Indië beroepen wilde worden? Het droeg zich nagenoeg op de volgende wijs toe.

Een student of theologiae candidaat, die gaarne naar Indië wilde gaan, begon met zijn wensch bekend te maken bij de classe, doorgaans van die stad, waar een der *Hoofdkamers* [1]) van de Compagnie gevestigd was, dus meestal te Amsterdam of te Middelburg. Waren zijne studiën nog niet voltooid, dan verzocht hij niet zelden tegelijkertijd van de bewindhebbers ondersteuning daarvoor. In den regel bracht de candidaat getuigschriften mede van de hoogeschool, waar hij gestudeerd had of nog studeerde, of van den kerkeraad der plaats zijner inwoning, soms van beide. De Deputati informeerden alsdan naar de kennis, de talenten en het levensgedrag van den sollicitant, en noodigden dezen tegelijkertijd uit, zijne predikgaven te laten hooren. Deze proefpredikatiën, voor de classis gehouden, werden niet zelden herhaald, ja, wel eens tot 5 en 7 malen toe, vooral dan, wanneer de candidaat de eerste maal of malen niet veel genoegen had gegeven. In den regel vonden we in de Acta der classis van Amsterdam den tekst genoemd, waarover gepreêkt was.

Daarna volgde een examen, gelijkstaande met het peremptoire voor gewone proponenten, af te nemen door een der Deputati, in tegenwoordigheid der classe. Eenigen tijd, gewoonlijk een paar weken van te voren, werd den examinandus een tekst opgegeven, dien hij bij die gelegenheid moest exegetiseeren. Ook dien tekst vonden we vaak vermeld.

Was de sollicitant reeds gevestigd predikant in een vaderlandsche gemeente geweest, dit bracht in het bovengenoemde slechts geringe wijziging. Het bedoelde examen verviel dan. Was alles, proefpreek, examen, informatiën, naar wensch uitgevallen, dan droeg de classis den candidaat voor, de bewindhebbers deden het beroep, en eene der Kamers van de Compagnie werd aangewezen om de zaak verder administratief en finantiëel te behandelen. Had de gemeente of de classis, waar de beroepene vandaan kwam, onkosten gemaakt, dan werden deze op last van Heeren XVII

---

[1]) Deze benaming voor de kamers van Amsterdam en Middelburg vonden we het eerst bij Arnoldus Montanus (*Gesantschappen aen de Kaiseren van Japan*, Amst. 1669, bl. 20). Zij werden »Hoofdkamers" genoemd, omdat Amsterdam 8, Middelburg 4, de andere steden slechts 1 of 2 leden afvaardigden naar de vergadering van XVII.

vergoed, zooals in het geval met Ds. Jacobus Rogerius, pred[t]. te Steenwijk in Nov. 1649, toen de classis van Vollenhoven de gemaakte kosten, ten bedrage van 45 gld., terugvroeg [1]).

Van verlof buiten Nederlandsch-Indië zijn mij uit vroeger dagen niet vele voorbeelden bekend; het was ook minder noodig. In den eersten tijd verbonden de predikanten zich maar voor vijf jaren, verlieten doorgaans Indië voorgoed, maar gingen dan soms in 't vaderland een nieuw verband aan. Toch is mij één voorbeeld bekend van iemand, die van den Gouverneur-Generaal de vergunning erlangde om »ter bezorging van eenige pressante huiselijke affairens een reis naar Nederland te mogen doen." Het was Engelbert François le Boucq [2]), pred[t]. bij de Portugeesche gemeente van Batavia. Den 15[den] Aug. 1731 werd hem zijn verlof naar Europa verleend, en in het volgende jaar werd hem in 't vaderland toegestaan om voor rekening van de Kamer van Zeeland weer naar Java terug te keeren. Zijn huisvrouw, Susanna de Roo, was te Batavia gebleven. Zij overleed aldaar in Febr. 1745. Le Boucq heeft op de hoofdplaats van Nederl.-Indië gestaan van 1729 tot aan zijn dood, die in 1748 voorviel [3]).

Ook van binnenlandsch verlof zijn ons weinig voorbeelden bekend; één van een predikant, wien vergund werd naar Batavia te gaan om daar te trouwen. Het was Jacobus Rhijnsdijk, van Banda-Lonthoir in Sept. 1671. Later kreeg deze zelfde pred[t]. nog eens binnenlandsch verlof wegens ziekte [4]). Hij mocht toen gaan »overal in de gansche Landvoogdij (Banda), daar het hem ter herkrijging van zijn gezondheid best dacht." Aan Paulus Sebastiaan Erkenswijk, pred[t]. te Batavia, werd 26 Nov. 1754 een binnenlandsch verlof verleend voor den tijd van zeven maanden naar Makasser, waar hij vroeger gestaan had »ter vereevening zijner zaaken" [5]). Op welke voorwaarden zoodanig verlof

---

[1]) Hun brief aan de classis van Amsterdam berust nog in het kerkelijk Archief der hoofdstad.

HUNNIUS, t. a. p., bl. 403.

MOONEN, t. a. p., bl. 81.

[2]) BERG, *De réfugés in de Ned.*, bl. 52, Noot.

[3]) *Bataviase Nouvelles*, p. 45.

STAVORINUS, t. a. p., II, 139.

[4]) VALENTIJN, *Deure* . . . , bl. 112.

BUDDINGH, *Reizen* . . . , III, 293.

[5]) *Realia*, II, 104.

werd verleend, of de betrokken persoon daarbij zijn volle gage behield, dan wel slechts een gedeelte van zijn traktement; wie den overtocht betaalde, enz., dit alles bleef mij onbekend.

Velen van hen, die later O.-Ind. pred[t]. werden, hebben zich reeds als jongeling aan de hoogeschool onderscheiden boven hunne medestudenten, door zulke letteroefeningen en wedstrijden, als toen in zwang waren en waardoor hun gelukkige aanleg of bijzondere ijver aan het licht kwam. Het verdedigen van betwistbare stellingen en het houden van geleerde disputationes was in de beide vorige eeuwen aan onze academies onder de studenten in gebruik [1]), en werd door de hoogleeraren en anderen aangemoedigd. Daniël Gravius verdedigde als student te Leiden, onder den Hoogleeraar Ludov. De Dieu, 22 Juni 1638, eene wijsgeerige *Disputatio ethica, de causa efficiente virtutis moralis.* Ze is gedrukt te Leiden, in 4° [2]).
Jacobus Clavius voerde als stud[t]. te Utrecht, 9 Dec. 1648, onder prof. G. Voetius, een openbaar dispuut [3]). Simon de Buck verdedigde te Utrecht den 9[den] Oct. 1658 een proefschrift: *De commentariis Rabbinorum* (de Peruschim) [4]). Hetzelfde deed op dezelfde plaats, 1 Dec. 1660: *De Festo Expiationis, Purim et Encoeniorum,* Isaäc Huisman.
Herbertus de Jager, alumnus der O.-Ind. Compagnie, verdedigde, 30 Sept. 1661 te Leiden, stellingen, en droeg deze op aan Heeren XVII [5]). De vergadering van bewindhebbers vereerde hem daarvoor 50 guldens. Louis de Mei, die in Nederland op kosten der O.-Ind. Compagnie studeerde, bood tweemalen aan de Heeren Meesters zijne theses aan: den eersten keer, 18 Oct. 1686, die *De divina creatione*; den tweeden keer, 3 Sept. 1687, zijn thesis *De Deo uno et unico.* Telkens werd hij door Heeren XVII vereerd met honderd gulden tot aankoop van boeken en tien ducatons

---

[1]) Te Leiden reeds van 1587 af. (*W. W. van de Maatsch. van Ned. Letterk. te Leiden,* N. R., VII, (1852), I, bl. 90 Noot).

[2]) Onder de *Disputt. ab alumnis fundationis Halletianae defens.*, (in de Bibl. van Jonkvr. Van der Muelen, te Utrecht).

[3]) VOETIUS, *Disputt. select. theolog.*, Pars V, Ultraj. 1669, pag. 661.

[4]) CARON, *Maleische predikatien,* Opdragt.

LEUSDEN, *Philologus Hebraeo-mixtus,* Ed. 4*a* Basil. 1739, p. 128—138, 301—307.

[5]) Herb. de Jager was toen nog student in de theologie te Leiden en bestemd voor predikant in O.-Indië; in 1662 evenwel ging hij in dienst der Compagnie als Onderkoopman derwaarts. (M. B. VALENTINI, *Museum Museorum,* Frankf. a/M., 1704, p. 463 en 3e stuk, bl. 103).

speelgeld [1]). Twee jaren later verdedigde als student in de theologie te Leiden Augustinus Thornton, de jongere, aldaar in het openbaar zijn stellingen: *De natura et origine religionis*, en werd daarvoor beloond met eene vereering van honderd guldens [2]). Sigisbertus Abrahamsen Bronsveld studeerde te Leiden en verdedigde aldaar, 29 Juni 1746, in het openbaar eene »Disputatio philologico-theologica": *De imputatione peccati adamitici immediata ex loco Paulino Rom.* V : 12 *demonstrata*, quam sub praes. Alb. Schultens publico examini submittit. (Lugd. Bat. 1764). Ook bestaat van hem: *De procuranda Indorum salute* [3]). Johannes Jacobus Meijer verdedigde als student te Leiden in het openbaar, 11 Mei 1754, van 's morgens 9 tot 11 uren, in de groote gehoorzaal der Akademie, onder Prof. B. de Moor, zijn specimen: Disputatio theologica Quinta et sexta: *De Baptismo Christianorum sacro* [4]). Te Leiden verdedigde Josua van Iperen als student, 22 Mei 1748, eene Disputatio: *De descensu Christi ad Inferos.* Te Groningen had hij in 1747 tot onderwerp van zijn proefschrift: *De practico ceremoniarum sub veteri Testamento usu.* Te Leiden verdedigde hij, 29 Juni 1748, een dissertatie: *De animis sub altari* [5]).

Het zal niemand verwonderen, dat uitstekende leerlingen door hun leermeesters werden aanbevolen. Zoo kan het ook hier niet

---

[1]) BUDDINGH, *Schets*, bl. 15.

[2]) SUNDERMAN, *Geschriften* . . . , bl. 44.

Catal. FRED. MULLER EN C°., 1882, bl. 8, N°. 95. Te Groningen hadden eens 117 zulke openbare disputen plaats in 2 jaren. Toen werd bepaald, dat ze slechts eens in de 14 dagen zouden gehouden worden. Daar was de belooning: telkens een goudgulden (JONCKBLOET, t. a. p., bl. 59 Noot).

[3]) IJPEY, t. a. p., I, I, bl. 51.

Catal. Bibl. D. C. en J. J. VAN VOORST, (Amst. 1859), bl. 313, N°. 391 en 393.

FRED. MULLER, 2*e Katal. voor Indie*, p. 3 en 22.

Dezelfde, *Katal. dissertt. theolog.*, (Amst. 1867), p. 1, N°. 14.

[4]) *Tijdschr. v. Ned. Ind.*, 2e Jaarg. (1839), 2, bl. 39 volg.

[5]) WACHTER, *Lijk- en lofrede op J. van Iperen*, Amst. 1781.

Catal. Bibl. S. GROENEWOUD.

WITSEN GEIJSBEEK, *Biogr. auth. crit. wdb.*, III, 487 volgg.

Catal. des livres de Mr. J. H. OOSTERDIJK, (Leide, Oct. 1862), bl. 40, N°. 1337.

Vaderl. kerkgesch. in taf., 29e taf., bl. 568, volgg.

Catal. C. H. ENSCHEDÉ, Dec. 1867, bl. 98, N°. 812.

V. D. CHIJS, *Ind. bibliogr.*, bl. 23.

bevreemden, dat de Utrechtsche hoogleeraren Carolus de Maetius en Gijsbertus Voetius dit deden. En ze deden het krachtig en nadrukkelijk. De eerste recommandeerde zeer sterk Johannes Costerus, predt. aan de Meern, bij gelegenheid van zijne benoeming voor Indië, en evenzeer Guilielmus Brakel, proponent in de classis van Gorinchem, toen deze verzocht naar O.-Indië te mogen gaan. De tweede, prof. Voetius, beval zeer sterk aan Henricus Hartong en Frederik Gueynier [1]).

Velen der Oost-Indische predikanten hadden ook nog in andere wetenschappen behalve de godgeleerdheid gestudeerd, zooals in de medicijnen Justus Heurnius, terwijl daarin gepromoveerd waren Melchior Leidekker, Fredericus Gobius, Gajus André en Johannes Marens [2]). Drie meesters in de rechten waren er onder hen: Johannes Sterthemius, Engelbert François le Boucq en Johannes Wagardus.

Met de studie dier wetenschappen, die behooren tot de faculteit der wis- en natuurkunde, hadden zes hunner zich beziggehouden: Daniël Gravius en Anthonij van Brummen, terwijl Constantinus Citharaeus, Sixtus à Buma, Josua van Iperen [3]) en Johannes Lambertus Hofman daarin gegradueerd waren. In de letteren hadden Petrus Boterkooper en Nicolaas Riemersma gestudeerd, beiden te Franeker; Herbert de Jager kende de oude en hedendaagsche Oostersche talen zeer grondig en verstond vooral het Sanskriet »ongemeen wèl." De »weêrgalooze kennis, die Petrus van der Vorm bezat van de Hebreeuwsche en andere Oostersche talen, maakte dezen onsterfelijk en schonk hem den bijnaam van

---

[1]) BOR, t. a. p., bl. 240.
WERNDLY, t. a. p., bl. 255, 289—293, 302, 323, 327.
Geheym-schrijver . . . , bl. 201.
HOFSTEDE, t. a. p , II, 104.
ADELUNG, t. a. p., I, 103.

[2]) Daarvan waren ook vele voorbeelden in Nederland, vooral bij de Mennonieten. (*Doopsgez. Bijdr.*, passim).

[3]) Van Iperen te Groningen bevorderd tot Doctor na verdediging van een proefschrift: *De mundi mechanismo*, Nov. 1752.

»Φιλογλώπτος *summus*" [1]). Frederik Gueynier wordt ten onrechte Doctor genoemd [2]). Hij was het niet.

En niet alleen op het veld der wetenschap blonken velen uit, er zijn er ook geweest, die op het gebied der kunsten zich met meer of minder gunstig gevolg bewogen hebben, met name op dat der dichtkunst. Zacharias Kaheyng of Caheyng, pred^t. te Amboina, maakte verzen. Eene proeve zijner poëzie vinden we in het groote werk van Joan Nieuhof: *Zee- en lant-reize, door verscheide Gewesten van Oost-Indien*, (behelzende o. a. ook een *Wijtloopig verhael der stad Batavia.* 't Amsterdam, 1682). Het is een *Lofdicht*, op die Beschrijving van Batavia, en draagt de dagteekening 22 Januari 1671 [3]).

Een ander poëet was de welbekende Gerardus Verbeet, predikant te Banda, die in 1752 te Leiden in het licht gaf: *Oost-Indische uitspanningen, bestaande in Mengeldichten en Gezangen* [4]). Verder heeft Jan Nupoort, pred^t. te Batavia [5]), zich als dichter bekend gemaakt, en was ook Philippus de Melho, pred^t. op Ceylon en Rector van het seminarie te Colombo, een uitstekend dichter. Proeven van de dichtkunst der beide laatste mannen zijn ons evenwel niet bekend [6]).

---

[1]) VOETIUS, t. a. p., II, p. 636, 650.
WALAEUS, t. a. p., II, 479—481.
VOSSIUS, t. a. p., IV, 364.
VALENTINI, t. a. p., p. 44.
FABRICIUS, t. a. p., p. 595.
Tempe helvet., IV, 619, 638, 645.
DE LA RUE, t. a. p., 2e Druk, bl. 375.
Verhand. Bat. Genootsch., V, 54.
SIEGENBEEK, t. a. p., I, 37.
Tijdschr. tot bevord. v. christ. zin in Ned. Ind., I, 104 volgg.
Bijdr. T.-, L.- en Vk. v. Ned. Ind., IV, 18 volgg.
VAN RAPPARD, t. a. p., bl. 84 volgg., Aanteek.

[2]) *Regerings-Alman. v. Ned. Ind.*, 1874, Bijl. II, bl. CCVII.

[3]) VALENTIJN, *Deure . . .*, bl. 114.
WERNDLY, t. a. p., bl. 326.
HOFSTEDE, t. a. p., I, 95.
BUDDINGH, *Reizen . . .*, II, 32.

[4]) BUSKEN HUET, *Nation. Vertoogen.* 1e Bundel, (Amst. 1876), bl. 186.

[5]) Dezelfde, die den zoogenaamden »*dubbelen Hellenbroek*" in het licht gaf, (Utr. 1776, 2 dln.)

[6]) *Verhand. Bat. Genootsch.*, I, Voorberigt, bl. 66.
METZLAR, t. a. p., I, 127.
Catal. bibl. MEERMAN, 1, 50.
S(IMON) CASIE CHITTY, t. a. p., (Jaffna 1859), pag. 62—76.
Journal R. Asiat. Soc., New Series, Vol. I, Lond. 1864, p. 142.

En dien zin voor wetenschap en kunst vinden we soms ook bij de leden van hun gezin. De tweede huisvrouw van den predt. Daniël Brouerius, Sara Croese (Croezen)[1], bezat een fraaie verzameling van Indische zeehoorntjes en schelpen; de dochter van den predt. Valentijn, Cecilia, was reeds op dertienjarigen leeftijd beroemd om haar groote taalgeleerdheid en Valentijn zelf heeft ons een afschrift bewaard van een Maleischen brief van den Koning van Batjan, dd. 21 Nov. 1709, met Arabisch karakter overgeschreven door juffr. Cornelia Valentijn (de huisvrouw van V.)[2], waarvan het oorspronkelijk handschrift nog berust in de Academische Bibliotheek te Leiden[3].

Nog willen we opmerken dat, wanneer in de *Naamregisters der Predikanten* uit de vorige eeuw of uit het begin van deze vermeld wordt, dat ze waren buiten vaste bediening (»B. V. B.") of zonder vast beroep, hiermede hetzelfde bedoeld is, als wat Valentijn gewoonlijk noemt »Buiten-predikant", dat is zulk een, die zich tijdelijk te Batavia bevond, hetzij hij pas uit Europa was gekomen, 't zij hij op het punt stond om te repatriëeren, of wel een, die bij overplaatsing b.v. van de Molukken naar Ceylon, of van Formosa naar Malabar of Coromandel, zijn weg over Batavia nemen en zich daar een poos ophouden moest, misschien om op scheepsgelegenheid te wachten.

Verscheiden O.-Ind. predikanten zijn ook leeraren aan de *Kaap de Goede Hoop* geweest, zooals:

Rudolf Meerland,
Joannes van den Andel,
Leonard Terwoldt,
Hercules van Loon,
Petrus Kalden (Calden),

---

[1]) Hare attestatie van lidmaatschap is nog in het kerkelijk archief van Geertruidenberg aanwezig.

[2]) Zie: *Beschrijving der Moluccos*, bl. 121. Wij onderstellen dat Valentijn bij zijn studie van het Maleisch veel hulp gehad heeft van zijne vrouw. Zoo hielp in onze dagen de echtgenoote van wijlen den zendeling J. G. Schwartz haar man in het aanleeren van het Alfoersch. (*Mededeel. Ned. Zend. Genootsch.*, Dl 24, (1880), St. 3, bl. 310 volg.).

[3]) VAN NUYSSENBURG, t. a. p., bl. 194.
ADELUNG, t. a. p., I, 104.

Mr. Engelbert François le Boucq,
Salomon van Echten,
Johan August Schuts, en anderen [1]).

Niet zelden wordt van iemand in de *Naamregisters der predd.* uit vroeger dagen gezegd: *naar O.-Indië*, wanneer eigenlijk bedoeld is: *naar de Kaap de Goede Hoop*; misschien omdat de zaken van beide door dezelfde Compagnie en dezelfde Deputatie voor de Kerkelijke belangen bestuurd werden en de weg naar O.-Indië altijd over de Kaap leidde.

Vroeger en later is de betrekking van predikant in O-Indië waargenomen door personen, die geen of nog geen pred[t]. waren. Hun getal is, indien men er die uit deze eeuw bij rekent, zeer aanzienlijk, wel een zeventig, zooals:

Isaäk Rutenius,
Joh. Slovius,
Joh. Mirkinius,
Corn. Seenen,
Caspar Stevenszoon,
Joannes Christoffel [2]),
Emanuel Auguiar,
H. van Tholl,
Karel Cezilles,
Gerhard Heinrich Schledehaus,
C. J. Jongbloed, en anderen.

Tot de ambtelijke verplichtingen der predikanten in O.-I. behoorde ook het doen van dienstreizen, het brengen van kerkelijke bezoeken aan andere gemeenten, die onder hun werkkring ressorteerden, of die hun afzonderlijk en opzettelijk werden opgedragen. Zoo hebben ook de vroegere hervormde predikanten in Indië al spoedig andere gewesten en plaatsen bezocht, met het doel aldaar het evangelie te verkondigen.

---

[1]) BUDDINGH, *Naamlijst*, bl. 30.
THEAL, t. a. p., passim.
The cape monthly magazine, April 1874.
[2]) Eens schrijft Valentijn: Christophorus.

Doch vóor wij dit onderwerp verder behandelen, moeten we ons herinneren, wat al tot het gebied der voormalige O.-Ind. Compagnie behoorde. Geheel buiten ons plan ligt de behandeling der geschiedenis van de Ned. Herv. kerk aan de Kaap de Goede Hoop. We hebben ons voorgesteld alleen de kerk in O.-Ind. te beschouwen, d. i. alléen die bezittingen der Nederlanders, die ten oosten van de Kaap de G. H. liggen, t. o. van Afrika's zuidelijkste punt. Maar vele O.-Ind. predikanten zijn korter of langer, in tijdelijke commissie of meer permanent aan de Kaap werkzaam geweest. Daardoor werd ons oog telkens op Afrika gericht. De Kaap de Goede Hoop stond onder het beheer der voormalige O.-Ind. Comp. en werd ook kerkelijk tot O.-Indië gerekend. En omdat in vroegere dagen, in de 17^{e} en 18^{e}, en ook nog in het begin dezer eeuw, de schepen der O.-Ind. Comp. steeds, in hun heen-, zoowel als in hun terugreis, de Kaap, als plaats van ververshing, aandeden, vertoefden ook de meeste Nederl. Herv. predd., die naar Indië gingen of vandaar repatriëerden, korter of langer aan de Kaap de G. H. en deden er veelal ook dienst [1]). Een voorbeeld uit velen is Valentijn, die er bij Ds. Kalden logeerde, en er o. a. den H. Doop bediende. Behalve de godsdienstleeraren, die door Valentijn worden genoemd in zijn *Zaaken van de Kaap der Goede Hoop*, en door Dr. S. Buddingh, in zijn *Naamlijst v. O.-Ind. predd.*, bl. 30, zijn mij nog de namen bekend van verscheidene predikanten, die èn in O.-Indië èn aan de Kaap zijn werkzaam geweest, zooals Christianus Fredericus Nucella, Salomon van Echten, Johan August Schutz en anderen. Er zijn er meer. Maar ik acht mij ontslagen van de verplichting allen te noemen, omdat de Kaap buiten het gebied mijner onderzoekingen ligt. Het terrein, waarover zich mijn mededeelingen uitstrekken, is waarlijk reeds groot genoeg. Daartoe behooren: Suratte, ten noorden van Bombay, de Kust van Malabar, Ceylon, Coromandel, het eiland Mauritius, Malakka, Formosa, Sumatra, Java, sommige eilanden der Java-Zee, zooals het eiland Onrust, het eiland Purmerend, op de buitenreede van Batavia, Bali, Sumbawa, Rotti, Ende of Flores, Timor, Celebes, Borneo, Tidore, Ternate, de Talaut-eilanden, Amboina, Haroekoe en Ceram, Banda, de Sangi- en Aroë-eilanden, en de Zuid-Ooster- en Zuid-Wester-eilanden. Naar al die plaatsen strekten zich de kerkelijke dienstreizen uit.

Hoe dikwijls die bezoekreizen moesten plaats hebben, was in

---

[1]) *Algem. Dagbl. v. Ned. Ind.*, 4 Dec. 1879.

den beginne niet bepaald. De regeering, doorgaans opmerkzaam gemaakt door den Bataviaschen kerkeraad op de noodzakelijkheid of het wenschelijke hiervan, vaardigde een predikant af naar een bepaald gewest, eiland of gemeente. Zoo deden ook dikwijls de landvoogden in de buitenbezittingen, met of zonder medewerking der plaatselijke kerkeraden. Eenig politiek doel was wel eens bij- of hoofdoogmerk. Langzamerhand werd het aantal bezoeken voor de verschillende ressorten of werkkringen der leeraars hetzij door het gebruik, hetzij reglementair bepaald. Maar het was er verre af, dat steeds het vereischte getal bezoeken kon plaats hebben. Het gebrek aan predikanten, het gemis van reisgelegenheid en allerlei andere oorzaken werkten mede tot verzuim dier zoo noodzakelijke dienstreizen [1]). Het volgende overzicht kan eenig denkbeeld hiervan geven. Het gaat over de 17e eeuw en loopt voort tot het begin van het tijdvak van achteruitgang der Oost-Indische Compagnie. Het begin van genoemd tijdperk kunnen we gevoegelijk op het jaar 1713 stellen [2]).

Bantam	kreeg	van	1679—1730	maar	2 of 3	»visiten;"
Cheribon	»	»	1680—1730	»	2	»
Tagal	»	ook	. . . . .	»	2	»
Japara	»	van	1684—1712	»	2	»
Soerabaija	»		. . . . .	»	2	»
Sumatra's westkust	»	»	1679—1712	»	3	»
Menado werd		»	1675—1712	»	6	maal bezocht.

Timor is tusschen de jaren 1686 en 1730 maar 8 maal bezocht.

Samarang werd om de 2 jaren door een predikant bezocht; in 1724 was er in 4 jaren geen leeraar geweest [3]). Omtrent het midden en het einde der 18de eeuw getuigt Petrus Hofstede [4]), »dat men met deze kerkvisitatiën de herderlooze gemeenten niet jaar aan jaar begunstigde, maar soms om de 3 of 4 jaren. Dit hing af van het grooter of kleiner getal predikanten in Indië, waaraan genoegzaam altijd gebrek is geweest, maar ook voornamelijk van »het welbehagen der Regeering." Aangaande het verzuim der bezoekreizen in de 18de eeuw verklaarde Werndly, »dat sommige gemeenteleden slechts om de drie jaren eens een predikant zagen, anderen alleen om de zes jaren; dat velen nooit in de gelegenheid waren, het H. Avondmaal te vieren. In de tweede

---

[1]) »Visite" werden ze genoemd.

[2]) *Alg. Dagbl. v. Ned. Ind.*, 1 Dec. 1879.

[3]) VISSCHER, *Malabaarse brieven*, bl. 454 volgg.

[4]) *Antwoord op de prijsvraag . . .*, bl. 68.

helft der vorige eeuw waren er predikanten, die slechts éénmaal 's jaars op de Compagnie's Comptoiren, onder hun ressort, alwaar geen leeraars waren, de H. Bondzegelen moesten bedienen, maar die dan ook maanden moesten uitblijven, reizende te paard of te water, en zich soms honderden uren vèr van hun standplaats verwijderende" [1]). Zelfs in deze eeuw was het soms nog niet veel beter gesteld. Buitenzorg werd in 16 jaren (1829—1845) slechts 16 maal bezocht; Krawang (Java) in 27 jaren (1829—1856) 31 keeren. De predt. van Pontianak kon de voorgeschreven reizen naar de plaatsen op de Westkust van Borneo en naar Billiton onmogelijk doen [2]). Slechts één of twee malen 's jaars bezocht de predt. van Makassar, Bonthain (Celebes) [3]).

Op Boeroe, nabij Amboina, aan de Cajeli-baai, was in 1848 sedert 14 jaren geen predikant geweest. Er arbeidde een katechizeermeester en een krankbezoeker [4]). Eens in de 5 of 6 maanden bezocht (in 1851) een leeraar Salatiga en Ambarawa, te zamen bijna 2000 christenen tellende, waarvan meer dan de helft protestanten. Dit bezoek beantwoordde uit den aard der zaak meer aan den vorm dan aan het doel. »Eene predikatie werd uitgesproken, die door het grootste gedeelte der gemeente nauwelijks werd begrepen; eenige kinderen of volwassenen werden gedoopt, om ze daarna weder aan hun lot over te laten. Ziedaar waartoe zulk een bezoek zich gewoonlijk bepaalt." In geen zes jaren, 1846—1852, was er een predikant op Saparoea, Hila, Haroekoe, enz. (Amboina) geweest. De christenen dier verschillende negorijen, 60 of 70 duizend in getal, waren al dien tijd van alle geestelijke en herdelijke hulp en toespraak verstoken geweest" [5]). Nog in het jaar 1855 werd vermeld, dat de Nederlandsche gemeente te Japara den predikant van Rembang aldaar, jaar in jaar uit, niet meer dan tweemaal 's jaars, in haar midden zag" [6]). Evenzoo zijn in vroeger jaren de Sangi-eilanden zeer weinig kerkelijk bezocht [7]).

---

[1]) HOFSTEDE, *O. Ind. Kerkz*, II, 89, 131, 132.

[2]) BRAAMS, *De apostolische zegen* ..., bl. 14 en 15 Noot.

[3]) VAN RHIJN, *Reis* ..., bl. 235.

[4]) Dezelfde, t. a. p., bl. 258.

[5]) *Tijdschr. v. Ned. Ind.*, 1851, II, bl. 150, en 1852, II, bl. 159.

[6]) *Zevende verslag van den staat en de verrigtingen der Doopsgezinde vereeniging tot bevordering der evangelieverbreiding in de Nederl. overzeesche bezittingen.* Amsterdam, 1855, bl. 45.

[7]) VAN DOREN, *Herinneringen* ..., I, 123.

Wat den duur dier bezoekreizen betreft, ze eischten veel tijd. Ter bevestiging hiervan zullen we eenige voorbeelden noemen.

Ds. Jac. Vertrecht, pas uit Nederland aangekomen, Aug. 1632, moest terstond weêr op reis, naar Suratte en Perzië, 1300 mijlen van Batavia. Hij bleef 11 maanden weg [1]. Jacobus v. d. Vorm, komende te Malakka 8 Jan. 1709, van Amboina, viâ Batavia, had acht weken op zee gezworven [2]. In het midden van het jaar 1661 duurde eene reis van Batavia naar Formosa twee maanden [3]. In hetzelfde jaar reisde Phil. Baldaeus over land van Jafnapatan naar Colombo — een afstand van 40 of 50 mijlen — en had hiervoor noodig zeven dagen [4]. Tot het bezoeken van 24 inlandsche kerken en scholen in het Colombo-district (Ceylon), die tweemaal 's jaars bezocht werden (1681), had ieder predikant meer dan eene maand tijd noodig [5]. Een dienstreis naar Sumatra duurde in 1718 een half jaar op zijn minst [6]. De predikanten van Ternate hadden, om eene dienstreis te doen naar de Noorder-Eilanden, Sangir, Sjauw, enz. tot de Talautsche eilanden ingesloten (1689 en later) vijf, somtijds zes of zeven maanden noodig, ten einde aldaar de kerken en scholen te inspecteeren, ofschoon men ook op iedere plaats slechts éénmaal predikte en éénmaal katechiseerde, ten deele omdat deze plaatsen zeer ver uit elkander gelegen zijn, deels omdat men aldaar zeer afhankelijk is van den moesson, van winden en stroomen. Deze reizen gaan gepaard met veel moeite, gevaar en tijdverlies. Op zijn kortst was men vijf maanden onderweg [7]. Ds. François Valentijn sleet 21 dagen op zee, van Amboina naar Banda (een afstand van slechts één etmaal in onze dagen) in gezelschap van den Opperkoopman Willem Basting; zij deden die reis met de *Naardermeer* 17 Juli 1687. Ds. Johannes Cajetanus Fernand schreef, dat het God te klagen was, wat hij met zijne familie op reis van Ternate naar Banda 1747 geleden had. Door tegenwind en stroom waren ze zes maanden onderweg geweest, terwijl men anders de reis in 3 of 4 weken verrichten kon. Gebrek aan voedsel, verkwikking, behoorlijke rust en veiligheid, een lek vaartuig, en 't

---

1) WALAEI, *Op.*, II, 490.
2) VALENTIJN, *Beschr. v. Malakka*, bl. 356, 357.
3) HERPORT, *Oostindianische Reisbeschreibung*, bl. 85.
4) BALDAEUS, *Ceylon*, bl. 147.
5) MUNNICH, t. a. p., II, bl. 22.
6) *Tempe helvet.*, IV, 618.
7) VALENTIJN, t. a. p., bl. 415, 416.

gevaar om door den sterken stroom en daardoor veroorzaakte koersverandering tegen de klippen verbrijzeld te worden, deed hem onophoudelijk den dood tegemoet zien [1]). De kerkelijke dienstreis van Gualterus Peregrinus duurde in de Molukken één jaar en tien dagen (van 5 Aug. 1676 tot 15 Aug. 1677 [2]). De dienstreizen op de kust van Malabar strekten zich uit van Kaap Comorin tot voorbij Goa [3]). Om zich den langen duur dier reizen begrijpelijker te maken, neme men een kaart ter hand en volge den afstand van Java naar Ceylon, naar Mauritius, Malakka, Formosa, Malabar, Coromandel, de Molukken, enz., of stelle zich voor, dat Java bijna 4 maal zoo groot, Celebes $5^1/_2$ maal, Sumatra ruim 13, en Borneo bijna 21 maal zoo groot is als Nederland, terwijl dan ook nog tot ons O.-Indië behooren: de kleinere Sunda-Eilanden, de Molukken, Nieuw Guinea, enz. [4]); en verder dat — om nog eens van één enkel eiland te gewagen, — Sumatra, tusschen Palembang (op de oostkust) en Benkoelen, breed is ongeveer 60 uren [5]); 't eiland Sumatra was »zoo groot als geheel Duitschland" (omstreeks 1720) [6]), terwijl wij ten slotte herinneren de gebrekkige middelen van gemeenschap en vervoer dier tijden, waardoor elke reis, ook die te land, zooveel langer moest duren dan in latere, dan in onze dagen [7]).

Het werk, dat op deze bezoekreizen moest verricht worden, bestond in de waarneming van alle gewone ambtsplichten, die men ook op zijne woonplaats te vervullen had, met dit verschil, dat die arbeid overal in korter tijd moest geschieden. Tot die bezigheden behoorde toen ook het inspecteeren der scholen met den ouderling, het onderzoek of de kinderen de groote en de kleine vragen, zoo uit den *Katechismus* als uit *Aldegonde* en andere vraagboekjes konden opzeggen; of de inlandsche schoolmeester zijn kerkdienst behoorlijk waarnam en of de gemeente in kennis gevorderd was; verder liet men op school de kinderen lezen en

---

1) HOFSTEDE, t. a. p., II, 98.

2) VALENTIJN, *Molukse zaaken*, bl. 401, 406.

3) *Biblioth. Bremens.*, V, bl. 718. In de 2de helft der 18de eeuw gingen predikanten van Ceylon de kust van Coromandel bezoeken. (*Real.*, I, 245).

4) *Berigten d. Utr. Zend. vereen.*, 1860, 3, bl. 3.

5) DE STEURS, *Vestig. en uitbr. d. Nederl. op Sumatra*, II, 90. *De Rijnsche zending*, 1870, bl. 12.

6) HOFSTEDE, t. z. p., II, 94.

7) Eene reis van Ternate naar Batavia, die vrij voorspoedig was, duurde in 1768 twee maanden. (*De Gids*, 1873, III, 264).

zingen, en ging hunne vorderingen na in het schrijven; ook moest men kleine geschillen afdoen. Wanneer een predikant de landstaal niet kende, nam hij een inlandsch schoolmeester mede, hield eene gedrukte predikatie van Ds. Caron of Wiltens, las daarna, — of, zoo hij zelf er niet toe in staat was, de meester — het formulier des doops voor en bediende dat sacrament. Alles kwam dus hoofdzakelijk op den schoolmeester aan [1]). »En de moeijelijkheid dier kerkvisitatiën in Amboina was oorzaak, dat er zoo weinig lidmaten zijn onder zoo groot een getal Christenen, die zich met inlandsche leermeesters — doorgaans groote weetnieten — moesten behelpen, en dus niet kunnen vorderen in de kennis der waarheid." Zóó schreef men uit naam van den Bataviaschen kerkeraad in de 18de eeuw [2]). Aangaande menige bezoekreis uit deze periode weten we nauwkeurig, welk en hoeveel dienstwerk er door den visiteerenden predt. verricht is. 14 Juli 1670 ging Phil. Baldaeus van Jafnapatnam naar Negapatnam, hield in laatstgenoemde plaats den 18den de eerste predikatie, zoo in 't Nederduitsch als Portugeesch, bediende den H. Doop, vierde het H. Avondmaal met twintig lidmaten, nadat door de geheele stad en op de bolwerken het huisbezoek had plaats gevonden [3]). De predikant Jacobus Montanus heeft op zijne kerkelijke dienstreis in Ternate ten jare 1675, van 13 September tot 17 November op 8 eilanden met 9 dorpen 21 malen gepredikt, 108 kinderen en 16 bejaarden gedoopt, aan 88 katechizanten onderwijs gegeven. Er waren daar 6 scholen en 188 schoolkinderen. Dezelfde predikant predikte tusschen 15 en 22 Sept. van hetzelfde jaar zéven malen te Maleijo, een dorp op 't eiland Ternate, bij zijne bezoekreis in de Molukken, dus in de 7 dagen 7 malen. Te Menado vertoefde diezelfde leeraar toen vijftien dagen en predikte er zesmaal, behalve het verrichten van zijn ander werk. Eene opmerking van genoemden ijverigen prediker aangaande de nuttigste wijze van prediken op zulk een reis mogen wij niet terughouden. Hij keurt het best bij die gelegenheden: »vermaan- en onderwijsredenen, deze geven meer stichting, dan uitlegging van diepzinnige teksten of predikatien opgepropt met schriftuur-plaatsen, die te hoog zwevende zijn." Tevens werd er zekere *censura morum* gehouden, althans volgens het bericht van Ds. Gualt. Peregrinus aangaande zijne inspectiereis in 1677. Op Ternate werden in éene kerk-

---

1) *Tijdschr. v. Ned. Ind.*, 1857, II. 266, 267.

2) HOFSTEDE, t. a. p., II, 93.

3) BALDAEUS, *Malabar en Choromandel*, bl. 155.

visite (1687) 1440 menschen op hunne belijdenis tot den H. Doop toegelaten [1]). Behalve de meest gewone voorkomende ambtsverrichtingen deed de pred^t. Peregrinus bij zijne bezoekreis op Ternate in 1676 nog het volgende: »nieuwe kerkeraadsleden werden gekozen en onderwijzers aangesteld; aan boord predikte hij alle zondagen; hij zegende ook huwelijken in, en onderzocht de oude luiden en volwassenen in de fondamenten der Chr. religie." Voor de viering van het H. Avondmaal op eene dienstreis naar de buitengemeenten, onder Amboina behoorende, was er tegen het eind der 17de eeuw noodig: 70 kannen wijn en voor $5^1/_4$ rijksdaalder aan brood. Op zijn kerkelijke bezoekreis naar Sumatra heeft Jacobus Canter Visscher in 1718 vele voorlezers, diakenen en ouderlingen, en ook eenige onderwijzers aangesteld, en gouden ustensilia voor het H. Avondmaal doen aanschaffen [2]). Tot de verrichtingen der predikanten bij hunne reizen op Ceylon behoorde ook, behalve de schoolvisitatiën enz., het vernielen der afgodsbeelden [3]). Er was ook daar geen gebrek aan werk, ook zonder dien strijd tegen de afgoden.

Gedurende een jaarlijksch bezoek in de Colombosche districten (Ceylon) in 1751 werden er 1031 kinderen gedoopt, 13 volwassenen aangenomen en 297 paren gehuwd. Te Jaffna werden tijdens één bezoek 4069 kinderen gedoopt en 930 paren getrouwd. Maar de Christenen aldaar worden vergeleken met Laodiceërs [4]). Een tijdgenoot schreef omtrent den dienst terzelfder plaatse van een twintigtal jaren later: »Nachher besuchte ich den singalesischen Prediger Herrn Heinrich Philipsz. Seine Wohnung ist beinahe eine Stunde weit vom Castel (het fort der stad Colombo) entfernnt; deswegen hatte ihn bis dahin noch nicht besucht. Er stund eben im Begriff, ins Land zur Visitation der Landschulen zu reisen, welches alle Jahr einmal von einem der Herrn Prediger wechselsweise geschiehet. Nach dem in einer Schule verrichteten Examine, werden die das Jahr geborne Kinder zusammen gebracht und getauft, und die verlobten Paare copuliret. Zu dem Ende reiset allemal ein commissarius vom Kirchenrath mit" [5]). Een woord van den bekenden Petrus Hofstede over deze kerkvisitatiën mogen

---

[1]) NEURDENBURG, *Gesch. tegenover Kritiek*, bl. 73.

[2]) *Biblioth. Bremens.*, III, 5, 955.

[3]) DAN. PARTHEY, *Ost-indian. und Persian. Kriegsdienste*, (1677—1686). Nürnberg, 1698, S. 121 volgg.

[4]) MUNNICH, t. a. p., II, 94.

[5]) *Hallische Missions-Nachrichten*, 1770, bl. 539.

wij niet verzwijgen. »Het werk zelf, zegt hij, op die reizen bestaat in het doen van een of twee predikatien, in het bedienen van Doop en Avondmaal, en in het monsteren der scholen, hetwelk doorgaans zoo haastig geschiedt, als een hond uit den Nijl drinkt [1]; wordende voor het overige deze kerken en scholen overgelaten aan het bestuur van ouderlingen en diakenen, en »zwarte" (sic) schoolmeesters, waarvan de een den ander in onkunde en bijgeloof overtreft...." Het is ligt te begrijpen, hoe het in die kerkvisitatiën moet toegaan, als men slechts gade slaat, dat een predikant, die gezonden wordt om orde in een gemeente te stellen, veeltijds van de *presenten* leven moet, zijnde het buitengewoon *salaris* op de meeste plaatsen te gering, om daarvan te kunnen bestaan;....". Van deze kerkelijke visitatiën is met voordacht het aanstootelijkste verzwegen [2]). Nog teekenen wij hierbij aan, dat Willem Jurriaan Ondaatje, pred^t^. op Ceylon, op één enkele dienstreis in Jaffanapatnam (1776), 1600 inlanders doopte [3]).

En hoe ging het nu met de vervulling van den kerkelijken dienst, wanneer een predikant op inspectie was? Zulke absenties konden vrij lang duren. Toen de Ambonsche pred^t^. Abraham Parent in 1708 en 1709 Boeroe, Oma en Ceram bezocht, in gezelschap van zijn huisvrouw en een inlandschen ouderling, was hij maanden lang op reis. De Hollandsche predikant van Negapatnam was in 1769 drie maanden, die van Paleacatte één en $^1/_4$ jaar absent [4]). En, gelijk we reeds hierboven aantoonden, in sommige deelen van Indië vereischten deze bezoekreizen nog veel meer tijd. Op de plaatsen, waar doorgaans meer leeraars permanent gevestigd waren, zooals te Batavia, Colombo, Amboina, enz. leverde de tijdelijke voorziening in den dienst weinig bezwaar. De tehuis blijvende predikanten vervulden dien. Moeielijker was het elders. Daar moest men de waarneming van het kerkelijk ambtswerk opdragen aan een krankbezoeker of schoolmeester. Soms werd er opzettelijk in voorzien met betrekking tot een bepaalde gemeente of gewest. Zóó in 1675 voor Ceylon. Daar werd het volgende voorgeschreven: »Indien Ds. David Fernij (of Farney), pred^t^. te Colombo, de visitatie der kerken en scholen op

---

1) Die »haast" in dit spreekwoord zal zijn oorzaak gehad hebben, vermoed ik, in de vele krokodillen in die rivier.

2) HOFSTEDE, *Antwoord op de prijsvraag*... (1775), bl. 68.

3) Dezelfde, *O. Ind Kerkz.*, I, 216.

4) *Neuere Geschichte der Missions-Anstalten*, 1er Bd, 1770, bl. 312 en 342.

Ceylon zal moeten doen, zoo zal 't noodig zijn, dat Ds. Adriaan de Mey, (predt. te Jaffanapatnam) den dienst aan het kasteel zoolang waarneemt, omdat Ds. Nicolaas Agotha nu weder met zijn proces naar Colombo gaat" [1]). Agotha stond te Punto-Gale.

De predikanten werden op hun reizen veelal vergezeld door inlandsche ouderlingen of leermeesters [2]), en, waar zij zich op oorlogsterrein bevonden, werden hun tot veiligheid één of twee musketiers medegegeven.

Gelijk het ministeriëel verslag van de O.-Ind. bezittingen over 1858 terecht zegt, bevinden zich de Europeanen *sporadisch* verspreid onder de inlanders. Een enkel voorbeeld van Java tot opheldering. Solo of Soerakarta heeft een bevolking van 691,631 zielen, en de voormalige op zichzelf staande assistent-residentie *Patjitan* (nu een onderdeel der residentie *Madioen*), telt meer dan 70,000 zielen. Deze vormden te zamen één kerkelijken werkkring [3]). Daarin bevonden zich, als men de inlandsche kinderen meetelde, 1400 Protestantsche en 200 Roomsch-Katholieke Christenen. Deze laatste opgaaf is volgens het kerkelijk verslag over 1864. Een ander voorbeeld. Soerabaija, de volkrijkste stad van Java, telt 118,824 inwoners [4]); daaronder bevinden zich 5145 Europeanen. De predikanten van Batavia gingen in de vorige eeuw zelden verder dan Java en Sumatra; ook wel eens, hetgeen echter niet veel voorviel, naar Timor [5]). Johannes Lipsius, predt. te Samarang, 1772—1778, was eens bijna drie weken lang onderweg, tusschen genoemde plaats en Batavia [6]); die afstand is over zee 240 geograph. mijlen; een stoomschip doet het tegenwoordig in 28 à 30 uren [7]). De predikanten van Ceylon moesten in het

---

[1]) *Memorie* van LAURENS PIJL, Jaffanapatnam, 7 Nov. 1679, voor den opperkoopman Ruttegaard den Heijden en Leden van den Raad op Ceylon.

[2]) HOFSTEDE, *Antwoord op de prijsvraag* . . . , bl. 66.

[3]) De afstand tusschen Solo en Patjitjan was ruim 60 palen. Één Engelsche mijl is gelijk aan 1523 Nederl. el, gelijk ruim één paal.

[4]) *Soerabaija Courant*, 10 Jan. 1880. Mijn vroegere opgaaf, in de »Mededeel. van het Ned. Zend. Gen." Dl. XXIV (1880), bl. 7, is niet geheel juist.

[5]) HOFSTEDE, t. a. p., bl. 67.

[6]) Dezelfde, *O. Ind. Kerkz.*, I, 91.

[7]) Pastoor Van der Grinten deed eens een ellendige reis van Batavia naar Padang met een Arabier (een schip waarvan de eigenaar een Arabier was), die 4 weken duurde, met koorts, onweders en orkanen, met slecht

laatst der 17de eeuw de buitenposten aldaar bezoeken, eens in de 5 weken, of op zijn minst eenmaal elk kwartaal, om de belangstelling gaande te houden en te waken zoowel tegen de herleving van het heidendom, als tegen den invloed van het Katholicisme [1]). In de 1ste helft der 18de eeuw had Jac. Canter Visscher drie jaren lang (1720) de kusten van Malabar doorreisd, van Kaap Comorin af tot voorbij Goa [2]). Sumatra stond in dien tijd (c. 1718) in grootte gelijk aan geheel Duitschland [3]). Op Formosa werden de naburige plaatsen geregeld bezocht ter doopsbediening, prediking, enz.; ook werd op vaste tijden door den Gouv. van het eiland en zijn raad een goed getal personen, zoowel politieke als kerkelijke, afgevaardigd, »om, nu in het eene, dan in het andere distrikt, naarstelijk kerkvisitatie te doen en schriftelijk daarover te rapporteren" [4]). En een geacht tijdgenoot verzekert ons, dat de afstand van Riouw naar de meest nabijgelegen gemeente, die daaronder ressorteert, is als die van Holland naar Berlijn [5]).

Al naardat de reizen plaats hadden over land of te water, over bergen, door moerassige streken, of bosschen, ter zee of over rivieren en naar gelang van den toestand der wegen, waren ook de vervoermiddelen verschillend. Een enkel voorbeeld ter opheldering. Toen in 1800 de Gouverneur van het eiland Ceylon van Colombo naar Point-de-Gale reisde, had hij het volgende noodig:

160 palankijn-dragers,
400 koelies voor de bagage,
2 olifanten,
6 paarden en
15 matrozen voor de tenten [6]).

Nu doet men die reis met een soort van mail-diligence in ongeveer 12 uren.

---

bed, voeding enz., en F. C. Wilsen verhaalt van een reis tusschen dezelfde plaatsen met een dito Arabischen kuster, die 75 dagen duurde, terwijl men thans dien afstand met een stoomschip aflegt in 3 of 4 dagen. (VAN DER GRINTEN, *Mijne reis naar O. Indie*, Eindh. 1867, bl. 102—105, 108 volgg.; WILSEN, *Lain doeloe, lain sekarang, of voorheen en thans*, Amst. 1868, I, 141).

1) MUNNICH, t. a. p., II, 46.

2) *Biblioth. Bremens.*, V, 718.

3) FABRICIUS, *Lux Evang.*, bl. 594.

4) GRAVIUS, *Form. des Cristend.*, Voorbericht, bl. 7.

5) HEIJTING, *Open brief* . . . , bl. 3.

6) TENNENT, »*Ceylon,*" II, bl. 120, Noot.

Veel gemakkelijker en aangenamer werd het reizen, althans over Java, nadat de groote postweg op dat eiland door den Maarschalk Herman Willem Daendels, Gouv.-Gener. van 14 Januari 1808 tot 1811, was aangelegd. Wij lezen daaromtrent het volgende: »..... Terwijl een derde voordeel nog bestaat in een fonds, hieruit mede nog gevonden, tot onderhoud buiten laste van den Lande, van een toereikend getal herbergen [1]) en posterijen langs de gansche kust van Java, waardoor de communicatie van het eene point van het eiland met het andere aanmerkelijk is gefaciliteerd, derwijze dat de overbrenging van depeches van Batavia naar Samarang, welke te voren een tijd van 10 tot 14 dagen vorderde, thans in 3 à 4 dagen volbracht word, met welke onderneming voorts in verband staat de gegeven order, om de groote weg langs geheel Java van het oosten tot het westen te verbeteren, en in staat te brengen, om in alle saizoenen door allerlei voer- en rijtuigen te kunnen worden gebruikt, waarmede bereids zoo verre is gevordert, dat de wegen binnen den tijd van nog geen jaar voorbij Anjer aan de straat Sunda tot voorbij Panaroekan, agttien uren ten oosten van Soerabaija gelegen, in een staat gebragt zijn die verschijdene geciviliseerde landen in Europa overtreffende, eenige geringe gedeeltens in de gebergtens der Jaccatrasche en Preanger-bovenlanden nog uitgezondert, welke echter binnen zeer korten tijd mede voor rijtuigen te passeren zullen zijn, en daar deze arbijd tot verbetering van de wegen in de gevolgen tot eene merkelijke verbetering van den gemenen Javaan zal strekken, is het ook billijk geoordeelt, den zelve daarmede als een buitengewoone taak, zonder kosten voor het Gouvernement, te belasten, de Ommelanden en Bovenlanden van Batavia wegens derzelve geringe Bevolktheid daarvan uitgezonderd" [2]).

Het spreekt vanzelf, dat de predikanten, die op hooger last bezoekreizen gingen doen, daarbij veelal hulp noodig hadden. Bij dienstreizen over zee moesten dan ook in vroeger dagen de opperhoofden der verschillende landvoogdijen zorgen, dat de predikanten werden voorzien van een bekwaam (geschikt) vaartuig. Over land deden, zooals bijvoorbeeld in Amboina, de predikanten in

---

[1]) Passagrahans, karavanzera's.

[2]) *Korte aantooning van de notabelste verbeteringen en redressen, welke sedert den 1sten Januari* 1808 *in verschillende vakken van Regering en administratie in Hollandsch Indiën zijn ingevoerd.* Te Batavia, Gedrukt bij 's Gouvernements Drukker, C. Niemands Verdriet, — bl. 80.

den beginne die reizen naar de gemeenten op de gebergten te voet, later, nà 1661, te paard. Door Dirk de Haas, 24sten Landvoogd van Amboina (1687—1691), werden de rijpaarden evenwel afgeschaft, »*uit zuinigheid*, om voor de Edele Compagnie die onkosten uit te winnen." Toen moesten de leeraars over het gebergte gedragen worden in een draagstoel, soms langs gevaarlijke, steile wegen. De bagage werd dan achterna gebracht [1]). Daarentegen deed de Ceylonsche Gouverneur Mr. Cornelis Jan Simonsz (1703 tot 1706) aan de reizende predikanten alle soorten van gemak en hulp door zijne ondergeschikte politieke »Bedienden" geworden [2]).

Het ambtelijke leven was voor vele leeraars een aanhoudend reizen, een gedurig heen en weer trekken, òf te land, òf met de vloot, òf met het leger. Philippus Baldaeus »zwierf" in het koninkrijk Jaffanapatnam »van kerk tot kerk" (1658—1661). Hij had er 24 gemeenten in zijn werkkring. Voor het laatst bezocht hij ze in Maart en April 1665, en hij vergezelde Rijklof van Goens op zijn tochten, toen deze de kust van Malabar voor de O.-Ind. Compagnie veroverde [3]). Zoo moesten de kleinere gemeenten door die gedurige bezoekreizen bij de trouw aan hun belijdenis bewaard en toezicht op het onderwijs gehouden worden. Want in die tijden, in de 17de en 18de eeuw, meer misschien nog dan thans, woonden de Christenen in Indië zóó ver uitéén, verspreid over zulk een groote oppervlakte, dat zeer velen het woord des levens slechts zelden konden hooren prediken. Toch werd langzamerhand feitelijk het doel der dienstreizen bijna uitsluitend het bedienen der sacramenten. De predikanten werden tot de reizen vaak opzettelijk afgevaardigd; op Ceylon werd over de beurt in het bezocken der buitengemeenten omstreeks 1658 geloot; ze vertoonden bij hun komst aan de plaatselijke kerkeraden hunne »credentie-brieven."

Reeds op zich zelf kan een aanhoudend reizen, een voortdurend van huis zijn, een langdurige verwijdering van zijn familie, van

---

[1]) Het reizen der predikanten (en ook der andere ambtenaren) was een zware last voor de bevolking: 50 à 60 dragers waren er telkens noodig. (DASSEN, t. a. p., bl. 153).

[2]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 95.

[3]) BALDAEUS, »*Ceylon*," 173.
Dezelfde, *Malab. spraakk.*, 191.
SCHOUTEN, *Reis* . . . , I, 192.
VETH, in: »de Gids," Mei 1867, bl. 209 volgg.

vrouw en kinderen, en een onafgebroken koffer-leven onmogelijk aangenaam zijn. Maar wanneer men daarbij nu nog let op de ongemakken, de bezwaren en gevaren, de moeite, ellende en ontberingen, er mee gepaard, dan zijn ze dubbel verdrietig. En dit geldt van de dienstreizen in de 17de en 18de eeuw in veel hooger mate, dan van die onzer dagen. Reeds is met een enkel woord vermeld, dat toen de moeielijkste ambtsplicht van een predt. te Amboina was de zeer vèrre dienstreizen naar Ternate en Banda, die met levensgevaar en met »onlijdelijke ongemakken" gepaard gingen, en niet zonder zeer groote onkosten te doen waren. Behalve hetgeen onder Amboina zelf ressorteerde, behoorden daartoe de gemeenten en scholen van Menado, en niet alleen de Minahasselanden, maar alle Nederlandsche posten langs de Noordkust, te Bolang, Bwool, tot Tontoli toe, benevens Gorontalo en de Sangier-(Sangi-)[1]) en Talautsche-eilanden. Jaarlijks geschiedde een bezoekreis derwaarts [2]).

Reeds herinnerden we, dat, waar het noodig werd geoordeeld, de predikant tot lijfsverzekering, een militair geleide medekreeg, om hem te beschermen tegen onverwachte overvallen der inlanders. En soms was het wel degelijk noodig. Lang niet overal was het veilig. Vooral in tijden van oorlog niet.

De inwoners van Noussa Laut (Amboina) namen in 1636 een cora-cora (van Keij) benevens den predt. Jan Jansz. Priserius[3]), van een kerkelijke visite daar vervallen, gevangen, met de 2 soldaten, die hij bij zich had. Onder den schijn van vriendschap waren ze aan land gelokt. Men leverde hen over aan den *Kimelaha*, nadat zij den predikant al zijne goederen en boeken afgenomen hadden, hem nog de gunst bewijzende, hem bij nacht op 't strand van *Papero* te zetten, opdat hij nog bij de onzen op *Honimoa* komen mocht. De waardige Ds. Justus Heurnius [4]) ontkwam aan een ander gevaar: hij was op een dienstreis naar de Uliassers in 1635 door de Mahomedanen aldaar bijna vergeven, maar door braakmiddelen 't vergif weer kwijt geraakt. Hij bleef echter later aan handen en voeten eenigszins lam.

Een andere zeer onaangename zaak ondervond Ds. Gellius

---

[1]) Sangi- (niet Sangier-) eilanden, zonder *er*, volgens een schrijver in de »Mededeel. van het Nederl. Zendel. Genootsch.", 1857, bl. 27, Noot.

[2]) VAN RHIJN, *Reis* . . . , bl. 286.

[3]) WURFBAIN, t. a. p., bl. 95.

[4]) HOORNBEEK, *De conversione Indorum* . . . , II, 101.

Cammiga[1]) in 1689. Op een visite der kerken en scholen naar de Noorder-eilanden Sangi, Sjauw, enz., 5 maanden uitzijnde, heeft hij op dien tocht niet alleen groot gevaar doorgestaan door de »schielijke stormen" en zware stroomen en ook door de slechtheid der vaartuigen, maar hij is ook in het uiterste gevaar geweest op een der Talautsche eilanden te stranden, en heeft zich daar wel 6 of 7 dagen lang wegens gebrek aan spijs in zulk een hoogen nood bevonden, dat hij bijna uitsluitend met boombladeren zich moest behelpen. Dezelfde predikant moest op dezelfde dienstreis, November 1689, zich in het dorp *Manenare* of *Manara* verscheidene dagen uitsluitend met wat Foetoe-Foetoe[2]), zijnde een zeer »slecht gewas," behelpen, waarvan hij zeer onpasselijk werd. Ook Phil. Baldaeus kreeg het op Ceylon eens te kwaad door honger. Hij schrijft: »'t Mach mij gedenken, dat (ik) eens acht dagen aldaar (op het eiland *Nidundiva*) moeste vertoeven, dat ter nauwernoot met mijn volk aan de kost konde geraken"[3]). Reeds spraken we van de ellende der dienstreizen naar Ternate, die het deel waren der Ambonsche predikanten. Het ergste hiervan is nog niet vermeld. Het ergste namelijk van alle natuurlijke rampen, die ons in Indië overkomen kunnen, schijnt mij ziekte toe, erger dan aardbeving, watersnood, enz. Welnu; men verneme wat er aan die Ternataansche dienstreizen vast was. Er was geen voorbeeld bekend, dat een predikant voor de tweede maal den tocht derwaarts ter kerkvisitatie gedaan hebbende, gezond was wedergekeerd; de meesten, zelfs de sterkste en gezondste mannen, zijn op die reis of kort daarna overleden, of ze hebben een lichaam thuis gebracht, dat aan alle corruptiën onderhevig was. Hiervan was het gevolg, dat er in den tijd van 18 jaren slechts 2 predikanten, en dat nog wel kort na elkander, tot deze gemeente zijn afgezonden[4]).

Een onaangenamen nacht bracht François Valentijn (1687) door op het kleine Duiven-eiland (Noessa-cassa), tegenover Keibobo gelegen, een groote mijl ten zuiden; het is omtrent een halve mijl in 't rond groot. Met een Orembaey (een vaartuig van 20 à 25 voet lang en 3 à 4 voet breed[5]), door roeien (»scheppen")

---

[1]) BUDDINGH, *Reizen*, II, 332, 334.

[2]) Foetoe-Foetoe = wilde sago.

[3]) BALDAEUS, *Ceylon*, bl. 172.

[4]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 92.

[5]) »Een gedekt vaartuig daarin fatzoenlyke luiden vaaren ...." (RUMPHIUS, t. a. p., III, 284).

voortgestuwd)[1]) was hij daarop geraakt; hij moest er 's nachts blijven, zonder eten of drinken, door een onweder, dat hen overvallen en de zee zeer sterk in beweging had gebracht, waardoor ze veel water hadden overgekregen, 'tgeen al zijn eten had bedorven. Drinkwater was er ook op dat eilandje niet te vinden. Er waren genoeg jonge wilde duiven, maar hij had geen gelegenheid die gereed te doen maken. Ook was zijn zonnescherm gebroken, terwijl het er smoorheet was en weinig schaduw.

Men was op zee soms aan groot gevaar blootgesteld. In 1707 liep diezelfde Valentijn, zeilende van Batavia naar Amboina, groot gevaar schipbreuk te lijden op de bekende en gevaarlijke droogte *den Bril*, (zijnde een rif van omtrent 2 mijlen in 't rond), 7 of 8 mijlen ten Z.-W. van Toeratte, eene stad op Celebes, en dit door de eigenzinnigheid van den schipper; doch hij werd gered. De soort van vaartuigen waarmeê men moest over zee gaan, het logies aan boord, de voeding en de wijze waarop de spijzen toebereid waren: het was alles even slecht in den tijd van Valentijn. En wat de beschrijving betreft der vaartuigen, destijds in Amboina in gebruik [2]), wij gelooven niet, dat de voorstelling er van overdreven was. »Waaraan zelfs geen ijzeren spijker, hoe klein ook, gebruikt werd [3]), waarin men niet kon staan of ordentelijk zitten, en waarmede de predikanten zeeboezems van 15 uren lang moesten worden overgezet, door branding en klippen heen."

De moeielijkheden, verbonden aan het bezoeken der buitengemeenten, waren ook vaak niet gering en niet zelden oorzaak, dat, zooals op Amboina, in dat gedeelte van genoemd eiland, hetwelk Leytimor heet, het Christendom achteruit ging [4]). En wat Banda betreft, vóór de stoomvaart bestond, kon men bij de wisseling van den moesson in die eilandengroep niet dan met gevaar van de eene plaats naar de andere komen [5]).

---

[1]) Zie over deze en andere vaartuigen, vlerk-prauwen, cora-cora's enz. de platen bij VALENTIJN, *Beschrijv. v. Amboina*, bl. 182 tegenover bl. 184 plaat XLII, en ALFRED RUSSEL WALLACE, *Insulinde, het land van den orang-oetan en den paradijsvogel*, vertaald door prof. Veth. Amst. 1870, IIe Deel, Hoofdst. 23, 24, bl. 38 (Noot 12), 42, 72, 82 Noot 37, en bl. 83.

[2]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 92, 93.

[3]) Soms, in verband met de constructie der vaartuigen en de soort van hout, zijn houten spijkers boven ijzeren verkieselijk en nog in gebruik. Ik zag er te Grissée; ze zijn ruim één voet lang en 2 Eng. duimen dik.

[4]) ROORDA VAN EIJSINGA, *Reizen en lotgevallen*, II, 116.

[5]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 93.

Bij reizen te land leverden de soort en toestand der wegen soms niet weinig bezwaren. Op Hitoe (Amboina) was, op een zeer »scherp" gebergte, een plaats, het »spellewerkskussen" genaamd, waar, bij vervoer te paard, wegens de steilte der rotsen menige staartriem der paarden gebroken is [1]). Ook voor de inlanders leverde die weg groote moeielijkheden op, wanneer zij hem gedurig betreden moesten »in 't dragen der Opperhoofden, predikanten en andere menschen, niet zonder hun leven op die rotsen, zoo scherp als naalden, met een draagstoel op hun schouders en een mensch er in, te wagen." Valentijn heeft die plaats menigmaal, toen er 't »spellewerkskussen" nog op lag ('t geen later weggenomen is), te paard, met veel gevaar en ongemak, overgereden, waarom hij zich naderhand, in hope dat dit beter zijn zou (hoewel 't erger was) daar met een stoel overdragen liet.

Een anderen keer was de slechte en gevaarlijke weg oorzaak, dat hem bijna een groot ongeluk was overkomen. Ter nauwernood werd hij gered. Toen hij namelijk een hoog en steil gebergte te voet afdaalde (omdat hij zich in een draagstoel niet vertrouwde), dacht hij eens van boven neer in zee te tuimelen, doordien zijn voet, toen hij op den kant was, uitschoot, en hij dus, buiten staat om zich zelven te redden, reeds aan het overhellen of buiten balans geraakte. Achter hem aan kwam de Orang-kaja (hoofd) van het dorp *Larike* op de kust van Hitoe (Amboina), genaamd *Kijaij-Maas*, d. i. *Gouden Heer*. Deze, ziende dat Valentijn begon te vallen, pakte hem beet en trok hem gelukkig (hij was een sterk man) terug; want Valentijn zou of in zee gestort en verdronken, of op de rotsen te pletter gevallen zijn. »Het was een plaats om van te ijzen; door de hoogte schemerde het oog, beneden vertoonde de zee zich grijs en groen."

Van geheel anderen aard was 'tgeen Petrus Boterkooper, pred[t]. te Ternate [2]), op zijn dienstreis naar Celebes en de Noorder-Eilanden in 1712, te verduren had. Hij moest ettelijke dagen onder den blooten hemel vertoeven, den geheelen weg van de Lewaas naar Attingola te voet gaan, twee en zeventig maal door rivieren en moerassen trekken, waar hij en zij die met hem waren, o. a. ook de stuurman Pieter Visscher, niet weinig door

---

[1]) Ik vermoed, dat hiermede bedoeld is wat men thans wel eens »duivelsbrug" noemt, een smalle bergweg tusschen twee ravijnen, zooals Dr. Buddingh er een beschrijft, gelegen tusschen Leahari en Ema (Amboina), *Reizen* . . . , Dl. II, bl. 268 en 269.

[2]) V. D. AA, *Biogr. woordenb. d. Nederl.*, 4e ed., II, 324.

bloedzuigers geplaagd werden, en waardoor ze soms tot hun midden moesten heen waden; evenzoo ging het op de terugreis, bij eene zware hitte, alles te voet, door al die rivieren en moerassen: — was het te verwonderen, dat hij ziek werd en overleed? Dit laatste had plaats 19 September 1712, in tegenwoordigheid van genoemden stuurman [1]).

Valentijn moest eens een weg rijden van ruim twee Duitsche mijlen lang, waar verscheidene (hij noemt er zeven met name) rivieren door hem te paard moesten doorwaad worden van den pas Baguala af tot Amboina, waar bovendien de weg zeer ongemakkelijk en vol klippige steilten was, en men alzoo doorgaans niet anders dan langzaam kon rijden. Nochtans had Valentijn eens dien weg afgelegd in een kleine wijl tijds (door nood daartoe gedrongen) gestadig aan galoppeerende, om door de duisternis (»alzoo ik 's avonds ten half zes van de pas reed") niet overvallen en genoodzaakt te worden in 't bosch te blijven, wegens de gevaarlijke steilten, die onder weg zijn. »Ik kwam ten half zeven wanneer 't al donker is, aan 't kasteel met een jongen, die van de pas af tot het kasteel toe den staart van mijn paard niet losgelaten had; maar een andere slaaf van mij die mede volgde, was omtrent *Hative Ketjil* voor dood op den weg buiten mijn weten blijven liggen, 't geen (zoo hij daarna zeide) veroorzaakt was, omdat hij, zeer dorstig en bezweet een rivier doorloopende een hand of twee koud water gedronken had, hoewel ik hem, zoo ras ik dat vernomen had, 't huis en te recht dede brengen. Ik ontmoette onderweg vijf stroomende rivieren, en zes die in den goeden moesson zoo droog zijn, dat men er alsdan gansch geen water in vindt."

»Wat mijn paard, dat een klein beest, maar ongemeen snel en zeer vurig was, en mij aanging, wij droopen van 't nat, en ik had geen droogen draad aan mijn lijf; het kwaadste van allen zijnde, dat ik den Heer Landvoogd, die, met een groot gezelschap te water van de *Pas* van Baguala kwam, inhalen en dien avond met ZEd. nog eten moest, daar ik meer lust had om wat te rusten; en niet veel tijd, om mij schielijk wat te verschoonen. Dit was een tocht, dien ik niet gaarne weder om al 't geld ter wereld doen zou; en toen kon het evenwel niet anders zijn."

Het is natuurlijk, dat in landen, waar men wilde dieren vindt, het gevaar ook wel eens van die zijde kwam. In zulk een geval

---

[1]) VALENTIJN, *Molukse zaaken*, bl. 426.

bevonden zich op Ceylon eens de Portugeesch Gereformeerde predikant Joam Fereira d'Almeijda en zijn huisvrouw, reizende tusschen Point-de-Gale en Colombo [1]). Het was in den tijd dat ook Phil. Baldaeus, die ons het voorgevallene verhaalt, zich op Ceylon bevond. Er vertoonde zich op het onverwachts een olifant. De koelies (dragers) hem ziende, zetten den palankijn (overdekte draagstoel), waarin de vrouw van d'Almeijda zich bevond, neder en gingen op de vlucht. 't Schijnt dat Ds. Fereira te paard reisde en op dat oogenblik een eind weegs vóór of achter is geweest; de olifant kwam bij den »Pallenkijn, doch door wonderlijke bewaringe Godts, deed de vrouw geen quaat maar sloegh met zijn tromp op de tente (dak) van den Pallenkijn en trompette eens helder uijt, en daarmede gingh hij zijn oude tret." Maar zoo goed, (gaat Baldaeus voort) loopt het niet altijd af. Nog kort te voren was een aanzienlijke inlander, een hoofd van de olifant-vangers, door een olifant doodgeslagen. Baldaeus zelf reisde eens op een nacht naar *Manaar*, toen een olifant in het loopen een grooten boom brak, die recht voor de palankijn nederviel, en »ons dwars in den weg lagh." »Deze dieren dooden jaarlijks veel menschen, en doen veel schade." Zij waren zeer talrijk op Ceylon, vooral tusschen Manaar en Jafnapatnam, en maken in den regentijd, door hun zware en diepe voetstappen, de wegen onbruikbaar. Men kon op Ceylon niet wel over land reizen, of men moest met soldaten vergezelschapt zijn, en met trommels of een bekken, daar men op slaande geluid maakte, waarvan zij wegloopen. Het meest gevaarlijk zijn zij des avonds, wanneer zij hongerig zijn [2]).

Aan een geheel ander gevaar ontkwam eens Valentijn. Op het eiland *Oma*, tusschen de dorpen *Oma* en *Haroeko*, liep een mooie weg over 't gebergte van omtrent een uur lang, waar langs men zich in een draagstoel liet dragen. Hier verkeerde Valentijn eens in het uiterste levensgevaar. Die weg over den berg is bovenop vlak, en vol koes-koes (lang snij-gras). Had Valentijn zich niet gehaast, en was de wind niet gekeerd, hij zou aldaar verbrand zijn. Er waaide, terwijl hij gedragen werd, een heldere wind, en hij had in zijn draagstoel, die rondom be-

---

[1]) In 1764 werd het den predikanten op Ceylon verboden hun vrouwen op reis mede te nemen. (*Real.*, I, 247).

[2]) BALDAEUS, »*Ceylon*", 197, 198.

kleed was (om tegen de zon gedekt te wezen), niet de minste gedachten van kwaad; maar hij was geen kwartier uurs voor den wind gedragen, of zij geraakten allen in het uiterste gevaar, alzoo dat groot veld achter hen door den sterken wind in een oogenblik tijds alom in brand stond, 't geen, al voortgaande, zoo schielijk achter hem toenam, dat Valentijn op 't waarschuwen van zijn ouderling en ander volk, die wel veertig man sterk waren, nauwelijks tijd had om »uit zijn draagstoel te geraken." De vlam en rook stegen hemelhoog en deden hen sidderen wanneer zij slechts achterwaarts keken, zoodat loopen hier 't beste was. Zij zouden het echter met hard loopen niet ontkomen hebben, zoo God hen niet wonderbaarlijk geholpen had, ten deele door het draaien van den wind, en deels doordat er tusschen beide een kale plek was, waar de vlam zoo schielijk niet vatten kon. De schoolmeester van *Oma*, ook onder 't gezelschap, was op die zelfde plaats nog eens in hetzelfde gevaar geweest; doch »toen veel erger dan nu, daar zij het toen niet hadden kunnen ontloopen, en genoodzaakt waren, om door den dikken rook niet te stikken, met hunne aangezigten op den grond te gaan liggen, latende branden wat branden wilde. Hoewel toen 't dorre gras niet zoo hoog, en de brand derhalve hun zoo nadeelig niet, als de rook was; maar zij waren echter niet weinig van de vlam aan hunne kleederen, en in 't aangezigt geteekend, behalve dat al hun hair weg was." »In zulk een gevaar ben ik nog eens, op een ander gebergte van 't eiland *Oma*, tusschen *Roehoemoni* en *Samet* geweest; doch woei het zoo sterk niet; ook waren wij veel eer gered; hoewel wij anders in het zelfde ongemak waren, alzoo de wind schielijk toenemen kan."

Die bezoekreizen veroorzaakten soms groote uitgaven aan de predikanten. In den beginne genoten ze daarvoor geen schadeloosstelling. Daarom verzochten de Gedeputeerden voor de buitenlandsche kerken van de Amsterdamsche classis den 6den Augustus 1635 aan de bewindhebbers der O.-Ind. Compagnie vergoeding voor de leeraars wegens de onkosten door hen op die reizen gemaakt. Ter tegemoetkoming werd toen voor de in dienst reizende predikanten gereserveerd de handel in eetbare vogelnestjes, soms ook die in schildpad (caret) en klapper-(kokos-)olie. In de Molukken bedroeg de handel in de twee eerstgenoemde artikelen jaarlijks ongeveer 20 pikols. Dit was omstreeks 1680. Later evenwel trok de »Edele" Maatschappij dien handel weêr aan zich. En toch, op die reizen, die soms 4 of 5 maanden duurden en waarbij de

predikant de dubbele onkosten, n. l. voor zich en voor zijn huishouden, doen moet, zonder dat hij er, naarmate van dien, iets voor trekt, mocht de predikant die voordeelen wel hebben; ook in aanmerking genomen de vele moeiten, gebrek, langdurige ongemakken en groote gevaren op zulke tochten. En hij moest het nog deelen met het opperhoofd van Menado. Op Ceylon was een deel van de vruchten der kokos-boomen uit de klappertuinen der Compagnie in sommige districten, op het eind der 17de en in het begin der 18de eeuw bestemd, om de doorreizende predikanten bij hun verblijf van lamp-olie voor hun nachtlicht te voorzien.

Op Sumatra waren de reizen voordeelig en gingen gepaard met rijke vergelding, eer en genoegen, zoodat ze, volgens het getuigenis van Jacobus Canter Visscher meer een uitspanning waren dan een last. Er kwamen daar geregeld van de naburige eilanden »geheele schepen vol inlanders, die »uit vrije beweging" den christelijken godsdienst aannemen, en geschenken aanbrengen van goud, parelen, met goud doorweven kleederen, en gouden ducaten," die zij »als voor de knieën der predikanten aanbieden" [1]). Verder hoore men nog wat Valentijn zegt van de extra-voordeelen met betrekking tot deze dienstreizen. »Een predt. die te Amboina (omstreeks 1669) in 't maleisch predikte en die de buitenkerken naarstig bezocht, had boven zijn andere medebroeders eenige extra-voordeelen. In 't algemeen heeft hij 100 gulden, en na vijf jaren dienens nog 10 of 12 gulden meer per maand, 10 Rijksdaalders en 18 stuivers aan kostgeld, en 7 kannen wijn. Hetgeen nu een maleisch predikend en kerkbezoekend predt. bovendien trekken zou, bestond daarin, dat zij hem vrij drinkwater en brandhout, 7 katti (℔) was of 30 kaarsen, 2 kannen olijven-olie, 2 kannen hollandsche azijn, en 3 kannen lampolie per maand, en dan nog 2 lasten rijst in 't jaar toestonden; doch om naar waarheid te spreken, zoo weten al diegenen, die daar (te Amboina) als predt. gelegen hebben, zeer wel, dat al die extra voordeelen heden daags (1669) en al sedert 30 of 40 jaren (zoo mij van mij zelven en anderen heugt) bij die predikanten die geen maleisch prediken, noch bezoekingen van buitenkerken doen, zoowel, als van de taalkundige, getrokken worden, en dat het eenig buiten voordeel, dat de laatste genieten, alleen in die 2 onnoozele lasten rijst bestaat, die een ongehuwd predikant nog wel iets (alzoo hij hier of daar-

---

1) *Biblioth. Bremens.*, III, 5, 955.
HOFSTEDE, t. a. p., II, 95.
VETH, *Tafereel* . . . , bl. 518.

naar toezijnde, geen last thuis en laat) kunnen helpen; maar die niets aan een man die gehuwd is kunnen geven, alzoo die dan een dubbel huishouden te verzorgen heeft. Wel is waar dat de inlander een predikant genoegzaam voor dien tijd van hoenderen, varkens-, bokken-, en ander vleesch, of wel van visch, rijst, etc. voorziet; doch men moet zijn eigen brood, boter (hoewel zij dat nu almede verzorgden) specerijen en een kok, die de spijs bereidt, bij zich hebben, alzoo zij zeer morsig zijn, en alles in den olie braden, dat »goed voor een Muscoviter, maar voor geen Hollander is." Ook moet men voor zijne reize veel meer wijn, dan men thuis van nooden heeft, mede nemen, alzoo de beleefdheid immers vereischt, dat ik aan een tafel, daar mijn Ouderling, en de Orang-Kaja (Hoofd) met zijn Oudsten zit, en daar ik een glas wijn drink, ten minste ieder een enkel glas geve, dat ik nooit in ieder dorp met een kan wijn heb kònnen goed maken; 't geene, nevens 't meer »afrotsen" van kleederen, zoo veel onkosten in een jaar geeft, dat ik die nooit met die twee lasten rijst hebbe konnen goed maken, maar er altijd veel moeten bij leggen; dat zeer onredelijk is, daar de predikanten in 't Vaderland voor alle buitendiensten behoorlijk beloond worden, behalve dat hare gemakkelijke reizen tegen de moeijelijke en gevaarlijke togten der predikanten alhier, zoo ter zee, als te land, op zulke steile en akelige gebergten, daar sommige wegen, boven op dezelve, niet boven een voet breed zijn, niet eens in vergelijking komen."

De predikanten ontvingen op hunne kerkelijke bezoekreizen wel eens eenige onderscheidingen en eerbewijzen. Deze waren soms van vreemden en kluchtigen aard, vaak ook alles behalve aangenaam. Zoo wordt ons een geval verhaald van 't geen den pred[t]. Jacobus Montanus is voorgekomen op een dienstreis onder de Alfoeren, met Radja Sahoelau op Elipapoeteh (Ceram, Gouvernement Amboina).

De predikant Montanus, in dienst reizende onder de Alfoeren, om daar de H. Sacramenten te bedienen, heeft, zoo mij door een schoolmeester, die er bij tegenwoordig was geweest, verhaald is, eens een wonderlijk geval daarmede gehad. »Zoodra ZEerw. tegen den avond in dat dorp vermoeid en afgesloofd gekomen was, en zich een weinig tot rusten begeven had, geen lust hebbende om te eten, wierd hem door den schoolmeester gezegd, dat Radja Sahoelau, een van de machtigste berg-koningen dezer Alfoeren (en die een groot beminnaar was van brandewijn gestookt uit Spaanschen wijn), gehoord hebbende dat ZEerw. stond

te komen, al voor eenige dagen van 't gebergte afgezakt, en nu in dit dorp met een zeer groot gevolg verschenen was, en verzoeken liet ZEerw. te mogen verwelkomen."

»De Heer Montanus, die dezen vorst uit berichten al had leeren kennen, en wel wist dat zijn macht zeer groot was, vond goed, hoe weinig lust hij er ook in had, hem maar ten spoedigste te ontvangen, om te eer van hem ontslagen te zijn, hoewel dat geweldig buiten zijne gissing ging. Hij belastte dan den meester, te zeggen, dat hij maar ten eerste wilde komen; maar de meester verzocht ZEerw. dat hij toch voorzichtig mocht zijn en niet laten blijken, dat hij brandewijn had, alzoo de koning hem zekerlijk daarnaar vragen en het dan niet wel afloopen zou."

Daarop kwam Radja Sahoelau binnen en verwelkomde den Heer Montanus. Het eerste, waar hij naar vraagde (want daarom kwam hij en niet om den predikant), was brandewijn, zeggende in gebroken maleisch: *dat hij een groot liefhebber daarvan was*. De Heer Montanus antwoordde, dat zijne kerkbezoeking zoo goed als ten einde was, en dat hij derhalve zeer weinig brandewijn overig had. Daar kwam even wel nog een staartje, geen *brandewijn*, maar oude *spaansche wijn* te voorschijn, en Mijnheer Montanus bracht het den koning Sahoelau eens toe. Zoo ras hij de flesch in zijn hand kreeg en er wat uit geproefd had zeide hij: »dat is geen *mannen-* maar *vrouwendrank;* is dat *brandewijn*, dan ben ik het vergeten, daar is immers gansch geen *kracht* bij, en 't is niet anders dan *zoet*. Dat is goed voor *vrouwen*, maar mannen moeten iets hebben dat *krachtiger* is."

»Daar was Pater Montanus met zijn *Spaansche wijn* wel deerlijk aan den grond, verlegen wat hierin verder te doen; echter om niet beschaamd uittekomen, bragt hij een flesch brandewijn, die omtrent half vol was, voor den dag. De Radja kreeg zoo ras den reuk niet van die flesch of hij zei: »itoe minoman, laki laki," »dat is mannendrank." En 't bleek ook: want de flesch kwam ledig wederom. Terwijl de brandewijn begon te werken, bracht Radja Sahoelau, tusschen wien en zijne onderdanen geen onderscheid ter wereld te vernemen was, zijn *Massakeke* voor den dag, haalde daar eenige stukken van *slangen* en *sagoe* uit, biedende die den heer Montanus aan, die, om dit te ontgaan, voorbracht, dat hij zoo laat in den nacht niet gewoon was te eten; waarover die koning, niet wel voldaan zijnde, aanbood te zijner eere, en omdat hij hem zoo wel onthaald had, een *spiegelgevecht* van Alfoeren aan te richten. Wat nu de Heer Montanus zeide, dat hij vermoeid en dat het telaat in den nacht was,

dit moest evenwel zijn voortgang hebben, alzoo de brandewijn, dien zij wat schielijk gedronken hadden, begon te werken. Hij stond dan eindelijk dit spiegelgevecht, bij een menigte van flambouwen (die ze van *hars* maken) aangericht, toe. Het ging in 't eerst vermakelijk en wel, doch naderhand toen het bloed begon gaande te raken, zoo kapten zij er op zijn *Alfoerees* zoodanig in, dat er het bloed bij neder gudste.

De Heer Montanus dit ziende, en voor grooter ongeval vreezende, verzocht den Radja hiermede op te houden. Ondertusschen wierden er verscheidene nedergesabeld, dat ze er bij bleven liggen, waartoe Radja Sahoelau hen, ter eere van den Heer Montanus, met allen ernst nog meer aanzette; doch dit begon dien Heer zoodanig te vervelen, dat hij eindelijk tegen dien koning veel ernstiger taal begon te voeren. Hierop gaf die vorst tot antwoord, dat deze zijn onderdanen, al te maal maar *doode honden* waren, aan welke niets gelegen was, en dat hij voor *ZEerw.* zoo veel achting had, dat het er op geen *duizend* van hen aankwam. Dit nam echter een einde, wanneer hij hem vertoonde, dat het wel een groote eer voor hem, maar volgens de Nederlandsche Wetten niet geoorloofd was, onnoodig bloed te vergieten, en dat hij dit bij den Heer Landvoogd in 't bijzonder zou moeten verantwoorden, die zekerlijk door zijn spionnen vernemen zou, dat er ter eere van hem zoo veel Alfoereezen nedergesabeld waren, door welke laatste reden hij bewogen wierd, om dit bloedig spiegelgevecht te eindigen, waarover de Heer Montanus uitnemend verblijd was, in vreeze geweest zijnde, dat het van de Alfoereezen, wel eens op hem en de zijnen, had kunnen uitdraaijen" (1671 of 1672).

Van die kerkelijke dienstreizen werden na afloop geregeld schriftelijke verslagen aan den kerkeraad te Batavia overgeleverd. Daarin kwam ook steeds een bericht voor van den staat der gemeenten, die bezocht waren [1]). Deze stukken bleven berusten in het archief van de Hervormde gemeente der hoofdstad van N. Indië [2]). Zulke rapporten bestaan er dus in groote menigte. Wij vermelden er slechts eenige bij name, zooals die van de predikanten Florentius van den Berg, naar Sumatra, 1691, en Johannes van Lodenstein, naar Bantam, 1692; het dagverhaal der ker-

---

[1]) GRAVIUS, *Formulier des Christendoms ....*, voorbericht, bl. 7.
[2]) V. HOËVELL, *Inwijding der kerk te Cheribon* bl. 5 en 6.

kelijke visitatie gehouden in Sept. en Oct. in 5 plaatsen op Formosa [1]), waarin men onder anderen vindt aangeteekend in eene visitatierapport van 21 Februari 1656, dat de inlanders daar (Formosa) in een *vreemde* taal onderwezen werden en verder dat zij groote rampen te verduren hadden, waaronder ook waarschijnlijk watersnood, want het verslag zegt, dat er 800 menschen waren verdronken; het rapport der schoolvisite in het distrikt Colombo, gedaan in 1701 door Ds. Philippus Goting, dd. 7 Febr. 1702 [2]); van Peregrinus, die in het kasteel Orangie te Ternate 36 maal had gepredikt op zijn reis derwaarts in 1676—'77.

Men klaagde over de zwaarte van den Indischen dienst, inzonderheid over het moeielijke, 't welk aan het visiteeren of bezoeken der kerken, die geen eigen leeraars hebben, verknocht is. George Henric Werndly schrijft 1740, dat de dienstreizen twee of driemaal des jaars geschieden. Dit heeft waarschijnlijk alleen betrekking tot eenige naburige gemeenten van Batavia en Colombo, want overal is het zoo niet: »Sommige schapen zijn blijde, als hunne oogen slegts om de drie jaren eens een Herder mogen zien." Zijn Eerw. zegt, schoon een weinig later, dat er bij gebrek aan predikanten somtijds wel zes jaren verliepen, eer de zeven eilanden, onder Ternate behoorende, bezocht werden. Hij weet niet, dat op de zuidwester-eilanden van Banda, Wetter, Kisser, Letti en Damne, niettegenstaande er schoolmeesters, (die doorgaans Lidmaten moeten zijn) twee honderd schoolkinderen en zes honderd gemeene Christenen in zijn tijd waren, ooit bezocht zijn, en alzoo de Christenen aldaar immer het Nachtmaal genoten hebben. Hij schetst het wezenlijke eener gewone kerkvisitatie kort, maar naar waarheid, als hij zegt: »Eerst onderzoekt een Predikant, door een ouderling vergezeld, de kinderen in de school naauwkeurig, om te zien of de Meester zijn plicht gedaan, en zijn ampt naarstig waargenomen heeft. Hij doet de schoolkinderen den Catechismus, mitsgaders de tien Geboden en de 12 Artijkelen des Geloofs op zeggen, andere doet hij lezen en zingen, en ziet, wat zij in 't schrijven gevorderd zijn; waarna hij de noodige en al te groote kinderen van de school ontslaat; want de Ouders zijn gehouden hunne kinderen ter school te zenden,

---

[1]) CRUCIUS, *Mercurius...*, bl. 598.
[2]) LUDOVICI, t. a. p., Introduct. Not., p. 7.

doch zonder eenige belooning daarvoor aan den Meester te geven, als dewelke van de Ed. Maatschappij onderhouden wordt. Daarna onderzoekt hij, wie hunne belijdenis willen doen; deze ondervraagt hij, en neemt de belijdenis af. Verder laat hij de gansche Gemeente in de Kerk bijéén vergaderen, doet een gepaste aanspraak tot haar, houdt Catechizatie en ondervraagt hen alle, zoo bejaarde als jonge lieden, om te zien, wat zij gevorderd, of verachterd zijn, waarop de trage dan ernstig tot hun pligt en naarstigheid tot 't bijwonen van 't gehoor van Gods woord en Catechizatiën, bij 't afwezen van de Predikanten, aangemaand, en de naarstige in hunnen ijver opgewekt worden; dan onderzoekt hij, of er ook eenige geschillen en redenen zijn, om iemand van 't Nachtmaal des Heeren af te houden; de geringe geschillen doet hij af, en de zware brengt hij in den kerkeraad, en dus alles in rust gebragt zijnde, noodigt hij de Oude en nieuwe Lidmaten, die daar tegenwoordig zijn, ten Avondmaal, en eindigt die Vergadering met gebed, Psalmgezang en zegenwensch. Eindelijk predikt hij voor de Gemeente, en bedient »beide Bondteekenen," den »Doop aan kinderen en bejaarde," 't »Nagtmaal aan de Lidmaten, en bevestigt de door trouw verbondene in den Echtstaat."

»Dit is 't dagelijksch werk van een Predikant, die de kerken en scholen bezoekt, behalven 't reizen en rossen; waaruit ligt af te nemen is, dat hij zijn werk ijverig moet voortzetten, indien hij niet meer dan twee dagen op ééne plaats wil verblijven, en dat daarmede niet veel kan uitgericht worden, omdat zulks maar als terloops geschiedt" [1]).

Kenmerkend voor den geest des tijds in de 17de eeuw en tevens wijzende op het toenmalig verband tusschen kerk en staat, toen men niet zelden den godsdienst ondergeschikt maakte aan de staatkunde, is het geval, dat ons medegedeeld wordt van Ds. Jan Janszoon Brund. Toen den heer Arnold de Vlaming van Outshoorn door den Gouverneur-Generaal Cornelis van der Lijn was opgedragen een Hongitocht naar Ceram te ondernemen, met het doel om, ter handhaving van het specerij-monopolie, op dat eiland de specerij-plantages te vernielen en de kruidnagelboomen uit te roeien, met verbod ze ooit weer te mogen aanplanten, vergezelde hem deze predikant (1648), om te gaan zien, hoe het daar met het Christendom stond. Brund was toen

---

1) MILLAR, t. a. p., II, 871 volg.

predt. te Saparoea (Amboina), en gaf tevens een relaas van de gelegenheid der Christenen en Mooren op Batsjan [1]).

Beschrijvingen van kerkelijke dienstreizen, gedaan in onzen tijd, gaven de predikanten Brumund — van eene door Bantam [2]); — Marnstra, de zoon, naar Benkoelen [3]); Van Hengel in Buitenzorg, de Preanger-regentschappen en Krawang [4]); Van Maarseveen door de residenties Cheribon, Tagal en Pekalongan [5]); en de zendelingen Röttger naar het eiland Banka [6]); wijlen Harthoorn in den Oosthoek van Java [7]); Smeding (thans predt. te Haarlem) naar Kedirie, Madioen en Modjokerto [8]). Mijn vriend, de zendeling-leeraar Hoezoo, beschreef de reisgelegenheden en transportmiddelen in zijn werkkring op Java [9]), waarbij ik uit eigen ondervinding nog zou kunnen voegen: een muilezel en een kruisprauw.

De zendeling Van Eck reisde eens met een R.-Kath. Pastoor, van Probolingo naar Banjoewangi [10]), hetgeen mij ook eenmaal te beurt viel, van Solo (Soerakarta) naar Patjitan en terug. Mijn ambtgenoot Fraissinet vond in een passagrahan (karavansera) in de Padangsche bovenlanden (Sumatra) eene Europeesche vrouw. Ze was niemand anders dan de vermaarde reizigster Ida Pfeiffer. Zulke passagrahans zijn of waren vele in de binnenlanden; op de hoofdplaatsen, vooral in de grootere zeesteden, zooals te Point-de-Gale, had men, reeds vroeg, in de 17de eeuw, logementen [11]).

Wijlen de predt. Schuurman gaf een beschrijving uit van zijn reis, per zeilschip, naar Java [12]). Zulke zeereizen duurden in

---

1) BUDDINGH, *Reizen*, II, 165, 166.

2) *Tijdschr. van Ned. Ind.*, 1840, II, 687 volgg.

3) *Tijdschr. ter bevordering van christelijken zin in Ned. Ind.*, (van Dr. Hoëvell), 1e jaarg., IV, 1847, bl. 149 volgg.

4) *Tijdschr. ter bevordering van christelijk leven in Ned. Ind.*, (van wijlen Ds. Mounier), I, 1855, 1, 75 volg.

5) T. z. p., II, (1856) en I, bl. 251 v.v., 375 volgg.

6) Uitgegeven te Rott. 1840.

7) *Mededeel. Ned. Zend. Gen.*, II, 137 volgg.

8) T. z. p., V, 120 volgg., 245 volgg.

9) T. z. p., VIIe jaarg., bl. 237—264.

10) *Berigten der Utrechtsche zendingsvereeniging*, 1866, bl. 155 volgg.

11) CORN. DE BRUYN, *Reizen* . . ., II, 354.

12) Te 's Grav. 1869.

de helft dezer eeuw gemiddeld ruim 100 etmalen [1]); terwijl de *Braband*, een linieschip van 84 stuk, in 1815, er nog 561 dagen over deed [2]). De zendeling Röttger, die 20 zeereizen achter den rug had, maakte in 1842 van Indië naar Bremerhaven een reis van 174 dagen [3]). Heeren XVII beloofden in 1769 aan de Schippers, die de reis naar Java binnen 5½ maand aflegden, een premie van *f* 1500 en binnen 6 maanden van *f* 1200 [4]).

Twee Indische predikanten Buddingh en Brumund gaven van hun mailreizen schetsen [5]), terwijl ook Ds. Van Rhijn, (thans emer.), die de zendingsposten van het Nederlandsch genootschap geïnspecteerd had, zijne terugreis naar Europa viâ Singapore, Ceylon en Egypte beschreef [6]).

En hoe is nu ons oordeel over deze kerkelijke bezoekreizen, die hun ontstaan vooral te danken hadden aan de plaatselijke omstandigheden, waarvan het doel was, de uitbreiding en bevestiging der ware Gereformeerde Christelijke religie in de Indische gewesten bij Europeaan en landzaat, en wier aard en karakter we boven beschreven? Ook hier kunnen we het best onzen plicht als geschiedschrijver vervullen, wanneer we de geschiedenis zelve laten spreken. Vernemen we haar getuigenis! 't Is van het jaar 1689, en van een man, die ten volle bevoegd was hier mede te spreken, zelf predikant. »Wat kan," zegt hij, »het den inlanders van ...... helpen, dat zij (gelijk verscheiden malen voorgevallen is) op zijn best alle jaar eens, en somtijds wel in veel langer tijd, niet meer, als in 't voorbijgaan een predikant, die op zulk een dorp eens predikt, en eens of tweemaal Catechizeert, krijgen te zien...."; zoo kon het »hun immers geen nuttigheit ter wereld tot vermeerdering van hunne nog zoo swakke kennisse geven, alzoo zij alles, wat zij op zulk een tijd van dien predikant gehoord hadden, niet alleen 't jaar daaraan, maar zelfs weinige dagen na zijn vertrek, geheel vergeten zijn, en dan weer als

---

[1]) *Memorie ... door de afdeeling Zeevaart van het meterolog. instituut te Utrecht ...*, door J. E. Cornelissen. Vgl. *Bataviaasch Handelsblad*, 23 Aug. 1869 en Bijv.

[2]) W. A. VAN REES, *Toontje Poland ...*, Arnh. 1867, I, bl. 211.

[3]) RÖTTGER, t. a. p., bl. 291.

[4]) PESTEL, *Commentar. de republica Batava*, Ed. 2*a*, p.. 536.

[5]) *Tijdschr. v. Ned. Ind.*, 1858, II, 209 volg.

Tijdschr. Bianglala, 1852, en afz. te Bat. 1852, 8⁰. Amst. en Bat. 1862, Arnh. 1857.

[6]) *Reis ...*, bl. 601 volgg.

Christenen in naam, doch waarlijk als Heidenen in hun hart en ommegang, weêr zoo voort leven...." »Beter ware het geweest, in stede van die weinig vruchtbare en onnutte »visiten", die de inlanders niets bekwamer maakten, maar alleen diende om de predikanten af te matten, vroeg oud te doen worden, of hen binnen korten tijd ten grave te doen dalen, hier en daar op deze eilanden 2 of 3 predikanten te plaatsen, die er rijkelijk van noode waren, en aan ieder een matigen werkkring aan te wijzen. Dan zou een leeraar eerst in staat zijn, om van deze Heidenen en Naam-Christenen ware Christenen te maken."

ZESDE HOOFDSTUK.

KRANKBEZOEKERS OF ZIEKENTROOSTERS.

Dit kerkelijk ambt was in Nederland bekend, voordat de Hollanders Indië veroverden. Men vond die nuttige lieden in onze groote steden, met name te Amsterdam [1]), Leiden [2]), Delft, Dordrecht, Middelburg [3]), Emden [4]), ook op dorpen, zooals Overschie [5]). Ze waren in dienst bij verschillende kerkgenootschappen, bij de Hervormden, Lutherschen, bij de Waalsche gemeenten; bij de Remonstranten slechts weinigen. Hun werk bestond behalve in het bezoeken der kranken, in het bijstaan van ter dood veroordeelde misdadigers, het schrijven van testamenten, enz. Ze hadden ieder hun eigen wijk. In tijden van pestziekte werd hun getal vermeerderd, hun traktement verhoogd. Dit ambt werd in de 17de eeuw zeer gezocht; deze lieden hadden veel invloed op het volk en waren niet zelden gevaarlijk voor de predikanten [6]). Onder hen vond men zeer bekwame mannen: het voorbeeld van twee hunner, die tot de hoogste kerkelijke waardigheden opklommen, bewijst dit. De een, ziekentrooster te Emden, werd hoogleeraar te Franeker (Sibrandus Lubberti [7]); de ander, krankbezoeker te Amsterdam, werd

---

1) WAGENAAR, t. a. p., II, 164.
2) *Leidsch passieboekje*, bl. 101, 112.
3) NAGTGLAS, t. a. p., bl. 131, 132.
4) MEINERS, t. a. p., I, 418.
5) *Eigen Haard*, 1882, N°. 21, bl. 264.
6) SCHOTEL, t. a. p., II, 4, 5.
7) MEINERS, t. a. p., II, 424 volg.

hofprediker en voorzitter der Synode (W. L. Krieger[1]). Men heeft er ook gehad in onze overzeesche bezittingen, aan de Kaap de Goede Hoop[2]), Oost-Indië, enz.

Naar O.-Indie hebben de Nederlanders van onze vestiging af ook krankbezoekers gezonden. De kamers van Amsterdam, Rotterdam, Delft, Enkhuizen, Zeeland en Hoorn betoonden hierin grooten ijver[3]). Bij het voortdurend gebrek aan predikanten was hieraan dringende behoefte. En gelukkig waren er »brave en welgeoefende krankbezoekers," die zich voor den Indischen dienst »vrijwillig" aanboden, om zich »langer of korter voor dien vèrre gelegenen evangely-dienst" te laten gebruiken[4]). Een achthonderd van die nuttige personen zijn mij bij name bekend geworden, maar ik onderstel op goede gronden, dat hun getal veel grooter moet geweest zijn.

Wat hun vroegere maatschappelijke betrekking, hun godsdienst en landaard betreft, men vindt onder hen lieden van allerlei beroep, handwerk en ambacht. Er bevonden zich onder hen:

Gewezen kleermakers	18
Schoolmeesters	14
Ex-predikanten[5])	9
Kaffawerkers[6])	7
Schoenmakers	5
Gewezen soldaten	5
Vroegere Roomsch-Katholieke priesters	2
Passementiers	2
Kistenmakers	2
Koockermakers	2
Engelschen	2
Turfdragers	2
Gewezen rector	1
Joodsch rabbijn	1
Apotheker	1

[1]) v. ALPHEN, t. a. p., II, 30.

[2]) LION CACHET, t. a. p., bl. 75.
THEAL, *Chron.*, bl. 136.

[3]) BUDDINGH, *Schets*, bl. 25.

[4]) HOORNBEEK, *Sorg en Raad*, bl. 51.

[5]) Predikanten b. v. Daniel Koningsvelt, zie VEERIS, *Chronol. eccles.*, p. 79.

[6]) Caffawerker = werker in Saai, een soort van stof, in vroeger tijden veel gebruikt om de ledikanten.

Theol. cand.	1
Theol. student	1
Ouderling	1
Inlandsch leermeester	1
Timmerman	1
Instrumentmaker	1
Doozenmaker	1
Glazenmaker	1
Tabakspijpenmaker	1
Kuiper	1
Wever	1
Verver	1
Koorndrager	1
Droogscheerder	1
Hovenier	1
Tinnegieter	1
Bakker	1
Zijden-laken-werker	1
Trijpwerker	1
Smalwerker	1
Braey-schoenmaker	1
Bomdeymaker	1
Tuyckemaker	1
Wollenkaarder	1
Zwaardveger	1
Loodgieter	1
Bouratwerker	1
Speldemaker	1
Arminiaan enz. [2])	1

Hij, die dong naar de betrekking van *krankbezoeker* of *ziekentrooster* in O.-Indië, moest beginnen met zich aan te melden bij den *kerkeraad* der *Herv. gemeente* van *Amsterdam*, of van eene der andere steden, waar kamers der O.-Ind. Compagnie gevestigd waren [1]). Op die aangifte volgde een onderzoek naar den persoon, zijn belijdenis, leer, wandel en leven; daarna had een exa-

[1]) Zij, die het ambt van predt. ambiëerden, gaven hun verlangen te kennen aan de classis der stad (met een O.-Ind. Kamer), waaronder zij ressorteerden.

[2]) De eenige Remonstrantsche was Laurens Hermansz Rijsenbeeck, die naar Nederland terug keerde 7 Nov. 1624 te Amsterdam boete deed en op nieuw aanbevolen werd.

men plaats. Soms deden zich ernstige bezwaren voor tegen de aanstelling van dezen of genen sollicitant. Van dit laatste noemen we hier terstond eenige voorbeelden. Jan Aertsson, een schoenmaker, die zich 5 Juli 1612 aanbood tot krankbezoeker naar O.-Indië, gedroeg zich onbehoorlijk tegen de diakenen der Hervormde gemeente van Amsterdam. Jan Heijndricksz, die 18 Juli 1639 ziekentrooster naar O. of W.-Indië wenschte te worden, was onbekwaam. Jan de Lange, Pieter Corneliszoon Steenacker, Jan Janss van Dort en anderen verliepen zich in dronkenschap; Abraham Smit mishandelde zijne vrouw en werd van haar gescheiden; van Arent Corneliss ontdekte men, dat hij vroeger te Rotterdam was gegeeseld en gebrandmerkt.

Omtrent het college, waarbij de ziekentroosters zich moesten aanmelden, werd 19 Maart 1640 bepaald, dat zij zich het eerst moesten wenden tot de Gedeputeerden der classe voor de Indische zaken. Waren er geen candidaten, die zich aanboden, dan had er een oproeping plaats, zooals te Amsterdam geschied is in Sept. 1616 en later meermalen. Dan werd er afgekondigd in alle kerken: »of iemand genegen was als krankbezoeker naar O.-Indië en de kust van Guinea te gaan" [1]). En om tegemoet te komen aan hun vorming en opleiding, maakten de predikanten der hoofdstad »van den predikstoel bekend, dat zij bereid waren om hun onderwijs te geven, die op de schepen de kranken wilden troosten" [2]). (Nov. 1606). En zij hebben dit ook gedaan.

Dan kwam natuurlijk het examen. Dat onderzoek was reeds voorgeschreven 6 Nov. 1603. Het omvatte voornamelijk lezen en zingen. Vooral aan het laatste werd groote waarde gehecht. Ze moesten »de voisen van alle Psalmen kennen" [3]). Doch eerst in 1638 en 1639 werden twee leden van de classis van Amsterdam gedeputeerd om een project voor bedoeld examen te maken.

Om overeenstemming en eenparigheid te verkrijgen in de aanstelling en uitzending der ziekentroosters, besloot de Amsterdamsche kerkeraad, 28 Juni 1629, aan de Synode regelen en voorschriften te verzoeken, zoodat ieder van de wettigheid hunner benoeming zeker kon zijn. En dat deze maatregel niet geheel overbodig was, blijkt uit een brief van de classis van Zeeland

---

[1]) *Handd. Kerkenraad Amst.*, Dl. 4, p. 179, 233, 252, 298.

[2]) RUTGERS, t. a. p., bl. 176.

[3]) Ds. Plancius en Ds. Helmichius zouden hen examineeren. (Dezelfde, t. a. p., bl. 174).

aan die te Amsterdam uit veel later dagen, bijna een halve eeuw daarna. Nicolaas Schorer, predt. te Koudekerk, ring Vlissingen, schreef namens de broeders op Walcheren, 6 Oct. 1676, aan die te Amsterdam: »dat zij wenschten te vernemen, hoe het in Amsterdam toeging bij het verkiezen van krankbezoekers; of dit privatelijk geschiedt van UEerw. of privatelijk van Bewindhebbers; dan of dit geschiedt, gelijk in het beroepen van de predikanten, conjunctim met de Gedepp. van H.H. Bewindhebbers" [1]. Immers het werd als een inbreuk op het kerkelijk recht beschouwd, wanneer die Bewindhebbers ziekentroosters aannamen zonder voorkennis en goedkeuring van eenige kerkelijke overheid; — en dit gebeurde niet zelden. O. a. was Jan Diricxss Roosterman, van Medemblik, door Heeren Meesters aangesteld voor O.-Indië buiten kerkeraad en classis. Joachimus Nicolaï kwam zonder kerkelijke commissie in O.-Indië; Abel Appel was aangenomen door de Bewindhebbers zonder raadpleging en toestemming der Deputati ad res indicas, en Adam Janszoon van Thiel evenzeer op onwettige wijze aangesteld, en zelfs niet eens geëxamineerd; ook Jan Janszoon van Oostdijk. Waarom dan ook de predikanten van Batavia bij brief dd. 22 Nov. 1700 aan de classis van Amsterdam verzochten: »geen krankbezoekers meer uit te zenden naar O.-Indië zonder kerkelijke bewijzen."

Het sprak in die dagen als vanzelf, dat de wettig aangestelde krankbezoekers de *confessie*, den *Catechismus* en *de synodale canones* onderteekenden [2]. Aan die verplichting werd nog eens uitdrukkelijk herinnerd op de particuliere Synode van Hoorn, 8 Aug. 1623 [3].

Eene *Instructie* voor deze kerkelijke beambten had men reeds in 1602 vervaardigd; later stelde men ook een *gelimiteerde instructie* voor hen samen [4].

Het onderzoek naar het zedelijk gedrag van hen, die zich aanboden, was soms zeer gebrekkig, slordig en overhaast. Nog in de tweede helft der 18de eeuw »ging een ouderling uit de wijk bij twee of drie van de naaste buren eens navragen; . . . ." Dat was te Amsterdam. Elders »bij de kleine kamers (in de kleinere

---

[1]) Archief class. Amst.

[2]) *Synod. Dordrac.* 1619, sess. 175. Dit deden hun confraters in patria ook. (GLASIUS, *De Syn. v. Dordr.*, II, 301 Noot).

[3]) *Acta* N°. 34 (en vroeger.)

[4]) PETIT, *Catal. pamfl. Thys.*, II, p. 129, N°. 3770.

steden, waar kamers van de O.-Ind. Comp. gevestigd waren) geschiedde zelfs dit in het geheel niet" [1]). Vandaar dan ook zoovelen, waarover men klagen moest.

En hoe was nu het lot, het wedervaren van zulk een krankbezoeker? Hooren wij het omtrent één van hen!

Simon Kool, van Rotterdam, vertrok in December 1669 naar Batavia. De eerste drie à vier dagen na het uitzeilen vond hij geen gelegenheid om het gebed te doen. Op den 2^{den} Kerstdag, 's avonds, las hij een sermoen voor uit het kerk- en huispostil, — tekst: Luk. 2, — en zong daarna den Lofzang van Simeon. Verzocht door een stervenden soldaat (Lutheraan) om hem het Heilig Avondmaal uit te reiken, mag hij de sacramenten niet uitdeelen. Hij had daarna op het schip vele mishandelingen te verduren. Als 's morgens de klok luidde voor het gebed, merkte hij veel oneerbiedigheid en gelach op. Hij verzocht den onderkoopman den Generalen Artikelbrief te openen en te zien, wat respect den persoon toekwam, die het gebed doet. De schipper (gezagvoerder) wil den ziekentrooster deporteeren. Hij staat op reis de zieken bij; 's Zondags leest hij aan boord een predikatie uit Festus *Schatboek* [2]), waarbij zijn lessenaar op het half verdek op een vaatje staat. Eindelijk weigerde de schipper hem een attestatie.... Hij had van verdriet over boord willen springen.... Te Batavia leverde hij zijne klachten in bij predikanten en ouderlingen in 1670.... Zijn uitvoerig rekest berust nog in het Archief der classis van Amsterdam. Maar zóó onaangenaam geloof ik niet dat allen het aan boord gehad hebben, al was men in die dagen veel ruwer dan thans. Evenwel Guillame (sic!) van der Meersch klaagde 10 Dec. 1657 in zijn brief aan den kerkeraad te Batavia ook zeer over de behandeling gedurende de reis naar Java aan boord ondervonden: »hij had alle mishandelingen met geduld gedragen."

Ofschoon Heeren Meesters in de eerste helft der 17de eeuw (14 Oct. 1642) [3]) de bepaling maakten, dat ziekentroosters hun vrou-

---

[1]) VERWIJK, *Over de krankbezoekers...*, (Middelb. 1790), bl. 64, Noot.

[2]) *Het schatboeck der verklaringen over de catechismus der Christelijke religie...*, door FESTUS HOMMIUS, Leyd. 1617, Amst. 1642. Er bestond ook een *Schatboek voor krankbezoekers*, Amst. 1671, van Ds. JACOBUS SCHEPERUS, in 1633 pred^t. te Oostzaan, in 1638 te Gouda, † 1678. (Zie: *Navorscher*, 1865, N°. 6, p. 165; *Catal.* BRAARDA, 4°, N°. 29).

[3]) *Resol. H.H. XVII*, Boek 13, fol. 436.

wen niet naar Indië mochten medenemen [1]), zoo schijnen ze evenwel hierin niet altijd consequent te zijn geweest. Immers we vinden gevallen, dat hun huisgezin hen vergezelde, en evenzeer van het tegendeel. Trouwens de maatregel was hard. Wat gebeurde dan ook? Daar er groot gebrek was aan krankbezoekers, boden verscheidene bekwame personen zich aan, maar ze stelden als voorwaarde, dat ze hun vrouwen zouden mogen medenemen. De bewindhebbers antwoordden: »Neen! Dan moest men maar anderen zoeken; het veroorzaakte groote ongemakken." Zoo werden dan ook Hans Severijns, een caffawerker, en Daniel Sijmonssen van Nieuwkerk, — van Alkmaar — beiden geweigerd door Heeren XVII, 16 Maart 1654, omdat zij getrouwd waren. En omtrent een ziekentrooster, die een paar jaar te voren, Mei 1652, zonder verlof zijn vrouw op het schip *Zeelandia* had medegenomen, gaven Majores den last, dat hij moest teruggezonden worden!!

Toch hielden zij [2]) zich in dit opzicht niet altijd aan een vasten regel. David Smals en Alexander Abrahams vertrokken met hun vrouwen. Seyger van Rechteren en Henrick Jansen Mollinerus namen niet alleen hun vrouwen mede, maar ook hunne kinderen. En Daniël Clasen keerde 26 Oct. 1623 uit O.-Indië terug om zijne vrouw en kinderen te halen. In de 18de eeuw was het hun (den krankbezoekers) vergund hun vrouwen mede over te voeren [3]). Tegen de aanstelling tot ziekentrooster van Leenard Janss van Tongeren bestond het bezwaar, dat hij een Luthersche vrouw had. (3 Dec. 1640, 25 Febr. 1641).

Op de vraag: wat de lieden kon bewegen, zich in die dagen te verbinden tot dit kerkelijk ambt in verre overzeesche gewesten, bij al de bezwaren daaraan verbonden? behoeven wij nu juist nog niet bij allen dezelfde redenen aan te nemen, b.v. dat het zou geweest zijn om hunne maatschappelijke en finantiëele positie te verbeteren. Er kunnen ook andere oorzaken in het spel zijn geweest. B.v. de zucht om te reizen, om andere landen te zien, enz. Slechts van twee hunner vonden we het motief genoemd.

---

[1]) In 1624 verbood men aan proponenten, die van Batavia naar Ternate gezonden werden, streng hun wettige vrouw mede te nemen. (V. DOREN, *Herinner....*, II, 244).

[2]) Namelijk de bewindhebbers.

[3]) VERWIJK, t. a. p., bl 11, Noot.

Theophilus Breatley bood zich aan »uit armoede," en David Clinckemaillie »uit grooten nood."

Maar waar dan ook, bij het voortdurend gebrek aan deze kerkelijke bedienden, lieden van allerlei soort uit zulke beweegredenen zich aanboden, daar is het niet te verwonderen, dat er onder hen velen waren, die men moest afwijzen. Reeds spraken we van bezwaren, die zich tegen de benoeming van niet weinigen voordeden. Soms werden die bezwaren niet eens genoemd; dan heette het eenvoudig: »uitgesteld," zooals bij den trijpwerker Simon Pietersen, den instrumentmaker Pieter Fransz, e. a.

Treurig was het, wanneer misbruik van sterken drank de reden was, waarom men hen moest weren. Behalve bij de boven reeds genoemden was dit het geval met Hillebrant Bartels en anderen. Tegen Jan Jansz waren bezwaren wegens zijn leven: hij dronk en twistte met zijn vrouw. De korendrager Jan Gerritson werd afgewezen om zijn slecht leven. De kleermaker Adam Jacobss was »rouw van leven en tot den drank genegen;" Eijlken Hilbrantss, een snijder, was van een »slecht gedrag," en Roelof Hendrickss Huisin leidde een ergerlijk leven. Het gebeurde ook wel dat de candidaten niet voldeden bij het examen: Cornelis Remmen of Remmentss kon slecht lezen. (5 April en 5 Juli 1612). Onrechtzinnigheid was ook een grief. De uitzending van Herman Baventss moest men voorkomen, daar hij onzuiver was in de leer; Evert Thijssen verspreidde ketterijen te Amsterdam. en Lourens van Reijsens was »ongezond in de leer" [1]). Soms bestonden er nog beletselen van anderen aard. Volkert Ots of Otsen werd afgewezen, 14 Febr. 1636, omdat hij gefailleerd was. Hendrick Willemss, van Breda, was hardhoorig. Pieter Janss Schout, de caffawerker, kon niet aangesteld worden, omdat hij belemmerd was van spraak, 11 Juli 1619. Jan Dirickss, een jonggezel van Leiden, was »zeer perplex." De krankbezoeker Conradus Smals, waarschijnlijk een predikantszoon, had zijn ééne hand voor het vaderland verloren, ging uit Amsterdam naar Oost-Indië met de Kerstmisschepen, December 1643 [2]). De Amsterdamsche predikant Henricus Rulaeus

---

[1]) Te Amsterdam ontzette men in 1610 een krankbezoeker van zijn ambt, omdat hij op het stuk der praedestinatie van zijne medebroeders verschilde. (GLASIUS, t. a. p., I, bl. 177, 227).

[2]) Zie den brief van Ds. Eleasar Swalmius aan de kerken van O.-Indië, dd. 14 December 1643.

vroeg, of zeker blind jongman tot ziekentrooster naar Oost-Indië kon worden bevorderd, »mits een praelectorem en praecantorem gebruikende;" maar het werd door de kerkelijke vergadering »heel impracticabel" gevonden, 13 Maart 1645 [1]). Of het samenhing met de bezwaren tegen een definitieve benoeming, dat we soms lezen van »provisioneel" krankbezoeker, zooals bij N. Agricola, durf ik niet beslissen.

Omdat het getal ziekentroosters verre van voldoende was, erkende men al spoedig, 6 Jan. 1633, de noodzakelijkheid der opleiding van eenige Nederlandsche en mixtice jongelingen tot deze nuttige betrekking. Dat was in Indië, te Batavia, het geval. Maar ook in Nederland gevoelde men de dringende behoefte aan zulk een gelegenheid tot vorming en opleiding van geschikte personen, hoewel men daar eerst $1^{1}/_{2}$ eeuw later het plan van een kweekschool opperde. Het was de Amsterdamsche predt. Petrus Haack, († 27 Juli 1824), die het voorstelde. Ze zou worden opgericht in eene der Zeeuwsche steden (Zierikzee), met tachtig jongelieden van 14 tot 16 jaren oud, een cursus van 3 of 4 jaren, met 4 docenten. De kosten berekende hij op 10,000 gld. 's jaars. De kweekelingen wilde hij nemen uit de wees- en armhuizen onzer vaderlandsche steden. Dan zou men elk jaar 20 à 25 personen naar Indië kunnen zenden, enz. [2]).

Tenzelfden tijde schreef Laurens Verwijk te Rotterdam een *Antwoord* op de vraag *naar de middelen om in het gebrek van krankbezoekers in Oost-Indië te voorzien.* Zie het 14de Deel, bl. 1 en 76, van de *Verhandd. van het Zeeuwsch Genootschap van wetensch. te Vlissingen*, Middelburg, 1790. 8⁰. Het antwoord van Verwijk werd door genoemd genootschap, 7 October 1786, met goud bekroond, dat van Haack met zilver.

Waar werden deze nuttige lieden, na hun aankomst in Indië nu geplaatst? Waar zijn zij werkzaam geweest?

---

[1]) Waarschijnlijk naar aanleiding van het aanbod van Conradus, Smals, en het voorstel van Henr. Rulaeus, werd beslist, dat verminkten en blinden geen ziekentroosters konden worden.

Acta cl. Amst., Dl. 39, bl. 130 en 135.

[2]) P. HAACK, *Antw. over de Krankbezoekers der O.-I. Comp.*, (1789) bl. 88 volgg. NAGTGLAS, *Zel. ill.*, II, 766.

De Gouv.-Gen. van der Parre zond vijf krankbezoekers, die den naam van deugdzaam te Batavia hadden, naar Nederland, om voor zijne rekening te studeeren, en recommandeerde ze aan het opzicht der Hollandsche Synoden; maar van de 5 zijn er 4 verloopen. (HOFSTEDE, t. a. p., II, 239; vgl. *Geloof en vrijheid*, 1870, bl. 31, 38).

De eerste krankbezoekers kwamen in de Molukken in 1621 onder Fred. Houtman. Een veertigtal zijn er sinds dien tijd tot het begin van het verval der O.-Ind. Compagnie (1713, 1716) op Ternate, Batsjan, Makjan en andere eilanden geweest, die met name genoemd worden. De eerste van allen was Tobias Camzius[1]).

Te Amboina werd de kerkelijke dienst eerst, toen men er nog geen predikant had, in 1605 en volgende jaren door een ziekentrooster verricht, die in de kerk van St.-Paul, vroeger door de Roomsch-Katholieken gebruikt, bij de godsdienstoefeningen voorging [2]). Er waren daar van genoemd jaar tot 1712 honderd twee en negentig krankbezoekers. Hun namen worden opgegeven. Op het eiland Honimoa, evenals op Noussa-Laut plachten eertijds ziekentroosters geplaatst te zijn, maar zij zijn door de O.-Ind. Comp. uit bezuiniging later ingetrokken. Terwijl er in het begin en het midden der 17de eeuw te Amboina *zes* krankbezoekers tegelijk waren, vond men er op het eind dier eeuw slechts *één*, en liet men op *Oma* en de andere omliggende eilanden den openbaren godsdienst door soldaten waarnemen, als waren zij voor dat kerkelijk ambt opgeleid. En hoe onstichtelijk het dan soms toeging, vernamen we vroeger reeds. Op Banda waren in den aanvang, (van 1621 tot 1636) verscheidene krankbezoekers werkzaam. Een tiental worden ons bij name genoemd, terwijl van Adriaan Paauw, in dezelfde betrekking derwaarts gezonden, ons verhaald wordt, dat hij in 1622 tegelijk met den predikant Hulsebos verdronken is, toen zij den inham van Amboina binnenliepen. Op de Aroë-eilanden werd ook een ziekentrooster geplaatst in 1670, en op Mauritius zijn er eenige werkzaam geweest, o. a. in 1642 één [3]).

De eerste drie krankbezoekers te Batavia waren Joh. Bloem, Corn. Maes en Corn. Lubbertsz[4]). Van 1619 tot 1720 waren er aldaar 72, die met name genoemd worden. Negen van hen zijn, na afgelegd examen en proefpredikatiën tot proponent, en van die 9 later weêr eenige weinigen tot predikant bevorderd. Op het eiland *Onrust* werd tweemalen een krankbezoeker geplaatst,

---

[1]) VAN DOREN, t. a. p., II, 243.

[2]) VETH, *Tafereel...*, bl. 513.

[3]) BUDDINGH, *Schets*, bl. 7.

[4]) BRUMUND, t. a. p., bl. 4. De tweede van hen wordt ook genoemd onder de 40 communicanten bij het eerste Avondmaal te Batavia op 3 Januari 1621. Zie: BAUDARTIUS, *Kerkel. en wereltl. Geschied.*, II, 13, 40.

4 Sept. 1645 en 19 Mei 1681 [1]). In het *Ambachtskwartier* te Batavia was er een in 1698, en in het *Gasthuis* te dier stede deed een ziekentrooster 's morgens en 's avonds een gebed en zong daarna een lofzang. Des Zondags werd er een preek gedaan, en ieder, die gaan kon, was gehouden ze aan te hooren [2]). Toen Valentijn als treyn-predikant in 1706 het leger vergezelde in den veldtocht op Java, kreeg hij een krankbezoeker mede. Reeds in het begin der 17de eeuw was er voortdurend een te Bantam gevestigd, en in de eerste helft der 18de eeuw waren er reeds werkzaam op de eilanden *Purmerend* en *Edam*, gelegen nabij de reede van Batavia [3]). Het college, dat de kerkeraad te Batavia wenschte op te richten, 1633, (zie boven), en waartoe die kerkeraad ook stappen gedaan heeft, datzelfde college moest ook dienen tot het opleiden en vormen van krankbezoekers. Den 19den Juli 1718 werd bepaald, dat de Regeering de vervulling der vacante plaatsen van ziekentroosters te Batavia, bij vertrek of versterf, aan zich wilde houden [4]). Te Samarang was in 1708 een krankbezoeker werkzaam.

Vóór 1673 was er reeds een ziekentrooster werkzaam geweest te Suratte [5]). Daar, evenals voor dien te Mocha (1621), dien te Goa, dien op Malabaar (1627), bestonden afzonderlijke instructiën [6]). Ook te Masulipatan op de kust van Coromandel bevond er zich een. (1626 en 1678) [7]).

Wat *Ceylon* betreft, zoo lezen we dienaangaande het volgende: »De krankbezoekers waren ten behoeve der Hollandsche inwoners, en ondergeschikt aan de predikanten, vooral op de buitenposten. Zij moesten de hospitalen bezoeken, de weeskinderen onderwijzen, en in de week godsdienstoefeningen houden; en werden gezonden naar zulke kleine steden of dorpen, waar Europeanen woonden, doch te weinig in getal om een vasten leeraar te hebben. Te Colombo was er zoowel aan het militair als aan het civiel hospitaal een geplaatst; één te Gale, één te Jaffna; te Negombo één

---

1) HOFSTEDE, t. a. p., I, 178.
2) *Beschrijv. van Batavia in opkomst* . . . , (Amst. 1799, 4°), I, 143.
3) BUDDINGH, t. a. p., 20.
4) *Resol. Gouv. en R.*, bl. 310.
Real. II, 123*b*, alwaar staat: 19 Mei 1718.
5) Het besluit tot opheffing van dien krankbezoekerspost was reeds 13 Sept. 1667 genomen. De laatste, die er gearbeid had, Dirk Pieterszoon Stelling, kwam 23 Oct. 1673 van daar te Batavia terug. (*Real.*).
6) BRUMUND, t. a. p., bl. 111, 123—126.
7) DU BOIS, t. a. p., p. 206, 207.

in 1707; en zij vervulden tevens de betrekking van catechizeermeester. Maar over het algemeen deden zij zich als een onhandelbaar soort van menschen kennen, die wenschten als predikanten te worden aangezien, en het gezag der geestelijken noode duldden [1]).

De ziekentroosters, eens in Indië zijnde, moesten eigenlijk door den kerkeraad van Batavia aangesteld, geplaatst worden. Maar soms werden ze door de landvoogden eigendunkelijk benoemd, en gaven dezen hun ook de macht om den H. Doop te bedienen, niet zelden zonder dat ze zelfs ooit geëxamineerd waren [2]). Ook omtrent overplaatsingen besliste doorgaans genoemd college. Zij waren dus, — ook wie op de vloot voeren, — ondergeschikt aan dezelfde kerkelijke overheid. De predikanten en ouderlingen hielden toezicht op hun dienst, of moesten dit althans doen. Maar omtrent de krankbezoekers op Ceylon ontstond in 1669 over hunne benoeming een hevig geschil tusschen de kerken van genoemd eiland en die van Batavia [3]).

Ook te Padang (Sumatra) was in 1702 een ziekentrooster geplaatst. Zes jaren later was hij er nog werkzaam; de kerkeraad aldaar had hem erkend; hij hield het opzicht over de gemeente, maar verzocht ernstig om een leeraar. Het gevolg daarvan was het bezoek van den pred[t]. Abraham Feylingius (Oct. 1710). Het ambt van krankbezoeker werd in 1669 te Baros (Sumatra, Tapanoli) waargenomen door Joannes Melman, Fiskaal en Geheimschrijver aldaar [4]).

Te Malakka had men in dezen tijd een Nederlandsche, een inlandsche en een reizend leermeester, van wien de beide laatsten hun dienst deden in het Portugeesch voor hen, die geen andere taal verstonden, zijnde dit het grootste deel der gemeente.

Op Formosa hebben tien krankbezoekers gearbeid [5]).

---

[1]) MUNNICH, t.a.p..., I, 73, II, 84.

LUDOVICI, t.a.p., Introd. rem., 7. Hun was uitdrukkelijk verboden »...zich iets aan te matigen, (ook evenveel onder wat praetext) 'tgeene eygentlyck tot het Predick-ampt behoort:...." [Art. IV (bl. 3) van de *Instructie voor Siecke-troosters ende voorlesers, gaende op de oorlogh scheepen...*, Amst., 16.., 4°. (*Catal. pamfl. Thys.*, II, 129, N°. 3770)].

[2]) HOFSTEDE, t.a.p., II, 107, 111.

BRUMUND, t.a.p., bl. 109, 110.

[3]) MUNNICH, t.a.p., II, 13.

[4]) Te Arracan (Ava) ten oosten van de golf van Bengalen, en te Hoogly, (Bengalen, aan den Ganges, ten Noorden van Calcutta), waren er ook.

[5]) BUDDINGH, *Naaml.*, bl. 30.

Omtrent de vraag: wanneer vond men in O.-Indië de laatste ziekentroosters? schijnen de meeningen te verschillen. Dr. Buddingh verzekert ons, dat er in 1817 van de krankbezoekers, vroeger in grooten getale in O.-I. aanwezig, nergens meer één enkele werd aangetroffen" [1]). En Roorda van Eysinga zegt, dat er in 1819 te Batavia voor het hospitaal een krankbezoeker was [2]).

De verklaring dezer schijnbaar tegenstrijdige opgaven is hierin gelegen, dat met het schip *Arinus Marinus*, gezagvoerder Langeveld, 1 April 1818 uit Nederland vertrokken en 5 Aug. daaraanvolgende in Indië twee krankbezoekers aangekomen zijn, Abraham Scheurkogel en J. van Kuijk, van wien de laatste te Batavia in het hospitaal werd geplaatst en aldaar in 1819 werkzaam was. De eerste was door den koning benoemd tot catechizeermeester en ziekentrooster in Indië [3]). Ik geloof niet, dat er nog latere krankbezoekers geweest zijn [4]); maar godsdienstonderwijzers heeft Indië later nog wel gehad [5]).

En waarin bestond nu het traktement, de bezoldiging dier nuttige lieden?

Wij volgen bij onze mededeelingen steeds, en ook hier, zooveel mogelijk de tijdsorde.

Deels uit wettelijke bepalingen, ten deele uit voorbeelden moeten wij ons antwoord putten.

Joseph Daniëls, te Amsterdam 13 Febr. 1620 geëxamineerd en aangenomen, zou een traktement ontvangen van *f* 40: — 's maands. Van 1632 tot '36 bedroeg het ziekentroosters-inkomen

---

1) BUDDINGH, *Schets*, bl. 45.

2) ROORDA VAN EIJSINGA, *Reizen en lotgevallen* ..., Deel I, bl. 185.

3) Zie omtrent A. Scheurkogel: *Almanak van N.-I.* 1823.
Tijdschr. ter bevord. van chr. zin in N.-I., II, 158.
Hand. der Synode, 1848—'58, Bijl.
Vgl. VETH, *Over het onderwijs in N.-I.* .., (toespr. 13 Aug. 1850. Amst.,) bl. 33.

4) Op de bemanningslijsten voor 's rijks schepen, vastgesteld 6 April 1819 (Besluit N°. 7), komt voor de kwaliteit van »schoolmeester en ziekentrooster." Op de uieuwe lijsten, opgemaakt 19 April 1848 (Resol. van den Minister van Marine, N°. 90) komen de krankbezoekers niet meer voor. (*Verzameling van scheeps-orders*, aan boord van alle oorlogschepen).

5) Onder de catechiseermeesters onzer dagen werden met eere genoemd wijlen Burgers en Cornelis te Samarang en Batavia. (*Ver chr. Stemmen*, 1855, bl. 578, 580 en 1864, bl. 57 en 311; *Soerab. Courant*, 13 Mei 1880).

te Batavia dezelfde som. Guillaume van der Meersch (v. d. Meersche), geboren te Bourborgh in Vlaanderen en voorheen aldaar Roomsch-Kathol. priester, later krankbezoeker te Jacatra (Batavia), klaagde in 1657 over zijn schraal traktement — omtrent 50 gld. Den 14den Sept. 1662 namen Heeren Zeventiene een resolutie, waarin gezegd wordt: »dat bedoelde bezoldiging was en bleef ƒ 36 ter maand, van ouds hun (den ziekentroosters) toegelegd, en dat men hierbij zou persisteren." En omstreeks een tiental jaren later werd die van Herman van Beek verhoogd tot 60 gld. 's maands. Maar de man was ook »boven gedachten" bekwaam in het Maleisch. Men had hem 13 April 1671 toegestaan om op de reede van Batavia, en ook in de week elders te prediken; later werd hij zelfs bevorderd tot proponent en predikant. In den tijd van Ds. François Valentijn [1686—1713] had men te Batavia vijf van die nuttige lieden. Hun inkomen was toen daar, evenals te Amboina, 30 en 36 gld. (het maximum als ze ook in het Maleisch dienst deden) en $3^1/_4$ rijksdaalders kostgelden 's maands. Voor de Landvoogdij Amboina werd dit bedrag vastgesteld 17 Jan. 1680. Later, in de 2de helft der 18de eeuw, was hun gage op de buiten-comptoiren 24 gld. per maand »niet voldoende." En namen ze hun maandgelden in Indië op, dan kregen zij (omstr. 1775—1780) te Batavia voor den gulden maar 15 stuivers; op de buitenkantoren was dit nog erger: daar ontvingen ze nog geen 13 stuivers voor den gulden [1]).

Bij hun vertrek naar Indië verbonden ze zich slechts voor vijf jaren [2]), maar ook voor niet minder. Omtrent het ambt en de verplichtingen der krankbezoekers in Indië waren voorschriften gegeven in de *Generale Kerkverordening* van 1643, Art. 72 en volgg. Maar behalve dat bestond er eene afzonderlijke *Instructie* voor hen, die te Amboina gevestigd, hetzij ze aan het *Kasteel*, dan wel op de buiten-comptoiren tot deze landvoogdij behoorende, werkzaam waren. Ze dagteekende van 17 Februari 1688, en was vervat in 15 artikelen.

Tot hun werk behoorde omstreeks de helft der 17de eeuw te Batavia ook het volgende: het was daar de gewoonte, dat een hunner de dagelijksche gebeden deed voor »Zijne Edelheden" den Gouverneur-Generaal. In het »huis van den generalen Ontfang"

---

1) VERWIJK, t. a. p., bl. 11, 19, 20, Noot.
2) *Hand. Kerkeraad Amst.* 25 Oct. 1612, Dl. 4, p. 36.

moest een ziekentrooster ten bestemden tijd en plaats het gebed doen en een vers uit de Psalmen Davids voorzingen; — »dezelfde persoon moest buiten [1]) in de kerk, wanneer aldaar zou gepredikt worden, voorlezen en voorzingen, en ook op de Forten (punten) van de westzijde der stad en aan de (scheeps)timmerwerf ten minste eens in de week de kranken bezoeken"; — alles volgens art. 76 der kerkordening van 1643. Zoo vermeldde art. 72, dat tot hun ambt ook behoorde: »uit Gods H. woord eenige capittelen, ofte ook eenig goed sermoen uit de *Decades Bullingeri*, uit den Cathechismus, ofte eenig ander boek, van eenig leeraar der ware christelijke gereformeerde religie ingesteld, stigtelijk den volke voor te lezen," enz. Ook — en dit vermelden we in de laatste plaats — moesten zij (een zeer moeielijk werk) de »patiënten" die door sententiën van de overigheit ter dood gecondemneert zijn, bij beurten bijblijven, om dezelve uit Godswoord na gelegenheit te onderwijzen" (art. 74 kerke-orde 1643) [2]). Niet zelden ook waren ze tijdelijk afwezig, evenals de predikanten, tot het bezoeken der filiaal-gemeenten [3]).

Om hen tot dit alles in staat te stellen, ontvingen ze de noodige hulpmiddelen. Zelfs voor het geval, dat zij hun boeken, enz. door schipbreuk verloren, was er in 1638 een lijst opgemaakt, volgens welke zij van andere werden voorzien [4]). Ziehier eene opgaaf van hetgeen hun moest worden medegegeven. In de ziekentroosters-kist aan boord moesten zich bevinden [5]):

I.

»1 Bijbel in 4⁰.
1 Huysboek Bullingeri [6]).

---

[1]) N. l. de stad (?)

[2]) Zooals Z. v. Rechteren te Batavia 4 Dec. 1629 's nachts twee personen moest assisteeren, die veroordeeld waren om den volgenden dag te sterven, en hetzelfde te doen bij nog een moordenaar. (Zie zijn *Reisverhaal*, bl. 30).

[3]) VETH, *Tafereel* . . . , bl. 516.

[4]) *Acta Deput. cl. Amst.*, Dl. 39, p. 62.

[5]) *Resol. van XVII*, 15 Oct. 1654, folioboek N⁰. 189, pag. 556.

De O.-Ind. Compagnie was, wat men noemen zou, zeer praktisch. Zoo had ze ook nauwkeurig opgegeven den inhoud van »de nieuwe verbeterde chirurgijns scheepskist." Zie achter: JAC. BONTIUS, *O. en W. Ind. Warande*; Amst. 1694, kl. 8⁰. [Mij vriendelijk ter leen afgestaan door Dr. Fried. Schneider, te Soerabaija].

[6]) BULLINGERI, *Sermonum Decades*, Tiguri 1549—'51, 3 Tom., 4⁰, (zie boven bl. 111, Noot; vgl. MEULMAN, t. a. p., bl. 210, 211).

1 cathechismus Ursini.
1 postilla bullaj [1]).
1 loff Jesu Christi [2]).

---

[1]) JUSTUS BULAEUS, *Huyspostille ofte predicatien...*, Amst. 1642, 5de Druk. (*Catal. Bibl. Harlem.*, p. 272, N°. 28). In de *Instructie voor Siecketroosters ende voorlesers, gaande op de oorloghschepen...*, Amst. 16.., 4°, (PETIT, *Catal. Pamfl....*, Thysius, II, bl. 129, N°. 3770) staat Art. II (bl. 2): »... eenig goed sermoen uit ... de Postille van Johannes Bullaeus..." Dit is onjuist. Justus B. heeft de bedoelde *Postille* geschreven, niet Joh. B. Zij waren vader en zoon. Justus was pred^t. te Rijnzaterwoude bij Woerden van 1600—1603; daarna stond hij als leeraar te Warmond en is van 1606—1617 de 2de onderregent van het Staten-College te Leiden geweest. Johannes B., zijn zoon, was de eerste vaste pred^t. der Hollandsche gemeente te Moskou (Rusland) van 1627 tot zijn dood, Nov. 1649 of begin 1650. Hij is in Aug. 1635 weer in Nederland geweest en heeft ook eens op de nominatie gestaan voor pred^t. te Amsterdam. Joh. B. was in 1602 of 1603 te Rijnzaterwoude geboren en liet zich, 33 jaar oud, voor den tweeden keer als student te Leiden inschrijven (17 Aug. 1635), nadat hij reeds acht jaren het evangelie te Moskou had gepredikt. Toen hij voor de eerste maal student werd, was hij nog slechts 9 jaren oud (1612).

De vergissing, Johannes in plaats van Justus, in het genoemde pamflet uit de bibliotheek van Thysius, laat zich gemakkelijk verklaren. Dezelfde mannen, die voor de bewindhebbers der O. en W. Ind. Compagnieën en voor de heeren der admiraliteit, de beroepsbrieven, de instructiën en al dergelijke formulieren opstelden, de Deputati ad res exteras — doorgaans Amsterdamsche en naburige predikanten — waren ook de personen, die de correspondentie voerden met de buitenlandsche kerken, en zoo kon het licht gebeuren, dat een dier correspondenten, terwijl hij Joh. B. uit de met de Russische gemeente gewisselde brieven kende [Prof. Millies had alléén over Joh. B. niet minder dan negen aanteekeningen], bij het samenstellen der genoemde *Instructie*, Joh. schreef in stede van Justus. — Voorzoover mij bleek is de bedoelde *Postille* alleen voorhanden in de stadsbibliotheek te Haarlem.

Justus B. was een Nederlander, zijn boek is oorspronkelijk in het Nederduitsch geschreven en nà den dood van B. uitgegeven. (E. CLOPPENBURGH, in het woord *Aan den lezer*, (bl. 2, 3 en 5) gedagteekend 20 Juli 1642. Cl. was de uitgever der *Postille*).

Acta class. Amst., III, 79.
Protocol Amst. Kerkeraad, Dl. 7, p. 172.
Brieven buitenl. kerken cl. Amst., Dl. 26, p. 40, 68.
SOERMANS, *Academ. Register*, bl. 122.
V. ABCOUDE, t. a. p., 2e Dr., bl. 96.
SIEGENBEEK, *Gesch. Leidsche hoogesch.*, II, 287.
KIST en ROIJAARDS, *Nieuw Archief*, I, Schiedam 1852, 14 volg., p. 34.
Leidsch studenten Album, bl. 107, 274.

[2]) ROELOF PIETERSZ (VAN NIEDEK), *'t Lof onzes Heeren Jesu Christi...*, Amst. 1625, 2 dln., 4°. (Zie boven bl. 121, Noot 4. Hij was pred^t. te Amsterdam en Deputatus ad res indicas).

1 boetvaerdicheijt Taphijn [1]).
1 veertig tafereelen des doots [2]).
1 psalmboek op Nooten.
1 practijk der godsalicheijt [3]).
1 schrijflade.
1 doosje met auwelen en segellack.
item pampier, pennen en inct nae behooren.

II. Scheepsboeken.
(voor de Kajuit.)

1 Bijbel in 4º.
1 categismus Ursini.
1 postilla bullaj.
100 psalmboeken.
1 pracktijck der godtsalicheijt.
1 spaensche Tiranije [4]).
2 Testamenten.
1 Meditatie Moleri [5]).
2 christelijcke seevaert [6]).
1 schrijflade.
6 pennemessen.
1 ℔ segel garen.
1 doosje auwelen en segellack.
2 schultboecken van 7 boeck papier.
2 Journalen van 2 boeck.
1 ars Notariatus [7]).

---

[1]) JEAN TAFFIN (pred[t]. te Antwerpen), *De boetveerdicheyt des levens, vervaet in 4 boecken...*, Amst. 1614, 8º.

Quatre Livres de l'amendement de vie..., (Genève) 1606, 8º.

Catal. biblioth. Letterk., bl. 448, Nº. 7277.

Dr. CHR. SEPP, *Bibliogr. mededeel.*, Leid. 1883, bl. 40 en 185.

[2]) S(IMON) GOULART, *Veertich tafereelen des doodts*; vert. door J. Panneel. Amst. 1615, 18º.

[3]) LODOWIC. BAYLY, *De practycke ofte oeffeninge der Godsaligheyt...*, overgheset door Everhardus Schuttenius, V.D.M. te Oldemarkt, Amst. 1627, 4e Dr.

[4]) *Spiegel der Spaansche Tijrannije,* geschied in Nederland. Amsterdam 1620, 4º, 2 Deelen. Met prentverbeeldingen; meermalen herdrukt.

[5]) MA... MOLLERUS, *Hoe een yegelick Christen-mensch het lijden en sterven ... J. Chr. betrachten sal....* (Uit het hoogd.). Amst. 1645, 12º.

[6]) WESTERMAN, *De groote christelijke zeevaart*, Amst. 1692.

[7]) [JACQ. THUYS], *Ars notariatus, d. i. Konste en stijl van 't notarisschap etc. Amst.* 1654, 8º. Gelijk in onzen tijd de kapiteins aan boord optreden als ambtenaar van den burgerlijken stand, zoo fungeerden in vroeger dagen de ziekentroosters als notaris.

1 Journael van 1 boeck.
item pampier, pennen en Inct nae advenant."

Den 12 Sept. 1662 verzochten Heeren XVII aan de Deputati ad res indicas, dat dezen de lijst van boeken, die de Kamers gewoon waren aan de schepen mede te geven, zouden nazien, om te dienen van consideratie en advies, »of niet eenigen daarvan konden worden weggelaten." Men werd zuinig op de eindjes kaars en besloot dan ook geen exemplaren van de *Spaansche Tirannije* meer aan de schepen mede te geven en in plaats van 2 maar één exemplaar van de *Christelijke Zeevaart* telkens te zenden onder de boeken voor de kajuit. Onder de latere bezuinigingen op dezen uitzet noemen we nog het bevel van 1790 om *'t Loff des Heeren*, de *Boetvaardigheit van Taffijn* en de *Praktijk der Godzaligheid* te schrappen, en het getal psalmboekjes tot 80 te beperken [1]).

De krankbezoekers genoten in den regel eene betamelijke achting, en wanneer het gebeuren mocht, dat ze zien zouden, dat »hunne personen gedisrespecteerd, haren dienst veracht, of bij dezelve niet gemainteneert worden, zoo zullen ze zulks aan den Kerkeraad te Batavia te kennen geven, opdat door deszelfs aanhouden bij de Hooge Overigheit alle abuisen geweerd, en de Religie hare eere gerestitueert werde." (Art. 73 der Kerkeordening van 1643). Maar toch werden, niettegenstaande zeer doelmatige bepalingen, zij en de schoolmeesters soms erg mishandeld, en maakte niet zelden zelfs het bestuur zich schuldig aan grove tirannij, o. a. in het midden der 17e eeuw. Hoe erg goddeloos ze soms werden bejegend (»gehoond"), moge uit het volgende »staaltien" blijken, dat Cornelis Reeveld, gewezen ziekentrooster op Formosa, die met het schip *De Peerle* was gerepatriëerd, 1653, in de vergadering van den kerkeraad te Amsterdam verhaalde. Zeker »Ondercoopman, genaamt Keert de Koe, zijnde opperhooft in Tanchieu (Tsjamsjieuw) [2]) Formosa, in het Noorden van het eiland, bij Kelang, had zeker provisioneel kranckbezoeker ontboden, als waer daer een krancke te troosten; doch komende en nae den krancke vragende, wees op een ledigh arackvattie, seggende dat was de sieke, hij

---

[1]) VAN SOEST, t. a. p., I, 52 Noot.

[2]) Tamshui. Thans nog hebben wij aldaar een consul. (Zie: *Stsbl. van N. I.*, 1880, N°. 130, bl. 4, sub D, 7°).

soude daerover een gebet doen." Hij heeft ook Cornelis Jacobsen, krankbezoeker op Tamchieu of Tamsuij, die ook met *de Peerle* zou repatriëeren in 1652, »verscheijden malen in de arackshuisen bij hem ontboden, doch weijgerde daer te komen, alsoo hij zijn parten wel kende; maer eenmael liet hij hem tot sijn huijsse roepen, ende geliet hem ofte hij doodt kranck was, wilde de kranckbesoeker soude een gebett voor hem doen, daer hem echter niet als beestachtige dronckenscap lette, waerover de kranckbesoeker hem ernstelijk bestraffende, sloegh het in de wint ende sprack: »komt, doe laet ons een pimpeltie te samen drincken." De poging van Heeren XVII om een eind aan dergelijke schandalen te maken, bestond in hunne Resolutie dd. 15 Januari 1654 [1]).

Ook aan boord was de behandeling dezer kerkelijke beambten niet altijd in overeenstemming met de onderscheiding, die ze moesten genieten. Hun logies op de schepen der Compagnie — in de konstabelskamer [2]) — was geheel ongeschikt voor de goede harmonie en voor hunne studie, en paste niet met hun rang en het respect, hun verschuldigd [3]). Daarom hadden ze ook al van den beginne (1607) verzocht, hun plaats te mogen hebben in de kajuiten [4]).

Er bestonden onder hen ook verschillende graden en zij werden in Indië, althans in den beginne, tot omstreeks 1632, gewoonlijk *Dominé* genoemd [5]), gelijk we boven (hoofdst. *Statistiek*) reeds mededeelden omtrent Philippus Pietersen, van Delft, die ook *predicant* genoemd wordt, ofschoon hij slechts krankbezoeker is geweest [6]).

---

[1]) *Brieven na de buitenlandsche Kerken*, Dl. 26, (7 April 1648—22 Maart 1655) bl. 144.

[2]) Het verblijf der onderofficieren, vóór den grooten mast.

[3]) VERWIJK, t. a. p. bl. 30, volg.

[4]) *Handd. Kerkeraad Amst.*, 22 Nov. 1607, Dl. III, p. 175 vs.; Dl. IV, p. 284 sq.

RUTGERS, t. a. p., bl. 176.

[5]) *Journael* van SEGHER VAN RECHTEREN, bl. 56 en passim. Jacob Mattheus was aan boord en in zijn attestatie ook *Precidant* genoemd (25 April 1602), maar »hij had zich zelven dien titel niet gegeven," — zoo antwoordde hij, toen hij er te Amsterdam door den kerkeraad over bestraft werd. (RUTGERS, t. a. p., bl. 173, 174).

[6]) *Begin en voortgang der Oost Indische Compagnie*, (1646, obl.º) I Dl., bl. 10, 14 en 15.

En toch scheen het den meesten hunner in Indië nog zoo kwaad niet te bevallen. Velen althans gingen meer dan eens naar die tropische gewesten. Alleen uit het tijdvak tusschen 1700 en 1715 ken ik er 27, die meer dan eens de groote reis naar Java ondernamen. Het waren de volgende personen:

Jacobus Oudermark.
Hendrik Munt.
Hendrik Maatman.
Jan van der Krap (Crab).
Simon Kistemaker.
Jan Scharbouteur (Scharbotteur).
François Zifler (Siflé, Suflee).
Cornelis Windtraad (Winterraad).
Juriaan van der Maas.
Alardus Duijm (Duim).
Willem van Houten.
Augustus Voogd.
Maximiliaan Craawinchhel (Crawinchel).
Coenraad Roermond (Roermont).
Claas Neus.
Pieter Keuvel.
Abraham Weerraard (Weeraat).
Jan Claaszen van Leeuwen.
Pieter Hernu.
Hermanus Lenegra.
Jacob Bastiaanszoon Pijl.
Pieter Gerief (Gerieft).
Willebert Pennink (Willeboordt Penning).
Leendert Mooring.
Hermanus Tuitman.
Willem Nöteman (Notemans).
Jan Greyn (Grein).

Op die reizen naar of van Indië kwamen ze ook dikwijls aan de Kaap de Goede Hoop, bleven er soms een poos en deden er niet zelden dienst. Pieter van der Stael is verplicht geweest, aldaar op een ander schip, de Fluit *Alphen*, varende voor de kamer van Amsterdam, over te gaan, 7 Sept. 1663; — hij heeft er op de reede en in de Kaapstad zelve dienst gedaan en gaf daar verslag van; — Alexander Carpius heeft er in 1672 dikwijls gepredikt; — de ziekentrooster.... Lussing

was er in 1705 in het ziekenhuis werkzaam, — en N. Mahn, eerst geplaatst op Stellenbosch, heeft sedert 1717 aan het kasteel (Kaapstad) gearbeid [1]) enz.

Anderen, zooals Daniël Mäcke, Macke of Macqué, is in Brazilië werkzaam geweest; — Clement Fransen zelfs tien jaren lang. Weer anderen, gelijk Hermen Jansz. van Ratingen, in West-Indië. Ook gingen er niet weinigen naar de kust van Guinea (Afrika).

Op de koopvaardij-schepen der O.-Ind. Compagnie, zoowel als op hare oorlogsvloot, en op de reede van Batavia zijn zeer veel ziekentroosters geplaatst geweest. Wij noemen alleen de volgenden:

David Crop, Januari 1601.

Jacob Mattheusz, 4 April 1602.

Wouter Reins (Reinierszoon), 1604.

Jacob Jansz [2]), vóór 1605.

Jan Jansz van Sanredaen (Zaandam) 3 Maart 1605.

Willem Geritsz, schoolmeester op den Zeedijk, Amsterdam, 23 November 1606.

Jan Jansz, smid, 23 November 1606.

Cornelis Remmen (Remmentsson), passementwerker, 1612.

Jasper Jacobson, 26 April 1612.

Jan Jansz, kleermaker, 1613.

Steven Meiertsz, uit het sticht van Esenbrugh, op het schip *de Trouwe*, December 1615.

Wessel Gerritsson, wollenkaarder, 16 Maart 1623, op de vloot van l' Hermite.

Abraham Isaäcksz Stellingwerf, van Haarlem, en Abraham van Meekeren, van Utrecht, beiden op een kruiser van de O. Ind. Compagnie, Maart 1653.

---

1) DE LA RUE, t. a. p., bl. 78, 79.
THEAL, *Abstract* . . ., p. 126.
Dezelfde, *Chronicles* . . ., p. 136.

2) Kan deze Jacob Jansz dezelfde geweest zijn, als hij die zich op het einde van Maart 1572 op het Admiraalschip *le Sanglier*, van Lumeij, Graaf van der Marck, op de reede van Dover bevond, bij de Geuzenvloot, die 1 April Den Briel innam? Hij wordt een »gewezen monnik" genoemd, was bij die vloot aangesteld, deed het gebed vóór het begin van den krijgsraad en schijnt aan boord »predikant" te zijn genoemd. (Zie: WOLTERINK, *In vuur en stormwind*, Deel I, bl. 3, 7, 13, 23, 25, volgg., Dordrecht 1879, (Hoofdst. I, » Van Dover na den Briel").

Er zijn er nog vele anderen meer geweest. Aan boord werden ze doorgaans *lezer* genoemd. Hun dienst bestond daarin, dat zij 's morgens en 's avonds op het biduur voorgingen [1], dat zij bij het overboord zetten van de dooden het godsdienstig gedeelte der plechtigheid leidden, dat zij, nà het ontkomen van zware stormen b. v. bezuiden de Kaap de Goede Hoop, of bij Mauritius, het dankgebed voor de redding uit het gevaar deden [2]. Zoo was er een op het schip *Malakka*, gezagvoerder: Jan van der Werff, Het Vlie uitgezeild naar Oost-Indië, 29 Mei 1659. De nuttige man stierf reeds 19 Augustus daaraanvolgende. Die bodem was bemand met 350 koppen. — Eu toen dezelfde schrijver, die ons deze opgaven doet [3], in 1661 zich voor het Fort Zeelandia op Formosa bevond, bij het beleg daarvan, stierven er niet alleen dagelijks velen, maar hadden ze aan boord — zonder de gewonden meê te rekenen — omstreeks 400 zieken, deels door scheurbuik, deels door waterzucht, tengevolge van slechte voeding, bedorven drinkwater en gemis van ververschingen. Het is bijna ongeloofelijk, hoeveel ellende in die dagen soms is geleden. Aan boord van het schip *Zutphen*, uitgezeild uit Texel 5 April 1632 naar Indië, was ook een krankbezoeker (»voorlezer"). Er bevonden zich op dien bodem in het geheel 298 zielen [4]. Bij het eerste beleg van Cochin (Malabar), geëindigd 2 Maart 1662, bezochten ziekentroosters elken morgen en avond de kranken en gekwesten [5].

De krankbezoekers waren dus waarlijk op zee wel noodig. Dit begreep men dan ook reeds vroeg in het vaderland. De particuliere

---

[1]) Een formulier voor de dagelijksche gebeden bestond reeds sedert 18 Oct. 1618.

[2]) *Handd. Kkraad Amst.*, Dl. 3, p. 154 vs.
Protoc. Amst. Kkraad, 17 Mei 1646, Dl. 8, p. 73—75, 77; Dl. 9, p. 33—39.
MERCKLEIN, *Ost-Indian. Reisbes*, p. 454 sq.
DANIËL PARTHEY, *Ost-Indianische und Persianische Neun-jährige Kriegs-Dienste*, Nürnb. 1698, 12⁰, p. 16, 21, 39, 43, 81, 86.
Hall. Miss. Ber., VIIe Th., 1760, p. 1737.

[3]) HERPORT, *O. Ind. Reisz-beschr.*, bl. 1, 7 sq., 10, 22, 51, 86 sq.

[4]) *Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk.*, 1872, afl. 4, bl. 332 volgg.
In Art. 3 van de *Order voor den ziekentrooster*, aan boord van de marineschepen van 1795, kwam voor, dat hij, zoowel op de reede als in zee, ook des Donderdags een capittel uit het N. Test. moest voorlezen. (Zie: *Los en vast*, 1871, II, bl. 204).

[5]) SCHOUTEN, t. a. p., bl. 215.
De Gids, Mei 1867, bl. 211.

Synode van Hoorn besloot 8 Aug. 1623, dat de classen en kerkeraden dier plaatsen, waar kamers der Compagnie gevestigd waren, aan de bewindhebbers voor elk harer schepen een ziekentrooster zouden verzoeken, en dat deze, vóór zijne aanneming, door de kerkeraden in leer en leven geëxamineerd en goedgekeurd moest worden. Dit besluit vond veel bijval in de classis van Amsterdam 31 Juli daaraanvolgende. De gedeputeerden voor de Indische zaken in de classis van Walcheren spraken met die der hoofdstad 14 September 1649 denzelfden wensch uit. »Al was op een schip reeds een predikant, dan mocht er toch ook nog een ziekentrooster worden medegezonden," omdat zij in Indië hoognoodig waren voor de kerken- en schooldienst; »bij gebrek van bekwamer stof," moest men ze vaak zoeken onder de matrozen en soldaten [1])."

Dit was 14 September 1649. Twee dagen later stonden Heeren XVII dit toe. Maar dertien jaar later trokken zij dit weer in [2]). Ja, ook op de »kleine schepen zou men er plaatsen," verzocht in October 1686 de Synode van N. Holland. Ook dit werd goedgekeurd door Heeren Majores.

Werden ze in Indië op de schepen geplaatst, dan teekende de voorzitter van den kerkeraad van Batavia en de Direkteur-Generaal van den handel (toenmaals de 2e persoon in Indië) hunne ordonnantiën. Omtrent »het ligten der krankbezoekers van de schepen en het verder emploij derzelve" werden bepalingen vastgesteld 26 September 1749 [3]).

Thans vindt men aan boord geen ziekentroosters meer [4]).

Deze nuttige lieden verrichtten hun werk niet uitsluitend in hun moedertaal. Er waren er onder hen, die op ruimer schaal, op grooter gebied wenschten te arbeiden. De inlandsche talen moesten hun daartoe dienen. Welnu, Gerrit van Aken, te Batavia gekomen 12 September 1689 met het schip *Zion*, verzocht aldaar te mogen blijven om Maleisch te leeren, hetwelk hem werd toe-

---

1) WALAEUS, t. a. p., II, 480.

2) *Resol* 14 Sept. 1662, fol. 283.

3) In de vergaderingen van den Bataviaschen kerkeraad kregen op 1 Nov. 1694 de »buitenpredikanten" eene beslissende stem over alle buiten vaste bediening zijnde ziekentroosters, doch een raadgevende over zulken die op de schepen voeren. Dit was niet juist gezien; want het waren zaken van één en denzelfden aard. (Zie VALENTIJN, *Jav. zaaken v. d. godsd.*, bl. 83).

4) Te Batavia zelf was in 1803 maar één krankbezoeker, Jan Hackenberg. (*Naamb. der hoge Ind. reger.*, 1803, bl. 31).

gestaan. Jan de Graaf oefende zich in die taal, toen hij opziener was van het armenhuis te Banda-Neira. Paulus Coepang en Gijsbert Treffiers waren er redelijk in ervaren [1]). Ook Hiob Jacobsen had »er kennis van." Maar Herman van Beek was »boven gedachten bekwaam er in." En Gabriël Nakke [2]) te Amboina in zulk een mate, dat hij mede-*Revisor* werd van de Maleische predikatiën van Ds. Jacobus Molanus, pred^t. te Banda, die naar Amboina waren overgezonden [3]). En eindelijk noemen wij den inlandschen leermeester Amos Pieterszoon Thenoe, een leerling van Ds. François Valentijn, die niet alleen zeer goed Hollandsch sprak, (»een zeldzaamheid voor een inlander"), maar ook het Maleisch buitengewoon duidelijk kon schrijven met een fraaie Arabische letter.

Samuël Mets of van Metz, die naar Cochin (Malabar) zou gaan, leerde vooraf het Portugeesch aan, om daar met te meer vrucht te kunnen arbeiden (1691) [4]).

---

[1]) De laatste, G. Treffiers, krankbezoeker op Timor, stelde in 1699 twee vraagboekjes op in die taal (Maleisch), volgens: *Den weg naar den hemel*, van den pred[t]. Francois Caron. De man werd door den kerkeraad van Batavia op 't hoogste geprezen om zijn ijver.

[2]) Rumphius noemt een Gabriël Nakke, koopman te Batavia; of deze dezelfde was als de krankbezoeker, durf ik niet beslissen. (*Amb. rariteitk.*, III, 264).

[3]) VALENTIJN, *Ambonsche zaaken van den godsd.*, bl. 61.

Jacob de Bouvre (Bouveren), te Banda, vertaalde het boek *Ezra*, de laatste 100 *Psalmen*, den profeet *Maleachi* en nog iets in het Maleisch. Maar het bleef in handschrift. Zie: VETH, *Tafereel* . . . , bl. 526).

Twee Maleische ziekentroosters, Johannes Hekbol en Paulus Anthonisz. de Monte vergezelden de beide predikanten George Henric Werndly en Carolus Georgius Serruys naar het vaderland, om hen daar behulpzaam te wezen bij het bezorgen van den druk van den Maleischen bijbel (1729—1730). Ze gingen op twee schepen, voor het gevaar van verlies van het handschrift bij een eventueele zeeramp. Ze hadden een dubbel exemplaar, eigenlijk een vierdubbel, n.l. 2 afschriften in Arabisch en 2 in Latijnsch karakter (Zie: WERNDLY, *Maleische boekzaal*, bl. 263, 264).

[4]) S. v. M. was een gewezen Joodsch rabbijn, 24 April 1690 met het schip *de Ridderschap* te Batavia gekomen. Te Cochin, een zeestad »zoo groot als Haarlem," woonden zeer vele rijke Joden, meest kooplieden. Ze hadden er verscheiden synagogen. Van M. verzocht derwaarts te mogen gaan met het bepaalde doel er de Joden te bekeeren. Dit werd hem toegestaan. Zijn arbeid onder hen beloofde eerst veel, maar was later vruchteloos, zoodat hij den moed opgaf, Dec. 1693. *De kust van Malabar en de verovering van Cochin*, Amst. 1663 [Zie: PETIT, *Katal. pamfl. Thysius*, II, bl. 78, N°. 3297]. *Realia*, in voce; BLUMHARDT, *Handb. der Miss. Gesch.*, S. 206).

De krankbezoekers erlangden soms de bevoegdheid de sacramenten te bedienen. Reeds 15 Juli 1604 en 14 April 1605 was in den kerkeraad te Amsterdam de vraag behandeld: »of men aan sommige ziekentroosters de macht zou geven om te doopen;" en den 2 Juli 1612 werd werkelijk in de classe dierzelfde stad aan één hunner het recht daartoe geschonken.

En wie zou hun die bevoegdheid kunnen verleenen? De predikanten in Oost-Indië? Zouden dezen dan ook de krankbezoekers kunnen afzetten, wanneer ze zich misdroegen [1])? Ziedaar vragen, die toen de aandacht sterk bezighielden. Den 6den November 1631 besloot de kerkeraad van Amsterdam, dat »in cas van noot" *aan boord* een ziekentrooster kinderen mocht doopen [2]). Ook de inzegening van huwelijken door hen werd ter sprake gebracht in de classis te Amsterdam en op de Synode van Noord-Holland, 1637.

Niet alleen hierin, ook in andere zaken van liturgischen aard vond men het noodig, de vrijheid dezer nuttige lieden eenigszins te beperken. Ze moesten zich strikt houden aan de gedrukte formulieren [3]), zooals die eenmaal bestonden, en het werd in 1654 te Batavia een krankbezoeker niet weinig kwalijk genomen, dat hij in het avondgebed aan het kasteel een verandering had gemaakt. Ook was het hun verboden den zegen, nà afloop der godsdienstoefening, Num. 6 : 24—26, uit te spreken. In de plaats daarvan

---

[1]) *Handd. Kkraad Amst.*, 15 Nov. 1618, Dl. 4, p. 303.

[2]) *Protocol Amst. Kkraad*, Dl. 6, bl. 300.

[3]) Den 27sten Febr. 1651 verbood men hun andere gebeden te doen dan de gedrukte. Voor het gebruik aan boord waren deze gebeden de volgende: »Morgengebed, Avondgebed, Gebedt in Noot-weder, Danksegginge (daarna), Gebed voor de vergaderinge (van den scheepsraad), Danckzegginge ... als de schepen zullen gekomen wezen voorbij de Drooghten van Abrolho en bij de Caap de Bona Esperanca, ofte in O.-Indiën." Ze zijn gedrukt in 4°, zoo het schijnt te Middelburg opgesteld — boven het wapen der Vereenigde O.-Ind. Compagnie V.O.C. staat Z(eeland) en daaronder M(iddelburg) — en, naar ik gis, uit de 18de eeuw. Ik vond een exemplaar dier »Scheepsgebeden" in een verzameling *Instructien*, *ordres*, *memorien*, *reglementen*, *resolutien*, *acten*, *plakkaten*, *wetten*, *octrooyen*, *factuurlijsten*, enz., ten getale van 80 — waarin ook een *Instructie* voor de predikanten en ziekentroosters (Midd. 1748) met den algemeenen titel: *Register van alle zoodanige Instructien*, *ordres ende bevcelens* ..., fol., 2 st. Dit werk had Prof. Mr. van der Lith te Leiden de vriendelijkheid mij ten gebruike af te staan.

had men andere woorden voorgeschreven n. l.: »gaat henen in de vrede en in de vreeze des Heeren" [1]).

De ziekentroosters, die de macht hadden om te doopen [2]) en te trouwen, waren de volgenden:

I. Om te doopen:

Philippus Pietersen van Delft, op Mauritius, in 1598. Den 15den Juli 1604 legde hij te Amsterdam een lijst over van de namen der door hem gedoopte personen [3]).

Adam Isebrantsz (IJsbrantsz), 1614.

Willem Dirkx Overlant te Amboina, bediende in de Uliassers »onvoorzigtig" den doop, 1618.

Cornelis Maes, de gewezen kokermaker, verontschuldigde zich bij Ds. Hulsebos te Jacatra over de bediening des Doops, door hem verricht, 1620 [4]).

Michiel Seroijen, in 1620 naar Paliacatte (Coromandel) gezonden, mocht binnen scheepsboord doopen.

Joseph Daniëls, 1630.

Alonce Bourgeois, te Batavia, 1632; den 23sten Sept. van genoemd jaar kwam hij uit Nederland met het schip *De Leeuwin* en had de macht om te doopen ontvangen van den kerkeraad te Amsterdam; in Indië werd het hem evenwel verboden [5]).

Joris Pieterszoon van Hoorn, werkzaam in Arracan, 1634 [6]).

Dirk Janszoon, aan het kasteel *Orangie*, op Ternate, 1639.

Anthonij Anthonisz, van Utrecht, Ternate, 1641.

Gerrit Centen,
Jan Gerritszoon Block,
Alexander Roosenraad, } Ternate, 1644 [7]).

---

[1]) VALENTIJN, *O. en N. O.-Indië*, IV, B, bl. 41.
HOFSTEDE, *O. Ind. Kerkz.*, I, 164.

[2]) Nl. alléén kinderen, geen bejaarden, tenzij met vóórkennis van een predikant. (Zie: VALENTIJN, t. a. p., bl. 18, 41).

[3]) *Begin en voortgang der O. Ind. Comp.*, t. a. p. Phil. Pieterssen is niet verder gekomen dan tot Mauritius. (BUDDINGH, *Schets* . . ., bl. 7).

[4]) BAUDARTIUS, t. a. p., II, 13, bl. 40.

[5]) VALENTIJN, t. a. p., IV, B, bl. 16.

[6]) Arracan of Rhakang (ook Aracan), een stad, rivier en gewest van dien naam in het rijk van Burmah of Ava, ten oosten van de golf van Bengalen.

[7]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 128, 129.

II. Om te doopen en te trouwen:

Daniël Mäcke, vroeger in Brazilië met lof werkzaam geweest, op Ternate, 1637.

Joseph Bakelaar, op Ceylon, 1639.

Hector Clasen (Class) zou 1614 met »bijzondere kwaliteit" naar O.-I. worden gezonden. En door Hare Edelheden, den Gouv.-Gen. Rijklof van Goens, werd 19 Februari 1679 toegestaan aan D. Stevens, te Banda, »de handen op te leggen."

Gelijk in Nederland wel eens gebeurde, dat er krankbezoekers aangesteld werden zonder voorkennis en goedkeuring der kerkelijke overheid, evenzoo viel het ook wel eens in Indië voor, dat ziekentroosters door den wereldlijken magistraat, en dus onwettig, waren benoemd. We noemen slechts deze drie voorbeelden: Adam Janszoon van Thiel, vroeger werkzaam op Batsjan, later op Ternate, — niet geëxamineerd — was tot krankbezoeker bevorderd door Wouter Seroijen, landvoogd der Molukkos (van 1642—'48[1]). Frans Salomonszoon, in zijne betrekking op Formosa geschorst, werd op last van den Gouverneur-Generaal Cornelis van der Lijn, door den heer François Caron, Directeur-Generaal van den handel (1647—'50), buiten kennis van den kerkeraad, in het ziekenhuis te Batavia geplaatst. Een ander, Jan Pieterszoon, werd *krankbezoeker politicq* genoemd, omdat hij door wereldlijke personen en niet door een kerkeraad was aangesteld. Zijn akte was geteekend door Adriaan van der Meijden, landvoogd van Ceylon (1653—'60 en van '61—'64). Er zouden meer voorbeelden genoemd kunnen worden, want men handelde in Indië soms zeer willekeurig, maar de genoemde zijn voldoende.

We spraken hierboven van het *opleggen der handen* aan een krankbezoeker. Daarmede werd waarschijnlijk bedoeld, hem het radicaal van predikant te geven, hem te ordenen, in te zegenen en te bevestigen als herder en leeraar. Mocht men dit in Indië doen? Wie had er de bevoegdheid toe? Wie kon het recht daartoe aan anderen verleenen? Toch deed men het. En soms heel druk. Den 3den April 1640 beklaagde de classis van Amsterdam zich er over, dat in O.-Indië in één enkel jaar niet minder dan

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p.

vijf ziekentroosters tot predikant waren bevorderd. En reeds 1 Sept. 1636 had datzelfde kerkelijke college het verboden [1]). Deze zaak heeft aanleiding gegeven tot een zeer uitvoerige behandeling der kwestie door Petrus Hofstede, in zijn *Oost-Indische kerkzaken.* (Rott. 1779, 2 Dln., 8^{0}), waarin het geschil in ontkennenden zin beslist wordt. De zaak heeft thans alléén een historisch belang. Wij kunnen dus hier volstaan met de namen te noemen der personen, die in Ned. O.-Indië van ziekentrooster tot proponent of predikant zijn bevorderd. Het waren:

Hendrik Jochems, 24 Oct. 1611.
Dirk Pietersz Drijstrang, 2 Dec. 1619.
Jacob Anthonijsz. Dubbeldrijk, 2 Aug. 1621.
Wouter Melchiorsz. (Vitriarius), 1622.
Heijndrick Mattttheeuwesz., 23 Maart 1626.
.... Piperinus, 1626.
David Gorisz, 1628.
Wilhelmus Vinman (Finman), 1631.
Jonas Aartszoon, December 1632.
Petrus Eikenbergius, 1632.
Hendrik Pontekase, 1634 (?).
Johannes Lindeborn, 26 Juli 1636.
Joannes Bavius, 1639.
Jan Jansz. Brund, 3 April 1640.
Johannes Mirkinius, 1641.
Hans Olef (Olof), 1643.
Henricus Hartong, 1648.
Jochem Pieters, 1652.
Jan Janszoon van der Wee, 1654.
Bartholomaeus Heynen (Heinen), 1663.
Johannes de Graaf, 1665.
Johannes Tholij, 29 Juli 1667.
Alexander Carpius, 1673.
Simon de Large, 1674.
Cornelis van der Sluis, 10 Juli 1674.
Zacharias Kaheyng, 10 Juni 1675.
Johannes Christoffel Stevens, 1677.
Cornelius van Brussel, 13 Febr. 1687.
Philippus Goting, 1688.
Nicolaas Hodenpijl, 15 Febr. 1689.

---

[1]) *Acta class. Amst.*, Dl. IV.

Jan de Graaf, 1 Febr. 1691.
Gerrit van Aken, 1692.
Gerardus Verbeet, 1754.
Benjamin Heyne (Heinen), 12 Mei 1766.
Christiaan Kamp, 22 Juni 1780 [1]), en vermoedelijk nog anderen.

Natuurlijk waren ze dan aan een examen onderworpen [2]). Dat van Cornelis van der Sluis duurde van 's morgens 8 tot 's namiddags 4 uren, te Amboina, 10 Juli 1674. Maar, wij herhalen het, in Nederland was men er zeer tegen, dat in Indië deze personen werden bevorderd tot hoogere kerkelijke bediening. Ook in een Resolutie van de Noord-Hollandsche Synode van 1671, art. 15, ordonneerde men uitdrukkelijk aan den kerkeraad van Batavia, »in het toekomende geen ziekentroosters tot proponent te bevorderen" [3]).

Reeds boven hebben wij herinnerd, dat gebrek aan geschikt personeel er toe geleid had, lieden van allerlei soort tot ziekentroosters aan te stellen, die de vereischte kennis en den noodigen ernst misten, om deze betrekking met waardigheid en op een nuttige wijze te vervullen. En dat er werkelijk gebrek was aan bekwame lieden voor dit ambt, wordt bewezen door de omstandigheid, dat er in deze dagen op de schepen, die naar O.-Indië voeren, predikanten den dienst van krankbezoeker waarnamen [4]).

En welk is nu het oordeel, dat de geschiedenis ons geeft over deze kerkelijke beambten? Zeer uiteenloopend. Er waren goede, uitmuntende lieden onder hen, zulken, van wie de schoonste getuigenis gegeven werd, en dat niet alleen door kerkeraden, maar soms door zeer aanzienlijke, hooggeplaatste mannen [5]). Maar er zijn er ook geweest, over wie men zich diep moest bedroeven.

In de eerste categorie vallen:

Joriaen (Joris) Dijkman, droogscheerder, op het zestal en op het tweetal voor ziekentrooster te Amsterdam.

---

[1]) *Realia*, II, 109.
[2]) BRUMUND, t. a. p., bl. 112.
[3]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 175.
[4]) HOORNBEEK, *Sorg en raad*..., bl. 51, Noot.
[5]) Zoowel omtrent hun leer en rechtzinnigheid, als van hun bekwaamheid en Christelijk leven.

Heindrick Jochemsz, van Wesel[1]).
Jacobus Servaas[2]).
Adam IJsbrands IJsbrandszoon.
Cornelis Jansz.
Jan Pietersz. Pavillioen.
Job Jacobsen.
Cornelis Cornelissen Nos of Vos (Nou).
Alexander Abrahams.
Dirck Schraa.
Abraham Floresz (Florianus).
Johannes Engman.
Mattheus Breemer (Preumer).
Gerrit Wessels of Wessels.
Hendriek Hendricksen van der Burght.
Jan Hermansz.
Jan Jansen.
.... Woudman[2]).
.... Nederbos[2]).
.... Eeling[2]).
Adriaan Jansz, van Meurs.
Johannes Peudaufantius.
Juriaan van der Maas.

Maar er waren onder hen ook zeer »onbruikbare" personen en »onnutte subjecten," van wie men veel last had, en door wie veel »inconvenienten" ontstonden[3]). Niet gering is dan ook ten allen tijde het getal geweest dier krankbezoekers, die wegens onbekwaamheid en slecht gedrag met afgeschreven gage naar Patria werden teruggezonden[4]). En in Nederland zag men ook reeds vroeg in, dat alles aankwam op het gehalte der uitgezonden of nog uit te zenden lieden. De Zuid-Hollandsche synode verzocht

---

[1]) Admiraal Matelief gaf aangaande hem getuigenis.

[2]) VERWIJK, t. a. p., bl. 61. Er zijn twee ziekentroosters in Indië geweest met den naam Servaas (Servaes). Gerrit S., van Haarlem, werd geëxamineerd voor krankbezoeker op O.-Indië, maar uitgesteld, 23 April 1620, deed later een voorstel (predikatie) en werd aangenomen, en Jacobus S., in de 2de helft der 18de eeuw, overleden op de kust van Coromandel, van wien getuigd wordt, dat hij een kundig, nuttig en bekwaam man was. Door VERWIJK, t. a. p., bl. 61, wordt Jacobus S. bedoeld. Vgl. het Tijdschr. *Geloof en vrijheid*, Noot 30 op bl. 38.

[3]) *Handd. Kkraad Amst.*, 26 Oct. 1623, Dl. 5, bl. 148.

[4]) BRUMUND, t. a. p., bl. 110.

daarom reeds in 1628 aan Heeren Bewindhebbers ter kamer van Rotterdam, dat Hun Ed. Achtb. geen ziekentroosters naar Indië mochten zenden, dan met behoorlijke attestatiën [1]). Ja, die Heeren Majores zelven klaagden over hen, zoodat de vaderlandsche classes, naar aanleiding daarvan, aan de predikanten in Indië verzochten, »niet alleen toe te zien op hun comportement op de schepen, maar ook te letten op hen die daar te lande (Indië) zijn, en voorts op alle ziekentroosters een wakend oog te houden, te meer alzoo hier over sommiger ongeregeldheid, vóór dezen gepleegd, wat misnoegen valt." (1640) [2]). Die van Batavia schreven 12 Januari 1649 aan de Zuid-Hollandsche synode, dat ze zeer verblijd waren door de belofte, dat deze kerkvergadering hun in het toekomende geen ongeletterde predikanten en ergerlijke ziekentroosters meer zou toezenden, hopende dat zulks ook door de andere classen te Enkhuizen, Hoorn, enz. mag geschieden. En op het einde van het voornoemde jaar schreven zij andermaal in denzelfden geest [3]). De krankbezoekers, die uit O.-Indië wederkeerden, brachten doorgaans gewone attestaties vandaar mede, evenals andere particuliere lidmaten, zonder dat daarin vermeld werd, hoe ze zich hadden gedragen in het bekleeden hunner ambten. Nu, omstreeks 1650, stelde men vast, dat daarin ook bepaaldelijk vermeld moest worden, *hoe zij zich gekweten hadden in hun kerkelijke bediening.* En daaraan deed men wèl, daarop had men recht, het was noodig. Te Paleacatte, op de kust van Coromandel, klaagde de pred^{t}. Johannes à Breyl, in een brief dd. 7 October 1650, over hun ergerlijk leven. Van niet weinigen gaven hunne echtgenooten reden tot ergernis. De huisvrouw van Jacob Marcusz, die van Hendrik Janss (Geesien Hillekes), en die van nog een anderen ziekentrooster, Marietie Pieters, verliepen zich in overspel [4]). De kerkeraad van Point-de-Gale, op Ceylon, maakte in een brief van 10 Jan. 1667 aan de classis van Amsterdam bekend, »dat hun van Batavia een krankbezoeker was toegezonden, maar dat ze hem, met goedvinden van hunne overheid, wederom terug hadden gezonden, met verzoek, dat hun in het toekomende niet

---

1) HOFSTEDE, t. a. p., I, 17.
2) *Acta Dep. cl. Amst.*, Dl. 39, p. 68.
3) HOFSTEDE, t. a. p,, I, 181, 222, 223.
VAN IMHOFF, *Considérations...*, achter: DU BOIS, *Vies des Gouv.-Gén.*, bl. 41, § 3.
4) *Protocol Amst. Kkraad*, 2 Nov. 1662, Dl. 10, p. 293, 295.

meer zulken mochten toegezonden worden" [1]). Evenzoo moest de kerkeraad te Batavia in 1772 er twee [2]) om hun slordig gedrag uit den dienst zetten en als »schadelijke werktuigen" naar het vaderland terugzenden [3]). Soms was het oordeel over hen allesbehalve malsch. Nicolaas de Graaff [4]) veracht »zeer de kranken drankbezoekers, *in eo tertio*, omdat se meest verlopene snijders en handwerksluiden zijn, en de Compagnie benadelen in haer negotie; ...." »Maar," antwoordt Isaäc Sunderman — zelf ziekentrooster — »dit is een hatigh schrijven ...." [5]).

Op verzoek van de classis van Walcheren bepaalden de Heeren XVII, 18 Aug. 1729 nogmaals, dat de tehuis komende krankbezoekers een kerkelijke attestatie zouden moeten hebben. Later schijnt het beter gegaan te zijn. Althans in een brief van den kerkeraad te Batavia aan de synode te Hoorn, dd. 30 Nov. 1790 lezen wij het volgende: »Er is thans geen reden van klagte over ergerlijken wandel; sommigen waren te huis, omdat zij den tijd van hun verband hebben uitgediend; anderen omdat zij door H.H. Bewindhebberen zelven op schepen naar China bestemd, waren geplaatst, van welke schepen het ons niet vrij staat de krankbezoekers te ligten zonder voorkennis der Hooge Regeering alhier."

»Verzoeke de Synodus een waakzaam oog te houden op de krankbezoekers, opdat zulke mannen worden toegezonden, die in Kerk- of schooldienst van wezenlijk nut kunnen zijn."

En in het jaar daarop, 1791, den 7den Dec., schreef hetzelfde college aan de classis van Amsterdam:

»Dit jaar niet over hen te klagen. Sommigen zijn reeds overleden; één is tot den zeedienst overgegaan; anderen keeren terug naar 't vaderland, daar zij niet kunnen gewennen aan deze ongezonde luchtstreek, en kunnen, wegens gedurige ziekten, niets buiten hun gewone bezoldiging, die zeer gering is, verdienen" [6]).

Ziehier nog de namen van ettelijke ziekentroosters, omtrent wie wegens hun kwaad leven een slecht getuigenis werd gegeven, die om hun slordig gedrag onder censuur kwamen, geschorst,

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 223.

[2]) HOFSTEDE zegt: »drie", t. a. p., bl. 222, en in zijn *Antwoord op de prijsvraag* ..., bl. 95.

[3]) Brief van 21 Oct. 1772.

[4]) *Reysen na Asia, Africa, America en Europa* ..., hier bijgevoegt *d'Oost-Ind. spiegel*, 2e druck, Hoorn 1704, 4°.

[5]) *Geschriften* ..., bl. 124.

[6]) Het klimaat van Batavia was op het eind der 18de eeuw zóó doodelijk, dat in 21 jaren meer dan een millioen menschen werden ten grave gesleept. (BLUMHARDT, t. a. p., bl. 300).

ontslagen en afgezet werden, of die om hun ergerlijk leven en onchristelijken wandel als onnut uit O.-Indië werden teruggezonden of gedegradeerd tot soldaat:

Jan Jansz, 1613.
Jan Gerritszon, korendrager, 1613.
Herman Hendricx, 1617.
Adam Jacobs, kleermaker, 1618.
Eijlken Hilbrantsz, snijder, 1620.
Michiel Theodori, gewezen Rector te Edam; op de schepen naar de onbekende vaart; in 1624 op Formosa.
Burchard Lubbertszoon, Amboina, 1635.
Jan de Lange, 1640.
Pieter Cornelisz Steenacker, 1650.
Paulus Craen, 1651.
David Smals, 1651.
Jacob de Clerq, 1652.
Jan Jansz van Dort, 1652.
Roelof Hendricksz Huisin, 1658.
Albertus Struys, 1677; door den Gouv.-Gen. Maatsuyker aangenomen.
Caspar Dinkels, 1677.
Pieter Hoogeboon, 1690.
Jacobus Oostbree, 1693.
Andries van der Plas, 1709.
Dirk Staal, 1731.

De krankbezoeker Staal had op de reede van de Kaap de Goede Hoop aan het kind van den Schipper Swaan den doop bediend. Dit werd door den kerkeraad van Batavia als een crimineele sacramentsschending beschouwd. De advocaat-fiskaal moest deswege een enquête instellen.

Joh. Hendriksz Paxinga verzocht proponent te worden. Maar zijn rekest was zóó »chocquant", dat men hem niet, zooals hij wenschte, naar Ceylon, maar naar Nederland zond [1]). Jan Rosijn kwam te Makassar wegens verregaande feitelijkheden in handen der justitie. Sijmon de Blom moest voor manslag, aan den onderkoopman Wennemans gepleegd, met het zwaard gestraft worden [2]).

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 180, 181, 210.
Realia, II, 123.
[2]) *Personalia*, in voce.

G. Kiesebrink deed ook wat hij wel wist, dat streng verboden was. Hij had een kist[1]), gevuld met allerlei koopmanschappen, bij zich. Natuurlijk werd alles verbeurdverklaard [2]). Zoo was het ook van Hendrick Pondtkaes (Pontekase) onverantwoordelijk, dat hij zijn schip liet wegzeilen, zonder dat hij aan boord was. Hij keerde uit Engeland terug, daar het hem »ontvaren was." Sommigen werden, na afgezet te zijn, niet zelden later hersteld, zooals Jac. Oostbree.

Groote ergernis moest het verwekken, dat Jan Dirkszoon te Timor-Koepang in 1691 het Gereformeerde geloof vaarwel zeide, en naar de Roomsch-Katholieke gemeente te Larantoeka vertrok [3]).

Maar er waren daarentegen ook, die zich op buitengewone wijze, meer dan anderen verdienstelijk maakten. Tot hen rekenen wij Cornelis Maes, Johannes Bloem en Cornelis Lubberts, de eerste vroeger kokermaker, de laatste braeyschoemaker, die te Jakatra de gemeente van Batavia hielpen oprichten en het eerste besluit van den kerkeraad aldaar mede onderteekenden, 14 Januari 1620 [4]). Henric van Soest arbeidde op Banda (Poeloe Aij) voor eene school aldaar, Sept. 1623, en Arnold Bertrand richtte te Amboina een Hollandsche school op, 12 Dec. 1662. Dezelfde Jan Bloem (Joh. Gerritszoon Blom) bracht vijf Indische kinderen van aanzienlijken bloede naar Nederland over, ter opvoeding, 1630 [5]), en Hendrik Jansen Sanger bood zich te Amsterdam aan als ziekenbezoeker in den pesttijd, 1655 [6]).

Wat werd er later van deze mannen, als hun diensttijd in Indië verstreken was? Want we herinneren ons, ze verbonden zich doorgaans slechts voor vijf jaren, ofschoon er ook waren, die langer bleven of een nieuw verband aangingen [7]). Wat was hun later lot

---

[1]) Den krankbezoekers werd op de reizen in Indië, eerst slechts één groote en een kleine kist als bagage vergund meetenemen, later, sedert 3 Juli 1759, nog 1 groote, dus 2 groote en 1 plunjekist gepermitteerd.

[2]) *Resol. van XVII*, 12 Oct. 1754.

[3]) BUDDINGH, *Reizen*..., III, 294, Noot.

[4]) BAUDARTIUS, t. a. p., II, 13, 40.

[5]) BAUDARTIUS, t. a. p.
MEULMAN, *Catal. van pamfl.*, I, bl. 262, N°. 1787.

[6]) WAGENAAR, t. a. p., I, 593.

[7]) Coenraad Hendrik Engelring bleef 15 jaren in Indië, en Jan de Mey, geboren in Europa, is een halve eeuw in Indië getrouwd geweest. Zijn gouden bruiloft wérd te Colombo, 17 Nov. 1770, gevierd. De

of maatschappelijke positie, na zulk een leven vol afwisseling, niet zelden vol gevaar, moeite, ontberingen en verdriet?

Van eenigen hunner werd ons hun latere woonplaats en beroep bekend. Ze waren:

B a r e n d J a n s z B r o u w e r, voorheen krankbezoeker op de schepen, werd 24 Juli 1603 beroepen tot predikant te Nichtevecht (provincie Utrecht). Hij schijnt daar evenwel nooit te zijn gekomen. Althans onder de predikanten dier plaats [1]) komt zijn naam niet voor, ofschoon ze van 1600 af worden genoemd.

J a c o b J a c o b s z, vroeger schoolmeester, werd den 1sten Maart 1618 door bewindhebbers tot ziekentrooster voorgesteld, maar tevens tot onderkoopman of boekhouder te Bantam.

S e y g e r v a n R e c h t e r e n, geboren in 1600, was krankbezoeker in O.-Indië, had omstreeks 1630 een notemuskaattuin op Banda-Lonthoir en werd nà 1633 »Gheweldige Generaal van de Landen van Overijssel" [2]).

A n t h o n y A n t h o n i s z, op Waijer (Banda), verzocht 12 April 1640 ziekentrooster te mogen worden te Amsterdam.

G u i l l i a m (sic) v a n d e r M a e r s s e n werd aangesteld tot binnenvader en schaftmeester van het weeshuis te Batavia, September 1657.

A l e x a n d e r R o o s e n r a a d, op Ternate en Makjan werkzaam, was in 1652 met zijne vrouw op het schip *M a l a k k a* naar het vaderland teruggekeerd. Daar aangekomen, bood hij zich met anderen aan in de vacature van voorzanger en voorlezer in het gasthuis te Amsterdam, 23 April 1654 [3]).

J a c o b S t e e n d a m, voorheen in Noord-Amerika, te Batavia en in Bengalen arbeidende, werd 16 Aug. 1667 benoemd tot binnenvader van het weeshuis te Batavia [4]).

Gouverneur van Ceylon gaf voor de oudjes een deftig feest en een prachtigen maaltijd, waarop een aanzienlijk getal gasten van den eersten rang. De oude lieden ontvingen een gedistingeerde plaats aan tafel, en hebben ook nog een paar malen gedanst. (*N. Ned. Jaarb.*, 1771, I, bl. 499, 500).

[1]) *Geheymschrijver van Staat en Kerke . . .*, bl. 373, 374.

[2]) V. D. AA, *Biogr. woordenb. der Ned.*, 4 ed., X, 40.

TIELE, *Hist. Bibl. des Journ.*, p. 250, suiv.

[3]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 129.

[4]) HENRIJ C. MURPHY: *J a c o b S t e e n d a m*, *Noch vaster*, *A memoir of the first poet in New Netherland . . .*, Hague 1861. (Niet in den handel).

De Navorscher, 1864, bl. 305 sq.

Catalogue de la Bibliothéque . . . des Mess. ENSCHEDÉ, Dec. 1867, Amst., p. 249, N°. 2760.

BEIJERS, *Catal. de livres sur l'Amérique*, N°. 33, Sept. 1874, bl. 28, N°. 373.

Samuel van Henkelom, krankbezoeker op Amboina, tot 1676, werd toen Compagnie's boekhouder.

Johannes Koekebakker, eerst ziekentrooster te Masulipatam (Coromandel), in 1678, later juwelier te Amsterdam [1]).

Jan de Graaf, langen tijd werkzaam op de Aroë-eilanden, werd in 1687 opziener van het armenhuis op Neira (Banda).

N. Keyser, die omstreeks 1687 op Banda arbeidde en aldaar in het ziekenhuis woonde, werd naderhand perkenier op Poeloe-Aij.

Jan Cos is procureur te Batavia geworden, Dec. 1702.

Isaäc Sunderman, vroeger als krankbezoeker werkzaam te Batavia, op Hooglij (Bengalen), op Sumatra, Timor, Malakka, enz., vestigde zich in 1710 metterwoon in Deventer [2]).

De krankbezoeker Arendsz te Malakka werd aangesteld tot eersten klerk van politie en sekretaris der justitie, Oct. 1742.

Joh. Fred. Groothuis is benoemd tot tweeden praeceptor aan het seminarium te Batavia, Januari 1751 [3]).

De ziekentrooster Lette is Regent geworden van het armhuis te Batavia, Aug. 1781 [4]).

En vele anderen keerden, na het verstrijken van hun verband, naar Nederland terug.

Verschillenden stelden een verhaal te boek van hun reizen, lotgevallen en wederwaardigheden. Seyger van Rechteren gaf in het licht: *Journael ghehouden door Zeyger van Rechteren, op zijn gedaan voijagie naar Oost-Indien.* Met portr. Tot Zwolle ghedruckt bij Frans Jornaenz ende Jan Gerrits, boekdrukkers. Anno 1635, 4⁰. Nog in hetzelfde jaar verscheen er een verbeterde en vermeerderde druk van, in hetzelfde formaat [5]).

Van den Kerckhooven, die uit Indië repatriëerde met het schip *Arnhem* in 1661 en '62, gaf een verhaal zijner reis, hetwelk verscheen te Middelburg 1663. (Amst. 1664) [6]).

Ook de reeds genoemde Isaäc Sunderman beschreef zijn

---

[1]) HAVART, *Op- en ondergang van Cormandel*, I, 192.

[2]) Zie zijne *Geschriften* ..., bl. 81, 83, 85.
MEULMAN, t. a. p., I, bl. 363, N⁰. 2497.

[3]) V. D. CHIJS, *De lat. scholen*, bl. 211.

[4]) *N. Ned. Jaarb.*, 1782, II, bl. 1297.

[5]) DU BOIS, *Vies des Gouv.-Gén.*, bl. 62, Noot, en bl. 97, 98.

[6]) DE LA RUE, *Geletterd Zeeland*, 2e druk, bl. 78.
De Navorscher, 1854, bl. 127.
Biblioth. van Ned. pamfl., II, 154. Johannnes van den Kerckhoven was de krankbezoeker aan boord van het schip, die de ellendige reis mede

beide reizen, — meest te Batavia [1]), 1696. — Derde druk te Deventer, 1714, kl. 8⁰. [2]).

En Jacob Francken desgelijks: *Rampspoedige reize van het Oost-Indische schip De Naarstigheid, in de terugreise van Batavia over Bengale naar Holland, waarvan de schepelingen zijn thuis gekomen den 13 Junij 1760 met het schip Scholtenburg....*, enz., door Jacob Francken. Haarlem, J. Bosch, 1761, 112 blzz., 4⁰, met platen [3]).

Terwijl het bovenstaande reeds ter perse lag, werd ik nog bekend met een handschrift, hetwelk het eigendom is van Prof. Mr. P. A. van der Lith te Leiden, bevattende eene *Reize naar Oost-Indië*, van Sept. 1671 tot Sept. 1677, door Js. Lambair, ziekentrooster in dienst der O.-Ind. Comp., groot 263 blz. 4⁰. Hij deed die reis met het schip *'t Wapen van Gouda*, gezagvoerder O. van Akkersloot. Deze bodem was bestemd voor Ceylon, en onze krankbezoeker was tegenwoordig bij de meeste krijgsbedrijven op dat eiland en de kusten van Malabar en Coromandel door den Admiraal Rijklof van Goens tegen de Franschen en Engelschen in de jaren 1672 en 1673, — gebeurtenissen zóó belangrijk, dat Van Goens zijn Secretaris, den onderkoopman Joannes Leeuwenson over land naar Amsterdam zond om het verslag er van aan Heeren XVII over te brengen. Die landreis van Ceylon naar Nederland, viâ Bassora en Aleppo, door Italië en Duitschland, duurde 328 dagen. Zulke reizen waren toen zeer zeldzaam en slechts een enkele is beschreven [4]).

---

deed: Simon v. d. K. was ziekentrooster te Middelburg en de uitgever van dit reisverhaal (28 blzz. groot); hij schreef er een woord »Aen den Leser" voor. Eerstgenoemde had zijn twee zoontjes, kinderen van 12 en 14 jaren, bij zich. Er is toen ongeloofelijk veel gebrek geleden. Ze kwamen eerst op Mauritius, daarna op Madagascar, eindelijk op Ceylon terecht. Ze hadden gebrek aan alles. De dorst was zoo groot, dat ze er toe overgingen hun eigen urine te drinken. En waar ze aan land kwamen, werden ze bevochten door de inlanders. (PETIT. *Catal. pamfl.* Thysius, II, bl. 79, N⁰. *3299).

[1]) M. a. w. voor het grootste gedeelte opgesteld te B.

[2]) *Catal.* MEULMAN, Amst. 1869, bl. 144, N⁰. 1805.

[3]) *Boekzaal*, April 1761, p. 484, ibid. 1769, p. 480.

FRED. MULLER, 1e *Catal. van Boeken over de Nederl. bezitt....*, (1857), 8⁰, bl 24, N⁰. 355.

V. D. AA, t. a. p., in voce.

THEAL, *Chronicles...*, p. 397.

[4]) *Bijdr. tot de T.-, L.- en V.k. van N. I.*, N. Volgr., VI, 1863, bl. 89 volgg. Beschr. dier landreis, meêgedeeld door Leupe.

In het *Journaal* van LAMBAIR trof mij een onnauwkeurigheid. Blad 44

Er waren ook onder hen, die de dichtkunst beoefenden. Van Zacharias Kaheyng als dichter spraken wij boven reeds (Hoofdstuk *Predikanten*). Caheyng kwam als krankbezoeker in Indië, in 1672. Eerst later werd hij proponent (1675) en predikant (1677). Één zijner verzen draagt de dagteekening 22 Jan. 1671. Hij moet dus ook hier als dichter vermeld worden [1]).

Van bovengenoemden Jacob Steendam bestaat de *Distelvink*, in 3 dln., Amst. 1649, 4°. Deel 3 in 1650; *Vreugde-sang over de gewenschte geboorte van den Jonghen Prince van Orangien...*, den 14 Nov. 1650, in pl°. [2]), en *Zeede-sangen voor de Bataviasche Jonkheyt* [3]), Batavia, P. Walberger, s. d. (1671), kl. 8° [4]). Ook hij heeft een vers gemaakt op het bovengenoemde werk van Nieuhof, *Zee- en lant-reize...*," bij welk vers de datum staat: Batavia, 24 October 1670 (achter den titel). Ook komt er een vers van hem voor, gedagteekend: Amsterdam, den 4den van April 1663, in het: *Stamboek van de Konstminnende Poëters Juffr. Cornelia van der Veer*, (in: »Lauwer-strijt tusschen Catharina Questiers en Cornelia van der Veer." t'Amsterdam, bij Adriaen Veenendael, 1665, 12°, bl. 52—54). Twee versjes van hem (Jacob Steendam, *Noch*

---

spreekt hij van Mature, op Ceylon, en den pred. die zich toen (1672) aldaar bevond. Hij noemt hem Joannes Schee. Dit is minder juist. Die leeraar († 1678) heette Jacobus Schee, was uitgezonden door de classis van Walcheren en is geplaatst geweest te Gale.

[1]) JOAN NIEUHOF, *Zee- en lant-reize, door verscheide gewesten van O. I.* (Amst. fol., 1682).

VALENTIJN, *Deure der waarhijd*, bl. 114.

WERNDLY, t. a. p., bl 326.

BUDDINGH, *Reizen...*, II, 32.

[2]) PETIT, *Catal. pamfl.* Thysius, II, bl. 13, N°. 2598.

[3]) Zeer zeldzaam.

[4]) Het exemplaar, hetwelk op de auctie der heeren Joh. Enschedé en Zonen te Haarlem in Dec. 1867 verkocht werd, is misschien het eenige, dat nog bestaat. Zóó schreef mij Dr. Campbell, Dir. der Koninkl. Bibl. te 's Hage.

St. schreef te Amsterdam den 27sten Mei 1665 een *Toezang* op de *Christelijke voorbereijding tot des Heeren H. Avondmaal, Godvruchtig en geleerdelijk voorgesteld, in konstige sangvaersen* door Mr. JOAN BLASIUS, Rechtsgeleerde, en den 12den Juli van hetzelfde jaar een *Toezang* op de *Bedenkingen* van den heer en Mr. J. BLASIUS. Zijn vriend P. Verhoek wenschte hem in dichtmaat eene goede *Reis naar Batavia*.

Catal. der Maatsch. v. Ned. Letterk., Dl. I, bl. 239.

Catal. ACKERSDIJK, Dl. II, p. 188.

P. VERKOEKS, *Poezij*, bl. 150.

NIJHOFF, *Gesch. der oudheidk.* Bijdr., (N. Reeks). III, 1, 41.

vaster) tegen Jan Zoet, vindt men in: »d'Uitsteekendste digtkunstige werken door Jan Zoet, Amsterdammer," 3[de] druk, Amst. 1719, kl. 8[0], bl. 382, 384. Ook bezong hij *'t Lof van Nieuw-Nederland*, waar hij 15 jaren geweest was, in dienst der W.-Ind. Compagnie [1]).

Van Menno de Vries — eertijds ziekentrooster in dienst der O.-Ind. Compagnie, later wonende te Leiden, op de Heerengracht, 47 — bestaan twee lamme kreupeldichten onder den titel: *Onvergelijkelijk heldendicht, of huwelijks-feston, ter bruilofte van haare Doorluchtigheden den Prince van Oranje, en Nassau, enz. met de Kroonprincesse van Grootbrittanje, enz.* (1734), voorkomende in: »Parnassus Kunstkabinet, of Verzameling van weêrgadelooze Dichtstoffen." Amsterdam, voor Alexander Woutmans, 1735, kl. 8[0], p. 39—43 en 46—49.

In hetzelfde verzamelwerk: *Parnassus Kunstkabinet*, pag. 170 tot 176, vindt men een bespottelijk gedicht van Isaäc Sunderman, op zijn reis naar O.-Indië.

Evenals vele predikanten hebben ook niet weinig krankbezoekers door eigen ondervinding leeren kennen al de ellende, ontberingen en gevaren, verbonden aan een zeereis en het leven aan boord, ook aan de tijden en kansen van den oorlog.

Toen Pieter van der Stael naar Indië ging, kon hij met het schip, waarmede hij het vaderland had verlaten, de reis niet tot Batavia vervolgen, maar moest 7 Sept. 1663 aan de Kaap de Goede Hoop op een anderen bodem, de Fluit *Alphen*, varende voor de kamer van Amsterdam, overgaan, om daarmede naar Java te zeilen [2]).

Lieven (Lijven) Ziericxsen had het zóó erg te kwaad met de zeeziekte, dat hij van de vloot naar Amsterdam moest terugkeeren, Mei 1606.

Hendrik Hendricksz ter Burgh of van der Burght was door het verongelukken van het schip genoodzaakt terug te keeren, April 1651. Volgens de eene opgaaf heette die bodem *Zeeland*, volgens de andere *Zutphen*.

Van Jan Jansz Geel (Gael) werd gezegd, dat hij op reis naar O.-Indië was gestorven (1627).

---

[1]) Een zesregelig vers van hem (Steendam) te Batavia, op een fol. portr. van den Gouv.-Gen. Speelman (1681—'84) door A. Blooteling (1670). (Zie: FRED. MULLER, *Katal. van pourtr.*, bl. 242, N[0]. 5051).

[2]) THEAL, *Abstract* . . ., p. 78.

Dit lot trof Godtschalck Riths (Rits), uit Zutphen, aan boord van het schip *David*, 1654.

Het schip *De Diamant*, waarop zich Jacob Frederijksz bevond, is gestrand, 1652 of 1653.

Het schip *De Lelij*, waarop Wouter Roeloffs was, zonk in een storm bij Tessel, Dec. 1653.

Pieter Scheppis is verongelukt met het schip *Astrea* in 1725 [1]).

Jacob Franken leed, na een storm, schipbreuk, op de reis van Java via Bengalen naar Holland, met het schip *De Naarstigheid*, bij Rio de la Goa (Oostkust van Afrika), en moest daar 26 maanden vertoeven. Hij kwam met een anderen bodem op den 13den Juni 1760 in de Maas binnen, en woonde later te Haarlem [2]).

Het gevaar en de ellende van den oorlog ondervonden de volgende ziekentroosters:

Willem Arentsz, zijnde op het schip *Gouda*, werd gevangen genomen door de Spanjaarden. Den 23sten Mei 1612 ontving men hem terug [3]).

Het huis van Z. van Rechteren te Batavia werd in Oct. 1629 dagelijks door de kogels uit 's vijands leger bedreigd; eens was hij bijna door zulk een projectiel op de Kasteelsbrug getroffen, dat hij er van ter aarde viel [4]).

Jan Hermanszoon was 13 jaren gevangen geweest in Manilla bij de Spanjaarden. Hij werd in 1624 verlost en kwam met het schip *Monnikendam* op Batavia, Sept. 1624.

Omstreeks 1626 werd er een voorlezer of ziekentrooster van Amboina gevangen genomen; zijn naam wordt niet genoemd [5]).

Egbert Jacobsen Kock, van Amsterdam, was op een kruiser van de O.-Ind. Compagnie, Maart 1653. *De Mercurius*, waarop hij zich bevond, werd in den grond geschoten, maar hij is daarbij niet omgekomen: in Dec. 1653 ging hij naar O.-Indië als krankbezoeker op het schip *De Goudbloem*.

---

[1]) *Miss. van class. Amst., aan Kerkeraad van Batavia*, 29 Nov. 1725, in P. S., bl. 245, (in eene collectie brieven, in het bezit van den heer J. L. Beijers, te Utrecht).

[2]) Zie boven, bl. 371.

[3]) *Archief O. I. Comp.*, Boek geteekend 1611 en 1612.

[4]) *Natuurk. Tijdschr. van Ned. Ind.*, XXX, 325.

[5]) NIC. VAN WASSENAER, *Histor. Verhael*, Julius 1626, p. 110.

Den ziekentrooster, die op 's lands oorlogschip *Rotterdam*, kapitein Van Volbergen, was, — zijn naam wordt niet genoemd — is in een gevecht met de Engelschen, 1 Jan. 1781, zijn been afgeschoten [1]).

Van slechts twee hunner is ons bekend, dat er portretten bestaan, n.l. van Zeyger van Rechteren, in zijn *Reisjournael* (Zwolle, 1635, 4°), en van Jacob Steendam, in het boekje van den N.-Amerikaanschen gezant te 's Hage, den heer Murphy, bovengenoemd: welk portret van den dichter-krankbezoeker gecopiëerd is naar eene allerzeldzaamste gravure.

In 1785 werden de krankbezoekers op de subalterne-kantoren ter N.-O.-Kuste van Java ingetrokken. Men zou er »den godsdienst laten verrigten door boekhouders of adsistenten" [2]). Trouwens, velen hunner, oorspronkelijk weeskinderen uit de godshuizen onzer groote steden, zooals b.v. Wouter Melchiorsz (Oct. 1616) [3]), verlieten den dienst der Compagnie, omdat ze niet voldoende bezoldigd werden [4]). Op het eind der 18de eeuw ontbraken bijna overal in Indië deze nuttige lieden [5]).

Wij hebben reeds gezien, dat in onze eeuw het ambt van ziekentrooster met de betrekking van catechiseermeester soms verbonden was [6]). Bijzondere godsdienstonderwijzers heeft men vroeger en later in O.-Indië ook gehad. In 1665 bedroeg hun getal te Batavia vijftien, en in het begin der vorige eeuw zes en dertig.

---

1) *N. Ned. Jaarb.*, 1781, I, bl. 238.
2) *Real.*
3) RUTGERS, t. a. p., bl. 184.
4) VERWIJK, t. a. p., bl. 61, Noot.
5) HELDRING, t. a p., bl. 39.
6) *Almanak van N. I.*, 1823.
Tijdschr. ter bevordering van chrl. zin in Ned. Ind., II, 158. In later dagen schijnen de krankbezoekers aan boord ook godsdienstonderwijs te hebben gegeven. Op een lijst der *Boeken voor den ziekentrooster*, waarvan ik vermoed dat ze uit de helft der 18de eeuw is, komt ook voor: *Vrageuboeken Bursius*. Daarmede is bedoeld: MELCHIOR BURS, *Kort begrip der Christelijke religie* . . ., Midd. 1646. Die lijst komt voor in de boven (bl. 359, Noot) door ons vermelde verzameling *Instructien* enz. van Prof. Mr. P. A. van der Lith en verschilt overigens zeer weinig van de vroeger door ons gegeven *Catalogus der Scheepsbibliotheek*.

Ze gaven hunne lessen in het Portugeesch en Maleisch. We noemen nog met name Adriaan Perera, 1788. In 1705 bedroeg het getal hunner leerlingen te Batavia 4873 [1]).

---

[1]) BUDDINGH, *Schets* ..., bl. 18.

Wat onzen leeftijd betreft: in 1833 bevond zich te Makassar een Maleisch catechiseermeester, van wien meer dan 40 personen geregeld onderwijs ontvingen. De godsdienstonderwijzer M. A. Burgers, die tevens krankbezoeker genoemd wordt, (overleden 27 Mei 1869), arbeidde te Samarang en genoot daarvoor eene toelage uit 's lands kas. Die bezoldiging, groot *f* 100 's maands en verleend van 1854 af, werd in 1862 geweigerd. Met de »opvolgers der vroegere krankbezoekers," die nog in de helft dezer eeuw te Bantam, Batavia, Krawang en Pasoeroean godsdienstonderwijs gaven, zijn zeker de onderwijzers bedoeld der gouvernements lagere scholen, aan wie die lessen waren opgedragen. Volgens de officiëele opgaaf waren er jaren geleden (1866) in Nederl. Indië vijf catechiseermeesters: te Batavia 1 Holl. en 1 Maleische, te Samarang 1, te Banjoemaas 1 en op Timor 1. Tot voor weinige jaren nog waren te Batavia als zoodanig werkzaam Michaëlis en E. J. Cornelis. (Zie: Het Tijdschr. *De vriend des vaderlands,* Deel X (1836), bl. 460; *Handd. der Synode*, 1865, Bijl. D, bl. 11; *Verzameling der verordeningen v. d. Prot. kerk in Ned. Ind.* (Batavia, 1869, 8°), bl. 73; *De Locomotief*, 9 Juni 1869; Prof. VETH, *Over het onderwijs in Ned. Ind.* (aanspraak 13 Aug. 1850), bl. 33; *Regerings-Almanak van Ned. Ind.*, 1866, bl. 370, volgg. en 1880, bl. 454; *Bibliograph. adversaria,* IV ('s Grav. 1878—'82), bl. 166).

ZEVENDE HOOFDSTUK.

UITBREIDING VAN HET CHRISTENDOM.

Het karakter der kerkgeschiedenis van O.-Indië is vooral propagatie. Vestiging en uitbreiding der Hervormde kerk, bijbelvertaling, enz. is er hoofdzaak [1]). En, inderdaad, met betrekking hiertoe verdienen onze voorouders bewondering om hun moed, hun ijver en volharding. Bijna overal, zoovèr hun voetstappen reikten, hebben ze daar, waar nog geen gemeenten bestonden, er eene gesticht. En waar men nog nooit van den Christelijken godsdienst had gehoord, daarhenen zonden zij hun evangeliepredikers. Reeds van het eerste begin af vertoonde de Indische kerk dit eigenaardig karakter. Waar de stichting van Batavia ons wordt verhaald, daar heet het: »de Nederlanders, *al de gedoopten* en de Japannezen verlaten het Fort (Jakatra, 1619)" [2]). Wie anders kunnen hier met die »gedoopten" bedoeld zijn, dan de nieuw-bekeerden? En in de volgende jaren bleef het zoo; in de jaren 1625 en '26 waren de predikanten hier zeer ijverig in het aannemen en toelaten van Heidenen en Mohammedanen, zoowel mannen als vrouwen, waaronder Maleische en Malabaarsche. Zelfs een Japansche tolk was er reeds in dezen tijd werkzaam ten behoeve zijner landgenooten [3]).

Dit scheen geheel overeen te komen met de uitgedrukte bedoeling van de bewindhebbers der O.-Ind. Compagnie en de Neder-

---

[1]) BRUMUND, t. a. p., bl. 64 volgg. en 75. Toch blijven we spreken van de Indische kerk en meenen daartoe volle recht te hebben, waar gemeenten gevonden werden zoo groot als die van Amboina, Colombo, Batavia, enz.

[2]) *Java-Bode,* 12 December 1868, Bijvoegsel.

[3]) BRUMUND, t. a. p., bl. 81.

landsche regeering. De vergadering van XVII had immers in 1617 eene Instructie ontworpen voor Gouverneur-Generaal en Raden van Indië, die in hetzelfde jaar door de Staten-Generaal geratificeerd werd. Art. 34 hiervan luidde aldus: »De Gouverneur en Raden van Indië zullen ook overal op de voortplanting van de Christelijke religie, opbouwing van goede scholen en andere zaken, daartoe noodig, alle behoorlijke orde stellen, en ten dien einde daarkomende predikanten, met advies van de andere, die hun naast zijn, in zoodanige plaatsen ordonneren en zenden, daar zijlieden verstaan zullen, dat ze, naar hun bekwaamheid, den meesten dienst kunnen doen, zonder dezelve ligtelijk en zonder goede redenen en consideratie elders te verzenden, en dat niet zonder advies van de predikanten, daar naast bij of omtrent wezende, om alle onlust en disorde te verhoeden en alle goede onderlinge correspondentie, tot meerder stichting en voortplanting van de Christelijke religie, met de predikanten te mogen houden; als ook om dezelve bij de gemeente niet te klein noch veracht te maken, daartegen de Gouverneur en Raden, als ook tegen alle ijdele misbruiking van Gods Heiligen Naam en Woord, en van den godsdienst in 't generaal alle behoorlijke orde zullen stellen ...." [1]). Reeds in de Instructie van den Gouverneur-Generaal Gerrit Reynst, Mei 1613, was de bekeering der onchristenen voorgeschreven [2]). Men bedacht allerlei geschikte middelen. ».... Hoe men best sal practiseren, dat de heydenen in Oostindiën mochten werden bekeert tot het Christen geloove, dewijl de studenten ende sieckentroosters derwaerts gaende, ghemeynlyck seer ongheöufent zijn, — Is verstaen, dat het bequaemste middel ware, dat de H. Gecommitteerde Raden de Camers van de bewijnthebbers daertoe vermaenen, dat se eenighe bursen ordonneren, om eenighe jonghe studenten tot dien eijnde op te voeden" [3]). Doeltreffende maatregelen, om hetzelfde oogmerk te bereiken, werden in 1670 voorgesteld door de classis van Reenen en Wijk [4]). Ja, de vader-

---

[1]) HOFSTEDE, *O. Ind. kerkz.*, I, 6, 7.

[2]) *Tijdschr. van het Batav. Genootsch.*, Jaarg. I, bl. 135, 153, 154.

[3]) Zoo heet het in de *Acta Synodalia* van Zierikzee, 9—13 Oct. 1618, Art. I, in MS. nog voorhanden en in het bezit van den heer Van der Baan te Wolfaartsdijk, die mij dit mededeelde. Ze zijn eigenhandig onderteekend door Hermanus Faukelius, Praeses, Godefridus Udemans, Assessor, en Lambertus de Rijcke, Scriba.

[4]) KIST en ROIJAARDS, *Nieuw Archief voor Kerk. geschied.*, II Dl., Leijden, 1854, p. 286 volg.

landsche geschiedschrijver verhaalt ons, dat de toenmalige regeering, »de Staeten," het Christendom in Indië wilde voortplanten [1]). Zelfs wordt ons verzekerd, dat de O.-Ind. Compagnie haar octrooi gevraagd heeft om verscheidene redenen »tot vorderinge en verbreidinge van de ware Christelijke religie," enz. [2]). En ernstig waarschuwend klinkt, ook voor de toekomst, het woord ons in de ooren: »de verwaarloozing der bekeering van O.-Indië door de Hollanders zal eens de oorzaak zijn van hun val" [3]).

Reeds hebben wij gewag gemaakt van sommige pogingen en plannen, van het *Collegium Indicum* te Leiden en zijn bekwamen Regent Antonius Walaeus. Zijn onderwijs was zóó degelijk, dat eenigen zijner leerlingen als godsdienst-leeraars naar O.-Indië vertrokken [4]).

Het voornemen, om het legaat van P. Mogge van Renesse, in 1756, groot ruim vier ton gouds, bestemd om te Zierikzee een hoogeschool op te richten voor Indische predikanten, tot datzelfde doeleinde aan te wenden, werd niet ten uitvoer gebracht [5]).

Ontwerpen tot oprichting van zendeling-genootschappen, naar het voorbeeld der Roomsch-Katholieke *Congregatio de propagandâ fide*, werden gemaakt. Het plan tot oprichting van zulk een *Collegium* te Oxford, in 1677, werd gevormd door Dr. Busby, Thomas Hyde e.a. [6]). Willem III, koning van Engeland, stichtte het *Genootschap tot voortplanting van het Evangelie in uitheemsche gewesten*, 16 Juni 1701 [7]), terwijl de wensch van den Leidschen hoogleeraar Hoornbeek, uitgesproken in de 17de eeuw, in zijn bekend werk: *De conversione Indorum et Gentilium* — dat de

---

[1]) VAN METEREN, *Nederl. Historie*, 18e Boek, fol. 125*b*.

[2]) VAN METEREN, ibid., XXIV, in het begin op 't jaar 1602, fol. 58. Verg. Boek XVIII, fol. 125.

HOORNBEEK, *Sorg en Raad . . .*, bl. 49 volg.

[3]) *Voorrede voor het Maleische N. Test.*, Batavia, 1758, 8⁰, pag. 13.

[4]) Het Reglement (*Necessitas ac forma*) van dit seminarie is te vinden in: WALAEI, *Opera*, Lugd. Bat. 1643, fol., tom. II, pag. 437. Ook bij FABRICIUS, *Lux evang.*, bl. 580 volgg., in 20 artt. Het heeft in 10 jaren, 1622—'32, twaalf predikanten opgeleverd. Zie: J. BORSIUS, *Ant. Walaeus in zijn leven en zijne verdiensten geschetst*, in: »Archief voor Kerk. geschied.," door Kist en Roijaards, XIXe Dl., Leiden, 1848, bl. 1—55.

[5]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 246.

CRAANDIJK, *Het Nederl. Zendel. genootsch.*, 2e druk, Rott. 1869, bl. 40 Noot.

[6]) *Works* of ROBERT BOYLE, Vol. V, Lond. 1744, fol., p. 586 sq.

[7]) ROB. MILLAR, *Historie van de voortplanting van de Christ. godsd.*, 2e uitg. door J. H. Schacht, Amst. 1764, 2e Dl., bl. 860, volg.

Protestanten eens te zamen krachtig aan de zaak der zending zouden arbeiden — in onze dagen tot een feit, tot werkelijkheid is geworden [1]).

Maar om met goed gevolg op dit gebied te kunnen arbeiden (dat begreep men zeer juist) moest men nauwkeurige kennis hebben van de landen en volken, waar en onder welke men zou werkzaam zijn. Reeds zeer vroeg beijverden sommige Indische personen, ook kerkelijken, zich, om die kennis te verbreiden. De Ambonsche predikant Sebastiaen Danckaerts stelde een *Historisch ende grondich verhael* op *van den standt des Christendoms in 't Quartier van Amboina, mitsgaders van de hoope ende apparentie eenigher reformatie ende beternisse van dien.* Dit opstel verscheen te 's Gravenhage, bij Aert Meuris, in 1621 Het is herdrukt in 1859 [2]). Anderen bleven niet achter. In de *O.-Indische Brieven* van 1613, N⁰. 1, lezen we, dat men »hoope had tot het Christendom in de Molucques." Den 5[den] Juli van laatstgenoemd jaar schreef Apollonius Schotte aan Mattheus Co-

---

[1]) Merkwaardig is de treffende overeenkomst van de schets, de denkbeelden van Hoornbeek, met hetgeen in onze eeuw bestaan heeft verkregen. Bij H. lezen we:

»Interrogo, annon utile sit, inter Reformatos, hoc magis quo purior doctrina et Dei cultus ab iis stat et curatur, *institui* similem de propagandâ fide congregationem, quae continuo in hoc solum incumbat, ut apud omnes, et per totum terrarum orbem, apud infideles .... vera fides et pietas promoveri possit et propagari: .... Deinde, quo *modo* erigi debeat Congregatio ejusmodi, et constitui; .... — conscribendos esse non nisi viros *optimos*, quos nullo lucro aut stipendio, solâ autem operis dignitate et usu allici velim et occupari. Forte nec solos *Eccleciasticos*, sed et alterius ordinis viros *Politicos*, et literatos adscisci in illud contubernium, aequum fuerit et conveniens," etc. (*De conversione Indorum et Gentilium*, Amst. 1669, 4⁰, pag. 210).

En zie hier nu, wat de Haagsche predikant Van Koetsveld in zijn schoone, veel besproken, »Opwekkende rede" geconstateerd heeft:

»Bijbel- en zendel. genootsch. (eigenlijk slechts één in wezen en doel) dragen een bepaald en algemeen Protestantsch karakter; de »eenheid van het Protestantisme is er in uitgedrukt; 't zijn geen Hervormden, geen Lutherschen, enz. — het zijn Protestanten, die...." enz. Ook draagt de zendingsarbeid »geen kerkelijk karakter heden ten dage; 't is niet op last van een kerkeraad of synode;...." — neen, bij »alle gemeenteleden vindt het warme deelneming;" 't is echt »evangelisch," echt »Protestantsch," en echt »nationaal"." (Dr. C. E. VAN KOETSVELD, *De apostolische overlevering*, Redevoering ter algem. jaarvergadering van het Nederl. Zendel. Genootschap te Rotterdam, 16 Juli 1856, Schoonhoven, 1856, bl. 20 en 23).

[2]) *Bijdr. tot de Taal-, Land- en Volkenk. van Ned. Ind.*, Nieuwe volgr., 1859, Amst. en Batav., II, bl. 105—136.

teels[1]), »dat er verscheiden Coningen in Timor sijn, en dat de Coning van Coupan (Koepang) ons alle assistentie presenteert, ook met alle sijn volck christen wilt worden" [2]). Over de Ternatanen werd geklaagd, met name over hun trotschheid. Ze weigerden in Malayo een predikant toe te laten; maar de bewindhebbers der Compagnie besloten daarop »ordre te stellen" [3]). Jan Pietersz. Koen schreef 5 Aug. 1619 uit Jacatra omtrent het eiland Batjan (Batsjan): »In Batchian sijn verscheyden Christenen, maar men weet daer van kercke, leere noch oeffeningh" [4]). Ook te Panaroekan (residentie Bezoekie) zouden Javaansche Christenen geweest zijn [5]).

Ook nadat men reeds een tijd lang in een gewest of plaats gearbeid had, meende men het niet aan berichten en mededeelingen te mogen laten ontbreken. Zoo lezen we in een *Rapport over de verbreiding des Christendoms in Amboina*, dd. 21 Oct. 1664, door de gecommitteerde bewinthebberen van de O. Ind. Compagnie aan haar Ho. Mog. gedaan, het volgende: »Wy hebben in de 50 jaren tot voortsettinge van het Christendom onder de Heydenen eñ Mooren aldaar met het senden van Predicanten, sieckentroosters eñ schoolmeesters eñ andere seer gelaboreert, noch kosten, noch moeijten daartoe ontsien, eñ evenwel van de progressen van dien, vermits traegheyt eñ soberen ijver van de Predicanten kunnen wij God betert, ons seer weijnig roemen" [6]). Met betrekking

---

[1]) Schotte was een verdienstelijk ambtenaar der Compagnie op Matjan (Molukken). (DE LA RUE, t. a. p., bl. 152 volg.; DE JONGE, t. a. p., III, 264, 331, 396). Wie Coteels geweest is, bleek mij niet; ik vermoed een aanzienlijke Zeeuw.

[2]) Brieven uit O.-Indië gekomen in 1614. (*Archief O. Ind. Comp.*).

[3]) *Resol. XVII*, 17 Aug. 1616, N⁰. 48.

[4]) *Archief van Dodt*, Dl. 7, bl. 231, (*Soerab. Courant*, 10 Maart 1881).

[5]) *Eerste Reijse van Joris van Spilberghen naar d'O. Ind.* (*uit d'Amsterdamsche Historie, van Joh. Haar. Pontanus*), pag. 59, in: »Begin en Voortgangh der O. Ind. Comp.," Ie Dl.

[6]) L. VAN AITZEMA, *Saken van staet en oorlogh*, 5e Deel, 's Grav. 1670, fol., bl. 194, cf. bl. 859. Zulke oordeelvellingen verschillen zeer naar den tijd, waarin en de personen door wie ze geuit worden. Nic. van Wassenaer zegt van de Amboneezen: zij zijn van »meeninge dat sy christenen zyn, als sy verckens vlees eten." (*Histor. Verhaal*, Julius 1626, p. 109 vs.). Eschels-Kroon getuigt van hen dat zij niets meer dan het Onze Vader en het Geloof van buiten kennen, en (in 1783) nog menschen-eters waren (*Sumatra* ..., Haarl. 1783, bl. 143); terwijl over hen, hun toestand en de uitwerking van het Christendom op hen in onze dagen meermalen een zeer gunstig oordeel is uitgesproken, o. a. in het Tijdschrift *Waarheid in Liefde*, 1853, bl. 184 volgg.

tot het eiland Tagulande wordt een traktaat vermeld van 29 Juni 1684 met Z. Hoogheid Philip Antonius, »onderwezen in de Geref. Christ. godsdienst" enz. [1]). Aangaande Ceylon wordt geklaagd, dat aldaar omstreeks het begin der 18de eeuw »de verbreiding des christendoms verwaarloosd" werd [2]), en dat de »Inlanders, vroeger bekeerd tot de Roomsch-Katholieke, later tot de Hervormde kerk, in het verborgen heidenen bleven" [3]). En omtrent Timor wordt getuigd, dat de erfprins van Amanoebang in 1750 of '51 gedoopt was door den predikant Hermanus Sanders Zeylsma [4]).

Maar tegelijk ontving men onderscheidene getuigenissen aangaande den aard en het karakter der Indische volkeren van even zooveel schrijvers [5]). Ze waren evenwel niet altijd bijzonder vereerend. In het eerste nummer van een reeks artikelen van wijlen den heer S. E. Harthoorn, over »het ontstaan van Batavia," lees ik deze aangehaalde woorden: »De Indische volken bleken hun (den Hollanders) weldra te zijn »»groote deugnieten zonder een sprankel deugds,"" gereed tot verraad, snel om bloed te vergieten. Geen man is ooit of immer ongewapend. Die eigen persoon en bezit niet bewaken kan, geen oogenblik is hij zeker van zijn goed, van zijn leven. Zóó weinig zijn de vorsten bij magte en gezind om den vreemdeling, met wien zij zelf handelen, te beschermen, dat zij in eigen persoon hem aanbevelen om zich zelf kort en goed regt te verschaffen...." »'t Zou voor een christen niet onder hen te leven zijn geweest zonder een vesting of zeer vaste huizinghe van steen"" [6]). Kon het anders, waar die volken »in den meest oorspronkelijken toestand van eeuw tot eeuw voortleven zonder één sport hooger te klimmen op den ladder der beschaving; — waar anderen gebukt gaan onder den scepter van tyrannieke vorsten, die, door baatzucht en onkunde gedreven, de algemeene ontwikkeling met geweld tegenhouden" [7])? Ook de grondlegging der Nederlandsche heerschappij in den Indischen archipel kon daarin

---

[1]) *Journal Ind. Archip.*, I, 1856, p. 162, 177.

[2]) CHR. LANGHAUSZ, *Neue Ost.-ind. Reise*, Lpz. 1705, S. 359 sq., 441.

[3]) *Hall. Miss. Gesch.*, III Th., Halle, 1735, XXVI aant., S. 64. NIEMANN, t. a. p., bl. 12.

[4]) *Verslag* HEIJMERING.

[5]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 177—195.

[6]) *Java-Bode*, 11 Nov. 1868, Bijv.

[7]) W. A. VAN REES, *De pionniers der beschaving in Ned. Ind.*, Arnh. 1867, 8°, Voorrede, bl. I.

geen verbetering brengen. Immers het doel van het streven was destijds alleen, door Westersche krijgswetenschap en wapens Oostersche onkunde en zwakheid te overwinnen; de vestiging van ons bestuur ging oorspronkelijk [1]) van geen ander beginsel uit dan winstbejag, onder geen anderen regeeringsvorm, dan den Romeinschen Proconsul, het willeloos werktuig van den Senaat, gemetamorphoseerd in Heeren Zeventienen. »De Gouverneur-Generaal bezat namens die oligarchie de meest onbeperkte macht; zijn wil was wet, en zelfs de Europeesche maatschappij in Indië werd slechts geduld tot wederopzeggens; elke poging de wet in te roepen als beschermer tegen macht, werd staatsmisdaad, hoogverraad...."

---

[1]) We herinneren dat in het eerste Octrooi (1602) der O.-Ind. Compagnie *niets* van propagatie te vinden is; geen enkel woord van uitbreiding van het Christendom. Men vindt het acte-stuk bij VALENTIJN, in zijn groot werk, »O. en N. O.-Indië," *Neêrl. Mogentheid*, bl. 186 volgg. Ook vindt men het *Octrooi* van 20 Mei 1602 in het *Groot Plakkaatboek*, en bij WAGENAAR, *Vaderl. Hist.*, I Dl., bl. 148—150. Vgl. VAN DER CHIJS, t. a. p. Behalve VAN METEREN, t. a. p., vergissen zich dus ook IJPEY en DERMOUT, *Gesch. der Ned. Herv. kerk*, II, 315 en aantt., waar zij beweren, dat »genoemd Octrooi de O.-Ind. Compagnie verplichtte tot de vordering en verbreiding der ware Christelijke religie."

Zoo verzekeren ook andere schrijvers ons, dat de O.-Ind. Compagnie in haar Octrooi verplicht was geworden tot uitbreiding van het Christendom onder de Heidenen, (VAN HOËVELL, *Inwijding der kerk te Cheribon*, bl. 2; de heer NIEMANN, t. a. p., bl. 25); maar in het eerste Octrooi is daarvan niets te vinden. Nauwkeuriger was hetgeen een lid der Koninkl. Akademie der wetenschappen (wijlen de Amsterdamsche wethouder Mr. J. H. Koenen) in die vereeniging in 1862 meedeelde, toen hij herinnerde aan de Resolutie van Holland van 4 April 1645. (*Verslagen en mededeel. der Koninkl. Akad. d. Wetensch.*, *Afdeeling Letterkunde*, Dl. VI, bl. 341—343; vgl. *Nederl. Staatscourant*, 14 Maart. 1862).

Deze ijverige geleerde beweerde het volgende: »Toen er sprake was van vernieuwing van het Octrooi der O.-Ind. Compagnie, waren er ingezetenen, die bij de Staten van Holland en West-Friesland eene Remonstrantie inzonden verzoekende, »de respectieve octroyanten, bij gelegenheid der vernieuwing van het octrooi, op te leggen, het translateren in de Maleysche ofte andere Heidensche talen, na gelegenheyt van de plaatsen ende Volcken, van de H. Schriften ofte immers eenighe gedeelten van deselve, die voor de nieuwelingen in den gelove bequaemst werden geoordeelt, als daar is het Evangelium Luce, de Handd. der Apostelen, de brieven Petri ende Iohannis, den 119 Psalm, de spreucken Salomons ende dergelijcken, ten einde omme de voorschr. Heydensche natiën ende volcken deelachtig te maecken van de geestelicke gaven, daermede Godt Almachtich dese landen heeft gezegent, voor de tijdelicke rijckdommen, die uit de Landen der voorschr. Heydensche Volcken bij de Ingesetenen deser landen werden getogen.""

»'t Was een heerschappij die, op zuiver stoffelijke krachten rustende, en alleen stoffelijke belangen bevorderende, de beheerschte volken in materiëel en zedelijk opzicht geen stap vooruitbracht, door eigen krachteloosheid verminderde en voor den eersten ernstigen aanval bezweek" [1]). En waar geen verbetering gebracht werd in den maatschappelijken en staatkundigen toestand, hoe was daar verandering ten goede te hopen op zedelijk en godsdienstig gebied?

Wij brengen hier in herinnering, dat het werk der propagatie in de 17de eeuw in Indië een reformatorisch karakter droeg. Waren de Indische volken onder de Portugeezen Roomsch-Katholiek [2]), onder de Nederlanders werden ze Hervormd, Protestantsch. Zij kregen in stede van den priester den predikant, in plaats van de mis de preek, voor het crucifix den bijbel [3]).

Men heeft in den aanvang groote verwachtingen gehad van den voortgang des Christendoms in Indië, waaraan door de uitkomst niet beantwoord is. Reeds hebben wij herinnerd, dat de Hollanders, vrij spoedig na hunne vestiging in de Indische gewesten, predikanten hebben geplaatst in verschillende steden van Indië of naar onderscheiden gemeenten in commissie gezonden. Zulk een afvaardigen of plaatsen was tevens een daad van propagatie. Het doel er van was, niet slechts de Europeanen te bevestigen in hun allerheiligst geloof, maar ook de inlanders te bekeeren tot het Christendom [4]). Om hier niet in herhalingen te vervallen, willen wij slechts die feiten vermelden, welke vroeger nog niet genoemd zijn. De Hervormde kerk in Indië was een propageerende, de predikanten waren feitelijk zendelingen. Zoo moeten we dan nog in herinnering brengen, dat in 1630 een leeraar geplaatst was te Suratte [5]); dat 19 Nov. 1652 Ds. Joannes Bakker een dienstreis ging doen naar Mauritius, aldaar 12 kinderen doopte en er 22 lidmaten

---

[1]) *Bataviaasch Handelsblad*, 22 Mei 1869.

[2]) Dat de Christenleeraars met overhaasting de lieden »kerstenen" moesten, blijkt o. a. uit het volgende boek: *Catechismus pro iis, qui volunt suscipere baptismum, in octo dies divisus*, ab ALEX. DE RHODES, e soc. Jes., Romae, 1651, 4°, zijnde een catechismus in het Cochin-Chineesch-Anamitisch. (Zie: LA CROZE, *Hist. du Christ.*, p. 334, 502; *Catalog.* Prof. VAN OOSTERZEE, Utr. 1882, bl. 64, N°. 1495).

[3]) BRUMUND, t. a. p., bl. 67, 68.

[4]) De onderscheid en roeping van zendelingen en predikanten is zeer duidelijk uiteen gezet door J. MOLL JZN, pred^{t}. te 's Hage, in: *Een wachtwoord* . . ., Rott. 1852, bl. 10 en 11.

[5]) BUDDINGH, t. a. p., bl. 8.

achterliet. Reeds vroeger, in 1644, was derwaarts een predikant gezonden. In de eerste helft der 17de eeuw was reeds een predikant werkzaam ter bekeering der Alfoeren. Zelfs in Japan zijn onze leeraars destijds geweest. Twee hunner hebben, van uit Formosa, Nagasaki bezocht. Het waren Johannes Lindeborn in 1636, en Marcus Masius in 1661. Zij waren niet door den Bataviaschen kerkeraad afgevaardigd; zoo iets is nooit gebeurd. Er zijn ook nooit in Japan predikanten voor vast geplaatst geweest. Toch is het mogelijk en waarschijnlijk, dat beide genoemde leeraars deze reizen ondernomen hebben met het oog op de propagatie van het Christendom. In 1657 en '58 bezocht de predikant Theodorus Zas tweemalen Goa [1]), in 1664 Ds. Nathanaël de Pape China. In 1692 werd Ds. Andreas Lambertus Loderus met de vloot naar Bengalen afgevaardigd. Of hij slechts scheepspredikant was, of bepaaldelijk in Bengalen moest werkzaam zijn ter uitbreiding van het Christendom aldaar, wordt niet vermeld.

Maar wat men in Indië verrichtte, deed men in Nederland evenzeer. Ook daar bekeerde men de heidenen en Mahomedanen, die er waren of kwamen, — gelijk zulks heden ten dage nog geschiedt [2]) — tot het Christelijk geloof, met dit onderscheid evenwel, dat daar de overgangen zich tot enkele personen bepaalden. Toch schijnt ons dit punt van overeenkomst in ijver en belangstelling

---

[1]) Theodorus Zas, geb te Kuilenburg, studeerde te Utrecht, werd als candidaat te Amsterdam onderwezen door en ten huize van Ds. Rob. Junius, en was predikant te Malakka, 1658—1673, en daarna te Batavia tot 1704. Op eerstgenoemde plaats verloor hij zijn vrouw Maria Noelmans 14 Maart 1660 door den dood. Zijn naamgenoot, die in 1659 in Indië geboren was en in 1680 te Leiden kwam studeeren, was vermoedeeen zoon van hem. [Oude Hollandsche graven te Malakka, in de bouwvallen van de kerk op den berg St. Paulus.] (Zie in de *Notulen van het Batav. Genootsch. van K. en W.*, Deel XVI (1878), Bijl. VII, bl. XXXIII).

[2]) Zoo heeft men in onzen leeftijd inlandsche matrozen, die het zeilschip *Twente*, gezagvoerder A. Coopmans, in 1856 op de reis van Nederland naar Indië, in den Noord-Atlantischen Oceaan, (de opvarenden zijn op Madera aangeland), in brand hadden gestoken, »gekerstend". Te Leeuwarden o. a.:

Sidin, geboren te Serang.

Pa Seno, }
Kasidin, } geboren te Soerabaija.

Klaas Ledesma, geboren te Manilla.

De drie eerstgenoemden zijn in de staatsgevangenis van genoemde stad geweest van 12 Aug. 1858 tot 20 Febr. 1861. De laatstgenoemde is aldaar overleden 19 October 1859.

Van de overigen, 16 of 22 in getal, is er één te 's Hage overleden. Allen

gewichtig genoeg, er de aandacht op te vestigen. Eenige dier feiten willen we vermelden.

Een Afrikaan van de galeien te Sluis, hier te lande onderwezen, begeerde den doop, 23 Febr. 1603. Hij verstond niets dan Italiaansch [1].

Leenart van Norwich is, in O.-Indië onder de Indianen zijnde, op 16jarigen leeftijd besneden, tegen zijn wil, naar hij zegt. Hij doet schuldbekentenis, die in alle kerken van Middelburg wordt voorgelezen, en wordt bij de gemeente aangenomen, 3 April 1604 [1].

Pieter Donckert, van Japara, overgekomen met het schip *Middelburg*, zou ook te Amersfoort bij Ds. Petrus Wassenberg [2] worden besteed, om opgeleid te worden voor de studie der theologie [3].

Twee Indiaansche Koningen, in het voorjaar 1622 naar Holland gekomen, werden gedoopt [4].

Anthonius Jansz, een jonkman van de kust van Coromandel, geboren uit heidensche ouders, verzocht 20 Nov. 1642 aan den kerkeraad van Amsterdam te mogen worden opgenomen in de Christelijke gemeenschap. Hij was vermoedelijk dezelfde Anthonius, die bediende was geweest van Sr. Caron. Nadat men vooraf naar hem geïnformeerd had bij zijn lateren meester Sr. Brans, werd hij in April 1644 gedoopt [5]. Zoo

---

zijn in laatstgenoemde stad en te Rotterdam onderwezen door de zendeling-leeraren Kruijt en Smeding. (Zie: *Het Regt van Ned. Ind.*, 8ste Jaarg., XV, 415). Spoedig daarna, in 1862, werd in het vaderland door den heer Esser, gewezen Resident van Timor, een vereeniging opgericht tot evangelisatie onder Mahomedanen en andere Oostersche matrozen, bedienden, enz. in Nederland, die jaarlijks in niet onaanzienlijken getale Holland bezoeken. Zij deelt onder hen Maleische en Chineesche tractaten en bijbels uit, en zorgt, ook op andere wijze, voor hun stoffelijke en geestelijke belangen. Aan vele tientallen Javanen, Maleiers, Chineezen, Menadoreezen, enz., tijdelijk in Nederland verblijvende, is zóó het evangelie reeds verkondigd. De uitgaven dezer vereeniging bedroegen over het eerste boekjaar *f* 590,83, de ontvangsten *f* 462,42. (Zie het eerste jaarverslag dier vereeniging).

[1]) NAGTGLAS, *De Kkraad v. Midd.*, bl. 115.

[2]) Van de andere Ambonsche kinderen, die te Amersfoort werden opgevoed, spreken we elders, in het Hoofdstuk *Onderwijs.*

[3]) *Resol. XVII*, 2 Sept. 1622, Boek A.

[4]) BAUDARTIUS, t. a. p., bl. 40.

[5]) *Protocol van den Amst. Kerkeraad*, Dl. 7, p. 463, 522, 527, 528.

werd Maria Geij, een »Moorin" (sic), jongedochter van 20 jaren, te Amsterdam gedoopt 2 November 1651 [1]).

Een ander, Jacob van Bengalen, een »neger" (sic), slaaf van Jan van Teylingen, gewezen Commandeur in Suratte, trouwde te Amsterdam, is er gedoopt en wêer naar Indië gevaren, October 1652 [2]). Jacob de Bruyn, van de kust van Coromandel, deed terzelfder stede zijn belijdenis en werd daarna gedoopt, 1656 [3]). Antony, van Coromandel, deed belijdenis des geloofs en werd 30 October 1656 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam gedoopt [4]). Pieter Jansz, van Coromandel, een »geboren Indiaan", werd in de Noorder-Kerk te Amsterdam gedoopt [5]). Pieter van Bengala, een gewezen slaaf, verzocht ook, te Amsterdam, gedoopt te worden, 16 Nov. 1656 [6]). Voor Abraham van Bengaele (sic), een »heidensch jongske van 10 à 11 jaren," werd 29 Maart 1657 te Amsterdam de H. Doop verzocht [7]). Op denzelfden dag, 13 September 1657, maakten Anna Kees, een heidensche jongedochter uit Indië, en Lourens Lourentsen van Baellie (Bali), uit Oost-Indiën, oud omtrent 16 jaren, hetzelfde verlangen n.l. om gedoopt te worden, bekend — beiden te Amsterdam [8]). Een »moor" (sic) van 12 à 13 jaren werd aldaar gedoopt als kind in 1668 [9]). Jan Korre (Corre), een Indiaan, die op de Baangracht te Amsterdam woonde, in de baan van Egmont, en geassisteerd door Jan Cornelissen Vestenburgh en Nicolaas van Duijst, is door den Amsterdamschen predikant Henricus Kieftius (1666—1683) in de Oude Kerk aldaar 21 Febr. 1681 gedoopt [10]). Jan Cornelis, geboortig van Nias, »op de westkust van Java" (!), »dus een Javaan" (sic!!), werd te

---

1) *Protocol van den Amst. Kerkeraad*, Dl. 8, p. 372, 374.
2) t. z. p., Dl. 8, p. 443, 444, 446.
3) t. z. p., Dl. 9, p. 150, 154, 158, 162.
4) t. z. p., Dl. 9, p. 179.
5) t. z. p., Dl. 9, p. 179, 180.
6) t. z. p., Dl. 9, p. 180 vs., 181.
7) t. z. p., Dl. 9, p. 199.
8) t. z. p., Dl. 9, p. 216 en 216 vs.
9) t. z. p., Dl. 11, p. 366, 369, 371.
10) *Hand. Kerkeraad Herv. Gem. te Amst.* 20 Febr. 1681. Elders deden de Roomschen hetzelfde. Twee zoons van den koning van Makassar kwamen in Frankrijk, werden door de Jezuïeten opgevoed en den 7den Maart 1688 gedoopt. (Vervolg op VAN AITZEMA, III, 26, bl. 14).

Utrecht gedoopt door Ds. J. Engel, 19 Juni 1759 [1]); evenzoo 31 Maart 1762 te Nieuwendam een Indiaan, als slaaf uit Bengalen gekomen [2]). Insgelijks bevond zich omstreeks 1687 te Oxford in Engeland een Chinees, van Nanking, 30 jaren oud, medegebracht door P. Couplet. Hij heette Michiel Chia-fo-tsoung. Van hem ontving Thomas Hijde eenige inlichtingen omtrent de spelen, maten en gewichten der Chineezen [3]).

Men bevorderde de zaak der propagatie op allerlei wijze, ook in Indië. Tot de middelen, die dienen moesten ter bekeering der heidenen en aangegeven worden in de kerkordening van 1643, behoorde ook het volgende: »Het zal mede noodig wezen, dat de inlandse christenen ingeschreven worden, en haar zelven ook wettelijk in hare habijten conformeren na de manieren van de Nederlanders" [4]). Art. 5 had reeds gezegd, dat het »mede zeer dienstig wezen zou, dat een refutatie van de Mahometaansche Religie en des Moorsdoms ingesteld en de waarheid der Christelijke Religie tegen allerlei afgodische godsdienst, bij forme van een catechismus, zoo in de Nederlandsche, als inlandsche taal geadstrueert en bevestigd werde."

Polemische geschriften alzoo. Ja, van polemiek hield men in die dagen. Zoo schreef dan ook Josias Spiljardus, predikant te Banda en Amboina: *Verwerring der Mohhammedaansche godsdienst;* maar met het drukken hiervan wilde de Bataviasche kerkeraad niet te haastig zijn, ofschoon ze de naarstigheid van hun ambtgenoot zeer prezen, alzoo er in Duitschland een boek van Joannes Andreae, *Confusio sectae Mohhammedanae* getiteld, met voorkennis en goedkeuring van Prof. G. Voetius uitgekomen was [5]).

Mét hetzelde doel stelde Abraham Rogerius een werk

---

[1]) *Boekzaal,* Juni 1759, bl. 807. In 1856 doopte de Indische predt. Jan Jurriaan Scheuer, met verlof in Nederland, op 31 Maart te Utrecht, in de consistoriekamer der Domkerk, in tegenwoordigheid van eene commissie uit den kerkeraad der Hervormde gemeente, eene Maleische vrouw, Jes Mina, daarna Cornelia genaamd, geboren te Padang, vroeger Mahomedaansch, na afgelegde geloofsbelijdenis. (Zie: *Kerkel. Courant,* 5 April 1856).

[2]) *Boekzaal,* April 1762, bl. 491.

[3]) *Works* of ROB. BOYLE, vol. V, p. 591, Lond. 1744, ol.
ABEL RÉMUSAT, *Nouv. Mélanges Asiat.*, Tom. I, Paris 1829, p. 259.

[4]) Art. 9. VALENTIJN, *Jav. zaaken v. d. godsd.*, bl. 34.

[5]) WERNDLY, t. a. p., bl. 240, 267, 325 volgg.

samen: *Gentilismus reseratus* [1]). Omtrent de strekking van dit werk, *Open deure* . . . ., lezen we in de »Opdracht": ». . . . trachtende der Indianen dwalingen en siekten te kennen, om bekwame onderwijzinge en genezinge te kunnen uitvinden en toepassen op dezelve" . . . .; ». . . . Der Heydenen dwalingen te leeren kennen, (is) het regte middel om te kunnen komen tot derzelver onderwijzinge" . . . .; en verder: ». . . . Om de Heydensche waan-religie te ontdekken, anderen aanleiding te geven tot verder onderzoek van dezelve, en vooral, om de dwalingen der Indianen kennende, ze haar te kunnen aanwijzen, daarvan overtuigen, en over te brengen tot de regte kennisse Gods en zijns Zoons Jèzus Christus." Zoo leefde bij die mannen der 17de eeuw reeds het denkbeeld, dat men bij de bekeering der heidenen van de kennis hunner godsdiensten moest uitgaan [2]). En Philippus Baldaeus, de welbekende, ijverige en bekwame predikant van Ceylon en Malabar, »heeft ons de religie der Indianen zo net met woorden beschreven en in prenten afgemaalt, dat zij (de Indianen), het boek van Baldaeus [3]) in Indiën hun in tegenwoordigheid van een Indiaansch Vorst, door zeker Heer, uit wiens mond ik [4]) dit hebbe, vertoond zijnde, verbàast stonden, dat men hier de geheymenissen der Bramines zoo naakt wist" [5]). Ook in onze dagen zijn er zendelingen geweest, die meenden, dat men de niet-christelijke godsdiensten met hun dwalingen bestrijden moest. Anderen, wereldlijke personen, zagen hierin om politieke redenen gevaar. Zou men niet veilig mogen aannemen, dat dwaling en bijgeloof het spoedigst gevallen zijn, niet door ze te bestrijden, maar door iets

---

[1]) J. L. BEIJERS, *Katal.* N°. 33, Sept. 1874, bl. 30. Deze beschrijving van het leven en den godsdienst der Braminen onderwierp Rogerius aan de kerkelijke censuur, vóórdat het werk naar het vaderland gezonden werd om gedrukt te worden, 1643. Censores vanwege den kerkeraad te Batavia waren de pred[r]. Laurens Persant en de ouderling Arnold de Vlaming van Outshoorn.

[2]) FABRICIUS, *Delectus argum. et syll. scriptt.* etc., Hamburg, 1725, 4°, pag. 693.

MORHOFII, *Polyhistor.*, Lubec. 1747, 4°, vol. I, p. 128; vol. II, p. 6 en 173. *Catal. der Maatsch. van Nederl. Letterk.*, II, 9.

[3]) *Beschr. van Malabar en Coromandel, Ceylon, de afgoderije der Heydenen en Malabaarsche spraakkunst*, Amst. 1672, fol.

[4]) Prof. Hoornbeek.

[5]) HOORNBEEK, *Sorg en Raad*, bl. 55.

Vgl. het opstel van prof. Veth over B., in: *De Gids* van 1867, bl. 193 tot 231.

beters in de plaats te stellen? Welnu, de O.-Ind. Compagnie zorgde voor het verspreiden van bijbelvertalingen en andere godsdienstige geschriften [1]). En dit niet alleen door uitzending uit Nederland. Neen, ook »te Batavia en op Ceylon zouden de boeken voor de kerken ten dienste van den inlander in loco mogen gedrukt worden; de hulpmiddelen zouden uit patriâ worden verschaft" [2]). En, waarlijk, reeds bestond er sedert geruimen tijd — sinds bijna 80 jaren — ter hoofdplaats van Nederl. O.-Indië een papiermolen, gebouwd in 1663. Men kon er »zeer goed papier maken" en had uitgerekend, dat, als eenmaal de zaak goed aan den gang was, dit der Compagnie een jaarlijksch voordeel zou opleveren van meer dan 50.000 gulden [3]). Jammer maar, dat de ijver voor de evangelisatie, zoo groot in de 17de eeuw, in de volgende, met het verval der Compagnie en de algemeene verslapping der natie, ook verflauwde [4]).

»Het Christendom, dat groote middel tot ontwikkeling en heil des menschdoms, is den volkeren gegeven om daarvan gebruik te maken tot hunne geestelijke verlossing en volmaking; van dat gebruik hangt bovenal hun toestand, hun meerdere of mindere ontwikkeling, hun kracht en welvaart af. Meer in het bijzonder

---

[1]) NIEMANN, *Bijdr. tot de Geschied. der verbreiding van het Christendom*, Rott. 1864, bl. 25.

[2]) *Resolutie van XVII*, 3 April 1742, 4e Hoofdst., Art. 2, § 3.

[3]) *Rapport van Bewindhebbers der O. Ind. Comp.*, bij: L. VAN AITZEMA, *Saken van staet en oorlogh*, 5e Dl., p. 198.

[4]) NIEMANN, t. a. p., bl. 27. Toch zijn er ook nog in onze dagen verstandige zendelingen, die in het verspreiden van Bijbels en traktaten een krachtig middel zien voor propagatie. Door één hunner werd in één jaar het volgende uitgedeeld: 50 à 60 exemplaren der H. Schrift, hoofdzakelijk van het N. Testament, in de Nederduitsche taal voor de militairen; 10 à 15 Hoogduitsche, Engelsche en Fransche; 50 à 60 deelen der H. Schrift in de Tamulsche taal (de 4 evangeliën maakten één deel uit; de brieven van Paulus het tweede, enz., zoo ook het Oude Testament); 130 à 140 ex. der H. Schrift in het Maleisch; omtrent 200 in het Javaansch; 800 in het Chineesch en 15 à 20 N. Testamenten in het Chineesch door Medhurst en Gützlaff uitgegeven, en 5 à 10 Arabische Bijbels. Van Maleische, Javaansche en Chineesche traktaten deelde hij jaarlijks nog duizenden uit van den volgenden inhoud: *Het ware geloof; De ware en valsche wegen; Des menschen plicht; De reden der bekeering; Leven van Jezus; Vergif van den opium*, en vele anderen, uit Riouw naar China en den Ind. Archipel bij duizenden uitgevoerd. (RÖTTGER, *Berichten omtrent Indië*, Deventer 1846, naar het Hoogduitsch, [*Briefe* . . ., Berlin 1844], bl. 273, 274).

geldt dit voor die volkeren, die, op welke wijze dan ook, macht en invloed over anderen verkregen. Eene heerschappij van een volk over een ander, alleen tot machtsbetooning, tot voordeel-verkrijging, uit het recht van den sterkste geboren, tot zelfverrijking gevoerd, is niet alleen onchristelijk, maar onmenschelijk, moet evenzeer voor den overheerscher, als voor den overheerschte verderfelijk worden, kan onmogelijk vast en duurzaam zijn. De heerschappij van een christelijk over een niet-christelijk, van een hooger ontwikkeld over een minder ontwikkeld volk kan en mag alleen de heilige taak van opheffing en beschaving zijn, en de geschiedenis der buitenlandsche vestigingen moet steeds het antwoord geven op de oude vraag: wat hebt gij met uwen broeder gedaan...." [1])? Voor hem, die hiervan overtuigd is, bestaat de zedelijke verplichting tot propagatie, en is die verplichting eens erkend, dan rijst ook de vraag: hoe? Zoo wordt de *theorie* der zending geboren, en met haar hebben zich ten allen tijde evenzeer vaderlandsche geleerden als Indische predikanten bezig gehouden.

In de allereerste plaats moeten wij hier noemen den merkwaardigen en vromen leeraar Justus Heurnius, later beroepen naar O.-Indië. Toen deze nog predikant te Kalslagen, class. Woerden, was, gaf hij een boekje uit, getiteld: *De legatione evangelica ad Indos capessenda admonitio.* Lugd. Batav., ex officina Elseviriana, 1618, kl. 8º., 300 pagg., een boekje, dat zeker ieder in die dagen met groote stichting zal gelezen hebben [2]). Daarin ontvouwde hij, in *acht* hoofdstukken, zijne denkbeelden over de beste wijze van evangelie-verbreiding: over de zending, over de verplichting er toe, over de predikers, hun vereischten en opleiding, over de prediking, over de bezwaren, over haar aanmoediging en vrucht, en over de tijdigheid en het spoed-vereischende van het zendingswerk. Wij hebben den inhoud kortelijk opgegeven, omdat het boekje zelf niet meer zoo gemakkelijk overal te bekomen is. Heurnius had zijn werk opgedragen en aangeboden aan H.H. Hoog-Mog.; en dat de Staten-Generaal zijn arbeid op prijs stelden, daarvan ontving hij een duidelijk bewijs. Bij besluit van 25 Sept. 1618 legden ze hem daarvoor toe »tot eene vereeringe hondert guldens." Ook door reizen, o. a. in Frankrijk en Engeland, had hij zich voorbereid voor het bekeeringswerk. Hij

---

[1]) MILLIES, *Opmerkingen over de bronnen...*, bl. 14.
Vgl. *De Kerkelijke Courant*, 2 Sept. 1871.

[2]) Wijlen Prof. Millies had de vriendelijkheid het mij ter leen af te staan.

had behalve in de godgeleerdheid ook in de geneeskunde gestudeerd, waarin zijn vader en broeder hoogleeraren waren.

Minder zeldzaam is het werk van prof. J. Hoornbeek, *De conversione Indorum et Gentilium libri duo*, Amst., 1669, 4⁰, na zijn dood uitgegeven door D. Stuart, met een levensbeschrijving van Hoornbeek van de hand van Stuart, (o. a. in de akadem. biblioth. te Leiden voorhanden), en de navolging daarvan door den Haagschen predikant Hendrik Velse, onder den titel: *Sorg en Raad, aangaande de evangelieprediking in O. en W.-Indië;* 's Grav. bij Gerardus Winterswijk en Cornelis van Zanten, 1732 4⁰, te zamen in één band met W. Hoogerwaart's *Afscheidsreden tot de gemeinte op Batavia.*

Ook gaven de Ind. predikanten P. van der Vorm en G. H. Werndlij hun denkbeelden ten beste over het werk der zending [1]). In later dagen, in 1772, was er te Amsterdam een Genootschap gevestigd onder de zinspreuk: *Dei gloriae et hominum saluti*, hetwelk een prijsvraag uitschreef voor »Het beste ontwerp ter voortplanting van de Kerk van Christus onder de ongeloovige Heidenen in de Koloniën van den Staat" [2]). En weinige jaren later gaf de »Hollandsche Maatschappij der weetenschappen" te Haarlem de vraag op ter beantwoording: »Welke zijn de beste middelen om de ware en zuivere leer van het evangelie onder de bewoners der colonien van den staat meer te bevestigen, en in die landstreken voort te planten?" (1 Jan. 1775) [3]). Drie antwoorden kwamen in, een van P. Hofstede, een van Van Nuys Klinkenberg en een van Van Vollenhoven. De verhandeling van den laatste wees den weg aan, dien men later zou inslaan [4]), naar de denkbeelden van Hoornbeek.

Onder de mannen van onze dagen, die krachtig en duidelijk over dit onderwerp hebben gesproken, noem ik alleen:

F. F. Schultze, *Het onderwijs en de opleiding tot het christendom, aangeduid als middel, om de volken in de Oost-Indische bezittingen naauw en duurzaam aan Nederland te verbinden.* Amsterdam 1850.

Ernst Buss, *Die christliche Mission; — Verhandeling over de christelijke zending, haar resultaten en hare methode*, bekroond

---

[1]) *Tempe Helvet.*, Tom. IV, p. 644 sqq.

[2]) NEURDENBURG, t. a. p., bl. 127—129.

[3]) Zie: *Verhandelingen* dier Maatschappij, XVIIe dl., Haarl. 1776. GLASIUS, *Godgeleerd Nederl.*, II, bl. 125 en 278.

[4]) VETH, t. a. p., bl. 538.

door het Haagsch Genootschap tot verdediging van den Christelijken godsdienst, 1874 [1]). En eindelijk het jongste werk van den heer J. C. Neurdenburg, *Proeve eener handleiding bij het bespreken der zending-wetenschap*, Rott. 1879.

Zoo werd men het telkens meer eens omtrent de methode der zending en zal dit nog voortdurend meer worden.

Het beginsel van samenwerking en aanéénsluiting, reeds op zoovele ondernemingen met goed gevolg toegepast, werd ook met vrucht overgebracht op het werk der zending. Wat enkele personen niet kunnen doen, brengen vaak groote vereenigingen tot stand. Bijbel- en zendeling-genootschappen namen in de laatste eeuw de taak der uitbreiding van den Christelijken godsdienst op zich. Bijna honderd jaren geleden werd het eerste zendeling-genootschap in Nederland opgericht. Op den 19den December 1797 vereenigden zich te Rotterdam, ten huize van den predikant Verster een twintigtal predikanten en gemeenteleden uit Rotterdam en andere vaderlandsche steden [2]). Onze landgenoot, de geneesheer J. F. van der Kemp, bevond zich onder hen. Hij had een krachtige opwekking overgebracht van het Londensche zendeling-genootschap, dat reeds sedert 1795 bestond, en ging later zelf als zendeling naar Afrika. Het standpunt, waarop de stichters zich plaatsten, was ruim en mild, evangelisch en algemeen christelijk [3]). De verschillende protestantsche kerkgenootschappen sloegen de handen ineén. Men wilde het koninkrijk van Christus uitbreiden door de verkondiging van het evangelie. Wel zou het genootschap Christenen van verschillende belijdenis in zich opnemen, maar men wilde niet dulden, dat tekort werd gedaan aan den hoofdinhoud en het groote doel van de verkondiging des evangelies. *Vrede door het bloed des kruises*, — dat was de zinspreuk en het beginsel van het genootschap. Zijn grondregel luidde: »Het ware en werkdadige Christendom, zooals het in de boeken des Ouden en Nieuwen Verbonds vervat is, en in de twaalf artikelen der algemeene christelijke geloofsbelijdenis uitgedrukt wordt, zonder bijvoeging van

---

[1]) Uitvoerig besproken door den Heer NEURDENBURG in de »Mededeel. van het Nederl. Zendelinggenootschap," XXe en XXIe Jaarg. (1876 en 1877) bl. 437 volgg., en bl. 69 volgg., 145 volgg., 270 volgg.

[2]) VAN ROSSUM, *Leerrede ... Hand.* 21 : 17—20*a* ... *bij het* 50-*jarig bestaan v. h. Zend. Genootsch.*, 19 *Dec.* 1847, Rott. 1848, bl. 5.

WOERMAN, *Feestrede* ... 50-*jarig bestaan* ..., Delft, 1848, bl. 13 en 14.

[3]) H. M. C. VAN OOSTERZEE, *Feestrede* ... 1 *Juni* 1852, te 's Bosch, ... bl. 11.

menschelijke leerbegrippen, eenvoudig en oprecht in de harten der menschen in te planten" [1]). Het was niet de Nederlandsche Protestantsche kerk, die hier handelend optrad, het waren vrije particuliere maatschappijen binnen de kerk, die het werk tot stand brachten. En toch had het zendeling-genootschap — en evenzeer het bijbelgenootschap — een bepaald protestantsch karakter, en waren het Protestantsche Christenen, die deze gewichtige zaak tot een echt nationale wisten te verheffen [2]).

Het werk werd met zooveel kracht aangevat, met zooveel takt bestuurd, met zoo grooten ijver en volharding heeft men er aan gearbeid, dat het — ook ten onzent — een algemeene, nationale zaak werd, waaraan het gansche Protestantsche Nederland deelnam en nog voortdurend neemt.

In den aanvang was het Nederlandsche zendeling-genootschap vereenigd met het Londensche en stond tot 1813 daaraan al zijne zendelingen op 2 na af [3]), die ten getale van 20, waaronder 3 vrouwen, naar Zuid-Afrika gezonden werden. In de jaren 1820—'23 zond het genootschap 4 zendelingen naar Bengalen. Maar sedert 1813 heeft men er geen meer naar de Kaap de Goede Hoop en sedert 1827 geen meer naar Bengalen gezonden, omdat deze bezittingen ons toen niet meer toebehoorden [4]).

Van 1813 tot 1822 werden er 16 zendelingen uitgezonden [5]) naar Nederlandsch O.-Indië, die bijna allen de betrekking van pred[t]. hebben waargenomen, welke hun werd opgedragen bij het gebrek aan leeraars in Indië. Op die wijze zijn tot op onze dagen 29 zendelingen van verschillende, ook buitenlandsche genootschappen waarnemende predikanten geweest [6]); van 1826—1847 werden er nog 23 zendelingen uitgezonden [7]).

[1]) *Algemeene bepalingen wegens den aard en de werkzaamheden van het Nederl. Zendel. Genootsch.*, Art. 3.

[2]) VAN KOETSVELD, t. a. p.

VAN OOSTERZEE, t. a. p.

[3]) Deze twee vertrokken naar Ceylon.

[4]) *Geschied. Christ. Kerk in tafereelen*, Dl. V, bl. 521.

[5]) *Nederl. Zendel. Genootsch. in* 1841, Rotterd. Wijt & Zonen 1841, bl. 8.

[6]) BUDDINGH, *Naaml. der predd. en Zendel. leeraren in N. O. Indië*, waar hij deze 29 allen noemt, bl. 31 tot 33, met uitzondering van 4 hunner: W. Arms, J. Humphreys, Dr. W. Milne en H. C. Werth, wier namen hij echter elders in deze *Naamlijst*, bl. 7 en 29 opgeeft. Zie ook: Dr. S. A. BUDDINGH, *Chronol. hist. Schets*, bl. 43—55, passim.

[7]) J. MOLL, *Feestrede ter gedachtenis van het vijftigjarig bestaan v. h. Nederl. Zendel. Genootsch.* 19 Dec. 1847 ('s Grav., 1847).

Het eerste private zendeling-huis in Nederland was de nederige pastorij van Samuel Kam, den broeder van Joseph K., predt.[1]), eerst te Woudenberg, 15 Maart 1795 tot 17 Juni 1798, daarna te Berkel en Rodenrijs, 24 Juni 1798 tot zijn dood, 27 April 1828[2]). Hij heeft de volgende 21 personen tot zendelingen opgeleid van 1816 tot 1821[3]):

J. Albrecht, overleden in 1817.
G. J. Hellendoorn.
H. N. Buttenaar.
J. Finn.
J. C. Jungmichel.
R. Le Bruyn.
L. Lammers.
M. S. Hoen, ontslagen in 1817.
D. Muller.
J. F. Bormeister.
J. Starink.
J. Akersloot.
W. Abkenius.
J. C. Vonk.
J. J. Bär.
P. Knecht.
J. Kindlinger.
A. F. La Croix.
J. C. Winckler.
J. L. Irion en
T. A. Wix[4]).

Toen deze opleiding der zendelingen te Berkel had opgehouden, woonden zij later in onderscheidene huizen te Rotterdam en werden onderwezen door Rotterdamsche predikanten, veelal bestuurders van het genootschap.

In 1841 werden de zendelingen weder in één huis te Rotterdam geplaatst en kwamen onder de leiding van den Heer H. Hiebink,

---

[1]) *Naamregister der predd.* 1820, bl. 177.

[2]) A. J. VAN DER AA, *Biograph. woordenb. der Nederl.*, Dl. VII, bl. 3 en 4. *Boekzaal der gel. wereld*, 1828, I, bl. 616—619.

[3]) *Het Neerl. Zendel. Genootsch. in* 1841, (Rott. Wijt en Zonen, 1841, bl. 37).

[4]) BUDDINGH, *Naamlijst*, bl. 31 volgg.

S. S. Min. Cand., als Directeur. In 1854 werd er een nieuw zendingshuis gebouwd, waarheen de kweekschool werd overgebracht.

Vele predikanten in de 17de eeuw, en onder hen de bekwaamste en ijverigste, wilden de uitbreiding van het Christendom vooral door mondeling onderwijs bevorderen. Zoo begreep het ook Ds. Samuel Tesschemaker. Den 10den Juni 1652 bood hij aan, te Batavia voor inlanders eene catechisatie te houden in de Portugeesche taal. Dit plan vond veel bijval en toejuiching.

Over de hulpmiddelen, bij dat onderwijs toenmaals in Indië gebruikt, meestal navolgingen en vertalingen van Nederduitsche vraagboekjes, hopen we nader te spreken. Hier evenwel willen we niet verzwijgen, dat er althans één schrijver is, die den catechismus een ongeschikt leerboek noemt voor kinderen van bijgeloovige ouders of voor menschen, die in afgoderij zijn opgevoed [1]). Maar zeer juist was het gezien, dat men met de jeugd, met het opkomend geslacht wilde beginnen. Tien jongelingen werden op last van den Gouverneur-Generaal Coen in 1619 aangenomen, om zich in de eerste beginselen van den Christelijken godsdienst te laten onderrichten. Voor ieder hunner betaalde men drie Rijksdaalders 's maands [2]). Ook begon men langzamerhand den handel te beschouwen als het middel tot propagatie, en aan de predikanten, die in den beginne meer bepaald ten behoeve der Europeanen werkzaam waren, werd ook de bekeering der inlanders opgedragen. Evenzeer was het natuurlijk, dat men jaarlijks rapporten begon te begeeren van den staat des Christendoms [3]).

In vroeger dagen hadden dikwijls *overgangen* plaats, soms in grooten getale, soms ook van enkele personen. De predikant Justus Heurnius schreef in 1636, dat Radja [4]) Tangap, op

---

[1]) VAN NUYS KLINKENBERG, *Derde antwoord op de prijsvraag* ..., bl. 293 en 294.

[2]) HOFSTEDE, *O. Ind. Kerkz.*, I, 38.

[3]) *Instructie voor den Gouv.-Gen. P. Both* (1609), Art. 10 en 13. De communicanten bij de eerste Avondmaalsviering te Batavia, 40 in getal, (3 Januari 1621) waren allen Europeanen; we kennen hen allen bij name. MUNNICH, t. a. p., I, 97—99.

Ordonnantie voor den Gouv.-Gen. en de Raden van Indië, dd. 22 Aug. 1617, Art. 32 en 34. (Zie: Mr. P. MIJER, *Verzameling van instructiën, ordonnantiën en reglementen*).

[4]) Radja = vorst, koning.

Bali, genegen was, met zijn grooten aanhang de Christelijke religie aan te nemen. Eveneens wilden de inwoners van Ende hunne kinderen daarin laten onderwijzen [1]). Radja Salomo Speelman, verdreven koning van Ademantoetoe, een landschap in het oostelijk gedeelte van het eiland Timor, en zijn voornaamste oppasser Samson, waren 26 December 1677 op afgelegde belijdenis te Banda gedoopt. In Febr. 1680 vertrok hij weder naar het eiland Timor met een meester, en verzocht tevens, dat een predikant zijn eiland mocht komen bezoeken. — In 1751 omhelsde een Mahomedaansche slaaf op Ceylon het Christendom en verkreeg van het Gouvernement zijne vrijheid [2]). In hetzelfde jaar werd een aanzienlijke vrouw te Madura Christin [3]). Omstreeks denzelfden tijd — iets later — werd te Paliakatte (Coromandel) een Chinees gedoopt [4]). En in onze dagen is de Radja van Siauw (een der Sangi-eilanden, residentie Menado), vóór hij de regeering aanvaardde, na den Islam afgezworen te hebben, te Menado plechtig gedoopt.... maar later renegaat geworden en teruggekeerd tot het Mohammedanisme [5]). Verscheidene Oost-Indische predikanten van den nieuweren tijd, hoewel de dubbele taak erkennende van den zendeling en den leeraar eener Europeesche gemeente, hebben toch dergelijke overgangen tot het Christendom bevorderd en in de hand gewerkt, of zelven er de hand toe geleend. Onder hen noemen wij Ds. Ds. Buddingh, Lammers van Toorenburg, Ruempol, Westenbrink Meijer, Bierhaus, van der Meer van Kuffeler [6]). In 1853 waren reeds meer dan 700 Javanen tot het Christendom toegetreden.

---

[1]) NIEMANN, t. a. p., bl. 26, Noot.
MUNNICH, t. a. p., II, 94.
[2]) *Hall. Miss. Nachr*, Th. VII, p. 634, (93).
[3]) Madura (Mature) bij Tutucoryn in Hindostan, niet Madura bij Java.
[4]) *Hall. Miss. Nachr.*, Th. VI, p. 1569.
[5]) *De Locomotief*, 19 October 1871.
[6]) *Handd. der Synode*, 1845, bl. 8.
RÖTTGER, t. a. p., bl. 273.
Tijdschr. voor Ned. Ind., 1853, I, bl. 308.
Tijdschr. van wijlen Ds. MOUNIER, 1855, I, 5, bl. 259.
BUDDINGH, *Reizen* ..., II, 326, 330, 336.
Godgeleerde Bijdr., 1867, bl. 527 volgg.
VETH, *Tafereel.* ..., bl. 551.
GÜTZLAFF, t. a. p., bl. 68.

Het was verkeerd gezien — zoo althans schijnt het mij toe — dat sommigen, met het oog op het bekeeringswerk, den raad gaven, dat niet de kolonist de taal zou leeren van den inlander, maar dat de inlanders het Nederduitsch zouden aanleeren. Indien de roem, dien wij dragen, de bekwaamste koloniale mogendheid te zijn, niet geheel onverdiend is, dan is een deel van die kunst, die men ons toekent, daarin gelegen, dat we, niet gelijk de Engelschen in Britsch-Indië, den inboorling dwingen onze taal te beoefenen, maar juist het tegenovergestelde, n. l. dat onze regeering den ambtenaren de verplichting oplegt, de taal van den Aziaat te spreken en te schrijven. Er komt voor ons, Hollanders, nog iets bij. Onze taal is voor vreemdelingen uiterst moeielijk aan te leeren. Toch hebben ijverige en bekwame mannen in dien geest geadviseerd. En ze lieten het niet bij den raad. De beide predikanten Caspar Wiltens en Sebastiaan Danckaarts beproefden te Amboina de jeugd het Nederlandsch te leeren en die taal in de scholen en kerken in te voeren, 1627 [1]). Maar tevergeefs. De moeielijkheid onzer moedertaal bleek voor de inboorlingen zóó groot, dat men zich weldra genoopt vond, dit denkbeeld te laten varen. Later, in 1660, beproefde men het opnieuw met 140 kinderen in 2 scholen, maar zonder vrucht [2]). Ook Valentijn heeft de wenschelijkheid van dezen maatregel uitgesproken en betoogd, op grond dat men dan slechts ééne taal had aan te leeren en spoediger zou kunnen vorderen met het werk der bekeering van de heidenen. Vooral op Ceylon beproefde men het. Te Colombo werd 14 November 1659 een plakkaat afgekondigd, inhoudende, dat ieder ingezetene zijn mannelijke slaven, die geen Hollandsch konden spreken, het hoofdhaar kort moest doen afsnijden, terwijl ze alsdan geen hoeden mochten dragen, totdat ze Hollandsch konden spreken, met bedreiging van eene boete van drie realen van achten voor iederen nalatigen eigenaar, binnen zes weken na dato. Men beriep zich op het voorbeeld der Roomsch-Katholieke zendelingen, 1691, en wilde er het Portugeesch afschaffen [3]). En nog in 1778, toen men een Schoolreglement voor

---

[1]) W. VERHOEVEN, *O. Ind. Voijagie*, p. 150—159. (*Begin en voortg. der Ind. Comp.*, II, 161).

[2]) HOFSTEDE, t. a. p., 78, 79, 173.

[3]) MUNNICH, t. a. p., II, 46.

NIEMANN, t. a. p., bl. 22. Maar de inlanders hadden het Portugeesch, waarin door de Roomschen gepredikt was, ook niet begrepen. (LA CROZE, t. a. p., p. 103).

de stad Batavia publiceerde, nam men er het bevel in op, dat alle kinderen en slaven van Christenen de »Nederduitsche" taal moesten aanleeren en spreken. (Hoofdstuk III, Art. 7) [1]). Ja, ook op Formosa heeft men plan gehad het Nederlandsch in te voeren [2]).

Maar velen oordeelden geheel anders en daaronder de geachtste en meest bevoegde mannen van Indië, benevens twee der voortreffelijkste Opperlandvoogden [3]). Franciscus Xaverius, de apostel van Indië, schreef in een zijner brieven: »Indien wij de taal van het land verstonden, twijfel ik niet, of velen zouden bewogen worden om het Christendom te omhelzen; maar nu zijn wij als zoo vele stomme beelden voor hen; zij spreken van vele dingen, in onze tegenwoordigheid, welke wij niet verstaan, onkundig zijnde van hunne moedertaal" [4]).

In de kerkorde, die de Gouv.-Gen. Antonie van Diemen in 1643 uitvaardigde, komt het volgende voor onder de *Middelen om de bekeering der Heidenen te bevorderen* [5]): Art. 1. ».... De predikanten en krankbezoekers zullen zich benaarstigen, dat zij in de taal, welke de Heidenen, waarmede onze meeste conversatie is, verstaan, inzonderheit in 't portugees, maleyts en chinees gestileert worden, om een igelijke Natie, na haar begrip en verstant in de fundamenten van de Christelijke Religie te onderwijzen, en het woord Gods toe te deelen." — De ijverige en geleerde predikant Philippus Baldaeus laat zich over deze zaak volgenderwijs uit: »Het beste en zekerste middel om de godsdienst voort te planten, bestaat hierin, niet dat men het volk de Nederlandsche tale late leeren; want dit zou langzaam voortgaan en zeer kostelijk vallen; — het is betamelijker dat een Man of Leeraar

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., bl. 81.

[2]) GRAVIUS, *Formulier des Christendoms . . .*, Voorbericht, bl. 6.

[3]) MILLIES, t. a. p., bl. 50.

[4]) Epist. (Paris, 1631, 8vo.), Lib. 3, epist. 5.
V. NUYS KLINKENBERG, t. a. p., bl. 292.

[5]) In hoever Abraham de Roy, vroeger predt. te Batavia, maar toen in Nederland en geplaatst te Zutphen, aan het ontstaan dier kerkorde deel heeft gehad, hebben wij vroeger besproken; dat Abraham Rogerius, toen, in 1643, de eenige predikant te Batavia, er ook aan medegewerkt heeft, blijkt uit den considerans van het aktestuk. Zie verder boven, Hoofdst. *Kerkbestuur*. De geheele kerkeraad van Batavia moest in dezen adviseeren. Alléén den ouderling Andries Duraeus kunnen wij van de overige leden met zekerheid noemen. Deze was van 1628—1646 administrateur van den Medicinalen Winkel te Batavia.

aanleere de taal van al zijn volk" [1]). Ja, het blijkt duidelijk, dat in het begin der 18de eeuw al de Bataviasche predikanten er evenzoo over dachten. Immers, toen men in Indië vernomen had, dat de beroemde Hadriaan Reeland tot hoogleeraar in de Oostersche talen te Utrecht was benoemd (het kerkelijke nieuws werd geregeld uit het vaderland naar de overzeesche gewesten geschreven, en daar aan de verschillende gemeenten rondgezonden), schreef de kerkeraad van Batavia aan de classis van Amsterdam, dat ze »hoopten, dat prof. R. de studenten goed Arabisch zou leeren en hen voor O.-Indië voorbereiden" [2]) — overtuigd als ze waren, dat de kennis der Oostersche talen, Hebreeuwsch, Arabisch, Syrisch, enz. de studie der Indische talen, Maleisch, enz. zeer gemakkelijk maakte en bevorderde. De kerkeraad te Batavia bestond op dat oogenblik uit vijf predikanten, tien ouderlingen en tien diakenen. De leeraars waren: Petrus van der Vorm, Theodorus Zas, Bernardus Kóop à Groen, Johannes Kiezinga en Hero Crúl [3]); de opzieners der gemeente waren: Arnold Muykers, Jacob van Naarssen, Christiaan Jonk, Arnold de Carpentier, Constantijn Nobel, Abraham Douglas, Bruyning Wildeland, Hessel Pikkard, Henrik Meyer en Arnold Deldym. Armverzorgers waren op dat tijdstip: Henrik Piek, Antoni Adelburg, Laurens de Bruin, Henrik Huisman, Jacob van Loo, Jan Henrik van Rhee, Lambertus Lamberti, Theunis Ros, François Verboom en Gerard Hemsing. Vooral de eerstgenoemde predikant, de arbeidzame en geleerde Petrus van der Vorm, de »φιλογλώττος summus", zooals hij genoemd werd, wien men na het overlijden van Dr. Melchior Leydekker in Mei 1701 verzocht, het werk der bijbeloverzetting te voltooien, ried aan, elk volk in zijn eigen taal te onderwijzen. Niet minder krachtig toonde de Maleische predikant George Henric Werndly de noodzakelijkheid aan der Indische talen voor den godgeleerde en drong er op aan, dat de leeraars die der vreemde volken zouden aanleeren [4]). Maar de eischen, die prof. Werndly

---

[1]) BALDAEUS, *Ceylon*, bl. 152.
Vgl. *De Gids*, Mei 1867, bl. 206.

[2]) *Brief van Batavia aan de class. v. Amst.*, dd. 14 Nov. 1701.

[3]) Dr. Melchior Leydekker was 16 Maart van hetzelfde jaar overleden.

[4]) G. H. WERNDLY, *De linguarum orientalium et indicarum cognitione necessaria theologo ad Indos profecturo*, Lingae, 1737, 4°.
Tempe helvetica, IV, 644, 645, 650.

aan de Indische predikanten deed, om geschikt en bekwaam te zijn voor den kerkdienst in de overzeesche gewesten, omvatten zóóveel, dat ieder er door afgeschrikt moest worden [1]). De O.-Ind. Compagnie vorderde de kennis van vier talen, n. l. het Maleisch, Singaleesch, Malabaarsch en Portugeesch. De Gouverneur-Generaal Baron van Imhoff was van gelijke meening en zienswijze. Hij oordeelde, dat »de kennis der Indische talen volstrekt noodig is voor een Oostersch leeraar; zonder deze helpt de prediking zeer weinig, en kan aan het voorname oogwit van de roeping en zending der predikanten naar Indië niet voldaan worden" [2]). En omtrent bijbelvertaling en bijbelverspreiding laat genoemde opperlandvoogd zich aldus uit: »Enfin on croit que si l'imprimerie à Batavia et à Ceylan était portée à ce point de perfection que les gens du Pays pûssent y imprimer des Bibles en toutes les Langues, cela aiderait beaucoup aux progrès de la Religion. Chacun aurait une Bible en sa propre langue, et l'avantage de s'instruire des vérités qu'elle renferme. En fournissant d'ici (uit Holland) les choses nécessaires, la Compagnie en serait quitte à peu de fraix." (Amsterdam 24 November 1741) [3]).

Voor Ceylon koos men opzettelijk zooveel mogelijk jonge mannen, omdat de verplichting op de predikanten rustte, in de talen van het land te prediken [4]). Maar de redenen, waarom zoo weinig leeraars de inlandsche talen niet genoegzaam verstonden, waren volgens Werndly, »omdat ze zelden tot het aanleeren derzelve werden opgewekt, door haar moeielijkheid werden afgeschrikt, en den zwaren last, dien ze zich daardoor boven anderen op de schouders laadden. Daarbij kwam de haat, nijd en vervolging, waaraan men zich daardoor bloot stelde. Ook was het niet raadzaam voor een predikant, eenige inlandsche taal aan te leeren, voor en aleer hem een standplaats was aangewezen, opdat hij geen taal leere, waarmede hij op zijne plaats, die hem zal aangewezen worden, nooit eenige dienst zou kunnen doen, en alzoo al zijn moeite en taalstudie te vergeefs zij" .... »Het hielp even weinig of de kinderen der Inlanders op de scholen al onderwezen werden in de Nederduitsche taal, en of ze vervolgens daarin al leerden opzeggen eenige formulieren van gebeden en katechismussen,

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 86, 87.

[2]) Dezelfde, t. a. p., II, 81, 82.

[3]) VAN IMHOFF, *Considérations* ..., § 13, bl. 42, achter: DU BOIS, *Vies des Gouv.-Gén.*

[4]) LUDOVICI, *Lapidar. Zeylan.*, Introd. Rem., p. 7.

waarvan ze weinig of niets begrepen, (daar ze tot zekere jaren gekomen zijnde, van de scholen afgenomen worden, en vervolgens weder tot de godsdienst en levenswijze hunner ouderen overgaan); — als dat de Nederlandsche jeugd, de Latijnsche scholen doorgeloopen hebbende, en vervolgens het een of ander wereldsch beroep bij de hand nemende, zonder zich verder met hunne studiën te bemoeijen, in weinig jaren al de voordeelen van dit onderwijs vergeten en verliezen ...." [1]).

Erger was het, wanneer Nederlandsche predikanten onwillig waren een vreemde taal aan te leeren. Dit was het geval met Carolus Manteau, die zulks weigerde en daarom in 1675 uit Banda naar Batavia werd opgezonden. Zelfs was er besloten, hem »buiten dienst" naar het vaderland te zenden; dit plan werd evenwel gewijzigd, en hij ging als veldprediker mede op eene expeditie naar Oost-Java. Ook diende hij een vertoog in aan den Gouverneur-Generaal over dit onderwerp en beweerde daarin:

»1°. Dat men de predikanten tot het aanleeren van een vreemde taal niet dwingen mocht; 2°. toonde hij aan, hoe moeijelijk die taalstudie is voor oudere personen; 3°. herinnerde hij, dat zulk een dwang in de Nederlandsche kerk niet voorkomt [2]); 4°. dat hieromtrent geen uitdrukkelijk bevel bestond van de bewindhebbers; 5°. maar dat, indien dit wel zoo ware, dan op alle predikanten die verplichting gelijkelijk rustte, en men niet dezen of genen moest «uitpikken;" 6°. de ondervinding leerde, dat van de tien predikanten niet één het kon doen; 7°. zulk een taalstudie rooft meer tijd dan al het dienstwerk van een predikant, en 8°. al gelukt het hem ook zulk een inlandsche taal aan te leeren, dan nog ziet men daarvan zoo weinig vrucht."

Maar het was voor een predikant niet verplichtend zooveel talen aan te leeren. Zelfs werd in de 18de eeuw doorgaans de kennis van slechts ééne gevorderd [3]). Maar wat de zaak verdrietig maakte, was de omstandigheid, dat men weder verplaatst werd naar elders, wanneer men eens de landstaal had aangeleerd, en vaak juist naar

---

[1]) VAN VOLLENHOVEN, t. a. p., bl. 163, 166 en 167.

[2]) In vroeger dagen zijn er in ons vaderland vele predikanten geweest, die in meer dan ééne taal predikten. Johan Godfried Manger, predt. te Colombo (Ceylon) en de laatste rector van het seminarie aldaar, daarna leeraar te Rees aan den Rijn, predikte op laatstgenoemde plaats in het Nederlandsch ten behoeve der Hollandsche schippers, die aldaar 's winters in grooten getale waren. (VON RECKLINGHAUSEN, t. a. p., III, 213).

[3]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 87, 88.

zulk een oord, waar men van het pas aangeleerde geen nut kon hebben, zooals gebeurde met de predikanten Wilhelmus van Wijngaarden, Jacobus van der Vorm, Augustinus Thornton, den jongere, Christiaan Poleman en anderen.

De meeste predikanten hebben zich op de kennis der Indische talen toegelegd; velen met zeer grooten ijver. Men spoorde er hen ook krachtig toe aan; ze moesten (dit werd hun in 1639 aanbevolen) reeds »op het schip Maleisch leeren" [1]). Spoedig na de stichting der gemeenten werd er ook in gepredikt; en volgen we de tijdsorde dier stichting, dan moeten we achtereenvolgens behandelen hetgeen er door de leeraars ten behoeve der propagatie van het Christendom in Indië aan de studie van het Maleisch, Singaleesch, Formosaansch, Portugeesch, Malabaarsch, enz. gedaan is [2]).

Onder de talen, welker kennis een dringende behoefte was, komt het eerst in aanmerking het Maleisch. Daarin zich te bekwamen was dure verplichting. En men bleef er niet in ten achter.

De Bataviasche predikant Jacobus Canter Visscher beweerde eens omtrent de Maleische taal, »dat zij eene dochter is van het Arabisch" [3]). Maar de waardige leeraar is op die uitspraak teruggekomen en heeft haar als het ware volmondig wêersproken, schrijvende met deze zelfde woorden: »dat het Maleisch met de Arabische taal gansch niet overeenkwam" [4]). Tot die dwaling, welke hij herroepen moest, schijnt Canter Visscher verleid te zijn

---

[1]) Zie: *Brieven van de classis van Amsterdam aan de buitenl. kerken*, Dl. 20, p. 15.

[2]) BAUDARTIUS, *Kerkel. en wereltsche Gheschied.*, II, 13, bl. 38 en 39.
HOORNBEEK, *De conversione Ind....*, p. 234 sq.
Verhandd. Batav. Genootsch., I, Voorberigt, bl. 23.
Tijdschr. voor Ned. Ind., 2e Jaarg., N⁰. 9; 3e Jaarg. N⁰. 6.
J. DE KLAPROTH, *Asia polyglotta. Mémoires relatifs à l'Asie*, Paris, 1826, 8⁰. I.

[3]) Zie zijne *Brieven*, geplaatst in de »Bibliotheca Bremensis," class. V, fascic. IV, 718 en 754.

[4]) In een brief aan de Deensche zendelingen, te vinden in het 37ste *Vervolg van de Naauwkeurige Berichten, nopens de grondvesting des Christendoms onder de Heidenen op de kust van Choromandel en Malabaar, door de Deensche Missionarissen op Tranquebar...*, uit het Hoogduitsch vertaald uit de *Hallische Missions-Nachrichten*, — verschenen sedert 1718 te Halle — met eene voorrede van Hendrik Velse. 's Grav. 1739—'68, 2 dln. 8⁰. Vgl. *Histoire de la Mission Danoise dans les Indes Orientales, qui renferme en Abrégé les Relations ... depuis* 1705—1736. Traduite de l'Allemand de Mr. J. C. Niecamp, 2 Tom., Genève, 1745, 8⁰.

door de omstandigheid, dat met de invoering van den Islam in den Indischen Archipel, vele Arabische woorden in het Maleisch, de handelstaal, zijn overgenomen, en het Arabisch letterschrift er door de Mohammedanen is ingevoerd. Het Maleisch vormt een afzonderlijke taal-klasse en is volgens Wilh. von Humboldt van de zuidelijke punt van Achter-Azië (het schier-eiland Malakka) over den ganschen Aziatischen Archipel verbreid, met uitzondering slechts van Java [1]). Maar bijna ieder eiland in dien Archipel heeft nog zijn eigen landstaal, soms wel meer dan ééne.

De Nederlandsche predikanten begonnen in de 17de eeuw terstond allerwegen op de kennis van dat Maleisch zich toe te leggen en met behulp van inlanders schoolboeken en belijdenisschriften, leerredenen en kerkelijke liederen daarin over te zetten, proeven van woordenboeken en spraakkunsten op te stellen en aan de vertaling der H. Schrift de hand te slaan.

Ja zelfs de regeering in het vaderland toonde hierin belang te stellen en moedigde het aan. Immers, toen aan de Staten van Holland en West-Friesland het verzoek gedaan werd, aan de Octrooianten der O. en W.-Ind. Compagniën de verplichting op te leggen de H. Schrift in »de Maleische en andere heidensche talen" te vertalen of te doen vertalen, werd dit verzoek door hen goedgekeurd en in handen der bewindhebbers gesteld [2]).

Het laatstgenoemde, *den geheelen Bijbel* te vertalen, ondernam de predikant Melchior Leydekker. Deze leeraar was doctor in de theologie en in de medicijnen, een Zeeuw van geboorte, en, vóór hij naar Indië ging, herder en leeraar te Nieuwerkerk, op 't eiland Schouwen. In Indië gekomen, werd hij, nà eerst als veldprediker dienst gedaan te hebben in Oost-Java, te Batavia beroepen in Juli 1678. Hij woonde te Toegoe, een landgoed tusschen Batavia en Buitenzorg, zijn eigendom, en was gehuwd met Antonia van

---

[1]) Over de Maleische taal, zie:

WERNDLY, *Mal. sprkk.*, Voorreden.

MARSDEN, *Mal. sprkk.*, door Elout, (Haarl. 1824, 4°), Inleid., bl. II.

JUL. LÖWENBERG und KUTSCHEIT, *Histor.-geogr. Atlas zu den Algem. Geschichtswerken*, von v. Rotteck, Pölitz und Becker, in 40 colorirten Karten. Freyburg im Breisgau, 1839. Op de kaart van de Volksverhuizing aldaar komt voor een »Overzicht van de talen naar haar inwendige en uitwendige verwantschap."

[2]) De Deputati ad res indicas der class. van Amsterdam hadden er reeds in 1641 op aangedrongen. (*Acta*, Dl. 39, bl. 96).

Resolutien van Holland en West-Friesland, dd. 4 April 1645, pag. 87.

Riebeek[1]). Leijdecker was zeer ervaren in het Maleisch en reeds vroeg begonnen den Bijbel daarin te vertalen. Maar vreezende, dat zijn arbeid vergeefsch zou zijn, had hij het weder laten rusten. Doch de kerkeraad van Batavia verzocht hem dringend dat werk weder op te vatten, hetgeen hij aannam, 1692 of begin van 1693. Hij werd in Dec. 1693 van een deel van zijn predikdienst verlicht, om des te beter met zijn Maleische vertaling te kunnen voortgaan[2]). In December 1693 was hij reeds gevorderd tot 1 Kon. VI; in Nov. 1694 tot het boek Job; in Nov. 1700 reeds tot het 1ste hoofdstuk van den brief aan de Ephesiërs[3]). Gelijk bekend is, heeft de dood Leydecker overvallen, toen hij tot Eph. 6 : 6 gevorderd was, 16 Maart 1701[4]). Petrus van der Vorm, die »een wêergalooze kennis bezat der Hebreeuwsche en andere Oostersche talen," welke hem »onsterfelijk maakte," werd, als »de voornaamste taalkundige onder de toenmalige Maleische predikanten," door den kerkeraad van Batavia verzocht, het werk der Bijbel-overzetting te voltooien, hetgeen hij met voorkennis der Hooge Regeering van Indië heeft aangenomen en volbracht[5]). Hij had dat werk, de vertaling der H. Schrift, reeds vroeger begonnen en was er mede gevorderd tot de brieven van Petrus. Met den ganschen arbeid was hij gereed October 1701. Hij werd ook benoemd tot Revisor en Corrector dier vertaling. Op last der Regeering werd de arbeid van Leydekker aan den kerkeraad van Batavia gegeven, om dien in een afzonderlijke kast der consistoriekamer te bewaren, waarvan de sleutel aan den oudsten predikant werd toevertrouwd, — eerst in handen van Ds. Zas, daarna gegeven aan den geheimschrijver van den Gouverneur-Generaal, tot 1718. Toen gaf de regeering den sleutel terug aan de Maleische predikanten[6]).

Deze Petrus van der Vorm, de broeder van Jacobus

---

[1]) Alzoo een zwager van den Gouv.-Gen. Abraham van Riebeek (1709—1713).

[2]) VAN HOËVELL, *Bijdrage tot de Geschied. der Maleische vertaling van den Bijbel* in het »Tijdschr. voor Ned. Ind.," VIII, 4, bl. 229 volgg.; 1846, IV, 230, 234. Zie ook den brief, dien G. H. Werndly over dezen arbeid uit Batavia schreef 22 November 1723 aan J. J. Huldricus, predt. en prof. te Zurich, en geplaatst in: *Tempe helvetica,* IV, p. 619 sqq.

[3]) VALENTIJN, *Deure der waarhijd,* bl. 10.

[4]) BUDDINGH, *Schets . . . ,* bl. 16.

[5]) Leydekker zelf had verklaard en naar het vaderland geschreven, dat Van der Vorm daartoe volkomen in staat was.

[6]) BUDDINGH, t. a. p.

v. d. V., was geboren in 1664, is predikant geweest onder de class. van Hoorn en door dat kerkbestuur uitgezonden. Hij kwam in Indië 24 Juni 1688, met het schip *Honsholredijk*, werd eerst naar Amboina beroepen en te Honimoa geplaatst, alwaar hij drie jaren bleef, kwam in Januari 1693 terug aan het kasteel te Amboina en werd Maleisch pred[t]. te Batavia 16 Mei 1698. Na een werkzaamheid van meer dan 43 jaren overleed hij in laatstgenoemde stad, 17 Mei 1731, in den ouderdom van 66 jaren, 10 maanden en 10 dagen [1]). Van die vertaling bezat Werndly in 1736 reeds het geheele N. Test., de 3 eerste boeken van Mozes en een gedeelte van het 4[de]; het Arabisch met groote letters boven, daaronder het Maleisch, onder iederen regel; sommige stukken met Van der Vorm's eigen hand geschreven [2]). Over het drukken dezer vertaling en over het nut daarvan schreef de kerkeraad te Batavia een uitvoerigen brief aan de classis van Amsterdam, d.d. 7 November 1718, welke missive evenwel niet in het archief der classis bewaard is gebleven. Zelfs stonden de bewindhebbers aan genoemde kerkelijke vergadering [3]) hierover eene conferentie toe, die echter uitgesteld werd door ziekte van eenige broeders.

Reeds 20 December 1703 was het voornemen van Heeren XVII, deze overzetting uit te geven, naar Indië bericht. Over druk, papier, formaat, enz. is »veel beweging geweest, maar deze is op niets uitgeloopen." Tevergeefs hadden ook eenigen te Batavia verzocht, dat die versie mocht worden gesteld in handen van den kerkeraad aldaar, om nagezien te worden. Het MS. zelf, in folio, en een Maleische index der eigennamen in het O. en N. Test. berustten onder de handschriften van prof. Willmet [4]).

Onder de voorwaarden, waarop Leydekker in November 1692 het overzetten der H. Schrift had aangenomen, behoorde ook, dat ieder boek, gereed zijnde, zou worden herzien door zulke personen, als de Bataviasche kerkeraad daarvoor zou aanwijzen [5]). Welnu, de commissie van revisie bestond uit de volgende mannen: P. van der Vorm, Arn. Brandts, Engelb. Corn.

---

[1]) DE LA RUE, t. a. p., bl. 375.

VALENTINI, t. a. p., bl. 44.

Tijdschr. ter bevordering van chrl. zin in Ned. Ind., Batavia 1846, I, bl. 104, volgg.

[2]) WERNDLY, *Mal. Boekz.*, (achter zijn *Sprkk.*), bl. 248 en 249.

[3]) Kerkeraad van Batavia.

[4]) DE JONG, *Catal. codd. orient. Bibl. acad. Reg. scient.*, L. B. 1862, p. 286, 287.

[5]) VALENTIJN, *O. en N. O.-Indië*, IV, B, bl. 81.

Ninaber, daartoe van Amboina geroepen, en G. H. Werndly, uit Makasser overgekomen [1]). Ook namen er aan deel: Herm. Coldehorn, Corn. van der Sluis en de onderkoopman Maarten Hodenpijl. Eerstgenoemde was spoedig door zwakheid verhinderd — hij liep ook al naar de zestig — aan het werk deel te nemen. Ninaber overleed 2 October 1725. In zijne plaats kwam Joh. Hardholt, te Batavia zonder vaste bediening zijnde. Deze stierf in 1728.

In Juni 1723 kwamen de Reviseurs voor de eerste maal bijeen. De bijeenkomsten werden met gebed begonnen en met dankzegging gesloten. De vergaderingen waren bijna altijd voltallig. Met veel zorg geschiedde de revisie. Alle wetenschappelijke hulpmiddelen, binnen hun bereik, werden geraadpleegd, soms ook het oordeel van elders wonende broeders ingewonnen. Het werk werd verricht »met groote bezadigdheid, naauwkeurigheid, gemoedelijken ernst, naauwgezette getrouwheid en wetenschappelijken zin."

Om den druk te bezorgen vertrokken twee predikanten en twee Maleische krankbezoekers naar Nederland. Het waren Ds. Carolus Georgius Seruys en Ds. George Henric Werndly, met de ziekentroosters Johannes Hekbol en Paulus Anthonisz de Monte. Men ging op twee verschillende schepen om het gevaar voor verlies van het handschrift bij een eventueele zeeramp. Ze hadden een dubbel exemplaar, eigenlijk een vierdubbel, n.l. 2 afschriften in Arabisch en twee in Latijnsch karakter (1729—1730) [2]). De druk had plaats te Amsterdam, bij de Gebroeders R. en G. Wetstein, 1731—1733. Ds. Brumund zegt er van: »dat er onnoemelijk veel Arabische, Perzische en andere uitheemsche woorden in voorkomen, onverstaanbaar voor de meesten van hen, voor wie deze Bijbel bestemd was" [3]).

Deze vertaling van Leydekker, Van der Vorm en Werndly c. s. wordt thans vrij algemeen verworpen [4]); het oordeel over haar van vele hedendaagsche taalgeleerden, o. a. van H. Neubronner van der Tuuk en van den Engelschen zendeling Robinson is niet zeer gunstig. Laatstgenoemde heeft in een *Inleiding* voor zijne *Verhandeling over de Maleische*

---

1) *Tempe helvetica*, IV, 618, 619.
Bintang-Djohar, 19 April 1873.
Personalia in vocibus.

2) WERNDLY, t. a. p., bl. 263, 264.

3) BRUMUND, *Schetsen uit Indië*, I, 170.

4) *Verslag van den staat en de werkzaamheden van het Nederl. Zendel. Genootsch.*, Rott. 1862, bl. 27.

spelling de vele gebreken in het werk van Leydekker c. s. aangetoond, vooral wat betreft het gebruik der voornaamwoorden. Ook begreep hij, »dat men in het Maleisch elk denkbeeld even juist als in de meeste talen kan uitdrukken" [1]).

Simon de Large, Simonszoon, kwam als krankbezocker vanwege de kamer te Delft met het schip *De vrije Zee* 3 Juli 1670 te Batavia. Hij is in 1674 tot proponent en twee jaren later tot predikant bevorderd, en stond te Banda en te Ternate, op welke eerstgenoemde plaats hij overleed. Deze maakte een overzetting van den geheelen Bijbel, of bracht ze bijeen, blijkens den verschillenden stijl en het ontbrekende, daaraan toegevoegd. Deze arbeid is door zijne weduwe vereerd aan Ds. Jacobus Du Bois, maar nà diens dood (1687) »onder de nalatenschap van Du Bois vermist, hebbende een van zijn boedelbezorgers, François Valentijn, volgens het getuigenis van den anderen executeur, De Ruiter, al de papieren tot zich genomen, gelijk de Ambonsche kerkeraad in verscheiden brieven aanteekent" [2]).

François Valentijn vertaalde in het »laag-Maleisch" het O. en N. Test. en gaf dat in 1706 over aan den kerkeraad te Batavia. Volgens Valentijn zelven is hij er meê begonnen in 1688; volgens den kerkeraad van Amboina verklaarde hij 15 Sept. 1691 zich bereid, het O. en N. Test. over te zetten. Het rapport van eene commissie uit den kerkeraad van Batavia, daartoe benoemd, omtrent die overzetting luidde: »dat ze compleet was; dat ook de *summaria capitum* in het Maleisch zijn overgebracht; dat de geheele vertaling met een Nederlandsche letter is opgemaakt; dat het schrift voor het grootste gedeelte van zijn eigen hand was; dat hij de Staten-vertaling heeft gevolgd, zonder raadpleging van den grondtekst; dat zijne vertaling niet over den geheelen Bijbel gelijkvormig was, sommige gedeelten in beter Maleisch dan de andere," enz. Dit verslag was geteekend door Petr. van der Vorm, Herm. Koldehorn en Corn. van der Sluis, 8 November 1706. Den 13^den^ December d. a. v. verklaarde Va-

---

[1]) *Bijdr. tot de taal-, land- en volkenk. van Ned. Ind.*, Nieuwe volgr., I, 174, 175, Noot.

Vgl. de Nederduitsche vertaling van die Verhandel. van R. door den heer E. Netscher, bl. 22.

[2]) VALENTIJN, *Deure der waarhijd*, bl. 114.

WERNDLY, t. a. p., bl. 240, 241.

lentijn genegen te zijn, zijne versie te schikken naar het oordeel der rapporteurs, en verlangde de belofte of hoop op een goed succes, die men niet geven kon. Men nam evenwel aan, ze voor den druk te recommandeeren. Maar ze is ongedrukt gebleven. Valentijn verhaalt, tweemalen de Heilige Schrift in het Maleisch overgezet te hebben, — den laatsten keer in een hoogere taal, — alsmede de Apokryphe boeken. Maar de laatste vertaling, in hooger Maleisch, is nooit aan een kerkeraad vertoond en berustte nog onder hem, toen hij zijn *Ambonsche zaaken van den godsdienst* uitgaf. Werndly, die ons dit mededeelt, wist niet, waar ze na Valentijn's dood was gebleven [1]).

Over deze bijbelvertaling en die van Leydekker is zooveel te doen geweest, èn in Indië èn in Nederland, dat men er een dik boek over zou kunnen schrijven. De kerken van Amboina en Batavia waren er over in rep en roer, en ook de vaderlandsche kerk was er in betrokken, met name de synode van Noord-Holland, de classis van Hoorn en Amsterdam, de Deputati ad res indicas; en veel is er ook over voorgevallen in de vergadering der Heeren Zeventien [2]). Met den dood van Valentijn (6 Augustus 1727) geraakten die geschillen de wereld uit.

Nog moet hier opgemerkt worden, dat Valentijn in zijn mededeelingen en oordeelvellingen over de vertalingen van anderen, b. v. over die van Nicolaas Hodenpijl (zie beneden), Leydekker, enz., niet altoos onpartijdig is. Bij den strijd over het gebruik van het »hoog"- of »laag"-Maleisch vertelt hij herhaaldelijk, tot vervelens toe, dat hij alléén stond tegenover den geheelen kerkeraad van Batavia; dat partijzucht en het belang van bijzondere personen er in wisten te slagen zijne tegenstanders te doen zegevieren; dat Leydekker onder de Raden van Indië twee zwagers had; enz. [3]).

Aan dien twist heeft ook zijn boekje *Deure der waarhyd*, hetwelk thans hoogst zeldzaam is, zijn ontstaan te danken. De geheele titel luidt aldus: *Deure der waarhyd, voor 't ooge der christenwereld geopend, waardoor klaar te sien is, wat Tale voor alle Malytse christenen in Oost-Indien, van gebruik en alleen van*

---

[1]) t. a. p., bl. 241—246.
[2]) MILLIES, t. a. p., bl. 35.
[3]) VALENTIJN, *Deure* . . ., bl. 6 en 67.
BRUMUND, t. a. p., I, 173.
BUDDINGH, *Schets*, bl. 19.
VETH, *Tafereel* . . ., bl. 526, 527.

dienst zij. Of een klaar en net bewijs, dat, dewijl alleen de lage of Gemeene, Malytse Taal bij hen verstaanbaar, en de Hooge bij hen 't eenemaal onverstaanbaar, is, derhalven, soo er een oversetting des Bijbels in een van bijde die Talen zal moeten gedrukt werden, zooals die bij het christendom aldaar van dienst zijn zou, onwedersprekelijk de oversetting in die Lage Taal, nu reeds verveerdigd, behoord geprefereerd, en den druk van dien ter hand genomen te werden. Alles vertoond Bij een volslage Apologie, en Antwoord op een Extract van sekere Missive, die van den Eerw. Kerkenraad van Batavia, aan de christelijke Synodus van N. Holland, den 15den November 1697 geschreven, en dit Jaar voor dezelve gekomen is, waarbij dan gemelde waarhyd, van haar Eerw. wedersproken, maar onwedersprekelijk staande gehouden, en middag-klaar getoond werd, Door François Valentijn, weleer Bedienaar des Goddelijken Woords in Amboina. Tot Dordregt, bij Cornelis Willegaarts, Boeckverkooper, Anno 1698, 4⁰. Het is opgedragen aan de bewindhebbers der O.-Ind. Comp. en speciaal aan de vergadering der XVII, vergaderd te Amsterdam.

Dit thans zeer zeldzame boekje bezat wijlen prof. H. C. Millies te Utrecht [1]); met vele andere boeken, waaronder nog meer zeldzame, heb ik het indertijd van Z.Hooggel. ter leen gehad. Dit exemplaar is thans in de Universiteits-bibliotheek te Leiden.

In dat boekje van Valentijn, *Deure...*," komt het in den titel bedoelde extract uit een brief des kerkeraads van Batavia aan de Synode van Noord-Holland dd. 15 Nov. 1697 voor, en de weerlegging van hetgeen het behelst [2]).

Het handelt tevens over de voorkeur, die men geven moet aan het hoog- of laag-Maleisch, en over de Bijbelvertaling van Valentijn zelven. Ook geeft de schrijver er nog extracten in van brieven, door verschillende Indische gemeenten sedert 1656 met vaderlandsche kerken gewisseld [3]).

Er worden in datzelfde boekje door Valentijn vijf soorten van Maleisch genoemd:

1⁰. Bahasa Dsjawy, de gewone Maleische taal, zooals die gebruikt, verstaan en gesproken wordt, waarin ook haar boeken worden geschreven.

2⁰. Bahasa Dalam, een hoofsche taal, die zij gebruiken als zij van Koningen spreken.

---

¹) *Catal. Biblioth.* MILLIES, Utrecht 1870, bl. 60, N⁰. 1011.
²) Bl. 9—30.
³) t. a. p., bl. 105—118.

3°. Bahasa Bangsjawan, een taal der Grooten en Edelen, een weinig verhevener dan de taal des gemeenen volks.

4°. Bahasa Goenong, berg- of boerentaal, wat plomper dan de gewone.

5°. Bahasa Katsjokan, d. i. een gemengde of kromme, kreupele taal, nog weer verschillende naar de eilanden en volkeren en naar de menschen, die ze spreken [1]).

Gaarne laat ik aan de taalgeleerden over, omtrent deze verdeeling hun meening uit te spreken. Evenzoo acht ik mij zelven onbevoegd, partij te kiezen in den strijd, toen over het Maleisch gevoerd, of daarin te beslissen. Voor de praktijk, bij het prediken in het Maleisch, kies ik, liever dan mij in taalkundige kwesties te verdiepen, het voorbeeld van Philippus Baldaeus, die de bekende spreuk van Augustinus herinnert: »Melius nos reprehendant grammatici quam non intelligant populi" [2]).

Naar aanleiding van een klacht van Frederik Gueynier, predikant bij de Maleische gemeente van Batavia, over de luiheid der inlandsche leermeesters, die in een gansch jaar geen enkel lidmaat aanbrachten (2 Januari 1674), liet Valentijn zich door zijne partijdigheid zóó vervoeren, dat hij die traagheid uit het gebruik van het »hoog"-Maleisch verklaarde. Juister is zijne bewering dat, om over de nauwkeurigheid eener bijbelvertaling te kunnen oordeelen, het niet genoeg is die taal te kennen; men moet daartoe ook theoloog wezen. In genoemd boekje, *Deure*..., toont hij dit aan met verscheidene zeer geestige voorbeelden. Overigens schijnt Valentijn zeer bedreven in het Maleisch geweest te zijn. Hij verhaalt ons althans, dat hij op 25 Maart 1707, na zijne terugkomst uit Nederland, te Amboina »voor de vuist" in die taal predikte (over Matth. 27:45—47), nadat hij sedert 1694, dus in dertien jaren, dit niet gedaan had. Ook later deed hij het steeds »ex improviso."

Ook gedeelten der H. Schrift werden overgebracht. Van het O. Testament het volgende:

Daniël Brouwerius, geboren te IJhorst (Staphorst), in Overijssel, predikant te Hellevoetsluis en Geertruidenberg, te

---

1) t. z. p., bl. 12 en 13.

2) Laten vrij de mannen van de grammatica ons berispen, zoo maar het volk ons begrijpt. BALDAEUS, *Beschrijv. v. Malab. en Chorom.*, bl. 78. Vgl. *De Gids*, Mei 1867, bl. 205.

Amboina, Banda, Batavia — slechts »tot een behulp" — en te Ternate, alwaar hij overleed in Januari 1673 [1]), vertaalde het boek *Genesis*, gedrukt te 's Gravenhage bij de Erven Hillebrandt Jacobszoon van Wouw, 1662, 4⁰. Deze uitgaaf is reeds »zeldzaam". De »Opdragt aan Bewindhebbers in Holland en Zeelandt" is gedagteekend: 2 Maart van genoemd jaar (1662) [2]). Een latere uitgaaf is van 1687 of van 1697, te Amsterdam, bij Paul. Matthysz., in 't *Musyckboek*, (8 ongec. bladzz., opdracht, en 104 dubbele bladzz.; Maleisch en Hollandsch) [3]). Dezelfde Brouwerius vertaalde ook in het Maleisch het geheele N. Testament (Amst. 1668, gr. 8⁰). Ook moet hij den profeet *Hoseas* in het Maleisch hebben vertaald.

Jan van Hasel of Hazel, geboren te Middelburg, is door sommigen ten onrechte voor een predikant gehouden. Hij was een ongestudeerd persoon, in 1612 directeur te Suratte, later te Singora op de kust van Patani, schiereiland Malakka. Nog later, in 1623, werd hij opperkoopman en burger van Batavia. Deze vertaalde *Genesis*, de 150 *Psalmen* en de evangeliën van *Lucas* en *Johannes*. De predikant Justus Heurnius verwierf bij de bewindhebbers der O.-Ind. Compagnie, dat het eerste dezer genoemde stukken gedrukt werd, Amst. 1651, 4⁰. [4]).

Zeer taalkundig en tevens zeer naarstig was de predikant Josias Spiljardus. Geboren te Gorinchem in 1622, werd hij, na zijne studiën aan de hoogeschool te Leiden volbracht te hebben, als proponent beroepen te Haaften, classe Z. Bommel, in 1649. Met het schip *Amersfoort* in Indië gekomen 14 Febr. 1656, werd hij te Poeloe-Aij (Banda) en later te Amboina geplaatst, Dec. 1658. Hij vertaalde de laatste elf Profeten; maar die vertaling is, zoo het schijnt, nooit uitgegeven. Sp. bracht ook een klein vraagboekje in het Maleisch over, dat door de Synode van Goes in 1620 was ingevoerd, en zond behalve dat verscheidene Psalmen en

---

[1]) BOR, *Amboinse oorlogen*, bl. 253, 258, 264.
VAN NUYSSENBURG, *Beschr. v. Geertruidenberg*, bl. 194.

[2]) Het was op kosten der O.-Ind. Compagnie gedrukt.

[3]) *Catal.* J. RADINK, 1867, bl. 19, N⁰. 369.
FABRICIUS, *Lux evang.*, bl. 595.

[4]) *Voorberigt in de Heyl. Evang. en de Hand. d. Apost. in Nederd. en Maleyts*, t'Amst. 1692, 4⁰.

Maleische gezangen naar Batavia, met verzoek een en ander te doen drukken [1]).

De bekende krankbezoeker Segher van Rechteren schonk in April 1623 aan een Makassaarschen Prins een exemplaar van de Psalmen in het Maleisch vertaald. Van welke vertaling dit geweest zij, is mij niet duidelijk geworden [2]).

Voor het Nieuwe Testament maakten zich verdienstelijk de predikanten Brouwerius, Nikolaas Hodenpijl, Heurnius, verder Albert Ruyl en genoemde Van Hazel.

Daniël Brouwerius vertaalde het N. Testament. Het werd uitgegeven te Amsterdam 1668, gr. 8⁰. Brouwerius verzocht daaromtrent in Juni 1670, dat het kerkelijk mocht ingevoerd (»in de kerk gebruikt") worden, hetwelk men besloot »in bedenking te zullen nemen." »Dit — zegt Valentijn — schijnt mij toe, enkel uit nijd en onkunde van dezen of genen, die aan Br. voor zooveel moeite die geringe eer nog misgunde en zelven niet in staat waren er over te oordeelen, tegengehouden te zijn, terwijl er niets harders is voor een man van naarstigheid, dan dat over zijn werk nijdige of onkundige menschen, die zelven te lui of onbekwaam zijn, om iets groots en ongemeens ten dienste der kerk te ondernemen, over zijn werk moeten oordeelen, waarover men de uitspraak (mijns bedunkens) aan geen anderen behoorde over te laten, dan die ten minste de taal, waarvan sprake is, verstaan."

Nikolaas Hodenpijl was »een zeer ijverig man en bijzonder ervaren in het hoog-Maleisch." Als ziekentrooster 4 Aug. 1687 met het schip *Zion* in Indië gekomen van de Kamer van Delft, werd hij na voorafgaand examen eerst tot proponent, later tot predikant bevorderd en vervolgens, na den dood van Ds. Jacobus Vosmaar, te Amboina beroepen. Ook heeft hij de gemeente van Ternate bediend en is, na zijne terugkomst in Amboina, te Honimoa benoemd in de plaats van Ds. Abraham Feylingius. Of hij de Grieksche taal heeft gekend, schijnt onzeker. Deze predikant heeft het geheele N. Test. in het Maleisch vertaald.

---

[1]) DE JONGH, t. a. p., bl. 81, 421.
Een MS. van een Maleische vertaling der *Psalmen* bevond zich onder de Hss. van Prof. Willmet. (Vgl. P. DE JONG, t. a. p., p. 286.

[2]) S. VAN RECHTEREN, *Journael* . . ., bl. 51.

Van die overzetting waren omstreeks 1736 nog verscheidene afschriften èn in Indië èn in Europa te vinden. Maar ze is nooit gedrukt geworden. Valentijn beweert, dat Ds. Hodenpijl veel zou hebben nageschreven van Leydekker. Die beschuldiging kan waarheid bevatten: er bestaat overeenkomst tusschen de twee vertalingen [1]).

Met toestemming of op last der bewindhebbers van de O.-Ind. Compagnie gaf Justus Heurnius, gelijk we reeds herinnerden, in 1651 te Amsterdam in 4⁰. *de vier Evangeliën* en *de Hand. der Apostelen* uit, ook de eerste vijftig *Psalmen*, alles in het Maleisch [2]). Die 4 Evang. en Hand. zijn herdrukt in 1692, te Amsterdam, bij de Erven Paulus Matthysz, in 't *Muzykboek*, en op kosten van Robert Boyle te Oxford in Engeland, in 1677, in 4⁰. (alleen het Maleisch), uitgegeven door Thomas Hijde [3]) en Thomas Marshall. Later weer in 1704; druk met Arabische letters van *Lucas* en *de Handelingen*. Ook herzag Heurnius de Maleische vertaling der Evangeliën van Jan van Hazel, Amst. 1646, 4⁰. [4]).

Albert Cornelisz Ruil of Ruyl, — dikwijls Albert Reul genoemd — heeft het *Evangelie van Mattheus* in het Maleisch overgezet, in 1612, vergeleek zijne overzetting daarop met die van Jan van Hazel, waarna ze gedrukt is in 1629 te Enkhuizen bij Jan Jacobsz Palenstein, op 't Zuideinde. De titel is: *Het Nieuwe Testament, d. i. Het Nieuwe Verbond onzes Heeren J. Chr.*, Nederduitsch en Maleisch. De Maleische titel luidt: *Jang Testamentum baharu, artinja jang d'jand'ji baharu dari Tuhanku Jesu*

---

[1]) WERNDLY, t. a. p., bl, 246—248.

[2]) VALENTIJN, *Deure* . . . , bl. 10.

[3]) WERNDLY, t. a. p., bl. 231—233.

[4]) *Works* of ROBERT BOYLE, vol. V, Lond. 1744, fol., p. 583, *584 sqq., 592 sqq., 644.

Vgl. *Life* of R. BOYLE (einde van vol. V), p. 34, 68, 87.

Vgl. de Voorrede van THOMAS HYDE voor zijne Maleische uitgaaf der 4 Evangg.: *Jang ampat Evangelia* . . . , etc. The Four Gospels in the Malayan, Oxford, 1677, 4⁰.

De Heilige Evangelien, Beschreven door de vier Evangelisten, Matthaeus, Marcus, Lucas, Johannes. Ende het Boek van de Handelingen der H. Aposten, beschreven door LUCAM, Overgeset in Nederduits ende Maleys na de Griecksche Waerheyt, 't Amst. 1692, 4⁰.

Vgl. *Catalogue de livres orientaux* de FREDERIC MULLER à Amsterdam, Août 1857, p. 7, N⁰. 114.

Christi: bersalim kapada bassa Hulanda daan bassa Malaju, seperti jang adillan bassa Gregu [1]. De datum en het jaar, door Valentijn genoemd, 21 Januari 1631, schijnen mij toe, onnauwkeurig opgegeven te zijn. Ook teekent genoemde geschiedschrijver aan bij den naam Albert Reul: »zonder dat mij blijkt, wat hij geweest zij" [2]. Ook in onze dagen schijnen sommigen nog in het onzekere geweest te zijn of nog te wezen, wat deze twee personen A. Ruyll en Jan van Hasel [3]) geweest zijn, of ze al dan niet predikanten waren. Wijlen de heer P. A. Leupe betwijfelde het van den een. Dr. Buddingh zegt, dat beiden ongestudeerde personen waren [4]. Of Jan van Hazel, die te Singora op de kust van Patani (Malakka) woonde, dezelfde is, die in 1625 ouderling te Batavia was, durf ik niet stellig beweren. Ik vermoed van ja. Bij de algemeene onzekerheid der schrijfwijze van namen, vooral persoonsnamen, in de 17de eeuw — een groote belemmering bij historische onderzoekingen — kan de tweeërlei spelling met *s* of *z* daarvoor geen bezwaar zijn.

Van meer belang is het, dat beiden, Van Hasel en Ruyll, vermoedelijk verkeerd hebben in die plaatsen, waar het beste Maleisch wordt gesproken [5]. De omstandigheid, dat bij den naam van Albert Ruyl, achter de voorrede der uitgaaf van *De 4 evangeliën en de Handelingen* (Nederduitsch en Maleisch), Amst., Erven Paul. Matthijsz., 1692, staat: »Bedienaar des Goddelijken Woords in O. Indië," schijnt aanleiding gegeven te hebben tot de dwaling, dat R. predikant zou zijn geweest [6]. Hij was misschien koopman of onderkoopman in dienst der O.-Ind. Compagnie. Reeds in Nov. 1605 bevond hij zich met een jacht te Priaman (Sumatra's Westkust). Van hem wordt verzekerd, dat hij »tamelijk ervaren" was in de Maleische taal. Maar zijn Maleisch

---

1) FABRICIUS, t. a. p., p. 595.
Tijdschr. t. bevord. van chrl. zin in Ned. Ind., 1846, I.
Kron. Histor. Genootsch. te Utrecht, 1848, bl. 233.
Moniteur des Indes . . ., III, 387.
Bijdr. voor taal-, land- en volkenkunde van Ned. Ind., 1859, II, bl. 102—104.
BUDDINGH, *Schets . . .*, bl. 19.
2) VALENTIJN, *Javaansche zaaken van den godsdienst*, bl. 12.
3) Zie boven, bl. 412.
4) BUDDINGH, t. a. p.
5) VALENTIJN, *Deure . . .*, bl. 28 en 29.
6) WERNDLY, t. a. p., bl. 233.

werd door den Gouverneur Houtman te »hoofsch" geoordeeld en in »gemeener" Maleisch hersteld. In December 1622 werd hij als commissaris naar Salée gezonden. Aan hem wordt nog toegeschreven: *Spieghel van de Maleytsche tale in de welcke sich die Indiaensche jeucht christelyck ende vermaeckelyk kunnen oefenen, vol eerlicke 't samenspraecken ende onderwijsinghen in de ware godsaligheyt tot verstandt van de christelycke religie, met een vocabularium van de Duytsche en de Maleytsche tale, dienstich voor alle liefhebbers derselven.* Tot Amsterdam, bij Derrick Pietersz., op 't Water, in de witte Persse, 1612, 4°. [1]).

Een nieuwe uitgaaf van den geheelen Maleischen Bijbel werd bezorgd onder het bestuur, op order en op kosten van den Gouverneur-Generaal Jacob Mossel, onder toezicht van de predikanten Johan Maurits Mohr en Hermanus Petrus van de Werth, die nauwelijks twee volle jaren daarmede bezig zijn geweest. De voorrede is geteekend: Batavia, 31 October 1758. Aan de correctie namen ook deel de predikanten Werndly, Carel Braarda, Daniel Schieber, Johannes Schilling en Christiaan Muller, met eenige taalkundige mannen, »zoo uit 's Compagnie's Dienaren, als uit den Burgerstand." Ze is gedrukt met Arabische letters, 8°, in twee stukken, ook in 6 Dln. (vijf Bdn.) [2]).

Er zijn in Indië drie predikanten geweest met den naam Werndly, van wie twee, G. H. en J. T., geboren waren te Zürich in Zwitserland. George Henrie W., de meest be-

---

[1]) WASSENAER, *Historisch verhaal...*, (Amst. 1622), bl. 77.

Reis van STEVEN VAN DER HAGEN, bl. 40 (in: »Begin en Voortg. der O.-Ind. Comp., IIe Dl.).

IJPEY en DERMOUT, t. a. p., III, 56.

FRED. MULLER, 1*e Katal. v. Ned. Ind.*, 8°, bl. 88, N°. 1342.

DE JONGE, *Opkomst d. O. Ind. Comp.*, II, 240, 246, 248.

BOELE VAN HENSBROEK, *Beoefen. d. Oost. talen*, bl. 42.

VAN DER CHIJS, *Bibliogr.*, bl. 2.

[2]) Zie de Voorrede, bl. 29 volgg.

WILLMET, *Schets van den staat der Oost. literat. ... in Holl. in de 18de eeuw...*, Rapport v. h. Kon. Ned. Instituut, 1812, bl. 200.

H. ZSCHOKKE, *Geschiedk. tafereel van den tegenwoordigen toestand des christendoms...*, Franeker, 1823, bl. 111.

Catalogue de livres orientaux de FREDERIC MULLER à Amsterdam, Août 1857, p. 7, N°. 115.

In den »Catalogus der Stadsbibliotheek" te Amsterdam van 1796 leest men bl. 167: *Biblia Malabarica,* in plaats van *Malaïca,* en 1558, in stede van 1758; en hetzelfde nog eens op den »Index".

kende en verdienstelijkste, kan hier niet bedoeld zijn; hij was reeds overleden in Aug. 1744. Ook is Johannes Thomas W., een volle broeder van den voorgaanden, niet dezelfde die in de voorrede van het N. Testament (Batavia 1758) wordt bedoeld. Deze was reeds spoedig na zijne plaatsing op Ternate (1724), alwaar hij in het Maleisch preekte, overleden. Maar het was Ds. Johannes Werndly, die te Amboina geplaatst was in 1755.

Ds. Christiaan Müller, geboren te Bremen, was leeraar te Amboina, 1752—1753, »permanent" predikant te Batavia, Mei 1755, rector van het seminarie en op genoemd tijdstip praeses van den kerkeraad. Door Dr. Buddingh, *Naaml.*, bl. 4, wordt hij niet genoemd onder de predikanten der Maleische gemeente van de hoofdstad van Ned.-Indië. Omtrent hem wordt ons verhaald, dat hij geen Maleisch kende. Volgens de *Boekzaal* evenwel van Aug. 1757, het *Naamregister van predikanten* van 1757, op de geschilderde borden in de Willemskerk te Batavia en volgens Gerardus Verbeet, een ambt- en tijdgenoot, wordt hij geteld onder de predikanten der Maleische gemeente aldaar. Zelfs wordt ons verhaald, »dat hij de vertaling van den Maleischen Bijbel, die hij had opgevat bij Cap. XI van *Jeremia*, en die gedrukt werd voor rekening van den Gouv-Gen. Mossel, gelukkig voltooid heeft tot het einde van het O. Testament."

Karel Braarda, geboren te Leeuwarden, had gestudeerd te Franeker en was predikant geweest te Ter Aa, prov. Utrecht. Na zijne komst in Indië, werd hij te Batavia »aan de hand gehouden" om Maleisch te leeren. Hij bezat een keurige theologische bibliotheek, is werkzaam geweest te Amboina en te Ternate en teekende, op last van den Gouv.-Gen. Van Imhoff, als »pred[t]. in de Malaese (sic) gemeente" te Batavia, 20 Juni 1746 de *Opdragt* van den *Maleischen Katechismus voor de kweekelingen van het seminarie te Batavia*, in 1746 bij Harmanus Mulder gedrukt. Bij de plechtige inwijding van genoemde kweekschool aldaar, 1 November 1745, hield Braarda een Nederduitsche redevoering over: »De uitmuntendheid van den Christelijken godsdienst boven alle andere." De man is krankzinnig overleden in het armenhuis te Batavia, vóór 1762. Te Batavia was hij nog in dienst tot 1753 en daarna nog een tijdlang te Ternate [1]).

---

[1]) VERBEET, *Memorie* ..., bl. 7 en 39.
VAN DER CHIJS, *De latijnsche scholen en seminariën* ..., bl. 170.
(Mr. KEUCHENIUS), *Toespr. bij de inwijding van het Semin. te Depok*, (1878), bl. 20.

De bekende Johan Mauritz Mohr, geboren in 1716 te Eppingen (tusschen Karlsruhe en Heilbronn) en die te Groningen had gestudeerd, was 38 jarenlang predikant bij de Portugeesche gemeente der hoofdstad van Ned.-Indië. Zijn private sterrenwacht had tachtig duizend rijksdaalders gekost [1]). Twee andere der bovengenoemde leeraars, die ook gewerkt hebben aan de besproken Maleische bijbelvertaling, Hermanus Petrus van de Werth, wèl te onderscheiden van zijn broeder Joh. Theod. v. d. W., predikant te Malakka en later te Negapatnam (Coromandel), en Johannes Schilling bedienden èn de Nederduitsche èn de Maleische gemeenten van Batavia. Daniël Schieber eindelijk — minder juist David Sch. genoemd in het *Naamregister van predikanten* van 1746 en op de geschilderde borden in de Willemskerk te Batavia — is predikant geweest eerst op Ternate, daarna te Batavia, en nam ook »bij wisseling des zondags den dienst waar op Onrust."

Een der leden van de Koninklijke Academie van Wetenschappen vermeldde in 1862 in de vergadering dier vereeniging van 10 Maart, dat er »in 1723 te Batavia een genootschap bestaan heeft, hetwelk op kosten van Bewindhebberen der O.-Ind. Compagnie vergaderde, en zich met de uitgave van godsdienstige schriften, ten behoeve der Maleijers, bezig hield" [2]). Het heeft mij niet mogen gelukken uit te vinden, welk genootschap hier bedoeld is.

Daarentegen is er nog zeer veel door inspanning en vlijt van private personen verricht. Reeds hebben wij gewaagd van den arbeid van een van Hazel, Heurnius en Ruil. Ziehier wat we nog kunnen vermelden. *De 100ste Psalm*, in het Maleisch berijmd, is geplaatst achter het »A. B. C.-boek," hetwelk in 1682 gedrukt is. Ook zijn te Amsterdam bij R. en G. Wetstein in

---

[1]) Een afbeelding van dezen sterrentoren, waarvoor prof. Lulofs hem (Ds. M.) van instrumenten voorzag, is in het bezit van den heer F. J. Bourssе Wils te Leiden en was te Amsterdam tentoongesteld. Toen na den dood van Mohr's weduwe dit observatorium zou verkocht worden, stelde de regeering de voorwaarde, dat het al of niet afbreken er van den kooper zou worden vrijgelaten. (*Catal. Amst. tentoonst.* 1883, *Ned. Kolon.*, I, 3, bl. 60, N°. 39; *Realia*).

[2]) *Verslagen en Mededeelingen der Koninkl. Akad. d. wetensch.*, Deel VI, bl. 342.

Nederl. Staatscourant, 14 Maart 1862.

1735 uitgegeven de berijmde *Psalmen Davids* en andere lofzangen in het Maleisch. Daaraan hadden medegewerkt de predikanten Petrus van der Vorm; — Carolus Georgius Seruys, geboren te Werwick in West-Vlaanderen, in 1683; hij was vaak ziek in Indië en daardoor lang buiten staat dienst te doen; maar maakte daarentegen groote vorderingen in het Maleisch en werd er zeer bedreven in; — G. H. Werndly; — Engelbertus Cornelius Ninaber, een »wakkere en ijverige broeder", die zich met buitengewone vlijt oefende in het Maleisch en er spoedig zeer bekwaam in werd; hij was een van de weinigen, die van heeren XVII de vergunning kreeg, ten behoeve zijner huisvrouw een dienstmaagd mede te nemen naar Indië, »mits hij voor haar transport- en kostgeld betaalde." Arnoldus Brands, geboren te Delft in 1674, als student te Leiden opgenomen in het *Staten-collegie*, kwam in Indië met het schip *Reygersdaal* en geraakte, helaas! op Ternate in geschil met Ds. Petrus Noot[1]). Toen hij voor de 1ste maal de Noorder-eilanden bezocht, verstond hij nog geen Maleisch, maar later werd hij er, door langdurige studie, zóó ervaren in, dat hij in 1719 naar Batavia bij de Maleische gemeente beroepen en »Revisor werd van den Maleischen Bijbel." Hij was »ijverig en getrouw in zijn dienst."

Maar nog altijd is er veel ongedrukt gebleven. Om alléén van kerkelijke poëzie te spreken, worden ons 26 Psalmen en 9 Lofzangen genoemd, waaromtrent verhaald wordt: »Op 20 December 1644 werden eenige Maleische Psalmen, door verschillende personen berijmd, naar het vaderland gezonden om gedrukt te worden. Den 20 November 1659 zijn verscheiden Psalmen en oude Maleische gezangen, benevens een klein Vraagboekje van Ds. Josias Spiljardus, van Amboina naar Batavia gezonden." Omtrent dit laatste werd besloten tot uitgave. Hier evenwel stuit ik op een moeielijkheid. Terwijl Sp: een *Vraegeboekje* in het Maleisch had opgesteld, waarvan men 22 Juni 1684 besloot *duizend* exemplaren naar Indië te zenden, vind ik in een aanteekening van prof. Millies vermeld, dat »de Bewindhebbers 16 December 1682 besloten den predt. François Caron een vragenboek van Ds. Spiljardus uit het Portugeesch te doen overzetten in het Maleisch, en vervolgens te laten drukken. De bezorging dezer zaak werd opgedragen aan de Kamer van Am-

---

[1]) J. P. DE KEIJZER, *Mozaïek...*, (Arnh. 1865), bl. 213, in: »Neerl. Biblioth.," I, 2.

sterdam [1]) (?). De vermelding van de Portugeesche taal en het overbrengen van bedoeld boekje daaruit in het Maleisch schijnt mij een vergissing. Er is in den levensloop en de standplaatsen van Spiljardus (Banda, Poeloe-Aij, Amboina, eene dienstreis naar Ternate, Batsjan, Makjan, enz.) niets, wat ons zou doen vermoeden, dat hij de kennis van het Portugeesch noodig gehad of er zich bijzonder op toegelegd heeft.

Zoo zond men in 1661 van Banda eenige predikatiën van Ds. Jacobus Molanus naar Amboina [2]), met verzoek die eens na te zien. Tegelijk wenschte men voorzien te worden van eenige Psalmen. In 1680 beloofden de kerkelijken van Batavia aan de broeders te Makassar een (geschreven) kopij te zullen zenden van eenige Maleische Psalmen. Ook Valentijn bracht vele Psalmen over in het Maleisch, niet in rijm, doch »wèl bekwaam om gezongen te worden" [3]). Dit alles bleef ongedrukt.

Aan leer- en leesboekjes ter verbreiding van godsdienstige kennis liet men het niet ontbreken. Een vraagboekje van Philips van Marnix, Heer van St. Aldegonde, door Albert Ruyl in het Maleisch overgezet, werd door Sebastiaan Dankaarts in gewijzigden vorm — volgens Werndly in een minder goed idioom — overgebracht, 1612 [4]). Deze predt. Dankaarts gaf ook den Heidelbergschen Catechismus en eenige formulieren, n. l. liturgische: dat tot inzegening des huwelijks en ter bediening van den Christelijken doop. Te Amboina verklaarde men in 1654, dat men daar aan den Catechismus van Dankaarts de voorkeur bleef geven, boven dien van Ds. Roman, omdat het Maleisch van Ds. R. te hoog en in Amboina minder verstaanbaar was [5]).

Te Batavia bij Abraham van den Eede werd in 1685 gedrukt: *Ichtitsaar catechismi, 't kort begrip der catechismus, of een boekje 't welk begrijpt de leer van den christelijken gods-*

---

1) *Resol. XVII,* 16 Dec. 1682.

2) Zie beneden, blz. 423, 424.

3) WERNDLY, t. a. p., bl. 266—268.

4) Dezelfde, t. a. p., bl. 310, en *, bl. 311. Wij hebben boven reeds herinnerd, dat de Gouverneur Frederik Houtman het boekje van den heer Van Aldegonde in lager Maleisch veranderde. (*Kort begryp der christ. religie...,* (Amst. 1682, 8⁰). *Adjaran dalam jang...* etc., door S. D. — Deze S. D. kan niemand anders zijn geweest dan Sebastiaan Dankaarts. [*Katal.* FRED. MULLER EN C⁰., 1882, bl. 72, N⁰. 1068]). Hij ging als Gouv. naar Amboina 1618. (*Handd. Kkraad Amst.*, 21 Febr. 1613, Deel 4, p. 56 en 299).

5) Vgl. VALENTIJN, *Ambonsche zaaken van den godsdienst,* bl. 38, 57.

dienst voor die zich willen begeven tot des Heeren Heilig Avondmaal [1]). Dit boekje is door Melchior Leydekker niet overgezet, maar alleen de vertaling er van wat herzien [2]). Men had daarin voor *Deos*, *Allah*, en voor *spirito S^to^.*, *Rohh Ulcadoes* gesteld [3]).

Er zijn in Indië twee predikanten geweest met den naam Johannes Roman. De een, geboren te Haarlem, stond te Batavia in de Maleische gemeente en stierf 1658; de ander, een Zeeuw van geboorte, heeft de gemeenten van Colombo, Negapatnam en Jaffanapatnam bediend en overleed in 1701. De eerste had den Catechismus en de formulieren — meerendeels de liturgische — de tien geboden, gebeden, enz. in het Maleisch vertaald en overgezien, 1653. Wat het eerstgenoemde geschrift, den Catechismus, betreft, dit is in MS. te Leiden op de academische Biblioth. in zeer goeden staat aanwezig (Oostersche Handschr., 4⁰., N⁰. 1338). Het is met een Hollandsche letter geschreven [4]).

Isaäc van Thije was Onderkoopman te Amboina, tevens Secretaris van den Politieken Raad; hij is ook Assistent geweest en Hoofd op Hitoe. Hij had den Catechismus in het Maleisch vertaald. Op voordracht van den kerkeraad te Batavia besloot de regeering van Indië, 6 Maart 1680, dezen Mal. Catechismus te doen drukken [5]).

De Maleische Catechismus van Valentijn is zeer zeldzaam. Wijlen Prof. Millies bezat een exemplaar [6]). De geheele titel luidt aldus: *Ichtitsaar deri Pengadjaran Kabenaran Jang ada toeroet Kabactian. Terator kapada (segalla) Pengaseh kabenaran, daan pada Orang jang bahroe moelai. Terpra pada Jang ka Lima*

---

1) *Catal.* van ALSTEIN, Mei 1863, N⁰. 750.
2) WERNDLY, t. a. p., bl. 317.
3) Vgl. VALENTIJN, *Javaansche zaaken van den godsdienst*, bl. 70.
P. DE JONG, t. a. p., p. 287 sq.
De Navorscher, Xe Jaarg., 1860, bl. 128.
4) FEREIRA, t. a. p., Opdragt, bl. 3.
ADELUNG, t. a. p., I, 102.
HERINGA, *Lijst van dichters*, bl. 72.
HUNNIUS, t. a. p., bl. 404.
MUNNICH, t. a. p., II, 45.
5) *Resol. Gouv. en Raden v. Ind.*, 6 Maart 1680. (Archief O. Ind. Comp.).
6) *Catal.* Dr. C. H. MILLIES, Utr. 1870, p. 60, N⁰. 1012.

kali. Ditambahi dengan sa Kaboekaan Jang terpandac atas (segalla) Bagi Bagi Imaan, daan atas permintaan Toehan. Tersalin deri bahusa Holandawi dalam bahasa Malajoe dalam, deri pada François Valentijn. Amsterdam 1725. Hiervan werden tot Revisoren benoemd de pred[t]. Izaäk Hellenius en Dirk de Haas. De eerste kwam in Indië met het schip *Hellevoetsluys* 9 December 1680, werd leeraar te Amboina (Honimoa), daarna te Batavia en overleed 30 Aug. 1687 [1]). De andere Revisor, Dirk de Haes, was Raad van Indië en Commissaris-politiek vanwege de Hooge Regeering in den kerkeraad te Batavia, 1691—1709, vroeger Landvoogd van Amboina (de 24ste) van 1687—'91.

Te Amsterdam verscheen in 1735 (?) een Maleische Catechismus van G. H. Werndly. *Ta X̄ lîmu — 'l tahhkhîkh, 'ija 'itu Pangadjaran Kabenaran jang pohon X̄ ibadet. 'Atas tîtah segala tuwan pemarentah kompanijâ, terkârang dâlam bahâsa Malâjuw Dibendar 'amisterdam, Tertarâ awleh R. dan Dj. Wet'istein.* 1732. Kl. 8⁰. (24 ongec. en 264 bladz.) De schrijver was G. H. Werndly [2]). Daarover schreef hij, W., den 9[den] December 1732 aan een aanverwant, een S. S. Min. Cand., het volgende: »Behalve het drukken en corrigeren van den Maleischen Bijbel, waarvan wij voor een jaar het N. Test. gereed hebben gekregen en met het O. Test. gevorderd zijn tot het boek van *Nehemia*; nu moet ik de maat van de Maleische psalmen op onze noten (muzijk) voor kerkgezang revideren, corrigeren, vernieuwen en uitwerken [3]). En nu zend ik u dezen katechismus door mij in het Maleisch uitgegeven met een Nederduitsche voorrede" [4]). Hij werd later, op last van den Gouv.-Gen. G. W. Baron van Imhoff, te Batavia opnieuw uitgegeven in 1756, gr. 8⁰., bij H. Mulder [5]).

Ds. Zacharias Kaheing te Amboina had in 1675 de formulieren van het huwelijk en den doop in het Maleisch vertaald, maar hij, die ons dit vertelt, Valentijn, had ze nooit gezien.

Door hulpmiddelen voor het godsdienstig onderwijs in genoemde taal over te brengen waren vele predikanten nuttig werkzaam. Behalve hetgeen we reeds vermeldden van wat er in dezen

---

[1]) *Nederl. Reizen*, XII, 91.

[2]) WILLMET, t. a. p., bl. 201.

[3]) Die gezangboeken met muzieknoten zijn uitgegeven te Amst. in 4⁰. en 8⁰.

[4]) *Tempe helvetica*, Tiguri, 1739, 8⁰. IV, 619, Noot.

[5]) *Lijst der boeken en geschriften uitmakende de Bibliotheek van het Departement van Koloniën*, 's Grav. 1858, N⁰. 1277.

gedaan is, maakten zich hierdoor nog verdienstelijk Brund, Corn. Seenen, een ongenoemd onderwijzer, Gueynier en anderen. Ze kozen voor overbrenging in het Maleisch de vragenboekjes van Melchior Burs, Bouma en anderen. Zoo vertaalde P. van der Vorm het onderwijs-boek van J. d'Outrein in 't Maleisch, 1707 [1]); Werndly: *De leere der waarheid die naar de godzaligheid is*, met den *Catechismus* van Borstius, (in Romeinsche letters), 16mo., Amsterdam, 1632. Nog moeten wij ten slotte vermelden een boekje door Ds. Abraham Rogerius vertaald, getiteld: *Baels Priester*. Hieromtrent besloten de Bewindhebbers, dat men het met voorkennis der Deputati ad res indicas van de classis van Amsterdam zou doen drukken en den pred^{t}. Robertus Junius, die juist kort te voren uit Indië in het vaderland was teruggekomen (1644), verzoeken de correctie op zich te willen nemen. Het zou evenwel geschieden buiten kosten der O. Ind. Compagnie. De Psalmen Davids evenwel, in 't Maleisch en Portugeesch, ook van Rogerius, zouden voor rekening der Comp. worden gedrukt en gecorrigeerd, — dit laatste ook door Junius [2]). Het blijkt uit Valentijn [3]), dat *Baäls Priesters* en de *Beschrijving van het leven der Bramines* (*Open-deure tot het verborgen heydendom* [4]) hetzelfde werk zijn.

Doch het bleef niet slechts bij vertalen. Ook met eigen letterarbeid wilde men in ruimen kring nut stichten.

De gewezen opperkoopman Simon Jacobszoon Dankens (Danckens) vertaalde niet alleen in 1651 het »Onze Vader", maar stelde ook *Gebeden* op in het Maleisch [5]).

Kort tevoren — we vinden het opgeteekend op het jaar 1645 — waren veertien Maleische predikatiën, indertijd opgesteld door den eersten Nederlandschen predikant in O.-Indië, Caspar Wiltens — te Amboina van 1615—1623 —, naar het vaderland gezonden om gedrukt te worden. De kopijen daar-

---

[1]) WILLMET, t. a. p., bl. 201.

[2]) *Resol. XVII*, 16 Sept. 1644, Boek C, Fol. 9 vs.

[3]) *Jav. zaaken v. d. godsdienst*, bl. 22.

[4]) Zie boven, bl. 389.

[5]) *Generale brief naar Nederland van Gouv.-Gen.*, dd. Batavia, 19 Dec. 1651. (Archief O. Ind. Compagnie).

Vgl. VAN DER AA, *Biograph. woordenb. d. Ned.*, 4^{0}, Dl. IV, bl. 18.

van waren zeer langen tijd het eenige hulpmiddel tot godsdienstig onderwijs en stichting, waarvan de inlander van Amboina zich bedienen kon. Die leerredenen hebben veel nut gedaan. Trouwens, W. was een man, *egregie doctus et pro aetate prudens*; het was zijne gewoonte des namiddags in het Maleisch te prediken [1].

Jacobus Molanus — eerst predikant op Texel, te De Waal en 't Oostereynd [2], — daarna te Neira (Banda) en aldaar in 1660 de eenige leeraar die in het hoog-Maleisch predikte —, had eenige leerredenen in genoemde taal opgesteld volgens order des catechismus. Deze predikatiën waren te Banda nagezien en goedgekeurd door den gewezen krankbezoeker Gabriël Nacke en een inlandschen schoolmeester. Den 20sten Juli 1661 zonden de Kerkelijken van Banda deze preeken aan de broeders te Amboina met beleefd verzoek ze daar ook eens te revideeren. Dit geschiedde. De Heer Rumphius, Hoofd op Hila, Philip du Pree, Meester Thomas Rodrigos, zekere Henric Warela en meer anderen werden aangewezen als bevoegde beoordeelaars. De uitspraak luidde aldus: »deze voortbrengselen van homiletischen arbeid zijn goed, rechtzinnig, klaar en duidelijk; maar het Maleisch was voor den gemeenen man wat te zwaar en te hoog om het te kunnen verstaan. Ze konden zonder schade der gemeente worden voorgelezen;" maar men wenschte toch, dat ze nog »wat aan duidelijkheid mochten winnen." (7 of 17 September 1661).

Omtrent de preeken van den predt. Fr. Caron van Amboina, werd in 1675 besloten, ze te laten drukken [3]. Dit schijnt evenwel eerst later gebeurd te zijn. Althans het exemplaar, hetwelk ik voor mij heb liggen, is gedrukt te Amsterdam 1693. De geheele titel luidt aldus: *Voorbeeldt des openbaeren godtsdiensts, bestaende in de verhandelinge van de XII articulen des geloofs, de wet Godes, 't Gebedt des Heeren, mitsgaders de feest-, bid- en danck-texten, ten dienste der Inlandtse christenen op Amboina, in 40 praedicatien eenvoudelyck gestelt door* Franchois Caron, *wel eer Bedienaer des Goddelijcken Woordts op Amboina in Oost-Indiën.* Door ordre van d' E.E. Heeren Bewinthebberen der O.-Ind.

---

[1]) BAUDARTIUS, t. a. p., II, 14, 75.
VOETIUS, t. a. p., II, 65 sqq.

[2]) VEERIS, t. a. p., bl. 79.
HOORNBEEK, t. a. p., bl. 52.

[3]) BUDDINGH, *Schets* . . . , bl. 14.

Comp. by d' Erfg. van Paulus Matthijsz. in 't *muzyc-boek.* 4°.[1]). In 1735 werden die preeken tot een getal van 1000 exemplaren herdrukt.

Ook de onmisbare voorbereidende taalstudiën werden niet verzuimd: immers, er werden woordenboeken en spraakkunsten samengesteld[2]).

Het eerste regelmatige werk in den vorm van een woordenboek is dat van Frederick Houtman: *Spraeck- ende woordboeck, in de Maleysche en Madagaskarsche talen.* Amst. 1603, 4°, — voor de 2de maal ibidem 1673, 8°, en nog eenmaal te Batavia, 1707, 4°. zonder de samenspraken evenwel, herdrukt[3]).

Gedurende het verblijf van Ds. Dankaarts in Nederland, in 1623, is te 's Hage in 4°. gedrukt het *Nederduitsch en Maleisch woordenboek* van Ds. Caspar Wiltens, zeer vermeerderd door eerstgenoemden[4]). Het is opnieuw uitgegeven in 1650, te Amsterdam in één deel. De titel was toen: *Vocabularium ofte woordenboek, in 't Duitsch*[5]) *en Maleis.* Eertijdts gecomponeerd en uytgegeven door den eerw. D. Casparum Wiltens, ende Sebastiaan Danckaerts zalig. Ende nu (met meer dan duysent so woorden als manieren van spreken) vermeerdert uyt de schriften van den E. E. Jan van Hazel ende Albert Ruyl[6]) en door Justum Heurnium. Het is herdrukt te Batavia in 1706, en in het Latijn in 1707[7]) (?). Thans — wij volgen zooveel doenlijk de tijdsorde — komt in aanmerking: David Haex, *Dictionarium Malaïco-Latinum et Latino-Malaïcum.* Romae, 1631, 4°. Dit dubbel woordenboek, met de Aanhangselen, is door den Monnik David Haex, op aanraden van den Kardinaal Frans Barberino, uit het Nederduitsch in het

---

1) Een andere opgaaf van denzelfden titel vermeldt het jaartal 1683.
2) NIEMANN, t. a. p., blz. 21.
3) MARSDEN, *Mal. sprkk.*, Inleiding, bl. LXXIV.
Catalog. J. J. SCHULTENS, 1780, p. 532.
VAN DER CHIJS, *Bibliographie* . . . , bl. 3.
Eigen Haard, 1880, N°. 26, bl. 258 Noot.
De Indische Gids, Januari 1881, bl. 150.
4) HOFSTEDE, t. a. p., I, 46.
5) Met Duitsch wordt hier bedoeld Nederlandsch.
6) Van Hasel en Ruyl zijn beiden ten onrechte voor predikant gehouden.
7) *Catalog. Biblioth. Thysiana* in Acad. Lugd. Bat., 1852, p. 32 en 72.

Latijn overgezet en in 4°. uitgegeven met den titel: *Dictionarium Malaïco-Latinum, et Latino-Malaïcum, cum aliis quam plurimis, quae quarta pagina docebit. Opera et studio Davidis Haex.* Romae, typis et impensis sac. Congregat. de propag. fide. Superiorum permissu. Dit werk is geheel uit Hollandsche bronnen geput [1]).

Het plan en voorstel van den predt. Abraham Rogerius, een *Sinkamsch (Formosaansch), Maleisch, Portugeesch en Nederduitsch woordenboek* samen te stellen, in 1644, vond goedkeuring èn bij den kerkeraad van Batavia èn bij den Gouv.-Generaal.

Het *Nederduitsch en Maleisch woordenboek* van Ds. Justus Heurnius werd voor de eerste maal te Amsterdam uitgegeven in 1650. Daarachter vindt men een lijst van woorden, overgenomen uit de Europeesche talen [2]).

Aan Ds. Frederik Gueynier werd in 1677 te Batavia octrooi verleend tot het doen drukken van een *Maleisch woordenboek* [3]). Het *Vocabulaer Malais en Duyts* van Joan Caeff, van het jaar 1682, in één deel, bleef in manuscript [4]).

De bekende Melchior Leydekker had een woordenboek opgesteld uit de werken van echt Maleische schrijvers [5]). Zou hierop de volgende MS.-noot van wijlen prof. Millies betrekking hebben? »Vrij naauwkeurig is de alphabetische Maleische woordenlijst, welke Reland in de XIde Dissert. van zijne *Dissert. Miscell.*, p. 58, 60, 78 in het Maleisch en Latijn uitgegeven, en getrokken heeft uit een geschreven *Maleisch-Nederduitsch Woordenboek*, dat Leydekker in Batavia had opgesteld [6]).” En is met

---

[1]) MILLIES, t. a. p., bl. 24.

Vgl. THOMAS HYDE, *Voorrede der vertaling van de vier Evangelien in het Maleisch*, Oxford, 1677, bl. 5.

[2]) WILLMET, t. a. p., bl. 200.

MARSDEN, t. a. p., bl. XXXIV.

[3]) WERNDLY, t. a. p., bl. LIX.

ADELUNG, t. a. p., I, 103.

Regeer. Almanak van Ned. Ind. 1880, Bijl. LL, bl. 281*.

[4]) Als ik mij niet bedrieg, aanwezig in de Bibliotheek van het Ministerie van Koloniën te 's Hage.

[5]) *Tempe helvetica*, IV, 637.

[6]) *Handschriftelijke aanteekening* van wijlen prof. H. C. MILLIES in zijne »Addenda et corrigenda ad. J. WILLMET, *Rapport bij de IIIde Klasse van het Koninklijk Instituut:* »Schets van den staat der Oostersche litteratuur in Holland in de 18de eeuw (1812).”

Cf. *Index Manuscriptorum* N°. XX achter zijn werk: »De relig. Mohammed.” Edt. altera. Traj. ad Rh. 1717, 8°.

genoemd woordenboek hetzelfde bedoeld, als waarvan het manuscript in het bezit was van den voormaligen Utrechtschen hoogleeraar Hadr. Reland? Het wordt op deze wijze aangeduid: »Lexicon Malaicum, in quo vocum Malaicarum significatio ubertim adductis exemplis ex probatissimis Malaeorum scriptoribus explicatur. Legatum est Cornelii Mutteri" [1]).

Andreas Lambertus Loderus was eerst predikant te Ter Borg, in Gelderland, daarna in Indië van 2 Januari 1690 tot 18 Mei 1695 (werkzaam te Batavia, Amboina, Banda, enz.), vervolgens boekdrukker te Batavia van 1701 tot 1719. In October van laatstgenoemd jaar werd aan zijne weduwe toegestaan, »de possessie dier drukkerij te continueren, ten dienste van de stad Batavia en het gemeen." Zij heeft dat gedaan tot in 1743. Deze Loderus, die ook al erg mishandeld is in Indië, niet het minst door Balthasar Coyett, Landvoogd van Banda, kwam op een zeer goed denkbeeld. Hij besloot de woordenlijsten, tot nog toe uitgekomen, en van welke vele reeds »zeer zeldzaam" waren geworden, te doen herdrukken. Dit werd een hoogst nuttige verzameling: *Maleische Woord-boek Sameling.* Collectanea Malaica Vocabularia. Hoc est congeries omnium Dictionariorum Malaicorum hactenus editorum. Non tantum vulgariorum Belgico-Malaicorum, verum etiam rarissimorum hucusque incognitorum." Andreas Lambertus Loderus, Typogr. Bataviae, 1707—'8, 4°., II partes" [2]).

Jacobus Op den Akker, geboren te Meurs 6 December 1649, had gestudeerd te Utrecht, was in den echt getreden op Ceylon met Dina Agotha, dochter van den O.-Ind. pred^t. Nicolaas A. en Sara Visvliet, met wie hij meer dan 50 jaren is gehuwd geweest. Toen hij overleed in den ouderdom van 83 jaren, 9 maanden en 11 dagen, was hij langer dan een halve eeuw een »vlijtig" predikant in Indië geweest.

Onder de *Handschriften* van Prof. Willmet bevinden zich *fragmenten* van een *Maleisch Woordenboek*, met den datum 17

---

[1]) Zie over Cornelis Mutter en zijne linguistische kennis: VALENTIJN, *Javaansche zaaken van den godsdienst*, bl. 86 sq.

[2]) P. A. TIELE, *Over de eerste boekdrukkers te Batavia*, in: »Bibliogr. Adversaria" van Mart. Nijhoff, 's Hage, 1873.

M. NIJHOFF, *Katalog. van boeken in Indië gedrukt.*

Catalog. Biblioth. MILLIES, Utr. 1870, bl. 55, N°. 914.

V. D. CHIJS, *Bibliogr....*, bl. 3, 4.

Augustus 1715, uit de aanteekeningen van Ds. Op den Acker (Akker)[1]).

Wij mogen hier niet onvermeld laten: *Nieuwe woordenschat, uit het Nederduitsch in het gemeene Maleisch en Portugeesch, zeer gemakkelijk voor die eerst op Batavia komen.* Batavia, 1780, 8⁰. [2]). Adriaan Zomerdijk was geboren te Delfzijl, had gestudeerd te Groningen, was niet bemiddeld, maar daarentegen een »kundig, zacht en beminnelijk man." Hij had de gemeenten van Amboina en die van Batavia bediend en overleed 5 Mei 1808. Uit zijn boedel kwam te voorschijn een handschrift, dat in 1824 nog te Batavia berustte en een *Woordenboek* bevatte der Maleische taal, 't welk nog uitvoeriger is dan het *Maleisch en Engelsch woordenboek*, door Marsden vervaardigd. Men vindt er de onderscheiden beteekenissen van elk woord door aanhalingen uit de beste oorkonden in aangewezen. Ten einde dit MS. in het licht te doen verschijnen, heeft de regeering van Indië het voornoemde handschrift in handen gesteld eener commissie, die met de uitgaaf belast werd (1824). Leden dier commissie waren: C. P. J. Elout, D. Lenting, A. Koek en als secret. Van Angelbeek [3]).

Evenzeer als woordenboeken waren ook spraakkunsten onmisbaar. In aanmerking komen hier voornamelijk die van Roman, Lorber en Werndly [4]). Dezelfde bovengenoemde Bataviasche predikant Joannes Roman schreef: *Grondt ofte kort bericht van de maleysche tale, vervat in twee Deelen; Het eerste handelende van de Letters en de haren aenhangh, Het andere, van de deelen eener Redene.* 't Amsterdam, Door ordre van d'E. Heeren Bewinthebberen

---

[1]) VERMEULEN, *O. Ind. Voijagie*, bl. 85.
SUNDERMAN, *Geschriften* . . ., bl. 147.
CHALMOT, *Biogr. woordenb.*, in voce.
Catalogue des livres Hebr., Espagn. et Portug. de Mr. J. DA COSTA; Amst., Oct. 1861, N⁰. 2625.
Catal. Codd. Orient. Bibl. Acad. Reg. Scient., ed. P. DE JONG, Lugd. Bat., 1862, pag. 285.

[2]) ADELUNG, t. a. p., I, bl. 103.

[3]) *Nederl. Jaarboeken*, 1789, bl. 324.
Verhand. Batav. Genootsch., V, 46; IX, pag. XXIII.
Tijdschr. v. Ned. Ind., 3e Jaarg. (1840), 2e Dl., bl. 622—624.
BUDDINGH, *Reizen* . . ., I, 28.
Dezelfde, *Schets* . . ., bl. 20 en 47.
Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk., VI, 536; XIII, 107, 183.

[4]) *Algem. Konst- en Letterb.*, 1821, I, 305.

der O.-Ind. Compagnie, Bij Paulus Matthijsz., in de Stoof-Steeg, in 't *Muzyc-boek*, gedrukt, 1674, 4⁰. De heer J. L. Beijers, boekhandelaar te Utrecht, had de goedheid mij zijn exemplaar te leenen. In de voorrede »aen den Goedtwilligen Leser" (gedagteekend Binnen Batavia op Groot Java, den 29sten Januarij 1653) verhaalt R., dat »tot nu toe niemandt van Maleische spraakkunsten eenigh werck hadde gemaeckt, als alleen, dat Ds. Sebastianus Danckaerts. zal, gedagt.: achter syn Woord-boeck in 't Latijn eenige weynige regulen hier toe dienende hadde gevoegt." in 5 blzz.: *Observationes aliquot hinc illinc decerptae ex Grammaticâ Latinâ, utilissimae studiosis linguae Malaïcae, in insulis Javâ, Amboinâ, Moluccis, Bandâ, et earundem circumviciniis usurpatae* [1]). Over het eerste deel van deze spraakleer van Roman heeft Herbert de Jager *Nadere Onderrichtingen* gegeven in 1683, die evenwel niet gedrukt zijn. Deze Herbertus de Jager mag niet worden verward met Hubertus de Jager. Hubertus de J. was eerst, vóór of in 1668, predikant op 's Lands vloot, later, in 1669, leeraar te Amboina en overleed 5 September 1670, Herbertus de Jager was geboren te Zwammerdam in 1637, reeds als student »een persoon van ongemeene hoop en verwachting, seer geverseert en ervaren in de orientaelse talen," voor wien prof. Gool [2]) te Leiden zich zeer interesseerde en die hem op zijn eigen kosten wilde laten studeeren, als niemand anders den hoopvollen jongeling hielp. Aanvankelijk bestemd voor theoloog en predikant in O.-Indië, dreef zijn voorliefde voor de mathesis, de Oostersche talen en de wetenschap der fortificatie, benevens een gebrek in zijn orgaan (stem), hem tot den civielen dienst in Indië. Hij zag af van de theologie en het predikambt en ging in 1662 als Onderkoopman naar Indië. Hij beoefende er met veel vrucht de natuurkunde en aanverwante wetenschappen; »hij was een zeer opmerkzaam beschouwer van alles." In November 1693 werd hij als Opperkoopman naar Perzië gezonden met een politieke missie. Hij was daar in 1694 en heeft er de overblijfselen van Persepolis bezichtigd. In het groote werk van Valentijn, *Oud en Nieuw O.-Indië*, komt nog een afbeelding van hem voor,

---

1) *Catalog.* van ALSTEIN, Mai 1863, N⁰. 2935.
Verzeichnisz einer Sammlung ... aus dem Gebiete der Linguistik des Herren E. F. Mooijer..., Leipzig, 1863, N⁰. 30.

2) Met hem is bedoeld Jacobus Golius, prof. te Leiden, † 1667. Zijn broeder Petrus G. ging op 74jarigen leeftijd naar Malabar om de heidenen te bekeeren.

van de ruïnen van Persepolis. Hij kende toen »de oude en hedendaagsche Oostersche talen zeer grondig," vooral het Sanskrit verstond hij »ongemeen wèl." Maar de Aanteekeningen, die hij gemaakt heeft, volgens Melchior Leydekker zeer beknopt, en waaronder hoogst waarschijnlijk bovenbedoelde *Nadere Onderrichtingen* geweest zijn, werden in 1697 naar Nederland gezonden [1]).

De *Maleische spraakkunst* van Mr. William Mainston (Mainstone), 1684, was een ellendig prul, zonder de minste waarde (»it is a pitiful trifle, not of any worth") [2]).

Te Weimar verscheen in 1688 nog een Maleische spraakkunst in 8⁰. van Jan Christoffel Lorber: *Grammatica Malaica, tradens praecepta brevia idiomatis linguae in India Orientali celeberrimae, ab indigenis dictae Malajo, succincto delineata labore Johannis Christoph. Lorberi.* Werndly beoordeelt dit werk zeer ongunstig [3]).

Eindelijk noemen wij de *Maleische spraakkunst* van G. H. Werndly zelven, »uit de schriften der Maleijers opgemaakt. Met een aanhangsel van twee *Boekzalen* van boeken in deze taal zoo van Europeërs als van Maleijers geschreven." Amst. 1736 gr. 8⁰. [4]). Deze *Boekzalen* geven een volledig overzicht van de Maleische literatuur tot op den tijd van Werndly, doch zijn bij een latere uitgaaf, in 1823, door C. van Angelbeek (Batavia, Landsdrukkerij) weggelaten [5]).

---

[1]) M. B. VALENTINI, *Museum museorum*, Frankf. a/M. 1704, fol., bl. 463, en 3e stuk, bl. 103.

Bijdr. tot de T.-, L.- en V.k. van N. I., IVe Dl., Amst. 1861, bl. 18 volgg.

[2]) *Works* of ROBERT BOYLE, Vol. V, Lond. 1744, fol., p. 591*a*, 593.

[3]) *Mal. Boekz.*, bl. 301.

[4]) Een dertig jaren geleden meende men, dat dit werk zeldzaam geworden was, tot men onverwachts op de zolders der Buitenkerk te Batavia nog een aanzienlijk getal exemplaren vond.

[5]) Vgl. E. JACQUET, *Bibliothèque Malaye.* (Tirée de WERNDLY, »Boekzaal"). Paris, 1833 (?), gr. 8⁰.

[*Extr. du Nouv. Journal Asiatique.*]

BOELE VAN HENSBROEK, *Beoef. der Oost. talen*, bl. 46.

Mr. P. MIJER, *J. Chr. Baud*, bl. 112 en 197.

Naar aanleiding van het bovenstaande wil ik nog in herinnering brengen, dat Valentijn een opgaaf doet van de Maleische boeken, die in zijn bezit waren, in *Oud en Nieuw Oost-Indië*, Deel III, 1e stuk (*Ambonsche zaaken van den godsdienst*), bl. 26 volgg.

Nog vindt men eene lijst van Maleische boeken, in Holland gedrukt, in: *Catalogus Biblioth. excellentiss. et eo nomine apud Batavos celeberr.* S. GRUTERI,

Het is niet te verwachten, dat bij de vermelding van al wat in die dagen voor Maleische taalstudie, bijbelvertaling en propageerende literatuur gedaan is, volledigheid kan verkregen worden, zelfs niet bij benadering.

Het Singaleesch, dat thuis behoort op Ceylon [1]), heeft ten opzichte van het letterschrift overeenkomst met de talen van Zuidelijk-Indië, zooals Tamulsch of Malabaarsch, Malayâlem, Kanareesch en Telugu, doch in oorsprong en spraakkunstigen bouw wijkt het van deze Drawidische talen geheel en al af.

Onder onze landgenooten gaf reeds in de vorige eeuw Hadriaan Reland, geb. 1676, † 1718, prof. te Utrecht 1701—1718, over deze taal een beknopt maar zeer duidelijk overzicht, met het Singaleesche alphabet en een kleine woordenlijst [2]).

In 1734 werd men er op bedacht een drukpers in te richten op Ceylon met Singaleesche letters; twee jaren later was ze reeds in volle werking en in 1739 had ze reeds zekeren graad van volkomenheid bereikt [3]). Dit is het werk geweest van Gustaaf Wilhelm Baron van Imhoff, Gouverneur van Ceylon, later Opperlandvoogd van N. O.-Indië, 1743—1750. Daar zag men tot onderricht der inlanders van de pers verschijnen stichtelijke boeken, den Bijbel in de Singaleesche taal en met Singaleesch letterschrift. Het eerste voortbrengsel dezer inrichting was het »gebed des Heeren:" *Oratio dominica in lingua cingalea*, te vinden bij Du Bois, bij het leven van den Gouverneur-Generaal Johannes Thedens (1741—'43), tegenover blz. 334, met Singaleesche rakters. De zendelingen van Tranquebar hadden daarbij hunne hulp verleend [4]).

De classis van Middelburg ontving in 1740 een exemplaar van een gedeelte van het N. Test., te Colombo in het Singaleesch gedrukt; zij bewonderde den duidelijken en netten druk, en hoopte

---

(Eccles. Harl. Emer.), Lugd. Batav., 1700, 8º., en eindelijk een opgaaf van Arabische Hss. met Maleische vertaling in: *Catal.* J. RADINK, Amst. 1867, p. 335, Nº. 6752, 6756.

[1]) VETH, *Tafereel...*, bl. 515.

[2]) *Dissertt. miscell.*, Diss. XI, p. 80—86.

[3]) MUNNICH, t. a. p., I, 48.

De Tijdspiegel, Oct. 1883, bl. 149.

[4]) DU BOIS, *Vies des Gouv.-Gén.*, bl. 336.

Cf. *Oratio dominica in diversas linguas versa*, edit. J. CHAMBERLAYNIO, Amst 1715, 4º. (Praefatio Davidis Wilkens).

dat het zich een krachtdadig middel mocht betoonen ter verspreiding van het licht des Christendoms onder de heidenen. Daarop werd aan de eerw. broeders in Zeeland medegedeeld, dat de Gouverneur van Ceylon voornemens was, den Bijbel in drie kolommen (naast elkander), Tamulsch, Singaleesch en Portugeesch, te doen drukken. Dit hielden de Zeeuwsche broeders voor een kostelijk plan en besloten hun correspondentie met de hoop, dat in de behoefte aan Romeinsche karakters te Colombo spoedig uit Holland of van Batavia mocht worden voorzien [1]). In 1745 was de pers te Colombo onder het oppertoezicht gesteld van den predikant Johannes Philippus Wetzelius, Rector van het Seminarie aldaar. Ze had toen reeds voortgebracht 10 of 12 verschillende in het Singaleesch en Tamulsch gedrukte uitgaven van groote en kleine vragenboeken, gebeden, formulieren, van het N. Test., enz. [2]).

Volgens sommigen zou reeds in 1658 op last der O.-Ind. Compagnie een *Singaleesche spraakkunst* gedrukt, maar nooit in den handel verkrijgbaar zijn geweest [3]). Wèl had men reeds in 1681 vertalingen van een en ander in het Singaleesch [4]), en hebben Heeren Zeventien den 28sten Juni 1703 besloten, een *Grammatica* in het Singaleesch en Nederduitsch te laten drukken, maar het bericht van Grey Sharpe komt ons weinig vertrouwbaar voor. We durven het evenwel niet tegenspreken.

Behalve het bovengenoemde heeft men ook leerredenen in het Singaleesch te Colombo uitgegeven [5]).

Ds. Joannes Ruël, predikant te Colombo en de eerste Rector aan het Singaleesche Seminarie aldaar († in Mei 1701)

---

[1]) MUNNICH, t. a. p., I, 49.

[2]) Vgl. *Form en kort begrip der kerkhistorie*, vertaald door J. DE LA FONTAINE, Utrecht, 1790, II Dl., 2e st., p. 35 sqq.

H. VELSE, *Berichten nopens de grondvesting des christendoms onder de Heidenen*, 's Hage, 1739, § 18.

Dr. WIJNMALEN, *De drukpers te Colombo*, in: »Bibliogr. adversaria," 's Grav. 1878—82, IV, 183.

[3]) Volgens GREY SHARPE, in: *Append.* achter: THOMAS HYDE, *Syntagma Dissertationum*, Oxon. 1767, Vol. II, pag. 528.

[4]) MUNNICH, t. a. p., II, 22, 31 sq., 47, 64.

[5]) *Vier praedicatien, door de Liefhebbers der waarheijd in de Singaleesche Taal overgeset, en door Taalkundige naar Kerkenordre gerevideert*, door J. B. ARMHARDT, Colombo, 's Comp. Drukk., 1753, 4⁰.

Lapidar. Zeylan., Introd. rem., bl. 9.

schreef een Singaleesche spraakleer *Belgico idiomate scripta* [1]), Amst. 1708, 4⁰. In de voorrede toont hij krachtig en duidelijk aan de noodzakelijkheid van de kennis en het gebruik dezer taal [2]). In deze grammatica waren hare fundamenten kort en klaar aangewezen [3]). Heeren XVII vormden het plan ze te laten drukken. De classis van Amsterdam zond 20 December 1703 daarvan bericht aan de kerk van Batavia [4]). Die uitgaaf is tot stand gekomen [5]). Hij heeft ook geschriften in het Singaleesch vertaald, evenals zijn ambtgenoot Simon Kat. Jammer, dat er tusschen hen beiden over de Singaleesche taal hoogloopende geschillen rezen.

Deze predᵗ. Kat had vroeger als kapelaan op de vloot dienst gedaan en was in het einde van 1669, of in het begin van het volgende jaar, predikant geworden te Colombo. Ofschoon niet jong meer, legde hij zich met zeer grooten ijver, dag en nacht, toe op de kennis der Singaleesche en Malabaarsche talen. Over hetgeen hij daarin overbracht, vroeg de hooge regeering het advies van den kerkeraad te Batavia, die het werk van K. onderzocht en »zeer prees." Hij stelde een *Singal.-Nederd. en Nederd.-Singal. lexicon* samen en maakte zich zeer verdienstelijk, ook door andere nuttige werken [6]).

Evenals de beide laatstgenoemde predikanten, Ruël en Kat, hebben ook de leeraars Wilhelmus Konijn en de reeds bovenvermelde Johannes Philippus Wetzelius groot nut gesticht door het vertalen en samenstellen van meerdere Christelijke boeken in het Singaleesch [7]).

De een, Konijn (Conijn), was geboren te Amsterdam, had ge-

---

[1]) HOFSTEDE, *O. Ind. kerkz.*, II, 30.

[2]) *Tempe Helvetica*, IV, 650 sq.

[3]) *Miss. van de class. van Amst. aan den Kerkenraad van Colombo*, dd. 8 Nov. 1701, (in een groote collectie brieven, in het bezit van den heer J. L. Beijers, te Utrecht), bl. 24.

[4]) *Brief van Batavia aan de classe van Amst.*, 1 Dec. 1704.

[5]) JAMES DE ALWIS, *The Sidath Sangarawa*, (Colombo, 1852, 8⁰.), p. CCXIX, CCLXVIII.

ADELUNG, *Mithrid*, I, 234.

Catal. van ALSTEIN, Mei 1863, N⁰. 2446.

Lapid. Zeyl., bl. 10.

[6]) P. DE JONG, *Catalog. Mss. orient. Biblioth. acad. Regiae scient.*, Lugd. Bat., 1862, p. 283.

NEURDENBURG, t. a. p., bl. 78.

[7]) BODEL NIJENHUIS, *Nalezingen* . . ., in: »Tijdschr. v. Ned. Ind.," 1848, II, 162.

studeerd te Franeker en kwam in 1706 als proponent op Ceylon, een predikant »van veel waarde en onderscheiding" [1]).

De ander, Wetzelius (Weszelius), van Harderwijk, te Amsterdam als proponent geëxamineerd en bevestigd, 22 Maart 1717, kwam viâ Batavia op Ceylon, werd aldaar geplaatst te Gale, later te Colombo en onderhoorige kantoren. Hij volgde Petrus Kalden op als Rector van het Seminarie. Hij bezat een buitengewoon groote kennis van de Singaleesche taal en predikte er in met veel gemak en vrucht. De bewindhebbers der O.-Ind. Compagnie hebben zijn ijver en bekwaamheid dan ook erkend en gewaardeerd: bij Resolutie van 18 November 1745 werd hem uit het vaderland een »geschenk van boeken" vereerd [2]).

Onder die theologische, symbolische, liturgische, stichtelijke en andere geschriften, welke door toedoen en medewerking van bovengenoemde mannen in de Singaleesche taal het licht zagen, noemen we vooral:

Het H. Evang. onzes Heeren, naar de beschrijving van Mattheus, Marcus, Lucas en Johannes, uit het oorspronkelijk Grieksch in de Singaleesche taal overgebragt en behoorlijk gerevideerd. Colombo 1739.

Catechismus van Heidelberg, Colombo 1741.

De Handelingen der Apostelen, Colombo 1771.

De Geloofsbelijdenis, 32 blz., 8°. 1742.

De 12 Artikelen des Geloofs.

De 10 Geboden.

Het Gebed des Heeren.

Eenige gebeden.

Singaleesche leerredenen van inlandsche geestelijken, 1754.

Leerboekjes.

Een compendium van godsdienstige waarheden.

De formulieren voor de bediening der sacramenten.

De 15de en 23ste Psalmen.

Leviticus en Numeri, 1789, meerendeels vertalingen [3]).

---

1) *Hall. Miss. Gesch.*, III Th., Halle, 1723, XXVI, Contin. p. 64; V, I, (1747), p. 660.

Dr. WIJNMALEN, t. a. p., bl. 170.

2) *Lijst d. boeken ... bibl. v. h. Dep. v. Kol.*, 'sHage, 1858, bl. 148, 152, N°. 1293, 1294.

3) *Aanteekeningen* van G. M. DELPRAT op p. 172, bij G. ZSCHOKKE, *Geschiedk. tafereel van den tegenw. toestand des christendoms over den geheelen aardbodem*, Franeker, 1823, 8°.

Catalog. Bibl. Groning., auct. J. R. VAN EERDE, Gron. 1833, fol., pag. 54.

Tijdschr. v. Ned. Ind., 3e Jaarg., N°. 7, 154 sq.

J. J. MARCEL, *Catalogue ...*, Paris 1856, 8°, p. 118 sq.

NIEMANN, t. a. p., bl. 21.

Toen er in 1737 geschil omtrent den naam Jehova in de Singaleesche overzetting ontstond, werd goedgevonden, dat hij in deze taal niet weergegeven, maar met bijvoeging van eene als randschrift gestelde verklaring behouden zou worden [1]).

Van Konijn waren bepaaldelijk: *De Heidelbergsche Katechismus*, *De vier Evangeliën* en eenige leerredenen [2]).

Wetzelius vertaalde een godsdienstig handboek: *Kort ontwerp van de Leere der Waarheid, Die na de Godsaligheyd is...*, 1744. Herdrukt onder opzicht van Henricus Christoffel Philipsz, Colombo, 1790 8°. Holl. en Singal. titel; Holl. Voorreden, en de Opdragt in het Latijn, Holl. en Singal.; in 's Compagnie's Boekdrukkerij, bij Johan Fredrik Christian. Ook gaf Wetzelius uit een *Singaleesch Belijdenisboek*, een schoolboek, behelzende de grondbeginselen van de ware leer der Christelijke religie. 46 bladz. 1738, 8°. tweede druk 1742 [3]).

Van denzelfden is misschien ook het Singaleesche formulier-boek, behelzende de kerkelijke liturgie. Nog moeten we hier vermelden: een gebedenboek en een herziene uitgaaf van het N. Test. in het Singaleesch [4]).

Mattheus (Matthias) Wermelskircher of Van Wermelskirchen, predikant te Colombo en onderhoorigheden, Caleture, Negombo en Cotta, ook werkzaam te Jaffanapatnam, — onder wien het Colombosche Seminarie, waarvan hij Rector was tot 1757, zeer bloeide — gaf in 1755 te Colombo een *Singaleesch gezangboekje* uit, behelzende *Het Gebed des Heeren, De* 10 *Geboden, Psalm XXIII, LI vers* 1 *en* 2, *mitsgaders den Lofzang Simeons.* In den jare 1723 door de Modliaars [5]) Anth. Perera en Louis de Saram op de Digt- en Zangmaat P. Datheni

---

[1]) MUNNICH, t. a. p., I, 46, 47, 58 sqq.; II, 81, 82.

[2]) *Catalog.* J. J. SCHULTENS, 1780, p. 179, N°. 1304 sq., p. 533, N°. 3570.

Catal. Bibl. H. W. TYDEMAN, Pars I, 's Grav. Oct.—Nov. 1864, p. 176, N°. 4342—'43.

Auctie BEIJERS, 19 Nov. 1866, te Utrecht, N°. 1870.

[3]) *Hall. Missions Nachr.*, V, 1745, p. 1253, 805, 981.

Cf. A. C. MARCH, *Bibl. sacra post Jac. le Long et Bocenium curas contin.*, Partis II^ae^, Vol. I, Halae 1781, 4°, pag. 210 sqq.

WILLMET, *Oost. litterat....*, bl. 201, 202.

Catal. van ALSTEIN, Mai 1863, N°. 2447, 2448.

[4]) *Katalog. des Bücherlagers* von T. O. WEIGEL, 4°. Supplement. Leipzig (1861), N°. 20053.

NIEMANN, t. a. p., bl. 23.

[5]) Modliaar — een rangtitel.

gestelt en van den kerkeraad overgezien en goedgekeurt; nu tot stigtinge van de zang-kundige Singaleschen voor 't eerste maal — gedrukt, en — gezuivert door M. Wermels Kircher 8⁰. Een exemplaar hiervan bevond zich in de bibliotheek van het Nederlandsch Zendeling Genootschap te Rotterdam [1]).

Sigisbertus Abrahamsz Bronsveld, geboren uit Europeesche ouders te Colombo in 1723, opgeleid in het Ceylonsch Seminarie, werd te Leiden als student opgenomen in het Staten-collegie 22 September 1744. Aldaar verdedigde hij een Disputatio: *De imputatione peccati adamitici immediata ex loco Paulino Rom. V: 12 demonstrata*, onder Alb. Schultens, 29 Juni 1746. Ook is van hem: *De procuranda Indorum salute.* Hij was predikant te Malakka, te Gale, te Colombo en ad interim te Negapatnam (Coromandel). Ook bezocht hij Tranquebar in 1749. Hij predikte in het Hollandsch, Malabaarsch of Tamulsch en in het Singaleesch. Daarbij verstond hij het Portugeesch, blijkens zijne uitgaaf van de Psalmen in die taal, welke overgezet waren door den pred[t]. Jac. Op den Akker. Van hem bestaat, onder meer, het volgende werk: *Singaleesche Psalmen en lofgezangen op de gewoone zangmaate onzer kerke overgezet en bereimd, en tot stigtinge der Singaleesche christenen, met volle toestemming van de Hooge Overheid dezes eilands, nu merkelijk vermeerderd en verbeterd, op nieuw in het licht gegeven.* Colombo, 1768, één deel [2]).

In Ned. O.-Indië zijn werkzaam geweest één Engelsch zendeling, genaamd Philips, één proponent van denzelfden naam en drie predikanten, die evenzoo heetten. De laatste drie waren allen op Ceylon werkzaam. Twee van hen stonden tot elkander in de betrekking van vader en zoon. Beiden waren geplaatst te Colombo. Ook was de familie Saram of de Saram [3]) door huwelijk vermaagschapt aan de Philipsz'en, blijkens een opschrift op een zerk op een der kerkhoven te Colombo, hetwelk aldus luidt:

---

[1]) HAFFMAN, *Naamrol* . . ., bl. 202.
VERBEET, *Memorie* . . ., bl. 99 en 100.
HOFSTEDE, t. a. p., II, 41.
BODEL NIJENHUIS, t. a. p., bl. 161.

[2]) A. IJPEY, *Gesch. der Krist. kerk in de 18[de] eeuw*, Dl. I, 1e stuk, p. 51.
Catal. Biblioth. D. C. en J. J. VAN VOORST, (Amst. 1859), bl. 313, N⁰. 391 en 393.
Lijst der boeken . . . biblioth. v. h. Departement v. Kolon., p. 147, N⁰. 1290.
FRED. MULLER, *Katal. dissertt. theolog.*, (Amst. 1867), p. 1, N⁰. 14.
Lapid. Zeyl., bl. 9, waar verkeerdelijk staat 1786, in plaats van 1768.

[3]) Zie boven bl. 435, de Modliaar Louis de Saram.

»Begraven: Corn. Hendr. Philipsz, dochter van H. Philipsz en van Christoffel^{ne} Saram, overl. 9 April 1824, 59 jaren, 4 maanden en 8 dagen" [1]).

Hendrik Philipsz of Filips, de vader, was een Singalees van geboorte. Zijne eerste opleiding genoot hij in het Seminarie van Colombo. Daarna studeerde hij in de theologie te Utrecht (niet te Leiden, zooals door sommigen verkeerd wordt opgegeven). Vóór hij naar Utrecht ging, schijnt hij een poos te Amsterdam gewoond te hebben. Aldaar tot proponent bevorderd 6 September 1756, en 4 October d. a. v. bevestigd als predikant voor Ceylon, keerde hij naar Indië terug in gezelschap met denzelfden Willem Jurriaan Ondaatje, met wien hij naar Nederland was gekomen. Hij werd geplaatst te Colombo, in de buitenkerk, d. i. te Wolvendaal, arbeidde er van 1757 tot 1788 en overleed omstreeks 1791. Hij woonde een uur van de stad Colombo, te Wolvendaal, en deed jaarlijks een dienstreis naar de onderhoorige distrikten. Hij predikte in het Hollandsch en het Singaleesch en behandelde, evenals zijn ambtgenoot Henricus Sylvius, des Zondags nà den middag een gedeelte (»pensum") van den *Heidelbergschen Catechismus.*

Deze Henricus Philipsz gaf achtereenvolgens in het licht in het Singaleesch:

1771. *De Handelingen der Apostelen*, 4°. te Colombo.
1772. *De brief aan de Romeinen*, 4°. » »
1773. *De brieven aan de Corinthen en de Galathen*, 4°. » »
1775. » » » » *Ephesen*, *Philippensen*, *Kolossensen*, *Thessalonisensen*, *die aan Timotheus*, *Titus*, *Philemon en aan de Hebreën*, 4°. Aldaar.
1776. *De algemeene Zendbrief en de Openbaringen.* Aldaar.
1780. *De 4 evangeliën*, 4°. Aldaar.
1783. *Genesis*, 4°. Aldaar.
1786. *Exodus*, 4°. »

De meeste dezer overzettingen waren, uit het oorspronkelijke in het Singaleesch vertaald, uitgegeven met goedkeuring van de Hooge Overheid van het eiland Ceylon en gedrukt in 's Compagnie's Boekdrukkerij, bij Johan Fredrik Christoph Dornheim. De drukfouten, in vroegere stukken ingeslopen, werden in latere opgegeven. Aan sommige gedeelten, zooals de *Evangeliën* en *De Hande-*

---

[1]) LEOPOLD LUDOVICI, *Lapid. Zeylan.*, bl. 9 en 36.

lingen, had de pred^t. Johan Joachim Fijbrants medegewerkt [1]).

Zijn zoon, H. C. Philips, omstreeks 1790 propenent geworden en die in '92 zijn vader opvolgde in dezelfde gemeente, gaf in het licht het: *Kort ontwerp van de leere der waarheid, die na de godsaligheijd is;* .... »behoorlijk na Kerkenorde gerevideert,...." »en gesuiverd van drukfouten....," Colombo, 1790. 8°. [2]).

De reeds genoemde predikant Fijbrands of Fybrants was ook in Indië, en waarschijnlijk ook te Colombo op Ceylon, geboren, in 1724, en van Europeesche afstamming. Hij had zijne opleiding genoten in het Seminarie te Colombo, totdat hij op kosten der Regeering naar Nederland werd gezonden om daar te studeeren. Twintig jaren oud werd hij 22 Sept. 1744 te Leiden als student ingeschreven door den Rector Joh. van den Honert en opgenomen in het Staten-college. Na drie jaren studie keerde hij terug naar Indië en werd predikant te Colombo, waar hij behalve in het Hollandsch, ook in het Maleisch en Singaleesch predikte en veel achting genoot. — Hij en H. Philipsz gaven te zamen uit al de boeken van het N. T., uit het Grieksch in het Singaleesch overgebracht, in die taal en dat schrift, in zes stukken, te Colombo in gr. 4°., van 1771—1780 [3]).

We wenden thans den blik weer naar het oosten, naar het ver gelegen en meer noordelijke Formosa. Reeds het een en ander van hetgeen daar voor de verbreiding van het Christendom door Nederlandsche predikanten werd gedaan en geleden, is door ons verhaald. Wij moeten er hier opnieuw bij stilstaan. In 1622 hadden de Chineezen ons dit groote en schoone eiland, dat dikwijls

---

[1]) *Het boek der Ledematen van de Herv. Gem. te Utrecht*, Deel XI (1739 tot 1767), bl. 265, N°. 213.
HOFSTEDE, t. a. p., II, 41.
IJPEY, t. a. p., I, 1.
MUNNICH, t. a. p., I, 49, 50, 60.
Lijst der boeken ... biblioth. v. Kolon., p. 148, N°. 1292, 1294.
Catal. d. Maatsch. v. Nederl. Letterk., Dl. II, bl. 432 sq., Dl. III, bl. 604.

[2]) Vgl. V. D. AA, *Biogr. woordenb. der Ned.*, IX, 80.

[3]) VERBEET, t. a. p., bl. 99.
Alphab. Naamrol..., bl. 64.
WILLMET, t. a. p., bl. 201.
Catalog. van VOORST, bl. 29, N°. 406.
FRED. MULLER, 1^e *Catal. van Ned. Ind.*, bl. 89, N°. 1347.
Dezelfde, *Catal. d'ecrit. orient.*, (1857), p. 7, N°. 107.

Taijouan genoemd wordt naar de voornaamste stad, op de kust gelegen, afgestaan en wij er het fort *Zeelandia* gesticht [1]). Er werd een belangrijke handel met China gedreven, omtrent welken in 1623 verzocht werd, dat hij vrij mocht worden gelaten [2]). Er waren bergen van 2800 tot 12,000 voet hoogte. Ook had men er soms zware overstroomingen, zooals in 1656, waarbij 800 menschen omkwamen [3]). De O.-Ind. Compagnie had den inwoners contributiën opgelegd en ze ook wel als slaven weggevoerd [4]). Door de natuur was het schoone Formosa zeer bevoorrecht; het was een »aardsch paradijs" en had een heerlijk klimaat [5]).

Hier hadden de Nederlanders bijna veertig jaren lang een bloeiende missie van een dertigtal predikanten. Met grooten ijver legden dezen zich toe op de kennis der inheemsche taal. Van hun linguistischen arbeid zijn de gedenkteekenen nog voorhanden [6]). Nagenoeg alles wat de geleerden van onzen tijd omtrent de dialecten van Formosa medegedeeld hebben, heeft dien arbeid tot grondslag [7]).

Uit de door de Nederlanders nagelaten bouwstoffen is gebleken, dat de dialecten van Formosa behooren tot de Maleisch-Polynesische taalfamilie. In 1644 werd door de regeering te Batavia last gegeven, dat er een *Sakamsch woordenboek* zou gemaakt worden om »naderhand een *Maleisch*, *Portugeesch*, *Sakamsch en Duitsch* [8]) *woordenboek* daaraf op te stellen" [9]). Het Favorlangsche lexicon was een gevolg van dien last.

---

1) FERRARIUS en BANDRAND, *Lex. geogr.*, Eisenach, 1677, fol., p. 294.

2) W. IJ. BONTEKOE, *Journaal v. d. O. Ind. reijse*, Hoorn 1648, 4°, p. 30 31, 41, 44, 46.

3) *Geograph. Mittheil.* van PETERMANN, Bd. 17 (1871), N°. X, Tafel 19.

4) *Acta class. Amst.*, 7 Nov. 1644, Dl. IV.

5) ARN. MONTANUS, *Gedenkw. Gesantsch. der O. I. M. aan de Kaisaren van Japan*, Amst. 1669, fol,, p. 36 sqq., 40, 41.

HERPORT, *O. I. Reijse* . . ., p. 45, 46 sqq., 58 sq., 73, 74, 102.

GLANIUS, *A new voyage to the East-Indies* . . ., Lond. 1682, 12°, p. 175 en 183.

FABRICIUS, *Lux salutaris Evangelii*, p. 594 sq.

6) BRUMUND, t. a. p., bl. 72.

VETH, t. a. p., bl. 515 en volg.

7) Voor nadere bijzonderheden hieromtrent zij verwezen naar H. C. VON DER GABELENTZ, *Ueber die Formosanische Sprache und ihre Stellung in dem Malaïschen Sprachstamm*, in: »Zeitschr. der Deutschen Morgenl. Gesellschaft," Bd. XIII, s. 59 sqq., (Lpz. 1859).

8) D. i. Nederlandsch.

9) *Tijdschr. voor Ned. Ind.*, II, (1839), 2, bl. 143, 428, 430 en III, (1840), 1, bl. 633 volgg.

Favorlang was een dorp, drie of vier mijlen ten noorden van Sakam, en het Favorlangsch de oorspronkelijke taal van Formosa [1]). Maar toen in 1839 onder de Archieven der Hervormde gemeente van Batavia een handschrift in folio, geschreven met Romeinsche letters en getiteld: *Woordboek der Favorlangsche taal* door Gilbertus Happart ontdekt werd, was men de geschiedenis en de taal van Formosa zoozeer vergeten, dat zelfs een bekwaam en ijverig geleerde, als wijlen Dr. W. R. van Hoëvell eerst in een Tijdschrift moest navragen, waar dat Favorlangsch thuis behoorde en wie Gilbertus Happart was geweest [2]).

Er zijn twee predikanten geweest met den naam Happart, beiden werkzaam op Formosa, beiden uit Zeeland gekomen en vermoedelijk bloedverwanten. Hij die het eerst naar Indië ging, was Johannes H. Deze was predikant, niet te Woerden — zooals een verkeerde opgaaf luidt — maar te Waarden in Zuid-Beveland, toen hij beroepen werd te Wolfaartsdijk. Dat beroep werd evenwel door de classis van Goes vernietigd, 10 Oct. 1634. Daarop is hij predikant te Nisse, ook in de classis van Goes, geweest en vandaar in 1641 naar Ter Neuzen vertrokken. Den 26sten Maart 1643 werd hij door de classis van Walcheren beroepen naar Oost-Indië. Hij deed de reis derwaarts met het schip *Zeelandia* en kwam te Batavia 9 Nov. van laatstgenoemd jaar. Hij is predikant geweest op Formosa van April 1644—'46, »een naam, die weghen zijne groote diensten aldaar nimmer moet sterven" [3]). Hij en zijn ambtgenoot Simon van Breen hadden op last van den Landvoogd van Formosa, François Caron, en zijn Raad »een accuraat en wijtloopig Formulier naar de ordre onzes catechismi zamengestelt," dat evenwel niet gedrukt is. Daaruit heeft Daniël Gravius een beknopt en kort uittreksel gemaakt en vertaald in het Formosaansch. Dit uittreksel, een onderwijsboek, verscheen in 1662 onder den titel: *'t Formulier des christendoms, met de verklaringen van dien, in de Sideïs-Formosaansche tale.* 't Amsterdam, bij Michiel Hartogh, op den hoeck van de oude Hooghstraet. 4°. De Formosaansche titel luidt aldus: *Patar ki tua-'msing-an ki Christang, Ka Tauki-papatar-en-ato tmaeu' ug tou Sou ka makka si-deia.* 't Is 288 bladen groot; het Formosaansch en Neder-

---

[1]) LASSEN'S *Geschied. van den Ind. archipel,* door Dr. A. W. de Klerck Utrecht, 1862, bl. 21.

[2]) MILLIES, t. a. p., bl. 38 en 39.
Zie: *Tijdschr. v. Ned. Ind.*, 1879, Juli.

[3]) Hij was in 1637 te Vlissingen gehuwd met Susanna Taets.

duitsch zijn tegenover elkander gedrukt. Een exemplaar bevindt zich in de Bibliotheek van het Nederlandsch Zendelinggenootschap te Rotterdam. Het is een populaire catechetische verklaring van de hoofdwaarheden des Christendoms, volgens de orde en met vrije gebruikmaking van de gedachten en uitdrukkingen des *Heidelbergschen Catechismus* [1]). Op de titelprent zijn de zeven hoofddeugden afgebeeld.

De genoemde Daniël Gravius was geboren te Dordrecht in 1616. Hij begon zijne letteroefeningen met de studie der wijsbegeerte te Leiden. Na voltooiing zijner studiën werd hij predikant te Aardenburg [2]). Hij kwam op Java 14 Juli 1645. Eerst bediende hij de Nederduitsche gemeente van Batavia, van 1645—'47, en was toen vier jaren lang predikant op Formosa, 1647—'51. Hier werd hij door den Landvoogd Nikolaas Verburch »mishandeld". »Onrechtvaardig had deze tegen hem geprocedeerd." Intusschen was Gravius te Batavia teruggekomen en schreef naar Nederland over de herstelling in zijn ambt, 1652. Heeren XVII besloten hem naar 't vaderland te ontbieden, en reeds 12 Oct. 1654 kwam hij met de retourvloot te Amsterdam. Hij verscheen op het Oost-Indisch huis voor de vergadering der bewindhebbers, zoowel als in de classis, en leverde schrifturen over tot zijne verdediging. Te Batavia was de sententie van den Gouverneur van Formosa door den Opperlandvoogd reeds vernietigd. Ook in het vaderland werd hij gerehabiliteerd; heeren Majores besloten zijn verzoek in te willigen en aan hem te doen uitbetalen de aanzienlijke som, die hij nog van de Compagnie te goed had, een bedrag van *f* 14159-10-4, volgens wissel getrokken door den Gouverneur-Generaal, 1655. En de classis der hoofdstad liet hem niet alleen weer toe tot den predikstoel, maar gaf hem ook een goed getuigschrift tegenover de lasterlijke beschuldigingen in Indië tegen hem ingebracht. Want Gravius stond nu juist op de nominatie

---

[1]) MILLIES, t. a. p., bl. 38. Zie hierover ook KLAPROTH, in het *Journal Asiat.*, Paris, 1822, Vol. I, p. 195 sqq.; *Asia Polyglotta*, p. 380 sqq. en later meer uitvoerig in zijne *Mémoires relatifs à l'Asie*, T. I, Paris, 1824, 8°, p. 354—374; *Nouv. annales des Voyages*, 1823, XIX, p. 417 sqq.

[2]) Niet in 1648, zooals verkeerd is opgegeven door RENIER, *Naaml. der predd. van Veere*, bl. 7, en op een »Nieuwe naaml." daarvan, gedrukt te Veere bij C. M. v. d. Graef, — maar vroeger. Hij is er ook niet gebleven tot 1647, gelijk G. P. ROOS vermeldt op zijne *Naaml. der predd. van Aardenburg*, (1871, Gedrukt te Amst. bij Spin en Zoon), maar eerder vertrokken. (Vgl. VALENTIJN, *Jav. zaaken v. d. godsd.*, bl. 36, en *De Navorscher*, Deel XIV, bl. 379).

te Kampen en wilde wel weder predikant in Nederland worden. In Indië had hij boven zijn verbonden tijd gediend. In Nov. 1655 werd hij te Veere en 8 Nov. 1671 te Middelburg beroepen, waar hij in 1678 overleed [1]). In Dec. 1645 is hij te Batavia gehuwd met Martijntje Poots, geboren te Gouda, Wed. van Gerbrant Cunst. Hem wordt de lof gegeven, dat hij was »een neerstig, geleerd en godtsalig arbeider." Nog moeten we in herinnering brengen, dat het genoemde *Formulier des Christendoms* van Gravius, reeds eer het gedrukt was in de »boeck- en papierwinkel" van M. Hartogh te Amsterdam, door afschriften in veler handen was en toen zonder zijne voorkennis tot den druk naar Nederland overgezonden. Ja, er waren zelfs veranderingen in gemaakt, bijvoegselen, uitlatingen. Maar Gravius zelf had het ook nog eens overgebracht in een anderen verbeterden vorm.... »met een habijt veel verschillende van 't eerste, door mij hetzelve aangetrokken...." [2]).

Dezelfde predt. Daniël Gravius vertaalde met Hambrouck samen ook de *Evangeliën van Matth. en Joh.* in een der dialecten van het Formosaansch (Amst. 1661, 4o.) [3]). Ook dit werd eerst door afschriften onder de nieuwe Christenen op Formosa verspreid.

Wij hebben boven gesproken van een predt. Van Breen. Er waren *drie* Van Breen's: Jacobus, Petrus Paulus en Simon van Breen, De Breen of Brenius.

Jacobus van Breen was een proponent, die zich 20 Nov. 1673 bij de classis van Amsterdam aanbood voor den kerkdienst in O.-Indië.

Petrus Paulus van Breen, de zoon van Joh. v. Br., geboren te Utrecht in 1696, werd in 1724 predikant te Cochin (Koetsjien) op de kust van Malabar.

Simon van Breen, de zoon van Aegid. v. Br., geboren te Beverwijk in 1611, werd als proponent beroepen aan de Koog op Tessel, in 1637. Hij bood zich aan voor den dienst in O.-Indië, 2 Juli 1640, vertrok in het volgend jaar derwaarts met het schip *West-Vriesland* en was in 1643 »Scholarch" te Batavia. Den 13den Juli 1643 werd hij bestemd op Formosa den predt. Robertus Junius te vervangen. Voorwaar, geen ge-

---

[1]) Hij is begraven 15 Maart van dat jaar.

[2]) Zie: »Voorbericht voor het *Formulier des Christensdoms*, aan den godtvruchtigen en bescheydenen Leser," bl. 1—5, 8.

[3]) NIEMANN, t. a. p., bl. 21, Noot.

makkelijke opdracht, een bekwaam en ijverig man te vervangen! Daarbij had hij ongelukkigerwijs een groote fout. Zijn zwak, zijn wensch was, over Sincan, Baccan en Tavacan, niet alleen met betrekking tot kerkelijke dingen, maar ook ten opzichte van wereldsche zaken, vol gezag en macht te hebben, en dit was oorzaak, dat hij van zijn ambt ontzet werd. In Nederland teruggekeerd, 1647, werd hij in 1655 te Beverwijk beroepen en overleed daar in 1661.

In verband met dezen Simon van Breen spraken wij boven van de beide Happart's. Omtrent den een, Johannes H., deelden wij reeds een en ander mede. De ander heette Gilbert Happart[1]). Deze was de zoon van den predikant Abraham Happart te Goes en in die stad geboren. Hij studeerde van 1643 af te Utrecht in de theologie. Reeds toen hij nog proponent was, werd hij door de classis van Rotterdam aangenomen voor de Indische kerken. Hij kwam te Batavia in Aug. 1648 en werd op Formosa beroepen 22 Maart 1649. Hij arbeidde daar in de eerste gemeenten van Ds. Robertus Junius, in Sincan, Tavacan, Bacluan, maar hij verstond ongelukkig de Formosaansche taal niet. Daarbij was hij altijd ziekelijk en moest ook den Hollandschen dienst in het kasteel »Zeelandia" waarnemen. Door denzelfden boven reeds genoemden Gouverneur van Formosa, die den geleerden en godvruchtigen predikant Daniël Gravius zoo slecht bejegende, Nikolaas Verburg, werd ook hij mishandeld. Deze gedroeg zich zeer onbeschoft tegen hem. H. kwam 26 December 1652 te Batavia, alwaar hij zijne gravamina (bezwaren) aan de Hooge Regeering overleverde. Eene Resolutie van den Opperlandvoogd dd. 24 Mei 1653 was daarvan het gevolg. H. werd weder naar Formosa beroepen en is er werkzaam geweest te Favorlang. De landvoogd werd in dat jaar, 1653, door een anderen vervangen. H. stierf op Formosa niet lang daarna. Den 29sten Oct. 1649 had hij uit Formosa een brief geschreven aan de classis van Amsterdam, die bewaard is gebleven.

G. Happart is te Goes gehuwd in Dec. 1647 (den 4den ondertrouwd, den 22sten getrouwd) met Maria Hoochkamer of Hoogkamer, jongedochter en, evenals hij, aldaar geboren. Zij

---

[1]) Valentijn noemt hem een enkele maal bij vergissing Guiliëlmus (*Zaaken van Formosa*, bl. 89). Ook vond ik bij denzelfden schrijver elders abusievelijk Gijsbert, — »Gisbert" (*Jav. zaaken v. d. godsd.*, bl. 38).

hertrouwde op Formosa in Mei 1654 met kapitein Hans Pieter Tschiflij.

Volgens de *Brieven der buitenlandsche kerken aan de classis van Amsterdam*, deel 26, bl. 48, zou zijn brief uit Formosa geschreven zijn 29 Oct. 1645, maar dit is onmogelijk; het moet wezen 1649 [1]). Ook is H. niet overleden omstreeks 1656, zooals Dr. Buddingh (*Naaml.*, bl. 30) opgeeft, maar eerder. Zijne weduwe hertrouwde in '54. Valentijn, dien Dr. B. doorgaans schijnt gevolgd te hebben, schreef nauwkeuriger, t. a. p., bl. 89 en 93.

Deze Gilbertus Happart nu stelde een *Woordenboek* samen voor het Favorlangsch [2]). Dit lexicon is uitgegeven door Dr. W. R. van Hoëvell, met het *Formosaansch Vocabularium* door Dr. C. J. van der Vlis, en het Favorlangsche werd in het Engelsch vertaald door Dr. W. H. Medhurst [3]).

Volgens Herport gaf de pred^t. Antonius Hambrouck aan de Formosanen een letterschrift met Latijnsche karakters en vertaalde hij den geheelen Bijbel in hunne spraak. Ook gaf hij onderwijs aan de jeugd in de scholen [4]). In hoever dit bericht van Herport juist is, kunnen we niet beslissen. Maar veel vertrouwen verdienen de mededeelingen omtrent een ander Hollandsch predikant op Formosa, Robertus Junius. Twee brieven bezitten we van een Delftsch predikant, die tevens Rector aan het Gymnasium aldaar was, »Gymnasiarcha", den eersten geschreven in April 1650, den tweeden in Juni van hetzelfde jaar [5]), waarin belangrijke mededeelingen voorkomen omtrent den veelsoortigen arbeid van Rob. Junius. In den eersten brief verhaalt Crucius dat »zij (de Formosanen) naar zijne (Junius) predikatiën

---

[1]) Zie boven, bl. 440.

[2]) Zie boven, bl. 439 en 440.

[3]) *Tijdschr. v. Ned. Ind.*, Jaarg. II (1839), N°. 7, blz. 143, en verder N°. 9, blz. 428, en Jaarg. III (1840), N°. 6, bl. 633 sqq.

Dictionary of the Favorlang Dialect of the Formosan language, bij GILBERTUS HAPPART, *written in* 1650, Batavia, 1840.

Verhand. v. h. Batav. Genootsch. v. K. en W., Deel 18, (Batavia, 1842), bl. 33—351, met taalkundige en ophelderende aanmerkingen daarop van Dr. W. R. van Hoëvell. Het MS. van het Favorlangsch woordenboek is in de Academ. Biblioth. te Utrecht.

BOELE VAN HENSBROEK, t. a. p., bl. 39.

[4]) t. a. p., bl. 46, 74, 75.

[5]) JACOBUS CRUCIUS, *Mercurius sive epistolarum opus*, Amst., apud Aegidium Valckenier, 1661, 12mo, p. 572.

met aandrang kwamen hooren en aan zijn woord hingen, niet anders als jonge kinderen aan de borst hunner moeders. Hij had er gedoopt, niet bij honderdtallen, maar bij duizenden."

En uit den tweeden brief: »Aangaande hem kon de Soulangsche gemeente getuigen, dat hij daar veertien jaren had vertoefd; daarvan ruim twee in het Hollandsch had gepredikt met de grootste stichting; en bijna 12 jaren met Gods zegen de inwoners van vele dorpen niet slechts van de afgoderij, maar ook van hunne barbaarsche zeden bevrijd en eene christelijke gemeente onder hen gesticht had, met zooveel vrucht, dat hij eenige duizende zielen tot Christus had gebracht. Maar ook heeft hij door zijn godvruchtigen wandel aan de inlanders een voorbeeld gegeven. Met grooten ijver had hij door zijn bijzonder onderwijs op de dorpen in ochtend- en avond-uren, zoowel als door zijne scherpe en pathetische predicatiën in de Formosaansche taal, in welke hij zeer ervaren was, geheel alleen bij gebrek aan anderen door woesten en volhardenden arbeid gepoogd die inlanders tot de kennis van Christus te brengen. Niet zelden had hij drie of vier malen in de week openbare godsdienstoefening gehouden. Daarom wenschte niet alleen de kerkeraad, maar alle Formosanen, zoo velen er waren, dat hij langer bij hen zou wonen. Slechts ter wille zijner gezondheid, en om zijn vaderland en zijne moeder terug te zien, begeerde hij naar Nederland terug te keeren."

Dit was de getuigenis van Johannes Claaszoon Bavius, predikant te Soulang (1640—1647)[1]), van Johannes Slovius, candidaat tot den H. dienst onder de inwoners van Formosa, en van twee ouderlingen[2]).

Volgens de getuigenis der classis van Walcheren is hij 14 jaren in Indië geweest en bepaald 12 op Formosa, waar hij de afgoderij heeft afgeschaft en meer dan 5500 menschen door hem gedoopt zijn, de kinderen niet medegerekend. Meer dan 1000 werden door hem in den huwelijken staat ingezegend. Tot veler blijdschap en stichting heeft hij onder hen ook het H. Avondmaal bediend, scholen geopend, ongeveer 50 onderwijzers uit de inlanders aangesteld, om de jeugd niet slechts in het schoonschrijven te oefenen, maar tevens om haar tegelijk met de ouderen van jaren door catechetisch onderwijs de eerste gronden van het Christendom te leeren. Op sommige dorpen groeide het getal leerlingen aan tot boven de 600, die ervaren waren in het »Italiaansche

---

[1]) BUDDINGH, *Naamlijst*, bl. 30.
[2]) JAC. CRUCIUS, t. a. p., bl. 597.

schrift, waarvan wij verschillende proeven gezien hebben." Hij voorzag 23 gemeenten van herders [1]).

»Rob. Junius heeft ook vertaald in het Formosaansch alle vragen van den *Christelijken Catechismus* [2]), alsmede *De* 10 *Geboden*, *Het gebed des Heeren*, *De* 12 *artt. des geloofs*, *Morgen- en avondgebeden*, ook eenige *Psalmen*, gesteld op de wijzen in onze kerk gebruikelijk...."

».....De classis zegt, dat zij van de waarheid hiervan overtuigd is, niet slechts uit het verhaal van Ds. Junius, maar ook door brieven van de kerkeraad van Formosa, alsmede uit het dagverhaal van de laatste kerkelijke visitatie (dienstreis), gehouden in Sept. en Oct. 1643 op 't eiland Formosa, in de dorpen Tavacan, Sincan, Baclou, Mathou en Soulang, door de predikanten Simon Brenius (op Formosa 1643—1647) [3]) en Bavius, met twee gedeputeerden uit den kerkeraad van Formosa."

»Als ik," zoo gaat Crucius voort, »dit lees, verwonder ik mij dat er nog zulke onbeschaamde en lage menschen zijn, die zich niet ontzien, uwen dienst te beschimpen. Maar zoo gaat het doorgaans met de braven, dat de nijd hen vervolgt, zooals de schaduw hen die in de zon wandelen...." enz. [4]).

We vinden nog vermeld omtrent Rob. Junius, dat hij, nadat hij in Nederland was teruggekeerd, eerst te Delft en later te Amsterdam, eenige jongelieden in de Formosaansche taal onderwees, om daarin later te kunnen prediken, nadat ze hunne verdere opleiding te Batavia zouden hebben ontvangen [5]). Rob. Junius predikte ook zelf in het Formosaansch [6]).

Maar door wien de *Favorlangsche Leerredenen* opgesteld zijn, is niet met volle zekerheid te bepalen; vermoedelijk, hoogst waarschijnlijk door den pred^{t}. Jac. Vertrecht. Ze zijn gevonden in de archieven van den kerkeraad te Batavia. Die preeken bestonden in het Nederduitsch en in het Favorlangsch. Genoemde kerkeraad bood het Handschrift aan het Bataviaasch Genootschap van K. en W. aan. Dit MS. is met een zeer duidelijke hand geschreven en bijzonder goed bewaard. Het algemeene opschrift luidt:

---

1) FABRICIUS, t. a. p., bl. 595.

2) Deze Catechismus is uitgegeven te Delft, 1645, 12°. 24 blzz.; zie J. C. ADELUNG, t. a. p., I, 578, 580.

3) BUDDINGH, t. a. p., bl. 30.

4) CRUCIUS, t. a. p., p. 598.

5) VALENTIJN, t. a. p., bl. 52.
BUDDINGH, *Schets*..., bl. 12.

6) CRUCIUS, t. a. p., p. 571 sqq., 597 sqq.

Leerstukken ten gebruikke der schoolen van 't Favorlangsch district. Het bevat het volgende, in het Nederduitsch, en het Favorlangsch er naast:

1. Het Onze Vader.
2. Het christelikke geloove.
3. De thien geboden des Heeren.
4. Het morgen gebed.
5. Het avond gebed.
6. Gebed voor den eten.
7. Gebed na den eten.
8. Gebed voor de onderwijzinge.
9. Gebed na de onderwijzinge.
10. 't Samengesprek tusschen een farlanger (Favorlanger) en hollander (vreemdeling).
11. Christelikke leerspreukken.
12. Vragen over 't Gebed des Heeren.
13. Kort onderwijs om den christelikken doop te ontfangen.
14. d'Eerste predikatie over de woorden Esai 56 : 7.
15. De tweede » » » » 1 Tim. 2 : 5.
16. De derde » » » » Hebr. 2 : 6.
17. De vierde » » » » Joh. 17 : 3.
18. De vijfde » » » » » 16 : 23.

De laatste vijf stukken zijn alléén in het Favorlangsch geschreven. Het laatste stuk is onderteekend Jac. Vertrecht, zonder dagteekening of plaatsaanduiding [1]).

Deze Jacobus Vertrecht of Vertregt was te Leiden in 1606 geboren, had aldaar gestudeerd en kwam in Indië 5 Aug. 1632 met het schip *Emilia*. Hij wordt een »geleerd en godtsalig arbeider" genoemd, was zeer ijverig in het aanleeren der inlandsche talen en in het toebrengen der Heidenen tot het Christendom. Behalve bovenvermelde *Leerredenen* heeft men van hem ook een *Catechismus* in het Formosaansch.

Een tijdlang was hij de oudste van alle predikanten in Indië; hij had zijn verbonden tijd »driemaal uitgediend." Hij heeft gestaan te Amboina, te Banda (Neira) en op Formosa. Bovendien heeft hij reizen gedaan naar Suratte, de Aroë-eilanden, Tenimbar en Damme. Toen hij repatriëerde, bleek, dat hij een belangrijke som gelds had overgespaard, *f* 9043-11-8 [2]).

---

[1]) *Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk.*, VI, (1857), bl. 103 volgg.
[2]) *Verhand. Batav. Genootsch.*. XVIII, 421.
Godgel. Bijdr., 1869, bl. 377.

Door den gemeenschappelijken, veelsoortigen arbeid dier verschillende mannen en hunner ambtsbroeders — we hebben reeds herinnerd, dat er behalve een dertigtal predikanten, nog tien krankbezoekers en meer proponenten zijn werkzaam geweest gedurende 35 jaren [1]) — hadden vele inlanders op dit schoone eiland den Christelijken godsdienst reeds aangenomen en »wèl beleden." Met grond kon dan ook de verwachting gekoesterd worden, dat »het gansche eiland toegebracht zou worden," naardien »in ieder dorp schoolmeesters en predikanten waren" [2]).

Terwijl in andere Indische gewesten bij de verbreiding van den Christelijken godsdienst het hoofddoel der Compagnie de onderhouding en bevestiging van de Europeesche gemeenten scheen te zijn, stond hier, op Formosa, als bij uitzondering de voortplanting der Christelijke waarheid onder den inlander meer op den voorgrond [3]). Ten bewijze hiervan moge het reeds vroege bestaan van een *Formosaansch Alphabet* en *Christelijke Gebeden* dienen, vermeld in een Roomsch-Kath. werk [4]); de bijzonderheid, dat omstreeks 1648 en 1649 Formosaansche kinderen met goed gevolg onderwezen werden in de fundamenten der Christelijke religie in de Nederduitsche taal [5]); de omstandigheid, dat de vergadering der XVIIen in Sept. 1650 toestond, een Formosaansch vragenboekje te doen drukken, één alléén in het Formosaansch en daarenboven één in het Formosaansch en Nederduitsch tegenover elkander [6]). Het verlangen evenwel, dat er op Formosa eene drukkerij mocht worden opgericht, in 1650 door de gemeenten aldaar te kennen gegeven, werd door de Compagnie geweigerd [7]). Daarentegen werden *De Evangeliën van Mattheus en Johannes* in het Formosaansch vertaald door den ons welbekenden, boven reeds genoemden Dan. Gravius (met de Hollandsche overzetting er bij), en met een

---

[1]) *Tijdschr. voor Ned. Ind.*, II, blz. 429.

[2]) NIEUHOF, *Zee- en lantreize*, Amst., fol., 1682, bl. 49.

[3]) MILLIES, t. a. p., bl. 48, 49.

[4]) *India orientalis christiana*, auctore P. PAULINO a S. BARTHOLOMAEO, Romae, 1794, 4°, p. 187.

GÜTZLAFF, *Afscheidswoord* ..., Amst. 1850, bl. 81.

[5]) De wijze waarop dat onderwijs gegeven werd, is ons beschreven door DANIËL GRAVIUS in de *Voorrede* van het *Formulier des christendoms* ..., Amst. 1662, 4°.

[6]) *Brieven Buitenl. kerken cl. Amst.*, Dl. 26, p. 84. Het verzoek daartoe was overgebracht door den uit O.-Indië teruggekeerden predt. Simon van Breen.

[7]) *Resol. van Heeren XVII*, 13 April 1654, p. 447.

voorrede van genoemden predikant; uitgegeven te Amsterdam in 4⁰. Juist toen dit werk gedrukt werd, 1661, werd Formosa door de Chineezen veroverd [6]). Ook werd in de vergadering der XVII Oct. 1650 toegestaan, dat het reeds genoemde *Formulier des Christendoms* van Dan. Gravius gedrukt zou worden, een gunst, waarvoor de kerken van Formosa haren dank betuigden aan de Broeders in Nederland bij missive van 1651, welke brief in het archief der classis van Amsterdam bewaard is. Het bedoelde boekske was uit Indië naar Europa overgezonden. Toen de proponent Hans Olef, vroeger krankbezoeker, later bevorderd tot predikant, het vond in sommige dorpen, waar men het gebruikte, heeft hij het overgezet. Het was geschreven op Oost-Indisch papier, in gr. 4⁰, verdeeld in 354 vragen, met het gebed vóór en nà de godsdienstoefening. Verder bevatte het: *Twee predikatiën*, eene over Ps. 50 : 15, de andere over Ps. 19 : . . . , en eenige godsdienstige gezangen [2]). Het werd gebruikt met name in de scholen der dorpen Soelang, Sinkan enz. Op de »memoriale kennisse" daarvan werden tot het jaar 1647 de Formosanen gedoopt. Het handschrift zelf is gedateerd: Soelang, Nov. 1649 en onderteekend door Daniël Hendricksen. Wat deze Dan. Hendricksen geweest is, heeft ons niet mogen gelukken te ontdekken. We vermoeden een krankbezoeker, maar zijn bij ons onderzoek door niets in dat vermoeden versterkt of bevestigd. Rob. Junius, toen predikant te Delft, bood het boekje aan in de vergadering van Bewindhebberen, 18 October 1645 [3]). Eindelijk herinneren we het voorstel van genoemden Robert Junius, om eenige kinderen uit Formosa ter opleiding naar Holland te zenden [4]).

Het grootste gedeelte van het eiland was in de macht der O.-Ind. Compagnie, die niets had gespaard om er het licht van het Christendom te verspreiden. Schouten voegt er bij: »dat de inwoners, de goede trouw der Hollanders hebbende leeren kennen, hun toegenegenheid betuigden en hun gaarne gehoorzaamheid bewezen. Het aantal Christenen vermeerderde van dag tot dag. Dik-

---

[1]) A. C. MUSCH, *Bibliotheca Sairan*, Partis II, Vol. I, p. 212.

[2]) Dit MS. in groot 4⁰ op O.-Indisch papier, geheel in het Hollandsch geschreven, bevindt zich in het archief der classe van Amsterdam.

[3]) *Resol. XVII*, Boek C, fol. 29.

J. BAUMGARTEN, *Nachrichten von merkwürdigen Büchern*, Band IX, S. 216.

[4]) *Acta Dep. cl. Amst.*, 2 Nov. 1637, Dl. 39, p. 35, 59, 60 sq., 62.

Acta class. Amst., 5 Sept. 1644, Dl. IV.

VAN WASSENAER, t. a. p., Juni 1626, p. 94, 95 sqq.; Oct. 1628, p. 15 vs.

wijls moest men nieuwe kerken voor hen bouwen en het aantal scholen vermenigvuldigen" [1]). Helaas, de blijde hoop daarop gebouwd is geheel vervlogen, al het gewonnene jammerlijk verloren.

De expeditie tegen Formosa vertrok van Batavia den 21sten Juni 1660, met een vloot van 13 schepen en 1200 soldaten, met de bijbehoorende officieren onder Jan van der Laan. Door den storm verloren zij in Aug. acht van de 13 schepen [2]). De aanval van Coxinga had plaats in het begin van 1661. Na het verlies van de vesting »Provincia" nabij Sakam had men zich op het kasteel »Zeelandia" teruggetrokken [3]). Deze sterkte werd gedurende negen maanden dapper verdedigd. Niet dan tengevolge van verraad moest ze overgegeven worden. Ruim 1600 Nederlanders kwamen om. Kerken en pakhuizen waren opgevuld met zieken [4]). Den 1sten Febr. 1662 werd het fort door de onzen verlaten, niet eer dan nadat alle hoop op ontzet verdwenen was [5]). Tegen 25000 man, voorzien van grof geschut, had men zich dapper verdedigd [6]). Alle gevangenen werden ten getale van 500 om het leven gebracht [7]).

De Nederlandsche predikanten, die toen vermoord zijn, waren Petrus Mus, Johannes Camp, Arnoldus Winsheim en Antonius Hambroek.

Mus en Campius waren te Amsterdam door Rob. Junius in het Formosaansch onderwezen; de laatste ook door Junius ingezegend. Winsemius was niet door den kerkeraad van Batavia op Formosa geplaatst, maar door de regeering derwaarts gezonden; de strijd over het recht van beroep werd toen heftig gevoerd. Nog wordt vermeld omtrent Jacobus Ampzing, dat ook hij in 1661 onthoofd zou zijn. Dit is onjuist. Hij overleed te Tackeys op Formosa in 1658. Zijne weduwe, Johanna van

---

1) DU BOIS, t. a. p., bl. 209.

2) HERPORT, t. a. p., bl. 30, 33.

3) SCHOUTEN, t. a. p., I, bl. 161.

4) DU BOIS, t. a. p., bl. 213.

5) Volgens CELLARIUS, *Geograph. u. temp.*, C. 24, pag. 436, in het jaar 1662; volgens HUBNER en VOSGIEN, *Dict. geogr. portatif*, p. 391, in 1661.

6) V. D. AA, t. a. p., III, bl. 247, 248.

7) Mr. H. W. TYDEMAN en N. G. VAN KAMPEN, *Mnemosyne, Mengelingen voor wetensch. en fraaije letteren*, V, 282 (Dordr. 1818).

't Verwaarloosde Formosa of waerachtig verhael van het verwaerl. van dit Eyland door de Nederl. en het overrompelen door de Chinezen, Amst 1675, 4°, welk werkje gezegd wordt door Frederik Coijet ter zijner verdediging geschreven te zijn.

Rijssen, geboren te Haarlem, hertrouwde op Formosa in Dec. 1658. Maar van hen, die vermoord zijn, heeft Hambrouck altijd het meest de aandacht en de belangstelling getrokken [1]). En niet zonder reden. Hij was de Hollandsche Regulus. Zijn edel gedrag is zoowel in proza als in poëzie door een aantal schrijvers met lof vermeld, en zijne edelmoedigheid, standvastigheid en onbevreesdheid door de schilderkunst vereeuwigd. Toen het eiland door den Chineeschen zeeroover Coxinga ten deele bemachtigd werd, was Hambroeck, met zijne vrouw, een zoon en eene dochter, in 's vijands handen gevallen, terwijl twee zijner dochters [2]) gevlucht waren op het fort Zeelandia, dat nog tegenstand bood. Terwijl op het eiland alles in de macht van Coxinga was en men aldaar de afschuwelijkste wreedheden [3]) pleegde,

---

1) NIEUHOF, t.a.p., bl. 45, 46.

2) De dochter van Hambroek, genaamd Helena, was in Jan. 1659 te Mattauw getrouwd met Johannes van der Burch, en zijn andere dochter, Henica, in Mei van hetzelfde jaar insgelijks op Formosa gehuwd met Dominicus van Vorster. — Herport dwaalde alzoo, toen hij schreef: »Zwey Töchteren, deren die einte in der Ehe, die andere aber noch ledig war," (bl. 46, 74 en 75). En eveneens Wouter Schouten. Deze zegt: »de eene gehuwd, de andere noch vrijster," (I, 167). Dit is fout, beide dochters waren getrouwd op Formosa, beiden geboren te Schipluiden, bij Delft, waar hun vader vijftien jaren lang, van 1632 af, predikant was geweest. Hambroek was geboren te Rotterdam in 1607 en te Leiden als student opgenomen in het staten-college. Over de historische waarde van het verhaal zijner zelfopoffering is indertijd een belangrijke strijd gevoerd tusschen prof. L. G. Visscher, Dr. Wap en prof. Lauts.

3) Een Hollandsch predikant werd gekruisigd, terwijl hij den vijfden dag daarna aan het kruis nog leefde en eindelijk stierf. Een onderwijzer werd jammerlijk omgebracht, nadat zijne vrouw voor zijn oogen geschoffeerd was. (HERPORT, bl. 73, 74). Te Sakam waren bij de honderd personen gevangen. Sommigen hunner hebben 22 jaren gezeten. Vele Hollandsche vrouwen hadden als slavinnen der Chineesche njonja's een ondragelijk lot. Herhaalde, vergeefsche expeditiën tot de herovering van het eiland werden ondernomen. De 1ste met 12 schepen, vertrok van Batavia 1 Juli 1663 onder Bort; de 2de met 16 schepen; de 3de weer met 12 bodems, 7 Juli 1664. (*Borts Voijagie, naer de kuste van China en Formosa.* Bijeengestelt, en Berijmt door MATTHIJS CRAMER. 't Amsterdam, gedrukt bij Pieter Dircksz Boeteman, op de Negelantiersgraft, voor den Auteur, 1670, kl. 8°, bl. 46, 50, 60, 78, 103, 106 en 107). »Het overblijfsel dezer ellendige gevangenen.... hebben eindelijk het geluk gehad van door den Tartarischen Veldheer, die dat eiland den Sinezen afgenomen heeft, in volle vrijheid gesteld te worden, en zijn met hun elven in Siam aangekomen, van waar wij dezelve met d'eerste gelegenheid te gemoet zien." (*Brief van Batavia aan cl. v. Amst.*, 30 Nov. 1684; DALRYMPLE, *Oriental Repository*, Vol. II, p. 179 sq.).

vreesde Coxinga maar al te zeer, dat, zoo de bezetting op het fort standhield, totdat er ontzet van Batavia kwam, hij in een gevaarlijken toestand geraken zou. Bekend met den invloed, dien Hambroeck op de zijnen uitoefende, zond hij dezen naar Coijet, om hem tot de overgave van het fort te bewegen. Hambroeck niet luisterende naar de stem der bloedverwantschap, maar alleen met plicht en eer voor oogen, wendde integendeel alle middelen aan om de bezetting tot standvastige verdediging aan te sporen. Men wilde den braven leeraar in het kasteel houden, doch hoewel door geen belofte aan den vijand verbonden, was niets, zelfs zijne beide dochters niet, in staat hem van zijn voornemen, tot zijne overige betrekkingen, die in 's vijands handen waren, terug te keeren, af te houden, niettegenstaande ook hij met een weigerend antwoord bij Coxinga terugkomende, den dood te gemoet kon zien.

Ofschoon hij, zooals door sommige schrijvers vermeld wordt, niet dadelijk werd omgebracht, geschiedde dit echter niet lang daarna. Want toen vervolgens een opstand onder de Formosanen uitbrak en Coxinga meende, dat die op aanstoken der Nederlandsche gevangenen was uitgebroken, gaf hij last deze allen om te brengen. Hambroecks hoofd viel op den 5den Juli 1661, met dat van zijn zoon, te Tilocen, in het bijzijn zijner bloedverwanten, die ook hem weldra in den dood moesten volgen [1]). En het verhaal van dit alles steunt op de getuigenis van verschillende »eerlijke" en geloofwaardige lieden [2]).

En toch had men ook hier de vereischte voorzichtigheid niet uit het oog verloren, die vaak door de staatkunde zoo dringend geboden wordt. Toen de predikant Georgius Candidius, die op Formosa zijn vrouw Sara Specx door den dood verloor, den 4den Mei 1627 derwaarts vertrok, werd hem dringend aanbevolen, er het Christendom »zonder grooten ophef" te prediken,

---

[1]) V. D. AA, t. a. p., VI, 41.

[2]) WOUTER SCHOUTEN, *Voijagie naar O. Indien*, A, bl. 161 en 162.

DU BOIS, t. a. p., bl. 208.

VALENTIJN, *Zaaken van Taijonan of Formosa*, bl. 90 en 91.

Welk een treurig uiteinde van zulk een schoone missie! Immers, er was groote toeloop der heidenen tot het Christendom reeds sedert 1637, (*Act. Dep. cl. Amst*, Dl. 39, p. 59, 62, 63), maar ook groot gebrek aan predikanten en schoolmeesters (p. 146, 154). Reeds in 1644 had men om meer predikanten aldaar gevraagd (p. 132), en in 1652 waren de Noorder-kwartieren zonder leeraars. (*Brieven buitenl. kerken cl. Amst.*, Dl. 26, p. 143).

ten einde de keizers van China en Japan te ontzien. De beide predikanten Joannes Cruijf (deze is gevlucht)[1]) en Marcus Masius (predikant te Kelang, ontvlucht naar Japan) zijn aan de algemeene slachting op Formosa ontkomen [2]).

Na het Formosaansch komt het Portugeesch in aanmerking. Deze taal was een zeer belangrijk voertuig voor de verbreiding van het gereformeerd geloof in O.-Indië. De kennis dier taal was voor de Nederlandsche predikanten in Indië noodig, om de Roomsche gemeenten, die door onze voorgangers, de Portugeezen, gesticht waren, te hervormen en »van den zuurdeesem des pausdoms te zuiveren." Dit gevoelde men ook in 't vaderland, en reeds vroeg. Immers in den kerkeraad van Amsterdam werd reeds den 12den Juni 1625 het denkbeeld geopperd een catechismus in het Portugeesch te doen samenstellen [3]). En later evenzeer. De classis van Walcheren verzocht in de eerste helft der 18de eeuw, dat er Bijbel-vertalingen zouden worden gemaakt, niet alleen in het Singaleesch en Malabaarsch, maar ook in het Portugeesch [4]). Overal had de Portugeesche taal ingang gevonden, vooral waar de Portugeezen gemeenten hadden gesticht. Op onderscheiden plaatsen werd geregeld in het Portugeesch gepredikt, o. a. te Batavia van 1633 tot 1808 [5]). Te Malakka en op Ceylon werd het gesproken en diende het als tusschentaal (medium) bij de behandeling van godsdienstige onderwerpen. Op het eind der 17de eeuw vond men in het district Colombo vele kerkelijke personen werkzaam in dienst der Compagnie, die zich van deze taal bedienden. Ten dienste der kerken en scholen vond men er, behalve de predikanten:

---

[1]) In een brief van Ds. Joh. Kruijf komt voor een bericht van de verovering van Formosa door de Chineezen, — te vinden bij PHIL. BALDAEUS, *Beschr. v. Malab. en Chorom.*, Amst. 1672, fol. p. 118 volg.

[2]) Zie verder over de godsdienstzaken op Formosa en het gebeurde aldaar: *Begin en voortgang der O. Ind. Comp.*, II, 20, fol. 71.

Oost-Indisch-praatjen, voorgevallen in Batavia ... Formosaense Regeeringh onder NIC. VERBURGH, gedrukt 1663, 4º. (Zie: MART. NIJHOFF, *IIIe Catalog....* 1855, Nº. 963).

J. B. TAVERNIER, *Recueil de plusieurs relations et traitez singuliers*, Paris, 1679, 4º, 2e partie, p. 9 sq.

Kronijk Hist. Genootsch. te Utrecht, VIII, 270, 335, 449; IX, 291, 206, 258, 260, 290.

[3]) *Hand. Kkraad Amst.*, Dl. 5, p. 269.

[4]) *Resol. van XVII*, 18 Aug. 1729.

[5]) VETH, *Tafereel...*, bl. 514.

één Portugeeschen voorlezer, die de gemeente aan de huizen ging leeren . . . . à 6 rijksd. 's maands;
1 leermeester langs de huizen in 't kasteel à $2^{1}/_{5}$ » »
1 » in de stad . . . . . . à » » »
16 schoolmeesters op de dorpen, ieder . à $1^{4}/_{5}$ » »
7 » onder Caleture, » . à $1^{2}/_{5}$ » » enz.

Eens, in 1668, had men besloten die taal uit te roeien[1]). Maar zulk een besluit wordt gemakkelijker genomen dan ten uitvoer gebracht. En toen de regeering later, bij het verval der Portugeesche gemeente van Batavia, naar de oorzaken daarvan vroeg, luidde het antwoord: dat er voornamelijk twee redenen samenwerkten: 1^{0}. de verbastering der taal en 2^{0}. de verminderde achting (»hoon"), die de Portugeesche Christenen genoten (er kwamen geen nieuwe, zuivere, versche Portugeesche elementen uit Europa en vandaar een groote achteruitgang). Dit antwoord werd gegeven te Batavia, den 1sten Mei 1778, door Augustijn Davids. Deze Aug. D. voerde de admininistratie over de Compagnie's school op de Spinhuisgracht te Batavia[2]).

De Portugeesche taal was verbreid over het geheele eiland Ceylon. »Van gansch Azië — zegt Valentijn — werd dáár, op Ceylon door de onzen (de Nederlanders) op het eind der 17de eeuw het beste Portugeesch gesproken[3])." Omstreeks 1684 werd door de Bataviasche predikanten aan die van Ceylon de vraag gesteld, in hoever deze taal als voertuig bij godsdienstige zaken nuttig en noodig was. En aangaande die Bataviasche gemeente zelve leest men, dat »ze zuiver Portugeesch moest leeren, om haar predikanten te kunnen verstaan. Het lage Portugeesch toch, dat men sprak, was geheel ongeschikt er de goddelijke waarheden in uit te drukken...."[4]).

---

1) MUNNICH, t. a. p., II, 37.

2) *Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk.*, XXVI, 4, bl. 375 Noot. Het handschrift, waarin genoemde vraag naar de oorzaken van het in onbruik geraken der Portugeesche taal en het verval der Portugeesche gemeente voorkomt, werd mij toegezonden door Mr. N. P. van den Berg, met de vraag, wie die Aug. D. was. Het is mij onbekend gebleven, of deze A. D. familie was van Christiaan Davids, vroeger catecheet in Tanschaar, aan den Indus, op de grenzen van Oost-Iran en Vóór-Indië, die op het eind der vorige of in het begin dezer eeuw als Christenleeraar op Ceylon kwam en 28 Jan. 1801 tot predikant in de Malabaarsche taal te Jaffanapatnam werd aangesteld. (*Neuere Gesch. der Missions-Anstalten,* V Bd. (1804), s. 1012, 1083 sq. en 1091 sqq.).

3) *Deure der waarhijd*, bl. 29.

4) NIEMANN, t. a. p., bl. 23 Noot.

Ook in dat Portugeesch nu werden grootere en kleinere gedeelten der H. Schrift en de geheele Bijbel vertaald. Dit laatste heeft de vlijtige Bataviasche predikant Jacobus Op den Akker gedaan. Hij overhandigde zelf die vrucht van zijn arbeid aan den kerkeraad te Batavia [1]). Anderen evenwel beweren, dat dit werk slechts de voortzetting en voltooiing is van hetgeen door J. Fereira begonnen was [2]). Deze Joam Fereira d'Almeyda, doorgaans kortweg alleen Fereira genoemd, niet te verwarren met den Jezuïet Emmanuel Ferreira, die in denzelfden tijd leefde en zich ook te Batavia heeft opgehouden [3]), vertaalde het O. Testament in het Portugeesch [4]), nadat hij reeds in deze taal het Nieuwe Testament overgezet had. Hij heeft het ook grootendeels zelf herzien [5]). Maar hij overleed, toen hij met dien arbeid gevorderd was tot Ezechiël 48 : 21. De *Argumenta librorum et capitum* en de *Loca parallela* werden er bijgevoegd door Ds. Op den Akker, die den arbeid van Fereira voltooide, gedurende welken tijd de predikbeurten van Ds. Op den Akker waargenomen werden door Ds. Ooms van Wijngaarden en Ds. Augustinus Thornton den jongere [6]).

»Jammer, dat het nà den dood van Ds. Fereira (Aug. 1691) met het revideeren niet altijd even vlug ging. De overzetting van het O. Test. had sedert 1694 en vóór het vertrek der retourvloot van dat jaar reeds gereed gelegen, en met de revisie er van was men half November 1697 nog niet begonnen, terwijl het aan deskundigen te Batavia op dat oogenblik niet ontbrak. Zoo was ook de revisie van het Portugeesche N. Testament lang onder handen, langer dan noodig was" [7]).

---

[1]) V. D. AA, t. a. p., I, bl. 13.

Hall. Miss.-Gesch., II Th., Halle 1735, s. 962—964, in welk verzamelwerk ook brieven van hem en anderen voorkomen, ib. s. 963 en III Th., 1735; XXVI cont. p. 37 sq., 332.

[2]) BUDDINGH, *Schets . . .*, bl. 15, 16.

Hall. Miss.-Nachrichten, VI Bd., s. 14, 837.

[3]) GUY TACHARD, *Voijage de Siam*, Amst. 1687, I, 132; II, 161, 162.

[4]) Den 24sten Febr. 1683 was hij hiermede gevorderd tot het midden van het boek der Richteren.

[5]) Door langdurige ziekte, den dood zijner vrouw en andere omstandigheden was dit werk zeer vertraagd.

[6]) De kerkeraad van Batavia verzocht, dat het werk op kosten der Compagnie mocht worden gedrukt; Heeren XVII stonden dit toe en droegen de zorg voor de uitgaaf op aan de Kamer van Amsterdam.

[7]) VALENTIJN, t. a. p., bl. 54, 55.

De kerkeraad van Batavia, verontwaardigd over al dit verzuim en dralen, schreef dan ook 5 November 1714 aan de classis van Amsterdam het volgende: »Het is te wenschen, dat ten nutte van deze Portugeesche gemeente wierde gerevideerd en uitgegeven door den druk, het O. Test. in die taal, 't welk zekerlijk van zeer groote stichting voor haar wezen zou." Maar hij ontving van diezelfde Broeders uit Holland twee jaren later (22 December 1716) ten antwoord, dat »met betrekking hierop, er vooreerst niet veel was te hopen, omdat er van de vroegere uitgaaf nog vele exemplaren voorhanden waren." Tot troost kon men later vernemen, dat »het Oude Testament, door de Deenen te Tranquebar gedrukt in de Portugeesche taal, tegen (met) het Autographum, onder den kerkeraad te Batavia berustende, zou worden geconfronteerd" [1]).

Eindelijk, 24 Sept. 1745, vernam men, »dat de gerevideerde Bijbel (Portug.) op de pers gelegd, en het bij Schim gedrukte N. Test. in de Portugeesche taal van zijn drukfouten gezuiverd zou worden, dan wel dat men het zou supprimeeren."

En waarlijk, dit gebeurde. Met het O. Test. werd begonnen in 1745; het werd voleindigd in 1753 en gedrukt op order en kosten der O.-Ind. Compagnie [2]).

Te Negapatnam vond men in 1692, onder oude kerkelijke papieren, een gedeelte van het O. Test. in het Portugeesch, en zond het in hetzelfde jaar naar Batavia op. 't Is mij niet gebleken, wie deze vertaling gemaakt heeft.

Gelijk we reeds met een enkel woord herinnerden, had Fereira het N. Test. vertaald in het Portugeesch [3]). De geschiedenis en lotgevallen dier vertaling zijn niet zeer verblijdend en bemoedigend en strekken den Indischen mannen van die dagen niet bijzonder tot eer. Nadat Fereira gereed was met *de vier Evangeliën* en *de Handelingen der Apostelen*, ontving hij daarvoor als belooning dertig rijksdaalders uit de armenkas(!). »Beter, — zegt de geschiedschrijver, die dit opteekende, — beter ware geweest hem niets te geven dan zulk een »fooi" voor zooveel moeite en arbeid." Nadat

---

1) *Resol. v. Gouv.-Gen. en R. v. Indië*, 25 Juli 1738, 30 Jan. 1739, 13 Febr. 1739 en 3 Maart 1744.

2) *Voorrede* voor het »Maleisch N. Test.," Bat. 1758, 8⁰, p. 30.

3) Hij was daarmede reeds begonnen op Malakka op zijn 16de jaar, — eerst de pericopen, — en gebruikte het Latijn van Beza en Spaansche, Fransche en Italiaansche overzettingen, omdat hij toen nog geen Grieksch en geen Nederduitsch verstond. (FEREIRA, *Onderscheydt der christenheyd*, Opdragt, bl. 2).

hij er meê gereed was — in 1654 [1]) — besloot men de »Hoofden der Kapittels" er bij te voegen, dewijl men die ook in de Nederduitsche vertaling heeft. Ook vond men goed, dat behouden zou worden de »Parenthese" met hetgeen er in het Nederduitsch tusschen staat, al stond dit niet in den Griekschen tekst. Tot verbetering der ingeslopen misslagen zou ieder predikant, die Portugeesch verstond, medewerken. Zoo vinden we dan ook als Revisores allen genoemd, die toen daarvoor in aanmerking konden komen: Cornelius Lindius, Augustinus Thornton den oudere, Joannes de Voogd, Bartholomeus Heynen, Theodorus Zas, Servatius Clavius [2]). Dezen waren de eenigen van hen, aan wie men dit werk kon opdragen en die toen zich ter hoofdplaats bevonden. Cornelius Seenen, werkzaam bij de Portugeesche gemeente van Batavia († Nov. 1661), zal men niet hebben willen uitnoodigen, omdat hij geen predikant, slechts proponent was. Deze Revisores ontdekten geen »misslagen tegen den zin des H. Geestes, maar wel eenige spelfouten en andere zonden tegen de welluidendheid van het Portugeesch," en verklaarden, dat »het derhalve met stichting kon gebruikt worden." Die Portugeesche vertaling van het N. Testament is gedrukt te Amsterdam, in 1681, 4° [3]). Zij is herdrukt terzelfder plaatse in 1712, 8°. De titel luidt: *O Novo Testamento traduzido em Portuguez pelo rev. Padre J. Ferreira A. d'Almeida....*, Batavia, bij Heemen, 1773, 8°.; ook te Tranquebar, 1765, 8° [4]). Verschillende uitgaven worden vermeld in de *Hallische Missions Geschichte*, III Th., Halle 1735, s. 101.

Maar toen hiervan reeds 1600 exemplaren ingescheept waren, om naar Indië verzonden te worden, deden de Heeren Zeventien ze ontschepen, »om ze te vernietigen," wegens de vele fouten, die men er in gevonden had. (Fereira zelf had dit verzocht) [5]). Het toezicht er op en de zorg er voor waren toevertrouwd geweest aan een bekenden Israëliet. En het N. Testament moest eerst weer geheel worden nagezien, om dan te Batavia gedrukt te worden. Toch werden niet alle exemplaren vernietigd. Ver-

---

[1]) BUDDINGH, t. a. p., bl. 12.
[2]) VALENTIJN, t. a. p., bl. 29.
[3]) FABRICIUS, t. a. p., p. 596.
ADELUNG, t. a. p., II, 557.
[4]) FRED. MULLER, 1e *Katalog. voor Ned. Ind.*, 8°, bl. 89.
Auctie Ds. BRUMUND, Nov. 1864, N°. 1317.
[5]) *Brief v. Kkraad Bat. aan cl. Amst.*, 30 Nov. 1684 en 5 Febr. 1685.

scheidene zijn uitgedeeld op Ceylon, 1684. En de vraag er naar vermeerderde gedurig. In de 50 exemplaren, die men later van Batavia zond, werden de onjuiste uitdrukkingen met de pen doorgehaald, eer ze werden rondgedeeld. De fouten, die er ingeslopen waren, zouden bij een nieuwe uitgaaf worden verbeterd [1]. Zoo werd ook in 1722 aan de predikanten op Ceylon een aantal Portugeesche Testamenten, exemplaren van den *Heidelbergschen Catechismus* en de *Liturgie* aangeboden, gedrukt te Amsterdam, van Java ontvangen en in de Gouvernements-pakhuizen liggende, om gratis te worden rondgedeeld [2]. Volgens sommigen heeft ook de Bataviasche predikant Abraham Rogerius eenige gedeelten van het N. Testament vertaald. Volgens anderen had daaraan gewerkt Fereira. Men vond die vertaling, onder de nagelaten papieren van Rogerius berustende, bij zijne weduwe. Bewindhebbers oordeelden het onnoodig, deze te laten drukken [3].

Wat we boven herinnerden, dat in den eersten tijd onze predikanten in Indië ook en vooral geroepen waren om reformatorisch te werk te gaan bij hun propagatie-arbeid, ten einde de Indische kerk »te zuiveren van den zuurdeesem des pausdoms," die roeping gevoelde vooral Fereira.

Zelf vroeger Roomsch-Katholiek en een geboren Portugees, van Lissabon, bestreed hij thans krachtig de Roomsch-Katholieke kerk en hare leer, en vertaalde daartoe een zeker stichtelijk Spaansch boekje, tegen het Pausdom — geheel polemisch van karakter — in het Portugeesch, 1664. De titel van dit boekje is als volgt: *Onderscheijdt der christenheydt, waarin duydelijk werd vertoont, tegen de Roomsche en de mis, door Joan Ferreira A. d'Almeda, vroeger Roomsch, thans predikant, uit het Spaens.* Gedrukt te Amsterdam, bij Paulus Matthijsz, in de Stoofsteegh, 1673. Daaraan heeft hij toegevoegd het volgende aanhangsel: *Appendice, ou necessaria Addiçao à Differencia dà christandade Em que clara e evidentemente se mostra e averigua como, Naò à Igreja Christaa Reformada, Mas a Apostatica Romana, he a que sé muda, trastorna, corrompe e falsifica os fundamentos da doctrina*

---

[1]) MUNNICH, t. a. p., II, 38.
[2]) Dezelfde, t. a. p., I, 47.
[3]) *Brief van Bat.*, 18 Dec. 1651.
Brieven buitenl. kerken cl. Amst., Dl. 26, p. 129 sq., 131, 136, 137.
ROGERIUS, *Open deure...*, Opdraght, fol. (†) 3.
Vgl. BUDDINGH, t. a. p., bl. 12.

christaà; como tambem affi sempre o fez-E ainda faz com a mesma Escritura sagrada, Amsterdam, 1673. Dit boekje werd in 1668 te Batavia zeer nuttig gekeurd, en »men mogt wel lijden, dat het gedrukt wierd." Fereira verzocht in 1668 daarachter te mogen voegen: het *Vader Ons*, *de Artt. des geloofs* en de 10 *Geboden*. Dit werd toegestaan, mits »dat zouden nagezien worden." Men ziet, de kerkelijke censuur heerschte nog in volle kracht, ook voor Indië.

Nog moeten we hier vermelden, dat bij Resolutie van Gouv. en Rade van Indië, dd. 21 Jan. 1744, de inlandsche kapitein Jan Paulusz gequalificeerd werd een zeker getal exemplaren van het N. Test. voor zijne rekening in het Portugeesch te doen drukken, en dat de Gouv.-Gen. Van de Parra de verbeterde vertaling van het N. Test. in het Portugeesch, bezorgd door den geleerden predt. J. M. Mohr en afgedrukt in het laatst van 't jaar 1772, op eigen kosten heeft uitgegeven [1]).

Ook met betrekking tot de vertaling der Psalmen in het Portugeesch, vooral met het oog op het gemeenschappelijk gezang der gemeente bij de godsdienstoefeningen, maakten sommige predikanten zich zeer verdienstelijk, met name Fereira, Op den Akker en Abr. Rogerius. De laatste had bijna al die liederen op rijm in 't Portugeesch gesteld, om gezongen te worden, 1643 [2]). De eerste had reeds te Colombo er eenige overgezet, 1663; later de overige psalmen, en ze berijmd, 1675 [3]).

De predikant Op den Akker had hetzelfde werk verricht in versmaat volgens onze melodieën. De predikanten Zas, Thornton, de jongere, en Cornelis van Hamme [ouderling] revideerden ze. De kerkeraad te Batavia stelde voor ze bij de gemeente in te voeren, en overeenkomstig dat voorstel besloot de regeering ze te laten drukken, 13 Mei 1695, 7 Oct. 1701, 12 Mei 1702 en 2 Maart 1703. Later, toen ze »uitverstrekt" waren, 10 Aug. 1756, werd bevel gegeven, ze te herdrukken [4]).

Maar vlug was het bij de eerste uitgaaf niet gegaan. Eerst waren er op de drukkerij geen typen voor de zangnoten. Dagelijks zag

---

1) *Brief v. d. Kkraad te Bat.*, 21 Oct. 1772.
IJPEY, t. a. p., bl. 61.

2) ROGERIUS, t. a. p., Opdraght, bl. 3.

3) BUDDINGH, t. a. p., bl. 10, 14, 16.

4) *Generale brief*, Dec. 1756 (in het archief der O. Ind. Compagnie).

men ze met verlangen uit het vaderland te gemoet. (Nov. 1700 en 1701). Eindelijk kwam het psalmboek onder de pers (Nov. 1702) en was men gevorderd tot den 74sten Psalm. Spoedig zou het D. V. gereed zijn. In 1704 was het afgedrukt en werd het met veel stichting in de Portugeesche gemeente gebruikt. De titel luidde: *Os CL Psalmos del David, compostos para uso d'a Igreja Portuguesa* per J. Op den Akker...., Batavia, 1703, 8⁰. (met den *Catechismus* en de *Liturgie*). Herdrukt te Colombo, 1768, 8⁰. (4de uitgaaf, met uitvoeriger titel door de zorg van Ds. S. A. Bronsveld); ook in 1765 (de *Appendix* in 1768 gedrukt, bevattende den *Heidelb. Catechism.* etc.) en nog een uitgaaf te Colombo, 1778, 8⁰ [1]). Een exemplaar er van bevindt zich in de biblioth. van het Nederl. Zendel. Genootsch. te Rotterdam.

Omtrent Portugeesche gezangen en een dito gezangboek vinden we uitvoerige mededeelingen in de *Hallische Missions-Nachrichten* van 1747, 1754, 1770, 1772 en 1783.

Er werd besloten van de bovenbedoelde vertaalde Portug. Psalmen 1250 exemplaren te doen drukken. Men berekende, dat de onkosten 1243 rijksd. zouden beloopen. De Gouv.-Gen. W. van Outhoorn (1691—1704) schonk daarvoor 100 riem papier. De drukker zou ontvangen 15 rijksd. voor de 1000 vel, buiten het papier.

De *Formulieren* werden in het Portugeesch overgebracht door de predikanten Fereira, Lindius en Samuel Tesschemaker. Er was ook een predt. Rutger T. in Indië.

De predikant Abraham Rogerius, wel te onderscheiden van Jacobus R. en van Rogier Hendrikszoon, ook Rogerius genoemd, was na zijne terugkomst in Nederland met zijne huisvrouw Emmerentia Pools te Gouda gaan wonen. Hij is dezelfde, die het N. Test. in het Portugeesch overbracht, en de schrijver van het bekende werk: *Gentilismus reseratus*, dat in verschillende nieuwere Westersche talen is overgezet. Rogerius stierf te Gouda in 1649. Drie jaren later schreef Ds. Sceperus, predikant in deze stad naar de Broeders te Amsterdam, dat »er zich onder de nagelaten handschriften van genoemden Rogerius ook een *Ziekentroost* bevond, door hem, R., in het Portugeesch vertaald" [2]).

---

[1]) *Catalogus* MEERMAN, I, bl. 50, N⁰. 21.
» BRUMUND, N⁰. 1318, 1318*a*, 1319.

[2]) De brief van Ds. Sceperus, dd. 27 Nov. 1652, bevindt zich nog in het archief der classis van Amsterdam.

Hij en F e r e i r a hadden ook den *Catechismus* in die taal overgezet. De zijne (R o g e r i u s) werd in manuscript vertoond aan de vergadering van XVII, die, 13 April 1654, daaromtrent besloot ze te laten drukken en het benoodigde getal exemplaren voor $^3/_4$ te laten bekostigen door de kamer van Amsterdam en voor $^1/_4$ door die van Zeeland.

De Portugeesche vertaling van den *Heidelbergschen Catechismus* van F e r e i r a werd naar Nederland gezonden door den predt. B a l t h a s a r O b i e d e M e t e r [1]) te Malakka. Eerst weigerden Bewindhebbers den druk; daarop namen ze het verzoek in bedenking, en eindelijk stonden zij het toe. Daardoor werd in een wezenlijke behoefte voorzien. Immers, de gemeente van Malakka had er om verzocht. Welnu, men besloot dan ook driehonderd exemplaren naar Indië te zenden. De eerste uitgave is die van Amsterdam 1656, 8⁰ [2]). Driemalen werd ze in een betrekkelijk korten tijd (vóór 1673) gedrukt [3]). Sommigen beweren, dat het werk van Ds. O b i e d e M e t e r zelven was; anderen, dat F e r e i r a de vertaling had vervaardigd en D e M e t e r slechts voor de uitgaaf heeft gezorgd.

Nog was er een Portugeesche vertaling van den *Lutherschen Catechismus* en tevens eene verklaring er van, uitgegeven te Tranquebar, 1713, 12mo: *Explic. do Catecismo do Luthero. traduz. em Portuguesa. Tranquebar*, 1713, 12mo. Colombo, 1778, 8⁰ (met de *Geloofsbelijdenis* en de *Liturgie* [4]).

Vele *leerredenen* zijn in het Portugeesch opgesteld door den predt. P h i l i p p u s B a l d a e u s, en A. R o g e r i u s heeft de belijdenis-predikatie van J a c o b u s L a u r e n t i u s [5]) in het Portugeesch vertaald [6]).

Volgens de eene opgaaf vertaalde Ds. A b r. R o g e r i u s het

---

[1]) Die twee gemeenten in Nederland: Ameland en Winsum, Baard en Huins bij Franeker, en drie in Indië: Malakka, Colombo en Cochin bediend heeft.

[2]) *Catalog.* Ds. BRUMUND, Nov. 1864, N⁰. 1318*b*.

[3]) FERREIRA, t. a. p., Voorrede.

[4]) *Catal.* BRUMUND, t. a. p., N⁰. 1320/21.

[5]) LAURENTIUS, predikant te Amsterdam, † 1644, *Belijdenis-predicatie*, gedaan voor het houden des H. Avondmaals, Gouda 1645.

[6]) P. J. VETH, *Over Baldaeus*, in: »De Gids," Mei 1867, bl. 215. ROGERIUS, t. a. p.

Gebedenboekje van Jan Haverman [1]) in het Portugeesch [2]). Volgens den titel heeft Ds. J. Op den Akker het overgebracht uit het oorspronkelijke, en is het door een zekeren H. van Diest verbeterd: *Joa. Haverman*, *Livrinho de Oraçoẽs*, *emend. por H. van Diest*, *e traduz.* J. Op den Akker. Batavia (1740?) 12⁰ [3]). Er waren bijgevoegd 72 vragen en antwoorden. Aan den Mardijker [4]) Anthonijsz [5]) werd 28 Juli 1719 toegestaan dit te laten drukken.

Het *Kort Begrip* van St. Aldegonde werd ook door Ds. A. Rogerius in 1645 in het Portug. vertaald. Ds. Nathanaël de Pape werkte geheel zelfstandig en vervaardigde een boekje over het N. Test. in het Portugeesch en Nederlandsch, in vragen en antwoorden; hij overhandigde het in persoon aan den Bataviaschen kerkeraad op 25 April 1682. Maar het is niet gedrukt geworden; men »vond goed het agter de bank te werpen;" ja, de druk er van is zelfs verboden.

Er verschenen in het Portugeesch nog andere »zeer dienstige translaten," stichtelijke boeken en dergelijke geschriften [6]). Johann Philipp Fabricius, Deensch zendeling te Madras [7]), vertaalde Arndt's *Paradijshofje.* Het is gedrukt te Halle, in Duitsch-

---

[1]) HAVERMAN, *Christelijke ghebeden*, Amst. 1628, 32'. (V. D. AA, t. a. p., in voce, Margaretha H., VIII, 293, 8⁰). De Sergeant Pieter Lijn, militaire commandant van het fort Barneveld op Batsjian, vroeg 15 Aug. 1677 om 3 à 4 *Havermantjes* en eenige *Allegondes*, ten behoeve van het garnizoen aldaar, aan Robert Padbrugge, Landvoogd van Amboina. Deze boeken waren hem opgegeven door de predikanten Burenus en Peregrinus. (*Bijdr. tot de Taal-, Land- en Volkenk. van Ned. Ind.*, Derde volgr., II (1867), bl. 271). De leeraars, hier bedoeld, waren Jacobus Burenus (van Buren), wel te onderscheiden van Johannes B. (Burum, van Buren), en Gualtherus Peregrinus. De *Aldegondes* waren het *Kort begryp der chrl. religie* (*Adjaran dalam jang* ...), Amst. 1682, 8⁰, Maleische vertaling van den catechismus van Marnix, door S. D. (Rom. karakters). Deze S. D. kan bijna niemand anders wezen dan Ds. Sebast. Dankaarts. Hij was gedrukt op last der O.-Ind. Compagnie. (*Katal.* FRED. MULLER EN C⁰., Amst. 1882, bl. 72, N⁰. 1068).

[2]) ROGERIUS, t. a. p., Opdraght, fol. 3.

[3]) *Catal.* BRUMUND, N⁰. 1325.

[4]) Mardijker, een inlander, die vrij is van alle heerendiensten.

[5]) Deze zelfde Anthonysz had ook aan de kerk vermaakt een legaat van 6000 rijksd. voor 5 gouden bekkens. (*Resol. van Gouv. en Raden van Indië*, 1 Dec. 1733 en 7 Aug. 1741).

[6]) NIEMANN, t. a. p., bl. 21.

[7]) † te Weperi, een der voorsteden van Madras, 23 Jan. 1791.

land. Thom. à Kempis: *De navolging van Christus* werd in het Portugeesch vertaald; het 4de gedeelte er van als communieboek, en een uittreksel er van werd ook gedrukt en was bekend onder den titel van: *De kleine Kempis.* Verder nog: een avondmaalsboekje en avondmaalspsalmen in het Portug., vertaald door Ds. J. Op den Akker, gedrukt te Batavia omstreeks 1700 of in 1723, 8⁰ [1]). Het is waarschijnlijk hetzelfde werkje als dat van B. Hakvoord: *A Sta lea de Jes. Christ. proposta em sua verdadeira preparaçao actual uso etc. traduz. p.* Jac. Op den Akker. Batav. 1723, 8⁰ [2]).

Ten slotte moet hier nog vermeld worden: Dal's kleine Portugeesche spraakkunst, ten deele herdrukt, en van denzelfden: zijn Portug. lijdensgeschiedenis [3]).

We zouden nog meer vruchten van nuttigen arbeid op dit gebied en in dien geest kunnen noemen; maar waar zou het einde zijn, indien we alles wat van dien aard geleverd is, wilden vermelden? Ons bestek gedoogt geen volledigheid.

Tot de meer eigenlijk gezegde inlandsche talen, die als voertuig voor de uitbreiding des Christendoms hebben dienst gedaan, behoort ook het Tamulsch (Tamilsch) of Malabaarsch. In vroeger tijden zijn er geweest, die het Maleisch en Malabaarsch voor één en dezelfde taal hielden, zoodat Werndly nog in zijne dagen het niet overbodig achtte deze dwaling te bestrijden [4]). Iets anders is het, dat de vroegere Nederlandsche schrijvers het Malabaarsch ook wel Tamulsch, Damulsch, Tamielsch noemden, uit welke gewoonte de verkeerde meening ontstond, dat Tamulsch en Malabaarsch twee verschillende talen waren, terwijl deze twee woorden onderscheiden namen zijn voor één en dezelfde taal [5]). Zij wordt gesproken door de Tamulsche bevolking van het Noorden van Ceylon; het gebruik er van aldaar is o. a. ook aangetoond door onzen landgenoot Hadriaan Reland, den geleerden Orientalist, hoog-

---

1) *Catal.* BRUMUND, N⁰. 1323.

2) *Catalogue des livres Hebr.*, Espagn. et Portug. de Mr. I. DA COSTA, Amst. 29 Oct. 1861, N⁰. 2625.

3) *Hall. Miss. Ber.*, VII Th., 1760, s. 562 (1725), VII Th. (1760), s. 4, 6, 490, 562.

4) *Mal. sprkk.*, Voorreden, bl. LI en LIII.

5) MILLIES, *Over de bronnen . . .*, bl. 36, en *WW. Batav. Gen.*, 1780, II, bl. 302, Noot, en 312.

leeraar eerst te Harderwijk en daarna te Utrecht, (geb. 1676, † 1718)[1]), die ook het onderscheid tusschen het Maleisch en het Malabaarsch aanwees, en een zeer uitvoerige kaart van het geheele eiland Ceylon gaf. Ook op de kusten van Malabar en Coromandel werd het gesproken. Het heeft verschillende dialecten[2]). Jo. Adam Cellarius onderscheidde er twee[3]): het Tamulische, in het Zuidelijke deel van de kust van Malabaar (in Madure, Ceylon en Coromandel), bekend gemaakt door de Deensche Missionarissen, en het Malabaarsche, dat weer verdeeld wordt in drie hoofddeelen. Zoo kan wellicht ook verklaard worden het verschil der twee bijbelvertalingen, n. l. tusschen die van Tranquebar en die van Ceylon. De oudere en de nieuwe zendelingen verschillen dan ook zeer in de orthographie van het Tamulsch.

Eerst na 1660 begonnen de Nederlanders het Tamulsch te beoefenen[4]). Omtrent deze taal wordt ons verzekerd, dat ze »zeer zwaar is om te leeren: uit oorzake zij uit vele woorden bestaat, en een enkel ding zeer vele namen heeft. Iedere dag des jaars b. v. voert in deze taal een bijzonderen naem" [5]). De mannen der kerk getroostten zich zeer veel moeite om ze te leeren. Reeds in 1681 waren er vertalingen in verschenen[6]). Niet alleen richtten de Deensche zendelingen in de 18de eeuw te Tranquebar[7]) een Malabaarsche school op, reeds vroeger had men te Jaffanapatnam een Tamulsch Seminarie gesticht[8]). Vele Christelijke geschriften werden in het Malabaarsch overgebracht[9]). Er was een tijd, waarin te Negombo de predikanten overeenkwamen, wekelijksche vergaderingen te houden tot beoefening dezer taal[10]), en de classis van Amsterdam kon naar waarheid verklaren, dat »de Malabaarsche

---

1) *Dissert. Miscell.*, Diss. IX, p. 86—91.

2) *Tempe Helvetica*, IV, 651.

3) *Over de taal, wetensch. enz. der Malabaren...*, in: »Verhandd. Batav. Genootsch., 1781, Dl. III, bl. 299—301.
ADELUNG, *Mithridates*, I, 210.

4) VETH, *Tafereel...*, bl. 515.

5) JOAN NIEUHOF, *Gedenkwaardige zee- en lantreize*, bl. 158.

6) MUNNICH, t. a. p., II, 22, 47, 51 sq.

7) VELSE, *Over de Deensche Missionarissen*, 's Hage, 1739.
NUYS KLINKENBERG, t. a. p., bl. 281 en 282.
Ds. HOOYMAN, in »Verhandd. Batav. Genootsch.," II, 1780, blz. 298.
Hall. Miss.-Nachr., 1718—'47.

8) MUNNICH, t. a. p., bl. 46 sqq.

9) *Tijdschr. voor Ned. Ind.*, 3e Jaarg., N°. 7, bl. 154 volg.

10) MUNNICH, t. a. p., II, 89.

proponenten met hun prediken en katechiseeren zeer veel nut deden in het land"[1]).

Het letterschrift der Malabaren is reeds zeer oud. Zij hebben tweeërlei soort van karakters: het eene is gebruikelijk in den godsdienst en de geleerdheid, het andere in gemeenzame brieven, publieke akten, enz. Hunne wijze van schrijven verschilt veel van de onze. Ze gebruiken een ijzeren stift of griffel, »Ezustani" of »Narajam" genaamd, en in stede van papier bladeren van den wilden palmboom[2]). »Zij houden deze bladeren staande in de hand en schrijven, zonder den arm te ondersteunen, sierlijk en vaardig, van de linker- naar de rechterhand, echter zonder eenige punten, komma's of scheidteekenen te gebruiken"[3]). Het Malabaarsch heeft 16 klinkletters of »klankers" en 35 medeklinkers, dus 51 letters. Daarentegen heeft het acht casus, twee getallen en drie geslachten. In de syntaxis vindt men veel overeenkomst met het Latijn[4]). Prof. Reland gaf het Malabaarsche alphabeth op[5]). Ook vindt men een *Alphabeth der Tamoulsche taal* te Leiden[6]). Tamulsche typen werden in 1777 te Colombo gegoten door Baas Hendriks[7]). Hulpmiddelen tot de studie van het Malabaarsch ontstonden langzamerhand[8]). De predikant Philippus Baldaeus was de eerste onder de Nederlanders, die deze taal bestudeerde en in 1671 een korte *Malabaarsche spraakkunst* in het licht gaf; inderdaad slechts een beknopte inleiding er op. Maar de eerste eigenlijke grammatica van het Tamulsch is van Ziegenbalg, uitgegeven te Tranquebar (Coromandel) in 1716[9]). Een andere *Tamulsche*

---

1) *Miss. class. Amst. aan Kkrd Colombo*, dd. 17 December 1713, bl. 122, van een rijke verzameling brieven in het bezit van den heer Beijers te Utrecht.

2) BALDAEUS, *Korte Malabaersche letterkonst*, achter zijn *Malabar en Choromandel*, Amst. 1672, fol.

3) CELLARIUS, *Over de taal der Malabaren*, bl. 302.

4) CELLARIUS, t. a. p., bl. 303, 309. Het hier meêgedeelde strekt slechts om de kennis der Europeesche geleerden van vroeger dagen van het Malabaarsch te kenschetsen en heeft geen betrekking op den tegenwoordigen staat der kennis van het Tamulsch.

5) t. a. p., *Dissert. Miscell.*, en MS.-noot van Prof. Millies.

6) *Katalog. der biblioth. der maatsch. van Nederl. letterk. te Leijden*, Bijvoegsel, 1853—'57, bl. 8.

7) *N. Gesch. der Missions-Anst*, II Th. 1148, III Bd. (1790), p. 503.

8) ADELUNG, *Mithridates*, I, 224.

9) NIEMANN, t. a. p., bl. 21.

spraakkunst werd uitgegeven door den Italiaanschen Jezuïet Pater Beschi[1]). Een Tamulsche *Calender* verscheen later[2]).

En wie waren nu de mannen, die zich het meest verdienstelijk maakten door hun studie van het Malabaarsch? Wij bedoelen nu niet de geleerden in Europa, die zich met de beoefening dier taal bezig hebben gehouden. De namen van enkelen hunner zijn reeds door mij vermeld. Maar we hebben thans het oog op hen, die in Indië hierin hebben uitgemunt. Het waren meest kerkelijke personen behalve de reeds bovengenoemde: Philippus Baldaeus, Simon Kat, Adr. de Mey, Adolf Kramer, Joh. Phil. Wetzelius, Sigisb. Abrah. Bronsveld, Johan Joachim Fijbrands, Phil. de Melho, M. J. Ondaatje, W. Konijn. Deze allen waren predikanten en bijna allen Nederlanders. Verder Bartholomaeus Ziegenbalg, Hendrik Plutschau, Benjamin Schultze, Johan Philip Fabricius, Obuch, Joan Ern. Grundler en John. Deze allen waren zendelingen, de meesten hunner uit Denemarken. Nog moeten hier vermeld worden Philip Jans, Adriaan Frans de Farnando, Dirk Otleij, junior[3]). geen geestelijken, maar leeken, die zeer bedreven waren in die taal. Ook nog de inlandsche tolk François de Fonseca en zekere Christoph, de leermeester der zendelingen[4]). Ten slotte noemen wij als voorstanders en bevorderaars van den arbeid der zending en bijbelvertaling: Gustaaf Wilhelm Baron van Imhoff en Julius Valentheyn Stein van Gollenisse, Gouverneur van Ceylon, in 't midden der 18de eeuw.

De pas uit Nederland uitgekomen predikanten moesten de eerste twee of drie jaren hun voornaamste werk maken van de studie dezer taal. Zoo was er in 1704 een te Jaffanapatnam om het Tamulsch te leeren. Of met dezen bedoeld wordt Philippus de Vriest of François van den Sande, is mij niet duidelijk[5]). Maar verscheiden voorbeelden worden ons genoemd van mannen, die uitblonken in de kennis dier taal, zoodat hun pre-

---

[1]) *Hall. Missions-Nachr.*, V, I, 1747, p. 255.

[2]) *Hall. Missions-Ber.*, IX Th., 1772, p. 307.

[3]) O. hielp bij de vertaling van het O. Testament in 't Malabaars tot Januari 1702.

[4]) Overleden omstreeks 1765 of wat vroeger.

[5]) MUNNICH, t. a. p., I, 67, 68; II, 47.

diking en vertalingen door de inboorlingen zeer werden geroemd.

De beide Deensche zendelingen Bartholomaeus Ziegenbalg en Hendrik Plutschau, te Kopenhagen 29 Nov. 1705 geordend en 9 Juli 1706 te Tranquebar (Coromandel) aangekomen [1]), leerden eerst de Malabaarsche taal, predikten daarin en bezorgden den druk van het N. Test. daarin. Zij behoorden tot het Luthersch kerkgenootschap en hadden een eigen drukpers [2]). Dat er eigenaardige en niet geringe bezwaren aan de verbreiding des Christendoms onder de Malabaarsche heidenen verbonden waren, wie zou dit niet gemakkelijk begrijpen? Ook om die moeielijkheden weg te nemen, richtten de zendelingen in 1769 een uitvoerig schrijven *Aan de Tamulsche natie* [3]).

Welke waren nu de werken, de geschriften, door genoemde mannen in het Tamoelsch samengesteld of daarin uit andere talen overgebracht?

Natuurlijk allereerst vertalingen van de H. Schrift, hetzij van den Bijbel in zijn geheel, hetzij van gedeelten er van [4]).

Allereerst dus: de vertaling van den geheelen Bijbel, door Ziegenbalg en Schultze, later verbeterd door Joan Philip Fabricius, Deensch zendel. te Madras. De *Pentateuch*. Het *O. Test.* en de *Apokryphen*, met name het *Boek Sirach*. Eenige *Psalmen Davids*, in »Tamulschen digte en op Holl. muzieknoten gebragt, door Phil. de Melho. Colombo, 1755 8°." [5]).

Aangaande de vertaling van het N. Test. schreef men het volgende:

»God heeft door zijn goedheid, hier op 't Eyland (Ceylon) voor-

---

[1]) Overleden 23 Febr. 1719, Daags daarna werd op hem (Z.) eene lijkpredikatie gehouden over Joh. III: 29, 30. Die leerrede is gedrukt te Tranquebar, 1720, 4°. (Zie: FABRICIUS, *Lux evang.*, p. 616, 617; *Berigten der Utrechtsche zend. vereenig.*, 1864, N°. 8, bl. 10; *De Christelijke familiekring*, Dec. 1869, bl. 192 en I, bl. 32).

[2]) BUDDINGH, *Schets* . . . , bl. 26, 27.

[3]) Deze brief is opgenomen in de *Neuere Geschichte der Missions-Anstalten*, I Bd., 1770, p. 343 sqq., 630 sqq.

[4]) WILLMET, t. a. p., bl. 202.

MILLIES, t. a. p., bl. 37.

NIEMANN, t. a. p., bl. 21.

VETH, t. a. p., bl. 525.

L. LUDOVICI, *Lapid. Zeylan.*, Introd. rem., bl. 9.

[5]) *Catalog.* ALSTEIN, Mei 1863, N°. 2378.

Vgl. WIJNMALEN, t. a. p., bl. 176.

zien, dat zijn Woord niet alleen den Inlander door haren Landaard, worde gepredikt ende verkondigt in haren eigene Tale, maar ook in die Tale worde overgebragt ende gedrukt; invoegen, door de onvermoeijde vlijd en den ijver van onsen gewesen Hoofdgebieder alhier, dog nu Gouv. gener. van geheel Nederl. O. I. Gustaaf Willem van Imhoff, voor eenige jaren de Drukkerij hier op deze Plaatse (Colombo) in gereetheijd sij gebracht, in soo verre, dat behalve eenige vragen ende gebede-Boeken, de 4 Evangeliums in het Singalees zijn afgedrukt geworden; 't sedert welken tijd, behalven eenige Formulier-, Katechismus- ende Praedicatie-Boeken, soo, in 't Singalees, als Tamuls, ook de 4 Evang. en de Handd. der Apostelen niet alleen in de laatstgenoemden Tale zijn overgeset ende Naar Kerken ordre gerevideert, maar ook door den vaderlijke voorsorge van onsen tegenwoordigen Ed. Heer Gouv^r^. Julius Valentheijn Stein van Gollenisse, van de drukperse sijn gekomen, zullende de overige Boeken des N. Test. aanstonds hierop volgen" [1]).

Behalve het boven genoemde moeten we nog vermelden de gewone kerkelijke geschriften, opstellen, enz., die gewoonlijk nog al spoedig werden overgebracht, zooals:

Een vraagboekje (door Baldaeus) [2]).

---

[1]) *Het H. Evang. J. Chr. na de Beschrijv. van de Mannen Gods en de Handd. der Apostt., in de Tamulsche Tale overgebracht*, Colombo, 1848, 4°, Voorrede, en de Voorrede van hetzelfde werk, in de uitg. van 1759. In deze laatste Editie (1759, Colombo, 4°.) zijn de Holl. titel en voorrede slechts in de present-exemplaren der O.-Indische Compagnie.

Zie: *Catalog.* VAN VOORST, Amst. 1859, bl. 29, N°. 405.

Acta Erud. Lipsiens., Jan. 1717, p. 251.

JAC. LE LONG, *Biblioth. sacra*, Tom. I, Paris 1723, fol., p. 144 sq.,

A. G. MASCH, *Bibl. sacra*, Part. II, Vol. I, Halae, 1781, 4°, p. 197.

MICHIEL MEIERUS, *Missionsgeschichte*, Cap. 5, § 15, p. 132.

HAGEMANNI, *Nachrichten von den fürnehmsten Uebersetz.*, p. 108.

Acta historics-ecclesiast., Vol. 4, p. 899; Vol. 8, p. 603; Vol. 10, p. 869; Vol. 12, p. 255.

Bij een vergelijking der uitgaven van Colombo en Tranquebar komt het verschil tusschen de Malabaarsche en Tamulsche dialecten het meest aan het licht.

Catalogue de livres orientaux de FREDERIK MULLER, à Amsterdam, Aout 1857, pag. 7, N°. 105 en 106.

Zie ook de Aanteek. van G. M. Delprat, p. 172, bij: H. ZSCHOKKE, *Geschiedk. tafereel van den tegenw. toestand des christendoms*, Franeker, 1823, 8°.

Zie ook: HELDRING, t. a. p., bl. 36.

[2]) BUDDINGH, *Schets...*, bl. 16. Baldaeus deed dit op last der Hooge Regeering, en het boekje werd ingevoerd in de gemeenten van Jaffanapatnam, Manaar, enz. (Zie: BALDAEUS, *Ceylon*, bl. 151).

De ziekentroost.
Het formulier des doops voor kinderen en volwassenen.
Morgen- en avondgebeden.
Gebeden vóór en ná de predikatie, vóór en ná het eten.
Gebed om regen en vruchtbare jaren.
Een dankzegging tot God na een overwinning over de vijanden.
Een gebed voor het heijrleger, uittrekkende ten strijde.
Een gebed voor misdadigers, ter dood veroordeeld.
Het formulier van trouwen.
Eenige Psalmen[1]*, na de Malabaarze rijmkunst t' zamengesteld, om in de kerken te zingen.*
Eenige predikatiën.
Het gebed des Heeren, en
Het apostolische symbolum, met Malabaarsche karakters en met het Latijn in Romeinsche letters er onder [2].

De inlandsche tolk, die hierbij Baldaeus behulpzaam was, de door ons boven reeds genoemde François de Fonseca, werkte onder toezicht van Baldaeus zelven. Alles werd te zamen »van woordt tot woordt overleyt." De meeste dezer Malabaarsche geschriften zijn gedrukt te Rotterdam, bij Joannes Borstius, in 1671 [3].

Bijzonder wordt de Colombosche predikant Simon Kat om zijn grooten ijver geprezen. Deze was ook van meening, dat men het evangelie aan de inlanders in hun eigen taal moet verkondigen [4]. Daarom sloeg hij zelf de handen aan het werk, zoowel ter bijbelvertaling, als ter eigenlijk gezegde taalstudie.

Onder de overige voortbrengselen van kerkelijke literatuur, die in het Tamulsch werden vertaald, rekenen wij den *Heidelbergschen Catechismus*, ook verkort tot een leerboek voor de jeugd, *Kinder-Catechismus* [5]; en den *Catechismus van Luther*. Soms was met de

---

[1]) MUNNICH, t. a. p., II, 9.
[2]) VETH, *Over Phil. Baldaeus*, in: *De Gids*, van Mei 1867, bl. 214 volg.
[3]) BALDAEUS, *Malab. letterk.*, bl. 190, 192, 197, 198.
Dezelfde, *Ceylon*, bl. 174 volg.
[4]) NEURDENBURG, *Geschied. tegenover kritiek*, bl. 90.
[5]) De 3e Druk verbetert en van vele fouten gezuivert door M. J. Ondaatje, proponent, bij Dornheim, te Colombo, kl. 8°. Op den Tamulschen titel staat 1788.
Vgl. BODEL NIJENHUIS, t. a. p., bl. 162.

uitgaaf van den Catechismus in denzelfden band een *Gebedenboek* vereenigd [1]).

Nog moeten wij vermelden één polemisch geschrift en verscheidene kleinere meest stichtelijke boeken. Het eerstbedoelde is getiteld: *De Triumph der waarheid* — gericht tegen de Roomsche kerk — zijnde »een beknopte en kragtige wederlegging van de voornaamste dwaalingen der roomsche kerke"...., door Philippus de Melho [2]). De andere werkjes zijn:

Een boekje voor die zich willen begeven tot des Heeren H. Avondmaal.

Eene *Hymnologia Damulica*, Tranquebar, 1723. 12⁰, behelzende 160 hymnen, metrisch overgezet uit het Hoogduitsch, door B. Schultze.

Joannis Arndtii: *De vero christianismo*, lib. I, door denzelfden, te Halle en te Magdeburg, 1751, 12mo.

Thomas à Kempis: *De navolging van Christus*, vertaald door den zendeling Schultze.

Spener's *verklaring van den Catechismus.*

Arndt's *Paradijshofje*, in het Tamulsch, gedrukt te Halle.

Het geschrift van den zendeling John: *Waare wijsheid.*

Joh. Jac. Rambach, *Rath Gottes van der Menschen Seligkeit*, door den zendeling Obuch vertaald.

Te Tranquebar werd ook een boekje gedrukt en herdrukt, getiteld: *Orde des heils*, overgebracht in het Tamulsch.

Omstreeks of vóór 1747 verscheen er ook in die taal een traktaatje: *Gesprek over den weg der zaligheid*, enz.

Verder: Obuch's *Lijdens- en opstandingsgeschiedenis.*

J. F. Osterwald's *Bijbelsch geschied- en catechetisch onderrigt.* (Argumenta N. T.)

Een kort uittreksel van de Leere der waarheid, Die na de Godsaaligheid is... (Colombo, 1789. 8⁰.).

---

1) *Catalog.* J. J. SCHULTENS, 1780, p. 179 N⁰. 1307, 3569 en 6301.

WILLMET, t. a. p., bl. 202.

Catalog. Biblioth. Groning., auctore J. R. VAN EERDE, Gron. 1833, fol., pag. 54, alwaar men leest: *Catechismus in de Fransche (!!) spraak*, door SIG. ABR. BRONSVELT, Colombo, 1754, in stede van Tamulsche.

MUNNICH, t. a. p., II, 91.

Lijst van boeken ... Biblioth. van 't Depart. Koloniën. 's Hage, 1858, pag. 147, N⁰. 1291.

MART. NIJHOFF, *Livres anciens et modernes*, La Haye, Mai—Sept. 1863, N⁰. 67—71, p. 12, N⁰. 225.

LUDOVICI, t. a. p., bl. 9.

2) WILLMET, t. a. p., bl. 202.

Een Tamulsche kerkgeschiedenis.

Een vraagboekje van Jacobus Borstius, predikant te Rotterdam en andere dergelijke compendia [1]).

Adagia Malabarica, cum vers. 4⁰. [2]), en eindelijk

Tamulsche Gezang- en Psalmboeken, meermalen herdrukt, eens te Weperi tot een getal van 600 exemplaren.

Tot de hulpmiddelen voor taalstudie behoorden ook de lexica. Welnu, we lezen van meer dan één zendeling en predikant, dat ze aan de samenstelling hiervan arbeidden, op Ceylon en elders. Een *Tamulsch woordenboek* van den zendeling Fabricius werd in 800 exemplaren gedrukt te Weperi, enz. [3]).

Cornelius de Leeuw, uit het geleerde Utrechtsche geslacht der Leoninussen en dat der Tilborg's, was zijne studiën te Utrecht begonnen in 1666, en werd na afloop daarvan door de classis van Walcheren geëngageerd voor den Indischen dienst. Naar Java vertrokken met het schip *'t Wapen van Zierikzee,* kwam hij te Batavia 17 Sept. 1676. Hij werd beroepen naar Amboina en geplaatst op Honimoa. In 1678 moest hij te Amboina Ds. Bar-

---

[1]) LUDOVICI, t. a. p.

[2]) Blad 3—10 van een ons onbekend werkje, naar 't schijnt, gedrukt te Colombo, omstreeks het midden der 18de eeuw, en door Ds. S. A. Bronsveld toegezonden aan zijne vrienden A. en J. J. Schultens; afkomstig uit de Bibliotheek van H. A. Schultens.

[3]) Over de boeken in het Tamulsch te Tranquebar en elders gedrukt, zie men:

J. A. FABRICIUS, *Salutaris lux evangelii,* Cap. 35, p. 605.

Collegium regium Hafniense de cursu evangelii promovendo (in fine), in coll. operis: »Verzeichnisz der zu Trankebar ferner gedrukten Bücher."

Cf. S. PAULINUS a S. BARTHOLOMAEO, *India orientalis christiana,* Romae, 1794, 4⁰, p. 147.

Een zeer gebrekkige lijst van Tamulsche boeken, te Colombo gedrukt, vindt men bij C. P. THUNBERG, *Voyages au Japon,* Tome IV, Paris, an IV (1796), pag. 215 sqq.

Een veel betere, maar niet geheel juiste lijst van MATTH. P. J. ONDAATJE in: »Journal of the Royal Asiat. Soc." New Series, Vol. I, 1865, p. 141—144.

Van hetgeen op Ceylon in de vorige eeuw in het Tamulsch is gedrukt, vindt men een vrij volledige opgaaf in den *Catalogus van de Bibliotheek der Leidsche Maatsch. van Nederl. Letterk.,* 3 dln., te Leiden, bij S. en J. Luchtmans, 1847.

Cf. *Classified Catalogue of Tamil printed books,* with introductory Notices, compiled by John Murdoch, Madras, The christian vernacular Education Society. Printed by Caleb Foster, at the Foster Press, 23 Rundall's road. Vepery, 1865, 12⁰ of kl. 8⁰. IX.V.CI. 287 pages.

tholomaeus ab Englisch vervangen, die overleden was. Later, 1680, werd hij benoemd voor Ternate. Valentijn rangschikt hem onder de »taalkundige" predikanten, en terecht, want reeds in 1683 predikte hij in het Sangireesch, de taal der Sangi'-eilanden. — de »eenigste predikant, die dit gedaan heeft," en waarvoor hij dan ook buitengewoon beloond werd: zijn inkomen werd verhoogd tot 120 gld. 's maands. Ook stelde hij een Sangireesch vraagboekje te zamen, dat evenwel door den Bataviaschen kerkeraad verworpen werd om »verschillende redenen." Zijn letterkundige nalatenschap schijnt geheel te zijn verloren geraakt, hetgeen zeker zeer te bejammeren is. Half Augs. 1689 kwam hij »met wettige getuigschriften" te Batavia en vertrok in Dec. van hetzelfde jaar met de retourvloot naar het vaderland. In de twisten tusschen hem en Ds. Mattheus Hek besliste de regeering bij resolutie van Gouv.-Generl. en Raden van Indië, dd. 16 Nov. en 2 en 8 Dec. 1689 [1]).

Tijdens zijn vijfjarig verblijf op Honimoa (Oelat), 1633—'38, heeft de predt. Justus Heurnius beproefd, eenige deelen der H. Schrift en andere stichtelijke opstellen in de taal der Uliassers over te brengen.

Dat er reeds in de 17de eeuw op Borneo ten behoeve van de verbreiding des christendoms gearbeid is, komt ons zeer onwaarschijnlijk voor; die arbeid schijnt althans geen blijvende vruchten te hebben gedragen [2]). En een Catechismus in de taal of in eene der talen van genoemd eiland, die te Batavia gedrukt zou zijn in 1685 in 8⁰, wordt wel genoemd, maar heeft misschien nooit bestaan [3]).

Hier moeten we vermelden, dat tusschen de jaren 1661 en 1665 een geleerde Brahmaan, oud 46 jaren, door Phil. Baldaeus gedoopt te Achiavelli, het leven en lijden van Jezus in 't Sanskrit vertaalde, in »een hoogen poëtischen stijl" [4]).

---

[1]) VAN RHENEN, t. a. p., passim.
Tempe helvetica, IV, 644 sq.
BUDDINGH, *Reizen*, II, 332.
Dezelfde, *Schets*, bl. 14.
NIEMANN, t. a. p., bl. 23.
[2]) MILLIES, t. a. p., bl. 30.
Vgl. *Jaarverslag van het Nederl. Bijbelgenootsch.*, 1859.
[3]) TERNAUX-COMPANS, *Biblioth. Asiatique et Africaine*, Paris, 1841, bl. 252.
[4]) BALDAEUS, *Ceylon*, bl. 163.

Ook om de studie van het Perzisch heeft men gedacht. In 1712 werden op Java uit Nederland 99 exemplaren ontvangen van een *Perziaansch woordenboek*. Waartoe deze lexica dienen moesten, wist men te Batavia niet. De Indische regeering besloot 19 Juli van genoemd jaar ze ter Secretarie te deponeeren [1]).

Reeds in 1621 oordeelde men het noodig, het Christendom op Java in het Chineesch te prediken voor de Chineezen, die hier woonden. Ook later, in 1652, was hiervan sprake in den kerkeraad te Batavia; de regeering maande de predikanten daartoe aan, en men beraamde middelen daartoe, zooals scholen, boeken in de Chineesche taal uit Manila te ontbieden, hun krankbezoekers en een predikant te geven enz. [2]). Maar, behalve het oprichten van scholen in 1679, bleef dit alles zonder gevolg. Zelfs telde men in de geheele zeventiende eeuw slechts zes voorbeelden van bekeerlingen uit de Chineezen, waarvan nog vijf vrouwen, dus niet in China geboren, terwijl de helft bij de aanneming des Christendoms ook tegelijk onderstand verzocht [3]).

Op de studie van het Javaansch schijnen de Nederlanders tot het begin dezer eeuw zich niet met ernst te hebben toegelegd, althans niets belangrijks daarvan te hebben publiek gemaakt [4]). Dus ook op bijbelvertaling niet. Dit verzekert ons uitdrukkelijk Gottlieb Brückner: »niemand had tot dus ver (1829) beproefd het N. Test. in deze taal over te brengen" [5]).

De taal der Z. W. eilanden, met name van Letti, is beoefend, blijkbaar met het oog op den arbeid der propagatie. Een

---

[1]) *Realia*, in voce. Of hiermede bedoeld is het *Persisch woordenboek* van Jacobus Golius, te Londen uitgegeven, waarvan Dr. Schotel spreekt (*De acad. te Leiden*, I, 138), weet ik niet.

[2]) *Resol. van HH. XVII*, dd. 15 Jan. 1654.

[3]) BRUMUND, t. a. p., bl. 71.

BUDDINGH, *Schets* . . . , bl. 15.

MILLIES, t. a. p., bl. 36.

GÜTZLAFF, *Afscheidswoord* . . . , (Amst. 1850) bl. 15.

[4]) *De Gids*, 1853, II, bl. 152.

[5]) De Javaansche Bijbelvertaling van Carl Gericke en C. F. Winter vereischte ruim 20 jaren en kostte meer dan drie tonnen gouds. (*De Gids*, 1853, II, 160; Mr. P. MIJER, *J. Chr. Baud*, bl. 208).

gedeelte van het N. Test. is in het Lettineesch vertaald; evenzoo de 10 *geboden* en het *Onze Vader*. Ook bezitten we in die taal verschillende proeven van homiletischen aard. De belangrijke mededeelingen omtrent een en ander hebben wij te danken aan den zendeling-leeraar Heijmering, die zelf die taal beoefend en de christenen aldaar er toe gebracht heeft ze te schrijven. Geerlof Heijmering, geb. te Alkmaar in 1794, overleden te Timor-Koepang 28 Oct. 1867, vertoefde ruim vier jaren op het eiland Letty, 1828—'32; Willem Meijer en Cornelis Dakke waren — dit schijnt zoo goed als zeker — inlandsche schoolmeesters en voorgangers op hetzelfde eiland Letti.

De uittreksels der handschriften handelen over de volgende onderwerpen:

Over de maaneclips.
Het uitstellen van den doop.
Een oordeel over de Lettineesche heidenen.
De rampen op de Z. W. eilanden.
Eene gelijkenis.
Een formulier voor de begrafenis van een gesneuvelde.
Een formulier voor de begrafenis van een verloren drenkeling, enz.

Het schijnt moeielijk, nauwkeurig den tijd te bepalen waaruit deze voortbrengselen van letterkundigen en homiletischen arbeid afkomstig zijn [1]). Ook gaf de zendeling Luyke een kleinen *Catechismus* in 't Lettineesch.

Na het medegedeelde mogen we dus vragen: Hoe hebben we te denken over het oordeel, uitgesproken in het jaar 1835, door Carl Ritter: »dat onze natie, gedurende ons lang bezit dier vele en rijke landen, weinig zou gedaan hebben voor de beoefening der Inlandsche talen" [2])? Hoewel deze oordeelvelling voor den tijd waarin ze geuit werd, niet geheel ongegrond kan schijnen, moeten wij toch opmerken, dat er veel ongedrukt is gebleven van hetgeen door wakkere en naarstige predikanten verricht was, en dat er veel in handschrift bewaard is, zonder dat men de vrucht van zijn arbeid aan de wereld meêdeelde [3]). Van onze

---

[1]) *Tijdschr. v. Ned. Indië*, 8e Jaarg. 1846), III, bl. 1 volgg.
BOELE VAN HENSBROEK, t. a. p., bl. 88.
Bijdr. Taal-, Land- en Volkenk., 3 Vr. (1866), I, 134.
[2]) *Erkunde*, V, 2, bl. 645.
[3]) VAN KAMPEN, *Geschied. der Nederl. buiten Europa*, bl. 65 volgg.

taalstudiën geldt dit evenzeer, als van onze ontdekkingen van oudheden.

Maar men bepaalde zijn pogingen tot propagatie niet hiertoe. Er waren er ook, die de aandacht der regeering vestigden op zulke oorden en plaatsen, waar, naar hunne meening, zich een geschikt terrein aanbood voor de voortplanting des Christendoms. Dit deed in 1638 de predikant Justus Heurnius met betrekking tot de gelegenheid, die in dit opzicht de eilanden Ende of Flores en Bali aanboden. De rapporten hierover werden 28 Sept. 1638 aan den Gouverneur-Generaal Antonie van Diemen en den Raad van Indië aangeboden [1]).

Een ongenoemd recensent schreef eens de volgende woorden ter neder: ».... De geschiedenis der zendingszaak bestaat bijna uitsluitend uit een reeks van misgrepen en teleurstellingen ...." [2]). Hoe hebben wij over deze uitspraak te denken? De volgende regelen zullen eene proeve van antwoord geven op de gedane vraag.

»De vraag of de toenmalige regeerders de verbreiding des christendoms in O. Indië hebben willen bevorderen of tegengaan, is niet zoo gemakkelijk te beantwoorden, omdat de personen en tijden niet altoos dezelfde waren; ten dien aanzien soms een meer open of verborgen stelsel heerschte, of liever, bij het doorgaand gemis van alle stelsel, bij het ontbreken van een vast en leidend beginsel, individueele beschouwingen en neigingen hierin, evenals nu, haren invloed deden gelden. In het algemeen blijkt het, mijns inziens, dat, met uitzondering van Formosa, meer de grondvesting en onderhouding van Europesche gemeenten en van het door de Portugezen gevormde inlandsche Christendom, dan de voortplanting der Christelijke waarheid onder de volkeren van den Archipel op den voorgrond heeft gestaan. Al werd ook de laatste in Octrooijen vermeld, gedurig aanbevolen; in de praktijk werd zij weinig bevorderd, vaak tegengewerkt. Maar zoo ver als in onzen tijd, is het bestuur der O. Ind. Compagnie nooit gekomen, dat het de verbreiding des Christendoms onder de Mohammedanen belemmerd,

---

[1]) Dit stuk is medegedeeld door wijlen den Heer P. A. Leupe in de »Bijdr. voor Taal-, Land- en Volkenk. van Ned. Ind.," IIIe D. (1855), bl. 250—262.

[2]) *De Gids*, Oct. 1864, bl. 196.

die van den Islam onbeperkt zou hebben toegelaten; daartoe ten minste hadden die mannen te helder politiek inzicht. Bij dat handelslichaam was materieel voordeel het hoogste, het alles beheerschend beginsel. Mochten enkelen onder de bestuurders in Nederland, onder de regeerders in Indië ook de belangen van den Christelijken godsdienst hebben voorgestaan, eenig hart hebben gehad voor het welzijn, niet slechts het uiterlijk, maar het geestelijk en zedelijk welzijn der inlandsche bevolkingen, alles werd toen, gelijk nu, overheerscht door de geldkwestie, die vaak in domme verblinding de beste voornemens en pogingen verijdelde, de afschuwelijkste en noodlottigste besluiten en maatregelen te voorschijn riep. Dit meen ik, dat over het algemeen naar waarheid moet getuigd worden, dat bij het bestuur der O. Ind. Compagnie weinig oprechte ijver, weinig ernstige belangstelling was voor de verbreiding des Christendoms, voor de bevordering van beschaving en opheffing der onder haar gebied staande volkeren. Vandaar dat zoo vele bekwame Predikanten werden afgeschrikt en ontmoedigd, hunne betere inzichten tot op dezen tijd meestal werden afgewezen en vergeten, dat zoovele edele krachten werden uitgedoofd, zooveel nuttige arbeid is verloren gegaan, dat tot op dezen dag (1862), zelfs bij de Genootschappen, aan de Evangelieverbreiding in Oost-Indië werkzaam, nog zoovele vooroordeelen en verkeerdheden worden gevonden".... [1]).

Het is dan ook aan de O.-Ind. Compagnie zoowel door Nederlanders als door buitenlanders meermalen verweten, dat ze meer zorg droeg voor haar koophandel, dan voor de uitbreiding van het Christendom. Toch mogen we niet verzwijgen, dat enkele schrijvers zich ook in een anderen geest uitlieten. De historische reisbeschrijver B o g a e r t zegt: »dat de Compagnie niet slechts gezet was op het vergankelijke, maar met hart en ziel het eeuwige behartigende, hare bewoners in Indië laaft uit de bronader des levens met het evangelie van Jezus Christus, welke blijdschap aldaar aan alle zondaars geleerd wordt" [2]).

De O.-Ind. Compagnie had drie voorname motieven: 1°. geldmaken, 2°. de godsdienst, 3°. den Portugeezen afbreuk doen. Zóó vatten velen de zaak op. Eigenlijk waren er, behoudens eenige eervolle uitzonderingen, voor de bewindsmannen en dienaren der Compagnie, slechts twee drijfveeren: de bevordering van handels-

---

[1]) MILLIES, t. a. p., bl. 48, 49.
[2]) HOFSTEDE, *O. Ind. Kerkz.*, II, 280.

belangen en de zucht om den invloed der Roomschen en der Portugeezen tegen te gaan [1]). En wat de uitbreiding van het Christendom betreft, men diende God en den Mammon tegelijk: die pogingen tot prediking van het evangelie onder niet-christenen wilde men wel steunen, mits »dit niet te veel geld kostte" [2]).

Een geacht schrijver der vorige eeuw oordeelde ook reeds zoo. »De bewindhebbers zelven, de hooge regeering van Indië, nam het werk der bekeering van Heidenen en Mohamedanen niet sterk ter harte. Integendeel, ze waren er koel en onverschillig voor. Hun zijn zeer goede middelen daartoe wel voorgesteld en aan de hand gedaan, zelfs met aanbod, de noodige kosten daartoe te willen dragen; — welke voorstellen nogtans niet aangenomen zijn."

»In de voorbiddingen, bij plechtige gelegenheden aanbevolen, treft men niet altijd aan die om zegen op de middelen, aangewend ter bekeering der inboorlingen, maar wel alles wat den welvaart der Compagnie betreft; zelfs worden er niet in vergeten de oorlogen, welke zij tegen deze ongelukkige volkeren voert, zooals voor weinige jaren tegen den koning van Candy op Ceylon" [3]).

Van de mannen der kerk, zooals Petrus Plancius, Geldorpius, Mourcourtius, Tim. Rolandus, Petrus Wittewrongel en zoovele anderen weten wij, dat ze met ernst en liefde de goede zaak krachtig voorstonden. En voor hun goeden wil en ijver hadden die mannen deugdelijke gronden. Zij beriepen zich niet alleen op het gezag van Christus en op zijn gebod: »gaat henen, onderwijst alle volken," maar voerden ook andere gronden aan. »De Indianen deelen ons mede van hare vleeschelijke goederen, zoo moeten wij haar van onze geestelijke goederen deelachtig maken" [4]). »Ik meen — had prof. Hoornbeek reeds gezegd — dat die menschen zig bezondigen, welke het werk van de roeping der Heijdenen zoo tot de Apostelen en derzelve leeftijd intrekken, dat zij het geenzins tot onze zorg

---

[1]) NIEMANN, t. a. p., bl. 25.

[2]) VETH, t. a. p., bl. 512.

[3]) CORN. V. VOLLENHOVEN, *IIe Antwoord op de prijsvraag...* (1776), bl. 164.

[4]) G. UDEMANS, *'t Geestelijck roer van 't coopmansschip*, Dordrecht, 1655, 3e druk, bl. 119.

denken te behooren" [1]). Ja, Prof. Coccejus had al uitgeroepen, naar aanleiding van zijne aanteekening op Jes. LX : 6: »Och of onse scheepen, die de rijkdommen van de verre gelegen Heijdenen aanvoeren, 't middel waren, om dezelve te brengen tot het geloove" [2]). De mannen der kerk alzoo wenschten de bekeering der inlanders.

Maar dat de O.-Ind. Compagnie als handelslichaam dit begeerde, moeten we, al wordt het door vele schrijvers beweerd, bepaald tegenspreken. In geen der eerste octrooien, noch in dat der O.-Ind., noch in dat der W.-Ind. Maatschappij, ook niet in den Considerans dier twee stukken staat te lezen, dat de reden, waarom die octrooien verleend werden, de uitbreiding van den christelijken godsdienst was, zooals van Nuys Klinkenberg en Hofstede zeggen [3]). Het eenige doel (dier kooplieden) was het handelsbelang. En heel erg was het, dat de regeering in Indië en de bewindhebbers der Compagnie, wel gevoelende dat in hun geldzucht voor een zeer groot deel de oorzaak schuilde van het geringe succes op het werk der bekeering [4]), nog durfden klagen over den geringen ijver der predikanten.

Ook Hoornbeek verzekert ons, »dat door de oprichting der O.-Ind. Compagnie de gelegenheid geopend, de verplichting geboren en dit einde beoogd geworden is, om den Heijdenen in O. en W. het evangelie te prediken" [5]). Hoornbeek beroept zich op het gezag van den geschiedschrijver Emanuel van Meteren [6]). Hij beweert, dat de *religiezaak* in de *eerste* plaats zou beoogd zijn, ook bij het zoeken van een weg naar O. Indië door het Noorden in 1595 [7]): ».... hebben de Staten besloten die vaart te voorderen, ijverende om het regte christen-gelove in die landen .... te planten en te verbreijden ...." [8]).

Maar in het 1ste *Octrooi van de O.-Ind. Compagnie* (1602) is niets van propagatie te vinden; wèl leest men er in: »tot welstand der geüniëerde provinciën, conservatië en augmentatie der neering,

---

[1]) Woorden door P. Hofstede gekozen als motto voor zijn bekroond Prijs-antwoord, 1775.

[2]) HOORNBEEK, *Sorg en raad*, bl. 3, 4, 8, 9.

[3]) V. NUYS KLINKENBERG, *IIe Antwoord op de prijsvraag*..., bl. 283. HOFSTEDE, *Antwoord op de prijsvraag*, bl. 123.

[4]) *Die Holländische Geldpolitik hemmte den Fortschritt der Mission.* (BLUMHARDT), *Handb. der Missionsgesch.*, (Calw u. Stuttgart, 1846), bl. 308.

[5]) t. a. p., bl. 49.

[6]) VAN METEREN, *Nederl. Historie*, XXIVe Boek, bl. 58.

[7]) Dezelfde, t. a. p., XVIIIe Boek, fol. 125.

[8]) HOORNBEEK, t. a. p., bl. 49, 50.

mitsgaders tot profijt der Compagnie....;" dus stoffelijk voordeel, maar niets van propagatie [1]).

In het 2de *Octrooi*, verleend in 1623, lezen we in den *Considerans* deze woorden:.... »en bovendien nog om te conserveren het »publijk geloof" en de contracten, aangegaan met vele en diverse natiën, rijken, ende landen in O. Indiën,".... [2]).

In den *Considerans van het Octrooi der W.-Ind. Maatschappij* staat het nog eenigszins te lezen. Dit moet ons ook niet al te zeer verwonderen. De Staten-Generaal meenden werkelijk, dat dit hun een krachtigen steun voor hun macht in Indië zou verschaffen [3]). Dat men later, zelfs betrekkelijk spoedig daarna, aan »de verbreiding van den naam van Cristus dacht, aan de zaligheden der onchristenen, en aan de opbouwing van Godes kerk"; zelfs in 1617 uitdrukkelijk beval »vooral op de voortplanting van de christelijke religie alle behoorlijke ordre te stellen"; en dat uit menig pamflet, in die dagen uitgegeven, een bewijs zou kunnen geput worden, hoe men tot belooning voor de welvaart, uit die verre landen gevloeid, gindsche volkeren tot de kennis van den waren godsdienst brengen wilde [4]), zullen we geenszins ontkennen.

En zij die het ernstig begeerden, wilden het dan ook op de goede, ware manier. Onder de middelen, die bedacht werden, behoorde reeds van den beginne het oprichten van een theologisch-Maleisch Seminarie te Leiden — vooral door de classis van Walcheren aangeraden — onder den hoogleeraar Antonius Walaeus († 1639) als regent [5]). De geleerde Hoornbeek, hierover sprekende, verwijst ons naar Walaeus zelven. »Indici quoque Seminarii in Academiâ hac nostrâ aliquando erecti forma et modus legi potest in operibus D. Walaei, inter *Consilia* p. 437. Quo adolescentes aliqui honesti et probi doctrinâ et sapientiâ imbuerentur, auctoritate et sumtibus Praefectorum Indiae societatis, quorum opera tandem in convertendis Indis adhiberetur. Neque hic tantum, sed quoque in India simile seminarium erigere erat animus, uti § 19 videre est: quo majori studio, et fructu negotium illud salutare perageretur ab utrisque. Quippe in Synodis nostris,

---

[1]) Het aktestuk is te vinden bij VALENTIJN, *Nederlands Mogentheid*, bl. 186—191.

V. D. CHIJS, t. a. p.

[2]) VALENTIJN, t. a. p., bl. 204.

[3]) HOFSTEDE, *O. Ind. Kerkz.*, I, 11.

[4]) Dr. WIJNMALEN, *Hugo de Groot als verdediger des Christendoms*, bl. 68.

[5]) *Tempe helvetica*, IV, 658.

ab Anno 1645 in Wourdanâ et sequentibus sedulo actum fuit de instituendo seminario, et impetranda huic fini, accedente autoritate D. D. Ordinum, à societate Indicâ, certâ nummorum summâ. Atque in Buranâ synodo, an. 1600 memoratur D. Cornelius Acoley, qui fuerat Gubernator in Bandâ, quod nescio quot nunc nummos ad Seminarium istud donasset.

Jam in usum istius Seminarii modos ejus et regulas conscripsit Walaeus non poenitendas. Inprimis, uti agnoscerent studiosi, se non eruditione modo, sed prudentiâ, et singulari vitae ascesi ad opus illud parari ac probari debere. Quod ego non ab illis tantum, sed omnibus studiosis, praesertim S. Theologiae candidatis jure efflagitem, ut aeque vivendi, ac sapiendi et docendi modo studeant praecellere, et in uno non minus se exerceant, quam altero, atque cura nostra erga illos se extendat aeque ad τὸ περισσὸν bonae et purioris vitae, quam doctrinae, utpote quocunque etiam in loco, vel apud christianos, vel extraneos, iisdem sacris operaturos singularissimâ ratione, Ecclesiae et Christo. Quemadmodum id a Pontificiis curatur in Monasteriis vel seminariis suis, ubi vitae relgiose agendae non minus studetur, ac doctrinae: quanto magis apud Reformatos et reformantes, atque reformaturos. Quare Walaeus ibidem § 14 *ad pietatis exercitia externa, abstinentiam, tolerantiam, preces, jejunia, pauperum et afflictorum, aegrorum visitationes*, etc. Addo ergo et catechizationes, in quibus eos exerceri memini in aliis academiis, idque ex mente Synodi Nationalis, sess. XIV, ubi Genevenses Theologi, ..." enz [1]). En een weinig verder: ». . . . ad Walaeum redeo, qui de illis, quae diximus, exercitiis: studiosi, inquit, seminarii Indici, ab illa peculiariter quoque erunt adhortandi, et qui jam provectiores sunt, in iisdem nonnunquam exercendi, tum ut gratia Dei in iis fiat auctior, tum quia haec magis in oculos incurrunt, atque animos hominum carnalium ac ferociorum, aut eorum qui adhuc à fide sunt alieni, vehementius commovent, ut doctrinam illam, cujus tales fructus ob oculos habent, majoris aestiment et diligentius examinent" . . . . [2]).

Dat de kennis der Indische talen een eerste vereischte was, begrepen de Heeren XVII ook wel. Daarom drongen zij er op aan, »taalkundige" predikanten in Indië te hebben [3]). Het was ge-

---

[1]) JOH. HOORNBEEK, *De conversione Indorum et Gentilium*, libri duo, (Amst. Joh. Jansz. à Westbergen, 1669, 4°), bl. 213, 214.

[2]) Dezelfde, t. a. p., bl. 214.

[3]) *Tijdschr. v. Neerl. Indië*, 1857, II, bl. 265.

heel overeenkomstig het advies van Baldaeus: »de predikanten moeten de inlandsche talen aanleeren" [1]). Daarom was ook in de kerkordening van 1643, door den Gouv.-Gen. Antonie van Diemen uitgevaardigd [2]), onder de middelen tot bekeering der heidenen het volgende opgenomen (Art. 2 en 3): de vermenigvuldiging en verspreiding van leerredenen in een inlandsche taal opgesteld, en gedeelten der H. Schrift, en Pss. enz.; ook het samenstellen van Dictionaria en andere »bekwame" boeken; ook wilde men Psalmen of Bijbelsche lofzangen, »geschikt" naar de dichtmaat en meest geliefde zangwijzen der heidenen en Mohammedanen, gebruiken als middelen om den inlander te lokken [3]). Maar even weinig als men den raad van Baldaeus opvolgde, even weinig stoorde men zich aan wettelijke verordeningen. Een bevoegd schrijver althans van onze dagen verzekert ons, »dat aan land- en volkenkunde, evenals aan taalstudie, de zending nog te weinig gedaan heeft" [4]).

Zoo is aan de kennis van den godsdienst der verschillende volken van Neerl. O-Indië gedurende drie eeuwen nog altoos het minste gedaan [5]), niettegenstaande ook daartoe met ernst en nadruk door bekwame en ijverige predikanten was opgewekt. »De fondamenten (hunner religie) dienen onderzocht en ghekent. Want zoo lang men de fondamenten van hare religie niet weet, is het onmogelijk hare Leeraars den mond te stoppen: zoo lang men de Herders niet kan doen zwijgen, is het bezwaarlijk de schapen aan eene andere stem te gewennen" [6]). »Men moet, — zegt een later ambtgenoot van dezen — men moet de Heidensche fabulen en verdichtselen van haar goden en godinnen kennen, ... deze dingen met een tweede oogh aanzien; om deze dwalende met haar eigen wapenen te keer te gaan; en bijzonder is dit noodig in een Leeraar, die uijt zijn schat, hem van God toevertrouwt, oude en nieuwe dingen moet voortbrengen" [7]).

Dat men in later dagen personen, die zich voor taalgeleerden uitgaven en uit Azië in Europa kwamen of er terugkeerden, met

---

[1]) *Malabar en Choromandel*, bl. 113.
[2]) *De Telegraaf*, 12 Nov. 1881.
[3]) P. HOFSTEDE, *Bekroond Antwoord* ..., bl. 22.
[4]) NEURDENBURG, t. a. p., Inleiding, bl. XIV.
[5]) MILLIES, t. a. p., bl. 17.
[6]) ABR. ROGERIUS, *Open-deure* ..., Voorrede, bl. 4*.
[7]) BALDAEUS, *Afgoderij der Oost-Indische Heijdenen*, bl. 40.

een oog van wantrouwen aanzag, kan ons niet te zeer bevreemden, als we aan het feit denken, dat zich eens in Engeland heeft voorgedaan en nog zeer onlangs door een geacht Duitsch blad herinnerd werd.

In de vorige eeuw vertoonde zich op zekeren dag in Londen een man uit het ten deele Chineesche, ten deele onafhankelijke Formosa, een inboorling van dit eiland, die eerst door de zendelingen der Jezuïeten Roomsch gedoopt, daarna in Nederland door een Engelsch veldprediker tot de Anglikaansche kerk bekeerd was. Hij noemde zich Psalmanassar, bracht eene vertaling mede van het Evangelie in het Formosaansch, een dito grammatica (van het Formos.) en poëzie van zijn land. De kerkelijke en godsdienstige lieden in de wereldstad namen dezen merkwaardigen man in bescherming, en bij de aanzienlijkste familiën werd hij onderwijzer in de Formosaansche taal. De Bisschop van Londen liet de bijbelvertaling voor zijn private bibliotheek nog eens overschrijven en bewerkte de oprichting van een leerstoel voor het Formosaansch, alwaar jonge zendelingen van de Anglikaansche kerk ter verbreiding van het Evangelie op Formosa enz. zouden gevormd worden. Op zekeren tijd kwam Psalmanassar voor den dag met de verklaring, dat hij al de vrome lieden van Londen, den Bisschop niet uitgezonderd, voor den gek had gehouden, Formosa nooit gezien en de Formosaansche taal, overzetting en spraakleer uit zijn duim gezogen had. Wèl herinnerde men zich nu, dat de taalgeleerden van Londen terstond bij het optreden van dezen man ernstigen twijfel hadden gekoesterd, maar als ongeloovigen slechts wantrouwen en spot hadden ingeoogst. Aan Psalmanassar gaf men een pensioen onder voorwaarde, dat hij zwijgen zou, en hij hield zijn woord. Van een gewetenloos avonturier werd hij later, door zijn liefde tot een braaf meisje, met wie hij in den echt trad, een eerlijk en fatsoenlijk man, die zijn levensonderhoud vond in het vertalen van klassieke schrijvers, stil en eenvoudig leefde en op hoogen leeftijd, door ieder geacht, stierf. Eerst na zijn dood werden de door hem geschreven biographische gedenkwaardigheden gepubliceerd. Een schets, een overzicht van zijn leven vindt men in de *Bibliographie Universelle* en in *Philarete Chasles*, l'Angleterre au 18 siècle [1]).

---

[1]) *Ueber Land und Meer*, Allgem. Illustr. Zeitung, 1881, N°. 37, bl. 740, in een opstel van H. Ehrlich, getiteld: »Aus dem Musikleben der Gegenwart," Bd. XLVI. (Zie boven: Hoofdst, I, bl. 32, Noot 2).

Zoo beweerden sommigen, dat »Dr. David Livingstone de ethnologische waarheid (?) miskend had, dat n. l. de ongelijke aanleg der rassen verschil in godsdienst noodzakelijk maakt" [1]).

De zaak van de bekeering der inlanders werd ook in Indië zeer ernstig, met groote nauwgezetheid opgenomen. Een afdoend bewijs daarvoor levert de hevige en langdurige strijd, die er tusschen de Nederlandsche en de Indische kerken gevoerd is over de samenvoeging of de scheiding der sacramenten van doop en avondmaal [2]).

De vraag was deze, of men bejaarden, die uit de heidenen tot het Christendom overkwamen en alzoo gedoopt werden, ook terstond ten avondmaal mocht en moest laten gaan (» hen daartoe noodzaken"), dan wel dien doop hun weigeren moest, als ze ook niet onmiddellijk daarop het H. Nachtmaal wilden vieren. Of wel, dat men ze eerst slechts zou doopen en later op hun verzoek en begeerte en nadere examinatie huns geloofs en levens tot het H. Avondmaal toelaten. Dat dit in sommige gevallen met volwassenen in Indië geoorloofd en goed was, had zelfs de Nationale Synode van Dordrecht verklaard [3]).

De mannen der Indische kerk, die van nabij zagen, hoe zwak vaak nog het geloof, hoe gering niet zelden nog de kennis dier teedere inlandsche Christenen en nieuwbekeerden was, en tevens den eerbied willende bewaren voor het heiligste wat het Christendom heeft, het Avondmaal, vonden beter dat de nieuw-bekeerden vooreerst nog geen deel namen aan die plechtigheid. De Nederlandsche broeders verschilden hierin met hen van gevoelen.

Tot dezen strijd schijnt het eerst aanleiding te hebben gegeven het geval, dat te Batavia in 1642 aan iemand de Doop geweigerd werd, omdat hij weigerde ten Avondmaal te gaan. En toen daarop in de *Kerkorde* van het volgende jaar, 1643, art. 50 duidelijk sprak, oordeelde de Classis van Walcheren deze § strijdig met alle usances der Gereformeerde kerken en tegen de natuur van den doop (7 Jan. 1647).

Ook de kerk van Amboina nam een levendig deel aan dezen strijd. De twist, die met animositeit gevoerd werd, eindigde

---

1) *Onze Tijd*, 1874, N°. 5, bl. 294, in een opstel, getiteld: »Dr. David Livingstone."

2) NIEMANN, t. a. p., bl. 24.

3) *Missive aan Ds. E. F. le Boucq*, dd. 6 Mei 1709, bl. 85 van een bundel belangrijke brieven in het bezit van den heer Beijers te Utrecht.

pas tegen het einde der 18de eeuw. Hij gaf tot een levendige correspondentie tusschen de Indische en de Nederlandsche kerken, en tot het ontstaan van verschillende geschriften aanleiding [1]). De argumenten voor de samenvoeging der sacramenten waren deels van theologischen, bijbelschen en historischen aard, die voor hunne scheiding [2]) deels van socialen aard, en gegrond op de kennis van het karakter der Inlanders [3]), ook ontleend aan de verhouding van de slaven tot hun heeren enz. [4]).

Indien thans die vraag opnieuw moest behandeld worden, zou ik zonder aarzelen mij voegen bij de partij der toenmalige Indische predikanten, en mij voor de scheiding verklaren.

Vele inlanders gevoelen van de intensiviteit van het christendom nog te weinig. En zoo was het zeker toen ook. Ds. Isaäc Huisman (te Amboina van 1669 tot 1675) gaf er in 1674 kennis van, dat »in de overzeesche dorpen vele inlanders het brood des avondmaals niet aten, maar in hunne neusdoeken naar huis droegen" [5]). Een aanzienlijk inlander te Amboina liet aan Ds. François Caron weten, dat hij zijn slaaf, een ander dat hij zijn zoon zou zenden om aan het Avondmaal te gaan. Zoo iets is Valentijn ook eens overkomen. Onder de Amboineezen waren er, die inderdaad meenden, »dat ze christenen waren, als zij varkensvleesch aten" [6]). Anderen meenden, dat het verschil in de kleeding schuilde, b. v. in het dragen van schoenen en kousen. Weer anderen verwarden, gelijk nog in onze dagen niet weinigen, nationaliteit en godsdienst. In een gesprek, gehouden met wijlen prof. Millies, beweerde ik, »dat voor de Javanen de Middel-Eeuwen nog niet zijn aangebroken." »»Zelfs de Romeinsche periode nog niet,"" zoo

---

[1]) *Uittreksel en aanmerkingen door de Gedeputeerden der Classis van Amsterdam*, (Amst. bij S. Schouten, 1732, 4°.).

Nader elucidatie . . ., (Delft, R. Boitet, 1734, 4°.).

Zeedige aanmerkingen over de verschillen in de kerk van Batavia . . ., (schijnt in Nederland gedrukt te zijn, (1731?); 4°, groot 25 blzz. (zie bl. 24, 25).

[2]) Slechts twee voorbeelden van scheiding der sacramenten waren in Nederland voorgekomen en bekend: een van den knecht van den heer Van Oosthuysen, en een van een Mennist.

[3]) Dezen hadden Prof. Voetius op hun hand: *De politeia ecclesiastica*, »De administratione baptismi," § 19.

[4]) Zie bl. 12—19 van laatstgenoemd boekje.

[5]) Baudartius verhaalt van een Roomsch-Katholiek meisje, dat den ouwel niet had opgeslikt, maar weer uitspoog en in haar zakdoek verborg en daarom verbrand is.

[6]) NIC. VAN WASSENAER, *Historisch Verhaal*, Jul., 1626, p. 109 vs.

verbeterde de hoogleeraar mijne woorden. En welk een bijgeloof treffen we niet aan onder de bekeerde Inlanders.

Na een doopsbediening, door den pred^t. D. Lenting te Serang (Bantam) verricht, dronken de Amboineezen van het overgebleven doopwater, daaraan een bijzondere kracht toeschrijvende. »In Amboina veegden de christenen het stof van de trappen van den predikstoel en gaven dat aan zwangere vrouwen met water te drinken, ten einde eene voorspoedige verlossing te hebben" [1]).

Maar zoodra men zich met een uiterlijke belijdenis ging tevreden stellen, werden er honderdtallen tegelijk gedoopt, en kreeg men opgaven van duizenden christenen, zooals b.v. op de Sangi'-eilanden [2]). En dat men het deed, was niet te verwonderen. Men had voorbeelden voor oogen. Xaverius was tevreden, zoo zijne nieuwelingen »het *Ave Maria*, het *Pater Noster*, het *Credo* en wat dies meer zij, van buiten kenden....." Zijne Orde vorderde een spoedigen aanwas en vermeerdering van de leden der Kerk, en hij meende verplicht te zijn, aan dat verlangen te voldoen [3]).

Onwillekeurig werd dit aangemoedigd door de regeering. Toen een van de Koningen van Timor in 1674 verklaard had, »met zijn volk christen te willen worden," werd de pred^t. Jacobus Rhijnsdijk er heen gezonden om »het noodige te verrigten." Het waren bekeeringen, »ontbolsteringen in massa;" — van eigen vrije werkzaamheid bij menschen, die hun eigen meester waren, was geen sprake [4]). De zendeling-leeraar J. G. F. Riedel, werkzaam in de Minahassa (Menado), — dezelfde, die zich in onze dagen voor een van de tongvallen van het Sangireesch (de taal der Sangi'-eilanden) verdienstelijk maakte — [5]), verklaarde eens: »Ik zag doopregisters, uit welke het blijkt, dat op één dag honderden gedoopt werden, en wel zonder onderwijs, zonder onderzoek en zonder uitzicht op toekomstig onderwijs" [6]).

---

[1]) P. P. ROORDA VAN EYSINGA, *Reizen en lotgevallen...*, IV, 226.
De Rijnsche zending, 1871, bl. 6.

[2]) *Berichten der Utrechtsche Zendingsvereeniging*, 1866, bl. 55 en 58.
RÖTTGER, t. a. p., bl. 119.
BLUMHARDT, t. a. p., bl. 310.

[3]) *Tijdschr. v. Ned. Ind.*, 2e Jaarg., Ie Deel, (1839), bl. 302, 303.

[4]) Prof. G. W. BRILL, *Nederland en de Oostersche volken*, (Voorlez. V), bl. 13, 59, 60.

[5]) *Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk.*, X (1860), Aflev. 5 en 6, blz. 375 volgg. en XIII (1864), 4 S., IV, bl. 73.

[6]) *Tijdschr. v. Ned. Ind.*, Mei 1868, bl. 365 Noot.

Daarom mogen we toch de betrekkelijke waarde van de werkzaamheid onzer voorvaderen niet miskennen. Er was reeds iets gewonnen, dat de bewoners van Noussa-Laut sedert de aanneming van het christendom geen menschenvleesch meer aten [1]). Kan het ons verwonderen, dat er bestuurders waren, die het bekeeringswerk aanmoedigden? Als we van den Gouverneur van Ceylon J. A. Rumpf († 1723) lezen, dat het hem verheugde, wanneer men hem bericht deed, dat dagelijksch de heidensche volkeren meer en meer »tot de vensteren van onze kerke als duiven *met geheele hoopen* quaamen toevliegen" [2]); — of dat de eerste Commandeur van Jaffanapatnam Anthonij Pavilioen den pred[t]. Baldaeus op zijn verzoek krachtige hulp verleende in de bevordering en voortplanting des christendoms en in het weren van afgoderij [3]) —; moeten we dit dan altemaal verklaren voor coquetteeren met de kerkelijken? Neen; zoowel als van de predikanten moeten we den goeden wil en den oprechten ijver der politieken prijzen; even gaarne als we met Corn. van Vollenhoven de verdiensten van een Rob. Junius, Phil. Baldaeus, Jacobus Canter Visscher vermelden, even gaarne waardeeren we de belangstelling en medewerking der politieke personen [4]). Zelfs ontbraken de tijden niet, dat de Compagnie warmen ijver betoonde voor de zaak van den godsdienst. Zeventig jaren lang gaf ze gemiddeld 29 duizend gld. 's jaars alléén op Amboina voor predikanten, onderwijzers en ziekentroosters [5]).

Bij hen, die de vereischte wijsheid en matiging in acht namen, vinden we dan ook een langzamen voortgang en kleine getallen. Dezelfde Baldaeus, die de inlandsche en onderhoorige gemeenten van Jaffanapatnam hervormde, hield te Telipoli de eerste maal, 12 Jan. 1661 met slechts 12, daarna, 19 April van hetzelfde jaar met 15, en later bij zijn vertrek met slechts 30 communicanten avondmaal [6]). Zijne meening was, dat »een leeraar vooral moest weten met wien hij te doen heeft, dat men teedere aankomende christenen niet bezwaren kan met groote leerstukken, lange vragen, diepzinnige geheimenissen: maar hun eerst naaktelijk de waarheid en zoo kort

---

[1]) v. d. Aa, *Aardrijksk. woordenb. der Nederl.*, in voce Noussa Laut.
Aardrijksk. en statist. woordenb. van Neerl. Indië, » » » »

[2]) Potken, *Rouw- en weeklage ...*, bl. 23.

[3]) Baldaeus, *Ceylon*, bl. 165.

[4]) Corn. van Vollenhoven, t. a. p., bl. 147.

[5]) Neurdenburg, t. a. p., bl. 66 Noot.

[6]) Baldaeus, t. a. p., bl. 161.

en bondig als mogelijk is, bij monde en geschrifte voordragen; hetwelk ligtelijk bij de jonge jeugd (inzonderheid zeer gelukkig zijnde in die landen om iets van buiten te leeren en haar geheugenisse in te drukken) zal onthouden worden, waarop dan gedurige katechisatie en mondelinge onderwijzing volgende...., men met trappen tot de volmaaktheid komen kan: want *de opbouwing van een kerk en kerken is geen werk van een dag of twee*" [1]). Daarbij strooide men het zaad des christendoms op een akker, die zoo goed als nog geheel onvoorbereid was om het te ontvangen [2]).

Zij, die dan ook niet individueel te werk gingen, maar in massa bekeerden, kregen slechte resultaten. Even gelijk de tint van Bouddhisme, die den Javaan gekleurd had, oppervlakkig was geweest, en evenals hij van het Islamisme den naam en eenige praktijken had overgenomen [3]), zoo ging het thans ook met het Christendom. Ze werden evenmin goede Protestanten, als ze vroeger goed Roomsch waren geweest. Ze bleven in den grond heidenen, die priester met predikant, mis met preek, crucifix met bijbel verwisselden [4]). Verwondering baart ons de herhaalde klacht niet, dat het »zeer slechte Christenen waren, die geen kennis ter wereld hadden, die niet eens de 12 artt. des geloofs kenden."

Hoeveel te minder mocht men blijvende vruchten verwachten van het bekeeringswerk daar, waar men op geweldadige wijze te werk ging, of ongeoorloofde invloeden zich lieten gelden. Bekend is het, dat de Radja's op de eilanden in het Gouvernement Amboina aangeschreven werden, tegen de komst der predikanten telkens een getal inlanders gereed te hebben om gedoopt te worden, en dat de predikanten een zeker hoofdgeld, »discipel-geld" ontvingen, »zijnde eenige penningen voor ieder heiden, dien zij bekeerden," en op deze wijze als door »gouden sporen" werden »aangestuwd" tot haar pligt." Ds. Willem Jurriaan Ondaatje doopte eens op één enkele bezoekreis 1600 inlanders [5]). Aan de Roomsche

---

[1]) BALDAEUS, t. a. p., bl. 151.

[2]) BARTHOLO, *Het inlandsch schoolwezen en de evangelisatie*, ('s Grav. 1863), bl. 48.

[3]) BRILL, t. a. p., V, 59.

[4]) VETH, t. a. p., bl. 525.

[5]) *Handleiding tot de Aardrijksk. van Nederl. O. Ind. Bezittingen*, uitgeg. door de Maatsch. tot Nut van 't Algemeen. Leiden, 1843, bl. 17.
BRUMUND, t. a. p., bl. 73, 74; HOFSTEDE, t. a. p., I, 216.

kinderen, die ter catechisatie kwamen, werden belooningen gegeven, zoodat ze daarvoor zelfs hun kinderlijke spelen verlieten [1]). In de kerkordening van 1643 in art. 8 was onder de middelen ter bekeering der heidenen uitdrukkelijk opgenomen het weren der Moorsche besnijdenis en scholen, en het verbieden van der Chineezen heidensche superstitiën en duivelsdienst. In welken geest de bepalingen soms waren opgesteld, leert ons de Order van den Gouverneur van Ceylon Gerard de Heere (1697—1700), dd. Colombo 15 Mei 1699, waarin we lezen: »dat zoo iemand zijn kind op den dag der (kerk-) visite (komst van den predikant) niet ten doop brengt, hij vier maanden dwangarbeid moest verrichten, en dat, wanneer een gedoopte met een ongedoopte in concubinagie leefde, de laatste, soo in de eerste »visite" niet bequaam is om gedoopt te worden, in de keten geklonken, en voor zes maanden aan Compagnies gemeene werken geset werden." — »Als de Amboinezen omstreeks 1618 niet wilden trouwen wettelijcke nae christen wijse, hebben zij zulcx toch niet derven weijgheren door vreese en ontsach, vermits de Heer Vice-Gouverneur daerop hadde gestelt een amende van hondert Realen van achten, die zoude moeten betalen een yder paer persoonen, die voorts nae insinuatie zouden blijven op zijn Amboins ghetrouwt, ende haer niet laten christelijkerwijze in den Huwelijcken staet bevestigen" [2]). Vele predikanten wenschten, dat de uitbreiding van Gods koninkrijk op gewelddadige wijze plaats greep, en trachtten hun invloed aan te wenden om dit uit te lokken of te bevorderen. Ze wilden het ongeloof der inlanders vaak te vuur en te zwaard bestrijden, den terugkeer tot afgoderij met vernieling hunner have en met allerlei lijfstraffen, straffen met boete, verbeurdverklaring enz. [3]).

Doch vergeten we niet, dat dit alles lag in den geest dier tijden, dat in de 17[de] eeuw Europa ons vaak dezelfde tooneelen deed zien [4]).

Wil men voorbeelden en bijzonderheden van de onverstandige dwangmaatregelen, die van de Bedienden der Compagnie uitgingen?

Veertien personen van Waay (Amboina), die zich aan afgoderij schuldig maakten, werden 10 Januari 1656 gegeeseld en verban-

---

1) *De Rijnsche zending*, t. a. p.
HOORNBEEK, t. a. p., p. 238.

2) *Bijdr. tot de Taal-, Land- Volkenk. v. Ned. Ind.*, (Nieuwe volgr.), Dl. 2 (1859), bl. 132.

3) NIEMANN, t. a. p., bl. 25.

4) VETH, t. a. p., bl. 518, 519.

nen. Evenzoo werd bij de Christenen van Alang (Amboina) omstreeks 1705 afgoderij door den landvoogd zwaar gestraft, nà dagvaarding door den fiskaal. Tegen den afval van het Christelijk geloof waren strenge plakkaten in het leven geroepen. Dergelijke plakkaten werden te Amboina uitgeschreven in 1659 en gerenoveerd in 1674 en 1693. De inhoud was: »geen *Christen* zal zich laten *besnijden*, op *peene* van den *Besnijder*, zoowel als den *Besnedenen*, aan den lijve, of wel 't leven gestraft te worden."

Maar er werden velen gevonden, helder denkende mannen, ook reeds in dezen tijd, èn in het vaderland, èn in Indië, die er zich van overtuigd hielden, dat »in geweld het ware middel niet bestond, dat dwang geen liefde wekt, en men op deze wijze, evenals door »*piae fraudes*" — zooals de Jezuïeten gebruikten — slechts een schijnbare, geveinsde bekeering verkrijgt" [1]).

Op Formosa hadden de predikanten den Gouverneur Cojet tot het uitvaardigen van strenge plakkaten tegen de afgoderij weten te bewegen, waarbij zij, die daarin volhardden, met geeseling en ballingschap bedreigd werden. De bewindhebbers schreven daaromtrent in 1660: »dat zij geenzins konden verstaan, dat dit de regte middelen zijn, om die blinde heidenen van hun godsdienst af te trekken en tot het ware geloof te brengen; dat zij daardoor veeleer tot afkeerigheid van het Christendom en tot wanhopige handelingen zouden gebracht worden; dat wat het onderwijs niet vermocht, bezwaarlijk door zulke straffen zou worden uitgewerkt; en dat, naar hun inzien, het gebruik der voorgestelde middelen zoo weinig aan Christenen voegde, dat zij niet konden begrijpen, hoe de kerkeraad daartoe had kunnen medewerken" [2]). Met het oog op hetgeen plaats vond op Ceylon, werd het in een brief van de classis van N.-Holland van 1700 zeer afgekeurd, dat »op sommige plaatsen pogingen werden gedaan om de inlanders door ongeschikte en onwettige middelen tot aanneming van het Christendom, d. i. tot den doop te noodzaken; dat van dezulken, die niet gedoopt zijn, verklaard wordt, dat ze een derde gedeelte hunner bezittingen verbeurd hebben; en dat, indien de gedoopten niet ter kerke komen, of hunne kinderen niet ter schole zenden, hun geldboeten worden opgelegd" [3]). Ook Baldaeus keurde de

---

[1]) NEURDENBURG, t. a. p., bl. 67.
HOFSTEDE, *Antwoord* . . . , bl. 6—21.

[2]) VETH, t. a. p., bl. 519.

[3]) MUNNICH, t. a. p., II, 60.

strenge straffen en vervolgingen, en de »harde proceduren," die tegen Heidenen en Mohammedanen om der godsdienst wil wel eens waren gevoerd," af [1]).

De overgang der inlanders tot het Christendom was dus meestal gegrond op wereldsche inzichten, uit vrees voor hunne vijanden en op hoop van onder den naam van Christenen door de O.-Ind. Compagnie als haar onderdanen beschermd te zullen worden. Het was synoniem: Christen te worden en zich onder het bestuur der Compagnie te stellen. Allerlei beweegredenen werkten mede om het getal Christenen en Christinnen grooter te doen worden.

»Dutsch soldiers were allowed to marry Singhalese women, but onlij on the condition of their wives becoming christians" [2]). Zoo kreeg men een louter naam-Christendom en raakten kerken en scholen in verval [3]), zelfs daar, waar nog al werk was gemaakt van het onderwijs [4]).

Ook waren de opgegeven getallen van Christenen en schoolkinderen dikwijs grooter dan het werkelijke cijfer. En wat de strenge vervolgingen der renegaten betrof: de arme lieden hadden soms niet eens begrepen, dat ze bekeerd waren.

Hoe weinig besef inlanders soms van de zaak hadden, kan blijken uit het volgend verhaal. »Bij de 2de reis van den Koning van Golkonda (Vóór-Indië) naar Masulipatnam (kust van Coromandel) bezocht deze vorst, 25 December 1678, des morgens ten 10 ure met een gevolg van 12 personen de kerk der Nederlanders aldaar, toen de krankbezoeker Johannes Koekebakker (er was aldaar geen predikant) de Kerstmis-predikatie uit het Huyspostil van Bulaeus las. Men had er een troon opgericht, bekleed met goudlaken en fluweel, waarop hij plaats nam, tegenover den predikstoel, de pijp in den mond, tabak rookende naar Per-

---

[1]) BALDAEUS, *Ceylon*, bl. 165.
Vgl. LUDOVICI, *Lapid. Zeylan.*, Introd. Not., p. 10.

[2]) TENNENT, *Ceylon*, II, 57 Noot.

[3]) Zie het *Rapport*, dd. Colombo 18 Maart 1704, ingediend aan den Gouverneur van Ceylon, Mr. C. J. Simons, door de predikanten Philippus Goting, Gerardus de Oude, Nicolaas Rimersma, Marcus Masius en Petrus Synjeu.

[4]) Die van Camarian (Ceram) waren 14 maanden — zeer lang onder ulke omstandigheden, op dienstreis — onderwezen door Ds. Andreas Eldercampius, toen ze gedoopt zouden worden.

siaansche wijze, d. i. door een corregor of een flesch gevuld met water, die hem op een gouden blad werd aangeboden. Zijn kleeding bestond uit een kleed van goud laken, hetwelk hem tot op de voeten afhing. Het was niet mogelijk de diamanten, paarlen, robijnen, saphiers, smaragden en andere kostbare steenen te tellen, waarmede zijn lichaam minder versierd dan bedekt was, en die het oog verblindden. De ziekentrooster, die den dienst van predikant waarnam, las een preek voor, die Havart aan den Koning uitlegde in het Persisch. De krankbezoeker hield van tijd tot tijd op, om hem daartoe den tijd te laten. Soms verklaarde de koning in te stemmen met de preek, soms ook kon hij het niet houden van lachen. Maar het meest vermaakte hij zich door met zijn rijksgrooten te praten zonder veel aandacht te schenken aan dat, waarvan Havart zich alle mogelijke moeite gaf om het hem te doen begrijpen. Toen men aan het einde van het gebed was gekomen, aan het woord »Amen," herhaalde de vorst dit woord met luider stem, en vroeg aan den voorlezer, in welke beteekenis hij die uitdrukking gebruikt had, hetgeen Havart hem ook uitlegde.

Na afloop van de godsdienstoefening wenschte de koning *Het Boek der Hollandsche* (goddelijke) *wet* te mogen zien, zooals hij den Bijbel noemde. De voorlezer bracht hem de H. Schrift. De koning stond op en groette haar met denzelfden eerbied, waarmede hij gewoon was den Koran te groeten. Hij wilde ook weten, welke schriften de Bijbel bevatte. Men noemde hem de voornaamste boeken van het O. Test. Hij vroeg vervolgens, of de vier boeken van de wet van Nabi-Isa, of van den Profeet Jezus, er zich ook in bevonden? En nadat hij dit vernomen had, maakte hij opnieuw een diepe buiging (eerbewijs), ging weer op zijn troon zitten en nam zijn pijp.

Toen ieder naar buiten was gegaan, met uitzondering van de ambtenaren der Nederlandsche Factory en hun vrouwen, wenschte de koning, dat men de meisjes deed komen, die den vorigen dag voor hem gedanst hadden, om hem hetzelfde genoegen in de kerk te verschaffen. Niettegenstaande den weerzin, dien men had om hem hierin te wille te zijn in een plaats, gewijd aan den openbaren eeredienst, moest men er toch toe besluiten, om den Vorst niet ontevreden te maken. Daarop wilde hij de Nederlanders op hunne wijze zien eten. Men haastte zich de spijzen, die reeds gereed waren, te doen opbrengen. De tafel werd in de kerk gedekt. Staande dronk men de gezondheid des konings, waarvoor hij zeer gevoelig scheen. Gedurende den maaltijd vroeg de koning

nog naar verschillende zaken, die den godsdienst der christenen betroffen, o. a. naar de Tien Geboden. De ziekentrooster las ze aanstonds voor, en Havart fungeerde steeds als tolk. Bij het zevende gebod kon de koning het niet houden van lachen, zeggende: »dat het zeer treurig was, dat een man er toe werd teruggebracht, om zich met één enkele vrouw te moeten vergenoegen," — maar later keurde hij de uitlegging goed, die men hem gaf, dat dit gebod overspel betrof. Daarop liet de koning zich naar de Loge (kasteel of fort, factorij, = gebouw, waar de civiele ambtenaren in woonden en de pakhuizen der Compagnie waren) brengen, bezichtigde alles, tot zelfs de minste vertrekken er van, en verwijderde zich daarna, uitstekend voldaan over al de beleefdheden, die men hem had bewezen" [1]).

»Het toenmalige stelsel vergenoegde zich met een zeer oppervlakkige bekeering; het aannemen van een enkel dogme, het substitueeren van andere namen, het afschaffen van eenige plechtigheden was alles wat vereischt werd om Christen te heeten. Het was de eenige wijze van bekeering, die toen kans van slagen had; de tijd moest het overige doen...." [2]).

Zelfs inlanders begonnen het Christendom als middel, niet meer als doel, te beschouwen, of het te omhelzen om bijoogmerken. Toeloecabesi, een voornaam Hoofd van Hitoe (Amboina), bood in 1648 aan het Christendom te omhelzen, ten einde zijn leven te redden. Maar hij had zich deze gunst onwaardig gemaakt en werd onthoofd (3 Sept.). Hij was een »opstandeling," die zich ten laatste had moeten overgeven [3]).

Pati Lima, (een »schelm"), een Moor van Ceram, die in 1680 alle Hollanders op de eilanden van Amboina wilde vermoorden, vroeger reeds eens Christen geweest en daarna weer Mahomedaan geworden, wilde vóor zijn dood (veroordeeld zijnde om geradbraakt en gevierendeeld te worden) *weer Christen worden*, in de hoop, dat hij dan in het leven zou mogen blijven. Maar toen hij vernam, dat het hem niet helpen zou, wilde hij maar liever als Mahomedaan sterven.

---

[1]) DU BOIS, t. z. p., bl. 206, 207.
HAVART, t. a. p., I, 191.
[2]) *Tijdschr. v. Ned. Ind.*, Nov. 1870, bl. 355.
[3]) DU BOIS, t. a. p., bl. 142.

Mag het ons verwonderen, dat er onder zulke omstandigheden afvalligen werden gevonden? En dit bevreemdt ons te minder, als we weten, dat de tegenpartij op hare beurt onverzoenlijk was. Immers, Pelimao, koning der Alfoeren, op Ceram, pleegde een vreeselijk wreede vervolging en strafoefening op eenige bekeerde Christenen, omdat ze zich onder de macht der O.-Ind. Maatschappij begeven hadden en Christenen geworden waren. Dit reeds deed vele andere nieuw bekeerden uit vrees weer afvallen van het Christendom. Maar ook zonder dat en niettegenstaande de strenge plakkaten hoorde men van afvalligen. Niet alleen werden er overblijfselen van heidensch bijgeloof, ja zelfs van afgoderij in de harten der Christenen op de kust van Coromandel en in Jaffanapatnam gevonden [1]); niet alleen bleef de Mohamedaansche besnijdenis nog veel in zwang bij den inlander op Amboina, maar Ds. Jan Janszoon Brund moest nog in 1646 met eenige gevolmachtigden een duivelshuis of heidenschen tempel te Caibobo verbranden. Op Ameth (Molukkos) werd in 1643 een afgodsbeeld ontdekt in de gedaante eener oude vrouw. Een dergelijk beeld, maar meest gelijkende op een varken, werd in het geheim op Ema (Amboina) in het gebergte vereerd. Ja, zelfs is in 1729 een proponent, die uit de kweekschool te Jaffanapatnam gekomen was, van den Christelijken godsdienst afgevallen en tot het heidendom teruggekeerd [2]).

De ergste van allen, wiens lotgevallen overbekend zijn, was Jan Pais. Hij werd overtuigd van hoogverraad en veroordeeld om onthoofd en gevierendeeld te worden. De voltrekking van het vonnis had plaats te Amboina in den nacht vóór den 21sten Mei 1653, omdat men van de zijde der inlanders voor oproer vreesde. De ongelukkige Pais, geboren van Amboina, had groote begaafdheden, en men had zijn talent voor den predikstoel meermalen bewonderd. De betrekking van Hoofd van Hative bevredigde zijn eerzucht niet genoeg, en eindelijk vormde hij het plan, zich op te werpen tot koning van de Ambonsche Christenen, en wel door middel van verraad. Het schijnt, dat hij slechts in naam Christen is geweest, maar in zijn hart altijd Mohamedaan is gebleven [3]).

---

[1]) BALDAEUS, t. a. p., bl. 186, 187.

[2]) CORN. VAN VOLLENHOVEN, t. a. p., bl. 223.

[3]) BOR, *Amboinse oorl.*, bl. 26, 31, 35, 64, 110, 144, 167—169 en 170—174. DU BOIS, t. a. p., bl. 145, 149, 150, op het leven van K. Reinierszoon, Gouv.-Gen. 1650—'53.

Zijn makker Lessi had hem meermalen hooren zeggen: »Het Christengeloof is voor mij maar een uiterlijke schijn, want ik Moorsch van imborst ben" [1]).

Wij veroorloven ons, vóór wij van dit onderwerp afstappen, nog eenige opmerkingen.

Voorzeker, gaarne stemmen wij Prof. Brill toe, dat de nationaliteit iets heiligs is, iets onschendbaars [2]), en dat de natuurlijke grenzen in rekening moeten worden gebracht. Andere schrijvers gaan zóó ver, dat zij op grond van dat eigenaardige, van die natuurlijke onderscheidenheden, voor immer wanhopen aan den goeden uitslag van den zendings-arbeid en dien niet alleen voor het verledene, maar ook voor de toekomst een reeks noemen van eeuwige mislukkingen en teleurstellingen [3]). Gelukkig dat vele verstandige zendelingen in onze dagen het zeer juist inzien, dat een volk zijn zeden en gewoonten niet behoeft prijs te geven, ook al treedt het toe tot het Christendom [4]).

Merkwaardig mag het schijnen, dat, terwijl in onzen leeftijd achtenswaardige mannen in de vaderlandsche Kerk nog het tegendeel volhouden, toch in de vorige eeuw iemand als de Rotterdamsche predikant Petrus Hofstede [5]) het reeds openlijk uitsprak, dat, waar de heidenen nog op een zeer lagen trap van ontwikkeling staan, beschaving en evangelieprediking hand aan hand

---

[1]) HOFSTEDE, *O. Ind. Kerkz.*, II, 184, 185.

Een zeer sterk voorbeeld van recidive vindt men vermeld van een neger Pedrito uit Manila, in: *Revue des deux mondes*, 15 Juni 1869, (4e livr.), in een opstel, getiteld: »l'Archipel des Philippines," van Edmond Plauchut, bl. 939, 940.

Nog sterker zou het voorgevallene met J. E. J. Kapitein, theol. doct. en predikant te St. George d'Elmina (kust van Guinea) ons treffen, als niet de laatst openbaar gemaakte berichten aangaande hem allen twijfel en onzekerheid hadden weggenomen. (Zie: V. ERMEM, *Kerkhist. der 18de eeuw*, I, 278; IJPEY, t. a. p., I, 63—65; IJPEY en DERMOUT, t. a. p., III, 402 sq.; *Navorscher*, 1877, Dl. XXVI en XXVII; *Bijdr. tot de Taal-, Land- en Volkenk.*, 4e rks., 4e Dl., 1880, bl. 609).

[2]) Voorlezingen, *Nederland en de Oostersche volken*, V, bl. 34, 65 volg.

[3]) *De Gids*, Oct. 1864, bl. 196. Deze schrijver heeft zeker nooit de Minahasse (Menado) gezien of er iets van gehoord.

[4]) Ook Max Müller waarschuwt tegen dénationaliseeren. (BUSKEN HUET, t. a. p., I, 75).

[5]) In zijn bekroonde Prijsverhandeling, bl. 185.

moeten gaan [1]), ja, zelfs de eerste aan de laatste moet voorafgaan. Ik ben het geheel met hem (H). eens.

Zoo is het met het Christendom in Europa in de Middeleeuwen ook gegaan. Een groot aantal factoren werkte mede tot de verbreiding er van [2]). En zij, die meenen, dat, om het evangelie ingang te doen vinden, het genoeg zou wezen te wijzen op de vaderlijke betrekking en gezindheid van God tot den mensch, op zijne vaderlijke liefde tot ons, — zien voorbij, dat voor den Oosterling, den inlander en den Mohamedaan zoon en slaaf hetzelfde is, dat wèl het patriarchale begrip bij den Javaan gevonden wordt, maar niet de intieme betrekking, die wij aan die woorden hechten [3]).

De opmerking is gemaakt, dat de inboorling op Java zeer gehecht is aan goede manieren, een zekere waardigheid en etiquette, en dat hij een vrij zuiver gevoel heeft van het decorum [4]). Maar is de kennis van die uiterlijke vormen, die men gemakkelijk kan afkijken, reeds het bewijs van een innerlijke beschaving, van een beschaving, die de vrucht is van denken en gevoelen?

De waarde van vormen moet evenmin te laag worden geschat, als dat ze mag worden overdreven. Het laatste heeft men bij de invoering van het Christendom wel eens gedaan. Men hechtte te veel gewicht aan het uiterlijke in den eeredienst, en de evangelieprediking werd vaak te veel geschoeid op de leest, gebruikelijk in onze vaderlandsche kerk [5]). De raad is eens gegeven, onze godsdienstige liederen, onze »Psalmen en Bijbelsche lofzangen over te brengen in de dichtmaat en in te richten naar de meest geliefde zangwijzen der Heidenen en Mohammedanen" [6]). Ik moet verklaren, dat het mij een raadsel blijft, hoe dit mogelijk zou zijn, en tevens den strengen stijl, het ernstige karakter te bewaren, hetwelk aan kerkelijke muziek moet eigen zijn.

Dat het oude geloof onder de inlanders nog lang bleef voortleven, ook na de aanneming van den Christelijken godsdienst, kan nie-

---

[1]) NIEMANN, t. a. p., blz. 49 Noot.
NEURDENBURG, t. a. p., bl. 67.
[2]) NIEMANN, t. a. p., bl. 13.
[3]) BRILL, t. a. p., V, 52.
[4]) *De Locomotief*, 9 Sept. 1873.
[5]) NIEMANN, t. a. p., bl. 23, 24, 62.
[6]) HOFSTEDE, *Antwoord op de prijsvraag* . . . , bl. 22.

mand verwonderen[1]); maar wel mag het ons bevreemden, dat heidensch geloof op het eind der 1ste helft dezer eeuw nog de vereering der Ratoe Kidoel te Karang-Bollong in Bagelen, nog in 1845, gesteund en officieel onderhouden werd door het Gouvernement van een Christelijk volk[2]).

Als niet zelden, ook in onze eeuw nog, zendelingen — met name de Engelsche in China — ruw en hard te werk gaan, de meest geliefkoosde overtuigingen des volks aanvallen en het zoodoende beleedigen, terwijl hun arbeid den grootsten tact en de meeste kieschheid vereischt, — een overmoed, die in het Parlement strenge afkeuring uitlokte, ook om de moeielijkheden en verwikkelingen, waartoe hij aanleiding gaf[3]), — heeft men in vroeger dagen vaak te veel de volksvooroordeelen ontzien[4]). Ook dit werd niet zelden een der oorzaken, waardoor het zendingswerk zulke geringe vruchten droeg. De Christenen onthielden zich onder die afgelegen volken te veel gewinshalve[5]). Enkele schrijvers, ook die dit onderwerp niet, althans niet opzettelijk behandelen, laten hierover, soms heel naïef, een enkel woord hooren, dat vaak alles zegt. Een dwaling van de inlanders der Zuid-Ooster-eilanden en Ceram vermeldende, laat Rumphius[6]) volgen: ».... de winsucht raad onze Natie aan, dat men ze bij dat gevoelen laat...."

Ook in onze dagen ziet men zeer juist in, dat een slechte politiek de ijverigste pogingen der zending doet mislukken. »Als men niet breekt — zoo werd 18 Nov. 1869 te Rotterdam in een vergadering van de »Maatschappij tot Nut van den Javaan" verklaard — met het exploitatie-stelsel, zal het werk der zendelingen vruchteloos zijn, daar de inlander hem verwijten zal, dat de blanke het gebod: »»behandel uw naaste als u zelven,"" »ieder oogenblik van den dag met voeten treedt"[7]).

Trouwens het Nederlandsche volk was vaak met zich zelf in merkwaardige tegenspraak. Door zijn predikanten — feitelijk in

---

[1]) VALENTIJN, *Ambonsche zaaken van den godsdienst*, bl. 51.

[2]) Zie: W. A. VAN REES, *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier*, I (1865), bl. 167—170.

[3]) *Batav. Handelsblad*, 6 Maart 1869, Bijvoegsel.
Java-Bode, 24 April 1869, Bijvoegsel.

[4]) LUDOVICI, *Lapid. Zeylan.*, Introd. rem., bl. 10.

[5]) V. NUYS KLINKENBERG, *IIIe Antw. op de prijsvr....*, bl. 284.

[6]) *Amb. Rariteit-k.*, III, 242.

[7]) *Java-Bode*, 31 Dec. 1869.

de 17[de] en 18[de] eeuw de zendelingen — liet het de inboorlingen uitnoodigen, aansporen, soms dwingen van het heidendom of den Islam over te gaan tot het Christendom, zich te bekeeren, — hetgeen, vrij vertaald, beteekende: »wordt als wij!"

Maar de Bedienden der Compagnie eischten de producten des lands tegen een bepaalden, lagen prijs, om ze naar Europa te voeren en onevenredige winsten te behalen, en handhaafden streng het monopolie. Hoe was het mogelijk, dat men ooit verwachten kon, dat die menschen in ernst ons tot voorbeeld zouden kiezen om zich naar ons te vormen? Welk kind zal ooit naar een onderwijzer of voogd zich willen vormen, die het van zijn kostbaarsten eigendom of van zijn liefste speelgoed heeft beroofd? Op alle mogelijke wijzen moest men het vertrouwen en de toegenegenheid der inlanders zoeken te winnen [1]); en men deed juist het tegendeel. Nu spreek ik nog niet eens van de slavernij [2]) en van de afschuwelijke Hongi-tochten, waar (N. B.) soms nog een predikant medeging [3]), om de menschen te bekeeren, wier tuinen en aanplantingen men ging verwoesten [4]).

Hoe ver staatkunde en evangelie-verbreiding in de dagen der Compagnie uiteenliepen, blijkt duidelijk uit de woorden van den Gouverneur der Molukken Robbert Padbrugge, in 1676 te Ternate tot den predikant Gualterus Peregrinus gesproken: »gij hebt uwe wet en ik de mijne" [5]). Hij had in last, de politiek der Hollanders te blijven handhaven.

Dit geheele gesprek is overmerkwaardig en zeer geschikt de inconsequentie en dubbelhartigheid der Heeren XVII op het punt van propagatie te leeren kennen.

---

[1]) V. NUYS KLINKENBERG, t. a. p., bl. 291, 301.

[2]) Gewettigd door Paus NICOLAAS V.

[3]) Ds. Jan Janszoon Brund, pred[t]. te Saparoea op het eiland Honimoa, ging in 1648 mede op een Hongi-tocht naar Ceram, met Arnold de Vlaming van Outshoorn, Landvoogd van Amboina.

[4]) Paulus Valckenaar, Gouverneur van Ternate, 1769—1778, beroemde er zich nog op, dat hij in 16 maanden tijds op Halmaheira 130000 kruidnagelboomen en 900 notemuskaatboomen had laten omhouwen. Door den Gouv.-Gen. Van der Cappellen zijn die uitroeiingstochten afgeschaft. (*De Gids*, 1873, III, bl. 266; *Tijdschr. v. Ned. Ind.*, 1844, II, bl. 403 Noot. Curieus mag het bewijs genoemd worden, dat de kruidnagel-eilanden aan den koning van Portugal toebehooren, ontleend aan de 5 wonden van Christus en de 5 punten van den kruidnagel. (Vgl. GEDDES, *Hist. of the church of Malabar*, Lond. 1694, p. 28).

[5]) *Tijdschr. v. Ned. Ind.*, 1857, II, bl. 265 volgg.

Nog erger werd het, wanneer men het land, welks inwoners men bekeeren wilde, ging beschouwen als een geschikt ballingsoord voor misdadigers en het stelsel van deportatie er op toepaste, zooals Portugal deed en doet met Angola (westkust van Afrika) en ook andere Europeesche natiën hebben gedaan en nog doen met hunne koloniën. Dan brengt men er het schuim en uitvaagsel van zijn eigen land. Zoolang dat kwaad niet is verholpen moeten de zendeling-genootschappen ook niet langer mannen uitzenden om er het evangelie te prediken; dit is nutteloos en een verspilling van krachten, die elders beter zouden zijn besteed [1]). En waarlijk, ofschoon op kleiner schaal en niet zoo stelselmatig, meer onderhands, heeft Nederland toch ook op dezelfde wijs gehandeld in de beide vorige eeuwen met zijne O.-Ind. bezittingen. Mr. W. H. de Beaufort, verhaalt er in *De oude tijd*, eenige voorbeelden van. Lastige lieden, die onhandelbaar en onverbeterlijk waren, zond men naar Indië en vergat niet, de boodschap meê te geven: »»Zorgt vooral, dat zij nooit weêrom komen"" [2]).

Een andere grondstelling, die wij niet uit het oog hadden mogen verliezen, was deze, dat het Christendom, hetwelk men aan den inlander ging brengen, vrij moest blijven van dogmatische geschillen. »Het evangelie heeft in zich zelf kracht genoeg, om beschaving, verlichting en welvaart onder den inboorling te verbreiden; en zal hem bovendien aansporen tot orde en eerbied voor het gezag" .... [3]). Op gelijke wijze was de Gouverneur-Generaal van der Capellen van oordeel, dat men van een louter dogmatisch onderwijs voor de Amboneezen niet veel kon verwachten, een onderwijs, hetwelk ze niet verstonden (1824) en dat evenmin tot de verlichting van hun verstand, als tot de reiniging van hun hart veel kon bijdragen" [4]).

---

[1]) *Wetenschappelijke Bladen*, Sept. 1877, bl. 460 volgg.

[2]) TER GOUW, *De oude tijd*, 1874, bl. 232 volgg. Zoo zond de regeering van Middelburg in 1741 zes weesjongens die gestolen hadden naar O.-Indië; evenzoo het gerecht van Dordrecht in 1770 twee personen naar Java om er zes jaren in dienst te blijven; en anderen vaak hun ondeugende en ongehoorzame jongelieden, en werd de kolonie op die wijze bevolkt niet altijd met de bloem der natie. (NAGTGLAS, t. a. p., bl. 132; *Realia*, II, 93*a*; *Eigen Haard*, N°. 32, bl. 396).

Mr. O. VAN REES, *Gesch. der Kolon. polit.*, bl. 256, Noot 2.

[3]) *Tijdsch. v. Ned. Ind.*, 1859, I, bl. 433.

[4]) t. z. p., 1855, II, bl. 286.

Het valt niet te ontkennen, er waren er die te veel nadruk legden op de kerkleer, maar er werden er ook gevonden, èn in vroeger, èn in later dagen, die wel degelijk overtuiging verlangden van de waarheid dier leer [1]).

Maar het was voor onze Nederlandsche predikanten, ook in den eersten tijd van onze vestiging in O.-Indië, niet mogelijk, een ander Christendom te geven, dan wat ze zelven hadden. En ook dàt werd nog opgedrongen met de hulp van wereldlijk gezag. De predikanten zelven oordeelden die hulp van staatswege onmisbaar. »Eenighe autoriteyt, vreese ende ontsach moetter ten eersten wezen, inde plaetse van leerzaamheyt, curieusheyt ende nieuwsgierigheyt om yet te weten," zoo oordeelde de predikant Sebastiaan Dankaarts in 1621; »want — zegt hij — nademael de yver noch in haer so groot niet en is, dat hy eenighe byzondere werkinghe veroorsaecke, soo moet d'authoriteyt ende 't ontsach daervoor strekken ende dat vervullen, ende dit dunckt mij de principaelste hoope te wesen, die tegenwoordich apparent is" [2]).

Zoo waren dan ook in 4 of 5 maanden in Amboina door de beide predikanten Wiltens en Dankaarts meer dan 1000 paren wettelijk »naar Christenwijze getrouwt." »Ze hebben er wel tegen gemord, en 't ging door ontzag en vreeze," de vice-gouverneur had op 't verzuim van 't Christelijk huwelijk een boete gesteld van 100 Realen van achten.

Uit een brief van Ds. Wiltens blijkt, hoe deze predikant hierover dacht en tevens hoe nauw politiek en propagatie toen verbonden waren. »Dit voordeel — zegt hij — heeft onze Compagnie van dit naam-Christendom, dat ze er onderzaten mee kan winnen, want wanneer landen ingenomen worden daar 't volk van gedoopt is, dan staan die onder onze Souvereiniteit, zoo niet, zoo staan die onder de Mooren, die te zamen met ons den oorlog voeren; zijn er van beiden op, zoo komen ons de Christenen toe, en hun de anderen" [3]). En toch verlangt in onze dagen niemand in ernst eene bekeering in massa [4]).

Men gevoelde in Indië ook wel, dat dwang en geweld slechte en ongeoorloofde hulpmiddelen waren. In 1700 verklaarden de predikanten van Colombo, dat men slechts geestelijke middelen moest bezigen, om Christus Koninkrijk uit te breiden, en verzuim

---

[1]) NIEMANN, t. a. p., bl. 24.

[2]) BAUDARTIUS, t. a. p., II, 14, 74, 75.

[3]) V. DIJK, *Neerl. vroegste betrekk. met Borneo ...*, bl. 217.

[4]) BRILL, t. a. p., V, 61.

van kerkgang en schoolbezoek niet door geldboeten straffen [1]).

Men deed iets, maar niet genoeg voor Indië [2]). Maar men had ook te veel hooi op zijn vork genomen. Nederland was te klein om een rijk als het toenmalig Insulinde, veel grooter dan het tegenwoordig Ned.-Indië, te kunnen beschaven en bekeeren. Het getal predikanten was ten eenenmale ontoereikend [3]). De onderwijzers werden onvoldoende bezoldigd, en onder hen niet weinig »onbekwame, afgodische, dronken en gierige" personen gevonden [4]).

Dat het meerendeel der predikanten, die in de beide vorige eeuwen naar Indië gezonden werden, uit ongeschikte lieden zou hebben bestaan, — een bewering, die ik zelfs terugvond in een *Kindercatechismus* — moet ik ten sterkste tegenspreken. Ik heb de *Acta der classis van Amsterdam* doorgelezen en geëxcerpeerd, waarvan een keurige en nauwkeurige kopie — het eigendom weleer van wijlen prof. Millies — mij ten gebruike werd afgestaan door Mevr. de Wed. Millies, geb. Strick van Linschoten, en nog onder mij berustende; — en het is mij bijna op iedere bladzijde, althans bij iedere nieuwe uitzending van leeraars uit Nederland naar O. Indië, duidelijk en afdoende gebleken, dat bij elke keus van personen door de Deputatie ad res indicas scherp onderzoek werd gedaan èn naar hun kennis èn naar hun levenswandel. En dit niet alleen te Amsterdam, maar ook door de andere classes der steden, waar Kamers van de O.-Ind. Compagnie gevestigd waren: Enkhuizen, Hoorn, Delft, Rotterdam, Middelburg enz. Dat onderzoek werd niet slechts ingesteld bij de Classen, waartoe de sollicitanten behoorden; vaak schreef men ook aan naburige geachte predikanten om te informeeren naar hun wetenschappelijke ontwikkeling en zedelijk gedrag.

Vele, tot zelfs zeer kleine en schijnbaar onbeduidende bijzonderheden, zijn van die examens opgeteekend en bewaard gebleven: de texten, waarover ze predikten, de hoofdstukken, die hun ter exegese werden opgegeven, het meerder of minder genoegen, dat ze aan hun examinatoren gaven met hunne proefpredikatiën, de uitslag van het onderzoek, enz. Die examinatoren, de Deputati ad res indicas, waren doorgaans de meest geachte en geleerdste predikanten der classis.

---

[1]) NIEMANN, t. a. p., bl. 24.

[2]) BRUMUND, *Schetsen uit Indië*, II, 96, 97.

[3]) NIEMANN, t. z. p., bl. 27.

V. NUYS KLINKENBERG, t. a. p., bl. 288.

[4]) HOFSTEDE, *Antw. op de prijsvr.*, bl. 71.

Werden de candidaten bekwaam en geschikt bevonden, dan droeg men ze voor aan de Heeren Bewindhebbers. Maar niet zelden werden de sollicitanten afgewezen, de een, omdat hij veel schulden had, de ander, omdat hij aan den drank verslaafd was, een derde, omdat zijne theol. kennis onvoldoende bleek. En bij de keus der krankbezoekers of ziekentroosters was men niet minder nauwgezet. 't Is waar, het verband tusschen de Indische en de vaderlandsche kerken was in vroeger dagen zonderling en gebrekkig, maar juist de opofferende liefde, zorg en algeheele toewijding dier vaderlandsche predikanten maakte langen tijd alles goed. Zij zonden naar Indië de beste leeraars, die ze in Nederland vinden konden.

Was het dan misschien hun gedrag, hun doen en laten gedurende hun verblijf in Indië, dat recht of aanleiding gaf tot de uitspraak omtrent de ongeschiktheid der meesten hunner? Ook dit moeten we ontkennen. De meesten hadden zich van te voren geenerlei voorstelling kunnen vormen van de maatschappij en de toestanden, waarin ze zich later zouden bevinden, en gevoelden zich na hunne komst in Indië bitter teleurgesteld. Terstond terugkeeren naar het vaderland ging ook maar zoo niet. Daartoe was in de eerste plaats, om maar één ding te noemen, geld noodig. Ook had men zich verbonden, gewoonlijk voor vijf jaren. Waren de predikanten nu volgzame werktuigen van de Bedienden der Compagnie, of zwegen zij, wanneer ze dingen zagen en hoorden, die hun ergernis en verontwaardiging opwekten, dan ging alles goed. Maar wanneer het tegendeel plaats vond, als de behandeling der Indische volken, de Nederlandsche politiek hun afkeer gaande maakte en hun afkeuring uitlokte, dan werden zij terstond gebrandmerkt als »quaedaardige instrumenten" [1]), werden overgeplaatst, afgezet, enz. De plaatselijke kerkeraden konden de predikanten niet steunen, ze moesten hen in den steek laten of, nog erger, werden gedwongen hen mede te bemoeilijken of te vervolgen. Immers, die collegiën bestonden voor het grootste gedeelte uit personen, die geheel afhankelijk waren van den Gouverneur of Buitenlandvoogd.

De vrome predikant Georgius Candidius had te Ternate den Landvoogd Jacques le Fèbre berispt over zijn ergerlijk leven, moest daarom vele mishandelingen verduren en werd eindelijk onder valsche beschuldigingen naar Batavia opgezonden. Wie beschermde den leeraar tegen den Landvoogd? De kerkeraad?.... Valentijn zegt het zoo eenvoudig en duidelijk in weinige woor-

---

[1]) Zooals Johannes Wilhelmus Loyaal, in Aug. 1727.

den. »Alles hangt te veel van den Landvoogd af, en iemand, die getuigenis tegen hem gaf, had niet anders te wachten als zijn zeker verderf, door allerlei wegen en gezochte voorwendingen" (1626, 1627)[1].

De ijverige pred$_t$. Robertus Junius wilde ook de stoffelijke belangen der Formosanen bevorderen en ijverde hiervoor krachtig. Doch dit was »aan eenige regeeringspersonen in Indië onaangenaam," en werd de oorzaak van beschuldigingen en aanklachten tegen hem, die evenwel in Nederland, waar men hem te goed kende, niet werden aangenomen (1650)[2]. »In de geheele 17de eeuw zijn er weinig uitstekende predikanten in O.-Indië geweest, die niet op eenige onaangename, vaak smadelijke wijze, afgezet en opgezonden, naar Nederland zijn weêrgekeerd. Ongeloofelijk is het, wat de leeraren der Herv. Kerk in O.-Indie vaak hebben geleden door de willekeur der brutaalste, vaak meest zedelooze dwingelandij. Voor omstreeks twee eeuwen was het zóó verre gekomen, dat de predikanten in Indië, naar hun geweten niet langer de kerk kunnende dienen, allen wilden aftreden en naar het vaderland terugkeeren." Op het laatst verweet men hun openlijk, dat zij dienaars waren niet van Christus, maar van de Compagnie. Bij de vele mutatiën onder 's Compagnie's ambtenaren hing ten slotte alles af »van individueele beschouwingen en neigingen èn voor de predikanten èn voor hun werk." De voortplanting der christelijke waarheid onder de volkeren van den Archipel werd in octrooien vermeld en gedurig aanbevolen, in de praktijk evenwel weinig bevorderd en vaak tegengewerkt[3].

Zoo werden — gelijk de Heer Neurdenburg in de vermelde vergadering te Rotterdam terecht zeide — die mannen gebroken, hun lust, hun ijver, hun moed en kracht uitgedoofd. Dit alles in aanmerking nemende, zal, zoo wij vertrouwen, menigeen de beschuldiging van ongeschiktheid met betrekking tot de meesten hunner, nog wel een weinig terughouden.

Verkeerd was het zeker, dat vele predikanten zich alleen aan de gemeenten der Europeanen lieten gelegen liggen[4]. En evenzeer — wij kunnen niet anders dan velen geschiedschrijvers het toegeven — werkten belemmerend op den arbeid der propagatie en zijn uit-

---

[1]) *Molukse zaaken*, bl. 387.
[2]) JAC. CRUCIUS, l. l., p. 571 en 597.
[3]) MILLIES, t. a. p., bl. 49.
[4]) V. NUYS KLINKENBERG, t. a. p., bl. 291.

komsten »het ongeregeld gedrag onzer landgenooten in Indië, hunne listige streken waarmede zij den inlander bedrogen, de wreedheid waarmede zij hunne slaven behandelden" [1]), enz. Of werkelijk de toestand der zedelijkheid in de beide vorige eeuwen in Indië erger was dan in Europa, en of voor dat treurig verschijnsel misschien niet een aannemelijke verklaring te vinden is, hierover hopen wij in het laatste hoofdstuk te handelen. Genoeg, »onze voorouders waren in de 18de eeuw gelijk geworden aan de Portugezen van ouds" [2]). Na anderhalve eeuw van wanbestuur was Portugal uit den Indischen Archipel verbannen; ruim anderhalve eeuw later had ook Nederland geen Oost-Indische Koloniën meer. Zoo was op treffende wijze het profetisch woord vervuld, dat, naar men zegt, bij den val van Malakka, het laatste bolwerk der Portugeezen, door een priester den Hollanders werd voorgehouden, »dat ook zij Oost-Indië zouden verliezen, als eenmaal hunne zonden zoo hoog waren gestegen, als die der Portugeezen" [3]).

---

[1]) Dezelfde, t. a. p., bl. 295.
[2]) BRILL, t. a. p., V, 30, 31.
[3]) MILLIES, t. a. p., bl. 31, 32.

ACHTSTE HOOFDSTUK.

ONDERWIJS [1]).

Zouden bijbeloverzetting, taalstudie en evangelie-prediking op den duur gewenschte vruchten dragen, dan moest er ook krachtig worden gezorgd voor onderwijs. Wat heeft men gedaan voor de vorming en opleiding van Indische predikanten?

Dat men het in Nederland algemeen duidelijk inzag, dat er jongelingen moesten aangekweekt en in het Maleisch onderwezen worden voor den dienst der Indische kerken, staat vast. De kerkeraad van Amsterdam nam deze zaak reeds in behandeling in zijne vergadering van 12 Januari 1621. Op de Synoden van Goes, Zierikzee en Gouda was dit punt reeds ter sprake gebracht, gelijk later op die te Utrecht (1687, § 37). De classen van Amsterdam en Walcheren en vele andere kerkelijke besturen namen de zaak ter harte. De hoogleeraren in de godgeleerdheid te Leiden spraken in 1622 hun gevoelen er over uit [2]). De Bewindhebbers der O.-Ind. Compagnie hadden 17 Augustus 1616 de »opbouwing van een nieuw collegie en school voor de O.-Indiën" bij hunne Kamers aan de orde gesteld. De Staten van Holland en Zeeland en zelfs de Staten-Generaal schonken hun goedkeuring en medewerking aan de oprichting van een Seminarium Indicum [3]). En zoo kwam de Kweekschool van Antonius Walaeus te Leiden tot stand [4]).

---

[1]) Met het onderwijs, waarop wij hier het oog hebben, bedoelen we niet het godsdienstig of catechetisch onderricht; dat behoort elders thuis.

[2]) MUNNICH, t. a. p., II, 54.

[3]) Zelfs handelde men hierover met zijne Exc. (den Prins).

[4]) IJPEY, *Gesch. der kristel. kerk in de* 18*de* *eeuw*, I, I, bl. 49.

Ze werd niet alleen voor de beoefening der theologie gesticht, maar ook voor die der Maleische taal, ten dienste der studenten, die opgeleid zouden worden voor O.-Indië, om »aldaar als predikant Gods woord *de gemeente* zuiver te leeren."

Het werd ook genoemd het *Collegie* van prof. Walaeus. *Collegie* beteekent in dien tijd een bijzonder gebouw, bepaaldelijk ten dienste van de eene of andere studie, en ter huisvesting van zoodanige studenten, als daartoe zouden worden opgeleid, gelijk de beide »Staten-Collegiën," het eene ter opleiding van predikanten voor de Nederduitsche, het andere voor leeraars van de Fransche gemeente, gedurende twee eeuwen te Leiden gevestigd waren.

Op de Synode te Zierikzee — de laatstgehoudene vóór 1620 — was een gravamen of vraag gedaan en onbeantwoord gebleven van den volgenden inhoud: »Hoe zal men best praktizeren, dat de Heidenen in O.-Indië mogen bekeerd worden tot het Christelijk geloof, dewijl de studenten en ziekentroosters, derwaarts gaande, gemeenlijk zeer ongeoefend zijn?" De Classis van Walcheren stelde daarop 12 Februari 1620 voor, aan de Staten te verzoeken, dat aan de O.-Indische Compagnie gelast werd een Seminarie voor studenten in de theologie op te richten, en hen te doen onderwijzen in de Maleische taal [1]). Daartoe werd besloten (op de synode van Goes, 1620), en in dien geest handelden de Staten van Zeeland, — Resolutie dd. 12 Nov. 1620. — Men verlangde naar »een eigen Seminarium, waaruit men desnoods zich zelven van predikanten zoude kunnen voorzien," 1622 [2]).

De man, ten wiens huize deze kweekschool ruim 10 jaren gebloeid heeft, 1622—'32, was uit een aanzienlijk geslacht te Gent geboren 3 Oct. 1573. Walaeus, de Waal, de Wale had te Leiden gestudeerd 1596—'99, was in 1602 predikant geworden te Koukerke op Walcheren, in 1604 te Middelburg en in 1619 hoogleeraar te Leiden, welk ambt hij 20 jaren lang bekleedde, tot zijn dood, die voorviel 9 Juli 1639 [3]).

Met zeer geringe kosten had deze kweekschool twaalf geschikte

---

[1]) HOFSTEDE, *O. Ind. Kerkz.*, II, 7 volgg,

[2]) BRUMUND, *De kerk van Batavia*, bl. 99, 100.

BUDDINGH, *Schets . . .*, bl. 5, 6.

Berigten van de Utrechtsche zendingsvereeniging, 1882, N°. 2, bl. 19 en 27.

[3]) BORSIUS, *Ant. Walaeus in zijn leven*, enz. in: » Kist en Royaards, Archief voor Kerkgesch., XIX, p. 37 volgg.

GLASIUS, *Gesch. van de Christel. kerk in Nederland*, I, 235.

Noodwendig woordenboek der zamenleving, bl. 4623.

predikanten voor Indië geleverd [1]). Walaeus zelf had in vereeniging met de andere theologische professoren van Leiden zijn gedachten over dit instituut en zijn inrichting uiteengezet: *Necessitas et forma erigendi collegii seu seminarii indici*, en in: *Leges, adquarum normam studiosi in hoc collegio vitam suam instituere tenentur*" [2]).

In 1633 hield het Leidsch Seminarie op te bestaan. Tevergeefs beproefde de vaderlandsche kerk het weder op te doen vatten. De classis van Amsterdam deed tusschen 7 Aug. 1634 en 13 April 1643 er 15 malen ernstige pogingen toe. Ook de synode van Hoorn beval het krachtig aan. Op die te Tholen (1638) trachtten de classen van Zeeland het hersteld te krijgen. De beide professoren Hoornbeek en Voetius ondersteunden het verzoek [3]). De kerken van O.-Indië vroegen eveneens het herstel in 1639 en '40.

Maar Heeren XVII gaven een ongunstig antwoord: »de Compagnie wilde het Leidsch Seminarie niet weer oprichten, om »de groote costen en de sobere successen voor desen daervan ontfangen." Bovendien meende men, dat het ook zonder deze inrichting »niet aan proponenten en predikanten zou ontbreken." Dit antwoord kregen de Amsterdamsche leeraars Jacobus Laurentius en Eleasar Swalmius, die als Deputati ad res indicas, 14 October 1642, in de vergadering der bewindhebbers verschenen waren. En het duurde meer dan een halve eeuw, voor iets van dien aard op nieuw tot stand kwam.

Toch waren de Heeren Meesters niet ondankbaar jegens Walaeus. In Sept. 1633 besloten ze hem voor zijne bewezen diensten als regent van het Seminarie »uit erkentelijkheid te vereeren met een vergulden kop of schale van 120 à 150 guldens, welke de Camer van Middelburg aan ZE. uit naam der vergadering van XVII overhandigen zal" [4]).

Het schijnt mij toe, dat die kerkelijke mannen in Nederland de zaak goed begrepen: een kweekschool in het vaderland met Neder-

---

[1]) *Batavia in deszelfs gelegenheid* . . ., III, 65. Zie boven, bl. 266.
IJPEY en DERMOUT, t. a. p., II, 317 volgg.
Tijdschr. v. Ned. Ind., II (1839), 2, bl. 6 en 7.
VETH, *Tafereel* . . ., 521.
NIEMANN, t. a. p., bl. 17, 18.

[2]) WALAEI, *Opera omnia*, inter consilia, Tom. II, p. 437 sqq., Lugd. Bat., 1747, fol.

[3]) HOFSTEDE, t. a. p.

[4]) Het bovenstaande was reeds geschreven, toen ik te Soeka-Boemi (Preanger) het belangrijke stuk van Mr. GROTHE, over *Het Seminarie van Walaeus*, (Utrecht 1882), ontving.

landsche jongelieden als leerlingen, bestemd om opgeleid te worden tot evangelie-predikers in onze O.-Indische Koloniën. Dàt moest het zijn. »Quo (seminario indico in Academia Lugdunensi erecto) adolescentes aliqui honesti et probi doctrinâ et sapientiâ imbuerentur, autoritate et sumtibus Praefectorum Indicae Societatis, quorum opera tandem in converturdis Indis adhiberetur. Neque hîc tantum, sed quoque in Indiâ simile Seminarium erigere erat unimus, uti § 19 videre est: quo majori studio et fructu negotium illud salutare perageretur ab utrisque. Quippe in Synodis nostris a°. 1645 Wourdana sedulo actum fuit de instituendo Seminario, accedente autoritate D.D. Ordinum, a Societate Indicâ, certâ nummorum summâ." Zóó immers had Prof. Hoornbeek gesproken [1]).

Met Antonius Walaeus had de Indische pred^t. Justus Heurnius, de »groote bevorderaar van het evangelie in Indië," zooals Werndly hem noemt, zoolang hij in de kolonie was, briefwisseling gehouden [2]). Nadat deze gerepatriëerd was, verzocht de Classis van Amsterdam, meer dan eens, dat genoemde Heurnius als regent zou optreden van het Seminarie, vroeger door Walaeus bestuurd, en waarvan men de herstelling verlangde. De kerken in O.-Indië drongen mede hierop aan, Dec. 1638. Ook had men verzocht, dat bij hem (Heurnius) eenige (zes) aankomelingen, bekwame studenten mochten besteed worden, om van hem onderwijs te ontvangen in de theologie en in het Maleisch. De vergadering van Heeren XVII beraadslaagde hierover sterk in hare bijeenkomst van 17 Sept. 1640 en droeg aan de Kamer van Amsterdam op, daarover met genoemden predikant (Heurnius) te onderhandelen. Toen men vroeger in Indië de behoefte en wenschelijkheid van een Seminarie (in Indië) had erkend, de middelen daartoe vinden wilde door collecten in Indië, en dienaangaande bepaalde voorstellen doen aan den Gouverneur-Generaal, bevond zich onder de naar Z.Edelheid afgevaardigden ook onze zelfde pred^t. Justus Heurnius, 6 Januari 1633 [3]).

Reeds op de Synode te Buren was mededeeling gedaan van een belangrijke gift in geld, een som van vele duizenden, ten be-

---

[1]) *De conversione Indorum . . .*, p. 213 sqq.
[2]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 9 volgg., 14, 16, 239.
[3]) *Allgem. Missions-Zeitschr.*, IX, (Gütersloh, 1882), s. 21, 25.
BRUMUND, t. a. p., bl. 96 volg.
BUDDINGH, *Schets . . .*, bl. 9.

hoeve van een zoodanig seminarie, geschonken door een voormaligen Gouverneur van Banda, Cornelius Acoley [1]).

De Rotterdamsche predikant en honorair prof. Petrus Hofstede wierp het denkbeeld op een Seminarie of kweekschool ter opleiding van predikanten voor O.-Indië te stichten te Zierikzee uit het legaat van den heer Mogge van Renesse [2]).

Mr. Pieter Mogge van Renesse, geb. te Zierikzee in 1698 en overleden te 's Gravenhage 6 Nov. 1756, in leven burgemeester dier stad en lid der Staten-Generaal, vermaakte een som van 420,000 gld. voor de oprichting eener hoogeschool aldaar. Maar de vergunning daartoe werd geweigerd (29 Oct. 1767) [3]).

Dat er te Utrecht eene kweekschool tot vorming van predikanten voor den Indischen dienst zou hebben bestaan, is mij uit niets anders gebleken dan uit de bewering van een ongenoemd schrijver in het *Tijdschrift voor Ned.-Indië* [4]). Wel studeerden meermalen aan de akademie aldaar Indische jongelieden, voormalige kweekelingen van het Seminarie te Colombo, zooals in 1747 en volgende jaren Franciscus Janzen, Petrus de Sylva, Benjamin Cabraels en Johannes van den Broek, en in 1752 en volgende jaren Willem Jurriaan Ondaatje en Hendrik Philips [5]), maar dezen bezochten als gewone studenten de universiteit; nooit heeft te Utrecht een Indisch seminarie bestaan.

Veeleer zou men dit kunnen beweren van Amsterdam, alwaar de gewezen Indische predikant Robertus Junius, en nà zijn dood zijne beide ambtgenooten Otto Belcampius en Abra-

---

[1]) Hij werd ordinair Raad van Indië 13 Jan. 1642. (*Realia*, I, 64).
HOORNBEEK, t. a. p., bl. 214.
Berichten van de Utrechtsche zendingsvereeniging, 1875, N°. 6, bl. 87.

[2]) HOFSTEDE, *Verhand. van de Holl. Maatsch. v. wetensch.*, 1774.
Dezelfde, *O. Ind. Kerkz.*, II, 246 volgg.
Navorscher, Xe Jaarg., N°. 6, (Amst. 1860), bl. 162.

[3]) *Nederl. Jaarb.*, X (1756), 2, bl. 1136, 1188 volgg.
Nieuwe Nederl. Jaarb., III (1768), 2, bl. 918—1093.
DE KANTER, *Chron. v. Zierikzee*, 2e uitg., bl. 471 volg.
Zeeuwsche volksalmanak, 1846, bl. 70—85.
NIEUWHOF, *Gedenkb. van Haamstede* . . ., Tholen, 1857, bl. 115.

[4]) Juli-Nommer 1867, bl. 2.

[5]) Zie het *Album cicrum academic. van Utrecht* op de genoemde jaren. Dit *Album* is overgedrukt in den »Utrechtschen Stud. Almanak," 1870—'78.

ham de Roy, welke laatste ook in Indië gediend had, zes jongelieden hebben opgeleid tot predikant voor O.-Indië, hun onderwijs gaven in de Indische talen, met name in het Maleisch en Formosaansch, in de praktijk van de kerkelijke regeering en in al zulke dingen als tot den dienst van de Indische kerken noodig waren. Het waren de volgende proponenten: Cornelius Copsma, Matthias Borchborn, Petrus Mus, Guilielmus Vinderus, Johannes Campius en Joannes Bierum. Zij woonden bij de bovengenoemde predikanten in huis. Ze studeerden op kosten der O.-Ind. Compagnie. Vóór anderen zouden zij bevorderd worden tot den dienst der Indische kerken. Toch heeft niemand, voor zoover mij bekend is, met betrekking hiertoe ooit van een seminarie gesproken. Maar wèl zijn er theologische seminariën in Indië geweest.

Bij de bespreking hiervan moeten we in het oog houden, dat de O.-Indische Compagnie bij hare zorg voor onderwijs altijd de belangen der Hervormde kerk in het oog hield [1]). Reeds bij de Instructie van 1617, in art. 34, was bepaald, dat »de Gouverneur en Raden van Indië op de voortplanting van de Christelijke religie, opbouwing van goede scholen en andere zaken daartoe noodig alle behoorlijke orde stellen" zouden [2]). Ja, de Gouverneur-Generaal moest jaarlijks rapporteeren, niet alleen omtrent den handel en den oorlog, maar ook aangaande de uitbreiding van het Christendom, de scholen, als anderszins [3]).

De kerkeraad te Batavia besloot 22 November 1638 Heeren XVII opnieuw te verzoeken, in Indië een seminarie op te richten. Men deed alle mogelijke moeite om zijn wensch vervuld te krijgen. Maar de Nederlandsche kerk verklaarde zich over het geheel genomen tegen deze plannen. Men wilde geen theologische scholen in Indië. En de redenen, die men hiervoor had, waren niet geheel ongegrond. De Noordhollandsche Synode ging zelfs zóó ver, dat ze bij Heeren XVII er tegen remonstreerde. Geheel anders handelde de Synode van Tholen (8—22 April 1638). In hetzelfde jaar, waarin men te Batavia het verzoek om een Indisch seminarie herhaalde (1638), wilde zij bij de beide Compagniën,

---

1) VAN DER CHIJS, t. a. p., bl. 166.
2) *Algem. Konst- en Letterbode,* 1861, N°. 22, bl. 174.
3) Mr. P. MIJER, *Instructien, ordonnantien ...*, bl. 33, 34.

Oost- en West-Indische, aandringen op het oprichten van »scholae illustres" in de Indiën, »opdat uit de inboorlingen zelven allengskens bekwame predikanten mochten worden aangekweekt" [1]). Men beloofde zich in Indië schoone vruchten van seminariën voor inlanders. En nadat in 1687 reeds een ontwerp er van bij de Bewindhebbers was ingediend [2]), werd eindelijk door de vergadering van XVII besloten tot het oprichten van twee kweekscholen in Indië: eene in het koninkrijk Jaffanapatnam en eene te Colombo op Ceylon, terwijl de O.-Ind. Compagnie van tijd tot tijd eenige studenten voor hare rekening de vaderlandsche akademiën zou laten bezoeken [3]).

Het theologisch Seminarie voor de Malabaarsche taal werd opgericht door de O.-Indische Maatschappij te Naloer, een dorp in het koninkrijk Jaffanapatnam in 1690 [4]). Het plan dezer kweekschool was ontworpen door den Commissaris-Generaal Mr. Adriaan van Rheede van Drakesteijn [5]). Het doel was: Indische jongelingen te vormen tot predikanten, onderwijzers, catechiseermeesters, schrijvers en tolken. Het begon met 24 leerlingen. Dezen werden door een meester onderwezen in het Malabaarsch. Een Nederlander, Dirk Otteleij (Otley) was er de eerste onderwijzer. Twee inlanders stonden hem ter zijde. Volgens een reglement, voor de inrichting vastgesteld, 2 December 1690, waren de leeruren bepaald van 7 tot 11 en van 1 tot 5 uren.

De predikant Adrianus de Meij was de eerste rector. Deze was geboren te Paleacatte op de kust van Coromandel en had eene inlandsche vrouw tot moeder. Het Latijn had hij grootendeels te Batavia geleerd en daarna te Utrecht gestudeerd [6]). Hij was een »wakker en zeer ijverig" man, die met groote gemakkelijkheid in het Malabaarsch predikte, tot welke volmaaktheid in die taal onder de Portugeezen, toen zij het eiland Ceylon bezaten, maar drie à vier door een langdurige oefening van 30

---

1) HOFSTEDE, *O. Ind. Kerkz.*, II, 17, 18.
2) NEURDENBURG, t. a. p., bl. 70, 75.
3) HOFSTEDE, t. a. p., II, 16, 19, 29, 30.
Batavia in opkomst . . ., III, 65, 66.
4) *Mededeel. Ned. Zend. Gen.*, XXII (1878), 4, bl. 10 (Overdr.).
5) NIEMANN, t. a. p., bl. 18.
6) Adrianus Demeij, — zie: *Album civium academic.* van Utrecht, op het jaar 1676, te vinden in: »Utr. Stud. Alman." van 1873, achterin, bl. 121. Fabricius schrijft: de May.

à 40 jaren gekomen zijn. Zes à zeven jaren stond hij aan het hoofd van het seminarie; en toen hij kwam te overlijden, 28 Febr. 1699, veroorzaakte dit ongemeene droefheid en strekte 't tot groot nadeel der kweekschool. De kweekelingen verzochten toen aan de leden van den Raad (politieken raad, civiel bestuur) om Ds. Johannes Roman, den Zeeuw, een »vredelievend man," in zijne plaats als rector [1]).

Van hem en zijne opvolgers ontvingen de leerlingen het hoogere onderricht, het onderwijs in de Nederduitsche taal en de gronden van den Christelijken godsdienst. Ook werden er lessen gegeven in de natuurlijke en geopenbaarde godgeleerdheid, in het prediken en in »de kunst om zielen met wijsheid te vangen." Het leerboek van Franciscus Burman [2]): *Synopsis theologiae et speciatim foederum Dei ab initiis seculorum usque ad consummationem eorum* (Utr. 1671, 1681, 1687 en later, — ook elders), en dat van T. H. van den Honert [3]), getiteld: *De waaragtige wegen, die God met den mensch houdt, uit een vast grondbeginsel, volgens de ingeschapene en geschrevene openbaring Gods, afgeleidt en zamen-geschakelt* (1693, 1706, 1730 en 1741), werden er gebruikt. Het onderwijs en het gebruik van de Latijnsche taal is er niet ingevoerd.

Van den eersten rector zijn twee brieven bewaard gebleven, één van 6 Nov. 1690 en één dd. 22 Jan. 1692, waarin deze gewaagt van de vorderingen der kweekelingen: ze kenden Hollandsch, konden lezen en schrijven, de vragen van Borstius [4]) opzeggen en overbrengen in het Malabaarsch. Zoo schreef ook de classis van Amsterdam omtrent de leerlingen van de school van Jaffanapatnam, »dat ze een zeer goede hoop van zich gaven." En 31 Dec. 1691 zond Hendrik Zwaerdecroon, later Gouverneur-Generaal, toen secretaris der Generale commissie te Suratte, het volgend rapport aan Heeren Bewindhebbers in Nederland omtrent genoemde inrichting: »Het concept met het Seminarium offte queeckschool tot Jaffanapatnam opgerigt, gaet overwenschelijk, en blijckt merckelijck, God de Heere daerover sijnen zegen geevd,

---

[1]) FABRICIUS, *Lux evang.*, p. 591.
HOFSTEDE, t. a. p., II, 20—22, 25, 29, 30, 296.
MUNNICH, t. a. p., II, 45—47, 53.
TENNENT, *Christianity in Ceylon*, p. 44, 73, 74.
[2]) Prof. te Utrecht.
[3]) Prof. te Leiden.
[4]) Jacobus Borstius, predikant te Rotterdam, overleden 1 Juli 1680.

want de kinderen in hetzelve g'adopteerd, leeren soo admirabel, en advanceeren soo schielijck dat men bijna seggen mag de Nederlantsche kinderen in andere schoolen daerover moeten wijcken."

De huiselijke aangelegenheden werden door een binnenvader bestuurd, die de kweekelingen van al het noodige voorzag. De inkomsten voor de school werden gevonden uit kerkelijke boeten, den verkoop van olifanten, de vischpacht enz. [1]).

Bij bevordering der jongelieden tot proponenten had er een examen plaats. Een dergelijk examen werd eens gehouden te Colombo 29 April 1705, in tegenwoordigheid van vele leden der regeering en van den kerkeraad aldaar. Vier studenten, onderwezen in het seminarie van Jaffanapatnam door den rector Ds. Petrus Sinjeu, werden toen ondervraagd over de volgende verhandelde zaken:

1. Konstwoorden.
2. Bepalingen wel te maken.
3. 't Wezen van een zaak, om dit van alles te vinden.
4. 't Geen tot de natuur van een saak behoord, dienende om alle questien die van dit soort zijn, te ontbinden.
5. Wat oorsaak te zijn stelt, waaruit alle questien ontbonden worden, die opzicht op oorzaak te zijn, hebben of niet.
6. Ontbinding van alle vraagstukken.
7. Vaste ordre om iets te bewijzen.
8. Dat er een God is.
9. Wat God is.
10. Van Gods eenheid.
11. Van Gods wezenlijke en vrijwillige werken.
12. Als van Gods eeuwigheid.
13. » » » noodzakelijkheid.
14. » » » eenvoudigheid.
15. » » » algenoegzaamheid.
16. » » » onafhankelijkheid.
17. » » » oneindigheid.
18. » » » onveranderlijkheid.
19. » » » leven.
20. » » » onsterfelijkheid.
21. » » » vrijheid.
22. » » » heerlijkheid.

---

[1]) NEURDENBURG, t. a. p., bl 85, 86, 98, 99.

23. Als van Gods kennis.
24. » » » liefde.
25. » » » gelukzaligheid.
26. » » » geregtigheid.
27. » » » heiligheid.
28. » » » reinheid.
29. » » » volmaakttheid.
» » » gemoedsbewegingen.
30. » » » raadsbesluit.
31. » » » deszelfs eeuwigheid.
32. » » » onveranderlijkheid.
33. » » » eenheid.
34. » » » onaf hankelijkheid.
35. » » » alwetenheid.
36. » » » strafoefening.
37. » » » schepping.
38. » » » onderhouding.
39. » » » regeering.
40. » » » beeld in den mensch.
41. » » » wetten, geboden enz.
42. » » » verdorvenheid.
43. » » » vereeniging van ziel en ligchaam.
44. » » » bepaalingen van de werkingen des geestes.
45. » » » onsterfelijkheid der ziele, of vernietiging.
46. » » » sonden-wet.
47. » » » deugd-oefening en wijzen.
48. » » » verdienstelijkheid.
49. 't Hoogste goed en kwaad.
50. Billijkheit van een saak.
51. Waarheit van een saak.
52. Gemeene kundigheden.
53. Hoe met het Heijdendom moet gedisputeerd worden.
54. Voorzeggen uit de sterren.
55. Van Goede en Quade uuren.
56. Van de ziel-wenteling.
57. Duyvel-Bannen.
58. Eygenwillige en uiterlijke godtsdienst.
59. Beeldendienst, sterren- en Duijvels-dienst.
60. De oorzaak van Reijnigheit en vergeving der zonden bij 't Heijdendom.
61. Kenteeken van een goddelijke openbaring, enz.

En meer andre stucken hier en daar in de Dictata verspreijd."

Meer dan 60 onderwerpen uit het gebied der rhetorica, logica, metaphysica, godgeleerdheid, moraal, dogmatiek, anthropologie, enz. [1]). Wij hebben deze lange lijst van leervakken meêgedeeld, om te doen zien, hoe het onderwijs te Naloer geheel in den geest des tijds gegeven werd.

De geschiedenis van het Malabaarsch Seminarie is zeer ontmoedigend. Het is een aaneenschakeling van teleurstellingen en tegenspoeden: onkunde en tweedracht der docenten, gedurige veranderingen in het onderwijs, gebrek aan orde en tucht, onvatbare en trage scholieren; »de meeste bleven heidenen in hun hart." Zelfs was er in 1719 een proponent van het Christendom afgevallen en tot het heidendom overgegaan. Den 20sten October 1704 ontsloeg men 19 studenten en plaatste 4 anderen over naar Colombo. Er waren er toen 23. Men had de karwats en de plak moeten gebruiken. Het Seminarie loste zich op in dat van Colombo, en had in 1723 opgehouden te bestaan. Allerongunstigst was het oordeel van den rector Ds. Philippus de Vriest, uitgesproken in een rapport aan den Gouv.-Gen. Willem van Outshoorn, en bedroevend het tafereel dat Petrus Hofstede er van ophangt [2]).

Het oorspronkelijk doel van deze kweekschool was: jongelieden, zoowel Singaleezen als Tamulers, te vormen tot inlandsche predikanten. Reeds hadden, 6 Mei 1671, Heeren Bewindhebbers besloten, Rectoren voor deze inrichting aan te nemen. In hun besluit van 28 Juni 1703 is sprake van voorloopig *zes* proponenten, die de talen, op Ceylon gebruikelijk, zouden aanleeren. Dit Singaleesch Seminarie, ontworpen in 1689, moest in de eerste plaats voorzien in de behoeften van de kerkelijke districten van Colombo, Gale en Mature [3]). Het werd geopend met 15 kweekelingen, wier aan-

---

[1]) WERNDLY, *Verhaal van den tegenwoordigen toestand des christelijken godsdiensts in de landen onder het bewind van de Nederl. maatschij.*

[2]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 21—28, 32—35.

Hist. eccles., T. SPANHEMII contin. a C. van Velsen, III, p. 752.

IJPEY, t. a. p., I, I, bl. 51.

IJPEY en DERMOUT, t. a. p., III, p. 55, 204, 393.

GLASIUS, t. a. p., II, 290.

MUNNICH, t. a. p., I, 45, 92 sq.; II, 69.

NEURDENBURG, t. a. p., bl. 78, 105—107.

[3]) MUNNICH, t. a. p., I, 33—35, 40, 44; II, 44.

Tijdschr. v. Ned. Ind., Juli 1867, bl. 2.

neming geschiedde bij keuze. In 1743 telde men er 24, in 1760 40 leerlingen, later minder, in 1775 weer 24, namelijk 9 Singaleesche, 9 Malabaarsche en 6 Europeesche (kleurlingen). Daaronder waren er die door geest en ijver uitmuntten en ter studie naar het vaderland gezonden zijn [1]). Eén schreef een brochure tegen de predikanten in Indië, verschenen in Nederland vóor 1750, maar de schrijver, later zelf predikant op Ceylen geworden, trok zijne beschuldigingen in.

De eerste rector was de predikant Johannes Ruël, dezelfde, die de Singaleesche grammatica heeft samengesteld. Wanneer een der predikanten van Colombo tot »Eerw. Principaal" of rector van het Seminarie was gekozen, werd deze van een gedeelte van zijn ambtswerk of van zijn geheelen dienst vrijgesteld. Dit laatste geschiedde in 1695 met Ds. Isaäc van der Bank, terwijl Ds. Petrus Sinjeu als zoodanig maar eens om de 14 dagen behoefde te prediken (1705—1722). Van het oorspronkelijke plan is men naderhand herhaaldelijk afgeweken. Onder het bestuur van Gustaaf Wilhelm Baron van Imhoff over Ceylon, den lateren Gouverneur-Generaal, kreeg het Seminarie in 1737 een belangrijke uitbreiding en wijziging [2]). In 1750 waren er, behalve den rector, een conrector, een Singaleesche meester, een praeceptor voor het Hebreeuwsch, een Tamulsche en een Hollandsche onderwijzer. De laatste trok een traktement van 24 gld. 's maands en het kostgeld van een assistent. Verdere personen, aan de kweekschool verbonden, waren 2 schrijvers (mistiezen) en 2 Singaleesche klerken [3]).

We zijn ook in de gelegenheid ons eenig denkbeeld te vormen van den aard van het onderwijs. De rector P. Sinjeu gebruikte met zijne kweekelingen de *Schets* van d'Outrein. (*Eerste beginselen van den christelijken godsdienst* van Joh. d'Outrein, predikant te Amsterdam, † 1722) [4]). Daarom meene men evenwel

---

[1]) HOFSTEDE, *Antwoord op de prijsvraag* . . . , (1775), bl. 92.
HELDRING, *De Ned. Herv. kerk in Indie*, (Utr. 1855), bl. 35.

[2]) HOFSTEDE, *O. Ind. Kerkz.*, II, 29 volgg. en 49—51, en Aanhangsel op Hoofdstuk VI.
NEURDENBURG, t. a. p., bl. 98, Noot.

[3]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 31. 296.
MUNNICH, t. a. p., I, 41. Het gebouw, later verkocht aan den koopman Johan van Ordt, moet bij uitstek prachtig zijn geweest (ESCHELS-KROON, *Sumatra* . . . , bl. 175, 184).

[4]) GLASIUS, *Godgel. Nederl.*, in voce.
HELDRING, t. a. p., bl. 97.

niet, dat hij op slaafsche wijze geheel aan den leiband van anderen liep. Neen, hij volgde bij zijn onderwijs een eigen zelfstandigen weg, zóó zelfs, dat dit door anderen een »stout bestaan" geacht werd. Hij oordeelde de kennis der heidensche godsdiensten dringend noodig [1]). Wat hij en anderen verder onderwezen, bestond in de Hollandsche taal, de algemeene aardrijkskunde, logica, metaphysica, dialectiek, zielkunde, de leer der hartstochten en hunne beheersching, naturaal, moraal, de Christelijke instellingen, het disputeeren en de apologie des Christendoms, dogmatiek en homiletica [2]). Later werd ook het onderwijs in het Latijn, Grieksch, Hebreeuwsch en kerkelijke geschiedenis ingevoerd, en bij het onderwijs in de hoogere theologische klasse werd de Latijnsche taal gebezigd. Voor het Grieksch gebruikte men het Nieuwe Testament. De Latijnsche schrijvers, die gelezen werden, waren: Nepos, Terentius, Cicero, Ovidius, Phaedrus, Erasmus enz.[3]). Docenten zijn ons bij name bekend: Vrolijk, een goed classiek geleerde, werd conrector in 1738, en, toen hij drie jaren later naar Nederland terugkeerde, opgevolgd door Herscher. In 1758 en volgende jaren werd het Hebreeuwsch er onderwezen door L. Immanuel I. van Dort, een gedoopten Israëliet uit het hertogdom Gulich, aan wien bij besluit van Heeren Bewindhebbers, dd. 25 Maart 1754, vrije overtocht met een van 's Compagnie's schepen uit Europa naar Ceylon was toegestaan, en die bij zijn vertrek uit Nederland reeds bestemd was voor deze kweekschool [4]). Croschel, een man die te Halle gestudeerd had, was er omstreeks 1767 praeceptor, enz.

Over de vorderingen, door de kweekelingen gemaakt, kan men eenigszins oordeelen uit de opgaaf van hetgeen ze met betrekking tot de Nederduitsche taal geleerd hadden in den tijd van $^5/_4$ jaars, n.l. van 22 April 1706 tot 21 Juli 1707. Dit omvatte het volgende: de letters en lettergrepen in het Nederduitsch en Singaleesch, hun uitspraak en vorm, het spellen van woorden en namen, het lezen van verschillende druksoorten en het schrijven met een loopende hand, het vertalen in beide talen van 2077 woorden, behalve 36 titels, de getallen, de namen der dagen, der

---

[1]) NEURDENBURG, t. a. p., bl. 108—110, 115.

[2]) MUNNICH, t. a. p., I, 34—39.

NIEMANN, t. a. p., bl. 19, 20.

LUDOVICI, t. a. p., bl. 9.

[3]) MUNNICH, t. a. p., bl. 39—41. 44.

[4]) ANQUETIL DU PERRON, *Reisen nach O. I.*, übers. von J. P. Purmann. Frankf. a/M. 1776, s. 217.

maanden enz., de geslachten en verbuigingen der naamwoorden, het onderscheid der personen, het gebruik der lidwoorden, voornaamwoorden en hunne verbuigingen, het samenvoegen van zelfstandige en »bijgevoegde" naamwoorden, de vervoegingen van de werkwoorden: *zijn* of *wezen* en *worden*, en »eenige gemeene redevoeringen." Men denke hierbij, dat het Hollandsch, vooral voor Indische leerlingen, een zeer moeielijke taal is.

Van tijd tot tijd werden er natuurlijk examens afgenomen. Dit geschiedde bij gelegenheid van het verlaten der kweekschool en was de voorwaarde tot bevordering en tot den overgang in het maatschappelijke leven. Zoo had er een plaats van 3 kweekelingen in 1706 te Colombo op 15 en 18 October. Het werd afgenomen door den rector, in tegenwoordigheid der predikanten Arnold Swem, Gerardus de Oude en Nikolaas Rimersma. De eerste was opzettelijk daartoe van Point-de-Gale overgekomen [1]). Vooraf werden aan de examinandi 3 teksten opgegeven om over te »proponeren", en wel ditmaal: Rom. 3 : 24, 2 Petri I : 20, 21 en 1 Cor. II : 2. De uitslag was deze keer ongunstig: de drie studenten konden niet als proponenten worden toegelaten. De beoordeelaars, genoemde predikanten, dienden van hun bevinding een uitvoerig en gemotiveerd schriftelijk rapport in aan den Gouverneur van Ceylon, 22 Oct. 1706.

Bij zulke gelegenheden hadden er ook wel eens dwaasheden, of — wat erger was — schandelijk plichtverzuim plaats. Het was in later jaren gewoonte geworden, dat de leden van den politieken raad, die het examen van regeeringswege moesten bijwonen, op den dag van het examen, uit beleefdheid jegens de predikanten, dezen in hunne rijtuigen naar het Seminarie medenamen. In 1723 was deze attentie verzuimd geworden; men reed het huis voorbij waar de gecommitteerde leeraars vergaderd waren. Er zijn er die beweren, dat het Indisch klimaat kitteloorig maakt. Welnu, de partij die zich gemankeerd gevoelde en zelf geen rijtuigen had, wilde niet als jongens (bedienden) achter de koetsen loopen," bleef weg en het examen ging niet door [2]).

Al de lotgevallen van dit Seminarie te verhalen, acht ik onnoodig. Genoeg zij het te weten, dat het werd opgericht, afgeschaft,

---

[1]) Een traject dat in onze dagen met den Engelschen postwagen 12 uren vordert.

[2]) MUNNICH, t. z. p., I, 36.

NEURDENBURG, t. a. p., bl. 119. Over deze »onbetamelijke gedoentens" betuigde de regeering haar ongenoegen. (*Real.* I, 233).

opnieuw geopend en uitgebreid en eindelijk geheel opgeheven [1]). Merkwaardig is ook omtrent dit punt de overeenstemming tusschen mannen van vroeger en later dagen. Terwijl Heldring in de besproken Seminariën een bewijs vindt voor de geschiktheid der Oostersche volken tot hooger opleiding en godsdienstige ontwikkeling [2]) — een gevoelen, waarin wijlen Prof. Millies en de predt. Schuurman deelden, — gaf de Gouv.-Gen. van Imhoff reeds den raad om vol te houden, ook bij teleurstelling en mislukking. »Il n'importe qu'on en ait fait l'épreuve sans succès. Ce qui n'a point réussi dans un siècle, peut réussir dans l'autre. Le séminaire, établi à Ceylon, est une preuve de la possibilité de l'entreprise" [3]).

En hiermede zijn wij genaderd tot het punt, dat ons nog te bespreken overblijft. Terecht zegt Dr. Glasius [4]), dat de theologische kweekschool van Colombo nog het meeste nut heeft teweeg gebracht. Meerdere bekwame dienaars heeft zij gevormd, die aan de Indische kerk zeer goede diensten hebben bewezen [5]):

1744. Sigisbertus Abraham Bronsveld, misties,
1744. Johan Joachim Fijbrands, misties,
1750. Johan Jacob Meijer, theol. doct., misties,
1752. Petrus Cornelis, casties.
} Die te Leiden hebben gestudeerd.

1747. Franciscus Janzen, Malabaar,
1747. Petrus de Sylva, Malabaar,
1747. Benjamin Cabraesch, Singaleesch,
1747. Johannes van den Broek, casties,
1752. Willem Jurriaan Ondaatje, Malabaar,
1752. Hendrik Philips, Singalees,
1755. Bastiaan Janszen, Malabaar,
1755. Philip Gerhard Jurriaan Ondaatje, Malabaar,
1755. Andreas Spoor, misties.
} Die te Utrecht hunne studiën volbrachten.

De meesten keerden als predikant terug naar Indië [6]). Zij genoten in Nederland voor hun onderhoud aan de academie jaarlijks 300 rijksdaalders van de O.-Indische Compagnie [7]).

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 134; II, 31 volgg., 60, 153.
Tijdschr. v. Ned. Ind., 2e Jaarg., II, 13, 37, 42; en Jaarg. 1856, II, 338.

[2]) t. a. p., bl. 35, 36.

[3]) *Considérations* ..., § 5, in: Du Bois, »Vies des Gouv.-Gen.," p. 41.

[4]) t. a. p., II, 290.

[5]) *Batavia in opkomst* ..., III, 66.

[6]) HELDRING, t. a. p.

[7]) *Hall. Miss. Ber.*, VIer Th. (1754), p. 281 sqq.; VIIIer Th. (1765), p. 1005; IX Th. (1772), p. 1109, 1005 sq., 1209. Evenals de predikanten, ouderlingen en diakenen werden de onderwijzers beschouwd als ambtenaren der Compagnie. (TJASSENS, *Zee-politie*..., 's Grav. 1652, 4⁰, bl. **2 vs.).

Behoudens deze resultaten kan toch ook het oordeel over dit Seminarie niet onvoorwaardelijk gunstig zijn. Terwijl bij de Jaffanapatnamsche kweekschool de nabijheid en het verkeer met ouders en bloedverwanten zeer nadeelig werkte, klaagde men te Colombo er over, dat de leerlingen van hun familie vervreemd werden [1]). Maar afgezien daarvan, vinden we uitdrukkelijk opgeteekend, dat »al wat door de kweekelingen geleerd was, geheugenwerk en niets anders" bleek te zijn, terwijl even ondubbelzinnig verklaard wordt, dat de weinige vorderingen der jeugd in deze inrichting niet te wijten waren aan het gebrekkig onderwijs der leermeesters [2]). De Gouverneur van Ceylon Mr. Cornelis Jan Simonsz (1703—1706) achtte het niet overbodig den raad te geven, dat men »de kweekelingen niet moest ophouden met de heerschende theologische geschillen," en »zooveel doenlijk hun memorie verschoonen," daarentegen meer »aan hun verstand en oordeel opdragen [3]).

Er werkten zeker velerlei oorzaken samen, om de goed bedoelde pogingen te doen mislukken, maar de hoofdfout is mijns bedunkens deze geweest, dat men inlanders als kweekelingen voor de zwaarste studiën en voor de moeielijkste betrekking opnam. Had men alleen bedoeld dat, wat men in onze dagen noemt »*inlandsche medehelpers?*" Maar men wilde theologanten en predikanten maken van inlanders, die nooit iets noemenswaardigs geleerd hadden. Men drong hun zelfs wijsgeerige studiën op. Edmund Burke heeft gezegd, dat er een veel fijner verstand noodig is voor de beoefening der zedelijke wetenschappen, dan voor die der natuurkundige. En hier nam men onontwikkelde lieden uit een weinig beschaafd volk, om ze op te leiden tot het moeielijkste ambt, waarvoor ernstige, afgetrokken studiën noodig zijn. Alsof men een fetischdienaar plotseling verheffen kon tot de verhevenste opvatting van het Christendom, en alsof voor ons eigen volk en zijn naburen niet vele eeuwen noodig zijn geweest, om uit het heidendom tot zijn tegenwoordigen toestand en wereldbeschouwing te geraken. En onder hoeveel gunstiger omstandigheden bevonden en bevinden die zich niet.

---

1) NEURDENBURG, t. a. p., bl. 113.

2) HOFSTEDE, t. a. p., II, 24, 32—34, 39—42, 153, 194 en 195.
Men bedreigde zelfs de inlandsche studenten met verbanning naar de Kaap de Goede Hoop, indien zij bij hun ijverloosheid bleven volharden, 3 Juli 1722, en vertrouwde dat deze bedreiging helpen zou (*Realia*).

3) NEURDENBURG, t. a. p., bl. 111.

Met hoeveel recht de Advocaat der Oost-Indische Compagnie Mr. Pieter van Dam (1652—1706) de voorspelling waagde, dat dit Seminarie geen 20 jaren bestaan zou, is moeielijk te beslissen, maar wèl weten we, dat het nà vier jaren niet meer was. Het is meermalen hersteld en was in 1780 nog in aanwezen. Er zijn er die beweren, dat de Gouverneur van Ceylon, Johannes Schreuder, veel heeft bijgedragen tot het verval der beide Seminariën op dit eiland [1]).

De man, door wiens toedoen vooral de hoofdstad van Nederlandsch-Indië een kweekschool kreeg voor godsdienstleeraren, naar het voorbeeld van Ceylon, was de Gouverneur-Generaal Van Imhoff. Deze had aan Heeren XVII aangeraden in Indië goede scholen op te richten, niet slechts lagere, maar ook zulke, waar de jeugd alles zou kunnen leeren wat tot een goede opvoeding behoort. Indien er waren, die beweerden, dat dit vroeger reeds was beproefd, maar dat die pogingen mislukt waren, men mocht zich daardoor niet laten afschrikken. »Al slaagde men in de eene eeuw niet, in de andere kon het werk misschien tot stand komen." Op zijn voorstel hadden Bewindhebbers der Compagnie in 1742 reeds een besluit genomen, waarbij aanbevolen werd te Batavia een Seminarie te stichten. Hij zelf bracht het in 1745 tot stand [2]).
Toch zou men ook in Nederland kunnen voortgaan, geschikte jongelieden voor Indië op te leiden. Maar voorzag de kweekschool van Colombo het westelijk deel van Indië, die van Batavia het oostelijke gedeelte en de streken, waar de Maleische taal de bovenhand had, van leeraars, dan zoude, met een geringe uitzending van predikanten uit het vaderland, ons geheel gebied in het Oos-

---

[1]) *Tijdschr. v. Ned. Ind.*, 2e Jaarg., II, bl. 40.

Zie verder over het Seminarium te Colombo het bericht van Adr. de Meij, in 2 brieven dd. 6 Nov. 1690 en 22 Jan. 1692 aan Joh. Leusden, die G. M. Laurentius gevoegd heeft bij JO. FRONTONUS *Sendschreiben von den ersten Christen*, p. 103.

Vgl. *Hall. Miss. Gesch.*, III Th., Halle 1735, XXVI, contin. p. 65.

Vgl. FORMEIJ, *Kort begrip der kerkel. historie*, vertaald door J. de la Fontaine, Utr. 1790, Dl. II, 2e St., bl. 37 volg.

Deze Joh. Schreuder, vroeger Direkteur te Suratte, was geboren te Hamburg en is van soldaat opgeklommen tot Raad van Indië. (*Nederl. Jaarb.*, VIII, 1754, II, 1248 en 1399, en *Alg. Konst- en Letterb.*, V, 1796, bl. 51 volg.

[2]) *Tijdschr. v. Ned. Ind.*, 1847, III, bl. 120; 1850, I, bl. 71.

ten voldoende van herders en predikers voorzien zijn. Zoo meende en hoopte Van Imhoff[1]).

De noodige gebouwen werden aangekocht en een reglement van 24 artikelen vastgesteld. Zelf aanvaardde de Gouverneur-Generaal het Superintendentschap, benoemde curatoren en rector en bepaalde de traktementen voor docenten en verdere beambten [2]). Toen alles gereed was, werd de dag der inwijding vastgesteld, een plechtigheid, die zóóveel eigenaardigs had, dat we haar hier willen navertellen.

»In den morgenstond (1 Nov. 1745 [3])) plaatste zich een detachement grenadiers en een vendel infanterie voor de Oosterdeur der Portugeesche Binnen-Kerk. Een eskadron van de dragonder lijfwacht met de pauk en standaard van het regiment, stelde zich voor het kasteel, om te dienen tot escorte van de hooge regeering. Deze begaf zich omtrent half negen en corps van daar naar de voornoemde Portugeesche Binnen-Kerk. Twaalf dragonders, onder kommando van een wachtmeester, openden den trein. Twee trompetters en twee hellebardiers reden de koets van den Gouverneur-Generaal, met zes paarden bespannen, vooruit. Naast den Opperlandvoogd zat de Raad van Indië Van Aerden. De majoor en ritmeester Van Thal reed, in de functie van stalmeester, ter zijde, en acht hellebardiers volgden te paard. De overige koetsen, met vier paarden bespannen, waren bezet door de verdere leden der hooge regeering met hun secretaris, en het gemelde corps dragonders sloot den stoet.

Aan de deur der kerk werd de Gouverneur-Generaal door de curatoren van het seminarie gecomplimenteerd en binnengeleid, onder een fraai muzijk van pauken, trompetten en andere instrumenten, die zich lustig van het orgel lieten hooren.

De Gouverneur trad in zijn ordinaris gestoelte en de andere collegianten gingen naar hunne gewone zitplaatsen. Voor de curatoren, den rector en den pred^t. Braarda [4]) had men ter rechterhand van den predikstoel, afzonderlijke stoelen geplaatst. Nadat allen gezeten waren en men de muzijk omtrent een kwartier uurs

---

[1]) *Consideratien over den tegenwoordigen staat* . . . , § 17.

[2]) Zie : Mr. V. D. CHIJS, t. a. p., bl. 203.

[3]) *Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk.*, X, 1860, III, bl. 185 volgg., alwaar Mr. J. A. van der Chijs de geschiedenis en inrichting van dit Seminarie uitvoerig heeft beschreven: reden waarom wij meenden in de vermelding der bijzonderheden ons eenigszins te mogen bekorten.

[4]) HELDRING, t. a. p., bl. 35.

had aangehoord, hield de Gouverneur-Generaal eene toepasselijke aanspraak en stelde den predikant Mohr [1]) als rector aan de vergadering voor. Daarna hield de predt. Braarda een redevoering over *De uitmuntendheid van den christelijken godsdienst boven alle andere*, welke hij besloot met eene dankzegging aan de regering voor de oprichting van het seminarie, met zegenwenschen en met toespraken aan de vergaderde inlandsche gemeenten, in de Portugeesche en Maleische taal. Na afloop hiervan beklom de nieuw benoemde rector den predikstoel en hield in keurig Latijn eene redevoering over *De voortplanting van het Christelijk geloof in de Indische gewesten*. Aan het slot zijner rede beloofde hij zich naar zijn beste vermogen van de hem opgedragen taak te zullen kwijten, en eindigde met dankzeggingen, zegenbeden en aanspraken tot de hooge regering, curatoren, kerkeraad, praeceptoren, jongelingen en de gansche gemeente. Onder het spelen der muzijk verlieten de Gouverneur-Generaal en de raden van Indië, vergezeld door curatoren, het kerkgebouw en begaven zich in dezelfde orde als zij gekomen waren naar het kasteel terug. Hier was een »deftige" maaltijd aangericht, waaraan ook de raden van Justitie, de schepenen, de kerkeraad en eenige hooge ambtenaren deel namen. Ofschoon de toeloop, zoowel binnen als buiten de kerk zeer groot was, liep toch alles in goede orde af" [2]).

In den aanvang bekostigde de Compagnie het seminarie nagenoeg geheel. Maar spoedig was men op andere inkomsten bedacht en vond die in boeten, pachten enz. Ook kreeg de kweekschool spoedig belangrijke uitbreiding. Aanvankelijk was ze aangelegd op vijf klassen [3]), maar eerst met de vorderingen der leerlingen konden de hoogere klassen geopend worden, in den beginne, 1748, drie, later meer. Ook had men een ruim auditorium gebouwd, en onderging het onderwijzend personeel vermeerdering: een tweede praeceptor werd aangesteld. Met het gedrag der kweekelingen ging het nog al; slechts een enkele veroorzaakte moeielijkheid. De rector Johan Mauritz Mohr werd op zijn herhaald verzoek, 15 Nov. 1753, ontslagen, en in zijne plaats aangesteld Christiaan Muller, predikant te Amboina [4]).

Het onderwijs omvatte: Nederduitsch, Maleisch, Portugeesch,

---

[1]) MR. DER KINDEREN, *Gedenkb. v. h. Batav. Genootsch.*, bl. 3 en 4, Noot.
[2]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 57—59.
[3]) *Europ. Mercurius*, LVII (1746), II, 152.
[4]) *Nederl. Jaarb.*, Dec. 1754, bl. 1400.

Latijn, Grieksch, Hebreeuwsch, theologie, de beginselen der wijsbegeerte, geschiedenis, oudheidkunde enz. [1]).

Twee jongelieden verlieten het seminarie om in Nederland te gaan studeeren; beiden werden op denzelfden dag, 21 Sept. 1754, te Leiden ingeschreven op de rol der studenten, en als Alumni der bewindhebbers van de O.-Indische Compagnie opgenomen in het Staten-College. Het waren Nicolaas Graay en Anthony Mooyaart. De eerste keerde als predikant naar Java terug.

Het Bataviasche Seminarie werd na 10 jaren reeds gesloten en werd niet hersteld, ofschoon de synoden in Nederland zich tot de regeering wendden. De raad van Indië had zich voor de opheffing verklaard [2]). Vermoedelijk heeft daartoe een zeer onvoldoend beheer medegewerkt. De curatoren [3]) werden bedankt voor hunne zorg en bewezene diensten; de gebouwen, het meubilair, zilverwerk enz. werden verkocht, de bibliotheek niet. Deze werd overgebracht naar de vergaderzaal van den Raad van Indië [4]).

Aan het seminarie was ook sedert 1746 een inlandsche (Maleische) drukkerij verbonden. Aldaar was drukker H. Mulder, tot 1750. Toen werd G. H. Heusler baas van die drukkerij op een traktement (in 1753) van *f* 24 en *f* 30, behalve de emolumenten, die gelijk waren aan die van een onderkoopman. In Nov. 1755 werd deze drukkerij overgebracht naar die in het kasteel (te Batavia) [5]). We hebben één boek leeren kennen, dat op de pers van het seminarie gedrukt is. Het werd gebruikt bij het onderwijs in het Latijn en is thans zeer zeldzaam geworden. Het is: Ovidii, *Tristium l. l. V. Acced. Dyonisii Catonis Disticha de moribus ad*

---

[1]) SCHULTZE, *Het onderwijs en de opleiding tot het christendom*, Amst. 1850, 8º, bl. 85 Noot.

[2]) IJPEY en DERMOUT, t. a. p., III, bl. 395 en aantt. bl. 102 volgg.
HOFSTEDE, t. a. p., II, 57 volgg., Hoofdst. IX, X en XI.
NIEMANN, t. a. p., bl. 20.

[3]) Onder hen leerden wij, behalve de door Mr. V. D. CHIJS, t. a. p. genoemde, nog kennen: Feltz (overleden Nov. 1753) en zijn opvolger, Mr. Joannes Schrevenhuizen, Raad van Justitie. (*Nederl. Jaarb.*, Dec. 1754, bl. 1400).

[4]) Vgl. *Batavia in deszelfs gelegenheid, opkomst . . .*, Amst. 1782, 4º, I, bl. 140 volgg., III, 66 volg.
V. HOËVELL, *Geschiedk. overzigt v. d. beoefen. v. K. en W. in Ned. Ind.*, in: »Tijdschr. v. Ned. Ind.," 1839, II, bl. 42 volgg.
Algem. Konst- en Letterb., 1861, bl. 174.

[5]) VAN DER CHIJS, *Bibliogr.*, bl. 11.

filium. In usum seminarii recusa. Batavia, H. Mulder, ex officina seminarii, 1748, 8°. [6]).

Het hoofddoel, dat bij de vestiging der O.-Indische Compagnie beoogd werd, was de bevordering der belangen van den koophandel. Later kwamen ook andere zaken in aanmerking: invoering van den Christelijken godsdienst, beschaving, onderwijs, niet alleen lager maar ook middelbaar. Ook dat zou behooren tot de zorgen der regeering [2]). In Indië verlangde men er naar, en in Nederland vroeg men er om. Maar er was zooveel te doen, te regelen, in orde te brengen. Het duurde nog een heele poos, eer men er van hoorde. Nog in het eind van 1635 klaagde de classis van Amsterdam, dat de Latijnsche school te Batavia »nog verre te zoeken was" [3]). In September 1640 kwam het onderwerp weer ter sprake. Maar het duurde nog tot 1642, eer deze nuttige instelling tot stand kwam [4]). Hij, die er Indië mee begiftigde, was de voortreffelijke Opperlandvoogd Antonie van Diemen [5]). De soort van leerlingen, op welke men bij de stichting het oog schijnt gehad te hebben, waren inboorlingen, van wier aanleg, lust en geschiktheid men zeer goede verwachtingen koesterde, zoodat ze »voor de jeugd van andere volken niet behoefden te wijken." Men opende de school met 12 jongelieden. Het gebouw stond op de Tijgersgracht en kwam van achteren uit op de Kaaimansgracht, met een hooge, steenen poort aan de straat. Er was een flinke speelplaats bij, om

---

[1]) *Catalog.* FRED. MULLER EN C°. Amst. 1882, bl. 8, N°. 97.

Zoowel over de kerkelijke zaken in het gemeen, als over de kweekscholen in O.-Indië zie men:

1 *Batav. Briefboek*, 1750, fol. 98.
» » » 1785, » 275—291.
» » » 1790, » 175.
6*e* » » 1790, » 2904.
4*e* » » 1796, » 1706.
2*e Briefboek van Ceylon van* 1691, fol. 542—552.
» » » » » » » 1217—1236.
Resolutiën van Ceylon van 1739, 2e Deel, p. 993—996.
4*e Batav. Briefboek van* 1746, fol. 1808—1813.
» » » » 1796, » 1699 sqq.

[2]) *Algem. Konst en Letterb.*, 1861, N°. 22, bl. 174.

[3]) *Acta cl. Amst.*, 3 Dec. 1635, Dl. IV.

[4]) *Java-Bode*, 28 Nov. 1868, Bijv.

[5]) DU BOIS, t. a. p., bl. 133.
HARTHOORN, t. a. p., I, 60.
De Tijdspiegel, Oct. 1883, bl. 143.

den leerlingen gelegenheid te geven zich te ontspannen, terwijl de rector er een fraaie woning bij had [1]). Toen de inrichting geopend werd, moest men evenwel de noodige boeken nog ontbieden. De inkomsten werden verkregen uit de »aalmoezen der kerkelijke armen" [2]). Onder de zaken, die er onderwezen werden, vindt men genoemd: het Latijn, verder het Nederduitsch, goede zeden en godsdienst. De classis van Amsterdam gaf als haar wensch te kennen, dat er ook het Grieksch mocht onderwezen worden (1643) [3]).

De eerste rector was Johannes Sterthemius [4]), die zich aanbood om met zijn eigen zoontje andere knapen te onderwijzen. De school had in den aanvang dus een geheel privaat karakter. Toen Sterthemius nà den dood zijner vrouw als predikant overgeplaatst was naar Point-de-Gale, werd Ds. Laurens Persant rector. Hij kwam in 1643, maar overleed reeds in Sept. 1644. In eerstgenoemd jaar is Augustus Storla, een Hongaar, die als soldaat in Indië was gekomen, als ondermeester aangesteld, 18 Maart 1643. Men was niet gelukkig in de keus der docenten, ook in andere opzichten, of liever, men had geen ruime keus. Nikolaas Wemlarius bracht zijn scholieren de beginselen der Luthersche leer en moest dus afgezet worden. Zijn opvolger Johannes Winkelman gedroeg zich niet goed. Petrus Meijer, Doctor in de Medicijnen, was door Heeren Majores als rector dezer school aangenomen op 80 rds. 's maands. Hij kwam in Juli 1651 te Batavia met het schip *De Diamant* en verzocht, omdat hij de school nog »teerder" vond dan hij verwacht had, daarvan ontslagen te worden en als geneesheer te mogen praktizeeren, hetgeen hem werd toegestaan [5]). Erger was het met Melchior Hambach. Deze was Augustijner monnik geweest te Keulen en had zijn klooster verlaten. Te Amsterdam had hij aan de classis twee geschriften tegen het Roomsche geloof en zich zelven tot den kerkedienst aangeboden. Maar de Amsterdamsche broeders

---

[1]) Een afbeelding er van vindt men in het werk van JOAN NIEUHOF, *Zee- en lantreize, door verscheijden gewesten van Oost-Indie*, Amst. 1682, bl. 208 en 209.

Vgl. *Tijdschr. v. Ned. Ind.*, 1856, II, bl. 338.

[2]) *Boek der Gedeput. cl. Amst*, bl. 19.

[3]) *Acta Deput. cl. Amst.*, Dl. 39, bl. 130, 132.

[4]) Zijn naam wordt verkeerd gespeld in het *Biogr. woordenb. d. Nederl.* van V. D. AA, 4°. Dl. XI, bl. 316; *De Telegraaf*, 9 Nov. 1881.

[5]) *Resol. Gouv. en Raden*, 13 Sept. 1651. Hij onderwees de philologia sacra en ontving daarvoor eens een extra douceur. (*Real.* I, 243).

waarschuwden den kerkeraad te Batavia voor hem. Niettegenstaande dat stelde men hem tot rector aan. In den beginne ging alles goed, maar later werd hij, wegens »oneerbaarheid omtrent jonge meiskens gepleeght," afgezet en in zijn plaats de proponent Martinus Frederici benoemd, die »zijn devoyr wel deed" [1]).

Omtrent den conrector Jacobus Frisius vonden we alleen opgeteekend, dat hij 13 Jan. 1654 de som van *f* 299 : 18 : 14 ontving, hoogst waarschijnlijk het bedrag van hetgeen hij nog te goed had van zijn traktement, dat velen lieten oploopen, om het na hun terugkomst in het vaderland te ontvangen, omdat bij de uitbetaling in Indië 25 % gekort werd [2]). De laatste rector was Theodorus Rogerius. Deze kwam 6 November 1656 aan den kerkeraad vanwege de regeering mededeelen, dat de Opperlandvoogd besloten had de Latijnsche school af te schaffen. En daarmede was deze nuttige instelling, die veertien jaren bestaan had, maar waarbij »noch onderwijzers noch leerlingen voldaan hadden," opgeheven [3]). Wèl boden 13 Januari 1659 Isbrandus Petraeus Armond en Rutger de Haan aan een Latijnsche en Nederduitsche school op te richten [4]), waarvoor de kerkeraad van Batavia zijn voorspraak en de regeering hare goedkeuring schonk; maar het schijnt er, althans toen, niet toe gekomen te zijn.

De commissie, die het toezicht moest uitoefenen op de hierboven besproken school, bestond uit de volgende personen: Simon van Alfen, baljuw, de raadpensionaris Joan Maatzuyker, Mr. Herbertszoon en vanwege den kerkeraad (van Batavia) de vier predikanten Joannes Sterthemius, Abraham Fierens, Simon van Breen en Daniël Sonneveld [5]). Lang kunnen deze predikanten de functies van curatoren niet hebben uitgeoefend. Wèl bevonden zij zich allen in 1642 te Batavia, maar Sterthemius, die er in 1641 gekomen was, werd in 1643 reeds geplaatst te Point-de-Gale. Fierens zond men in 1643 met de vloot naar Goa, Ceylon, Hindostan en Malakka — een

---

[1]) *Brieven aan de buitenl. kerken van de cl. van Amst.*, Dl. 26, bl. 143.

[2]) *De Gids*, 1873, III, bl. 263.

[3]) *Batavia in deszelfs gelegenheid* . . ., Amst. 1799, 4°, I, 140. HOFSTEDE, t. a. p., II, 165.

[4]) BUDDINGH, *Schets* . . ., bl. 11.

[5]) Onder de latere curatoren treffen wij o. a. ook aan de volgende predikanten: Abraham Rogerius, Johannes Roman (die van Haarlem, niet de Zeeuw) en Samuel Tessemaker.

tocht, waarvan hij eerst in 1645 terugkeerde. Van Breen ging in 1643 naar Formosa en Sonneveld, die juist van Amboina teruggekomen was, repatriëerde spoedig daarop. Een treffend voorbeeld van de onbestendigheid en wisselvalligheid der Indische maatschappij. Nauwelijks is een vereeniging of genootschap tot stand gekomen, of men moet het ontbinden, omdat het eene lid her-, het andere derwaarts vertrekt. Zoo schijnt het reeds in de 17de eeuw geweest te zijn; zoo is het veelal nog. Eindelooze mutatiën, die veel goeds, waartoe samenwerking en aaneensluiting onontbeerlijk zijn, onmogelijk maken en die — ook uit een sociaal oogpunt — in de hoogste mate demoraliseerend werken: banden van vriendschap enz. worden veel te los. Eene der redenen van het zoo kort in stand blijven van menige nuttige instelling, lag bepaald in die onophoudelijke afwisseling van personen, ook toen reeds een karaktertrek der Europeesche maatschappij in Indië.

In 1666 nam men nogmaals de proef met de Latijnsche school te Batavia [1]). Als rector dezer herstelde inrichting komt het volgende jaar voor de pred^{t}. Augustinus Thornton, de oudere. In Febr. 1673 werd opzettelijk ten behoeve van haar de pred^{t}. Franciscus Dionysius, vroeger conrector te Gouda, te Batavia aangehouden. Ook is er als conrector aan verbonden geweest Johannes Georgius Metzlerus, vroeger praeceptor aan de Latijnsche school te Dordrecht [2]). Omtrent de verdeeling van het schoolgeld was den 13^{den} December 1666 bepaald, dat de rector twee derden en de »ondermeester" één derde er van zou genieten [3]). In 1675 verzocht een soldaat, Herman Spremer, de jeugd in de Latijnsche school te onderrichten. Doch hem werd geantwoord, dat »er geen Latijnsche school meer was." Drie jaren later is er nog eens sprake van geweest deze inrichting te herstellen, zoowel voor kinderen van Nederlandsche ouders, als ook »voor allen anderen Indischen landaard" [4]). Overigens verwijzen wij voor dit onderwerp naar het opstel van Mr. J. A. van der Chijs: *De Latijnsche scholen van* 1642 *en* 1666, *alsmede het Seminarie van* 1745 *te Batavia.* (Batavia, 1860, 8°.), aangekondigd door Dr. J. T. Bergman, in de »Algem. Konst- en Letter-Bode," van 1861, N°. 22, bl. 174.

---

1) VAN AITZEMA. t. a. p., V, 198.

2) SCHOTEL, *De illustre school te Dordrecht*, I, Utr. 1857, bl. 94 v., 105, 227.

3) *Realia.*

4) NEURDENBURG, t. a. p., bl. 76 volg.

Nog moeten we hier vermelden, dat op verzoek van den archidiaconus der St. Thomas-Christenen op de kust van Malabar [1]) de Indische regeering 26 Augustus 1665 besloot te Cochin eene Latijnsche school op te richten en tot rector daarvan aan te stellen Arnoldus Straatman [2]).

Laat ons thans het oog vestigen op het gewone, het lager onderwijs. Ook deze soort scholen waren opgericht door de Kerk en moesten voornamelijk dienen tot bevordering der uitbreiding van den Christelijken godsdienst, en stonden ook grootendeels onder kerkelijk toezicht. De inrichting er van bewijst niet minder duidelijk, evenals dit het geval was bij Seminariën en Latijnsche scholen, dat men bijna uitsluitend het oog had gevestigd op kerkelijke en godsdienstige behoeften. Zoo was het geweest met de kweekschool van Walaeus, en had ook het onderwijs van Rob. Junius geen ander oogmerk gehad, dan ter bekwaming voor het leeraarsambt in Indië. Hetzelfde doel blijkt uit de zending in 1684 van Louis de Mey voor rekening der O.-Indische Compagnie naar Nederland, om »aldaar in de theologie te studeren." Zijn vader, luitenant bij de Mardijkers te Batavia, had dit verzocht; de kerkeraad aldaar was niet alleen hierin zijn voorspraak bij de regeering, maar gaf den zoon zelfs aanbevelingsbrieven mede aan de vaderlandsche classis. Datzelfde belang der kerk straalde er in door, wanneer particuliere personen jongelieden aan een Nederlandsche hoogeschool lieten studeeren, zooals de Gouverneur-Generaal Van der Parra (1761—1775) en na zijn dood zijne weduwe deden, door Manuel Morgappa en anderen gedurende hun academietijd te onderhouden, alles »ten dienste der Indische kerk" [3]). Uitdrukkelijk verklaart Munnich

---

[1]) Vier jaren later besloot de Indische regeering dezen archidiaconus, die door den paus in den ban was gedaan, tot bisschop aan te stellen, tevens over de inlandsche Christenen langs deze kust tot kaap Comorin en Madure, met het doel ze alzoo langzamerhand aan de heerschappij van Rome te onttrekken.

[2]) *Realia.*

Aan welke inrichting van onderwijs de Rector Willem Surendael werkzaam is geweest, bleef mij onbekend. Aan hem moest de Kamer te Rotterdam 13 Jan. 1654 *f* 3060 betalen, volgens *Resol. van XVII* van genoemd jaar, bl. 368.

[3]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 47 volgg.

BUDDINGH, *Schets . . .*, bl. 37.

Geloof en Vrijheid, 1860, bl. 31.

omtrent de scholen op Ceylon van de 18de eeuw, dat het godsdienstig onderwijs er het voornaamste punt vormde [1]). Brumund verzekert, dat bij het onderwijs in de Molukken de Bijbel het groote en eenige leesboek was; dat nog in onze eeuw de kinderen aldaar de letters en het spellen uit de H. Schrift leerden [2]). Ruim honderd jaren geleden was het een groote grief tegen een Singaleeschen schoolmeester op Ceylon, dat hij niet kon catechiseeren [3]). En de verwaarloozing van het onderwijs der jeugd achtte Van Nuys Klinkenberg een niet geringen hinderpaal voor het werk der propagatie [4]).

Maar ook voor dat lager onderwijs werd reeds vroeg veel verricht. Nadat de Hollanders de verschillende gewesten van O.-Indië vermeesterd hadden, hebben zij, zoodra de omstandigheden het toelieten, scholen opgericht. Zoo deden ze op Amboina, te Jacatra, op Ceylon enz. Hierin volgden ze het voorbeeld van hunne voorgangers, de Portugeezen [5]). En ze vonden ook krachtige hulp en medewerking in Nederland, vooral bij den kerkeraad van Amsterdam. Gelijk deze zorgde voor de uitzending van krankbezoekers, zoo nam hij ook de onderwijzers aan voor Indië. Hij onderzocht hen en nam hun een soort van examen af. Ook moesten de candidaten lidmaat zijn der Hervormde kerk [6]). Degenen die zich aanboden, waren veelal vroeger ook schoolmeester geweest of iets anders, zooals bouratwerker en dergelijke [7]). We kunnen niet aller namen vermelden. Onze voorvaderen vonden soms flinke schoolgebouwen, niet zelden in grooten getale, zooals in het sterk bevolkte koninkrijk Jaffanapatnam, die er door de Roomsch-Katholieken gebouwd waren en nu aan de Hervormden overgingen. Eens werd een Christelijke school gesticht in een gewezen Boedahheiligdom; een anderen keer in een vroegere Roomsch-Katholieke kapel [8]). De schoolhuizen in de dorpen op Ceylon werden ook voor kerkelijke doeleinden gebruikt: doop werd er bediend, huwe-

---

1) *Dit deden onze vaderen* ..., I, 24.
2) *Schetsen uit Indie*, I, 171.
3) *Hall. Missions Ber.*, VIIIer Th., 1765, s. 1008.
4) *IIIe Antwoord op de prijsvraag* ..., bl. 292.
5) *Java-Bode*, 5 Nov. 1870.
6) *Hand. Kerkeraad Amst.*, 4 en 15 Nov. 1610, Dl. 3, bl. 245 en 246.
7) Tot onze bevreemding vonden we onder hen, die zich aanmelden, ook een notaris, Hendrik Kemp, in 1653.
8) MUNNICH, t. a. p., II, 42, 48.

lijken ingezegend enz. De onderwijzers hielden de kerkelijke registers bij [1]).

Onder de vroegste schoolmeesters vinden we genoemd:

Jan Reijnerss.

Claas Jansson.

Willem van Langenhove.

Gillis Heyndricxss.

Heijndrick Lucass.

Lubbert Claessen.

N. Victor.

Thomas Rodrigos.

Francisco Mole.

Jan Tak.

Claes Jacobsen Snouck.

Laurens Tenoek.

Geerlof Blasius, wiens school op Ameth (Amboina 1631), boven alle andere uitmuntte. Daarentegen waren er ook minder goede onderwijzers, Frederik van Alcken is vanwege zijn goddeloos leven voor ballast naar het vaderland moeten verzonden worden [2]). Ja, op datzelfde eiland Ceylon, waarvan ons met betrekking tot het onderwijs uit vroeger dagen zooveel goeds verhaald wordt, namen de Singaleesche meesters, twee of drie uitgezonderd, hun betrekking alleen om gewin waar, zonder op hun eigen zielen acht te geven; zelfs was van sommigen bij den kerkeraad bericht ingekomen, dat ze openlijke duivelbezweerders waren [3]). Nog erger is het getuigenis uit een latere periode omtrent het district Colombo. De inlandsche school- en catechiseermeesters waren veeltijds »afgodische, dronken, gierige menschen, en de weinige deugdzame onder hen groote botterikken" [4]).

Zooals we herinnerden, vond men reeds vroeg op verschillende plaatsen gelegenheid tot onderwijs der jeugd. Te Amboina opende Cornelis Matelief, de jonge, eene school voor Heidenen en Mohamedanen [5]). Te Batavia vond men in 1622 reeds een school onder leiding van den meester Carpentier, bevolkt met 92

---

[1]) TENNENT, t. a. p., 46.

[2]) *Brieven buitenl. kerken*, Dl. 26, fol. 55.

[3]) TENNENT, t. a. p., bl. 49.

[4]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 224. Het oordeel over de Europeesche onderwijzers in O.-Indië uit de 18de eeuw van Eschels-Kroon is zeer ongunstig. (*Sumatra* . . ., bl. 184, 185).

[5]) *Tijdschr. v. Ned. Ind.*, II (1839), 2, bl. 5.

jongens. Later onderwees hier Otto IJsbrantszoon van Santen. De school voor meisjes telde er 45 leerlingen en stond onder den meester Jan van den Broek. Terzelfder plaatse waren in 1636 drie scholen: eene onder het bestuur van den krankbezoeker J. Minne, eene andere onder Corn. Senen, de derde onder Christoffel van Angola [1]. Maar op den toestand en het bezoek der scholen viel niet overal en altijd te roemen. Wèl waren er reeds in 1627 op Amboina en de onderhoorige eilanden 16 scholen, maar het ontbrak er aan papier en pennen, zoodat de kinderen er niets anders dan lezen konden leeren [2]. Vier jaren later evenwel was er reeds verbetering merkbaar. Te Ternate waren in 1628 slechts 10, op Makjan maar 3 of 4 scholieren.

Langzamerhand nam zoowel het getal scholen als dat der leerlingen toe, soms op verbazende wijze. We kunnen de statistiek daarvan niet in haar geheel opgeven. Enkele bijzonderheden evenwel moeten wij vermelden. Voor Amboina vinden we in het jaar 1645, 33 scholen met 1300 kinderen. Maar de onlusten aldaar, in 1636 en 1650, deden de scholen ledig blijven. Later vermeerderde het getal weer [3]. Zelfs werden in 2 scholen van het kasteel aldaar later 140 kinderen onderwezen in het Nederlandsch [4]. Maar niet zelden bestond er gebrek aan de noodigste leermiddelen. En wanneer men ze uit het vaderland aanvroeg, dan duurde het — althans voor de buitenbezittingen — gemiddeld drie jaren, eer men antwoord had [5]. Voor Banda had men in October 1626 Maleische A. B.-boeken noodig en »leijen met lijsten, pampier, stoff tot inct, pennen en psalmboeken met nooten." Te Amsterdam wist men het heel goed, dat de scholen in O.-Indië niet genoeg van alles verzorgd waren [6]. De Deputati ad res indicas hielden de Bewindhebbers voortdurend op de hoogte. »Zoovele brieven wij hebben gekregen, zoovele klachten waren het over schaersheit der boeken, pennen en papier, op sommige plaatsen zóó groot, dat de jeugd daarom moet verzuimd, immers naar behooren niet

---

1) BRUMUND, *De kerk van Batavia*, bl. 84.
2) *Nederl. Reizen*, VI, 179.
3) *Tijdschr. v. Ned. Ind.*, 1868, I, bl. 360.
4) HOFSTEDE, t. a. p., II, 173.
HELDRING, t. a. p., bl. 27. Ook op Ceylon heeft men het Nederlandsch willen invoeren.
5) *De Gids*, 1873, III, bl. 261.
6) *Acta cl. Amst.*, 10 Juli 1634, Dl. IV.

kan onderwezen worden, ... [1]). (December 1649)". En de Heeren Meesters bleven niet achter. Telkens lieten zij een groote menigte boeken en schoolbehoeften uitzenden. Maar er was heel wat noodig. Ook schijnen er misbruiken te hebben plaats gehad. Dit vermoeden wordt gewettigd door de bepaling, dat het benoodigde voor de scholen in het vervolg niet meer zou worden aangevraagd door de kerkelijke colleges in Indië, maar door den Gouverneur-Generaal en Raden [2]).

De predikant Jacobus Vertrecht had te Amboina eene particuliere school onder zich van 10 Ambonsche jongelieden, waaronder één, die in Nederland was geweest en Latijn verstond [3]), — vermoedelijk een van hen, die te Amersfoort bij den predt. Wasschenberg waren opgevoed [4]). — Op de Sangiereilanden plaatsten de predikanten Jacobus Montanus en Gualterus Peregrinus in 1675 en 1680 schoolmeesters [5]). Het getal kinderen bedroeg toen op de vijf scholen van Ternate, Batsjan, Menado, Tagulanda en Sangir slechts 148 [6]). Wat laatstgenoemde school betreft, mogen wij niet verzwijgen, dat de toestand er treurig was. In naam waren er 40 kinderen in de school, maar werkelijk slechts 12 of 13 [7]). Te Batavia waren in 1679 reeds eenige Chineesche en »Moorsche" scholen en een Javaansche opgericht [8]).

Maar den meesten voorspoed had men in de tweede helft der

---

[1]) *Brief cl. Amst. aan Kkraad Bat.*, Dl. 26, fol. 57, 58. Jaarlijks zonden de Kamers der XVII naar Java 7000 dubbele riemen Pro Patria-papier en 20,000 ganzepennen. (*Biang-lala*, II, 1853, I, bl. 6).

[2]) *Resol. HH. XVII*, 14 Sept. 1662.

[3]) WALAEI, *Opera*, II, 492, 493.

[4]) BAUDARTIUS, t. a. p., II, 13, bl. 40, 41; en II, 16, bl. 133 en 134.

V. DIJK, t. a. p., bl. 217 Noot.

V. ALPHEN, t. a. p., II, 39. Er is ook sprake geweest, Nov. 1637, van het zenden van 5 of 6 kinderen uit Formosa naar Nederland, om er te studeeren.

[5]) BUDDINGH, *Schets* ..., bl. 24. A. de Vlaming van Outshoorn beloofde, omstreeks 1650, eenige Ambonsche jongelingen tot den predikdienst te doen opkweeken daartoe jaarlijks 1000 gulden te zullen geven, opdat ze later onder hunne landgenooten het evangelie mochten prediken. (BOR, *Amb. oorl.*, 250).

[6]) VAN DOREN, *Herinneringen* ..., II, 247.

[7]) VALENTIJN, *Molukse zaaken*, bl. 417.

[8]) Tot het oprichten eener school bij de Diestpoort te Batavia werd 27 Sept. 1661 besloten. (*Resol. Gouv. en Rad.*).

17de en in de 18de eeuw met het onderwijs op Ceylon. Daar telde men alleen in het koningrijk Jaffanapatnam in 1663, 15012 inlandsche schoolkinderen. Twee jaren later was dit cijfer geklommen tot 18000 [1]). In het district Colombo bedroeg het getal in 1674, 1300. Het nam zeer toe; vijf jaren later beliep het cijfer reeds 3787 [2]). Van een der vele dorpen, omtrent welke ons een nauwkeurige schoolstatistiek wordt gegeven, in Jaffanapatnam, waar het getal schoolgaande kinderen 1000 beliep, te Telipole, konden 480 kinderen »allen de vragen, katechizatiën en gebeden niet alleen opzeggen, maar ook bequamelijk daarover reden geven, toonende 't geen zij geleerd hadden te verstaan" [3]). Welgezinde landvoogden bevorderden het onderwijs door het oprichten van vele scholen, zooals de Gouverneur van Ceylon J. A. Rumpf († 1723) [4]).

Het getal scholen voor geheel Ceylon bedroeg, in 1722, 75, n.l. voor het distrikt Colombo 38, voor Mature 19 en voor Gale 18. Op laatstgenoemde plaats had men veel moeite de ouders er toe te bewegen hunne kinderen ter school te zenden, 1727; zelfs was de gezindheid der Singaleezen vijandig; daarom had het jaarlijksch schoolbezoek der commissie van toezicht vaak niet plaats. Eens, 1731, werd zelfs een examen verhinderd door samenscholingen van het schreeuwende volk; de scholarch kwam er bij te pas. De onderwijzers hadden zich niet zelden over de dorpelingen te beklagen [5]). Terwijl zij elders — op Formosa — evenals de krankbezoekers, door de regeering beschermd moesten worden, was hier de bescherming niet noodig tegen de inlanders, maar tegen de hoogere bedienden der O.-Indische Compagnie [6]). Dit laatste, het bevel om de schoolmeesters op Formosa beter te behandelen, was uitgelokt door de classes van Noord-Holland.

De getallen der slavenkinderen, die op Ceylon de school bezochten, worden bij de statistiek van het distrikt Jafna, in de jaarlijksche verslagen uit dezen tijd (1ste helft 18de eeuw) aange-

---

1) BALDAEUS, *Ceylon*, bl. 173 en 174.

2) MUNNICH, t. a. p., II, 19, 20.

3) BALDAEUS, t. a. p., bl. 161—164. Baldaeus noemt o. a. Mallagam met 400, Maijletti met 750, Achiavelli met 4 à 500, Ondewil met 600, Batecotte met 8 à 900, Paneteripon met 600 scholieren. Hij geeft ook afbeeldingen van de meeste dezer schoolhuizen.

4) POTKEN, *Rouw- en weeklage*, bl. 24.

5) MUNNICH, t. a. p., I, 24, 25.

6) *Resol. XVII*, 16 Sept. 1644.

boden aan het consistorie te Colombo, afzonderlijk opgegeven. Tweehonderd zulke leerlingen — slaven, die aan de Compagnie toebehoorden — ontvingen omstreeks 1681 onderwijs aan een inrichting te Colombo. Ook waren er nog andere, opzettelijk door het Gouvernement aangestelde meesters, die aan de slaven der particuliere personen onderwijs gaven [1]). In 1723 werd bepaald, dat daar, waar meer dan 200 scholieren waren, een tweede hulponderwijzer zou worden aangesteld. En dit gebeurde ook terstond met zes scholen [2]). Toch heeft men later bij kerkvisitatiën in sommige scholen meer dan zevenhonderd leerlingen aangetroffen, die slechts één meester hadden [3]).

Te Batavia waren in 1706 vierendertig leermeesters, die aan 4873 leerlingen onderwijs gaven. Zij hadden zooveel te doen, dat ze hun werk nauwelijks afkonden.

We vermeldden reeds, dat op het trouw en geregeld bezoek der scholen niet overal te roemen viel. Daarom had men middelen, vriendelijke en minder aangename, bedacht om daaraan te gemoet te komen. Door aanmoediging wilde men het onderwijs bevorderen, door straffen het schoolverzuim tegengaan. Reeds in 1619 werd er daarom besloten, een pond rijst daags te geven aan ieder kind, dat naarstig ter school kwam. Als ze wegbleven, ontvingen ze het niet [4]). Op sommige plaatsen kregen zij vier en zelfs vijf pond. Vandaar de naam »rijst-Christenen" [5]). Daarentegen werden er meermalen orders gegeven tot dwang [6]). Bij verzuim der school werden, evenals bij nalatigheid in het bijwonen der godsdienstoefeningen, geldboeten opgelegd. In sommige jaren beliep op Ceylon, district Colombo, haar bedrag tot 700 rijksdaalders [7]). Er werd geregeld aanteekening van verzuim en boeten gehouden in daartoe bestemde registers. Dat deze boeten soms weerspannigheid onder de inboorlingen verwekten, is zeer natuurlijk. Het onder-

---

1) MUNNICH, t. a. p., I, 31 en II, 24.
2) MUNNICH, t. a. p., I, 18, 19.
3) HOFSTEDE, *Antwoord op de prijsvraag . . .*, bl. 70.
4) BAUDARTIUS, t. a. p., II, 14, bl. 74, 76.
Bijdr. tot de Taal-, Land- en Volkenk. van Ned. Ind., II, 1859, bl. 129, 133 volgg.
5) Zie: DANKAERTS, t. a. p., bl. 28 en HELDRING, t. a. p., bl. 28.
6) MUNNICH, t. a. p., II, 14, 15, 22.
7) LUDOVICI, t. a. p., p. 9.

wijs werd daarentegen ook gratis door de regeering gegeven [1]).

Vrees of hoop op voordeel waren alzoo de eenige drijfveeren van schoolbezoek of van verzuim. Als deze beweegredenen niet werkten, verliep het onderwijs. Tot dat verloopen werkten nog andere oorzaken mede. Overdreven zuinigheid deed aan den Gouverneur-Generaal Hendrik Brouwer den last geven om »de uitgaven voor de school" te Batavia in te krimpen [2]). Het schoolgebouw te Amboina was in 1618 »een packhuis gheworden van Touwen, Seijlen en andere vodderijen meer" [3]). De Malabaarsche school te Naloer, een uur van Jaffanapatnam, lag in 1767 geheel in puin [4]). In 1652 werd zeer geklaagd over het slecht gedrag van den schoolmeester te Makjan, Alexander Rosenraedt [5]). Van het »kwaadaardig" karakter der Bandaneezen hadden zelfs de Heeren XVII gehoord [6]); welnu, de school onder hen bloeide zoolang de kinderen klein waren, maar volwassen wordende, vervielen ze weer tot den Islam, rooverij, moord enz. [7]). Daarbij kwam nog, dat het Nederduitsch, hetwelk men de jeugd op Amboina wilde doen aanleeren, voor haar zóó moeielijk was, dat de predt. Sebastiaan Danckaarts had gewanhoopt, of »ze er wel ooit zeven woorden van zouden kunnen aanleeren en onthouden" [8]). Heeren Bewindhebbers besloten dan ook 25 November 1665 het invoeren dier taal aldaar achterwege te laten [9]).

Wij hebben reeds herinnerd, dat het onderwijs een godsdienstig en kerkelijk karakter droeg. Dit blijkt vooral uit *hetgeen* onderwezen werd. De *Kerkorde* van 1643 had daaromtrent een en ander voorgeschreven. En reeds *deze* bijzonderheid, dat een *Kerkorde* voorschriften bevatte, welke het *onderwijs* regelden, is een bewijs voor ons beweren. In Art. 82 heette het: »Eindelijk zal den schoolmeester van het weeshuis de weeskinderen alle week de

---

[1]) Tegen het eind van het Nederlandsch bestuur over Ceylon was het getal der onderwezen kinderen op het geheele eiland omstreeks 85,000. (TENNENT, t. a. p., p. 48).

[2]) MIJER, *Verzameling* . . ., bl. 56.

[3]) BAUDARTIUS, t. a. p.

[4]) *Hall. Missions Ber.*, IX Th., 1772, s. 1208 folg.

[5]) *Brieven buitenl. kerken cl. Amst.*, Dl. 26, bl. 144.

[6]) V. D. CHIJS, *Lat. scholen*, bl. 166, 167.

[7]) WALAEI, *Op.*, II, 476.

[8]) HOFSTEDE, *O. Ind. Kerkz.*, I, 38.
NEURDENBURG, t. a. p., bl. 79.

[9]) *Realia.*

vragen van den katechismus doen van buiten leeren, die de aanstaanden zondag namiddags predikatie zullen verklaaren, opdat zij dezelve als dan voor de gemeente van buiten mogen opzeggen." Zoo moest, volgens Art. 83, de »schoolmeester van de West-zijde (der stad Batavia) de inlandsche kinderen onderwijzen in de fundamenten van de Christelijke religie, haar leeren lezen en schrijven, des avonds voor de inlandsche Christenen een kapittel uit het Portugees Testament voorlezen, een vers à twee uit de Psalmen Davids in 't Portugees voorlezen, en eindelijk met de uitspraak van een zegen dimitteren." En Art. 86 schreef voor, dat »in 't Malabaars Quartier (te Batavia) eer de lijfeigenen van de E. Compagnie na het werk gingen, zij ieder na zijn begrip, 't zij in 't Portugees, Bengaals of Malabaars, van den Meester in de hoofdstukken van de Christelijke religie onderwezen zouden worden, en het *Vader ons*, het *Geloove* en de *thien geboden*, benevens eenige vraagstukken, voor dezen daartoe geformeerd, voorgezet werden" enz.

Reeds vóór die Kerkorde gegeven werd was het zoo. In het bamboezen schooltje van den »marinjo" (Koster) Francisco te Batavia werden 52 jongens onderwezen »in manierlicheit en leerden de geboden." Even zooveel inlandsche meisjes, hier en daar ingekwartierd bij burgers, »leerden naeijen en werden christelijk opgebragt," 1625 [1]). Ds. Sebastiaan Danckaarts onderwees te Amboina tweemaal daags het Nederduitsch, het schrijven en de Artikelen des Christelijken geloofs aan 10 leerlingen, die door den Landvoogd Herman van Speult, op last van den Gouverneur-Generaal Koen aangenomen waren en ieder drie Realen van achten 's maands genoten, 1622 [2]). Op de school te Liliboy (Amboina) bevond de predikant François Valentijn in 1708, dat er volgens de rol 183 kinderen op school moesten zijn; doch er waren slechts 99 aanwezig. Hieronder vond hij 37, die den *Ichtitzaar* (een godsdienstig vragenboek) ten einde toe, — 12, die het ten halve en dat al vrij wèl opzeiden, en 15, die de »kleine vragen" beantwoordden. 37 zeiden de »Gebeden" bijzonder wèl op, waren vaardig in 't lezen, zingen en in 't schrijven, zoo van een Nederduitsche als van een Arabische letter, al redelijk, en de laatste beter dan elders. Op Tagulanda of Pangesare

---

1) BRUMUND, t. a. p., bl. 82.
2) BAUDARTIUS, t. a. p., II, 14, bl. 75.

was de toestand der scholen en kerken veel beter dan op Sjauw en het best van al de Moluksche eilanden.

Welke waren wel de hulpmiddelen, die in den eersten tijd bij het onderwijs werden gebruikt?

Albert Cornelisz. Ruil had in 1611 het groote A. B.-boek in de Maleische taal uitgegeven, om »de Indiaensche jeugdt te scherpen in de forma van onze Nederduitsche letteren" [1]). Hiervan wordt het eerst gewag gemaakt in de *Voorreden* voor den *Spieghel der Maleische tale, waarin die Indiaensche jeught sich christelijk en vermakelijk kunnen oeffenen*. (Amst. bij Dirrik Pieters, op 't Water, in de witte Persse, 1612) [2]). Ds. Sebastiaan Danckaarts heeft gedurende zijn kort verblijf in Nederland in 1623 te 's Gravenhage uitgegeven een A. B. C.-boek in de Maleische taal [3]). Dat er toen, en ook later, behoefte bestond aan zulke hulpmiddelen, blijkt uit de omstandigheid, dat de kerkeraad van Batavia in 1650 aan Heeren Meesters om 5000 Maleische A. B. C.-boeken verzocht [4]). Evenzoo vroeg de kerkeraad van Amboina in 1665 den herdruk van dezelfde leerboeken. En toch vonden we een besluit van dezelfde Bewindhebbers van ter nauwernood een decennium later opgeteekend, om — het is bijna ongeloofelijk — »voortaan geen schoolmeesters meer naar Indië te zenden" [5]).

Gelijk we reeds vermeldden, werden er godsdienstige geschriften en leerboeken gebruikt. Op de school te Taroena (Molukken) waren in 1676 enkele exemplaren van de Maleische vertaling van *Genesis* door Ds. Daniël Brouwerius en van de *Maleische predikatiën* van den pred[t]. Caspar Wiltens, waaruit de kinderen leerden lezen, evenals uit het *vragenboek* van Marnix van St. Aldegonde (Maleische vertaling). En er waren werkelijk leerlingen, die *de gebeden* en *de vijf hoofdstukken* der *Christelijke religie* van buiten kenden.

---

[1]) WERNDLY, *Maleische boekzaal*, achter de »Mal. spraakk.," bl. 339.

[2]) FREDERIK MULLER, *Katalog. van werken over Ned. Indie*, Amst. (1 Oct. 1854), 8[o], bl. 88, N[o]. 1342.

Vgl. *Bijdr. v. Taal-, Land- en Volkenk., v. Ned. Ind.*, (Kon. Inst.), N. Rks., II, 102.

[3]) WERNDLY, t. a. p., bl. 339 en 340. Er waren gebeden en gezangen aan toegevoegd. (*Acta Deput. class. Amst.*, 2 Nov. 1637, Dl. 39, bl. 35).

[4]) WERNDLY, t. a. p., bl. 340.

[5]) *Resolutie van XVII*, 29 Aug. 1676.

Nog gebruikte men een ander Maleiseh A. B. C.-boek, waarvan de titel aldus luidde: *Sourat A. B. C., jang bergouna banja capada anac bouda bouda;* — d. i. »A. B. C.-boek, zeer nuttig voor de jonge kinderen." — »Door ordre van de E. E. Heren Bewindhebberen der geoetroieerde Oost-Indisehe Compagnie. Gedrukt te Amsterdam, bij Paulus Matthijsz. 1682. De inhoudt van dit boekje is op de eerste bladzijde verseheide alphabetten Romein en Cursijf (gelijk men op de drukkerijen spreekt); daarna de lettergrepen, en dan, om zich in 't lezen te oeffenen, de tien Geboden, het Geloof, het Onze Vader, de Inzetting van het H. Avondmaal, het Morgen- en Avondgebedt, het Gebedt voor en na den eeten, met den honderdsten Psalm in rijm, en de Maleische getallen" [1]).

Verder vond men, op het eind der 17de eeuw voor het onderwijs nog de volgende hulpmiddelen. Wij kiezen als voorbeeld de sehool van Baguwala op Leytimor (Amboina):

Getallen der exemplaren die voorhanden waren.

1 (oude) *Brouwerius.*
2 (nieuwe) *Carons predicatie-boeken.*
1 *Genesis.*
6 *Katechismen.*
3 (nieuwe) „*Ichtitzaars.*"
1 (oude) *dito.*
4 „*Djalan ka surga.*" (*Weg ten hemel*).
2 *Psalmboeken.*
3 *A. B. C.-boeken.*
3 *Borstius dito.*
Ook *Aldegonde's.*
A. B. C. borrekens (*bordjes, letterkasten*).
Heurnius'sen.
Dankerts catechismen" [2]).

Niettegenstaande dezen bijbelschen en kerkelijken apparatus rijst het vermoeden bij ons op, dat het der Compagnie met hare seholen toeh ook ten deele, zoo niet voor een groot gedeelte, te doen was om *ambtenaren* te vormen, — gelijk men wel eens gedaeht heeft van het onderwijs voor inlanders in onze dagen. Immers, ze verlangde voor Batavia een bekwaam meester, niet alleen om

---

[1]) WERNLY, t. a. p., bl. 340 en 341.
[2]) VALENTIJN, *Ambonsche zaaken van den godsdienst*, bl. 120, 122, 125 en elders.

er het schrijven en cijferen te leeren, maar ook het »boekhouden" te onderrichten, en wel zulk een die zelf daarin »wel ervaren" was [1]).

Op Ceylon heerschte in de 2de helft der 17de eeuw groot gebrek aan elementaire schoolboeken, vragenboeken en schoolmateriaal. De predikanten van Colombo klaagden hierover in 1662 [2]). En onjuist is de bewering van prof. Willmet, dat »de O.-Ind. Compagnie in dit opzicht het aan niets liet ontbreken" [3]). De voorraad leermiddelen was uiterst gering. De kinderen hadden weinig of geen boeken. — Nog was daar algemeen in gebruik de Singaleesche manier van schrijven, n. l. met een ijzeren stift of griffel op *olas* of palmbladeren, vroeger vermeld [4]). Voor de Singaleezen waren in 1702 te Gale afzonderlijke scholen [5]). En terwijl de Bewindhebbers in 1661 het traktement der onderwijzers van Ceylon bepaalden op 20 tot 24 gld. 's maands, werden deze later, omstreeks 1730, in het geheel niet bezoldigd [6]). Bij de overbevolking der scholen moesten de meest gevorderde leerlingen de minder kundige onderwijzen, terwijl er waren, die alleen het *Vader onze* konden opzeggen [7]).

De ordonnantie en instructie voor den Gouverneur-Generaal en de Raden van Indië, gearresteerd ter vergadering van Heeren XVII binnen Middelburg, den 21sten Augustus 1617, en geapprobeerd bij zijne Prinselijke Excellentie en H.H. Hoogmogenden, de Staten-Generaal, den 3den Nov. daaraanvolgende, beval in Artikel 34: »De Gouverneur en Raden van Indië zullen overal op de voortplanting van de Christelijke religie, *opbouwing van goede scholen* en andere zaken daartoe noodig alle behoorlijke orde stellen" [8]). In de *kerkorde* van 1643 was een afzonderlijke titel gewijd aan

---

1) *Resol. H.H. XVII*, 24 April 1668.
2) MUNNICH, t. a. p., II, 10 en I, 46.
3) WILLMET, *Rapport over de Oost. litteratuur* . . ., bl. 200.
Vgl. MILLIES, *Over de bronnen* . . ., bl. 37 Noot.
4) BALDAEUS, *Inleiding tot de Malab. spraakk.*, bl. 193.
Vgl. *De Gids*, 1867, N°. 4, bl. 213.
5) CORN. DE BRUIN'S *Reizen over Moskovien* . . ., Amst. 1714, fol., bl. 358.
6) *Resol. XVII*, 2 Mei 1661.
MUNNICH, t. a. p., II, bl. 76.
7) HELDRING, t. a. p., bl. 32.
HOFSTEDE, *Antwoord op de prijsvraag* . . ., bl. 71.
8) MIJER, *Verzameling van instructien* . . ., bl. 34.
VAN DER CHIJS, t. a. p., bl. 165.

de *schoolmeesters* (Art. 78 volgg.). Maar de eerste eigenlijke schoolorde verscheen in 1684. Den 5^{den} Juni van dit jaar was ze door den geheimschrijver van Hare Edelheden aan den kerkeraad van Batavia overhandigd; — en tegelijk werden tot scholarchen verkozen, uit den kerkeraad: Ds. Corn. Lindius en Doctor Louis de Keizer, ouderling; — uit de collegiën van den Achtb. Raad van Justitie en Schepenen: Docter Wilhem ten Rhijne en Joan Sourij [1]). Nog leerden we kennen uit de dagen der Compagnie een schoolreglement voor de stad Batavia, dat den opsteller tot eer verstrekte en door de regeering bekrachtigd werd 10 April 1778. Het was in verscheidene hoofdstukken en artikelen verdeeld [2]).

De schoolorde van 1684 schijnt voor geheel Indië van kracht geweest te zijn. Toch was er op Ceylon reeds vroeger — 25 December 1663 — eene *instructie* vastgesteld *voor de scholarchen* te Colombo, Jaffanapatnam en Gale, die in Maart 1667 nader bevestigd en goedgekeurd werd. Op elke van de drie genoemde plaatsen zouden twee leden, aanzienlijke, godvruchtige en verstandige mannen, lidmaten der Gereformeerde kerk, volgens deze instructie zorgen voor het onderhoud der gebouwen en het oprichten van nieuwe scholen, het bestuur en het beheer voeren, toezicht en contrôle houden over de meesters en hun werk, hen, zoo noodig, afzetten, nieuwe aanstellen enz.

Karakteristiek is in deze instructie de bepaling, dat de scholarchen goed zorgen moesten, dat de meisjes der inlanders, »boven de agt jaaren oud, wel werden verzorgd, om niet door de luxurieusheit van de jongens, en andren verleijd te worden." Met haar 10de jaar moesten daarom de meisjes de school reeds verlaten.

De scholarchen schijnen wel eens misbruik van hun macht gemaakt te hebben. Althans 29 Febr. 1731 werden zij onbevoegd verklaard, om zonder voorkennis der regeering inlandsche leermeesters te ontslaan [3]).

De predikanten, die buitengemeenten gingen bezoeken of als kerkvisatoren werden afgezonden, bezochten ook steeds de scholen en dienden na hun thuiskomst verslagen in van den toestand van

---

[1]) *Brief van Batavia aan class. van Amst.*, 30 Nov. 1684.
BUDDINGH, *Schets . . .*, bl. 15.
N. Ned. Jaarb., XVII, 2, 1287; XIX, 2, 1682; XXI, 2, 1658.
[2]) HOFSTEDE, *O. Ind. Kerkz.*, II, 81.
[3]) *Resol. Gouv. en Raden*, 29 Febr. 1731.

het onderwijs [1]). Zij hadden alzoo gewoonlijk, ook te Batavia, het toezicht op het schoolwezen, en droegen in die hoedanigheid den titel van *Scholarchen* [2]). Uit de notulen van de kerkeraadsvergadering van 4 Febr. 1732 blijkt, dat hunne benoeming als zoodanig te Batavia door den kerkeraad geschiedde [3]). En op de buitenbezittingen was het veelal evenzoo geregeld. Op Formosa hadden de predikanten het toezicht niet alleen op de scholen, maar zij bezochten ze ook geregeld en hielden aanteekening van de vorderingen van iederen leerling [4]).

In Amboina was het in de hoofdzaak niet veel anders, maar daar waren bovendien de politieke opperhoofden curatoren van de scholen. »De predikanten hebben het opzigt over de schoolen alomme onder hun kerkelijk district, doch met insluiting van de politique opperhoofden, welke nevens haar Eerw. steeds gequalificeerd geweest zijn en nog zijn tot curatores over die scholen. En zoo er eenige luije of trage schoolmeesters gevonden worden, die zullen zij, na één of twee malen bestraffens, ingeval hun niet komen te beteren, uitwerpen, mitsgaders andere bekwame en vlijtige gezellen daarstellen" (1678). Den 2den November van dat jaar was bepaald, dat op de buitenkantoren, buiten Amboina, de buitenopperhoofden mede-opzieners der scholen waren.

Op Ceylon bestond de scholarchale commissie uit den *Dessave* van het district Colombo (den hoogsten ambtenaar naast den Gouverneur), die altijd voorzitter was, al de predikanten van Co-

---

1) WALAEI, *Op.*, II, 492.
CORN. DE BRUIJN, *Reizen* . . . , II, 358.
LUDOVICI, *Lapid. Zeylan.*, Introd. Rem., p. 7.

2) Hetzelfde had men in Nederland. Te Amsterdam droegen zoowel de opzieners der Latijnsche school (leden der stads regeering), als zij die gecommitteerd waren tot het opzicht over de scholen der Diakonie, den titel van *Scholarchen*. (WAGENAAR, *Beschr. v. Amsterdam*, II, 154 en 378).

3) BUDDINGH, *Schets* . . . , bl. 22 en 23. Op het eind der vorige eeuw telde het College van Scholarchen te Batavia behalve een secretaris negen leden. Als zoodanig worden met name genoemd de predikanten Th. Vermeer en Ger. Reinking. In het jaar hunner aanstelling — een maand vroeger — 25 Oct. 1777 besloot de Indische regeering om den Compagnies »thuin" op Manga-Besar (te Batavia) tot een juffrouwen school in te richten, indien men het in Nederland goedkeurde. (Zie: *Naamb. der hoge Ind. reg.*, 1803, bl. 30; DE JONGE, *Opkomst* . . . , VIII (1883), bl. 313 Noot; *Realia*, I, 345*a*).

4) GRAVIUS, *Formulier des christendoms* . . . , Voorbericht, bl. 7.

lombo, waarvan één als secretaris fungeerde, en 3 of 4 andere civiele of militaire personen [1]). De leden werden door den Gouverneur benoemd. Haar bemoeiingen strekten zich evenwel verder uit dan tot het onderwijs. Onder haar toezicht werden de inlandsche dorp- en huwelijksregisters aangehouden; zij nam kennis van de klachten, legde huwelijksgeschillen bij en had een discretionnaire macht om trouwvergunningen te verleenen in geval van bloedverwantschap. Twee der leden dezer commissie werden jaarlijks afgevaardigd, om met toestemming en machtiging van den Gouverneur alle schoolinrichtingen te bezoeken. Hunne komst werd den dorpelingen vooraf aangekondigd door het slaan op de *tom-tom*. In iedere school brachten de inspecteurs een geheelen dag door. Bij de schoolinspectie werd er 's namiddags godsdienstoefening gehouden, doop bediend, huwelijken ingezegend enz. De kinderen werden uit de school ontslagen met hun 15de jaar [2]).

In het district Colombo, op Ceylon, werden van 1700 tot 1730 jaarlijks verslagen omtrent den toestand van het onderwijs aan de scholarchale vergadering ingediend. In den eersten tijd na de instelling van dit college, omstreeks 1681, werden zijne bijeenkomsten vrij geregeld gehouden, maar langzamerhand vertraagde men daarin, en van November 1698 tot Augustus 1703 werden deze scholarchale vergaderingen geheel verzuimd, hetwelk »groote confusie omtrent de schoolen gaf, zijnde die ook zeer vervallen en de materialen weggeroofd door hen, die de reparatiën moesten doen" [3]).

Uit al het meegedeelde blijkt, dat het lager onderwijs in Nederlandsch O.-Indië in de beide vorige eeuwen een kerkelijk karakter droeg. Dit straalt ook door in de bepalingen omtrent de onderwijzers zelven. Ook over hen wordt gehandeld in de beroemde *Kerkordening* van 1643. Art. 78 luidde aldus:

»Het ambt van den schoolmeester is vooreerst: de jonge jeugd de vreeze des Heeren in te scherpen, haar te onderwijzen in de fundamenten van de Christelijke religie, haar te leeren bidden, zingen, met haar te kerk te gaan, en te catechizeren;

---

[1]) Zie over deze scholarchale vergadering L. LUDOVICI, t. a. p., bl. 8.

[2]) MUNNICH, t. a. p., I, 10—15 en II, 24.

[3]) VALENTIJN, *Bijzondere zaaken van Ceylon*, bl. 312 en 350.

ten andere: haar te leeren hare ouders, overheden en meesters te gehoorzamen;

ten derden: haar te leeren lezen, schrijven en cijfferen;

ten vierden: haar te leeren allerlei goede zeden en manieren, en eindelijk betragten, dat in de schoolen geen andere, als de Nederlandse taal gebruikt worde."

En om nog iets, dat Batavia zelf betrof, te noemen, — in art. 88 dierzelfde *Kerkorde* was bepaald, dat »de schoolmeester, in de voorstad woonachtig, des avonds voor de Inlandse Christenen, die de wagt hebben, in de Corps du guarde het gebed zou doen" enz.

In de Landvoogdij Amboina waren hun — behalve het bedienen der sacramenten — alle mogelijke kerkelijke functiën opgedragen. Daar moesten ze, behalve het waarnemen der school in de week, buitendien des Zondags eene gedrukte predikatie van Ds. Caron of Wiltens der gemeente voorlezen, de gebeden uitspreken, een psalm laten zingen, met een zegenwensch scheiden en bovendien driemalen 's weeks — Donderdags, Zaturdags en Zondags — een avondgebed doen, en de gemeente catechiseeren. Ja, zelfs stond daar eens aan het hoofd eener Nederduitsche school, die 12 December 1662 geopend was, een ziekentrooster, met name Arnold Bertrand [1]).

De eerste onderwijzer, Johannes Wogma, een gewezen scheepsgeneesheer, door den zeevoogd Verhagen op het kasteel te Amboina gelaten, werd door den Admiraal Corn. Matelief aldaar aangesteld omstreeks 1607. Hij moest de kinderen twee uren vóór en evenzoolang nà den middag leeren. Het onderwijs omvatte bidden, lezen en schrijven. Zijn traktement was 18 gld. 's maands [2]). En om aan de inlanders aldaar een beteren dunk te geven van ons karakter, onze regeering, ons land en onzen godsdienst, dan de Portugeezen ze hun afgeschilderd hadden, besloot men eenige jongelingen over te zenden, om in Nederland opgevoed en bij hunne terugkomst in Indië tot onderwijzers aangesteld te worden. Ze werden in huis gedaan bij den predikant Wasschenberg te Amersfoort. Prins Maurits ontving hen

---

1) VALENTIJN, *Ambonse zaaken van den godsdienst*, bl. 62 en 118. Nog in later dagen waren op Amboina de onderwijzers in het zwart gekleed met den driekanten hoed. (W. A. VAN REES, *Vermeulen Krieger* . . ., bl. 88, 100, 115).

2) *Schipvaert naer O. I. onder C. Matelief*, bl. 57, in: »Begin en Voortg. der O. Ind. Comp.," IIIe Dl.

DE JONGE, *Opkomst* . . .; III, bl. 53 volg.

Vaderl. Kerkgesch. in tafereelen, II, 513.

zelfs en caresseerde hen. Eén overleed te Amersfoort. Het verhaal daarvan is zeer aandoenlijk. De rector der Latijnsche scholen maakte een Latijnsch vers op hem. De anderen werden, vóór ze naar Indië terugkeerden, in de gelegenheid gesteld de voornaamste steden van Nederland te bezichtigen [1]).

Groot was op het eind der 17de eeuw het getal onderwijzers in Indië. In het Gouvernement Amboina waren meer dan 50 negorijen, die meesters hadden, behalve dat er een hoofdonderwijzer aan het kasteel was, die des Zondags als voorlezer dienst deed, »in de week op de avondgebeden paste" en nu en dan ook in de buitendorpen de scholen ging inspecteeren. Maar niet overal was het schoolbezoek bevredigend. Op het eiland Sjauw (Molukken) waren vier dorpen, elk met een meester, maar van de 230 kinderen kwamen er slechts 75 geregeld op om onderricht te ontvangen (1689) [2]).

Het inkomen der onderwijzers was niet ruim. Te Amboina kregen de inlandsche schoolmeesters bij hun eerste verband vier rijksdaalders, en na 3 jaren gediend te hebben, en al naardat hun scholen gesteld of verafgelegen waren, 6 of 8 rijksdaalders zonder kostgeld. Elders — zoo was 25 November 1665 bepaald — zouden ze vijf rijksdaalders winnen [3]). Voor het inspecteeren van de scholen op de buiten-dorpen trokken ze 8 rijksd. 's maands.

In Amboina mochten geen jongens boven de 16, noch meisjes boven de 12 jaren de school bezoeken.

Was het lot der predikanten en der krankbezoekers soms zeer treurig, niet minder waren vaak de onderwijzers te beklagen. Op Formosa — we herinnerden het reeds — werden ze kwalijk behandeld door de aanzienlijke bedienden der Compagnie. Bepalingen daartegen van hooger hand moesten in het leven worden geroepen.

---

[1]) BAUDARTIUS, t. a. p.
NEURDENBURG, t. a. p., bl. 45—47.

[2]) Te Makasser heeft men in 1783 den schoolplicht ingevoerd (23 Mei). Zij die hun kinderen in geen drie maanden naar school zonden, verbeurden 10 rijksdaalders boete. Tweemaal 's jaars moesten de scholen door twee commissarissen uit den kerkeraad geïnspecteerd worden. (Deze bijzonderheid ontving ik van mijn ambtgenoot Klerk de Reus, die mij uit het *Archief van Makasser* veel heeft medegedeeld).

[3]) *Realia.*

Ze bleven dan ook zelden langer dan hun eerste verband liep. Maurits Bastiaens was er slechts weinige jaren werkzaam, en keerde daarop (1652) naar het vaderland terug. Op de reis naar Nederland vervulde hij aan boord de betrekking van krankbezoeker [1]). Een ander onderwijzer, die met eere zijne nuttige en moeielijke betrekking 25 jaren lang had waargenomen en door ouderdom ongeschikt geworden was tot langer ambtsvervulling, verviel tot de »uiterste" armoede en moest bij het schoolbestuur om eenigen onderstand bedelen. Dit vond plaats op Ceylon, te Diagam in het district Colombo, 2 October 1704. Men zie het rapport der schoolvisite van de predikanten Gerardus de Oude, Petrus Synjeu en den scholarch G. da Costa, ingediend aan den Gouverneur Mr. Cornelis Jan Simonsz [2]).

Hoe treurig het in de tweede helft der vorige eeuw, vooral op de buitenbezittingen, nog met het onderwijs gesteld was, moge het volgende voorbeeld aantoonen. De Landvoogd van Ternate, Paulus Valckenaar (1768—1779), een gestudeerd persoon, doctor in de medicijnen, had twee dochters. En hoeveel onderricht ontvingen deze meisjes? »De oudste — zoo schreef haar vader aan zijn broeder, den hoogleeraar te Franeker — de oudste, die reeds bijna volwassen was, leerde bij een Hollandschen meester den Bijbel lezen; maar net als de papegaaijen; zij »verstaat er geen woord van;" de jongste had het nog niet eens tot dien trap van geleerdheid gebracht...." [3]). Nu moeten we ter wille der billijkheid er bij vermelden, dat de moeder dier meisjes niets dan Portugeesch sprak en vrij indolent was, en dat die kinderen, na den dood harer moeder, in huis alléén Maleisch hoorden.... [4]). Is het te verwonderen, dat het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, hetwelk altijd een open oog had voor de gebreken der Europeesche maatschappij in Indië, een prijsvraag uitschreef van den volgenden inhoud (1784): »Welke middelen zijn het meest geschikt ter verbetering zoo van de natuurlijke als zedelijke opvoeding der kinderen op Java; en welk is het beste middel om, onder alle beletselen, de kinderen op Java, de Nederduitsche taal van hunne eerste jaren af als hunne

---

[1]) *Brieven aan de buitenl. kerken van de class. v. Amst.*, Dl. 26, bl. 145.

[2]) VALENTIJN, *Zaaken van den godsdienst op Ceylon*, bl. 424.

[3]) *De Gids*, 1873, III, bl. 267. De statistische opgaven van 1780 geven 41 leerlingen voor de school te Ternate. (*Boekzaal*, Juli 1782, bl. 95 en 96).

[4]) *De Gids*, t. a. p., bl. 264.

moedertaal eigen te maken...." [1]). Hetzelfde Genootschap vroeg in hetzelfde jaar naar het »beste middel om bekwame opper- en ondermeesters tot Compagnie's dienst aan te moedigen en de gebrekkigen bekwaam te maken...." [2]). Want niet zelden waren de onderwijzers zelven gebrekkig onderwezen of hadden weinig opleiding genoten. Vaak had hun de gelegenheid tot vorming ontbroken. Velen waren niet zoo berekend voor hunne betrekking als wenschelijk was. Men wilde daarom aan hun mindere kennis en geschiktheid te gemoet komen. En evenals men toen voor jonge, ongeoefende predikanten »postillen" schreef, stelde men ten gebruike der onderwijzers leerboeken en hulpmiddelen samen. Een dergelijk geschrift was het *Formulier des christendoms* in het Formosaansch van den predikant Daniël Gravius, »vooral ten dienste der schoolmeesters, zoowel der Nederlandsche als der ingeboorne opgesteld" (1662) [3]). Daarom trok zich ook de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem de zaak aan, en schreef in 1786 deze prijsvraag uit: »Welke is de beste inrichting om aan de jeugd te Batavia eene opvoeding te geven, die het meest geschikt is om hun verstand te beschaven, hen in nuttige kunsten en wetenschappen bedreven te maken, en hun goede zedelijke gevoelens in te boezemen?" [4]).

---

[1]) *Verh. Bat. Genootsch.*, II, 3e dr., 1826, Voorbericht, 15.
[2]) t. z. p., IV, 2e dr., 1834, Voorbericht, 13.
[3]) *Voorbericht*, bl. 4.
[4]) *Verhand. Batav. Genootsch.*, III, 2e dr., 1824, Voorbericht, bl. 8.

NEGENDE HOOFDSTUK.

WELDADIGHEID.

Het kon wel niet anders, of de veelsoortige arbeid van predikanten, onderwijzers en krankbezoekers moest vruchten dragen. Die vruchten waren het meest zichtbaar in de instellingen van weldadigheid. En daar Staat en Kerk, zoowel in Indië als in Nederland, vereenigd waren, hadden al die stichtingen, onverschillig of wij ze thans, als ze nu ontstonden, in religieuse, burgerlijke of zelfs militaire onderscheiden zouden, één en denzelfden oorsprong.

Reeds spoedig na de stichting van Batavia vinden we gewag gemaakt van dergelijke instellingen.

Tot de eerste, die we aldaar aantroffen, behoort het schoone ziekengasthuis, waarin soldaten en ook burgers en zeelieden verpleegd werden. Het stond aan de groote rivier tusschen de Nieuwe- en Diestpoorten. Er waren drie wondheelers en een apotheker aan verbonden, die er geschikte woningen hadden. Ook de schaftmeester had er een huis, dat in de Gasthuisstraat uitkwam, naast de Maleische Kerk. Het had een flink binnenplein, met boomen beplant, voor de herstellenden. Het opzicht en de contrôle over de behandeling waren opgedragen aan buiten- en binnenvaders, van wie we slechts één bij name kennen, Cornelis van Royen, »die aan het Boors (de cholera) overleed binnen den tijd van zes uren" [1]).

---

[1]) JAC. BONTIUS, *O. en W. Ind. warande*, (Amst., 1694, kl. 8°.), bl. 75.

Het besluit tot de oprichting van een weeshuis te Batavia werd door den Gouverneur-Generaal Hendrik Brouwer 20 Juni 1635 genomen [1]). De eerste steen er van is gelegd op den 1sten Augustus 1639. Het stond aan de Westzijde van de Rhinocerosgracht en was omringd met een hooge steenen muur [2]). De ordonnantie betreffende de opvoeding der weezen, door den Kerkeraad opgesteld, was door de regeering 10 Sept. 1635 goedgoekeurd [3]). Binnen- en buitenmoeders voerden het bestuur en opzicht. Niet alleen eigenlijk gezegde weezen werden er in opgenomen, maar ook kinderen van Europeesche vaders en Javaansche moeders, buiten huwelijk geboren, vonden er provisioneel onderhoud. Er schijnt eene school aan verbonden te zijn geweest. Althans eene bepaling in *de Kerkordening* van 1643 (art. 35) schreef voor, dat de president van den Kerkeraad met den ouderling, wiens beurt het was, »ten minste eenmaal 's maands in de wees-schoole de visite zou doen." Onder de andere voorschriften, volgens welke dit gesticht bestuurd werd, merken we ook de bepaling op, dat de godsdienstoefeningen er aanvankelijk door de »buitenpredikanten" geleid werden, maar dat, toen in 1669 het getal vaste leeraars te Batavia op *zes* gebracht was [4]), er vastgesteld werd, dat in genoemde inrichting door dezen geregeld Zondagsvoormiddags gepredikt zou worden. Dit moest met veel tact en menschenkennis geschieden. Toen de buitenpredikanten nog dit werk verrichtten, had eens — September 1656 — Ds. Joannes Burum, pas uit het vaderland gekomen, dit met zoo weinig voorzichtigheid gedaan, dat het Kerkbestuur noodig oordeelde, hem daarover »niet alleen aan te spreken, maar ook het prediken te verbieden". Het gesticht had geen andere inkomsten dan dagelijksche giften en aalmoezen [5]). Toch bevond men 30 Januari 1645, dat het reeds meer dan 10.000 rijksd. gekost had. Ten zijnen laste mochten vendumeesters geen salaris rekenen — iets dat van alle godshuizen in Indië gold [6]).

Het armen- en oude-mannenhuis van Batavia werd vernieuwd onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal Johannes

---

[1]) *Tijdsch. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk.*, 1864, bl. 49.

[2]) DE GRAAFF, *Oost-Ind. spiegel*, bl. 6. Een fraaie afbeelding er van vindt men bij Johan Nieuhof, in zijne *Zee- en lantreise*, (1682) tegenover bl. 204.

[3]) *Realia.*

[4]) BUDDINGH, *Schets* . . . , bl. 13.

[5]) NIEUHOF, t. a. p., bl. 205.

[6]) *Realia*, 23 Juli 1737. We vonden o. a. de volgende opgave van be-

Camphuis [1]). Het vroegere gebouw was oud en te klein. Daarom werden diakenen gemachtigd de woning van zekere juffrouw Cezar op de Rhinocerosgracht te koopen en te verbouwen. Genoemde Opperlandvoogd stelde 24 Mei 1686 er een reglement voor vast. Dit hield ook de volgende bepalingen in: Kloeke jongelieden boven de 16 jaren, ongehuwd zijnde, mochten niet opgenomen worden Aan de verzorgden werd gezet werk verschaft. In godsdienstig onderwijs was voorzien. Den 10den April 1696 werd den diakenen de macht ontnomen, aan personen, in dit gesticht wonende, de vergunning tot trouwen te verleenen. De gehuwden, die er waren, woonden afzonderlijk. Tegen het gebruik van sterken drank werd gewaakt. Vondelingen, soms mixtiesche kinderen, die men in de Javaansche kampongs ontdekte, werden, op verzoek van den Kerkeraad, in dit huis geplaatst, om te voorkomen, dat ze in de Roomsch-Katholieke Kerk werden opgevoed. Den 27sten Juli 1719 werd aan de Leden der Weeskamer te Batavia herinnerd, dat ze aan de Overheid meer respect behoorden toe te dragen.

Op dezelfde gracht nabij de Utrechtsche straat stond het spinhuis tot beteugeling en verbetering van »ligtvaardig vrouwvolk", hetwelk bestaan heeft tot op de dagen van den Maarschalk Daan-

---

stuurders en opzieners der weldadigheidsinstellingen te Batavia. We kozen die van 1760. Ze luidt:

Regenten en Regentessen van de christelijke Godshuizen te Batavia in 1760.

7 Buiten-Regenten van de hospitalen.
1 Scriba.
1 Binnen-Regent van 't binnenhospitaal.
1 » » » » buitenhospitaal.
1 » » » » Moorsche hospitaal.
1 » » » » warme Bad.
4 Binnen-Regenten van 't Lazarushuis op 't eiland Purmerend (één permanent).
2 Inspecteurs der Leprozen.
2 Regenten van het weeshuis.
1 Buiten-Regentes van het weeshuis.
1 Binnen-Moeder » » »
3 Regenten van 't armhuis.
1 Binnen-Regent van 't Chineesche hospitaal.

(*Naamboekje der Hoge Indiasche Regeringe, gequalificeerde Persoonen enz. op Batavia, op ult°. Maart* 1760. Amst. 1761, 12mo, bij Corn. Wilt, bl. 26 tot 28).

[1]) BRUMUND, t. a. p., bl. 49 volg.

dels, en waarvan de leefregels en straffen, in Juli 1654 opnieuw vastgesteld, nog al streng waren [1]).

Onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal Mr. Joan Maatsuyker werd te Batavia een Lazarushuis gebouwd [2]). Het stond buiten de Diestpoort, bezijden den weg van Angkei. Later, toen deze gevaarlijke en besmettelijke kwaal zich meer begon te verspreiden, heeft men aan de zieken het eiland Purmerend, omstreeks drie mijlen van Batavia gelegen, tot verblijfplaats aangewezen [3]).

In 1646 is er te Batavia een Chineesch oude-mannen- en ziekenhuis gebouwd.

Ook het gesticht der Pennisten te Batavia was een weldadigheidsinstelling, die werd bekostigd ten deele door de O.-Indische Compagnie (art. 18), ten deele door Pennisten (art. 23), en ten deele door liefdegiften der gemeente (art. 7) [4]).

Den 31sten December 1753 werd de vergunning gegeven te Cheribon een weeshuis te bouwen en daarvoor de helft van de penningen der armenkas te bestemmen.

Amboina had een armen-weeshuis, ten deele voor arme weezen, ten deele voor bejaarde vrouwen. Het was een zeer groot gebouw, zijnde in het vierkant weinig minder dan 300 voet, doch zoo breed niet als het lang was. Er woonde een binnenmoeder, die de armen-kinderen op last der diakenen verzorgen moest. Er was een kleiner huis voor den meester aan verbonden, die de kinderen onderwees in het lezen, schrijven enz. Verder was het rondom met kleine, zeer nette en ordentelijke huisjes betimmerd voor arme bejaarde lieden, met een zeer groot binnenplein. De voorpoort kwam uit in de Groene Geuzen-straat; de achterpoort stuitte tegen den wal. Het was gebouwd uit de gift van Hendrik Gijsels, een Christen-Chinees. Hij had daartoe een groot huis, dat door hem werd nagelaten, bestemd, maar dewijl dit te klein was, heeft

---

1) *Batavia in deszelfs gelegenheid . . .*, bl. 143.
2) *Realia*, 23 April 1666.
3) STAVORINUS, *Reise . . .*, I, 294.
4) Zie: *Instrutie en Reglement voor het gesticht der Pennisten*, bl. 2, 5 en 7.

men het verkocht en van het geld, zoover het strekken kon, het nieuwe gebouw gesticht; de diakonie die hier rijk was, heeft het overige er bijgevoegd. De eerste steen werd 7 October 1686 gelegd [1]).

Het oude hospitaal te Amboina was een fraai steenen gebouw van 90 voet breed en 24 hoog, behalve het dak. Sedert er later een ander ziekenhuis kwam, diende het benedenste gedeelte, op het eind der 17de en in het begin der 18de eeuw, tot een woonhuis voor den chirurgijn, en het bovenste gedeelte tot raadkamer van Justitie, van den Landraad, de Weeskamer, en van de Commissarissen der huwelijksche zaken.

De zieken verteerden hun ordinair rantsoen en een schelling daags in dit hospitaal; in 1667 evenwel vond men goed, dat ieder zieke voortaan zijn halve gage voor kost en drank bij den Schaftmeester dezer inrichting verteren zou. Van het armen-weeshuis, van het oud-ziekenhuis, evenals van het nieuwe hospitaal te Amboina vindt men bij Valentijn afbeeldingen.

Laatstgenoemd gesticht, aan de Westzijde van de rivier Waij Tomo, ten Zuiden van het kasteel, was een zeer schoon gebouw, 150 voet breed in het vierkant. De voormuur was 14 voet hoog, gelijk ook het dak. Het huis van den opper-chirurgijn was er aan verbonden, en de vleugels dienden voornamelijk voor de zieken. Van binnen, in het midden van dit vierkant, was een groot plein, en aan de zijde van des hospitaliers woning bevond zich een fraaie tuin, 100, en een kerkhof, 84 voet breed. Dit ziekenhuis werd op kosten der O.-Ind. Compagnie gebouwd, door den landvoogd Nikolaas Schagen in 1694.

Ook Banda-Neira had zijn armenhuis [2]).

Te Koepang (op Timor), in 1747, beproefde Ds. Abbenbroek

---

[1]) De administratie liet in 1817 met betrekking tot huishouding, voeding, kleeding enz. veel te wenschen over. (VAN DOREN, *Thomas Matulesia* . . ., bl. 149: Vgl. BUDDINGH, *Reizen* . . ., II, 145).

[2]) *Nederl. Reizen*, XII, 38.

Diakenen aldaar werden 12 December 1702 gemachtigd, aan ieder weesmeisje, dat uit het weeshuis trouwde, een uitzet te geven van 60 rijksdaalders, even als dit te Batavia gewoonte was. (*Realia*, I, bl, 66).

een wees- en armhuis te maken. Dit is in 1759 voor goed gevestigd [1].

De toestand van het weeshuis te Makassar was in de 2de helft der 18de eeuw ellendig en het onderwijs ten eenenmale onvoldoende.

Het weeshuis te Colombo (Ceylon) stond in het begin der vorige eeuw onder de diakenen als curatoren, en werd bestuurd door een binnenmoeder en schoolmeester. Maar »de diakenen hadden in 1704 en 1707 met de gelden vrij grof omgesprongen [2].''

Ook te Negapatnam was een weeshuis. De beheerders hadden het geld uitgezet bij onbekende personen en moesten daarover 26 Juli 1703 berispt worden. In 1790 waren er nog 25 meisjes. Men wilde toen de administratie opdragen aan den zendeling aldaar [3].

Ook Formosa schijnt zijn weeshuis gehad te hebben; althans in de *Realia*, op 18 Juli 1662, lees ik: »*Rapport* van de Gecommitteerden wegens de Taijoanse weesboekjes'' [4].

Aan de weesmeesters op Malakka werd 23 October 1693 de 40ste penning uit de weezen-middelen door de regeering toegelegd [5].

En niet alleen in het stichten van eigenlijk gezegde instellingen van liefdadigheid, van zoogenaamde godshuizen openbaarde zich de Christelijke zin onzer voorouders, ook op andere wijze, en niet minder krachtig, werd hij merkbaar. Ook arbeidde men niet alléen in en voor Indië. Ook aan het vaderland en andere landen kwam

---

[1]) *Verslag* van HEIJMERING.

[2]) ESCHELS-KROON, t. a. p., bl. 181.

[3]) *Holl. Miss. Nachr.*, III (1790), s. 1428.

[4]) Om in de nooddruft te voorzien der Fransche réfugiés, die zich in 1689 aan de Kaap de Goede Hoop bevonden, werden 6000 rijksdaalders gezonden uit het kapitaal der voormalige armen van Formosa. (*Realia*, I, 209).

Coenraet Schouw, in O.-Indië overleden, maakte bij testament 500 rijksdaalders aan de Luthersche armen te Amsterdam; uitbetaald in Dec. 1699. (Cf. *Brieven van den heer Corn. Chastelijn*).

[5]) *Realia*, in voce »Weesmeesteren''.

die loffelijke ijver ten goede [1]). Zoo ontving eens de diakonie te Vlissingen een buitengewoon bewijs van dankbaarheid uit O.-Indië. Jan de Feber, die als schoolknaap uit het weeshuis aldaar in 1678 voor scheepsjongen vertrokken en op Ceylon in 1731 overleden was, maakte de Nederduitsch Hervormde armen zijner geboortestad tot zijn universeel erfgenaam, waardoor de diakonie van Vlissingen een legaat ontving, zóó aanzienlijk, als ze nooit getrokken had, £ 4808 : 2 : 8 = *f* 28848.12½ [2]).

Een ander, evenzeer aanzienlijk geschenk ontving uit Batavia de kerk te Dordrecht.

De ouders van Philippe Diodati hadden, omdat ze in verval waren geraakt, de stad hunner inwoning verlaten en zich in Indië gevestigd. Philippe was tot een hoogen rang en een aanzienlijke betrekking opgeklommen. Bij zijn overlijden, in 1734, vermaakte hij aan de gemeente van Dordrecht 15000 rijksd., waarvoor het gouden avondmaals-servies voor de groote-, en het zilveren voor de beide andere kerken gemaakt werden [3]).

Voor den opbouw eener nieuwe Luthersche kerk te Hoorn deed in 1763 met vergunning der Indische regeering de Luthersche kerkeraad van Batavia een collecte onder hun geloofsgenooten [4]).

Gerard Demmer [5]), vermoedelijk geboren in Rijn-Pruisen en lid van een der Hervormde gemeenten onder de synode van

---

[1]) De kamer der O.-Ind. Compagnie te Amsterdam verleende jaarlijks subsidie aan de diaconie aldaar. (Cf. *Protocol Amst. Kkraad*, 30 Jan. 1653, Dl. 9, p. 2, 39, 68, 143, (1200 gulden), 191 vs., 241; Dl. 10, p. 111, 171, 222, (1400 gulden), 306, 312).

[2]) VROLIKHERT, *Vlissingsche Kerkhemel*, bl. 259 volg.

[3]) SCHOTEL, *Kerkel. Dordr.*, II, 170 volg.

Dordtsch passieboekje, 1846, bl. 153. Zijne zuster, Johanna Allegonda, was gehuwd met J. F. de Witte van Schooten, Raad van Indië. Twee personen, met den naam Diodati waren 20 Augustus 1710 te Suratte tegenwoordig bij de begrafenis van Cornelis Besuyen, Directeur en Oppergebieder van Gusuratte, Hindoston enz. en Ambassadeur aan het Hof van den Grooten Mogel, de een, Joan D., als Independent Fiskaal, en de ander, Simon D., als Adsistent. Of ze familie waren van Philippe D., is ons niet gebleken, maar vermoedelijk wel. (Zie: *De oude Tijd*, 1869, bl. 312).

[4]) *Realia*, I, 300.

[5]) Veel moeite deed ik om te vernemen waar G. Demmer geboren en in welke kwaliteit hij naar Indië gegaan is. In het Archief van het Koloniaal Etablissement te Amsterdam zijn geene bescheiden over het tijdvak

Gülik en Berg, bekleedde in het midden der 17de eeuw in Ned. O.-Indië verschillende ambten. Hij was eerst president der Schepenen te Batavia; toen advokaat-fiskaal en voorzitter der Weeskamer; daarna landvoogd van Amboina en Raad van Indië. Ook heeft hij als commissaris-politiek zitting gehad in den kerkeraad te Batavia, en is curator geweest der Latijnsche scholen aldaar. Hij repatriëerde in 1652 en schonk tegelijk aan de kerken van Jülick (Gulik) en Berg 1150 »rthlr", — waarbij wij hoogst waarschijnlijk niet moeten denken aan Pruisische daalders van *f* 1.80; maar aan hollandsche rijksdaalders of Spaansche matten van *f* 2.50 [1]).

Op allerlei wijze openbaarde zich de weldadigheidszin onzer voorouders in Indië, hun zucht om te helpen. Den 27ste Juli 1679 besloot de regeering, aan de weduwen en weezen van de Amboneesche militairen, die in den Javaanschen oorlog gevallen waren, voor een jaar rantsoen rijst toe te leggen [2]). Toen het schip *De Jonge Hellingman* in 1780 op de rivier van Bengalen verongelukt was en de schepelingen in diepe ellende gedompeld waren, hield men ten hunnen behoeve in de kolonie eene collecte, die omtrent 15.000 gulden opbracht [3]).

Op de synode te Kuilenburg, 6 tot 16 Juli 1773, werd met dankbaarheid gewag gemaakt van de zorg, door den Gouverneur-Generaal Van der Parra gedragen voor de weduwe van Ds.

---

van 1633 t/m 1663 aanwezig als slechts 16 scheepsmonsterrollen, een uiterst klein getal in verhouding tot het groot getal schepen dat in die jaren is uitgezeild. De naam Gerard Demmer komt in geene dier 16 monsterrollen voor. Van de jaren vóór 1633 ontbreken de bescheiden geheel. Op het rijksarchief te 's Hage zijn nog wel brieven voorhanden, door D. geteekend, maar persoonlijke biographische bijzonderheden omtrent hem vernam ik daar niet.

[1]) *Realia*, I, 25.

DU BOIS, *Vies des Gouv.-Génér.*, p. 138.

VON RECKLINGHAUSEN, *Reform. Gesch. von Jülich Berg*, Cleve, II Th., Elberfeld, 1818, 8⁰, s. 358.

Demmer had reeds vroeger een aanzienlijke gift gegeven in een collecte voor Bergsland.

VALENTIJN, *Neerl. Mogentheid . . .*, bl. 212, 232 volg.

DASSEN, t. a. p., bl. 87 volgg.

THEAL, *Chron. . . . .* p. 47.

Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk., X, 1860, III, bl. 179.

Na de aardbeving op Banda in 1763 werd er te Batavia voor de ingezetenen aldaar, die groote schade geleden hadden, een collecte gehouden.

[2]) *Realia*, bl. 38, 111.

[3]) *Maandel. Ned. Mercurius*, LII (1782), bl. 137.

Jan Willem Snethlage, die op zijn reis naar Indië bij de Kaap de Goede Hoop overleden was [1]).

De wed. van Paulus Hobbelt (predikant te Banda 1742—'43) vermaakte bij haar dood aan de twee zoontjes van den welbekenden ambtgenoot van haar overleden man, Gerardus Verbeet, de som van 100 rijksdaalders [2]).

---

[1]) Zie in het Tijdschrift »Geloof en vrijheid," 4e Jaarg., Rott. 1870, een opstel van J. HARTOG, getiteld: *Een voorbeeldig Gouverneur-Generaal*, bl. 30, alwaar minder juist staat Snellake. Ook heb ik de voornamen opgegeven om den bedoelden persoon († 1772) te onderscheiden van zijn zoon Hendrik, die ook als predikant naar O.-Indië vertrok en geplaatst werd te Amboina. Niet alleen de vrouw van Ds. J. W. Snethlage werd door den Gouv.-Gen. Van der Parra verzorgd en geholpen, ook zijn kinderen werden door hem aangenomen, gelijk reeds door mij (zie boven, Hoofdstuk *Predikanten*, bl. 423) is herinnerd. (Zie *Brief van Kerkenraad van Batavia*, dd. 21 Oct. 1772). Vgl. *Naamregister van predikanten*, 1773, 1782 en 1785; *Boekzaal*, Jan. 1771, bl. 86, van Juli 1771, bl. 80; *Boekzaal*, Jan. 1779, bl. 61; BUDDINGH, *Naamlijst der predikanten in N. O. Indië*, Batavia 1857, 8°, bl. 21. Zie verder over dit »priesterlijke geslacht": ROMEIN, *De herv. predikanten van Drenthe*, (Gron. 1861), bl. 283, en *De Navorscher*, I, 379; II (1852), 249; Bijbl. (1853), bl. XII, XXXII; VI (1856), bl. 310 en 372; VII (1857), bl. 138 volgg. (een stamboom van dit geslacht). Vgl. SCHOTEL, t. a. p., II, 332 volgg. Ook RECKLINGSHAUSEN geeft t. a. p., IIIe Th., door VON OVEN (*Solingen u. Gummersbach*, 1837), s. 298 en 299 predikanten van dien naam op.

[2]) [HAFFMAN], *Naamrol* ..., bl. 87.

VERBEET, *Memorie* ..., bl. 46.

TIENDE HOOFDSTUK.

KERKLEER.

Wat beleden de Protestantsche Nederlanders in Oost-Indië? Het antwoord op deze vraag is niet moeielijk te vinden, wanneer wij ons herinneren, dat op hetzelfde oogenblik, waarop Jakatra door de Hollanders veroverd werd en Batavia op zijn puinhoopen verrees (Mei 1619), te Dordrecht de Synode Nationaal vergaderd was. De ware Gereformeerde Religie alzoo.

Op last der O.-Ind. Compagnie werd in de kolonie alleen het Hervormd Kerkgenootschap, met uitsluiting van elke andere gezindte, toegelaten [1]). Uitdrukkelijk stond in de *Statuten van Batavia*, afgekondigd onder den Gouverneur-Generaal Antonio van Diemen, 1 Juli 1642, titel II: »Binnen voorschreven landpalen zal geen andere godsdienst of religie gepleegd, veel min geleerd of voortgeplant worden, 't zij in het heimelijke of openbaar, dan de gereformeerde christelijke religie *gelijk die in de publieke kerken van de Vereenigde Nederlanden geleerd wordt*; en zoo wie bevonden zal worden, in gemelde cas, eenige bijzondere bijeenkomst of conventiculen gemaakt of gehouden te hebben, 't zij Christen, of Heijden, of Moor, zal, boven verbeurten van al zijne goederen, in de keten geklonken, uit den lande gebannen, of wel aan lijf of leven worden gestraft, naar gelegenheid van

---

[1]) HOFSTEDE, *O. Ind. Kerkz.*, I, 13 volg., 68 volg.
VAN RHIJN, t. a. p., bl. 440.
BRUMUND, t. a. p., bl. 168 volg.
Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk., XIV (1864), bl. 375 volgg.

zaken" [1]). Zoo is de toestand gebleven tot het midden der 18de eeuw. Zelfs waren de Raden van Indië volgens de artikel-brieven van 1672 en 1742 verplicht te zweren, dat »zij, bij eventueel overlijden van den Gouverneur-Generaal, *geen ander* in zijne plaats tot Opperlandvoogd zouden *verkiezen, of helpen verkiezen, dan die van de Gereformeerde Religie is*, en die zij *in goede conscientie gelooven en meenen zoodanig te wezen*" [2]).

Aan de predikanten, die in Nederland voor den Indischen dienst benoemd werden, gaf men vóór hun vertrek een legaal stuk mede als geloofsbrief, vanwege de classis der stad, door wier Kamer zij aangesteld waren. Niemand ging als predikant naar Indië, of hij had te voren de Nederlandsche geloofsbelijdenis, den Heidelbergschen katechismus en de Dordtsche leerregels onderteekend, en dit werd in de bedoelde akte, die de classicale vergadering hem medegaf, uitdrukkelijk vermeld. Hij had dus ook beloofd aan die gereformeerde leer zich te zullen houden. Zoo deed Dirk Cornelisz., vroeger onderwijzer te Landsmeer, die 29 Maart 1638 te Amsterdam met oplegging der handen als predikant voor O.-Indië bevestigd werd. Diezelfde eisch, het onderteekenen der symbolische boeken van de Ned. Herv. Kerk, werd volgens de kerkorde van 1623, art. 21 en die van 1643, art. 40, in Indië aan alle dienaars des Woord Godes, aan alle krankbezoekers en schoolmeesters gedaan. Zij, die in de kolonie tot proponent bevorderd werden, onderteekenden dezelfde belijdenisschriften na afgelegd examen [3]). Zoo deed o. a. Jan Claaszoon Bavus 19 Juli 1639 bij zijne bevordering tot predikant. Bij zijn examen was de Opperlandvoogd Antonis van Diemen met twee zijner Raden tegenwoordig geweest. Ook Jan de Graaf, 18 Januari 1691 tot proponent bevorderd, onderwierp zich aan deze bepaling. Afwijking van de kerkleer daarentegen bleef niet onopgemerkt.

---

[1]) CORN. DE BRUIN, *Reize naar Moskoviën . . .*, Amst. 1714, fol. Dl. II. bl. 390.

MIJER, *Verzameling . . .*, bl. 112.

Tijdschr. v. h. Batav. Genootsch., 1e Jaarg., bl. 135, 153 v.

HELDRING, t. a. p., bl. 25.

Nieuwe statuten van Batavia, I, bl. 1, gegeven onder Van der Parre, maar nooit door HH. XVII geratificeerd. (Zie: *Catalogus Amst. tentoonstell.*, Nederl. Kolon., 1883, Groep III, 15e Klasse, bl. 44, onder N°. 7. MS.eigendom van prof. Veth).

[2]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 21.

[3]) BRUMUND, t. a. p., bl. 113.

De Indische predikant Petrus Dathenus [1]) werd van onrechtzinnigheid beschuldigd [2]). En de klacht werd gehoord, »dat de Kamers van Delft, Rotterdam en Hoorn zeer slecht en onnauwkeurig toezagen op de zuiverheid in het geloof bij de naar O.-Indië gezonden predikanten" [3]).

Dat de gereformeerde leer de eenige erkende was, blijkt ook nog, niet alleen uit het voorschrift, dat men des Zondags namiddags den catechismus zou verklaren, — *kerkordening* van 1643, art. 42, — maar ook uit de hulpmiddelen, die men bij het onderwijs gebruikte. Tot het eerste, het prediken over den catechismus, was men te Batavia in October 1624 al overgegaan; te Amboina geschiedde het in Valentijn's dagen geregeld, en in de tweede helft der vorige eeuw had het op Ceylon nog plaats, gelijk toehoorders, die ter kerke geweest waren, ons verhalen: »Den 18ten Febr. 1770, als am Sontage vormittags ging in die Holländische Kirche (te Colombo) und hörete den reformirten Prediger Herr (Hendrik) Philips predigen über Joh. 3:10. Er ist von geburt ein Singalese. Nachmittags hörete Hernn (Henricus) Silvius über das Sontags-pensum aus dem Heidelbergischen catechismo." — Acht dagen later, (zoo verhaalt dezelfde oog- en oorgetuige) »Den 25sten Febr. 1770 wohnste ich dem Niederteutschen Gottesdienst mit bey. Vormittags hörete Herrn Silvius über das erste *pensum* aus der Passions-Geschichte Christi, und nachmittags Herrn Ondatje (Ondaatje) über den Heidelbergischen catechismum predigen" [4]).

De leerboeken, op de seminariën, de catechisatiën en bij de openbare godsdienstoefeningen in gebruik, waren:

D'Outrein's *Schets van den christelijken godsdienst* [5]),
Burman's *Synopsis Theologiae*,
Bullingeri *Huyspostil* [6]),

---

[1]) Te Batavia gekomen met het schip *Den Eenhoorn*, in Juli 1685.

[2]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 205.

[3]) *Hand. Kerkeraad Amst.*, Dl. 4, bl. 304.

[4]) *Missions-Anstalten*, 1770; Halle, 1776; s. 537, 539.

[5]) MUNNICH, t. a. p., I, 35, en II, 69.

[6]) De Heidelb. Catech. in het Maleisch, *Leere der waarheid die naar de godzaligheid is*, naar Duirsma en Mentes. (SCHOTEL, *Gesch. v. d. Katech*, bl. 280 en *Catal.* F. MULLER EN C°. 1882, N°. 1719). Jan Nupoort, predikant te Batavia (1778—'81), gaf in het licht den zoogenaamden *Dubbelen Hellenbroek*. Ook gebruikte men: *Kort begrip van de christelijke waarheid*..., kerkelijk goedgekeurd..., te Batavia, in de Casteels drukkerij, [omstr. 1778]. (Zie: *Nederl. Spectator*, 2 Febr. 1884, bl. 36).

De Liturgie der Nederlandsche Hervormde Kerk.

Deze laatste was met den *Heidelbergschen Catechismus* in het Portugeesch vertaald door den pred[t]. Joam Fereira d'Almeida. Door de zorg van zijn naarstigen ambtgenoot Balthazar Obie de Meter en den geldelijken steun der Bewindhebbers van de O.-Indische Compagnie verschenen daarvan in korten tijd drie drukken [1]).

Ten aanzien der prediking schijnt men evenwel minder vasthoudend geweest te zijn, althans wat de voormiddag-godsdienstoefeningen betreft. Dan moesten de leeraars zulke stoffen kiezen, die »het meest tot stichting geschikt zijn, zonder zich veel met verschillen over de *praedestinatie* en andere *Hooge Mysterien* op te houden" (*Kerkorde* van 7 Dec. 1643) [2]).

We vernamen, dat de Amsterdamsche Kerkeraad geklaagd had, dat de Kamers van Delft, Rotterdam en Hoorn niet scherp genoeg toezagen op de zuiverheid in de leer van hen, die naar Indië gingen. Bij die klacht voegde hij een andere, n.l. dat er èn op de schepen èn in O.-Indië Remonstrantisme geleerd werd [3]). Wèl wendden de vervolgde Remonstranten veel moeite aan, zich in deze overzeesche bezittingen van den staat te vestigen (*Hand. der Z.-Holl. Synode*, bl. 226 volgg.) maar tevergeefs [4]). Dat hunne gevoelens weinig geduld werden, blijkt uit een brief van den Bataviaschen Kerkeraad aan Ds. Mattheus Hek te Ternate. Van Anthony Hornhoven, die vroeger te Eemnes gestaan en eene remonstrantie bij de algemeene Staten had ingediend, waarin hij middelen voorsloeg ter heeling der bestaande Kerkscheuring, werd, kort na zijne aankomst uit Nederland te Batavia, door den kerkeraad aldaar verlangd, dat hij vóór zijn vertrek naar Point-de-Gale (October 1642) een afzonderlijk geschrift zou indienen en onderteekenen, waaruit de zuiverheid zijner belijdenis moest blijken [5]). En wat het waarnemen betrof van het Hervormd leeraarsambt in Indië door een Remonstrant, daarvan is gedurende de twee en een halve eeuw onzer heerschappij over Indië in de

---

[1]) FERREIRA, *Onderscheidt der Christenheidt*, Opdragt, bl. 3 en 4.

[2]) *Batavia in deszelfs gelegenheid, opkomst ...*, III, bl. 41, 42.

[3]) *Hand. Kerkeraad Amst.*, 5 Nov. 1615, Dl. 4, bl. 153—155, 157, 158, 304, 355; Dl. 5, bl. 231.

[4]) GLASIUS, *Gesch. der christel. kerk en godsd. in Nederl.*, (Amst. 1842), Dl. I, bl. 204.

[5]) Dezelfde, *Godgeleerd Nederland*, II, 151.

gehcele kolonie maar één enkel voorbeeld bekend onder de vele honderden predikanten, die er geweest zijn. Het is dat van Pieter van der Meersch, vroeger Remonstrantsch predikant te Amersfoort en te Hoorn. Zulks was eerst mogelijk in de tweede helft der 18de eeuw, en dan werd hij het nog maar alleen met den titel en het radicaal van proponent. En ook toen gaf het nog zooveel misnoegen en ergernis, dat, terstond nadat het in Nederland bekend was geworden, het bevel uit het vaderland kwam, hem weêr af te zetten [1]).

Uitdrukkelijk had de Zuid-Hollandsche synode aan Heeren Bewindhebbers ter kamer Rotterdam verzocht, »ziekentroosters, die nog ongezond in de leer mochten zijn (»van slechte gevoelens"), af te zetten, en geene boeken, de religie betreffende, aan de ingezetenen naar O.-Indië te laten afschepen, voor en aleer dezelve door de Gedeputeerden der Synoden onderzocht waren, of ze ook streden met de leer, te Dordrecht bevestigd" [2]). Ds. Frederik van Leenhof te Zwolle had geschreven »*Den Hemel op aarde* ...", de opheldering van dien [3]) en *'t Korte antwoord* ... [4]). Hij werd beschuldigd van Spinozisterij en zijne boeken bij plakkaat verboden door de hooge overheid des lands. Aan Willem Deurhof, inwoner van Amsterdam, was door den kerkeraad aldaar de kerkelijke gemeenschap ontzegd, omdat hij zijne schadelijke gevoelens niet wilde verlaten. — Men verbreidde in Nederland, dat »hunne boeken, vooral die van laatstgenoemde, jaarlijks in groote menigte naar Indië gezonden werden; dat een der predikanten te Batavia hen daarin helpt en zijne (D.'s) schriften onder de Indianen verspreidt. Daarom wordt gewaarschuwd tegen die boeken en mannen, en bevolen er tegen te waken ...."

»Dwaze praatjes; — gaven de Bataviasche broeders ten antwoord, — de Indianen lezen geen Hollandsch; één of twee der predikanten corresponderen met Deurhof uit oude vriendschap

---

[1]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 194, 195, 197.
TIDEMAN, *De remonstrantsche broederschap*, bl. 250, 264, 374.
ABBINGH, *Gesch. van de stad Hoorn*, II, 95.
BUDDINGH, *Naamlijst* ..., bl. 3.

[2]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 17, 18.

[3]) Daarmede is bedoeld *Den Hemel op aarden opgeheldert van de nevelen van misverstand en vooroordeelen* ..., (Zwolle, 1704).

[4]) *Korte antwoord op de brief van de Heer Th. v. d. Honert* ..., (ibid., 1704).

en beleefdheid; geen gevaar is daarvan te vreezen in Indië ..." [1]).

Dat ook in O.-Indië Spinozistische ketterijen verbreid werden, bewijst het volgende:

Den 3^{den} Jan. 1714 te Middelburg (voor Gedeputeerden van den kerkeraad der Hervormde gemeente) Marinus Booms [2]) gevraagd zijnde of hij kende dat schrift: *De mensch dependent van God* [3])? antwoordde hij, »het te kennen en te hebben. Hij wist ook den maker, maar wilde hem niet noemen. 't Was een man in Oostindien."

In een brief van de cl. van Walcheren aan de Z.-Holl. synode gehouden te Gorkum, dd. Midd. 27 Juni 1714, berustende in het oud-synodaal archief te 's Hage (Willemskerk) (fol. 8) [4]) komt voor: »behalven dat nog het E. Cl. van Walcheren bij Resol. van den 5 April aen hare Deputati ad res ind. oock heeft gerecommandeert, om tegen den grouwel van die verwoestende leer de oostersche kerken mede te waarschuwen op bekomen berigt, dat geheele packetten van die vervlouckte schriften daer na toe waren gesonden, gelijck door haer Eerw. dat met de laest vertrocken schepen oock is geschiet, soo na Batavia als Columbo."

Bedoeld worden de boekjes die bij vonnis van den magistraat van Middelburg dd. 29 Maart 1714 als godslasterlijk ten vure gedoemd en op een schavot voor het stadhuis door beulshanden verbrand zijn.

De titels van die boekjes vindt men in: *Archief voor Nederl. Kerkgesch.*, onder redactie van de Heeren Acquoy, Rogge en Wybrands, I Deel, 's Grav. 1884, blz. 82 en 83, Noot.

De vrees voor Lutheranen, Remonstranten en Roomsch-Katholieken was nog zeer groot. Vooral voor beide laatstgenoemde Kerkgenoot-

---

[1]) *Miss. van de class. van Amst. aan den Kerkeraad te Batavia*, s. d. 1708, in een verzameling van den heer Beijers te Utrecht, bl. 70, 71; *Eene miss. aan Kkraad Colombo*, 1709, bl. 80, en *Brief van Batavia aan class. van Amst.*, 29 Oct. 1708, die van 20 Oct. 1710, en d^{o}. van 29 Dec. 1712.

[2]) Marinus Booms schoenmaker te Middelburg wien 31 Maart 1714 door den Magistraat van genoemde stad »wegens het houden van Spinozistische conventiculen" het verblijf aldaar ontzegd is. (Zie: CAROLUS TUINMAN, *Sibboleth of Leugen en Bedrog van den vermomden vrijgeest Marinus Booms...*, Midd. 1715, (zeldzaam), bl. 223; Vgl. V. D. LINDE, *Bened. Spinoza*, bibliogr., ('s Grav. 1871), bl. 65 volgg.).

[3]) Een Spinozistisch geschrift blijkens den samenhang.

[4]) *Katalog.* III, 35; IV, 6.

Katalog. van H. Q. JANSSEN, bl. 55.

sehappen. Geen wonder! Van den tijd der Hervorming was men nog niet zoo ver verwijderd, en de strijd tegen de Arminianen lag nog verseh in het geheugen. Zoo liet men dan ook te Batavia tegen het eind der 17de eeuw wèl Lutheranen en Remonstranten toe als doopgetuigen over kinderen van Hervormden, maar volstrekt geen Roomseh-Katholieken. Dezen regel moest ook de kerkeraad van Makassar »als beginsel aannemen." In dien geest werd hun door de broeders van Batavia in 1692 geantwoord op hunne vraag, of men ook andersdenkenden over den doop moeht laten staan. Eerst in 1712 — dus 20 jaar later — kon men er te Batavia toe besluiten, ook andere protestanten als getuigen bij doopsbedieningen toe te laten. Maar te Amboina en op de kust van Coromandel liet men toen nog alleen gereformeerden als zoodanig toe.

Omdat men al spoedig van leerverschillen in Indië hoorde, stond in den aanvang het verbreiden der Kerkleer in het algemeen meer op den voorgrond [1]). Toeh hoorde men daarnevens den wenseh naar vrijheid van godsdienst en geweten. Deze vrijheid bedongen de inwoners van Hitoe (Amboina) reeds vroeg uitdrukkelijk. Ook te Malakka was ze noodig [2]). Zelfs blijken van verdraagzaamheid ontbreken niet, evenmin in den aanvang van onze heersehappij over Indië als bij en na den val der Compagnie. In het eontraet, namens den Gouv.-Gen. Both door Wemmer van Berehem 12 Deeemb. 1612 met den koning van Carnatiea te Collour (Paliacatte) gesloten, komt een artikel voor van den volgenden inhoud: »Niemant aen beyde syden sall vermoegen eenige questie, arguatie (sic) of disputatie van religie te maeken." — Na het overlijden van de Luthersche predikanten Sehill en Sehiffer werd de dienst bij de Luthersche gemeente te Batavia, op verzoek van haar kerkeraad, om de 14 dagen waargenomen door de Hervormde leeraars Ross en Van den Bijllaardt [3]).

Vele vreemdelingen [4]), inzonderheid Duitsehers, en vooral zulken die de Augsburgsche confessie toegedaan waren, bevonden zich

---

[1]) NIEMANN, t. a. p., bl. 34.

Zie: *Nieuwe statuten van Batavia*, I, bl. 1; *Catalogus Amst. tentoonstell.*, 1883, Nederl. Kolon., Groep III, 15e klasse, bl. 44, onder N°. 7.

[2]) *Berigten Utr. histor. gen*, VII Dl., bl. 365 volgg., 397, 402.

[3]) BUDDINGH, *Schets*..., bl. 44.

[4]) Men lette wel degelijk op hunne belijdenis, blijkens de *Resol.* dd. 29 Jan. 1765: »een lijst der vreemdelingen die ... zich te ... hebben nedergezet, en van wat religie ze zijn te vorderen." (*Real.* II, 96, *b*).

onder de Europeanen in Indië, zoowel in het leger, onder de dienaren der Compagnie, als onder de handeldrijvende ingezetenen. Hun getal te Batavia wordt tegen het midden der vorige eeuw geschat op meer dan 2000 [1]). Aan dezen, nl. aan de Luthersehen, was het houden van openbare godsdienstoefeningen niet geoorloofd [2]): Een docent aan de Latijnsehe sehool te Batavia, Nikolaas Wemlarius, was afgezet, omdat zijne leerlingen de Luthersehe dwaalleer in zieh opnamen, en tegen de benoeming van iemand, die zich als krankbezoeker aanbood, was reeds de omstandigheid, dat hij een Luthersche vrouw had, een afdoend bezwaar [3]).

In 1743 verkregen de Lutherschen te Batavia de vergunning tot vrije uitoefening van hun godsdienst. Elf hunner kwamen den 2den Juli van dat jaar in de woning van den burgerkoopman Jan Frederik de Heintzenberg te zamen, om daar van den Gouverneur-Generaal van Imhoff zelven te vernemen, dat ze zieh als kerkgenootsehap moehten eonstitueeren, een kerk bouwen, predikanten beroepen enz. Er was reeds ingeteekend voor een som van 11.000 rijksd.; en lang te voren, 2 Maart 1723, was reeds bij resol. van XVII bepaald, dat »in de soldij-comptoiren van de resp. kameren een aparte reekening gehouden zou worden ten behoeve van de Luthersehe kerk, diakonie en weeshuis." Men bood een groote som gelds voor een stuk gronds om een kerk te bouwen, en toen zeker predikant te Batavia dat hoorde, zei hij: »dan mogen wij onze kerk wel toesluiten" [4]). Men verzoeht voorspraak bij Heeren Bewindhebbers ter verkrijging van twee leeraars en vrijen overtoeht voor hen; er waren het volgende jaar, 1744, reeds meer dan 1400 eommunieanten. Christoffel Miehels werd de eerste predikant; als tweeden ontving de gemeente in 1750 Johan Christoffel Morhart [5]). Reeds 29 Juli 1746 werden aan den Luthersehen leeraar gelijke verstrekkin-

---

[1]) J. A. C. VAN EINEM, *Proeve eener volledige kerkhistorie der 18de eeuw*, Deel I (1779), bl. 152.

Vgl. *Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk. v. Ned. Ind.*, 1872, IV, bl. 332.

[2]) CHR. LANGHANSZ, *Neue Ost-Ind. Reise*, Lpz. 1705, s. 606.

WORMS, *Ost-Ind. Reis.*, 1737, s. 93 Folg.

HELDRING, t. a. p., bl. 25.

Tijdschr. v. Ned. Ind., 1867, II, bl. 2.

[3]) *Acta Deput. cl. Amst.*, Dl. 39, bl. 81.

[4]) SUNDERMAN, *Geschriften*, bl. 126.

[5]) *Naamrol van predd., toegedaan de Augsb. geloofsbelijdenis*, (Amst. 1777), bl 69.

gen in natura toegekend als aan hunne gereformeerde ambtgenooten, brandhout en water en 6 ℔ specerijen 's jaars.

Wanneer we lezen, dat »de leeraren der Augsburgsche confessie op Paleacatte wel geduld mochten worden, in zoo verre zij zich houden binnen de palen, onze religie en godsdienst niet benadeelende" (Besl. 21 Juni 1745)[1], dan geloof ik, dat dit ziet op de Deensche zendelingen te Tranquebar, die ook de Lutherschen op Ceylon bezochten, om hun het Heilig Avondmaal te bedienen en voor de Deensche zending te collecteeren[2]. In 1760 verzochten de Lutherschen te Negapatnam een eigen predikant te mogen hebben; dit verzoek zou den Heeren Meesters in het vaderland worden voorgedragen.

Het kerkgebouw te Batavia werd ingewijd 28 September 1749, het nieuwe Amsterdamsche gezangboek er ingevoerd in 1788, en de Commissarissen tot de zaken der (Luthersche) gemeenten in de overzeesche bezittingen te Amsterdam zonden in 1792 aan alle Luthersche gemeenten in O.-Indië een exemplaar hunner geloofsbelijdenis[3].

Grooter vijandschap en moeielijker strijd had men met de Roomsch-Katholieken. En niet zonder reden. In Juli 1623 was te Rome de *Congregatie de propeganda fide* opgericht[4]. Steunende op hare hulp en medewerking, beproefden de Roomschen overal waar zij verdreven waren, in het geheim hun propaganda voort te zetten[5]. Niet het minst in de hoofdstad zelve, den zetel der Hooge Regeering[6]. Zoo hield zekere Alexander de Rhodes gedurende vijf maanden te Batavia Roomsch-Katholieke godsdienstoefeningen in zijn eigen huis. Maar hij werd gevangen genomen, terwijl hij den dienst verrichtte. De kerkelijke ustensilia en sym-

---

1) *Realia*, I, 327, 330, 380.

2) *Hall. Missions-Nachr.*, passim.

3) IJPEY en DERMOUT, t. a. p., III, 401.
Maand. Ned. Mercurius, LXXII, bl. 379.
SCHULTZ JACOBI en DOMELA NIEUWENHUIS, *Bijdr. tot de Gesch. der Evang.-Luth. kerk in de Ned.*, VI, 83 volgg.
Vgl. WAGENAAR, *Beschr. van Amst....*, II, 188.
De Navorscher, VIII, 1858, bl. 224.
Tijdschr. v. Ned. Ind., II, 7, bl. 36 volgg. en Juli 1867, bl. 2.

4) HOORNBEEK, *De conversione Indorum et Gentilium*, II, 208 sqq.

5) MILLIES, t. a. p., bl. 18.

6) CARON, SCHOUTEN u. MERCKLEIN'S *Reise*, 1663, s. 392.
Brieven buitenl. kerken cl. Amst., Dl. 26, bl. 53.

bolische zaken van het altaar werden voor zijn oogen verbrand, terwijl hij zelf onder de galg stond; hij werd veroordeeld tot eene boete van 400 goudgulden en een eeuwig bannissement uit de gewesten, waar de Hollanders meester waren [1]. In den aanvang onzer heerschappij over Indië, in Aug. 1606, was reeds door de Bewindhebbers besloten, dat geen Roomschen in een scheepsraad of krijgsraad zitting zouden mogen hebben [2]. Later, 1663, werd hun ieder »hoog emplooi" ontzegd. Eindelijk mochten ze, naar den wil der Heeren Majores, niet eens meer als vrije lieden naar de Kaap de Goede Hoop worden overgebracht [3].

Toch kwamen er af en toe ook Katholieken te Batavia, die zich over een goede behandeling mochten verheugen, zooals de Napolitaner Dominicaan Fuciti, die den 23sten December 1684 met een Hollandsch schip te Batavia kwam, tegelijk met Emanuel Ferreira [4], waar ze wachten moesten op orders van hun superieuren uit Macao [5]. De predikanten van Batavia hadden geklaagd aan hunne broeders in Nederland, dat de Katholieken begunstigd werden. Uit een brief, die naar Goa bestemd maar opgevangen was, bleek dat een priester te Batavia eenige honderden personen had gedoopt, die gezworen hadden deze stad aan de Portugeezen over te leveren. De Gedeputeerden der classis van Amsterdam vervoegden zich daarop tot de Bewindhebbers der Compagnie met dezelfde klacht, dat de Roomschen te Batavia te veel vrijheid en eer ontvingen, en met het verzoek, dat ze mochten gedwongen en geweerd worden; de XVIIen antwoordden, 10 October 1654, dat zij er »in hunne brieven vermaan over zouden doen." En toen het volgend jaar een gevangen monnik den doop bediende en de mis wilde doen, liet de regeering dit toch toe. — Ook de classis van Walcheren trok zich de zaak aan; ook zij verzocht aan de Heeren Majores »de Roomsche religie in Indië te willen doen weren." Men was te Batavia trouwens vriendelijker jegens de Franciscanen, dan tegen de Jezuieten. Toen men in 1707 van daar Roomsche geestelijken had opgezonden, liet men

---

[1]) *Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk.*, 1860, bl. 414, en 1864, bl. 375 vv.

[2]) Over hunne aanneming in dienst der O.-Ind. Compagnie zie: *De H.S. beschrijving der O. Ind. Comp*, door den Advocaat Van Dam, het 1ste Boek, het 18de Hoofdst.

[3]) *Resol. XVII*, 6 Oct. 1687.

[4]) Dezen Jezuïet niet te verwarren met den predt. Fereira d'Almeida.

[5]) (GUY TACHARD), *Voijage de Siam*, Amst. 1687, 8º, p. 133.

hunne goederen volgen, hield hunne penningen te Batavia »in sequestratie, confisqueerde die van de Jezuïeten, maar restitueerde die van de Franciscanen."

Soms schijnen ze zeer overmoedig geweest te zijn. Een tijdgenoot zegt er het volgende van: »Zullen de onbeschaemde, stoute, blinde en wraeckgierige Papisten (waervan deze [stad, Batavia] en meest alle andere plaetsen in Indiën, onder 't gebiedt der Ed. Compagnie 't eenemaal krielen ende vol opgepropt zijn) [1673 en iets vroeger] in onse tegenwoordigheidt onse H. Christelijcke gereformeerde ware Religie soo vermetelijck ende versmadelijck derven lasteren? ja ons noch daer en boven derven dreijgen dat sij ons wat anders souden leeren, en met ons op een heel andere wijse disputeren, kosten zij ons maar onder haer *Antichristisch* tyrannigh onbarmhertigh geweldt krijgen; ende sullen wij hare grouwelijcke afgoderije, zielen moorderije ende bloedige vervolginge ende tyrannije niet openbaerlijk voor de gantsche werelt mogen bestraffen ende ten toon stellen?" [1]). Een weinig verder zegt dezelfde schrijver: »Zal eijndelijk een vermeten, laetdunckende, stouten, hoovaardigen, opgeblazen, onbeschaemden en onbeschoften Jesuwijt, alhier (n.l. te Batavia) den Heer Generael (d. i. den Gouverneur-Generaal) eene godlooze geschrift, tegen onze ware christelijke gereformeerde Religie, derven presenteren, en in de handt steecken, om ZEd. tot het disputeren uit te dagen, en alzoo in ZEd. persoon onze geheele gemeente en al onze leeraars alhier aan te tasten? (»een saecke voor dezen nooijt meer gehoort:")" [2]). Zoo was er in April 1682 te Batavia ook een zekere Pater Couplet, van wien wordt vermeld, dat hij zich zelven »al veel vrijheid aanmatigde." Meer dan eens beproefden verschillende Jezuïeten hier in stilte godsdienstoefeningen te houden en het Roomsche geloof te verbreiden (1684 en 1685), doch het werd hun telkens streng verboden. In het begin van 1707 werd pater Sylvester uit Batavia gebannen en vertrok met nog drie Franciscaner priesters naar Timor. En pater Guy Tachard verhaalt in zijn *Voyage de Chaumont* (Paris, 1616), dat verscheidene Portugeesche ingezetenen verlof hadden gevraagd een kerkgebouw voor de uitoefening van den Katholieken eeredienst te mogen oprichten, met aanbod om zulks voor eigen rekening te mogen doen en voor die vergunning zestienduizend rijksdaalders 's jaars aan de Compagnie op

---

[1]) FEREIRA D'ALMEIDA, t. a. p., bl. 70.
[2]) Dezelfde, t. z. p., bl. 79.

te brengen. Maar de Bewindhebbers in Nederland weigerden zulks [1]).

Onze brave voorvaderen hadden heel wat te tobben met die hardnekkige Roomschen. Het hielp weinig, of men hun al het verblijf in de stad Batavia ontzeide, hen voor den Landraad bracht, hen naar China of Ceylon verbande, hen in de Waterpoort opsloot, hen naar het vaderland zond enz.; telkens kwamen er nieuwe, soms enkelen, dan weer bij velen tegelijk, van Macao, Manila en elders, niet zelden in wereldsche kleeding, en begonnen opnieuw te doopen, te prediken enz. Nu eens ontdekte men ten huize van een inwoner van Batavia, den »koopman" [2]) Kloppenburg [3]), een Portugeesch priester, die daar in het geheim logeerde; dan weder moest er een straf worden gesteld op het bijwonen hunner godsdienstoefeningen door de soldaten onzer garnizoenen op de kust van Malabar. Den eenen keer moest er een berisping aan de overheden in Bengalen gezonden worden, omdat ze transport hadden verleend aan een Roomsch geestelijke, die van Mocha kwam; den anderen keer de gezagvoerders der vaartuigen, vooral van de Chineesche jonken, met zware boeten [4]) worden bedreigd, als zij Europeesche »papen" naar Indië overbrachten.

Op reis zaten die lieden ook niet stil. Aan boord van het Fransche fregat *La Maligne*, gezagvoeder De Vaudricourt, van Brest naar Batavia, werden twee gereformeerde matrozen in 1685 tusschen de Kaap de Goede Hoop en Java door Katholieke priesters tot het Roomsche geloof bekeerd [5]). Soms namen zij de toevlucht tot geweld. Een Portugees van het eiland Mauritius, Manuel Justa genaamd, was van plan de Hervormde religie aan te nemen, maar werd door eenige Roomschen, waaronder een geestelijke, aangerand, met geweld in hun woning gebracht, waar men hem dwingen wilde zijn voornemen te laten varen en met hen te vertrekken. Maar genoemde Justa sprong uit een venster en ontvluchtte zijn vervolgers. Dit gebeurde te Batavia in 1691. Is het te verwonderen, dat men de daders liet waarschuwen niet meer tot zulke »onordentlijke gedoentens" over te gaan, of dat

---

[1]) *Tijdschr. v. Ind. Taal-, Land- en Volkenk.*, 1861, bl. 378.

[2]) De titel van een dienaar der O.-Ind. Compagnie. Men had ook onderkooplieden en opperkooplieden. Wat K. deed, was dus veel erger dan wanneer een gewoon burger, een particulier persoon, die tot den handelsstand behoorde, het gedaan had. Een ambtenaar mocht het 't allerminst doen.

[3]) *Realia.*

[4]) 100 Rijksdaalders.

[5]) (GUY TACHARD), t. a. p., p. 100.

hun de stad zou ontzegd worden, en als ze met hunne schepen terugkeerden geen »papen" mede te brengen, of men zou het hun door nog onaangenamer middelen trachten te beletten [1]).

Soms gingen Roomsch-Katholieken tot het Protestantisme over. Behalve het bekende voorbeeld van Joam Fereira d'Almeida eerst misschien bestemd voor den priesterstand, die later predikant te Gale en te Batavia werd, willen we nog twee voorbeelden noemen. Joan Ferreira d'Antos of d'Antes, gewezen mispriester te Goa, kwam in Aug. 1685 te Batavia, verzocht onderwijs in de gereformeerde leer en zou weldra op belijdenis aangenomen worden [2]). Maricllino Joseph Rawalhete, geboren te Lissabon, Roomsch-Katholiek priester van de St. Franciscus-orde, ging 29 Nov. 1772 tot de evangelische kerk over, werd eerst catecheet te Calcutta en daarna krankbezoeker [3]).

Dat de Inquisitie in Indië in volle kracht geheerscht heeft, zal niemand verwonderen. Het meest te Goa [4]), maar ook elders [5]). Daar, te Goa, resideerden de aartsbisschoppen. Lijsten hunner namen zijn te vinden, evenals van de bisschoppen te Cochin en te Malakka [6]). Onder de hoogste prelaten aldaar treffen we ook een Nederlander aan. Het was Gaspar Barzaeus, doorgaans Gaspar Belga genoemd of Jasper de Nederlander (hij was geboren te Goes, een Jezuïet). Hij was de onafscheidelijke reisgenoot van den beroemden Franciscus Xaverius [7]) in Indië, en apostel van het eiland *Ormus;* later rector van het collegie te Goa, en Provinciaal over Indië; overleden te Goa 18 October 1553 [8]). Toen de Roomsche geestelijken van Goa te Negapatnam (Coromandel) kwamen, namen

---

[1]) *Realia.*

[2]) *Brief van Batavia aan cl. van Amst.*, 26 Nov. 1685.

[3]) *N. Gesch. der Miss. Anst.*, I, 1770, s. 1363; IIer Th., 1772, s. 1252; III, B, 1790, s. 170, 452.

[4]) Goa — het »Indiaansch Rome". (KÄMPFER, t. a. p., bl. 221).

[5]) [C. DELLON, geneesheer en Fransch reiziger in de 17de en 18de eeuw], *Historie der inquisitie tot Goa en in andere gewesten van Indie*, uit het Fransch vertaalt. Amst. 1697, 12°. Ook: *Relation d'un voyage fait aux Indes Or.*, 1685, en later vereenigd te Amst. 1709, 2 vol. 12°.

ANQUETIL DU PERRON, *Reisen nach Ost-Indien*, Frankf. a/M., 1776, s. 288, 292.

[6]) MILLIES, t. a. p., bl. 30.

Algem. Konst- en Letterbode, VI, 1791, bl. 71.

[7]) In de groote Domkerk van *Bon Jesus* te Goa bevond zich in de 2de helft der vorige eeuw nog de graftombe van X. (ESCHELS-KROON, t. a. p., bl. 163).

[8]) DE LA RUE, *Gelett. Zeel.*, bl. 392 volgg.

MILLIES, t. a. p., bl. 52.

ze bezit van de kerk *Nossa Senkora de Sande* aldaar, waartoe de Ned.-Indische regeering hun vergunning gaf, 20 Sept. 1669. Te Goa werd de beeltenis van den bovengenoemden bekwamen predikant Fereira d'Almeida na zijn dood als van een afvallige verbrand [1]). In 1774 werd de inquisitie te Goa afgeschaft [2]).

De Roomschen werden op de kust van Malabar eigenlijk slechts »getolereerd," »per gratie," waarom hunne geestelijken te Cochin in 1713 dan ook den raad ontvingen »zich maar stil te houden" [3]). Op hunne officieele admissie daar en op Malakka had de Portugeesche kroon bij de Staten-Generaal, maar tevergeefs, aangedrongen. Men had gemeend dit stellig te moeten weigeren, èn omdat het nadeelig was, èn omdat het streed met de tractaten. Ook beschouwde men het als gevaarlijk [4]). Men vond daar — te Malakka, omstreeks 1710 — de Roomschen »in een groote quantiteit, meest onder de »zwarten" (sic), onder de inlanders; doch zij zijn onwetend en hardnekkig. Geen wonder; »dewijl deze plaats den Portugezen afgenomen is, hebben zij kwalijk oeffening van haar godsdienst; tenzij zeer bedektelijk; en leven vreedzaam. Men vindt hier in India een titulaire bisschop van Malakka; doch hij resideert verre van de hand, te weten op Timor, ... Mogelijk is er een secrete correspondentie tusschen beide, waarop eehter de kerkeraad aldaar een naauw toezigt zal nemen .... [5])."

De Roomsche geestelijken, die uit Europa naar China en aangrenzende landen gezonden werden en gemeenlijk hun weg over Malakka namen, werden door Ds. Hubertus Leydekker (1672—1682) aldaar ijverig bestreden en overtuigd [6]). Welke letterkundige schatten sommige kloosters bezeten hebben, moge uit één voorbeeld blijken.

---

1) BALDAEUS, *Malabar en Choromandel*, bl. 150. Tegen een boek van D'ALMEIDA: *Memorias*, uitgegeven in 1668, schreef de Jezuïet J. B. MALDONADO het volgende geschrift: *Dialogo rustico e pastoril entre o cura de huã aldea e hum pastor de Ovelhas, ... contre I. Ferreira a d'Almeida*, (zonder plaats en jaartal, vermoedelijk Batavia 1670) hetwelk thans zeer zeldzaam geworden is. [*Katal.* FRED. MULLER & C°. 1882, bl. 72, N°, 1063 en bl. 75, N°. 1103.]

2) *N. Gesch. d. Miss. Anst.*, IIer Th., 1825, s. 735.

3) *Realia.*

4) Bericht aan H. Ho. Mog. op de Memorie van den Grave Tarocca wegens de oefening van de roomsche religie op Ceylon. *Resol. XVII*, 28 Sept. 1715.

5) *Brief van Batavia aan cl. Amst.*, 9 Jan. 1710.

6) Vgl. *Attestatie voor hem van de kerk te Batavia*, 23 Dec. 1683. *(Archief class. Amst.)*.

In de bibliotheek van het klooster der Jezuïeten alhier vond men in 't jaar 1640 460 Latijnsche boeken over theologie, 85 dito over rechtsgeleerdheid, omstreeks 200 Portugeesche werken, meest over godgeleerdheid handelende [1]).

Nadat de Nederlanders de Portugeezen uit Ceylon verdreven hadden, was ook daar de Hervormde godsdienst ingevoerd. Toch vernam men te Amsterdam, dat er te Rome plan bestond om, zoodra de gelegenheid gunstig zou zijn, als nl. opnieuw eenige plaatsen onder de macht van Portugal mochten komen, er den Roomschen godsdienst weêr in te voeren en er eenige bisschoppen heen te zenden. De kerkeraad der hoofdstad, hierdoor niet gerust, besloot naar deze zaak te doen onderzoeken, zoowel bij den advocaat Van Dam als elders [2]). De Roomsch-Katholieke priesters bleven hun leer prediken, waartegen de overheid 12 Augustus 1682 een plakkaat deed afkondigen. Het was tevergeefs, dat 19 Januari 1711 de koning van Portugal door zijn Plenipotentiaris, den graaf van Tarocca, aan de Staten van Holland en West-Friesland voor de ingezetenen van Colombo en andere plaatsen op Ceylon vrije exercitie van de Roomsch-Katholieke religie met eenige kerken en priesters verzocht [3]). De Europeesche geestelijken werden verbannen en naar het vasteland van Europa overgebracht. Die priesters en schoolmeesters, die het gereformeerd geloof aannamen, werden bij de Hollandsche gemeenten herplaatst. Men vervolgde niet zoozeer de leeken als wel de geestelijken, om hun intriges [4]). Reeds vroeger, 1658, had men op doodstraf verboden hen te huisvesten; later, 1715, werden de openbare bijeenkomsten alsmede de private conventieulen verboden [5]). Ook tegen de gemeenteleden woedde de vervolging. O. a. was er op hunne huwelijken een belasting gezet, die zoo hoog werd opgevoerd, dat het met een verbod gelijk stond [6]). De volwassenen schenen op Ceylon nog sterk aan het Pausdom gehecht te zijn; de Hervormden vestigden dan ook hun meeste hoop op de jeugd [7]). Bovendien arbeidden hier en in het Zuiden van

---

[1]) *Ber. Hist. Gen.*, Utr., VII, (1861), I, bl. 284.
[2]) *Ordin. Verg. Kerker. Herv. gem. te Amst.*, 1 Dec. 1678.
[3]) *Resol. Stat. Holl. en W. Friesl.*, 23 Jan. 1711, 1ste dr., bl. 38, 2de dr., bl. 39.
» » » » » » 17 Oct. 1711, 2de » » 529.
» » » » » » 20 Sept. 1715, » » » 655.
[4]) LUDOVICI, t. a. p., bl. 6 sq.
[5]) TENNENT, t. a. p., bl. 40 sq.
[6]) PRIDHAM, t. a. p., I, 438.
[7]) MUNNICH, t. a. p., II, 20.

Vóór-Indië hun priesters, die door het land verspreid waren, ijverig, ijveriger vaak dan onze predikanten. Ook waren genen naarstiger in het aanleeren der inlandsche talen dan dezen. Daarin muntten de Roomschen uit en hadden daardoor een grooten invloed op de Parrua's; zij spraken, lazen en schreven het Malabaarsch zoo fiks, ja sommigen hunner zelfs beter dan de inlander zelf, terwijl velen onzer predikanten de studie dier talen verzuimden. Een gunstige uitzondering hierop maakten evenwel Ds. Servatius Clavius en Ds. Hernanus Specht.

Ook later zag men hier nog, bepaaldelijk in het district Colombo, sterk den invloed van het Katolicisme. Bij een onderzoek (examen, te Chunanpitti den 17den October 1704 zou o. a. een vrouw ook het »Ave Maria" opgezegd hebben, ware zij door anderen niet aangestooten (gewaarschuwd, dat *dit* er niet bij behoorde).

Toch openbaarde zich ook hier reeds strijd tegen het Katholicisme. Er was althans omstreeks 1684 op Ceylon een klein Portugeesch werkje tegen het Pausdom in omloop, getiteld: *Zamenspraak tusschen een Pastoor en een landman*, uitgegeven in Nederland in 1682 [1]). En vóór genoemde Fereira d'Almeida het Katholicisme had verlaten en begonnen was het te bestrijden en, als het beste middel daartoe, de H. Schrift te vertalen, had in dezen zelfden tijd op de kust van Coromandel zeker Roomsch priester, wiens naam Fereira opzettelijk verzwijgt, reeds de vijf boeken van Mozes en het geheele N. Testament uit het Latijn (de vulgata) overgezet in het Portugeesch. Daarvan circuleerden eenige afschriften. Het was, toen Fereira zijn *Onderscheidt*... schreef, nog niet in het licht gekomen [2]).

Op Malakka liet de landvoogd Van Quaalberg aan een Roomsch-Katholiek priester Antonio Rodrigo den Brit de openbare uitoefening toe van zijn eeredienst, maar het duurde niet lang, of er kwam bevel van de regeering, dien missionaris te doen vertrekken [3]). Daar, op datzelfde Malakka, was de predt. Jacobus Loosvelt, de vriend en raadsman van Joam Fereira d'Almeida, en heeft door zijne hulp, voorlichting en aanmoediging een zeer groot aandeel gehad aan de bekeering en de krachtige, veelzijdige en nuttige werkzaamheid van Fereira. Hooren wij wat deze zelf daarvan verhaalt.

---

1) MUNNICH, t. a. p., II, 38.
2) Zie aldaar, *Voorreden*, bl. 6.
3) HOFSTEDE, t. a. p., I, 16.

In het derde jaar nà zijne bekeering en het 16de zijns ouderdoms (1644) had hij zich »terstond ten volle met al mijne krachten begeven, om uit het Latijn van den eerw. hooghgel. Theodoro de Besa het geheel Nieuw en alderheylighste Testament van den eeuwigen soone Godts, Chr. J., volkomentlyck in het Portugees over te setten, mij daartoe behelpende met de Spaensche, Fransche en Italiaensche overzettinge, welke ook degene zijn die ik toen 't best verstond: alsmede naar het oordeel van alle die dezelve wel verstaan, ook de beste en naeste aan den heiligen origineelen tekst, die tot nog toe in 't licht zijn gekomen, uitgenomen de Nederlandsche staten-vertaling" [1]). In 1645 heeft hij ze voltooid. »En — zoo gaat hij voort te verhalen — nadat hij zijne Portugeesche vertaling van het N. Testament te Malakka had voltooid, heeft hij met den predikant Jacobus Loosvelt gecommuniceert, en met diens raad en goedvindinge zijne vertaling naar Batavia overgezonden, opdat het gedrukt mogt worden" [2]). Hij liet er ook verscheidene kopiën van maken. En wat het geschrift betreft, waaruit wij deze bijzonderheden overnemen, zijn *Onderscheidt der christenheidt*, dat »boekje, in het Spaensch geschreven," was hem, Fereira, in handen gekomen in 1642, toen hij van Batavia naar Malakka vertrok. Hij heeft het vertaald in 1650 en met eenige aanteekeningen, waarschuwingen en vermaningen vermeerderd [3]). (Amst. 1673, 4º.).

Te Suratte bevond zich in Aug. 1710 een Fransche pater, wiens naam evenwel niet wordt genoemd [4]).

Aan de Spaansche geestelijken werd in 1642 bij de verovering van het fort *La Sanctissima Trinidade* op Formosa vrije aftocht vergund [5]).

---

[1]) FEREIRA D'ALMEIDA, *Onderscheidt*..., Opdragt, bl. 2. Fereira schijnt dus geen Grieksch en eerst ook geen Hollandsch gekend te hebben.

Hun seminarie vond men te Veraples of Verapolis. Den 19den Sept. 1737 werd hun vergund hunne brieven over Perzië naar Syrië te zenden ter bekeering van een Patriarch. De Thomas-Christenen moesten den eed van getrouwheid zweren aan den staat der Nederlanden, de Indische regeering en de plaatselijke of gewestelijke overheid. (*Resol.* 25 Aug. 1665).

[2]) Fereira noemt Loosveld: »Jacobus". Dit is verkeerd; hij heette Johannes. Hij stond te Malakka van 1641 tot 1646.

[3]) FEREIRA, t. a. p., Opdragt, bl. 2 en 3.

[4]) *De oude tijd*, 1869, bl. 312.

[5]) *Bijdr. Taal-, Land- en Volkenk. v. Ned. Ind.*, N. V. II, 1859, bl. 88.

Uit Macao was reeds vóór 1690 te Bandjermasin (Borneo) gekomen de Theatijner P. Antonius Ventimiglia, die hier omstreeks 3000 of 4000 menschen bekeerd heeft tot het Christendom. De pater zelf werd op last des konings van Bandjermassin eenige jaren daarna bij een opstand om hals gebracht, en van die gansche zending onder de Dajaks is in onze dagen geen spoor meer te ontdekken [1]).

Ten behoeve van de Christenen, die door de Portugeezen op Timor tot het Katholicisme bekeerd waren, besloten de Nederlanders, om de drie of vier jaren een predikant derwaarts te zenden om de sacramenten te bedienen.

Ook op Amboina was het Katholicisme ingevoerd; maar toen Steven van der Hagen zonder slag of stoot dat eiland veroverde, vertrokken vele Jezuïeten naar Goa. Bijna een halve eeuw later stond op de hoofdplaats aan den openbaren weg, tusschen de mangga-boomen en den Compagnie's winkel, nog een groote doopvont, afkomstig van de Roomschen. Deze doopvont gaf aan vele Hervormden ergernis. Daarom liet de landvoogd Arnold de Vlaming van Outshoorn haar in zee werpen.

Reeds vroeg bevonden zich op de kust van Malabar St. Thomas-Christenen, Syrische of Chaldeeuwsche Christenen (Nestorianen). Zij waren, zooals ze beweerden, door den apostel Thomas tot het Christelijk geloof bekeerd. Deze kwam in het jaar 45 op de kust van Coromandel en stichtte er eenige kerken, evenals op de kust van Malabar. Zij waren »origine et gente" Malabares. Hun getal bedroeg omstreeks 1720 in Malabar 100.000. Zij ressorteerden niet onder het Hollandsch bestuur, maar onder den koning van Cochin. Aan de kerk van het Oosten onderworpen, werden ze bestuurd door een bisschop uit Syrië en Babylonië. Ze genoten van 825 tot 1500 eenige privilegiën, totdat de Portugeezen kwamen en hun toestand onaangenamer werd. Toen de Hollanders de Portugeezen overwonnen en verdreven hadden, vergunden ze den Malabaren de vrije uitoefening van hun godsdienst. Ze hadden in O.-Indië 500 kerken [2]).

---

[1]) *Jaarverslag van het Nederl. bijbelgenootschap*, 1859.

[2]) *Biblioth. Brem.*, V, 4, p. 722 sqq.
Verhandd. van het Zeeuwsch Genootsch. v. W., IX, 537 sqq., 563.
PRIDHAM, t. a. p., I, 436.

Ziehier eenige punten van overeenkomst in de leer der kerk van Malabar met die der kerk van Engeland, en van verschil met die van Rome:

1. Zij verwerpt het gezag van Rome.
2. Zij bekent, dat de Roomsche kerk van het rechte geloof is afgevallen.
3. Zij loochent de transsubstantiatie.
4. Zij verwerpt de beelden.
7. Zij loochent het vagevuur.
8. Zij ontkent de noodzakelijkheid van de biecht.
9. Zij weet van geen laatste oliesel.
10. Zij vergunt haren priesters te trouwen.
11. Zij noemt het huwelijk geen sacrament.
13. Zij viert het avondmaal met gerezen brood.

Zoo werd beslist in het concilie van het bisdom van Angamale [1]), gehouden door den Aartsbisschop van Goa, Dom Frey Aleixo de Menezes, den 20sten Juli 1599, op machtiging van paus Clemens VIII [2]).

Op den St. Thomas-berg (er wordt ook gesproken van twee St. Thomas-bergen) stond een kruis met opschrift. De St. Thomas-christenen dreven handel op de Oostkust van Afrika [3]). In 1665 verzochten zij een Latijnsche school te mogen oprichten, waarin hun »de hand zal geboden worden" [4]). Tien jaren later werd tot hen gezonden P. Celestinus, een Carmeliet (broeder van den hoogleeraar Golius), oud 72 jaren [5]). In 1736 nam het bestuur der O.-Ind. Compagnie het besluit, hen tegen de aanmatigingen van den pauselijken stoel te beschermen. Acht en twintig jaar later verbonden de St. Thomas-christenen zich tot invordering van de rijstpacht aan den commandeur van Cochin, Godefr. Weijerman (24 Oct. 1764). Over het ordenen van een St. Thomas-christen bestond verschil tusschen Ds. van Iperen en Ds. Vermeer [6]). Over hen schreef Ds. Jacobus Canter Visscher [7]) in de *Bibliotheca Bremensis* een artikel, en een brief van

---

[1]) Angamale niet ver van Cranganoor, kust van Malabar, vroeger de zetel van den bisschop. (LA CROZE, t. a. p., p. 45).

[2]) *Boekz.*, 1696, bl. 541 volg.

[3]) PREVOST, *Hist. Gen. des Voij.*, I, p. 36, 73 sq, 85.

[4]) V. AITZEMA, t. a. p., V, 489.

[5]) *Theolog. Works* of Dr. POCOCK, vol. I, Lond. 1740, fol., p. 71.

[6]) *Adres van Ds. H. Wachter aan de class. van Amst.*

[7]) Fasc. IV, class. V, p. 763 sqq.

dezen en van Ds. Jacobus Op den Akker berust nog in handschrift op de Amsterdamsche bibliotheek [1]).

»Heidensche godsdienst mag door een christelijke overheid niet geduld worden." Zoo had Gijsb. Voetius geleerd [2]). Met zulk een uitspraak voor oogen van een man, die zooveel gezag had in de kerk, konden onze voorouders het heidendom in O.-Indië niet met onverschilligheid aanzien. Aangaande de heidenen op de kust van Coromandel had Ds. Joh. van Breyl te Paliacatte in 1648 een verslag aan de classis van Amsterdam gezonden [3]). Te Nagapatnam, op dezelfde kust, waren in 1679, behalve de Gentijven, nog vele (Roomsche) christenen, zoo Toepassen, Parruas, Patnams als Parrias, die ieder hun afzonderlijk kwartier bewoonden — behalve de Parruas en Patnams, die bij elkander bleven. Zij werden bediend door een Franciscaner monnik, die daartoe door den Heer Generaal (R. van Goens den Jong) geadmitteerd was en tot alimentatie 2 p^{a}. (pagoden?) [4]) per maand ontving, gelijk blijkt uit de Instructie van Z.HoogEd. hier gelaten. De Parruas en Patnams zijn meest allen visschers. Die Christenen hebben in hun kwartier een vrije kerk van aarde, zonder steen, opgehaald [5]).

De heidenen op de kust van Malabar trachtte men in de 18de eeuw door Tamulsche traktaatjes en door brieven in dezelfde taal

---

[1]) Vide *Catalogus*, p. 227.

Over den godsdienst der bewoners van Malabar en hunne bekeering tot het Christendom, het getal hunner kerken enz., bevatten de brieven van Carolus Schaaf, vervolgd door zijn zoon Jan Hendrik Schaaf, veel belangrijks. Carolus Schaaf was docent in de Oostersche talen te Leiden van 1680 tot 1720, en van laatstgenoemd jaar tot op zijn dood (1729) buitengewoon hoogleeraar. De brieven zijn geschreven aan den Syrischen Bisschop Mar Thomas, en deze briefwisseling is bewaard in het archief der O.-Ind. Compagnie. Mar Thomas overleed omstreeks 1728 en werd opgevolgd door zijn neef van denzelfden naam. (*Hall. Miss. Gesch.*, III, 103, XXVI, contin. s. 72).

[2]) *Select. Disputt. Theolog.*, Pars 2*a*, Ultraj. 1655, 4°, p. 613 sq.

[3]) *Brieven buitenl. kerken*, Dl. 26, bl. 59.

[4]) Pagode = een zekere munt. (Zie beneden).

[5]) *Memorie voor den Opperkoopman Pieter Vormer, commandant van Nagapatnam van Rijklof van Goens, den Jongere*, dd. Colombo, 3 December 1679. Niet ver van Negapatnam lieten acht vrouwen van een Veltoverste van den vorst Egosia Ragie, genaamd Werra Tenoir, 23 Nov. 1678 zich vrijwillig verbranden. Hierbij waren eenige dienaars der O.-Indische Compagnie tegenwoordig.

te bekeeren. Een dier brieven werd tot viermalen gedrukt.

Op Ceylon werd een hevige strijd gevoerd tegen de heidenen; in Jaffanapatnam werden ze geweerd; men vergunde hun niet pagoden te bouwen; eens (1767) werd een groote dergelijke tempel met 't kanon nedergeschoten. Zulke pagoden of kapellen waren »van steen gemaakt, vierkant, met overdekte gangen er om heen" [1]; de muren bedekt met zinnebeelden; van binnen vrij donker. Op de vier hoeken staan kleine offerhuisjes. Niet ver van de pagode vond men een gewijden vijver. Zulke pagoden hebben doorgaans aanzienlijke inkomsten. Een groote cilindrische steen in het midden, meest altoos met bloemkransen versierd, schijnt de voornaamste devotie der Malabaren te verwekken. Binnen in is een sterke weerklank. Van eenige oude pagoden zijn de muren en portalen van hardsteen, die het gebergte oplevert, zonder kalk of cement samengevoegd.

In 1688 verzocht de keizer van Candi (Ceylon) [2], Radja Singa, zulk een pagode te mogen oprichten op den grond der O.-Ind. Maatschappij, in de Benedenlanden. Sommigen wilden, dat men hem zijn verzoek zou toestaan. Maar de kerkeraad van Colombo schreef hierover een »wydluftigen" brief aan de Heeren XVII, waarin hij aantoonde, hoe niet alleen de Portugeezen en andere christelijke volken steeds de afgodstempels hadden uitgeroeid, maar hoe ook de overheid alhier ze nog bij de laatste plakkaten in 1682 verboden had. Die brief vond in het vaderland veel bijval. Men prees den kerkeraad om zijn ijver en besloot, dat den vorst zijn verzoek moest geweigerd worden [3]. Doch de Indische regeering, minder enthousiast op het punt van den godsdienst dan de kerkelijken maar meer bezorgd voor de belangen van handel en politiek, wilde dienzelfden Radja Singa »believen" en besloot 1 Augustus 1695 den keizer van Candi »andermaal te gerieven met een Compagnie's schip tot het afhalen van een Sagatam of Boeddhistischen priester van Arrakan." (Koninkrijk Ava, Achter-Indië) [4].

---

[1]) Pagode duidt ook aan een zekere munt, ter waarde (in 1735) van $3^1/_8$ ropijen. Ze werden geslagen op de kust van Coromandel. Eens was er sprake van de »Star-Pagode" tot standpenning te nemen.

[2]) CELLARIUS, *Over de taal, wetenschappen enz. der Malabaren* . . ., bl. 313, 314, 331.

PRIDHAM, t. a. p., I, 45, 320.

[3]) *Secreete missive* van 22 Juni 1689. Omtrent hetzelfde onderwerp verwees men naar deze missive 20 Oct. 1704. (*Realia*).

[4]) *Resol. Gouv. en Raden* van dien datum.

Uit dit voorval, evenals uit de volgende bijzonderheden, leert men den geest dier tijden, maar ook de tegenspraak, waarin de Compagnie telkens met zich zelve kwam, kennen. Zoo werd in de kerk van Warny (Jaffanapatnam) een meester betrapt, die bezig was de jeugd uit verboden heidensche boeken te onderwijzen. Door toedoen van den predikant Philippus de Vriest werd de onderwijzer gevankelijk naar het kasteel gebracht, waar men de boeken in het openbaar liet verbranden, den heidenschen meester »wat op zijn vel gaf" en van daar verbande [4]). Ook in de 18de eeuw oefenden Boeddhistische priesters in de districten Gale en Mature (Ceylon) een zeer nadeeligen invloed op het onderwijs en werkten dit tegen [5]). Werkelijk hadden de Portugeezen op Ceylon de heidensche tempels vernield en de openbare uitoefening van den duivelsdienst verboden, en er waren door de Nederlanders strenge plakkaten tegen deze afgoderij uitgevaardigd, in 1682 en '84, met bedreiging van zware boeten. Evenzoo tegen de openlijke erkenning van het pausdom [1]). En niet alleen op Ceylon, — ook elders in Indië [2]). Zoo had men te Amboina in 1657 bepaald, »dat hij, in wiens woning, tuin, erf enz. *duivelsbeelden* gevonden werden, met den swaarde ter dood gestraft zou worden; en dat de Radja's of Orang Kaja's, die kennis gedragen hadden van de verberging, of zelven Duyvelsdienst uitgeoefend hadden, gedeporteerd en uit Amboina gebannen moesten worden." Daarentegen zouden de schoolmeesters, die er kennis van gedragen en de zaak verzwegen hadden, »voor al hun leven in den ketting gebannen worden." En in een volgend artikel: »Die eenige Duyvelsbeelden ontdekt, zal 25 rijksdaalders genieten." Deze plakkaten werden gerenoveerd in 1674, 1689 en 1693.

Reeds in de 17de eeuw woonden vele Chineezen te Batavia. Door handel en nijverheid vonden zij er hun bestaan; niet weinigen werden rijk. In het begin der 18de eeuw bedroeg hun getal reeds vele duizenden [3]). Maar door de uitoefening van hun godsdienst gaven zij aan vele Nederlanders aanstoot. Dit feit gaf tot niet weinig moeielijkheden aanleiding en werd ook, reeds in het midden der 17de eeuw, uitvoerig behandeld in de briefwisseling,

---

[1]) NEURDENBURG, t. a. p., bl. 105.
[2]) MUNNICH, t. a. p., I, 30, 31.
[3]) Dezelfde, t. z. p., II, 37, 39, 40, 42.
[4]) (GUY TACHARD), *Voijage de Siam*, III, 142.
[5]) *Biblioth. Bremens.*, V, 716.

gevoerd tusschen den kerkeraad van Batavia en de classis van Amsterdam. Telkens kwamen bij de Indische regeering over hunne »afgoderij" ter hoofdstede ernstige klachten en vertoogen in van de zijde der kerkelijken, en drongen dezen er op aan, dat in de stad aan de Chineezen de uitoefening van hun eeredienst verboden en hun tempel verwoest zou worden [1]). Maar de Chineezen vormden een zeer aanzienlijk deel der bevolking van Batavia en waren er voor allerlei nering en bedrijf volstrekt onmisbaar. De vrees, dat deze nuttige lieden de stad zouden verlaten, maakte derhalve de regeering, en terecht, onwillig, strenge besluiten tegenover hen ten uitvoer te leggen. Wel werden die besluiten genomen en in 1651 en 1657 de »Duivelsdienst" verboden, en bepaald dat men van hun tempel, aan de Groote Rivier gelegen, een redoute zou maken, maar de regeering wilde niet met ernst handelend optreden [2]). De baljuw Ambrosius van der Keer had in April 1647 feitelijk hun godsdienstoefening gestoord, haalde zich hiermede groote moeite op den hals en werd door den fiskaal gedagvaard; doch de kerkeraad hield hem de hand boven het hoofd. Eens verscheen dit gansche college in de vergadering van den Raad van Nederlandsch-Indië, om nogmaals aan te dringen op het afbreken van den Chineeschen tempel; men gaf hun vriendelijke woorden en fraaie beloften, maar de last tot verwoesting en afbraak werd niet ten uitvoer gebracht [3]). En zoo ging het telkens opnieuw in 1673, 1674, 1678 en 1680. Opmerkelijk is het, dat men in hunne scholen geen bezwaar zag. Die mochten blijven »als beginselen der burgerlijke wetenschappen." Zelfs werd hun, ook later, het oprichten van nieuwe scholen toegestaan, onder ééne voorwaarde: ze moesten »twee of drie Europeesche jongens in de Chineesche taal laten onderwijzen." (3 Sept. 1753) [4]). Men had tolken noodig.

Nooit zijn er Nederlandsche predikanten in Japan geplaatst of op dienstreis derwaarts gezonden. Dat twee onzer leeraars, Johannes Lindeborn en Marcus Masius te Nagasakki zijn geweest, was aan toeval te wijten [5]). Maar onze voorouders dreven

---

[1]) *Bijdr. en meded. van het histor. genootsch. te Utrecht*, Dl. III, 1880, bl. 226.

[2]) VETH, t. a. p., bl. 519.

[3]) *Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk.*, XIII, 4, IX, 1864, bl. 68 volg.

[4]) *Realia*, I, 281, *b*, in voce » Chinezen".

[5]) BUDDINGH, t. a. p., bl. 10.

een zeer voordeeligen handel met dat land. Jaarlijks voeren schepen van Batavia derwaarts. Nu werd aan de dienaren der Compagnie door de Hollandsche opperhoofden, 4 Aug. 1644 en 15 Sept. 1648, bij plakkaat verboden, zoolang ze in Japan waren, »den dag des Heeren te onderhouden, het gebruik van Psalmboeken en andere geestelijke autheuren, ook de oefening van gebeden voor en na den maaltijd" enz. [1]). Het bewuste stuk luidt aldus:

»Extract uyt een schriftelijcke origineel placcaet mandaet off bevel van Jan van Elseracq de Anno 1644, den 4[en] Augustij, — daarnae vernieuwt den 15 Zeptemb. 1648, door Fredrick Coijet, Oppercoopman en Opperhooft over de Comp. Comptoir Schepen en Volckeren in Japan.

Allen dengenen die desen sullen sien en hooren leesen saluijt: Sij een ijder gewaerschout soo lieff hem sijn leven en welvaren is, en bij desen geinterdiceert, niemandt eenige christelijcke ornamenten van psalmboecken als andere geestelijcke autheuren aen den Japanderen ofte eenige andere natien die alhier trafficqueren, niet alleen sullen mogen verkopen, verruijlen, vereeren, off behendich toesteecken, maer selffs dat hun wel wachten sulcx off diergelijcx in der Japanderen, en andere hier sijnde natien, hare oogen gehouden werden, jae 't gebruijck daervan te nemen, soo lange in Japan sijn, insgelijcx dat voortaen gene sondagen off andere feestdagen vieren maer soo wel op die als ordinaire werkdagen, gelijck in Japan gebruijckelijck is, allen voorvallenden arbeijt sullen moeten doen, en waernemen, — Item dat gene uijtterlijcke bijeenkompsten gebeden, soo voor als nae de maeltijt, noch eenige andere diergelijcke christelijcke exercitie bij de Portugesen mede in usantie wesende soo lange in Japan sijn, sullen mogen te plegen, ende niet tegenstaende dit alles voor een christelijck gemoed hart ende swaer valt om t'observeren, soo ist echter dat omme alle swaricheijt soo veel mogelijck is voor te comen, die hier daerover Comp.[es] rijcke capitalen schepen en volckeren mochten comen t'ontstaen, ons soo lange in Japan sijn, daerna sullen moeten voegen, ondertusschen betrachte een ijder met heijlige innerlijcke gedachten sijnen Godt te dienen.

Derhalven sij een ijder gewaerschout, soo lieff hem sijn eigen leven en welvaren van sijn Heeren meesters is, dit soodanich ter herten te nemen dat van de voorz. onheijlen exempt mogen blijven, gemerkt de perpetreurs sonder eenige conniventie, den Ja-

---

[1]) *Brieven buitenl. kerken cl. Amst.*, Dl. 26, bl. 155 volgg., 162 v.

panschen Richter om straffe te ontfangen overgelevert werden mochten" [1]).

Dit stuk werd »geaffigeert" aan den mast van de schepen, die van Batavia naar Japan voeren.

Van een latere editie van dit plakkaat, waarin de aanstootelijkste termen verzacht waren, weigerden Heeren XVII een copij aan de Gedeputeerden der Synode van N. Holland, de predikanten Petrus Wittewrongel pred^{r}. te Amsterdam en Henricus Schalkius pred^{t}. te Hoorn, op den 15^{den} April 1660 [2]). Dat afschrift was door genoemde leeraars verzocht naar aanleiding van eene missive van Ds. Petrus van Essen, schrijvende uit naam van de classis van Walcheren, d.d. Middelburg 8 December 1657 [3]).

Niettegenstaande dit strenge plakkaat vereenigde in 1660 Henric Indijk de dienaars der O.-Ind. Compagnie in Japan tot het gewone avond- en morgengebed, het gehoor der predikatie, psalmzingen en heilige kerkdiensten op 's Heeren dag [4]).

Maar toch, de gevolgen van het plakkaat bleven niet uit. In 1704 zwoeren twee Hollanders, een Schot, een Vlaming en twee Engelschen het Christendom aldaar af [5]).

Nog moediger dan het vermelde gedrag van Indijk was dat van zekeren Joan Baptista Sidotti. Deze abt, zoon van den hertog van dien naam op het eiland Sicilië, behoorde tot het gevolg van den patriarch van Antiochië. Nu was hij kardinaal De Tournon en had te Manila zijne reisgenooten verlaten. Eerst had hij te Rome en daarna te Manila de Japansche taal aangeleerd. Van laatstgenoemde plaats was hij met een Spaansch schip op een der Japansche eilanden in Japansche kleeding (habit) aan wal gezet en ook terstond gevangen genomen. Hij verklaarde openlijk en rondborstig naar de hoofdstad Jedo te willen gaan om den keizer en zijn hof te bekeeren. »Dewelke ook na bevorens na(a)uwkeurig geëxamineerdt te zijn, naar Jedo stond gevoerd te worden. Zijnde seer vermetel, en stout, verwagtende zelfs onvertsaagd de ingebeelde martelaarskroon. Wat de Japanners met hem in 't sin

---

1) *Resol. XVII*, 14 Januari 1654, Boek C, fol. 372.

2) » » dd. Boeck C, fol. 650.

3) *Archief class. v. Amst.*

4) A. MONTANUS, *Gedenkw. Gesants. der O. I. M. aan de Kais. van Japan*, Amst. 1669, bl. 408.

5) *De Navorscher*, 12de Jaarg. 1862, bl. 225.

hebben, is nog onbekend, hoewel gepresumeerd wordt, dat een eeuwige gevangenis hem te beurt zal vallen" [1]).

Wat de vraag betreft van het kruisvertreden in Japan: na den strijd, die daarover gevoerd is, schijnt het, dat Nederland gezuiverd is van den blaam, ooit ter wille van den handel op het beeld des kruises getrapt te hebben [2]).

Bij resol. van Gouv. en R., dd. 16 Mei 1652, werd de verplaatsing der priesteressen *Inibs* aan den Gouverneur en kerkeraad op Formosa gedefereerd.

Bij de komst der Portugeezen in Indië, en zelfs nog omtrent een eeuw later, bij de eerste scheepstochten der Hollanders naar het Oosten was de Islam op Java, Sumatra, Borneo, Celebes enz. veel minder verbreid dan later, zelfs dan tegenwoordig [3]). Ook op Ceylon en Malabar werden belijders van den Mohamedaanschen godsdienst gevonden. Maar de Oost-Indische Compagnie liet den Mohamedanen de uitoefening van hun godsdienst verbieden. De kerkelijken te Batavia drongen er zelfs op aan, dat men hunne priesters in den ketting zou klinken. De landvoogd Kornelis van der Lijn beloofde overeenkomstig dien wensch te zullen handelen. En werkelijk werden hunne geestelijken verbannen en de publieke eeredienst in de hoofdstad hun ontzegd, 7 Maart 1651 [4]). Toch ontdekte men er later nog verscheiden Mohamedaansche scholen en kerken, o. a. drie op de Jonkersgracht, één op den weg van Jakatra, en elders meer.

---

[1]) *Brief van de kerkeraad te Batavia aan de cl. van Amst.*, dd. 9 Jan. 1710.

[2]) *De Navorscher*, A. R. XII, 1862, bl. 162, 225, 358.

Recherch. histor. sur l'état de la relig. chrét. au Japon, relat. aux Hollandais, trad. du Holl. du baron Onno Swier de Haren. Paris, 1778, 12°. (*Catalogue* de M. A. H. ANQUETIL-DUPERRON. Paris, an XIII (1805), p. 157, N°. 1084.

[3]) MILLIES, t. a. p., bl. 16.

J. J. SAERS, *Ost-Indian. Kriegsdienste*, Nürnb. 1672, s. 13 f.

O.-Ind. reijse onder den admir. Steven van der Hagen, bl. 82, in: »Begin en Voortg. der O. Ind. Comp.," II Dl.

B. F. MATTHES, *Makass. en Boegineesche legenden*, in: Jaarboekje »Celebes," 1864.

Mr. L. C. D. VAN DIJK, *Neerland's vroegste betrekkingen met Borneo*, Amst. 1862, bl. 95 volg., 98, 102.

[4]) *Brieven buitenl. kerken cl. Amst.*, Dl. 26, bl. 133.

Vgl. *Realia*, in voce »Mooren".

Het verzoek der Armenische kooplieden, om »met de Compagnies schepen lakenen naar Suratte of Perzië te zenden," op zekere conditie, werd naar het Haagsche Besognie cum plena, 6 Maart 1699, verwezen. Den 19den Febr. 1700 werd het verzoek afgeslagen. Hun bisschop resideerde te Coetsjien (Cochin)[1].

Op Banda waren Hollandsche soldaten tot de Bandaneezen overgeloopen en hadden zich laten besnijden[2]. Een renegaat, Jacob Nijs, zoon van den burger Warnerus Nijs, te Batavia, die het »Moorsche" geloof had aangenomen, heeft men op zijn verzoek gepardonneerd[3]. Daarbij kwam, dat, volgens het beweren der Mohamedanen, het Nieuwe Testament vervalscht was[4]. Bij later gemaakte regelingen werden »de godsdienstige begrippen, zeden en gewoonten" der Javanen ten volle geëerbiedigd, de aanleg van nieuwe scholen vastgesteld, terwijl tot verbetering der rechtspleging onder hen, en tot opheffing der ongelegenheid, veroorzaakt door de uitgestrekte jurisdictie van den grooten landraad te Samarang, welke ging over de geheele Noord-Oostkust van Java[5], mindere landraden zijn opgericht in elke prefectuur, bestaande uit den prefect als voorzitter enz.[6].

Nog vinden we opgeteekend, dat er nu en dan een enkele Israëliet werd bekeerd. Er waren n.l. in Indië ook Joden, zelfs reeds vrij vroeg, — en ook hier en daar een synagoge, te Suratte, te Cochin[7], op Ceylon; — op Madagascar bevond zich een Joodsch koning; in China waren Joden, zelfs een mandarijn behoorde er

---

[1]) *Rerum a S. J. in Or. gest. comm. Em. Acostae. Dil.*, 1571, p. 19 vs.

[2]) *Brief van Steven Doensz, uit Nera* (Banda Neira), dd. 11 Juli 1613. (*Archief O. Ind. Comp.*).

[3]) 22 Novemb. 1681. (*Realia*).

[4]) *Indo-chinese Gleaner*, Vol. I, p. 146 sqq.

[5]) Het gouvernement van Java's N. O. kust strekte zich uit van de rivier Losari tot Banjoewangie.

[6]) *Korte aantooning van de notabelste verbeteringen en redressen, welke ... in de Regering en administratie in Holl. Indien zijn ingevoerd*, Batavia, 1809, 4°, bl. 81.

[7]) Te Cochin waren vele rijke Joden en meerdere synagogen. (*De kust van Malabar* ..., Amst. 1663. Zie: PETIT, *Catal. pamfl. Thys.*, II, 78, N°. 3297 BLUMHARDT, t. a. p., s. 206).

toe; — in Siam een beeldhouwer, en een van de prinsen van Makassar verzocht een Hebreeuwschen Bijbel [1]).

---

[1]) Vgl. over het werkje: *Noticias dos Indeos de Cochin*, Amst. 9e Hul T. 447 (1687): *Suppurim*, eine Sammlung jüd. Volkssagen, etc. von Wolf. Pascheles, 3e Sammlung. Prag, 1855, s. 196—199.

T'filloth ansché Singili. Livre de prières et chants des Juifs de Ceylon, Cochin-China (Hebr.). Amsterd., Proops, frères 5517 (1757), 8°. N°. 2211 du *Catalogue des livres hebreux*, etc. de Mr. I. da Costa. Amst. 29 Oct. 1861.

Museum Haganum histor. philol. theolog., T. I, Pars altera. Hagae Com. 1777, 8°, p. 473 sqq.

JARRICI, *Thesaurus rerum Ind*, III, Col. 1615, 8°, 458, 590.

Journael van SEGHER VAN RECHTEREN, bl. 51.

ELFDE HOOFDSTUK.

BEOEFENING DER THEOLOGIE IN INDIË.

Dat er volstrekt geen belangstelling zou bestaan hebben in kerkelijke en godsdienstige zaken in een land, waar men wel hoorde van godgeleerde geschillen, is moeilijk aan te nemen. Niet dikwijls was er sprake van afwijking of verbastering van de kerkleer bij de Indische predikanten; vaak liepen hun twisten over dingen van geheel anderen aard [1]). Maar de oneenigheden over onderwerpen van dogmatisch karakter bleven niet uit, al mengde zich daaronder ook veel menschelijks. Een hevige strijd over het leerstuk der erfzonde werd te Amboina gevoerd in 1651 tusschen de predikanten Henricus Hartong en Petrus Appeldoorn, waarbij de beslissing van den kerkeraad te Batavia gevraagd werd, die 13 Januari 1652 het gevoelen van den laatst-

---

[1]) NEURDENBURG, t. a. p., bl. 119. De hevige geschillen, gevoerd door Ds. Abraham Fierens met zijn ambtgenoot Cornelius Porselius, te Batavia omstreeks 1649 of '50, waren, ofschoon een Avondmaalsbediening in het Fort er aanleiding toe gaf, meer van persoonlijken aard. Daarin werd ook Antonius Hilarius, de academievriend van P. — beiden hadden te Leiden gestudeerd — betrokken. F. schijnt zeer heftig en oploopend geweest te zijn: eens vergat hij zich zóó zeer, dat hij op straat vocht. Scheldnamen, zooals: »schelm, enz." werden niet gespaard. De twist tusschen Adriaan Pieterszoon Steutel en Cornelis Grieze (wel te onderscheiden van zijn ambtgenoot, Hermanus Griezen, te Batavia, later te Cochin) in 1760 te Amboina liep over dogmatische kwesties. (VAN DER CHIJS, *Inventaris . . .*, bl. 276).

genoemde verwierp [1]). De beide twistenden schijnen de godgeleerde stellingen, waarover het geschil liep, met de bewijzen voor en tegen hun beweringen, in geschrifte gebracht te hebben. Het advies van de predikanten der hoofdplaats was drie dagen te voren, 10 Januari, onderteekend door Joannes Roman (van Haarlem), Cornelius Lindius, Samuel Tesschemaker, Jacobus Vertrecht, Daniel Gravius, Philippus de Vriese en Guilielmus Brakel. Maar daarmede was de zaak nog niet uit. De twist liep zóó hoog, dat partijen in December 1653 met elkander in proces lagen, en eindelijk, Maart 1654, veroordeeld werden, ieder in de helft der kosten, terwijl beiden zonder soldij naar het vaderland moesten vertrekken.

Hoe Gouverneur-Generaal en Raden hadden te handelen bij twisten over kerkelijke zaken, daaromtrent hadden zij voorschriften ontvangen van Heeren XVII, reeds in de instructie aan den Gouv.-Gen. Hendrik Brouwer, d.d. Middelburg 17 Maart 1632, art. 71 en 77 [2]). Over een geschil met den pred^t. Engelbertus Françiscus le Boucq, die bij de Portugeesche gemeente van Batavia stond, betreffende de scheiding der sacramenten, *'t welk over de* 80 *jaren de gemeente heeft geslingerd* en veeltijds den liefdeband tusschen de broederen *van contrarie gevoelen* gebroken heeft [3]), hebben we boven reeds gehandeld.

Indien men weinig vindt opgeteekend van beoefening der eigenlijke theologie, of zelden verneemt, dat er belangrijke werken van grooter omvang in deze wetenschap door Indische predikanten van vroeger dagen zijn samengesteld, zoo bevreemde dit niemand. Het drijven van dergelijke studiën op zich zelf en uitsluitend om haar zelve, heeft in Indië zijn eigenaardige bezwaren. Ware het ook al niet, dat het heete klimaat niet zelden zeer terneerdrukt, of de bijna overal verplichte bezoekreizen, soms zeer veelvuldig, altijd uiterst tijdroovend, eigenaardige moeielijkheid opleverden, er werkten nog andere verschillende oorzaken mede, die van dergelijke ernstige studiën, zoo niet afschrikten, toch terughielden of den ijver spoedig deden verflauwen. Men leefde ver van het lieve

---

[1]) Hartong werd uit Amboina naar Batavia opgeroepen om zich tegenover Ds. Appeldoorn voor den Raad van Justitie te verantwoorden. 7 Febr. 1653. *Realia*, (het handschr.), bl. 438.

Realia, I, 13, in voce »Advis" (gedrukte tekst).

[2]) MIJER, *Verzameling...*, Bat. 1848, 8^0, bl. 65, 66.

[3]) *Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk.*, 1864, bl. 55, 56.

vaderland en kreeg zelden of nooit nieuwe boekwerken van wetenschappelijken inhoud. Die waren doorgaans tamelijk lijvig waardoor de toezending bezwaarlijk en kostbaar werd; de reizen duurden lang, de risico was veel grooter dan in onze dagen, en eer men wist dat ze bestonden, eer men ze aangevraagd en ontvangen had, was men soms zelf reeds weer overgeplaatst of ook wel teruggekeerd naar Europa [1]). En waren die boeken eens in Indië, hoeveel verdriet had men dan niet van hun even natuurlijke als onverbiddelijke vijanden: vocht en insekten [2]).

Toch was er in de 17de eeuw op Java nog wel gelegenheid om op letterkundig en wetenschappelijk gebied werkzaam te zijn. Te Batavia bestond eene bibliotheek ten gebruike der predikanten van 500 à 600 werken [3]). Al spoedig bleek het, dat deze boekerij niet aan de behoefte voldeed. Door tusschenkomst der Gedeputeerden van de classis van Amsterdam werd tot de Bewindhebbers der O.-Ind. Compagnie het verzoek gericht, »dat de bibliotheek te Batavia met wat bequame boecken vermeerderd mocht worden". Volgens de begrooting van den Amsterdamschen predikant Eleasar Swalmius zou dit een bedrag van 400 gulden vereischen. De Heeren XVII stonden het verzoek toe bij besluit van 27 October 1628. In 1643 vroeg men te Batavia opnieuw boeken, en wel »*zekere*, geen onnoodige" [4]). Te Paliacatte wenschte men in 1650 »boecken" en zeven jaren later deed men aanvraag uit Indië om boeken, bepaaldelijk over kerkgeschiedenis handelend.

De twee eerste opzieners der kerkelijke bibliotheek te Batavia waren Ds. Abraham Fierens, aangesteld 27 April 1643, en Ds. Georgius Candidius, daartoe benoemd 3 October 1644.

Ook de wetenschappelijke arbeid van hen, die Indië, en vooral de godsdienstige denkbeelden der Indische volken in het moeder-

---

[1]) Een mijner ambtgenooten zond, toen hij met verlof naar Nederland ging, zijne bibliotheek per zeilschip, maar was al op zijne terugreis naar Indië, toen zijne boeken in 't vaderland aankwamen.

[2]) Niet allen lieten zich daardoor afschrikken: de beroemde geneesheer Jacobus Bontius († 1631) had te Batavia »een magnifieke bibliotheek, wel bij de 2000 boeken, meest wtgelesen auteure." (Prof. STOKVIS, *La médecine coloniale* ..., *Discours* ... *congrès* ..., Amst. 1883, p. 20, Annot. 20). Over het bewaren van boeken onder de keerkringen, zie: PILAAR en OBREEN, *Tijdschr. voor het zeewezen* ..., II, 1842, bl. 48.

[3]) *Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk.*, XIII (1863), bl. 31.

[4]) »Onnodighe boecken," die met een schrijfletter gedrukt waren; daarvan had men een groot getal in Indië.

land meer wilden doen bekend worden, kan niet onbelangrijk genoemd worden. Onder die nuttige pogingen komen niet het minst in aanmerking de werken van Abraham Rogerius en van Philippus Baldaeus, om van anderen niet te gewagen. Van den eerstgenoemde hebben we een werk, getiteld: *Geopende deure des heidendoms*, een geschrift, hetwelk, oorspronkelijk in het Latijn geschreven, vertaald is in het Fransch, Hoogduitsch en Nederlandsch, en waarvan het meer verwijderde, maar toch ook bedoelde nut zijn zou de meerdere en zekerder toebrenging der heidenen [1]).

Het werk van Baldaeus, dat we bedoelen, is zijne *Nauwkeurige en waarachtige ontdekking en wederlegginge van de afgoderye der Oost-indische heydenen*", een geschrift, dat, ofschoon in onze dagen verouderd, van grondig onderzoek getuigt, en ook in het Hoogduitsch en Engelsch vertaald is. Beide mannen, Rogerius en Baldaeus, hebben op dit gebied de baan gebroken en aan anderen den weg gewezen [2]).

Tot hetzelfde doel, waartoe genoemde mannen werkzaam waren, de bevordering van het werk der propagatie en tevens van wetenschappelijke onderzoekingen, had indirect misschien ook kunnen strekken de last van den Gouverneur-Generaal J. Camphuis in 1686, om Maleische boeken te doen opzoeken en koopen, omdat ze vaak tot bronnen konden dienen voor de studie der geschiedenis van Indië.

De predikant Thomas van Simey zette in 1693 een werk op touw, getiteld *Mozes verus et antiquus*, en zond 7 Sept. van dat jaar een gedeelte, het begin daarvan, aan den kerkeraad te Batavia ter beoordeeling, maar de vergadering verklaarde in Oct. d. a. v. niet in staat te zijn, haar oordeel over dat geschrift uit te spreken, vóór zij het geheele werk zag.

J. K. Lopke, als proponent werkzaam bij de Luthersche gemeente te Batavia († in 1766), gaf twee geschriften in druk, waarvan het eene getiteld was: *Gods volmaaktheden omtrent den zondenval in deszelfs toelating verdedigd*, en het andere tot opschrift droeg: *Bepaalde gedachten over de verschijningen der geesten en dooden* [3]).

---

1) *De Gids*, 1867, N°. 4, bl. 208.
2) *De Gids*, 1867, N°. 5, bl. 228 volgg.
3) BRUMUND, t. a. p., bl. 120.

Dat zich te Batavia onder de predikanten steeds mannen bevonden van ruime studie, wetenschappelijke vorming en degelijke ontwikkeling, blijkt ook uit de volgende bijzonderheid. Bij vraagstukken, die de uitoefening der kerkelijke tucht, de inrichting van den eeredienst of de handhaving der eens aangenomen leer betroffen, werd doorgaans de beslissing of het advies gevraagd van den kerkeraad der hoofdstad. Deze vormde het hoogste kerkelijke bestuur en deed uitspraak ter laatster instantie. Nu meene men niet, dat bij zulke gelegenheden, wanneer door de regeering of door andere kerkeraden het gevoelen der Bataviasche broeders gevraagd werd, dezen willekeurig of lichtvaardig een besluit namen. Geenszins. Zij raadpleegden zorgvuldig en nauwgezet de werken der beroemdste godgeleerden van vroeger en later tijd en beriepen zich bij hun uitspraken op het hoog gewaardeerd gezag van deze mannen. Wil men een voorbeeld? De predikant Abraham Feylingius had te Banda-Lonthoir, alwaar geen tarwebrood te bekomen was, er bezwaar in gevonden, het H. Avondmaal met rijstebrood aan de gemeente te bedienen. Den 9den Januari 1698 werd hierover het oordeel van den kerkeraad te Batavia gevraagd (zie boven: hoofdstuk *eeredienst*). Dit college besliste, dat zulks met allerlei brood, dus ook met rijstebrood mocht geschieden, en voerde zijn bewijsgronden voor die meening aan. Deze gronden nu waren ontleend aan Beza (»Epist. 2 ad Thilium"), Paraeus (L. 1 »de symb. sacram"), Voetius (in »Polit: Eccles:" part. 1 pag. 732) en Balduinus [1]) (in »Casib. conscient.", L. 2, c. 8, cas. 8). Men ziet hieruit, dat de Indische predikanten van vroeger dagen, niettegenstaande de vele moeielijkheden, die langdurige dienstreizen, het afmattend klimaat en zoovele andere oorzaken daaraan in den weg legden, toch hunne theologische letteroefeningen voortzetten, en zeker daar het meest, waar een grooter getal hunner tegelijk aanwezig was, zooals te Batavia [2]), Amboina, Colombo.

Wij hebben nog een hulpmiddel om over het wetenschappelijk gehalte der Indische predikanten van vroeger dagen te oordeelen. Wij kunnen er één als type stellen. En deze is geen willekeurig gekozen voorbeeld; hij is de eenige persoon, dien wij op de volgende wijze leerden kennen. Het toeval bewees ons hierbij een grooten

---

[1]) Een Lutheraan, † te Wittenberg 1 Maart 1627.
[2]) *Biblioth. Brem.*, III, 5, 955, en V, 4, 718.

dienst. Weinige dagen vóór mijn vertrek naar Europa, in April 1882, vond de heer Mr. J. A. van der Chijs in het landsarchief te Batavia een keurig netjes gedrukt boekje, in 4° formaat, groot 34 bladzijden. De titel luidt als volgt: *Catalogus van een verzameling latijnsche en nederduitsche dog meest theologische boeken; welken verkogt zullen werden, op woensdag den 23ste Januarie,* 1754, *voor het Ledig Huys van den Eerwaarden Heer Carel Braarda, staande aan de West-zijde van de Jonckers gragt, of zoogenaamde Roea Malacca; alwaar de Boeken Daags voor de verkooping kunnen gezien werden. De catalogus is te bekomen ten Huyzen van den Vendumeester dezer steede, Bartholomeus Visscher; alsmede bij den Ondercoopman in Dienst der E. Comp. Rudolph van Zant.* Batavia, bij George Hendrik Heusler, in de Drukkerij van 't Seminarium.

Deze Carel Braarda was te Leeuwarden geboren en 13 September 1728 als student te Franeker ingeschreven. Na voleindigde studiën werd hij in 1734 proponent en daarop predikant te Ter Aa, provincie Utrecht. Door de Bewindhebbers der O.-Ind. Compagnie ter kamer van Zeeland benoemd tot predikant in O.-Indië, werd hij daartoe bevestigd 4 Aug. 1735 te Middelburg door P. Macaré met een rede over Matth. 28:19. In Indië aangekomen 10 Aug. 1736, werd hij als »extraordinair" predikant te Batavia »aan de hand gehouden" om de Maleische taal aan te leeren. Hij is naar Amboina beroepen en te Ternate werkzaam geweest [1]). Hij bezorgde de uitgaaf van den Maleischen catechismus met Arabisch karakter. Bij de plechtige inwijding van het seminarie te Batavia, 2 Nov. 1745, hield Braarda een redevoering in de Nederduitsche taal: »Over de uitmuntendheid van den Christelijken godsdienst boven alle andere," in de Portugeesche binnenkerk. Hij is gestorven te Batavia in het armenhuis, krankzinnig, eene weduwe nalatende [2]).

Deze Braarda nu is de eenige Ind. predikant uit de dagen der O.-Ind. Compagnie, wiens bibliotheek wij leerden kennen, en

---

[1]) Naar Amboina beroepen 20 Dec. 1742, daarvan weder geëxcuseerd 28 Dec. 1742, tot ordinair leeraar in de Maleische gemeente te Batavia beroepen 4 Jan. 1743, naar Ternate beroepen 22 Aug. 1747 en komt van daar weder terug 9 Oct. 1750. (*Personalia*).

[2]) Regnerus Braarda, zijn jongere broeder, studeerde te Groningen, werd in 1738 predikant te Akkrum en ter Horne (Friesland), en wijdde de nieuwe kerk aldaar in 28 Oct. 1759 met een leerrede over Haggaï 2:10, ontving in 1793 eervol emeritaat en overleed kort daarop, nog in hetzelfde

van bedoelden catalogus, het genoemde exemplaar dat te Batavia berust, hoogst waarschijnlijk het eenige, wat nog bestaat [1]).

En welke wetenschappelijke werken nu had Braarda in zijn bezit?

Wij zullen er slechts eenige noemen om te doen zien, welk uitstekend theoloog hij was.

Cave scriptorum ecclesiast. historia literaria, Genevae 1693, fol.

AUGUSTINUS. Lovani 1640, fol.

FABRICII et BURMANNI *Orationes*, Lugd. Bat. 1725, fol.

Alle de godgeleerde werken van ABR. WILH. PERKINS. 2 Dln., Amst. 1659, fol.

CALVINI *Institutiones religiones christianae*, Lugd. Bat. 1654, fol.

STEPH. CURCELLAEUS *opera theologica*, Amst. 1675, fol.

AND. RIVETI *Opera theologica*, 3 vol., Rott. 1651, fol.

STEPHANUS *Concordantiae Graeco latinae Test. N.*, Genevae 1624, fol.

HUETIUS *Demonstratio evangelica*, Parisii 1679, fol.

CHRYSOSTOMUS *Opera*, Graece, 8 vol., Oxoniae(?), 1612, fol.

SPANHEMII *Operum*, 3 vol., Lugd. Bat. 1701, fol.

COCCEJI *Opera omnia theologica*, 11 vol., Amst. 1675, fol.

Biblia polyglotta, complectentia textus originales, hebraicum, cum pentateucho samaritano, chaldaicum, Graec. versionuemque, antiquiarum, Samaritanae, Graec. LXXII, interpr. Chaldaicae, Syr., Arab., Aethiop., Pers., Vulg., Latinae, ed. a. B. Walthonio. 6 volum., Lond. 1657, fol.

---

jaar. (Zie: BRAARDA, *Ackrum's tempelbouw*, 1e *predikatie* . . . , Leeuw. 1761, 4⁰, bl. 54; Vgl. den *Catalogus* BORGER, Arnhem, Gouda Quint, 1882, bl. 26, N⁰. 670).

Album civ. academ., Franek., II, 87.

Boekz., Juni 1738, bl. 737.

Alphab. naamrol der noch in leeven . . . , (Haffman), bl. 24.

HOFSTEDE, t. a. p., II, 58.

VERBEET, t. a. p., bl. 7, 39.

HELDRING, t. a. p,, bl. 35.

BUDDINGH, *Schets* . . . , bl. 31.

Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk., 1860, bl. 204.

Mr. KEUCHENIUS, *Toespraak bij de inwijding van het seminarie te Depok*, 21 Aug. 1878, Bat., 8⁰, bl. 20.

Realia, I, 352, *b*, Resol. 13 Maart en 3 April 1761, in voce »Diaconen".

[1]) Zooals in die dagen de gewoonte was, is de inrichting geregeld naar het formaat der boeken: eerst de folianten, daarna de kwartijnen, dan de nommers in octavo enz.

GOMARUS *Opera omnia theologica*, Amst. 1664, fol.
VITRINGA *Commentarius in Jesaïam*, vol. 1, Leov. 1714, fol.
DEUSINGII *Allegoriae veteris et novi Test.*, Franik. 1701, 4⁰.
CAMP. VITRINGA *Observationes sacrae*. 4 vol. Franik. 1700. 4⁰.
CAMP. VITRINGA, *Theologia naturalis*. ibid. 1720. 4⁰. [1]).
CAMP. VITRINGA, *De synagoga vetere*. ibid. 1696. 4⁰.
WITSII *Miscellanea sacra*, Utr. 1692. 4⁰.
VAN MASTRICHT *Theologia practica*, 2 vol. ibid. 1699. 4⁰.
FRID. ADOLPH. LAMPE *Comment. in Psalm XLV*. Brem. 1715. 4⁰.
SAUBERTII *Palaestra theol.-philolog*. Altdf. 1677. 4⁰.
HEIDANI *De origine erroris*. Amst. 1678. 4⁰.
SPANHEMII *Vindicia exercitat. de gratia universali*. Amst. 1649, 4⁰.
WITTICHII *Exercitationes theologiae*. Lugd. Bat. 1682. 4⁰.
WITTICHII *Consensus veritatis*. Oxon. 1682. 4⁰.
JOHAN. MARKII *Opera omnia theologica*. 14 vol. 4⁰.
SPANHEMII *Dubia evangelica*. 2 vol. Genev. 1700. 4⁰.
WITSII *Meletemata Leidensia*. Lugd. Bat. 1703. 4⁰.
WITTICHII *Theologia pacifica*. Lugd. Bat. 1683. 4⁰.
AMYRALDUS *Verhandeling van de staet der Gelovigen*. Utrecht, 1680. 8⁰.

Een goeden dunk van veler wetenschappelijken zin ontvangen wij ook, wanneer we ontdekken, dat ze hun theologische studiën nog hebben voortgezet, nadat ze in Europa waren teruggekeerd, zooals Henricus Dreier († 1760), die dertien jaren in Indië predikant is geweest, eerst te Ternate, vervolgens te Batavia, en waarna hij te Frankfort aan den Oder tot Doctor in de theologie promoveerde. Het onderwerp zijner dissertatie was Ps. 132 : 17 [2]).

Nog vonden we vermeld het volgend besluit der Indische regeering: »Alle de in vreemde talen gedrukte theologische boeken zo uit de kleine winkel, de Casteels drukkerij, de boekbinders winkel en de overtollige in de kerken te laten overbrengen in het consistorie van de binnen Portugeesche kerk om door scholarchen uitgedeeld te worden." Resol. 25 Sept. 1777 [3]).

---

[1]) Zooals men ziet, had Braarda ook de beste werken zijner beroemde Franeker leermeesters naar Indië medegenomen. (Vgl. Mr. BOELENS, *Frieslands hoogeschool*, passim).

[2]) ROTERMUND, *Lex. aller Gelehrt. in Bremen*, Anhang XXVI.

[3]) *Real.*, II, 108 *b*.

Vruchtbaar almede voor de beoefening van een bijzonder deel der theologie, de apologetiek, als vanzelf den Indischen predikanten door hun eigenaardige positie in de heidenwereld aangewezen, kan ook geweest zijn de vertaling in het Maleisch van een der meest beroemde apologetische geschriften uit de 17de eeuw. Hugo de Groot had op Loevestein het *Bewijs van den waren godsdienst* geschreven, in Nederduitsch rijm, oorspronkelijk bestemd voor behoeftige zeelieden. Het werd overgebracht in verschillende talen, ook »in het Maleisch" [1]). Jammer maar, dat die vertaling nooit bestaan heeft. Dit is aan het licht gekomen door de onderzoekingen van Prof. Millies [2]).

Aan de rechte beoefening der theologie, vooral der uitlegkunde, was ook niet weinig bevorderlijk de Indische omgeving, waarin ze leefden, het Oostersch element, dat ze steeds voor oogen hadden, waardoor menige bijbelplaats licht en opheldering ontving, die anders voor Westerlingen duister en onverstaanbaar bleef [3]). Zoo bevestigt de wijze van begroeting, van de hulde, door den geringen mensch aan den meerderen en hooggeplaatsten in Indië gebracht, het recht waarmede de Synodale vertaling *προσκυνεῖν* op vele plaatsen door *zich nederbuigen* heeft vertolkt, waar de oude Statenvertaling altijd *aanbidden* schrijft, b.v. Matth. II, 2, 8; XV, 25; XVIII, 26. Zoo herinnert Valentijn daar, waar hij de zeden, gewoonten en gebruiken van Amboina en Perzië beschrijft, aan de overeenkomst hierin met hetgeen men bij de Israëlieten vond, en poogt menige plaats uit het O. en N. Testament op te helderen, waar het zaken gold, die beter begrepen en gevoeld konden worden door de dagelijksche aanschouwing met eigen oog. Het betrof de kleederdracht, met name den sluier, de gewoonte de kinderen op de heup te dragen, den harem, de bruidschat [4]),

---

[1]) GLASIUS, *Godgel. Nederl.*, bl. 579.

IS. ALB. FABRICII, *Delectus argum. et Syllabus scriptt. qui verit. relig. christ. asseruerunt*, Hamb. 1725, 4°, p. 552.

HOTTINGER, *Smegma orient.*, p. 93.

SIMON OOMIUS, *Het geopende-Mahomedisdom*, Amst. 1663, 2e Dl., bl. 43, 139.

[2]) WIJNMALEN, *H. de Groot*..., Utr. 1869, bl. 62, 331 volgg., 344; MILLIES, *Over de oostersche vertalingen*..., in: »W. W. Kon. Akad. van W. W.," VII, bl. 109 volgg.

[3]) RÖTTGER, t. a. p., bl. 33 volgg.

[4]) Tegen het hoog opvoeren daarvan in O.-Indië waren zelfs 19 Juli 1683 en later door de Indische regeering plakkaten uitgevaardigd.

de hoofdsieraden en armringen, de wijze van de sleutels op den schouder te dragen enz. Hij geeft daarbij verklaringen van Gen. XVIII : 6; XXIV : 22, 53, 65; XXXVIII : 14; 1 Sam. XXV : 34 [1]); 2 Sam. XX : 3; Esth. II : 3; Jesaïa XXII : 22; LXVI : 12; Marc. XIV : 51, 52 enz. Zijne exegese laten we geheel voor eigen rekening [2]).

Voor de talenten en gaven en de wetenschappelijke ontwikkeling van verscheiden Indische predikanten uit de beide vorige eeuwen pleit de omstandigheid, dat menige vaderlandsche gemeente hen nà hun terugkeer uit Indië tot leeraars begeerde, en voor niet minder ijver en lust om nuttig werkzaam te zijn de omstandigheid, dat ze zulk een aanzoek zich lieten welgevallen. Na het vertrek van Ds. Johannes de la Morasière in 1715 kwam François Valentijn in aanmerking voor predikant te Dordrecht [3]). Meerdere steden en dorpen beriepen Indische predikanten: Amsterdam, Dordrecht, Middelburg, Delft, Zutfen, Geervliet, Geertruidenberg, Vianen, Veere, Elburg, Beverwijk, Zeist enz.
Abraham de Roy,
Abraham de Leonardis,
Daniël Gravius,
Robertus Junius,
Philippus Baldaeus [4]),
Daniël Brouërius,
Antonius Hilarius,
Simon van Breen,
Hendrik Willem Gordon,
Johannes Marens en anderen namen een beroep in Nederland aan.

---

[1]) Vgl. *Herod. II*, 35. De Holl. vertaling van O. D(apper), Amst. 1665, bl. 122, en de Fransche van Larcher, (Paris, Charpentier, 1845), I, p. 155.

[2]) VALENTIJN, *Beschr. van Amboina*, bl. 151, 153, 154, 166, 170, 171, 345. Dezelfde, *Beschr. van Persiën*, bl. 211, volgg., 217.

[3]) SCHOTEL, *Kerkel. Dordrecht*, II, 291, noot 2.

[4]) Zie over hem: Prof. VETH, *Ontdekkers en onderzoekers*, Leiden 1884, I, bl. 1—57.

TWAALFDE HOOFDSTUK.

STICHTELIJKE LECTUUR.

De eerste predikant, die leerredenen in het Maleisch heeft geschreven, was Caspar Wiltens [1]). Zijne predikatiën werden gedrukt in 1680 en met veel stichting gelezen en aangehoord in de gemeenten van Batavia, Amboina, de Uliassers, Banda, de Molukken en elders [2]). Ze handelden over:

1. De Schepping.
2. De H. Schrift.
3. God.
4. De Voorzienigheid.
5. De Wet.
6. Den uittocht der kinderen Israëls uit Egypte.

Het Maleisch van Wiltens laat veel te wenschen over, maar hij was de ijsbreker, en het was er hem alleen om te doen, dat hij door den inlander begrepen en verstaan werd [3]).

Een ander verdienstelijk predikant uit de eerste eeuw van onze heerschappij in Indië, van wien gedrukte Maleische predikatiën bestaan, was François Caron. Zijne preeken waren reeds gereed in 1669. Op aanbeveling van zijn ambtgenoot Simon de Buck en op verzoek der Bandasche gemeente, boden Gouverneur

---

1) WERNDLY, t. a. p., bl. 333.

2) BUDDINGH, t. a. p., bl. 14.

3) Gedurende zeer langen tijd, vóór ze nog gedrukt waren, waren deze leerredenen het eenige hulpmiddel tot stichting en onderwijs dat er bestond.

en Raden van Indië hem (Caron) aan, ze te Batavia te laten drukken. Ook de Gouverneur van Amboina, Antoni Hurdt, had er zich voor geïnteresseerd. Het werd in 1674 toegestaan. In het volgende jaar kwam Caron zelf te Batavia, om over dien druk te spreken. Doch er waren nog beletselen, die het tegenhielden. Het gebeurde eerst later, nà zijn vertrek uit Indië. In gevolge een besluit der Indische regeering van 29 Nov. 1737 werden ze ten behoeve der Ambonsche gemeente ten getale van duizend exemplaren herdrukt. Ze waren opgesteld in »gemeensaem Maleijs," »niet om door een hooghdravenden stijl den geoeffenden in die tale te ketelen [1]), noch door een kunstige methode en diepsinnige saecken alleenlyck den geleerden te behagen; maar om U, die teedere kinderen zijn ... de kennisse op de eenvoudighste maniere in te planten ...." [2]). De titel is: *Voorbeeldt des openbaeren godsdiensts, bestaende in de verhandelinge van de XII articulen des geloofs, de wet Godes, 't Gebedt des Heeren, mitsgaders de Feest-, Bid- en Danck-texten, ten dienste der Inlandtse Christenen op Amboina, in* 40 *Predicatien eenvoudelijck gestelt door Franchois Caron, weleer Bedienaer des Goddelijken Woords op Amboina in Oost Indiën.* t' Amsterdam, Door ordre van d'E.E. Heeren Bewinthebberen der O. Ind. Compagnie; bij d'Erfg. van Paulus Matthijsz., in 't *Muzycboeck* gedrukt, 1693, 1 vol., 4°. [3]).

Jacobus Molanus, predikant te Banda-Neira († 1663), had eenige predikatiën, »volgens ordre des Catechismus," in het hoog-Maleisch opgesteld. Om dien arbeid te beoordeelen, had men te te Banda als revisores aangesteld Gabriël Nacke, vroeger krankbezoeker, en een inlandsch schoolmeester. De kerkeraad van Banda zond daarop deze leerredenen aan den kerkeraad van Amboina, met verzoek ze ook eens na te zien, waarop de broeders van laatstgenoemde plaats antwoordden, dat ze wel goed, maar voor het »gemeen volk," den kleinen man, wat moeielijk waren en te hoog om ze te verstaan. Ruim zeven jaar later, Februari

---

[1]) Kittelen.

[2]) Zie de *Opdraght aan de Bewindhebbers der O. Ind. Comp. in Holland en Zeelandt,* gedagteekend: Hage 19 Januari 1678, en: *Aanspraecke tot de kercken van Ambon, op de Eylanden Leytimor, Boang-Bessi, Honomoa, Nusso laout, Ceram, Manipa, Bonoa, Hitou.*

Zie verder: VALENTIJN, *Deure der waarheijd,* bl. 106, 114, en den *Catal. der biblioth. der Maatsch. van Ned. Letterk.,* Dl. II, bl. 436.

[3]) Een uitgaaf van 1683 vonden we genoemd.

1669, zond hetzelfde college ze opnieuw naar dezelfde broeders te Amboina, maar nu met het verzoek, dat de bovengenoemde predikant Caron ze in het »gemeenzaam" en laag-Maleisch mocht overbrengen. Maar het antwoord van den kerkeraad van Amboina luidde, dat dit een te verdrietige en ondankbare arbeid en Ds. Caron meer genegen was, zelf iets in de dagelijksche spreektaal ten dienste der Indische gemeente op te stellen. De landvoogd van Amboina, Dirk de Haas, en de Heeren XVII stonden, blijkens hun schrijven van 8 Oct. 1685, het hoog-Maleisch voor.

De kerkeraad van Batavia zond met den repatrieerenden predikant Jan Claasz. Bakus aan de classis van Amsterdam een werk, waarvan de schrijver onbekend schijnt geweest te zijn, althans niet genoemd wordt. Het was een »Maleische postille," genaamd *Ampat blas*, vermoedelijk naar het getal leerredenen (14). Het verzoek ging er mede gepaard, dat ze in Nederland op kosten der Compagnie gedrukt en een goed getal er van naar Indië gezonden mocht worden. Men vertrouwde, dat ze, onder het volk verspreid zijnde, zeer groote stichting onder de heidenen doen zouden. De ontvangst er van op 3 Sept. 1646 werd namens de Gedeputeerden tot de Indische zaken erkend door Johannes Mourcourtius, predikant te Amsterdam, en Johannes Boutius, predikant te Diemen. Maar de kamer van Amsterdam durfde ze niet op eigen gezag laten drukken; het hing af van de beslissing der XVII, en men zou daarom den tijd hunner bijeenkomst moeten afwachten. Die Heeren hadden nieuwe bezwaren. »Droeg de Indische regeering kennis van hun verzoek? Was het drukken noodig en nuttig? Hoe zouden ze een bevoegd corrector vinden?" — Toch werden ze gedrukt [1]).

Van denzelfden Caron, van wien we boven spraken, bestaat nog een boekje, getiteld: *De weg des hemels*, dat ook veel nut heeft gesticht, daar het, evenals zijne predikatiën, in het zoogenaamd laag-Maleisch was opgesteld, en beide nog in onzen leeftijd in Amboina in gebruik zijn [2]).

Een ander stichtelijk werkje, dat hier gevoegelijk vermeld kan worden, bezitten we van den Bataviaschen predikant Johannes

---

[1]) Wij herinneren hier, dat in onze dagen Maleische leerredenen verschenen zijn van Keasbery te Singapore (1863), van den zendeling Luyke en van Ds Kam Jr.

[2]) VAN RHIJN, t. a. p., bl. 480 Noot, 500.

Roman. Het zijn zijne *Scheeps-bedenckingen, gevallen over verscheydene saken die den Zeevarenden plachten te ontmoeten.* Te Haerlem, voor Adriaen Roman, in de vergulde Parsse, 1649 (4°. 24 blz.). Achter de laatste blz. staat het beeld van Laurens Coster van Haarlem, den uitvinder der boekdrukkunst. R. was geboren te Haarlem [1]); zijn naamgenoot, de Ind. pred^t. Joh. Roman, was uit Zeeland. Hij gaf beschouwingen van een zedelijke strekking en opmerkingen van levenswijsheid, vastgeknoopt aan verrichtingen, handelingen, gewoonten en gebruiken, aan boord der schepen en op eene zeereis voorkomende, ten getale van 15, in 18 blzz. Hij schijnt die geschreven te hebben gedurende of kort na zijne reis naar Indië. Althans op den titel wordt vermeld, dat hij »uytgevaren is derwaarts op het schip *Nieu-Enchuysen*, den 9 January 1647." Hij kwam in hetzelfde jaar te Batavia aan. Hij heeft er nog aan toegevoegd eene *Ziel-verheffing, over de verlossinghe die ons de Heere heeft ghedaen uyt verscheyde stormen en nood-weder, ons op de Spaensche zee overgekomen. Midtsgaders dat Hy ons heeft laten ontmoeten een Engelsch schip van de Barbades komende met achthien personen, die andersins ooghenschijnlyck door honger ende dorst zouden hebben vergaan.* Dit laatste is vervat in een dichtstuk van vijf blz. (blz. 18—23). Er waren op het schip *Nieu-Enchuysen* 250 zielen. »Het Engelsche schip was reeds een »masteloos Wrack" geworden, de opvarenden door gebrek aan spijs en drank reeds half dood. Drinkwater ontbrak reeds langer dan 14 dagen (blz. 22), en die 18 menschen waren bleek en uitgeteerd door honger, dorst en ellende."

Nog moeten we vermelden, dat Jan Jansz. Brund, predikant te Amboina, Maleische gebedenboekjes en vragenboekjes vertaalde en samenstelde.

Waar we van den krachtigen arbeid, van den ijver en de volharding onzer voorouders op het gebied der stichtelijke lectuur gewagen, mogen we vooral niet vergeten de *Favorlangsche leerredenen*, opgesteld in een der dialecten van Formosa [2]). Dit eiland had verscheidene talen of tongvallen [3]). Voor een dier talen, het Favorlangsch, was ook een woordenboek geschreven door den pred^t. Gilbertus Happart [4]). Omtrent deze leerredenen kunnen

---

[1]) Zoon van genoemden Adr. R.

[2]) *Tijdsch. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk.*, VI (1857), 103 volg.

[3]) BETTICHER, t. a. p.

[4]) MILLIES, t. a. p., bl. 39.

we evenwel tot ons leedwezen niet veel bepaalds mededeelen. Of ze door één of meer personen zijn opgesteld, of ze gedrukt en uitgegeven zijn enz., het schijnt onbekend te wezen.

Den 28sten Juli 1719 werd aan den Mardijker Anthonijssen te Batavia door de regeering vergund, zeker Portugeesch translaat van J. Haavermans te laten drukken, zijnde een gebedenboekje, met bijvoeging van vragen en antwoorden [1]).

Ruim anderhalf decennium later werd te Tranquebar, kust van Coromandel, een Portugeesche vertaling van het beroemde boek van Thomas a Kempis: *De imitatione Christi*, gedrukt; — het IVde Boek bestemd tot een communieboek [2]).

Ook het Singaleesch had zijn stichtelijke boeken. In de eerste plaats noemen we de in die taal opgestelde of overgebrachte leerredenen (vijf in getal?), die in 1722 of '23 ten dienste der scholen in het district Colombo op Ceylon uitgedeeld werden. Daarbij waren ook vertaalde gebeden gevoegd en het formulier van de bediening des Avondmaals, terwijl men van plan was nog meer geschriften en boeken onder de inlanders te verspreiden [3]). Zoo verscheen er dan ook te Colombo eene verzameling Singaleesche leerredenen in 4°. en later, in 1754, nog een bundel [4]). Zoo kennen we een Singaleesch »Gebeede-Boek", ibid. 1737, 8°. Het volgend jaar verscheen aldaar een Belijdenisboek in dezelfde taal, groot 46 blz. 8°. Terzelfder plaatse verschenen achtereenvolgens meer geschriften van godsdienstigen inhoud; ze behooren evenwel meer tot de hulpmiddelen bij het onderwijs, dan tot de stichtelijke lectuur.

---

1) *Realia.*

2) *Hall. Miss. Gesch.*, II Th., Halle 1735, s. 409, 951 sq.

Dit geschrift was in het Arabisch vertaald door Pater Coelestinus de S. Leduina, Karmelieter, (broeder van den hoogleeraar Golius) en te Rome gedrukt vóór 1675. Herdrukt op de pers van de »Congr. de Prop. Fide," 1734, in 8°. (HOTTINGER, *Smegma orient.*, L. III, p. II, cap. 11, p. 90—92; Cf. *Preological Works* of Dr. POCOCK, London, 1740, fol., vol. I, p. 71; SIMON OOMINUS, *Het geopende en wederlegde Muhamedisdom*, Amst. 1663, Dl. II, p. 32, 33; *Catalogue* de M. J. J. MARCAL, Paris, 1856, 8°, p. 100, N°. 883).

3) MUNNICH, t. a. p., I, 19, 47.

4) *Tijdschr. v. Ned. Ind.*, 3e Jg., II, bl. 154.

Ook in het Tamulsch of Malabaarsch verschenen op Ceylon in de vorige eeuw stichtelijke boeken, niet vele, maar toch eenige. In de eerste plaats noemen we den *Catechismus en Gebedenboek*, uitgegeven te Colombo, in 8⁰., in 1739. Daarna eene vertaling van Bern's *Kort begrip der christelijke religie, voor die zich willen begeven tot des Heeren H. Avondmaal;* ibidem, 1754, 8⁰. De zendeling Jacob Klein vertaalde stichtelijke voorbeelden uit Rambach's *Exempel Büchlein* (1786), en het *Engelsch gebedenboek* (*Common Prayer-Book*) werd door den zendeling J. P. Rottler in het Tamulsch overgebracht [1]).

Constantinus Cytharaeus, die zeven jaren lang in O.-Indië predikant is geweest, gaf aan het godsdienstig en christelijk publiek zijner dagen het uitzicht op de uitgaaf van meer dan »hondert zee-texten" (1630), waarover door hem »in Indien ghepredighet" was [2]). Of deze leerredenen ooit in druk verschenen zijn, is mij onbekend. Maar wèl weet ik, dat deze verdienstelijke predikant, die van herkomst een Duitscher uit Hessen was, tevens in het Nederduitsch verzen maakte. Als dichter heeft hij onze stichtelijke literatuur dier dagen verrijkt met een *Rijmbijbel*, die thans nog slechts zeer zeldzaam voorkomt, en waarvan de volledige titel aldus luidt: *Bibelisch hand-boecxken, vertoonende den Heyligen Bibel, in elck een versset den inhoudt eens capittels op 't nauwkeurigst begrijpende. Op Batavia ghewrocht.* Amst. bij J. Fredericksz. Stam. 1630, kl. 8⁰. [3]). Hij beloofde er »na desen voor den curieusen bij elck boeck seer schoone figuren" bij, »noyt voor desen gesien" (blz. 49). Het boekje zelf was »ghevisiteert ende gheapprobeert van de classis in 's Graven-Haghe, anno 1630."

De Amsterdamsche predikant Petrus Wittewrongel († 1662) had een stichtelijk huisboek geschreven, getiteld: *Oeconomia chris-*

---

[1]) *N. Gesch. der Missions Anst.*, III, 1022; VI, 1077.

[2]) CYTHARAEUS, *Bibelisch handboecxken*, bl. 49. Zie over hem: F. A. VAN RAPPARD, *Ernst Brink*, Utr. 1868 (Niet in den handel), bl. 84 Noot.

[3]) *Catalogus* B. GEWIN. 1ste gedeelte; Utr., Febr. 1874, bl. 3, N⁰. 39.
J. L. BEIJERS, *Katal. N⁰.* 24 (1873), bl. 30, N⁰. 513. Het boekje is thans in de academ. biblioth. te Utrecht; ook is er te Leiden een exemplaar.
VAN DER AA, *Vervolg op Witsen Geijsbeek*, II, 10.

tiana, of *De christelijke huishoudinghe*, Amst. 1655, 8°., en 1661, 2 dln. 4°. [1]). De Bewindhebbers der O.-Ind. Compagnie besloten 12 September 1662 25 exemplaren van dit werk »tot een preuve" naar Indië te zenden [2]).

De jongens, die uit het burger-weeshuis te Amsterdam met bewilliging der regenten naar Oost-Indië gingen, ontvingen eene uitrusting van het huis; daaronder bevond zich ook een Bijbel en een exemplaar van de *Christelijke zeevaart*, van Westerman, Amst. 1692 [3]). Vele exemplaren van dit stichtelijk boek bleven in Indië en hebben er zeker ook nut gedaan.

Drie Indische predikanten namen afscheid van vaderlandsche gemeenten, ofschoon zij er niet gestaan hadden. François Valentijn hield, toen hij voor de tweede maal naar Indië vertrok, den 8sten Maart 1705, eene afscheidspredikatie te Dordrecht, zijne geboorteplaats [4]).

Engelbertus Franciscus Le Boucq, Jur. utr. Doct., was Bernardijner monnik geweest in de abdij van Boneffe (België), en tot het protestantisme overgegaan [5]). Hij gaf eene *Afscheids-predicatie van Dordt* in het licht (in 8°.), ofschoon hij nooit vast predikant in die stad is geweest. Misschien was hij een der twee herders, wier namen niet genoemd worden, en die te Dordrecht kwamen tegen het einde der 17e eeuw met eene kolonie Wal-

---

[1]) Zie over dit werk: GLASIUS, *Godgel. Nederl.*, in voce.

[2]) *Resol. XVII*, in dato.

[3]) WAGENAAR, *Amsterdam* . . . , II, 283. Tot de bedoelde uitrusting behoorden ook: »een flessenkelder met vijftien flessen brandewijn, 12 ℔ tabak, 2 gros pijpen, 1 waakrok, 1 wollen pak, 1 onderpak, 3 pak linnenkleederen, 3 paar kousen, 3 paar schoenen, 1 matras, 1 hangmat, 1 deken, 2 kussens, 2 bonte sloopen, 2 Engelsche mutsen, 2 paar wanten, 2 sjerpen, 2 slaapmutsen, 2 blauwe en 2 witte hemden, zes bonte en 2 witte dassen, zes bonte neusdoeken, een Bijbel, een *Christelijke zeevaart*, 6 messen, 8 kammen, 1 schaar, 2 tonderdoozen, twee vuurslagen, zes vuursteenen, 2 ℔ Spaansche zeep, eenig schoenmakersgereedschap, 1/2 ℔ waschlicht, 1 1/2 gros veters, eenig garen, 4 lepels, 2 tabaksdoozen, 2 tregters, 2 waterkannen, 1 fles met geest van lepelbladen, 4 schellingskoeken, en wat anijsdrop, knoflook en mierikswortel."

[4]) Aldaar uitgegeven bij D. Goris, kl. 8°.

[5]) Zie: ENGELB. FRANÇ. LE BOUCQ, *Fallax allectatio ad meretricem babylonicam (Het bedriegelijk aanloksel . . .)*, Rott. 1700, 8°.

denser protestanten, die zich tijdelijk aldaar kwamen vestigen, welke de Fransche gemeente niet in haar boezem wilde opnemen; die zich als eene afzonderlijke kerk constitueerden, onafhankelijk van de Waalsche stadsgemeente, en na een verblijf van eenige maanden de stad weer verlieten, tot groote vreugde der overige Waalsche geloovigen. Zij behoorden tot die menigte vluchtelingen, die Frankrijk om den godsdienst nà 1685 moesten verlaten en eene schuilplaats zochten in Nederland. Geen genoegzaam bestaan evenwel in ons vaderland vindende, lieten velen zich overbrengen naar de Kaap de Goede Hoop, om daar hun geluk te zoeken. Daar is ook Le Boucq predikant geweest en in Oost-Indië. Van zijne *Afscheids-predicatie te Dordrecht* heb ik nooit een exemplaar gezien.

Eindelijk moeten we hier nog noemen een stuk op rijm, vier blz. groot, met aanteekeningen, getiteld: *Zegen en af-scheidts Wensch aan de Edele en grootmagtige Heeren, de Heeren Bewinthebberen van de Oost-Indische Maetschappij, ter Kamer van Hoorn. Mitsgaders de Eerwaerden en godtvrucht-lievende Heeren, de Bedienaren des H. Evangeliums, in de waere kerke onses enigsten Heyland en Zaligmaker Jesu Christi. En vervolgens aan alle, en een yder, die de Heere Jesu lief hebben, in onverdervelykheyt van Henricus Duysendpond. Als hy op het point was, om syn Reyse na Oost-Indiën* (als predikant) *aen te vaerden op de* 12 *Maend* 1717 *met het schip Het Huys de Vlotter.* — Tot Hoorn, Gedrukt by Reynier Brouwer, Boekdrucker op de Koornmarkt. 4°. 8 blz. [1]).

De gelegenheidsleerredenen, in Indië uitgesproken bij intreê en afscheid, lijk- en lofredenen, dank-, boet- en biddags-predikatiën, kerk- en orgelinwijding enz. hebben we reeds ten deele vermeld en zullen we elders nog verder noemen.

Nog ééne bijzonderheid die op de prediking betrekking heeft, moge hier hare plaats vinden:

Den 15den Mei 1645 had te Batavia Ds. Antonius Hilarius over de *Hoofsche nijdigheid* gepreekt naar Daniël 6:4, 5. De Gouverneur-Generaal Antonie van Diemen en zijne echtge-

---

[1]) Hij was vroeger predikant te O. en W. Blokker (N.-Holl.). (VEERIS, *Chronol. eccles.*, bl. 133, en FRED. MULLER, 2*e Catalog. voor Indië* (Juli 1858), 4°, bl. 6, N°. 173).

noote, geb. Van Aalst[1]), hadden zich de bestraffing van den predikant zeer aangetrokken. Den leeraar werd gelast, zijne predikatie in schrift over te geven. Maar de kerkeraad, wiens advies gevraagd was, oordeelde, dat Ds. H. alles volgens Gods woord en zeer wel opgesteld had, en dat noch de Gouverneur-Generaal noch de Raden van Indië eenige reden hadden, zich het gesprokene aan te trekken.

De Rotterdamsche predikant Sprenger van Eyk gaf onder den pseudoniem *Sincerus* voorbeelden vau *Kansel-ontluistering in de Ned. Herv. kerk, tijdens de 17de en 18de eeuw* [2]). Dergelijke proeven van wansmaak zouden ook uit de leerredenen van O.-Ind. leeraren kunnen vermeld worden. Slechts één willen we noemen. De eerste Samarangsche predikant Johannes Wilhelmus Swemmelaar hield eens een lijkrede op de vrouw van den Gouverneur van Java's Noord-Oostkust, Harting[3]). De weduwnaar zat onder zijn gehoor. Ds. S. noemde de overledene een »vruchtbare matrone", omdat zij 14 kinderen had gehad, en wist bovendien van de geboorte van ieder dier kleinen een belangrijke bijzonderheid te verhalen [4]).

Minder als proeve van homiletischen arbeid, dan wel ter kenschetsing der Bataviasche gemeente in die dagen en van den toestand en het lot der toenmalige Indische predikanten, deelen we hier een gedeelte mede van de afscheidsrede van Wilh. Hogerwaard, een der meest achtenswaardige predikanten, die Batavia gehad heeft.

»..... het doorbreken van een groot verval der seden, van ingekankerde haat en nijd, van kwaataardige behandelingh, klein-

---

1) *Navorscher*, 1864, p. 222.

2) Amst. 1853. (Zie: J. HARTOG, *Geschied. van de predikkunde*, Amst. 1865, bl. 5).

3) Nicolaas Hartingh was een der schranderste Gouverneurs dier kust en behartigde er met groote toewijding de belangen der O.-Indische Compagnie tot 26 Oct. 1761. (Zie: *Tijdsehr. v. Ned. Ind.*, Mei 1880, bl. 397 volgg.).

4) *Lijkreden over het droevig afsterven van Giliana Wilhelmina Hilgers, teder geliefde huisvrouw van den WelEdelen Achtbaaren Heer Nicolaas Hartingh, Gouverneur en Directeur van Java's Noord-Oost-Kust, etc.* Uytgesproken te Samarang op Zondag 28 Julij 1754 door Joh. Wilh. Swemmelaar, predicant op Java. Te Batavia, gedrukt in de Kasteels drukkerij, bij Caspar Carel Renhart. 1755, 4°, 90 blz.

achting, en 't Fatsoen-beneemingh der Herderen Christi [1]). Blusschen soodanige ontmoetingen den Geest van een mensch niet uit? Sijn dit geen middelen om iemand alle moed te benemen, en alle lust te doen vergaan?" . . . . .

». . . . . of sou men wel dorven ontkennen, dat sodanige dingen hier omgaan, en stoutelijk worden gepleegt, nu de schurfste schapen de regtvaardige sielen hunner trouwste Harderen bitterlijk dorven quellen?" . . . . .

». . . . . Twijffelt men er aan, of alle uwe vaste Leeraaren, indien zij kosten, souden al mede dat zelve spoor van mij opslaan [2]), daar zij nu, den een om zijn opklimmende jaren, een ander om zijn vrouw en kinderen, een derde om andere redenen, deeze voorneemens staaken, en blijven met het kerkscheepken in deze holle dolle zee van *India* slingeren en dobberen. Dit is den verstandigen genoeg gezegt; sonder dat ik daarbij de beweegreedenen van mijne kinders en hare opvoedingh, zoo schraal, zoo raar in deeze landen te verkrijgen, behoeve aan te halen. Met een woord: de goddelijke voorzienigheid vergunt het mij, dat ik een einde mijnes diensts make, en onder Jehova's gehengen weder stevene na dat LIEVE [3]) VRIJE VRIJE VRIJE Vaderlant [4]), daar men met ruste en vergenoeginge zijn leven kan doorbrengen, daar het gemoet aan geen Kettingh leidt, alwaar men niet behoeft te pluijmstrijken, en dus de H. waarheid te verbloemen en te kort te doen; dat zeer verre overtreft een land, waar de *liefde* is als die van een *somervogel dewelke verdwijnt* en ons begeeft, *soo ras de warmte ophouwt*, en waar den deugdzamen daarom wel mag toegeroepen worden, gelijk er bij een profeet staat: *Gaet weg en vlied in het Landt van Juda . . . . .*"

». . . . . Ik vond menschen swanger geworden van liefdelooze vooroordeelen, *stokebranden*, *menschenkinderen welker tanden spiessen en pijlen sijn*, *en hare tonge een scherp sweert*, *die tierende*

---

[1]) Ook op Hogerwaard waren paskwillen gemaakt. (V. D. CHIJS, *Inventaris . . . .*, bl. 316).

[2]) N. l. repatrieeren.

[3]) Isaac Sunderman de krankbezoeker, zegt, als hij spreekt van zijn geboorteland: »mijn lijf is daar (in Indië), maar mijn ziele denkt noch aan mijn lieve vaderland," en herinnert aan het oude spreekwoord: »de haes is geerne daer hij gejonkt is, en 't Vogeltje daar het gepikt is." (*Geschriften*, bl. 13).

[4]) Het ontslag uit 's Compagnie's dienst noemden ze »verlossing". (VALENTIJN, t. a. p., passim).

als een Hont, en rondom de stat gaande, overvloedelijk uitstorten met haren monde, om Leraren te maken tot gedurige voorwerpen van leugenachtige braaktaal. *Wederwillige, Doornen, en Doornheggens, ja schorpioenen*, tegen welke een Leeraar (al heeft hij *een goede conscientie welke een paradijs is*, gelijk dien vroomen Gomarus plagt te zeggen; al roept hij uit, met den Latijnsen Digter Horatius:

..... Hic murus Aheneus esto,
Nil conscire sibi, nullâ pallescere culpâ.
Dit zij een Kopere Muur, niets Quaats bewust te wesen,
Noch bleek door Misdaads-schult .....

Ja, al komt hem eene troost, met welke (onze) Paulus zig tegen zijne lasteraars verweerde: *want ik ben mij zelve geenes dinks bewust*, in vollen eigendom toe) nogtans als *tegen Beesten*, in dit Batavische *Ephesen moet strijden;* noit heb ik mij geschroomt om sulke sondaren aan te tasten, noit geen *spinnekoppen netten gevreest, of onbeschaamde H.. revoorhoofden .....*" [1]).

---

[1]) WILHELMUS HOGERWAART'S *Afscheidsreden tot de Gemeinte op Batavia*, uitgesproken 9 September 1730 ('s Gravenhage, 1732, 4º.), bl. 57, 58, 92 en 93.

DERTIENDE HOOFDSTUK.

CHRISTELIJK LEVEN.

Bij de beschouwing van den zedelijken en godsdienstigen toestand der Oost-Indische koloniën onder het bestuur der Compagnie hebben we op twee elementen te letten, een Oostersch en een Westersch, die voortdurend wederkeerig op elkaar een krachtigen invloed uitoefenden, en mogen we ook niet uit het oog verliezen het groote aantal omstandigheden, die het Christelijk leven beheerschten. Vroegere en latere schrijvers hebben dit vaak uit het oog verloren, en vandaar niet zelden een uiterst onbillijke beoordeeling. Waarmede toch hebben we in Indië te doen? Met eene kleine Europeesche maatschappij te midden van millioenen Inlanders. De Aziaat nam veel over van zijn overwinnaar en beheerscher; maar deze laatste misschien nog meer van den inboorling, in wiens land hij woonde. En zelfs die Europeesche maatschappij in Indië was niet eens eene zuiver Nederlandsche. Meer dan 5000 vreemdelingen bevonden zich in de 17de eeuw in ons Indië; in het midden der vorige eeuw werd hun getal op niet minder dan 7000 geschat [1]). Eene bonte mengeling dus — behalve de Oostersche

---

[1]) En dat niettegenstaande herhaald verbod en beperkende voorschriften van de Heeren Bewindhebbers der O.-Ind. Compagnie: het waren meestal Duitschers, Denen, Jutten, Noren; ook bevonden er zich onder Walen, Franschen, Engelschen en Schotten, ofschoon omtrent dezen uitdrukkelijk bepaald was »ze niet aan te nemen, en van de eerstgenoemden de aanneming niet te bevorderen." Dat er van de vier laatstgenoemde volken reeds vele individuen in Indië waren, bewijst de omstandigheid, dat men het in 1672 nog eens verbieden moest. (*Resol. XVII*, 19 Oct. 1616, 14 Aug. 1617, 10 Mei 1672; *Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk.*, XVIII, Dl. I (1872), Aflev. 4, bl. 332. Zie ook: TER GOUW, *De oude tijd*, 1871, bl. 246 v.v., 1874, bl. 232 vv., 270 vv.).

volken — van nationaliteiten met zeer verschillende talen, godsdienst, zeden, gewoonten enz. En zullen wij, Nederlanders van de 19de eeuw, van wie de nabuur nog steeds getuigt: »c'est un peuple modèle", — zullen wij dan onze voorouders van voor twee eeuwen, geplaatst in gansch andere omstandigheden dan de onze, beoordeelen mogen naar een maatstaf, die alleen voor ons zelven past? We mogen dit des te minder, hoe meer het ons vaak nog de grootste moeite kost, ons hun toestand duidelijk voor te stellen.

We beginnen met een paar algemeene uitspraken. Veilig kunnen we eene van vrij late dagteekening laten voorafgaan. Want daar steeds een zoo samengesteld feit als de zedelijke en godsdienstige toestand eerst langzamerhand wordt en niet dan door de samenwerking van vele oorzaken, zoo geeft een oordeel, geuit in het 1ste kwartaal der 18de eeuw (Mei 1718) toch eene voorstelling, een terugblik op meer dan eene geheele eeuw. Het is een woord van een zeer geacht Indisch predikant, Jacobus Canter Visscher. Hij heeft het ingelascht in een brief aan Johannes Tseets (Tsetsius). »Mores hominum — zoo schrijft hij — mores hominum in his terris (d.i. in Indië) abhorrent à vestris, ut et consuetudines. Voluptas hic principatum obtinet, praesertim fornicatio et stuprum, malum prorsus immedicabile, in his calidissimis regionibus. Quod ad caetera, sunt longe humaniores, quam in omni Europa, fundique ditissimi, pacifici, se mutuo diligentes, nullisque bellis infestantur. Mulieres non aeque politae, quam in Hollandia, superbae tamen, utpote quae Portugallorum insolentias sequuntur, vestis tamen non tam comta, quam Hollandorum nisi forte uniones, caeterasque gemmas quibus se plus onerant, quam ornant, excipias. Stipatae sunt magno comitatu servorum. Virgines natura ad libidinem propensae, colore omnes pallido, sunt tenerae, gressuque delicato ac languido" [1]). Eene andere algemeene uitspraak werd gedaan naar aanleiding van eene vergelijking van onze natie met de Portugeezen. We volgden hunne politiek tegenover de Aziatische stammen, en daardoor werden we in Indië machtig en rijk [2]). Jammer, dat we ook in andere opzichten hunne voetstappen drukten. De woorden, die ik bedoel, zijn van F. van Hoogstraten, gesproken in 1670, en

---

1) *Biblioth. Bremens.*, III, V, 918.
Vgl. HOFSTEDE, t. a. p., II, 126.
2) Dr. W. G. BRILL, *Voorl. over de Gesch. der Ned.*, V, 15, 20.

te vinden in zijne *Indiaansche Historie der Portugezen*, in de *Opdragt aan een Burgemeester van Rotterdam, Bewindhebber van de O.-Ind. Compagnie, ter Kamere aldaar.* Hij zegt: »Onze landsluiden konnen hier levendig zien, hoe heerlijk de Portugezen aldaar, voor hunne komst, gebloeyt hebben, en wat er van dat volk voor dezen al wonders is uytgevoerd: welks vermogen met verloop van tijd ... in die landstreken is afgenomen, en den Hollanders ten deel gevallen. Een wonderlijke wisseling der dingen, en waaruyt zij reden mogen trekken, om zich aldaar zoodanig te dragen, dat hun, door Gods geregtig oordeel, een diergelyken ommezwaay der Fortuine niet kome te treffen" [1]). Onwillekeurig denkt men bij deze uitspraak aan het bekende ernstige woord, dat, naar men zegt, bij den val van Malakka, het laatste bolwerk der Portugeezen in den Indischen Archipel, door een priester den Hollanders werd voorgehouden, dat ook zij Oost-Indië zouden verliezen, als eenmaal hunne zonden zoo hoog waren gestegen, als die der Portugeezen. De waarschuwende profetie is vervuld geworden. »Na anderhalve eeuw van wanbestuur was Portugal uit den Indischen Archipel verbannen; ruim anderhalve eeuw later had ook Nederland geene Oost-Indische Koloniën meer!" [2]).

Reeds Albuquerque had bevolen dat de verschillende natiën van elkander zouden gescheiden worden en in afzonderlijke wijken leven. Ik vermoed, dat hij dit niet alleen als politiemaatregel heeft voorgeschreven, maar er misschien iets meer mede heeft bedoeld. Deze verordening kon ook aan de zedelijkheid bevorderlijk wezen. Het eerst werd zij toegepast op Christenen en Mohamedanen in de stad Cochin [3]). Den 12den October 1688 vaardigde de Indische regeering een plakkaat uit tegen den »indrang" van Oostersche natiën, »zoo vrije als lijfeigene" [4]). Nog is in Ned. O.-Indië die bepaling — omtrent het wonen van iederen landaard in zijne eigene wijk — van kracht met betrekking tot Arabieren, Chineezen, Maleiers enz. Iets wat oorspronkelijk slechts orde en veiligheid moest bevorderen, kon ook gunstig werken voor het zedelijke leven. Was dit dan ook al geen doel, het kon toch gevolg worden.

---

1) HOORNBEEK, *Sorg en raad*, bl. 27.
2) MILLIES, t. a. p., bl. 31, 32.
3) BALDAEUS, *Malabar en Choromandel*, bl. 114.
4) *Realia.*

Sedert hunne komst in Indië was de invloed der Europeanen, ook der Nederlanders, aldaar verderfelijk, en vormden zij den grootsten hinderpaal voor de uitbreiding des christendoms [1]). Maar wat waren het ook voor soort van lieden, die derwaarts gingen? — Behalve »vele Hollandsche huisgezinnen, die in de 17de eeuw te Batavia kwamen om de nieuwe stad te bevolken", en waaronder zeker ook wel ordentelijke en fatsoenlijke familiën zullen gevonden zijn [2]), kreeg men toch ook in Indië vroeger menschen »uit allerlei standen, die in het vaderland niet deugen wilden, gelukzoekers, ballasten der maatschappij, het schuim en uitvaagsel van het menschdom, de schandvlekken van ons geslacht" [3]). »Indië werd het rasphuis van Europa: deugnieten, verkwisters, boeven, allen, die wegens hunne misdaden waren verbannen, bankroetiers, — alles ijlde naar de Indiën als naar eene algemeene prooi. Alles wilde fortuin maken; ze kwamen om de Compagnie te bestelen, de Indianen te onderdrukken, te plunderen, te vermoorden. Van de tien, die rijk terugkwamen, waren er negen, die op deze wijze hun buit verkregen hadden" [4]).

En wat slag van volk was het, dat voor het leger en de vloot werd aangenomen, en waarvan er velen in Indië bleven? En hoe ging het bij die werving toe? — Reeds hebben we vroeger herinnerd, hoe men in het vaderland in de beide vorige eeuwen op Indië eene soort van onderhandsche deportatie toepaste, wanneer men onverbeterlijke sujetten en lastige lieden kwijt wilde zijn, zulken, die men in de Republiek der Vereenigde Provinciën best missen kon. Men liet ze naar Indië transporteeren met de boodschap er bij: »zorg dat hij nooit terugkomt" [5]). En zij, die door de toenmalige zielverkoopers of ronselaars, — »de makelaars in de christelijke zeevaart," zooals men ze noemde — geworven werden, waren niet zelden lieden, die al met het gerecht kennis

---

[1]) LAPLACE, *Campagne de circum navigation de la frégate L'artémise, pendant* 1837—40. T. 4e, Paris 1848, p. 60 sqq., 62, 96 sq., 320 sqq., 347 sqq. Cf. *N. Gesch. der Missions-Anst.*, III Bd. (1790); 895, 1414 u. Index.

[2]) NIC. V. WASSENAER, t. a. p., Jan. 1623, bl. 100; Dec. 1623, p. 61 vs. *Journael — van de O. I. reijse van Willem IJsbrantsz Bontekoe*, Hoorn, 1648, 4^{0}, bl. 41.

[3]) CORN. V. VOLLENHOVEN, *IIe antwoord op de prijsvraag* ..., bl. 155.

[4]) J. HAAFNER, *Lotgevallen op eene reis van Madras over Tranquebar naar Ceilon*, Haarlem 1806, bl. 11, Noot.

[5]) TER GOUW, *De oude tijd*, 1874, bl. 232 v.v., 270.

hadden gemaakt, — waaronder vele vreemdelingen; — het ontbrekende getal werd soms aangevuld uit de rasphuizen [1]. — De manier, die lieden te engageeren, was althans te Amsterdam, in de 17de eeuw, deze: »men maakte hun wijs, dat ze in Indië overal aan de klippen paarlen en diamanten zouden vinden, die ze maar hadden af te knijpen; en dan gaven ze aan hen, die zich lieten werven, niet zelden een beiteltje, een nijptang en hamertje tot dat doel mede" [2].

En hoe was nu de andere helft dier maatschappij, het vrouwelijk gedeelte der Europeesche samenleving in O.-Indië? — De Hollandsche vrouwen werden door Koen teruggezonden uit Amboina, omdat ze slecht, ongeschikt en ongeregeld waren [3]. Hoe we te oordeelen hebben over de zoogenaamde »Compagnie's dochters", die uit de slechtste buurten van Amsterdam gekozen waren, is bekend of gemakkelijk te bevroeden [4]. Er werd 22 Aug. 1630 door Heeren XVII besloten, het uitzenden van jongedochters naar Indië te staken, om verscheidene redenen, »bijsonder omme alle insolentien, ende moetwillen op de schepen, die daardoor dikwijls veroorzaeckt werden" [5]. Maar in Sept. 1647 bepaalden ze weer, dat »de cameren sooveel vrouwen na Indien sullen mogen zenden, als bequaamlijk sullen kunnen logeren" [6]. Omtrent het midden der 18de eeuw vinden we opgeteekend, dat er toen te Batavia »wel vrome, doch niet minder ook ligtvaardige vrouwen waren, die zich echter in vertooninge van heiligheid vrij bedriegelijk weten voor te doen" [7].

Hoe het Christelijk leven in de dus samengestelde Europeesch-Indische maatschappij was, laat zich gemakkelijk vermoeden.

Over de Nederlanders te Amboina in de 1ste helft der 17de eeuw velt Ds. Jacobus Vertrecht een zeer ongunstig oordeel. Het

---

[1]) TER GOUW, t. a. p., 1871, bl. 246 v.v.

[2]) RUMPHIUS, *Amb. rariteitsk.*, III, 232.

[3]) Brief van 1619, in *Archief* van DODT, VII, 224.

[4]) Zij ontvingen bij haar huwelijk als bruidsgift 50 realen. (*Instructie voor den G. G. Hendrik Brouwer*, dd. 17 Maart 1632, art. 29, in: »Mijer, Verzameling ..., bl. 55, 56)."

[5]) *Resol. XVII*, dd.; Boek B, fol. 399, § 2.

[6]) N.l. zoovelen als waarvoor aan boord ruimte was.

[7]) P. V. D. B., *Curieuse Beschr. van verscheyden O. Ind. Gewesten*, Rott. 1677, in: »Navorscher," XII (1862), 137.

was »meest een verbijsterd goddeloos volk, een volk van Sodom en Gomorrha, daar geen heelen of zalve aan te strijken is, die met hare werken, als tuyscherije, dronkenschap, verachting van het Woord en den dienst des Heeren, enz. genoegzaam betoonen, dat ze God noch religie meer hebben, ... die dagelijks een openbare schandale en ergernisse aan de teere Ambonnezen aanrechten, ... de weinige goeden uitgezonderd ..." [1]). »De Europeanen te Colombo waren tegen de helft der vorige eeuw in het geheel niet voorbeeldig in de godsdienst, die zij beleden. Ze leidden wel is waar tot zekere hoogte een zedelijk leven, maar het zoeken naar lof en gunst van menschen was hun doel. Ontbloot van inwendige godsvrucht, maakten zij van de weelde eene deugd, van vleeschelijke zwakheid hun geluk en van hoogmoed hun roem. Van eene gemeente van 1000 leden, zooals te Colombo, woonden dikwijls niet meer dan 50 en des namiddags geen enkele de openbare godsdienstoefening bij" [2]). Elders zag het er niet veel beter uit. »En ach! — zoo schreef Van Nuys Klinkenberg in 1776 — dat ik er niet behoefde bij te voegen: »de droevige ervaring leert ons maar al te duidelijk, dat een goed deel van de bewoners onzer Kolonien in hun gedrag erger zijn dan de Heidenen" [3]).

We merkten het reeds op, een zeer groot getal omstandigheden werkte mede om den toestand der Europeanen in Indië hoogst onaangenaam, hun zedelijk gehalte slecht te maken. De tijd was ruw en onbeschaafd, het land warm, de Inlandsche omgeving niet zeer verkwikkelijk. Is het te verwonderen, dat dientengevolge de zeer gemengde Indische maatschappij niet was, wat men zou gewenscht hebben? Omtrent het Inlandsch Christendom, dat onze voorouders dagelijks voor oogen hadden, vernemen we weinig goeds. In de Molukken was de toestand zeer treurig en ontmoedigend. Aangaande Amboina, Ternate, Menado enz. niets dan klachten. En elders was het niet veel beter. Bijna overal worden in de kerkelijke rapporten de inlanders gesignaleerd als »erbarmelijke" en zeer »bijgeloovige naamchristenen", die nog »aan den Duivel offeren, wier leven, wier kennis van volstrekt geen godsdienst getuigde". De ver-

---

[1]) WALAEI, *Op.*, II, 492.
[2]) MUNNICH, t. a. p., II, 85.
[3]) *IIIe Antw. op de prijsvr....*, bl. 284.

melding daarvan was althans weinig opwekkend. Maar hooren we verder. We vernemen ook, dat ze »vele gebreken en grove zonden hadden: hoererije, concubinagie, overspel en polygamie, bloedschande, schrikkelijk vloeken en lasteren van den name Gods".

Ik zeide: elders was het niet veel beter. Het bericht van Ds. Arnoldus Japijn, predikant te Colombo, aangaande de Singhaleezen van Mature (Ceylon), uit omstreeks denzelfden tijd (1680), stelt ons de zaken als niet zeer bemoedigend voor. Het aantal afgodendienaars vermeerderde aanhoudend, zoodat deze predikant in het toedienen van den doop aan inlandsche kinderen (hier is bedoeld: kinderen van inlanders) begon te aarzelen en daarover ernstig na te denken, »opdat niet het heilige den honden zou gegeven worden". Het christendom bestond meer in naam dan in de daad; het volk weigerde de godsdienstoefening bij te wonen en zijne kinderen ter school te zenden, hetwelk de pred[t]. Japijn aan hunne onbekendheid met God en Zijne verhevene hoedanigheden toeschrijft. Alles geschiedde pro forma en door dwang, en, met uitzondering van twee of drie, namen de schoolmeesters hunne betrekking eer als eene broodwinning waar, dan uit liefde tot de waarheid of tot redding hunner eigene zielen en die van anderen. Ziehier de nauwkeurige beschrijving, welke Ds. Japijn van hen geeft: »Indien ik hun eene vraag doe, dan staan zij verstomd, niet wetende wat te antwoorden. De besten onder hen weten nauwelijks meer dan dat er een God is, die in den hemel woont en in drie personen, Vader, Zoon en Heiligen Geest onderscheiden wordt; maar ondervraag ik hen over de afzonderlijke werking van elk dezer drie, dan staan zij met hun mond vol tanden en kunnen niets antwoorden. Een van hen wordt werkelijk voor een duivelbezweerder gehouden, en ik heb besloten hiernaar ten stipste onderzoek te doen. Met zulke leeraren laat zich de toestand der gemeente gemakkelijk begrijpen. Deze dingen zijn echter niet gedurende mijn tijd tot dien toestand geraakt, maar ik heb ze zoo gevonden. Tijdens mijn laatste bezoek waren er eenige vrouwen, die hare kinderen wenschten te laten doopen; éene van haar met een kind op den arm scheen gedurende den dienst zoo onoplettend, dat ik haar vroeg, of zij begreep, op welke plaats zij zich bevond en met een God te doen had, die, hoewel in den hemel wonende, alles wist wat er voorviel; — waarop zij antwoordde niet te weten, wie deze God was en waar Hij woonde. Er zijn hier ook verscheidene duivelsboomen, waarvan er twee, omringd door een wal en huizen, alwaar geofferd wordt, in bloei staan.

Meer dan eens heb ik zekeren persoon [1]) onder het oog gebracht, dat zulks niet geduld moest worden, maar ook even zooveel malen ten antwoord gekregen, »dat op deze dingen zoo nauw niet gelet moest worden, daar men anders wel al de Singhalezen het land uit kon jagen" [2]). Dit getuigenis aangaande de inlandsche Christenen op Ceylon klinkt wel zeer ongunstig, maar tot hunne verontschuldiging wordt er bijgevoegd: »er waren ook veel te weinig arbeiders in den oogst", en onder dezen »zoo weinig taalkundigen". Ook hadden ze geen Bijbel, vertaald in hun eigen taal, en evenmin »andere noodige boeken".

En wat van inlanders kon gezegd worden, gold in die dagen evenzeer van Europeanen, zoowel van zeelieden, als van militairen te land: een algemeen ontbreken van kennis, beschaving en ontwikkeling, zoowel op godsdienstig gebied als op menig ander. »De matrozen van ons vaderland — zoo lezen we — hebben die eere en reputatie bij alle natiën, die onder den hemel zijn, dat het zijn zulcke kloeke, welbevarene, verstandige zeelieden, en strijdbare Helden, als daar ergens in de vier hoeken van Asia, Africa, Europa en Amerika te vinden zijn; — maar één punt ontbreekt haar: door den bandt zoo klein verstand hebben van de Religie, en dikwijls leven als Heidenen". En van die groote onwetendheid wordt de oorzaak gezocht in de ouders, die »hare kinderen niet wel op en voede in de vreeze Gods, gelijk de Heer geboden heeft" [3]). De toestand der zeelieden onder de O.-Ind. Compagnie in de 17de eeuw was, wat het stoffelijke, voeding en kleeding betrof, weinig benijdenswaardig, en in zedelijk opzicht wordt van hen getuigd, dat ze, op zeer weinig uitzonderingen na, allen ongebonden en goddeloos waren [4]). Overeenkomstig de besluiten der regeering van 13 Juli 1695 en van 30 October 1733 »moesten dan ook de *schippers* (gezagvoerders aan boord) de debauchen van het volk, gedurende het liggen in de zeegaten, weeren".

Van bijgeloof waren ze niet vrij, althans de Europeanen op Formosa niet. Dezen zagen in een nacht allerlei gezichten, spoken en beangstigende verschijningen, o.a. op 29 April 1661 ook

---

[1]) Ongetwijfeld bedoelt hij hiermede den landvoogd Laurens Pijl.

[2]) MUNNICH, t. a. p., II, 20 volg.

[3]) UDEMANS, *Geestelijk roer van 't coopmansschip*, bl. 70 en 75.

[4]) De woorden van P. V. D. B., in: *Curieuse Beschr. van verscheyden O. I. Gewesten*, Rott. 1677, in: »Navorscher," XII (1862), p. 136.

een Zee-Meermin met lang geel hair (»eine Meer-Fraw, mit einem langen gälen Haar"). Van de verschijning van zulke monsters, zee-mannen en zee-vrouwen, noemen Valentijn en anderen voorbeelden; eerstgenoemde geeft er ook eene afbeelding van [1]) en maakt zich zelfs heel boos op »de stijfkoppige wereld, die aan zulke wezens niet gelooven wil" [2]).

En wat nu de militairen te land, de Hollandsche soldaten in O.-Indië betrof: dezen werden »zeer slecht behandeld, slechter betaald en erger mishandeld dan slaven" [3]). Wel werd 10 Juli 1690 door Heeren XVII advies uit Indië gevorderd, hoe »men moest handelen met oude, kreupele en impotente soldaten, die 12, 13, 14 en 15 gld. per maant wonnen; eveneens hoe met de oude afgeleefde Inlanders werd gehandeld"; maar een der rechtschapenste mannen in Indië, die den toestand van den soldaat onder de Compagnie volkomen kende, en in 1780 bericht gaf nopens den militairen dienst en den toestand van den soldaat, Jan Andries Duurkoop, zelf militair, zei, dat hij dikwijls dacht: »veel liever in het vaderland den boer zijne varkens te hoeden, dan op Batavia soldaat te wezen" [4]).

Zelfs op Batavia was in de 17de eeuw de mate van kennis, ontwikkeling en beschaving gering.

Eens liet men aldaar een omroeper met bekkenslag allen oproepen, die konden schrijven, om als boekhouder bij de Compagnie in dienst te treden [5]).

Belangrijk is met betrekking tot dit onderwerp, den toestand en het leven onzer zeelieden in die dagen, een Latijnsche brief van Johannes Snoupsius, aalmoezenier op de Hollandsche vloot, dato 19 April 1662, gericht tot de classis van Walcheren. Toen hij dezen brief schreef, was Jan Snoep reeds bijna een jaar aan boord [6]). Maar hij had met vele bezwaren te

---

1) HERPORT, t. a. p., bl. 56 v.
BOR, *Amb. oorl.*, bl. 195.
2) *Verhandeling der waterdieren van Amboina*, bl. 330.
3) F. LACOURT, *Relation de la grande isle Madagascar*, Paris, 1661, 4^{0}, p. 444.
4) *Tijdschr. voor Ned. Ind.*, 1864, II, bl. 7, 15 volgg.
5) *Biang-lala . . .*, Ind. Leeskabinet, II, I, 1853, bl. 5.
Vgl. *De Locomotief*, 5 April 1870.
6) De brief komt voor in het *Kerkhistor. Archief* van N. C. KIST en W. MOLL, 1857, I, bl. 349—354.

kampen. Voorcerst waren de lieden, met wie hij als predikant te doen had, in geestelijke zaken zeer onwetend en dom, »zóó zelfs, dat ze van het wezen en den oorsprong der zonde, van den Middelaar en zijne verdiensten, van de leer der rechtvaardiging, enz." geen flauw begrip hadden. Over genoemde artikelen ondervraagd, waren ze »stommer dan de visschen". Anderen rammelden er maar op los, zoodat men zou kunnen meenen, dat ze in eene andere wereld thuis behoorden, of onder heidenen waren opgevoed. Hunne antwoorden raakten kant noch wal. Bij die grove onwetendheid kwam volgens Jan Snoep een liederlijk leven. Niet alleen had Janmaat een behagen in allerlei zonden; hij droeg er zelfs roem op, stelde er een eer in. Een deel verzuimde bij geene gelegenheid den dienst van Wijntje en Trijntje (»omni oblata occasione Baccho et Veneri sese tradebant"). Anderen vloekten bij God en Jezus en alle sacramenten, en zagen er geen bezwaar in, ieder oogenblik van den dag den een of ander naar alle duivels te wenschen. Anderen hadden een ongeloofelijk pleizier in allerlei twisten, gevechten, standjes, en zwoeren dat ze liever duizend dooden zouden sterven, dan deze of die zaak (van eer) er bij te laten zitten. Anderen zouden hun ziel verkoopen, als 't er op aan kwam, om bij de superieuren in een goed blaadje te staan. Met en benevens dit alles (en sommigen waren schuldig aan dat alles *te zamen*), had het meerendeel de gewoonte, zonder aandacht bij de voorlezing uit de Schrift tegenwoordig te zijn, zonder devotie naar 't gebed te luisteren (of *niet* te luisteren), zonder eenig scrupule den sabbat te profaneeren. Onder zulke omstandigheden geleek de kerk aan boord, volgens Snoupsius, meer op een zwijnenkot dan op de bruid van Christus (»porcorum harae similior quam sponsae Christi"). Het lust hem niet, er langer bij stil te staan. Dit ééne slechts moet hem nog van het hart, en ook dit vervult hem met droefenis en toorn: zoowel op zijn schip als op dat van den opperbevelhebber is 't al ketterij schier, wat men te zien en te hooren krijgt; men kan gerust zeggen, meent hij, dat op bedoelde schepen een ware chaos heerscht.

Velen — aldus Johannes Snoupsius — velen houden 't met den Paus; sommigen heulen met de Remonstranten; anderen werpen zich als Lutheranen op; weer anderen komen vrij openlijk met hun libertinisme en atheïsme voor den dag; zij willen rondweg van God en zijn gebod niets weten. Onder zulk een gezelschap is Jan Snoep verzeild en hij vraagt, of zijne positie onder die omstandigheden niet een alleronaangenaamste mag worden genoemd.

Maar hoort men niets anders dan klachten van hem? ....

Dit wilde ik juist zeggen: Hij is dankbaar voor veel, voor zijne goede gezondheid, voor den moed, dien »het voorbeeld van Christus en zijne apostelen" hem geven, maar ook voor den gunstigen invloed, of liever den zegen, dien hij bij enkelen waarneemt. Niet geheel zonder vrucht is zijn arbeid. Onder anderen hebben eenige schepelingen hun geloofsbelijdenis willen afleggen, »ten einde te kunnen deelnemen aan 't heilig avondmaal" [1]).

Behalve dat het een tijd was van domheid en onwetendheid, was het ook eene eeuw van ruwheid en barbaarschheid. Om hiervan overtuigd te worden, verneme men slechts enkele bijzonderheden uit de rechtspleging dier dagen in Indië. In Banda had men op eene bevolking van 3843 inwoners [2]) in vijf jaren 114 terechtstellingen:

25 personen werden ter dood gebracht, waarvan 2 levend verbrand, 1 geradbraakt, 9 gehangen, 9 onthoofd, 3 geworgd, 1 gearkebuseerd;

52 personen werden gegeeseld, waarvan bovendien 44 enkelvoudig en 3 dubbel gebrandmerkt, 1 de tong doorboord en 1 de wangen opengesneden:

17 personen gewipt, 2 gefusilleerd, 6 in den ketting geklonken, 5 uit hun ambt ontslagen, 3 naar onbewoonde eilanden verbannen, 5 van de opgelegde straf ontslagen, 3 gevangenisstraf tot 50 jaren toe.

Het schavot aldaar stond nooit lang ledig: overtredingen van gewonen aard waren zeer menigvuldig: het afstraffen van weggeloopen slaven en slavinnen, het kastijden van overtreders van het

---

[1]) *Los en vast*, 1871, II, bl. 190—192.

[2]) De bevolking van al de Banda-eilanden, te zamen geteld in het jaar 1638, bedroeg 3843 inwoners en was verdeeld als volgt:

351 Compagnie's dienaren,
91 vrijburgers,
20 Europeesche vrouwen,
77 kinderen van Europeesche of inlandsche moeders,
560 oorspronkelijke Bandaneezen, te weten:
103 mannen (50 vrijen en 53 slaven),
291 vrouwen (133 vrije en 158 slavinnen) en
166 kinderen (97 vrije en 69 slaven),
2743 van vreemden oorsprong, te weten:
(Chineezen enz., waarvan 863 vrijen en 782 slaven),
1042 vrouwen (319 vrije en 723 slavinnen) en
733 kinderen (328 vrije en 405 slaven).

6de en 9de gebod; bovendien dieven en moordenaars, soldaten, die insubordinatie hadden gepleegd of op hun post slapende waren gevonden, en zulken, die inbreuk maakten op het speceerijmonopolie enz. [1]).

Op één dag (24 Juli 1633) waren aldaar (te Banda) één persoon (man) onthoofd, 1 levend verbrand, 1 vrouw geworgd, 2 gehangen, 2 gegeeseld, gebrandmerkt en in den ketting geklonken en nog 3 te pronk gesteld.

Ook te Batavia stond in de 17de eeuw het schavot zelden ledig. Geene week ging er voorbij, waarin niet lieden werden terechtgesteld, waarin niet eenige personen werden gewipt, gegeeseld, gebrandmerkt, geradbraakt, onthoofd, opgehangen, geworgd, neus en ooren afgesneden, de wangen opengesneden, te pronk gesteld onder de galg enz. En wien is niet bekend de wreede wijze van straffen, toegepast op den landverrader Pieter Erberfeld en zijne aanhangers te Batavia 22 April 1722 [2])? En nog later werden er in de hoofdstad van Nederlandsch-Indië in ééne week 48 personen met den dood gestraft. Maar het waren vaak ook ruwe bandelooze lieden uit allerlei naties, die men meende slechts door dergelijke gestrengheid in toom te kunnen houden, en tegenover wie het voor de Nederlanders niet zelden de vraag was van het »to be or not to be".

Die ruwheid, barbaarschheid en wreedheid was aan dien tijd eigen. Eene vechtpartij, ontstaan naar aanleiding van het spel, waarbij de verliezer niet betalen wilde, en daarmede geëindigd, dat de een den ander een stuk van zijn neus beet, werd op deze wijze gestraft, dat de een zijn verdiend loon verloor, en de ander, die een mes had getrokken, »mettet mes door zijne hant aan de mast genagelt" werd, en »aldaer soo lange moest blijven staan, tot dat hij 't selffs doortreekt" (1611, te Banda) [3]). Bekend is de gestrengheid, waarmede de ongeoorloofde minnehandel der natuurlijke dochter van den Gouverneur-Generaal Speex werd gestraft. Het meisje werd in het openbaar door beulshanden gegeeseld en de jonkman Pieter Kortenhoef onthoofd [4]). Een

---

[1]) *Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk.*, 1872, IV, bl. 338 v., 343 v.

[2]) J. P. DE KEIJSER, *Oude vrienden*, Arnh. 1872, bl. 19.
Vgl. *Soerab. Courant*, 24 Febr. 1881.

[3]) *Eigen Haard*, 1880, N⁰. 18, bl. 184.

[4]) BUSKEN HUET, *Literar. fantasien*, I, 70. De eisch voor het meisje was : in een zak genaaid en verdronken te worden. — Zij, Sara Specx, de

bootsmansmaat werd 25 Aug. 1633 wegens godslastering gestraft; en de zaak van een schipper, van dezelfde zonde beschuldigd, werd 25 Febr. 1701 ter behandeling aan den advocaat-fiscaal overgegeven.

De straf op duelleeren was niet altoos dezelfde. Eerst in de 17[de] eeuw was besloten, dat de in een formeel duel verslagene onbegraven moest blijven tot het vonnis door den rechter over beiden geveld was, en hij alsdan met den levende aan de galg zou worden gehangen (24 Aug. 1688). Later strafte men een in duel beganen manslag met de arquebusade, en nog later met den koorde, 31 Aug. 1714.

De bosschieter Andries Sigismundis van Straalsondt werd wegens godverzaking en overgave van zich zelven aan den Satan veroordeeld (7 Maart 1652), om aan een paal geworgd, geblakerd en zijn romp in een mik gehangen te worden [1]).

We moeten, hoe weinig aangenaam de opsomming van dit alles ook zij, toch hiermede nog een weinig voortgaan ter karakteriseering der toenmalige Indische maatschappij. Zonder die samenleving te kennen, is het niet mogelijk te oordeelen over het meerder of minder Christelijk leven in Indië.

Den 17[den] Sept. 1708 werd de Secretaris van Heemraden te Batavia, Glas, naar de galg verwezen wegens het namaken van de handteekening van den Gouverneur-Generaal [2]).

Maria van Bengalen moest wegens abortus en ombrengen van haar kind in een pijp met water gesmoord worden [3]); en bloedschande werd 22 Mei 1654 aan een Bandanees met den vure gestraft.

De Gedeputeerden ad res indicas, Ds. Cloppenburg en Jacobus Laurentius, beiden predikanten te Amsterdam, verzochten 27 October 1628 aan Heeren XVII, »dat er maatregelen mochten genomen worden tegen de handelwijze dier getrouwde mannen,

---

latere huisvrouw van den pred[t]. Georgius Candidius, gestorven op Formosa, was toen 13 jaren oud, de jongman 27, ofschoon zijn oom te Amsterdam, in een brief aan den Gouv.-Gen. Specx, hem minderjarig noemt.

[1]) TER GOUW, *De oude tijd*, 1869, bl. 127.

Vgl. *De Navorscher*, 8e Jaarg., bl. 58.

Realia, I, 157*a*, in voce »Blasphemie".

[2]) *Realia*, in voce »Sententien".

[3]) *Resol. Gouv. en Raden van Ind.*, 17 Oct. 1644.

die in Indië kwamen en zich daar voor ongehuwd uitgaven en nieuwe huwelijken aangingen". In 1716 moest men eene Europeesche vrouw en hare drie dochters om haar ergerlijk gedrag in een tuchthuis zetten. En wat het oorlogsrecht dier dagen betreft, één bijzonderheid is voldoende ter kenschetsing: »Zoo lang de vijand in Indië geen kwartier geeft, noch de gevangenen wil laten verlossen, moeten alle gevangenen aan gene zijde van de Kaap dadelijk over boord gezet worden, tenzij eenige notabele personen op de galeijen kunnen gebruikt worden" [1]).

Aan boord golden als het ware afzonderlijke wetten en had men ook zijne eigen straffen. Natuurlijk dat manslag er met het leven moest geboet worden: »Zo wie ymand doode, zal met den dooden levendig over boord gezet worden en zijne maandgelden verbeuren" [2]). Maar in het algemeen moest ieder medewerken, om onderlingen vrede en eendracht te onderhouden, en »mocht niemand zoo lang de reize zou duren, binnen scheepsboord, of ook aan land gekomen zijnde, enige quaestie maken, op poene van door zijn quartier geleerst te werden" (art. 90) [3]). Ook mochten ze, evenmin op zee, als in Indië aan den wal, »disputen over de religie moveren, of de autheurs verbeurden eene maand huur, en werden, als er haat of twist uit ontstond, bovendien arbitralijk gestraft" (art. 20) [4]).

Eindelijk, op »plokhairen, slaan, mestrekken en quetsen" waren verschillende straffen bepaald, zooals »drie dagen te water en te brode, in de ijzers geslagen worden, met een mes door zijn hand aan de mast genagelt worden, en aldaar zo lange staan tot dat hij hetzelve doortrekt, zes maanden gagie verbeuren, gekielt worden" (art. 91) [5]). Werkelijk zijn er ook menschen gekielhaald, tot driemaal toe, in 1653.

Kan het ons verwonderen, dat er tot zelfs in de Synode van Noord-Holland, klachten opgingen over de »Krijtende sonden tot Batavia", c. 1658 [6]). Kan het oordeel ons bevreemden van een gemoedelijk krankbezoeker, in het begin der 18de eeuw uitgesproken in en over O.-Indië: ».... 't Is een leven, daar men zoo leeft als men kan, en niet als men wil: ut quimus ajunt, quamvis non ut volumus licet; het is een recht wilt Moffen leven;

---

1) *Resol. XVII*, Oct. 1616, N°. 12.
2) *Artikelbrief* van 4 Sept. 1742, Art. 92, bl. 36.
3) t. z. p., bl. 35.
4) t. z. p., bl. 7.
5) t. z. p., bl. 36.
6) *Resol. XVII*, 22 Aug. 1658.

ook vallen de menschen in de warme landen en op zee zoo wat kwaadhoofdiger, knorachtiger, landziekiger, als in de koude; de warmte maakt ons zoo wat onheiliger ....” [1]).

Hoe kon ook een oordeel gunstig zijn over eene maatschappij, waar niet zelden de plaatselijke of gewestelijke opperhoofden den commissaris (wij zouden thans zeggen: den inspecteur), die kwam om de boeken, de kas en den voorraad in de pakhuizen na te zien en die getrouw zijn plicht deed, door middel van vergif om het leven brachten, zooals op de kust van Coromandel, te Suratte en met Paulus de Roije (1695) gebeurd is [2]), of waar men — zooals in 1609 op Banda — de graven der inboorlingen schond? [3]). Vandaar dan ook die strenge straffen op diefstal, op overspel, op godslastering enz. [4]).

Dat men in zulk een tijd van ruwheid en barbaarschheid, te midden van onbeschaafde volken, zich vaak aan ongehoorde wreedheden schuldig maakte, dat dit ook de Christenen in O.-Indië, ook onze landgenooten deden [5]), wien kan het vreemd toeschijnen? We behoeven niet alles in bijzonderheden te vermelden. Zelf leze men de aangehaalde schrijvers [6]). Slechts één geval moeten we meedeelen. Den 12^{den} April 1662 heeft op het Jacht »Domburg”, met goedvinden van den gezagvoerder Comm’s, de chirurgijn Steger »op een tiranique wijse” aan een voor Tayouan (Formosa) gevangen genomen Chinees de vivisectie toegepast [7]). Vrouwenmishandeling werd in 1610 op Ceram door de Engelschen gestraft [8]).

---

[1]) IS. SUNDERMAN, *Geschriften* ..., bl. 120.

[2]) CHR. LANGHANSZ, *Neue Ost. Ind. Reise*, Leipz. 1705, s. 377 folgg., 556, 562 folgg.

[3]) PREVOST, t. a. p., II, 127.

[4]) WURFBAIN, t. a. p., s. 70, 76, 77, 78, 80, 81, 92, 95, 98, 99, 102—105, 107, 109, 116 sqq., 189 sq., 226, 244.

Men zie: *De oude Bataviasche statuten* van A. VAN DIEMEN, dd. 1 Juli 1642, in: »Bijdr. tot de Taal-, Land- en Volkenk. van Ned. Ind.,” 1863, N. Vgrks, D. VI, bl. 393 volgg.

[5]) Te Middelburg had men in 1658 vernomen, dat Nederlandsche scheepsgezagvoerders zich in Indië aan gruwelijke wreedheden hadden schuldig gemaakt (NAGTGLAS, t. a. p., bl. 128).

[6]) NIC. VAN WASSENAER, t. a. p., Febr. 1626, bl. 140.

DAN. PARTHEY, *O. Ind. und Persian. Neun-jährige Kriegsdienst*, Nürnberg 1698, s. 63.

Mr. L. C. D. VAN DIJK, t. a. p., bl. 66 volgg.

[7]) *Realia*, I. 46, *a*, in voce »Anatomie.”

[8]) PREVOST, t. a. p., II, 187.

Men bedenke bij dit alles, dat de Europeanen, die in Indië kwamen, zich dikwijls te midden van zulke volken geplaatst vonden, bij welke de polygamie in zwang was. Er werd over geklaagd in het midden der 17de eeuw [1]). Men trachtte het tegen te gaan door boeten, b.v. bij de Singaleezen op Ceylon, in 1681, en elders [2]); maar dat zeer gewoon, veelvuldig voorkomend kwaad uitroeien, vermocht men niet. Zelfs was het aanwezig onder de Hollanders in 1610 [3]).

Daarmede verwante verschijnselen waren ontucht en concubinaat. Aan het eerste kwaad maakten zich reeds in April 1607 de Hollandsche soldaten in Amboina schuldig [4]). Ook te Batavia werd het gevonden [5]). En op het schip *Westvriesland* was in 1654 onder de vrouwen eene weduwe van slecht leven, waardoor vele onlusten ontstonden. Ook daartegen bepaalde men strenge straffen en vaardigde men herhaaldelijk krasse plakkaten uit, zooals in Amboina. Daar werd in 1674 vastgesteld, dat »met eene boete van 25 Rijxd. en arbitrale correctie zij gestraft zouden worden, die, ofschoon al ondertrouwd zijnde, vleeschelijke conversatien of 't zamenwoninge met den anderen hadden vóór en aleer zij wettelijk getrouwd waren". Doch »een Amboinees, een dochter buiten weten der ouders bepraat en beslapen hebbende, zal dezelve trouwen en 50 Rijxd. verbeuren". In hetzelfde jaar werd daar »eene vrouw om overspel in 't tuchthuis bescheiden". Die Ambonsche plakkaten werden vernieuwd in 1693, en waren ook gericht tegen het concubinaat. Toen werd uitdrukkelijk en opnieuw verboden, dat een »christen-persoon eene bijzit of concubine, onder wat pretext het ook zij, in iemands of in zijn eigen huis houden zou, op poene van 100 Rijxd. voor de eerste maal, 200 Rijxd. voor de tweede, en 300 Rijxd. voor de derde reise, en de concubine, boven arbi-

---

1) *Resol. XVII*, 3 Nov. 1655.

2) MUNNICH, t. a. p., II, 23.

3) PREVOST, t. a. p., II, 180.

De jure polygamiae, onder den naam van *Arcularius*, door LAURENTIUS BEGERUS geschreven. Cf. LEIBNITII *Opera*, ed. Duteus, Tom. V, p. 94.

Die Polygamie und die Mission, in: »Evangel. Missions-magazin," Basel, 1862, Juni.

4) *Schipvaert naar O. I. onder C. Matelief*, bl. 54 v. (»Begin en voortg. der O. I. Comp.," II).

5) J. J. SAARS, *O. I. Kriegsdienst*, s. 52 folg.

trale correctie, voor zekeren tijd, in een Tugthuis gebannen, of anders, eene slavin zijnde, aan den Heer verbeurd werden" [1]). En »eenig Heiden, Moor of andere onchristen, met een christen-vrouw (getrouwd of ongetrouwd zijnde) boelerende, zal voor de eerste maal verbeuren 500 Rijxd., en voor de tweede, met de dood gestraft werden".

Ook te Batavia kwam het concubinaat veelvuldig voor bij de inlandsche Christenen. Hiervan was eene rol of lijst aan de overheid ter hand gesteld. Er waren in 1652 aldaar 205 paren. De regeering in Nederland beval, dat er maatregelen tegen zouden genomen worden [2]).

Het een en ander geeft ons geene hooge gedachte van den zedelijken toestand der toenmalige Indische maatschappij, vooral indien het waar is, wat wel eens wordt beweerd, dat de zedelijkheid van een volk beoordeeld kan worden naar de mate der achting, die het huwelijk geniet. Maar die maatstaf mag hier niet gelden. Veel wordt verklaarbaar en vindt zijne verontschuldiging in de omstandigheid, dat het trouwen in vele gevallen werd tegengegaan, bemoeielijkt en beperkt. Burgers mochten te Jacatra in 1621 met Indiaansche vrouwen niet trouwen zonder consent der overheid [3]). Diezelfde bepaling werd 28 Dec. 1713 van kracht verklaard voor de Compagnie's dienaren op Timor [4]). In het algemeen moesten huwelijken van Christenen met Joden, Mohamedanen en heidenen worden geweerd [5]), en werden dergelijke verbintenissen van Christenen met ongeloovigen des doods waardig gekeurd. Te Batavia evenwel waren in 1647 Hollanders met Indiaansche vrouwen getrouwd [6]); te Batsjan reeds in 1613 Nederlandsche soldaten met inlandsche vrouwen. Te Banda werd dit in 1609 aan onze landgenooten vergund [7]). Maar over het alge-

---

[1]) VERBEET, *Memorie . . .*, bl. 59.
Tijdschr. v. Ned. Ind., 1844, I, 181, 204 v.
Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land en Volkenk., XIII (1864), 4, 21 en 22 Noot.
[2]) *Brieven buitenl. kerken cl. Amst.*, Dl. 26, bl. 143, 144.
Resol. XVII, 13 en 15 Jan. 1654.
SAAR, t. a. p., s. 141 folgg.
[3]) MIJER, *Verzameling . . .*, bl. 41.
[4]) *Realia*, I, 500, *b*, in voce »Huwelijken".
[5]) *Acta class. Amst*, 3 Mei 1632, Dl. 4, bl. 20 vs.
[6]) MERCKLEIN, *Ost-Indian. Reisbeschr.*, s. 360 folg.
[7]) PREVOST, t. a. p., II, 121, 362.

meen was het huwelijk in Indië verboden aan de officieren van de O.-Ind. Compagnie en vooral aan de kooplieden, en daardoor ontstond veel hoererij. Daarover werd dan ook geklaagd. Het verbod, ingevoerd door den Gouv.-Generaal Hendrik Brouwer, werd verzacht door zijn opvolger Antonio van Diemen.

De predikanten Henricus Geldorpius, Johannes de Mourcourt en Matthias Meursius[1]) verschenen als Gedeputeerden van de Synode van Noord-Holland 23 Sept. 1636 in de vergadering van Heeren XVII om te vragen of het waar was, wat men had vernomen, dat de regeering »de huwelijken in Indië verboden had. Daarvan had men bericht ontvangen". Het antwoord was: »dat van wege de Generale Compagnie nooit een generaal verbod van huwelijk was gedaan, maar dat het wel wezen kon, dat de Gouv.-Generaal en Raden van Indië daarin naar gelegenheid van de personen, qualiteiten en comportementen gedisponeerd hadden; — verzoekende de Compagnie van dien blaam te bevrijden," enz. [2]).

Het trouwen der Hollandsche soldaten met inlandsche vrouwen werd in de 2de helft der 17de eeuw op Ceylon slechts toegelaten aan personen van de gereformeerde religie, Nederlanders van geboorte, die op hunne rekening (bij de Compagnie) niets ten achteren stonden, die een handwerk kenden enz.; — wijders slechts met zulke vrouwen, die de bewijzen hadden gegeven van genoegzame kennis in de (Chrl.) religie, als die alvorens bij de Predikanten satisfactie hebben gegeven nopende haare kennis in de Religie" [3]). De bedoelde militairen zelven verweten dit als het ware aan de Compagnie. Als het namelijk aan de classis in het vaderland ter oore was gekomen, uit goede bronnen, zooals ze schreef in een brief van 1700, »dat er geen maand voorbijging, of er werden onwettige Europeesche kinderen ten doop gebracht, omdat aan matrozen, soldaten, kwartiermeesters en korporaals het huwelijk verboden is; zoodat, als zij hierover berispt worden, hun onmiddellijk antwoord is: het huwelijk is ons verboden; vergun ons dan te trouwen" [4]), waar zat dus de oorzaak van het kwaad?

---

[1]) Geldorp stond te Amsterdam; Mourcourtius was geplaatst aan de Gasthuiskerk aldaar, en Meursius was predikant te Sloterdijk.

[2]) *Acta deputt. cl. Amst.*, 17 Dec. 1636, Dl. 39, p. 26.

[3]) TENNENT, *Ceylon* ..., II, 57 Noot.

[4]) MUNNICH, t. a. p., II, 23, 61.

Reeds de voorwaarde, die men stelde, kennis van het Christendom, was eene ongerijmde. Hoeveel en wat soort van kennis zal dat geweest zijn bij lieden, die nooit eenig onderwijs genoten, over het huwelijk al zeer zonderlinge denkbeelden hadden en over godsdienst nooit een verstandig woord hadden gehoord!

En dan het verbod, uitgevaardigd bij plakkaat 30 Sept. 1649, tegen het repatrieeren van hen, die »met swarte of mixtisen getrouwt" waren [1]).

De inhoud der resolutiën van Heeren XVII omtrent deze punten was niet altijd dezelfde. Den 1sten Sept. 1635 werd aan eene Indiaansche vrouw geweigerd over te komen; den 17den Sept. 1636 besloot men, »dat Compagnie's dienaars, met eene Indiaansche of mixtise vrouw getrouwd, gedurende haar leven noch te zamen, noch alleen mochten overkomen". 25 Nov. van hetzelfde jaar verbood men die vrouwen, met haar mans over te komen; den 27sten Aug. 1641 vergunde men den ambtenaren, die met eene inlandsche vrouw gehuwd waren, met de kinderen naar Nederland te komen. 13 Sept. 1644 heette het: geene over te brengen op verbeurte van eene maand gagie op de thuisreize verdiend, en voor vrije lieden *f* 500.— voor ieder hoofd; in Sept. 1649 liet men de bedienden der Compagnie weer vrijheid om te trouwen. 1 September 1635 had men hun toegestaan zonder de vrouw één keer naar 't vaderland te komen; den 10den Maart 1683 verbood men het overbrengen van Indianen naar Holland geheel.

Minder weifelend en onzeker betoonde men zich met betrekking tot het punt van kolonisatie. Eerst wilde men die in Indië uit inlandsche vrouwen voortzetten en tot bestand der zaak land en onverboden handel aanwijzen, Resol. van XVII, 15 Maart 1641. Toen wilde men tot voortzetting er van lieden aannemen, die in Indië geweest waren en kinderen hadden, Aug. 1645. Daarna met hetzelfde doel vrouwen met en tot haar mans er heen zenden, Sept. 1647. Ook op Formosa wilde men ze bevorderen, 7 Nov. 1647. Men besloot eindelijk meer dan eens tot voortplanting er

---

[1]) *Hand. kerkenraad Amst.*, 3 Sept. 1620, Dl. 4, p. 443; Dl. 5, bl. 5. *Realia*, in voce »Placcaet."

van eerlijke vrouwen naar Indië te zenden, 25 Maart 1649 en 28 Aug. 1670 [1]).

En hier vinden we als vanzelf aanleiding, tot het besproken onderwerp terug te keeren. Men stelde in Nederland zware boeten en andere straffen op onkuischheid en oneerbaarheid [2]); men vaardigde in Indië zware plakkaten uit tegen het concubinaat [3]). Maar daarmede veranderde de zaak niet. Er waren in die dagen in Indië bijna geene ongehuwde Europeesche vrouwen en jongedochters. Het was eene nieuwe kolonie, door oorlogsrecht verkregen. Hoe was dan trouwen mogelijk? De keus althans was niet ruim. De »Kompagnie's dochters", die H.H. XVII uitzonden en die in de slechtste buurten van Amsterdam gevonden waren [4]), wekten den wrevel op van den Gouv.-Generaal J. P. Koen, die van meening was, dat »het h..rendom in Indië niet behoefde vermeerderd te worden". Hij verlangde »4 à 500 meyskens uit de Godshuizen van 10 à 12 jaren oud...." [5]).

Prevost beweert, dat in Jan. 1610 het eerst vrouwen uit Europa naar O.-Indië zijn gevoerd [6]). Maar reeds in 1601 gingen Hollandsche vrouwen, ten getale van 34 of 36, met de vloot van den Admiraal Pieter Both uit Nederland naar O.-Indië [7]). In 1627 kwamen vijf Hollandsche dochters te Paleacatte, op de kust van Coromandel, die ten huwelijk werden aangeboden met een bruidschat van 50 rijksdaalders. Te Banda arriveerden in 1630 zes »Compagnie's dochters". Te Amboina werden een jaar later

---

[1]) In een zeldzaam geworden boekje van CAESIAS A ZESEN, getiteld: *Leo Belgicus*, wordt verhaald, dat de Compagnie, om hare volkplanting voort te zetten, in vroeger tijden een »Vrouwenhuis" of Gynaeceum van geringe Nederlandsche en Hoogduitsche jongedochters in Indië opgericht had, ten einde de kooplieden, soldaten, varensgezellen en andere Europeanen daaruit dezulke, die hun behaagden, ten huwelijk konden vragen. (HOFSTEDE, t. a. p., II, 187 v.).

[2]) UDEMANS, t. a. p., bl. 517, Art. 55.

[3]) BRUMUND, t. a. p., bl. 21 volg.

[4]) Valentijn getuigt van haar: »schoon deze van 't slechtste soort waren, wierden dezelve in die tijden door niet weinigen voor gebraden peerkens gehouden".

[5]) *Tijdschr. v. Ind. Taal-, Land- en Volkenk.*, XVII (1869), bl. 112. *Batav. Handelsbl.*, 8 Juni 1868.

[6]) t. a. p., X, 445.

[7]) *O. Ind. voijagie onder Adm. W. Verhoeven*, bl. 66. (»Begin en Voortg. der O. Ind. Comp.," II D.).

N. VAN WASSENAAR, t. a. p., Juni 1627, bl. 36 vs.

de eerste Europeesche vrouwen door den landvoogd Artus Gijsels gebracht. Onder die vrouwen waren ook slechte [1]). Ook zulke, die dienst deden als soldaten [2]).... In 1651 was er opnieuw sprake van het zenden van vrouwen naar Java.... Beter was het besluit, dat de Bewindhebbers 9 October 1671 namen. De Kamers der Compagnie werden toen «geauthoriseerd aan kooplieden, onder dito en hoogere bedieningen, zeevarenden uitgezonderd, voorts predikanten, ziekentroosters, sergeanten en chirurgijns toe te staan hunne vrouwen en kinderen mede te nemen onder verband van 15 jaren". Maar 31 Oct. 1678 werd weder besloten, dat »sergeanten, ziekentroosters noch opperchirurgijns hunne vrouwen of kinderen mochten medenemen".

Eene andere omstandigheid, die zeer nadeelig op de Indische maatschappij terugwerkte, waren de onophoudelijke mutaties. De meeste Compagnie's dienaren bleven niet bestendig op dezelfde plaats, maar moesten aanhoudend van het eene kantoor naar het andere trekken [3]). Des te meer waren en bleven onze voorvaderen vreemdelingen in Indië; zij hadden er des te minder eene blijvende stad. Dit strookte ook met hun doel. Immers waren ze er, gelijk een schrander reiziger het uitgedrukt heeft, *gekampeerd* [4]), en steeds door eene diepe klove gescheiden van de millioenen inlanders, door eene andere taal, zeden, godsdienst, gebruiken enz. [5]). Zoo strekten ook het doorgaans korte verblijf der predikanten en hun veelvuldige verplaatsingen tot groot nadeel van de Indische gemeenten [6]). Wil men voorbeelden?

Gedurende de eerste eeuw van onze heerschappij in Indië waren er slechts vijf leeraars, die 25 jaren achtereen of langer op dezelfde plaats gestaan hebben. Het waren Cornelius Lindius, Theodorus Zas, Jacobus Op den Akker, Augustinus Thornton, de jongere, en Petrus Van der Vorm. Deze 5 stonden allen te Batavia, in veler oog de begeerlijkste standplaats [7]).

---

1) PREVOST, t. a. p., X, 580, II, 196.

2) La même, ibid., II, 362.

J. J. SAAR's *O. Ind. Kriegsdienste,* s. 18, 52, 144.

3) MUNNICH, t. a. p., II, 69.

4) Over »gekampeerd", zie 't begin van dit hoofdstuk.

5) *De Gids,* 1853, II, 151.

6) Prof. VETH, t. a. p., bl. 520.

7) Men zou kunnen vermoeden dat hetzelfde gold van Thomas van Simeij, Jacob Corf, Nicolaas Agotha en Cornelis Keisers-

De predikanten, wien in de 18de eeuw het voorrecht ten deel viel onafgebroken dezelfde gemeente te dienen, waren te Batavia: Johan Mauritz Mohr [1]), Sicco Ittema, Theodorus Vermeer, Johannes Theodorus Ross en Jeremias Schill (Luthersche); te Punto-Gale: Abraham Anthony Engelbregt; te Samarang: Fredericus Montanus, en te Makassar: Henricus de Grave. Aan de 25 jaren van laatstgenoemde ontbrak evenwel nog iets.

Maar dit gemis van stabiliteit in de Indische samenleving, hoe demoraliseerend het ook werkte bij alle standen, in alle rangen, op alle takken van dienst, — banden van vriendschap enz. werden steeds losser — was slechts één der factoren. Eene groote meerderheid van oorzaken werkte zeer verderfelijk op deze zeer gecompliceerde en bonte maatschappij. Reeds in de dagen van Koen, 1619, was de Europeesche bevolking van Batavia een »bandelooze troep" [2]). En in latere dagen was het niet veel beter. Ook toen bleef het gewoonte, zich »ten koste van het Land te verrijken" [3]). De groote hoop hooge en lage ambtenaren waren als zoovele »roofvogels", die ten koste der Compagnie zich gingen vetmesten [4]). »Ongeoorloofde winsten, verbodene inkomsten van allerlei aard en onder allerlei naam werden door de dienaren dier Maatschappij getrokken; onverschilligheid, verslapping, nalatigheid en verzuim in bestuurs- en regeeringszaken was er het gevolg van" [5]). In den considerans voor een uitschrijvingsbrief van den algemee-

---

kind. Maar de opgaven omtrent deze vier zijn bij Dr. BUDDINGH, *Naaml.*, bl. 26, onjuist. De eerste stond te Point-de-Gale, niet van 1667; hij kwam eerst in Indië 20 Sept. 1688. Wat Corf betreft: deze is niet overleden in 1711, maar in 1671. Bij VALENTIJN, *Oud en Nieuw Oost-Indië*, V, A, *(Zaaken van den godsdienst op Ceylon)*, bl. 460, is de opgaaf 1611 als sterfjaar van Jacobus Corf klaarblijkelijk eene drukfout. Agotha stond niet onafgebroken van 1668 tot 1718 te Punto-Gale, maar van 1697 tot '98 te Negombo. En Keiserskind overleed in hetzelfde jaar, waarin hij te Timor kwam.

[1]) In den door Prof. Veth toegezegden tweeden bundel van zijn: *Ontdekkers en onderzoekers*, zal ook aan het leven van Mohr eene plaats worden ingeruimd. (Zie het slot der Voorrede van den 1sten bundel).

[2]) *De Locomotief*, 11 Juni 1869.

[3]) *Korte aantooning van de notabelste verbeteringen en redressen ...*, Batavia, Niemandsverdriet, 1809, 4°, bl. 34.

[4]) VAN VOLLENHOVEN, t. a. p., bl. 156 volg.

[5]) VAN SOEST, *Geschied. van het cultuurstelsel*, I, 40 volgg.

nen Dank- en Bededag te Batavia op 9 October 1771 wordt gewag gemaakt van »de ongeregtige gesteldheid van ons volk en van de ingezetenen dezer Hoofdplaats (Batavia), ... de ongodsdienstigheid, onverschilligheid, zorgeloosheid, weelde, wellust, pragt, hoogmoed, en andere heerschende zonden" [1]). Volgens een der beste en beroemdste predikanten van Indië, Johan Mauritz Mohr, regeerden in de 2de helft der vorige eeuw »haat en nijd in den hoogsten graad; men wist te Batavia bijna van geene andere kunst of wetenschap als van die om geld te winnen en schielijk rijk te worden" [2]). Men »vergde van de predikanten, dat ze in hunne leerredenen de eeuwigdurende zedewet: *Gij zult niet stelen*, *Gij zult niet echtbreken*, zouden veranderen, verschikken of verplooien, en, bij weigering daarvan, hun eerst het leven bitter maken, en vervolgens hen van hunne gemeente berooven ...." [3]). Zeker niet ter bevordering van waarachtige vroomheid kon de maatregel baten, dat »getrouwheid in de godsdienst" eene aanbeveling werd bij openvallende ambten" [4]). Juister had Van Imhoff gezien en een beteren raad gegeven, toen hij, als middel tot redres bij het verval der Compagnie, aanspoorde om alleen eerlijke en bekwame lieden tot hare dienaren te kiezen [5]).

»De noot — zoo vernemen we — perstte het ernstigh gebruik der Kerkelijke discipline uyt: de ergernisse werd dagelijks onverdragelijck door het grove leven zoo van vrouwen als van manspersoonen. Tenzij deze medecyne tegen de openbaere ergernisse hier gebruickt werde, het sal onmogelijk zijn, hier een welgestelde gemeijnte te crijgen" [6]). Maar verschillende opperlandvoogden hebben de toepassing dier kerkelijke tucht verhinderd; en het schijnt niet veel geholpen te hebben, dat de kerkeraad van Batavia daarover aan de classis van Amsterdam klaagde (1626). De Gouverneurs-Generaal, die zich deze aanmatiging veroorloofden, waren o. a. Pieter Carpentier (1625), Jacques Specx (1631, herhaalde malen) en Hendrik Brouwer (4 Sept. 1634). Immers de kerkelijken waren, volgens de zienswijze dier dagen, vol-

---

1) *N. Nederl. Jaarb.*, 1772, bl. 416 volgg.

2) *Bijdr. Taal-, Land- en Volkenk. v. Ned. Ind.*, 1863, 3e st., bl. 166.

3) HOFSTEDE, *Antw. op de prijsvr.*, bl. 76.

Als ze de burgerlijke opperhoofden niet ontzagen, werden ze »wrevelige, moeijelijke hoofden en huurlingen" genoemd (*Brieven na de buitenlandsche kerken*, Dl. 26, bl. 109 [150]).

4) METZLAR, *Bedestonden*, II, 125 v., 154.

5) *Le commerce de la Hollande*, Amst. 1768, achter Deel III.

6) BRUMUND, t. a. p., bl. 76, 94.

komen in hun recht [1]). In de 2de helft der vorige eeuw (1780) klaagde men te Point-de-Gale er over, dat de kerkelijke tucht er moeielijk kon toegepast worden. Men stond te veel »sub regimine mundano". Op personen van rang en aanzien, zooals b.v. op den Gouverneur van Ceylon Von Donberg, ging het niet gemakkelijk [2]).

Gedurende de twee eeuwen van het bestaan der Compagnie, van den beginne tot haar ondergang, vernemen we onophoudelijk klachten over den godsdienst en over de gebreken in de kerk, over »scandalen en ergernissen in de gemeijnte" [3]). Heeren XVII spoorden dan ook gedurig aan — en ze deden het op ernstigen, waardigen toon — tot het geven van »een godvruchtig exempel en het aankweeken van de vreeze des Heeren, opdat de zegen Gods niet geheel van de Compagnie wierd afgekeerd" [4]). De regeering in Indië moest niet zelden de twisten der predikanten tegengaan [5]). Die twisten liepen soms vrij hoog. Reeds hebben wij herinnerd aan de oneenigheden tusschen Fierens en Porselius [6]). Te Malakka ontstonden hevige geschillen tusschen Ds. Johannes à Breil en zijn ambtgenoot Leonard Bonnus, die zoo hoog liepen dat de regeering den Gouverneur Johan Thijszoon Paijart, 19 Oct. 1657, gelasten moest, den schuldigste der twistenden naar Batavia op te zenden [7]).

Twee andere predikanten, Cornelius à Verbis en Geor-

---

[1]) *Acta class. Amst.*, Dl. IV, bl. 27.
O. Ind. Brieven, N⁰. 63 en 166.

[2]) MUNNICH, t. a. p., II, 77, 59, 75, 76.

[3]) *Hand. Kerkeraad Amst.*, Dl. 4, p. 155, 157, 158, 187, 233, 274, 296, 306; Dl. 5, p. 147.

[4]) De brieven der Deputati ad res Indicas waren altijd in een zeer zachtmoedigen Christelijken toon geschreven. Zij zochten veel te verzachten, te verklaren, te vergoelijken. Eens toen er ook uit Indië geklaagd was, begon hun brief met de woorden: »nemo sine crimine vivit...."

[5]) IJPEY en DERMOUT, t. a. p., III, 399.

[6]) Zie boven, bl. 584 Noot.
Reeds vóór dit geschil tusschen Fierens en Porselius en ook vóór den twist tusschen Henricus Hartong en Petrus Appeldoorn plaats had, schreven de Bewindhebbers uit Nederland, dat »ze wenschten, dat mochten ophouden de onderlinge contentien en de jalousien tusschen de broederen, die lange jaren Gods kerk in die kwartieren (Indië) hebben gediend....." *Resol. XVII*, 14 Sept. 1649.

[7]) *Realia*, II, 177 *a*.

gius Scholten, hadden een proces van *atroce injurie*. Den 23sten Febr. 1723 zijn ze *corum synedrio* verzoend [1]).

Over de »krakeelzucht" van Nicolaas Hemsing en Johannes Gerhardi à Besten, beiden leeraars te Amboina, werd 19 Nov. 1754 geklaagd. Beiden moesten worden overgeplaatst, de een naar Banda, de andere naar Ternate [2]).

Anthonius Lentius kreeg het met zijn kerkeraad en den magistraat van Point-de-Gale te kwaad. Frederik Gueynier weigerde een gebed te doen voor een ter dood veroordeelden Mohamedaan, omdat deze zeer verhard was en zich niet wilde laten bekeeren. De beide predikanten Kornelis de Leeuw en Mattheus Heck handelden zeer verkeerd door zich in te laten met den twist tusschen den landvoogd van Ternate en den opperkoopman aldaar; ze werden dan ook buiten bediening en zonder soldij naar het vaderland gezonden. In 1713 had er te Banda een vechtpartij plaats van den landvoogd Andries van Eps met een der predikanten en nog vier personen. Hermannus Teering en Theodorus Vermeer geraakten te Batavia bijna met elkander handgemeen op een begrafenispartij. Ja, eens gebeurde het te Batavia, omstreeks 1770, dat twee predikantsvrouwen ruim een kwartier uurs met hare koetsen staan bleven, zonder dat de eene voor de andere wilde uitwijken, terwijl zij elkander de uitgezochtste scheldwoorden naar het hoofd wierpen [3]).

Er heerschte op het einde der 17de eeuw inderdaad bij de Europeanen in Indië een algemeen zedenbederf, ook onder de predikanten en de ziekentroosters. Zucht naar levensgenot, rijkdommen, eer en rang verwekte traagheid, nalatigheid, prikkelbaarheid. De ongelukkige naijver tusschen geestelijke en politieke heeren gaf aanleiding tot twisten, die algemeene ergernis verwekten; en »aan klachten over wangedrag, beleedigingen, krenking van elkanders rechten, verwaarloozing van den dienst of minachting van den openbaren godsdienst is geen gebrek" [4]). In de vroegste geschiedenis der Indische kerk zijn de voorbeelden niet zeldzaam van predikanten, die door huiselijke oneenigheid, dronkenschap en

---

1) *Real.*, II, 100*b*—101*a*.

2) *Alphabet. naamrol der noch in leeven sijnde* ..., (Amst., Haffman, 1758), bl. 17 en 82.

3) STAVORINUS, *Reize van Zeeland naar Batavia* ..., I, 244.

4) NEURDENBURG, t. a. p., bl. 118 volg.

zedeloosheid zóóveel ergernis gaven, dat zij van hunne bediening moesten ontzet worden [1]). Jacob Anthoniszoon Dubbeldrijk, reeds geschorst in Banda, werd te Amboina om zijn ergerlijk leven afgezet. Wouter Melchiorszoon Vitriarius gaf op datzelfde Amboina veel aanstoot [2]). Ds. Joannes Laelius Schotanus had zich op Formosa slecht gedragen [3]), en Antonius Scherius werd om gelijke redenen van Ceylon naar Batavia opgezonden. De predikant Theodorus Vermeer, vroeger te Namen, later te Batavia van 1771—1779, die beschuldigd was van verduistering van gelden, die hem door een jong mensch ter bezorging waren toevertrouwd, stelde in den kerkeraad voor, in de passietexten het verhaal van Judas' dood weg te laten, hetgeen door de Vergadering werd goedgekeurd. Ook waren er predikanten, die handel dreven, vooral op dienstreizen. Men noemde dit *kerkelijken koophandel*, die bestond in het trekken van gelden, of afpersen van geschenken voor Doop, Avondmaal en andere geestelijke gaven, en zoowel ten nadeele van het Christendom, als van den armen Inlander strekte [4]).

Ook het bezit door den handel in slaven vond men onder de predikanten. Trouwens iedereen deed dit, niemand zag er schande in. Johannes du Praat, predikant te Amboina 1625—'33, had op een naburig eiland twee mannen in zijn dienst, om er slaven op te koopen [5]). Ook François Valentijn en Cornelis van Brussel hadden slaven, de eerste wel 20, eens in de 50 [6]). Erger was datgene, waarvan men Ds. Jacobus Burenius in 1675 te Jafnapatnam beschuldigde. Deze zou een slaaf zóó mishandeld hebben, dat hij daaraan gestorven was. De zaak werd in handen der regeering gesteld en Burenius naar Batavia opgezonden. Maar hij is vrijgesproken en daarna te Ternate geplaatst [7]).

---

[1]) VETH, t. a. p., bl. 520.

[2]) HOFSTEDE, *O. Ind. Kerkz.*, I, 94.

[3]) BRUMUND, t. a. p., bl. 34.

[4]) HOFSTEDE, *Antw. op de prijsvr.*, bl. 59.

[5]) VAN SOEST, t. a. p., I, 83.

[6]) Paulus Valckenaar had er, toen hij 2de stadsgeneesheer te Batavia was, 27, waaronder 2 violisten; later, als Gouverneur van Ternate, 70, waaronder 9 muzikanten (*De Gids*, 1873, III, 261, 265). Van Imhoff vraagt in zijne *Considérations*, 1741: »....s'il n'est pas à propos de modérer les excès des Particuliers dans le nombre d'esclaves qu'ils entretiennent,...." (DU BOIS, *Vies*..., p. 43).

[7]) MUNNICH, t. a. p., II, 34, waar verkeerdelijk staat: Durenus. Het was Jacobus Burenius.

De slavernij en slavenhandel waren in de twee vorige eeuwen in Ned. O.-Indië in zwang. Zelfs groote getallen slaven werden gevonden bij de Hollanders op Java, Macassar, Nias enz. [1]). Jaarlijks werden ze gekocht te Arracan, ten N.-O. van de golf van Bengalen, en van daar naar Batavia gebracht, waar men vaak groote behoefte daaraan had [2]). Ze kwamen dan in dienst òf bij de Compagnie òf bij particulieren. Met het schip *De Goudtsbloem* werden eens uit Arracan 250 slaven aangebracht, waarvan er slechts 114 te Batavia aankwamen. De rest was gestorven of op de kust behouden. Toen de aanvoer uit Arracan gestremd werd, beproefde men ze van Engano te bekomen [3]). Bij de verovering van Malakka in 1641 worden onder den buit genoemd en getaxeerd: 210 slaven en slavinnen, namelijk 60 manspersonen en 150 vrouwen à *f* 5355. Toen kwamen die van Djambi daar »om hun profijt, inzonderheid slaven, die den Pangerang Aria (ten respecte der Christenheid) geweigerd zijn". De last wordt gegeven, in Johor 40 à 50 kloeke christenslaven te koopen. In Johor waren er velen. In 1680 werd besloten de slaven, die van Nanning naar Malakka vluchtten om het Christendom aan te nemen, vrij te koopen [4]). Omstreeks de helft der 17de eeuw werden de bewoners van Formosa als slaven weggevoerd, niettegenstaande de uitdrukkelijke bepaling, dat men hen niet als slaven mocht gebruiken [5]). Ook hebben de Nederlanders Chineezen geroofd en ze op Batavia als slaven verkocht, 1623 [6]). Krijgsgevangenen van

---

[1]) G. B. SCHWARTZENS, *Reise in O. I.*, Frankf. 1748, s. 69 ff., 72.
TH. FORREST, *Voyage to the Mergui Archip.*, p. 79.

[2]) De regeering van Ceylon geeft aan de regeering te Cochin den 2^{den} Sept. 1765 te kennen hare groote verlegenheid om slaven in het Ambagtskwartier, met verzoek voor haar 50 fluxe manslaven in te koopen, boven de 15 en onder de 25 jaren, de preferentie gevende aan zulke, die de kinderziekte reeds doorgestaan hebben, al moest daarvoor iets meer betaald worden." De regeering van Cochin besluit daaraan te voldoen, 27 Sept. 1765. (*Brieven van Mallabaar*, 1766, Dl. 22, bl. 818).

[3]) V. AITZEMA, t. a. p., V, 195, 490, 862.
Mr. L. C. D. VAN DIJK, t. a. p., bl. 116 volgg.

[4]) *Memorie van J. Schouten* (»O. Ind. Archief").
Journ. Ind. Arch., I, 1856, p. 174.

[5]) *Acta Deput. cl. Amst.*, Dl. 39, p. 127 v.
Brieven Deputt., p. 8.

[6]) *Journael — van de O. I. reijse van Willem IJsbr. Bontekoe*, Hoorn, 1648, 4°, p. 41.

Makassar werden in 1667 en het volgende jaar tot slaven en slavinnen gemaakt. Daar en op Ternate, maar vooral op Celebes, heerschten de slavernij en de slavenhandel nog in deze eeuw, en na de afschaffing er van [1]).

Op Madagascar waren ze in April 1608 goedkoop.

In de baai van Anton Gil was voor twee koperen armringen een slaaf, voor 5 slaven één os te koop. De Gouverneur-Generaal Reynst raadde dan ook aan, hier ter markt te gaan; en de bewindhebbers der Compagnie recommandeerden dit aan de Indische regeering, maar vonden toch nog beter dat, »als men Portugeezen of Spanjaarden kon krijgen, men in plaats van slaven dezen tot de noodige diensten zou gebruiken". Den 30sten Maart 1686 vertrok het Hollandsch schip *De Jambi* van de Kaap de Goede Hoop, om slaven te gaan koopen op Madagascar en die te brengen naar Baros op de Westkust van Sumatra [2]). Nog eenmaal, Nov. 1739, zond men een schip derwaarts, naar Madagascar, om er slaven vandaan te halen. De Kamer van Zeeland n.l. werd gemachtigd, haar Hoeker *de Brak*, na eenige vertimmering, tot dat doel naar de Kaap te zenden [3]).

Op Boeton kregen Engelschen in 1608 slaven. Te Rotty werden in 1752 twee slaven voor de onderwijzers geleverd; en het opperhoofd van Koepang, Von Plüskow, oordeelde 15 Sept. 1760 het besluit der regeering, voortaan geene Christenslaven van Timor naar Java meer te zenden, schadelijk. Op Bali werd in 1824 nog slavenhandel gedreven [4]).

Op de kust van Indië, in het Oosten en Zuiden van Azië, op Malabaar en Coromandel bestond in de twee vorige eeuwen de slaven-

---

[1]) *Algem. Handelsbl.*, 4 Febr. 1864, en 21 Juni 1866.

[2]) De koning van Madagascar schijnt gemeend te hebben, dat de toestanden overal waren als bij hem. In dien waan vroeg hij in 1734 aan de Compagnie eene Europeesche vrouw te mogen ontvangen. Het antwoord luidde als volgt: »Het door den koning gevorderde blank vrouwmensch zal niet besorgt maar daarentegen gepermitteerd werden den inkoop van sodanige persoon door zijn Hoogheidsvolk, als hij die wil oversenden." *Realia*, II, bl. 175*a*.

[3]) *Schipvaert naer O. Ind. onder C. Matelief*, bl. 134. (» Begin en voortg. der O. Ind. Comp.," Dl. II).

Resol. XVII, 17 Aug. 1616, Art. 42.

Voyages de NIC. DE GRAEF, Amst., 1719, p. 265.

[4]) PREVOST, t. a. p., II, 145 sq.

Verslag van HEIJMERING.

ROORDA VAN EIJSINGA, *Reizen*, III, 368 volgg.

handel evenzeer. De Hollanders kochten ze in 1645 te Paleacatte. Een Fransch schip van Cerimba bracht op 19 Sept. 1764 eenige kaffersjongens te Cochin. In deze stad bracht de »thol's geregtigheid wegens den uitvoer van slaven aan de Holl. O.-Ind. Compagnie op in 1764 *f* 1800 (in 1763 *f* 1440); hetzelfde middel (belasting) bragt te Cranganoor op *f* 2160 (in 1764 *f* 1920)" [1]). Waar de Fiscus wèl bij vaart, dat wordt niet gemakkelijk afgeschaft. Slechts twee pogingen vinden we uit die tijden vermeld, om dien handel tegen te gaan, één maatregel van de Indische regeering, één van het Opperbestuur in het vaderland. Den 27sten Nov. 1671 verleenden Gouverneur en Raden aan den burger Marinus Jansz. eene acte van commissie »tot voorkoming van het vervoer van slaven"; en 4 Oct. 1714 werd de schipper Tobias Uylenburg door Heeren XVII »wegens het overvoeren van suiker en slaven onbekwaam verklaard, met confiscatie van zijn gagie en goederen". Zoo bleef dan ook de koop en verkoop van slaven en slavinnen voortduren tot in deze eeuw. Op venduties werden ze gebracht bij partijen, soms van meer dan 100 tegelijk, met vermelding hunner bekwaamheden en sekse [2]). De courant, die het eerst weigerde, advertentiën betrekkelijk zulke verkoopingen op te nemen, was de *Java-Bode* [3]).

En hoe was nu de toestand dier menschen? Zeker mag het een uiterst treurig lot genoemd worden, niet te mogen beschikken over zijn persoon, zijn tijd, de vruchten van zijn arbeid; niet zelf te mogen kiezen de plaats, waar men leven en werken zal, de soort van arbeid, dien men verrichten wil, in één woord zijne vrijheid te missen en het eigendom van een ander, telkens een ander te zijn.... Toch ontvingen wij den indruk dat, voor zoover wij er over konden oordeelen, het lot der slaven in West-Indië, Algiers, Tunis en elders, vrij wat harder was dan op Java. Daar, op Java, waren omstreeks 1724 bepalingen gemaakt met betrekking tot hun bezit en behandeling [4]). Ook in Banda, waar ze in

---

[1]) MERCKLEIN, t. a p., s. 412.

LANGHANSZ, t. a. p., s. 411 f.

Hall. Miss.-Nachr., V, I, 1747, 958, 1268, 316, 324, 622, 1003, 1009, VIe Th., 1754, p. 205.

N. Gesch. der Miss.-Anst., III Th., 1790, p. 738.

Brieven van Malabaar, 1766, Deel 21, p. 77, 178*b*.

[2]) *Javasche Courant*, 23 Febr. 1833, N°. 24.

[3]) *De vereeniging: Christel. Stemmen*, VIII (1854), 706.

[4]) VISSCHER, *Malabaarse brieven*, bl. 454.

de notenperken moesten arbeiden, hadden ze hunne oude wetten. Hunne behandeling was in Ned. O.-Indië zoo erg niet[1]); ze werden er op het einde der vorige eeuw »bijna als dienstboden bejegend; — ze waren onontbeerlijk, daar de Javaan in het geheel niet geschikt is om als een vrij man dienstbaar te zijn; — »wanneer zij oplettend en wel dienen bekomen zij dikwijls douceurs, ruim zooveel als de huisbedienden in Europa", enz.

»Het is en blijft een noodzakelijk kwaad en is meer voor de beoordeeling van een staatsman dan van een philosoof geschikt" [2]).

In de 17de eeuw, 1678, waren er slaven te Colombo (Ceylon). Diegenen, welke aan de Compagnie toebehoorden, werden er onderwezen. De kerkeraad te dezer plaatse, Colombo, werd in 1696 door dien van Gale geraadpleegd omtrent het aannemen van slaven tot communicanten [3]).

Hetgeen de slaven te Batavia boven het geld, dat zij hunnen heeren maandelijks moeten leveren, verdienen, behoort hun in eigendom; sommigen sparen dit en koopen voor zich zelven slaven, zoodat het dikwijls gebeurt, dat een slaaf vijf, zes, ja meer andere slaven bezit [4]). Den 3den April 1742 besloten H.H. XVII aan den Gouverneur-Generaal en Raden over te laten, naar hun goedvinden bepalingen te maken omtrent het houden van slaven en het maken van een reglement op hunne vrijgeving [5]). Slechte slaven en slavinnen konden hunne heeren en vrouwen veel verdriet en moeite veroorzaken. In 1752 was men genoodzaakt een *Placcaat* uit te vaardigen *tot beteugeling van der slaven moetwil en insolentie;* Folio, 7 Bladzz. (zonder naam van plaats en uitgever) [6]). De Directeur-Generaal ad interim Wiese, wiens woorden wij boven aanhaalden, voegt aan zijne beschouwingen nog het volgende toe, bij de § over Makassar: »Het zou te bezien staan, of de woeste volken, wanneer zij hunne slaven niet op Celebes verhandelden, met hunne gevangenen

---

[1]) MIJER, *Verzameling* . . ., bl. 198 volg.

[2]) *Memorie van den ad-interim Direct.-Gener. Wiese, tegen D. van Hogendorp, ingegeven ter vergad. der Hooge Regering,* Batavia 17 Aug. 1802.

[3]) DAN. PARTHEIJ, t. a. p., s. 45 folg.

MUNNICH, t. a. p., II, 24, 55.

[4]) BENJ. OLITSCHI, *Oost-Ind. Reisbeschr.* bl. 91, en daaruit *Boekzaal,* Oct. 1764, bl. 442.

[5]) Koning Johan III van Portugal had in 1546 voorgeschreven, dat Christenslaven slechts aan Christenen mochten verkocht worden. (WADDING, *Annales Minorum,* T. XVIII, Romae, 1740, p. 200).

[6]) VAN DER CHIJS, *Bibliogr.*, bl. 9.

minder gruwelijk zouden handelen. De slavenhandel hangt voor ons af van de al of niet ontbeerbaarheid, en dit hebben wij reeds verhandeld. De noodzakelijkheid maakt echter niet doof voor het gevoel van medelijden," enz. [1]). Veertien jaar later, nadat deze *Memorie* was ingediend, 8 Jan. 1816, werd in Indië het »Javaansch Menschlievend Genootschap" tegen de slavernij opgericht [2]).

Maar soms was hun lot allertreurigst. Niet zelden werden ze mishandeld. En dan namen ze de vlucht, in de 17de eeuw van Batavia veelal naar Bantam, vanwaar ze moeielijk of in het geheel niet terug waren te krijgen. Als de weggeloopenen weerom werden gebracht, ontvingen ze straf. Soms werd er een algemeen pardon (amnestie) aan de ontvluchte slaven en slavinnen verleend, en schonk de regeering dan daarop hare goedkeuring, zooals te Amboina in 1706 en 1727 [3]).

Nog eenige maatregelen werden in hun belang genomen. Den 9den Octob. 1714 bepaalde men dat belet moest worden, dat de slaven en slavinnen, van Nederland in Indië aanlandende, vanwege hunne vorige eigenaars weder verkocht werden. Ook stond men het overbrengen van slaven naar het vaderland slechts spaarzaam toe. De kost- en transportgelden voor de heen- en terugreis van en naar Batavia liet de Compagnie zich betalen. En kwamen ze aan de Kaap of op Java weerom, dan konden ze niet weer in slavernij worden gebracht, maar mochten voor altijd hun vrijheid behouden, 28 Sept. 1715.

Waar handel werd gedreven in menschen, die dus zekere geldswaarde vertegenwoordigden, is het niet te verwonderen, dat ze ook gestolen werden. Met slavernij ging menschenroof gepaard. De inwoners van Bonoa, Kelang en Assahoedi (Amboina), die van ouds zeeroovers waren, bestonden van menschenroof. Maar niet alleen inlanders maakten zich aan dit kwaad schuldig. De Hollanders stalen ook slaven. Plakkaten werden herhaaldelijk tegen

---

1) *Memorie*, t. a. p.

2) ROORDA VAN EYSINGA, *Reizen*, I, *b*, 51; IV, 15, 20, 220, 342. *Almanak v. Ned. Ind.*, 1817.

3) AEGID. DAALMANS, *De nieuw Hervormde Geneeskonst*, Amst. 1694, bl. 232. L. SYLVIUS, *Saken van staat en oorlogh*, I, Amst. 1685, fol, bl. 36. WURFBAIN, t. a. p., p. 95 sq., 103. *Kraspoekol of de slaavernij*. Tafereel der zeden van Ned. Ind., Delft, 1800, 8°.

de menschendieverij uitgevaardigd, o. a. 20 Oct. 1688, 21 Oct. 1710, 15 Maart 1715. Naar Palembang zond men het bevel, de gestolene en tot slaven gemaakte Javanen naar Batavia te zenden. Den 25sten Juli 1749 moest het plakkaat tegen menschendieverij nog weer worden hernieuwd [1]).

Het pandelingschap was eigenlijk eene vermomde slavernij [2]). Het bestond »in de verderfelijke gewoonte om vrije inlanders, zoo mannen, vrouwen als kinderen voor het leenen van meestal geringe sommen geld in pand te houden en tot personeele dienstbaarheid te verplichten, zonder dat immer iets op hunne schulden gekort, maar die integendeel door allerlei praktijken zoodanig vermeerderd en opeengehoopt werden, dat het voor hen ondoenlijk gemaakt werd, dezelve ooit te kunnen aflossen; gezwegen nog dat deze verpande menschen niet zelden geslagen, mishandeld en somwijlen openlijk als slaven verkocht werden...." [3]).

Van de menscheneters zullen we maar zwijgen [4]).

Van menig predikant uit vroegere dagen lezen we, dat hij is afgezet, opgezonden naar Batavia, soms naar Nederland overgeplaatst, enz. Dit schijnt te hunnen nadeele te getuigen. We moeten evenwel omzichtig zijn met het maken van onze gevolgtrekkingen. Niet altijd was het om redenen, die hen onteerden. Soms was juist het tegendeel het geval. We herinneren aan den predt. Georgius Candidius en het voorgevallene met hem te Ternate [5]). Maar vooral bedenke men, dat bij den langdurigen, hevigen strijd, tusschen kerk en staat gevoerd, waarbij de eerste langzamerhand geheel afhankelijk werd en de O.-Indische Compagnie haar eindelijk geheel beheerschte, de bewindhebbers, in den aanvang gematigd en welgezind, spoedig, door den voorspoed hoogmoedig en despotisch werden. De predikanten moesten de werktuigen zijn der politieke en civiele overheid. Wilden ze dit niet goedschiks, wee hunner! Men zou ze wel weten te dwingen. Dan werden ze afgezet en overgeplaatst, en naar het vaderland opgezonden, buiten kwaliteit en zonder gagie, en gesignaleerd als

---

1) Cf. DALRYMPLE, *Journal on the Flijing Eagle*, 4⁰, p. 17, 31. *Realia*, II, 59, *a*.

2) MIJER, t. a. p., bl. 199.

3) *Korte aantooning*..., bl. 72.

4) WURFBAIN, t. a. p., bl. 55.

5) Zie boven, bl. 179.

»quaedaerdige instrumenten," enz. In de 17de eeuw (en wij mogen er bijvoegen: ook in de 18de) zijn er weinig uitstekende predikanten in O.-Indië geweest, die niet op eenige onaangename, vaak smadelijke wijze, afgezet en opgezonden, naar Nederland zijn weergekeerd. Ongeloofelijk is het, wat zij hebben geleden door de willekeur der brutaalste, vaak meest zedelooze dwingelandij [1]). Eindelijk was het immers zooverre gekomen, dat de predikanten in Indië, naar hun geweten niet langer de kerk kunnende dienen, allen wilden aftreden en naar het vaderland terugkeeren. Vele bekwame leeraars werden daardoor afgeschrikt en ontmoedigd, hunne betere inzichten meestal afgewezen en vergeten, vele edele krachten uitgedoofd en veel nuttige arbeid ging verloren" [2]). Maar toch, er waren er ook — we zagen het reeds — bij wie de schuld wel degelijk aan hen zelven lag. Maar we moeten ook herinneren, dat de predikanten in Indië vrij wat meer dan in het vaderland »te worstelen hadden met de weelderige vernuften", zoowel van Europeanen als van inlanders [3]). Maar toch, veel lag aan hen zelven. De landvoogd van Ceylon, Mr. Cornelis Jan Simons (1703—1706), later buitengewoon Raad van Indië, wenschte omtrent de predikanten te Colombo in zijne *Memorie*, dd. 16 Dec. 1707: »dat, hoewel men over Huneerw.'s dienst met lof moest spreken, dat ze ook het getuigenis Hand. 2:46 en cap. 5:12*b* (eendracht) wegdroegen." Verregaande ijdelheid en kleingeestigheid straalde soms door bij hun twisten over meerderheid en voorrang [4]). En wat hielp het dan, of de landvoogden, zooals Arnold de Vlaming van Outshoorn te Amboina, 1647—1656, al ijverige voorstanders van de openbare godsdienstoefeningen waren? En als zulke hooggeplaatste personen geene voorstanders waren van godsdienst en goede zeden, maar het tegendeel daarvan, was het dan geoorloofd en goed, hen te ontzien? Dit geschiedde. Er waren predikanten, die verboden *De tien geboden* voor te lezen, als de Gouverneur ter kerke was, »om zijn gemoed niet te verontrusten" [5]). Hoe kon het anders of spoedig was het zoover gekomen, dat men »van hen vergde, dat ze in hunne predicatien de eeuwigdurende zedewet: »*Gij zult niet stelen; Gij zult niet echtbreken*," enz. zouden veranderen, verschikken of verplooien. »Wei-

---

1) MILLIES, t. a. p., bl. 48.
2) Dezelfde, t. z. p., bl. 49.
3) HOFSTEDE, *O. Ind. Kerkz.*, I, 220.
4) NEURDENBURG, t. a. p., bl. 118 volg.
5) HOFSTEDE, t. a. p., II, 106, 107.

gerden ze dit, dan maakte men hun eerst het leven bitter, beroofde hen vervolgens van hunne gemeente, zond hen op als oproerkraaiers...... Dit is maar al te dikwerf gebeurd.....[1]). Wereldlijke opperhoofden gingen op het laatst zóó ver, dat ze zich mengden in het inwendige van den eeredienst. Den 19den Nov. 1773 moest de Indische regeering aan den landvoogd van Amboina, Van der Voort, verbieden »ooit weder zo verre in de kerkelijke huishouding in te dringen als hij gedaan heeft met het voorschrijven der predikstoffen"[2]). Minderen deden evenzoo. Te Makasser gelastte de kapitein Gerrit Johan Steenhoff aan zijne onderhebbende militairen aldaar, wanneer in het avondgebed de krankbezoeker meer dan één vers van de psalmen kwam te zingen, hunne kerkboeken dicht te doen en niet mede te zingen. Dit »streed ten eenenmale tegen de billijkheid en het recht der kerk. Noch predikant, noch eenig lid van den kerkeraad, noch ziekentrooster droeg er de minste kennis van" (23 Jan. 1714)[3]).

Een ander erg kwaad was de kostbare levenswijze en de telkens hooger opgevoerde weelde, waartegen geene plakkaten schenen te helpen. De vroegste waarschuwing tegen pracht en praal werd reeds gedaan in 1631, en dikwijls werden die bepalingen hernieuwd. Ze betroffen kleeding, zonneschermen, rijtuigen, bedienden, bruiloften, maaltijden, doopplechtigheden, begrafenissen, enz. Die voorschriften golden veelal ook voor de buitenkantoren[4]). De levenswijze der Europeanen in de 17de eeuw te Batavia en te Amboina wordt ons door Valentijn vrij nauwkeurig beschreven. Een huis met een zijsalet, op eene fraaie gracht of in eene mooie straat, deed in zijn tijd 16 à 18 en meer rijksdaalders per maand huur. Ter zelfder stede, Batavia, had men in de helft der vorige eeuw, om fatsoenlijk te wonen, een paar honderd rijksdaalders aan huishuur noodig[5]). Een huishouden kostte 1000 rijksdaalders of 3000

---

1) HOFSTEDE, t. a. p.
2) *Realia*, I, 35, *a*, in voce »Amboina".
3) t. z. p., in voce »Makassar".
4) *Resol. XVII*, 16 Oct. 1676 en 2 Oct. 1686.
A. HUYSERS, *Beschr. der O. Ind. Etablissementen*, Amst. 1792, bl. 143 tot 201.
Biang-lala, II (1853), I, bl. 13.
VAN SOEST, t. a. p., I, 44, Noot.
5) *De Gids*, 1873, III, bl. 260.

gulden 's jaars; en dan behoefde men niet veel kromme sprongen te maken [1]).

Maar er komt bij, men leefde prachtig. »Die geene koets had, werd als niet gerekend. Alles moest er in een huishouden dubbel en dwars van zilver zijn, zelfs tot de confijt- en theebakken toe, waarop men de thee aanbiedt, die ik (Valentijn) er zoo groot gezien heb als eene kleine theetafel, zoodat een meid werk had, om er een te dragen."

Voeg hier nu bij de »kostelijkheid en pracht, zoo der mannen (om groote gouden knoopen aan een fluweelen of andere rok, om een degen met een goud gevest, een gouden rottang-knop, gouden gespen op de schoenen en meer andere dingen van goud te hebben) als der vrouwen omtrent de menigte van hare kostelijke kleederen, juweelen enz., dat zich ook ten deele tot de slavinnen, die haar volgen, uitstrekt, die hier mede al vrij kostelijk gaan." Die weelde en pracht bleken ook in de heerlijke tuinen en huizen buiten de stad, ter weerszijden langs den weg van Jakatra tot vermaak en uitspanning aangelegd, en in de kostbare genoegens, die men zich veroorloofde. »Men ging soms naar Depok, Tanabang of Noordwijk, *kakab* en andere »schoone" visch eten, en betaalde voor zulk een maaltijd niet zelden per persoon (de juffrouw, die men mee mocht brengen, was dan vrij) een gouden cobang (24 gld.)."

Met die weelde werden ook de predikanten besmet [2]). Men zag er die, in zwart fluweel gekleed, in vergulde koetsen, de tuigen der paarden met kwasten versierd, door Batavia reden [3]).

In de tweede helft der vorige eeuw klaagde een jong Indisch predikant, die pas uit Nederland was gekomen, over de onbeduidendheid der gesprekken op Java, en over de lafheden in den toon van het gezellig verkeer. »De conversatie geeft hier weinig stichting, maar gaat voor het meeste gedeelte gepaard met bespottelijke dartelheid; ..... de ware vriendschap ontbreekt er aan...." [4]). Dit oordeel gold ongetwijfeld voor velen en was niet te hard. Er waren er inderdaad, die zich niet ontzagen ten nadeele van fatsoenlijke vrouwen valsche minnebrieven te schrijven, en

---

[1]) *Batavia in deszelfs gelegenheid ...*, III, bl. 2.
[2]) PREVOST, t. a. p., p. 579.
[3]) BRUMUND, t. a. p., bl. 37.
[4]) HOFSTEDE, t. a. p., II, 132, 133.

daarom aan den fiskaal werden overgegeven, 1704. Een ander werd om het schrijven van een schimpschrift, getiteld: *Amboinase courant*, in 1727 buiten qualiteit en gage naar Nederland gezonden [1]). Zelfs op den ernstigen en verdienstelijken predikant Wilhelmus Hogerwaert werden te Batavia paskwillen gemaakt [2]). Maar toch, niet altijd, niet omtrent allen bevatte die strenge uitspraak waarheid. Ik kan mij niet voorstellen, dat de vriendschap tusschen Justus Heurnius, Abraham de Roy, Jacobus Bontius en Johannes Cavallerius niet hartelijk en oprecht, hunne gesprekken niet hoogst belangrijk zullen zijn geweest. Het waren allen geleerde mannen. Bontius, de beroemde geneesheer, bezat 2000 boeken, meest uitgezochte schrijvers [3]). Heurnius, »vir et doctus et impense pius", die Frankrijk en Engeland had doorreisd [4]); Abr. de Roy, de latere predikant van Zutphen en Amsterdam, die na den dood van Robertus Junius waardig en bekwaam werd gekeurd om jongelieden voor Indisch predikant op te leiden, en Cavallerius, van wien getuigd wordt, dat hij was »probissimus simul ac doctissimus juvenis" [5]). En al wordt ons verzekerd — en naar waarheid, — dat de gouverneurs en ambtenaren van de 17de en 18de eeuw vaak oude pikbroeken waren [6]); dat een baardschraper het bestuur in handen kreeg van de voordeeligste residentie; een Gouverneur-Generaal zich met een »ondermeester" (gewezen scheepschirurgijn) als lijfmedicus behelpen moest [7]); een extra-ordinair raad van Indië van zijn dienst ontheven werd als onbekwaam om een behoorlijken brief te schrijven [8]); ja, al kon het Bataviaasch Genootschap van K. en W. niet dan bezwaarlijk in stand gehouden worden, omdat »het beoefenen van wetenschappen juist niet het oogmerk is der menschen, die naar Indië komen" [9]); toch waren er ook, die nog wel de hand aan zich zelven hielden, en die nog wel eens een goed boek ter hand namen. Paulus Valkenaar, de

---

[1]) *Realia*, I, 38, *b*; 182 *a*.

[2]) VAN DER CHIJS, *Inventaris van 's Lands Archief te Batavia*, Bat. 1882, bl. 316.

[3]) Dr. G. F. POP, in het »Geneesk. Tijdschr. voor de zeemacht," VIII, I, bl. 31.

[4]) HOORNBEEK, *De conversione Ind. et Gentil.*, II, 101.

[5]) BONTIUS, *De medicina Indorum*, p. 209.

[6]) *Alg. Dagbl. van Ned. Ind.*, 1 Dec. 1879.

[7]) *De Gids*, 1873, III, bl. 262, 264.

[8]) *Realia*, I, 152, *b*.

[9]) *Memorie* van WIESE.

landvoogd van Ternate, las er in de laatste helft der vorige eeuw het *Elogium Hemsterhusii* van RUHNKENIUS [1]).

Van al die weelde, pracht en praal, waarvan wij boven gesproken hebben, was ruwheid en brooddronkenheid het onvermijdelijk gevolg. Hoe ver men zich daardoor soms liet vervoeren, leert ons het gedrag van een burger te Batavia, die gelaarsd en gespoord de kerk binnenreed om te paard zittende, gelijk hij zeide, de preek aan te hooren. Hij werd voor tien jaar naar Banda gebannen [2]). De burger Braat moest over gepleegde insolentien bij de bediening van den H. Doop in eene boete van 200 Ducatons verwezen worden (2 April 1771) [3]). Den 25sten Nov. 1780 werd in den schouwburg te Batavia het H. Avondmaal bespot [4]).

Spel en weddingschappen waren niets ongewoons. Herhaaldelijk moest men er plakkaten tegen uitvaardigen. Op de schepen was het kaartspelen verboden [5]). In den 12den Titel van den genoemden *Artikelbrief*, Art. 87, alwaar »straffe wordt gesteld over verscheide delicten en andere onordentelijkheden, op de reize voorvallende," enz., lezen we het volgende: »En alzo door dobbelen en spelen vele ongelukken geschieden, zal niemand eenige dobbelsteenen, kaartspel, of andere instrumenten daartoe dienende binnen scheepsboort brengen, nog maken, op poene van agt dagen te water en te brode in de ijzers gestelt te worden, nog te ook dezelve mogen gebruiken op de boete van twintig stuivers, t'elken reize te verbeuren, en bovendien hetzelve spel over boort geworpen te worden" [6]). Eene verbodsbepaling in Amboina van 1693 klonk aldus: »Niemand zal met eenige teerlingen, steenen, kaarten enz., of weddinge op het spel van andere luiden dobbelen of wedden ...." En toch »dongen in Indië, en bepaaldelijk te Batavia, in het laatst der vorige eeuw kaarten en dobbelsteenen nog om den voorrang" [7]).

---

1) *De Gids*, t. a. p., bl. 266.

2) BARSCHEWITZ, *Ost-Ind. Reise-Beschreib.*, s. 181.

3) *Real.*, II, 107.

4) METZLERS *Bedestonden* ..., I Stuk, bl. 119.

5) J. J. SAAR'S, *O. Ind. Kriegsdienst*, s. 4.

6) *Artikelbrief* van 4 Sept. 1742, bl. 35. Reeds in den *Artikelbrief* van 16 Januari 1595 was het in Art. 7 verboden.

7) *De Gids*, t. a. p., bl. 264. Op Jacatra was er 14 Nov. 1620 reeds een plakkaat tegen uitgevaardigd. (Zie: *Tijdschr. v. Ned. Ind.*, 1844, I, 180).

Oneerlijkheid van de dienaren der Compagnië in de waarneming hunner openbare bedieningen kwam veel voor. »Vuile dieverij," misbruiken, onder allerlei namen en vormen, ongeoorloofde voordeelen, waartoe, bij de schrale bezoldigingen, sommige instellingen, meer dan andere, aanleiding gaven, zooals het gebruik en de handel in opium. Te Malakka was dit heulsap reeds bekend vóór de komst der Nederlanders aldaar. De keizer van Java stond aan de O.-Ind. Compagnie den uitsluitenden handel daarin toe. Van den sultan van Cheribon kreeg zij het monopolie in 1678. Men schoof in het midden der 17de eeuw reeds te Batavia, op Malabar, Borneo, in de vorstenlanden op Java. In de Molukken werd het gebruik aangemoedigd. Toen verkocht de Compagnie reeds 77444 ℔ amfioen. De sluikhandel was niet gering, niettegenstaande de zware straffen, zelfs bannissement en doodstraf ingesloten. Deze heette »morshandel". In 1725 werd zulk een »morswinkel" te Batavia ontdekt, gehouden door Neeltje Coeck en Helena Kakelaar, waarin 75 kisten opium werden aangehaald. Ook in 1727 deed men op de reede van Batavia een belangrijke aanhaling. Soms evenwel waren de schuldigen moeielijk te vinden.

Heeren XVII besloten, 2 April 1742, dat voor iedere kist amfioen in Bengalen 50 Rds. aan uitgaand-, en te Batavia 50 Rds. aan inkomend recht zou betaald worden. Men berekende den aanvoer op 2000 kisten, en wilde de invordering dier rechten aan den meestbiedende verpachten. Toen men voor sommige plaatsen de opiuminvoer verbood, beklaagde zich daarover de Engelsche ambassadeur Lord Sandwich, April 1748. Toen besloten de Bewindhebbers het recht van verbod aan zich te trekken, 13 Oct. 1755. Op het einde van het bestaan der Compagnie bedroeg de winst van 1200 kisten amfioen te Batavia *f* 1250000. Toch werd in het begin dezer eeuw de goede raad gegeven: »dat het — niettegenstaande die winsten van 3 à 400.000 Rds., — menschlievend zou zijn en voor de wezenlijke belangen misschien raadzaam dit heulsap geheel te trachten op Java te beletten." »Door den smokkelhandel gaan ook veel contanten buiten het land" [1]).

---

[1]) *Batavia in derz. gelegenheid . . .*, II, 76—89.

LAUTS, *Gesch. der Nederl. in Indie*, II, 45.

IDA PFEIFFER, *Mijne tweede reis . . .*, I, 133 volgg.

Missive van Commissarissen-Generaal, Batavia 5 Juli 1795, tot redres der O. Ind. Comp.

Memorie van WIESE.

De Locomotief, 20 Jan. 1877.

En tegen de misbruiken, die er plaats grepen, baatten de menigvuldige eeden niet, die de Compagnie hare dienaren zweren liet. Vaak geheel onnoodig. Toen 15 Aug. 1704 de Gouverneur-Generaal Willem van Oudtshoorn zijne waardigheid nederlegde en Johan van Hoorn het bewind over de kolonie aanvaardde, werden de ambtenaren van hun eed aan den ouden Opperlandvoogd ontslagen, en moesten ze dien doen aan den nieuwen [1]). De Synode van Utrecht van 1741 besloot dan ook aan Hoog Mog. te verzoeken, bij het a. s. octrooy tegen alle valsche en onnoodige eeden te voorzien [2]). Ook de Deputati van de Synode van Noord-Holland, gehouden in hetzelfde jaar van 25 Juli tot 3 Aug. te Haarlem, had zich beklaagd over de menigvuldige eeden [3]). De Zeeuwsche predikant Bernardus Smijtegelt had er tegen gepreekt [4]); en zijn Bataviasche ambtgenoot Sibrandus Columba heeft verklaard, dat »de dienst der Compagnie niet wel kon worden waargenomen door iemand, die de meineedigheid haatte, en dat het niet te zeggen was, hoeveel valsche eeden jaarlijks in Indië werden gezworen" [5]). Ja, eens had men op Ceylon in al de kerkboeken der Europeanen uit het avondmaalsformulier de woorden: »alle meineedige personen" doorgeschrapt [6]).

Tegen het duel moesten meer dan eens straffen worden bedreigd, in 1631, 1633, 1644, 1656, enz. [7]).

Een ander niet minder verderfelijk en betreurenswaardig verschijnsel was het misbruik van sterken drank, de dronkenschap onder de Europeanen. Reeds in 1603 maakten ze zich te Bantam er aan schuldig, in 1609 op Banda [8]). De vierde Gouverneur-

---

[1]) CORN. DE BRUIN, *Reizen* . . ., II, 329.

[2]) De synode van Overijssel deed hetzelfde; ook die van Harderwijk, 16 Aug. en volgg. dagen, 1741, Art. 27. (*Miss. class. Zutphensis*, Deel I).

[3]) *Handd.* (Archief te Amsterdam), Art. 28.

[4]) *Katechismus-predicatien*, 's Grav. 1742, 4°, bl. 567.
Vgl. TER GOUW, *De oude tijd*, 1873, bl. 298.

[5]) *De Gids*, 1873, III, bl. 263.

[6]) MUNNICH, t. a. p., II, 60.

[7]) *Het Regt in Ned. Ind.*, 8e Jaarg., XVI, 395.
Realia, in voce »Placcaet".

[8]) PREVOST, t. a. p., II, 46 sq., 48, 51 sq., 64, 66, 69, 71, 120, 163, 175, 326, 354, 396.

Generaal Jan Pieterszoon Koen schreef 5 Aug. 1619 uit Jacatra: »Onse natie drincken of sterven moeten" [1]). Den 14 November 1620 werd aan de herbergiers uitdrukkelijk verboden aan Compagnie's dienaren »op geloof te tappen"; de arresten gelegd op hun gagies, waren niet geldig en zonder waarde [2]). Een spreekwoord bij de Singaleezen zeide: »de wijn is den blanken lieden zoo natuurlijk, als den kinderen de melk"; en een feit is het, dat in de 18de eeuw »de drank meer menschen om het leven bracht, dan het zwaard" [3]). Men klaagde op de Hollandsche vloot voor Malakka in 1640 over de »vele onheilen, die hun oorzaak daarin hadden;" — en toch zond de regeering van Batavia hun nog »27 Leggers Arak [4]), waaronder 2 sterke" [5]). Op Hollandsche schepen kwam dronkenschap dikwijls voor [6]). Maar ook aan den wal, vooral in oorlogstijd, was de drank niet zelden het ongeluk der lieden. Den 25sten April 1680 waren kapitein Altmeyer (een Duitscher) en 15 Hollandsche soldaten, door den drank verhit, roekeloos, waagden zich te veel en werden te Giri [7]) door den vijand jammerlijk omgebracht [8]). Weinig baatte het, dat er tegen de onmatigheid straf werd bedreigd. »Zoo ymand in de vloote, of aan land hem begave tot dronkenschap, zal t' elkens verbeuren een maand gagie, en daarenboven na gelegentheden van zaken gestraft worden" [9]). Den 21sten Nov. 1777 werd door de regeering te Batavia geconstateerd »dat er zoo binnen als buiten die stad 102 kroegen en soopjes-kitten waren" [10]). En nagenoeg omstreeks denzelfden tijd waren te Ternate de meeste leden van den Raad van Politie (het civiel bestuur) »broeders van de lik" [11]).

Tegen het woekeren in Indië had koning Johan III van Portugal in 1546 reeds bepalingen gemaakt [12]). De Hollanders namen

---

1) *Archief* van DODT, VII, (Utr, 1848), bl. 206, 216, 218.

2) *Tijdschr. v. Ned. Ind.*, 1844, I, 181.

3) HOFSTEDE, t. a. p., II, 122, 125.

4) »Soopie Kompanie." (*De Vriend des Vaderlands*, II (1828), bl. 836).

5) *Stukken over de verovering van Malakka*, (O. Ind. Archief) door wijlen P. A. LEUPE geëxtraheerd.

6) MERKLEEN, t. a. p., s. 388 sq. Cf. 387, 391, 464, 486, 489 sqq.

7) Een uur ten zuiden van Grissee.

8) RUMPHIUS, *D'Ambonsche rariteit-kamer*, (Amst. 1705), bl. 206, 227. Vgl. VALENTIJN, *Beschr. van Groot-Java*, bl. 120.

9) *Artikelbrief* van 4 Sept. 1742, Art. 89, bl. 35.

10) *Navorscher*, 8e jaarg., bl. 58.

11) *De Gids*, t. a. p., bl. 265.

12) WADDING, l. l.

op Java in de 18de eeuw woekerwinsten [1]). Hooger interest te nemen dan $^{3}/_{4}$ % per maand langs Java's oostkust en Bantam werd den 8sten November 1715 door de regeering te Batavia verboden [2]).

De geest der O.-Ind. Compagnie ten opzichte der kerkelijke aangelegenheden kan het best gekend worden uit hare instructiën [3]). Een sabbatswet werd voor de viering van den Christelijken rustdag ingevoerd in de Molukken, 21 Januari 1644, en later hernieuwd: »niemand zal op zon- en feestdagen uit de kerk of uit de avond-gebeden wegblijven" [4]). En gelijk reeds Coen aan de herbergiers verboden had, onder de predikatie te tappen, 25 Juli 1628 [5]), zoo werd ook in Amboina daarop geldboete gesteld en arbitraire correctie. Zelfs zij, die »niet naarstig genoeg tot het gehoor van Gods woord kwamen, werden onwaardig verklaard aan te zitten aan de tafel des Heeren". En men moet erkennen, in dit opzicht was de blik der O.-Indische Compagnie zeer juist. Ieder, die zijn vaderland heeft verlaten, verliest veel van zijne nationaliteit, van zijne deugden en overtuigingen, als hij den godsdienst, waarin hij opgevoed is, verwaarloost en verzuimt; en dit des te meer, naarmate het verschil in godsdienst en zeden grooter is tusschen ons en de volken, waaronder we zijn gaan wonen [6]). Vooral gold dit in vroegere eeuwen, omdat men toen, ook in Indië, een staatskerk had en andere genootschappen en gezindten zelfs niet geduld werden. Aangenaam is het ons dan ook te vernemen, hoe getroffen de koning van Ternate Sahid was over den eerbied, dien hij de onzen gedurende het morgengebed had zien betoonen aan boord van de schepen *Amsterdam* en *Gouda* onder Jacob Corneliszoon van Neck, 2 en 3 Juni 1601. Zelf wilde hij op het verdek de wacht houden en beletten, dat de godsdienstoefening gestoord werd.

---

1) VISSCHER, *Mallabaerse brieven*, bl. 455 volg.
2) *Realia*, in voce »woeker".
3) Prof. VETH, t. a. p., bl. 512.
4) VAN RHIJN, t. a. p., Bijl. C.
5) BRUMUND, t. a. p., bl. 22, 23.
6) Prof. Brill noemt terecht Portugeezen en Hollanders »Zusternatiën", in zoover het verschil tusschen beiden gering en onbeduidend was, in vergelijking met het groote onderscheid, dat er bestond tusschen Polynesische stammen en de Europeanen. (*Voorlez. over de geschied. der Nederl.*, V, bl. 3—12).

Streng waakte men daarom ook tegen godslastering, vloeken en zweren. Wegens het eerste werd een afvallig Christen te Amboina in 1648 verbrand. Anderen werden eenige jaren later uit hunne betrekkingen ontslagen, gegeeseld en verbannen naar het eiland Rosingein (Banda). Deze straf, zegt Hofstede, was nog ver beneden de wet [1]). De predikant Jacobus Montanus stelde in 1675 voor, dat een godslasteraar zes weken met den strop om den hals voor de kerkdeur geplaatst, zoo niet met den dood moest gestraft worden. Het misbruiken van Gods naam schijnt toen te Menado zeer in zwang geweest te zijn. Er kwamen erge klachten over in. Te Amboina stelde men zware straffen en boeten op het vloeken of zweren: vijftig slagen of zes rijksdaalders de eerste maal; honderd slagen of twaalf rijksdaalders de tweede reize, en tweehonderd slagen of achttien rijksdaalders voor den derden keer. Dit werd vastgesteld in 1653, 1674, 1683 en 1693. De verbeurde boeten waren voor de armen. De hier bedoelde kwade gewoonte schijnt vooral bij de zeelieden, die op Indië voeren, gevonden te zijn. Daarom had men met het oog op hen reeds vroeg bepaald: »Ende zoo wie den name des Heeren ydellick misbruikt, 't zij met vloecken, sweeren oft lasteren, die zal geleerst worden" [2]). Aan boord waren de straffen even streng (»aan de mast van zijn kwartier volcx gelaerst te worden"); maar de boeten waren geringer (2 stuivers) [3]).

Maar ook van Ceylon vernemen we uit de vorige eeuw bedroevende »klachten over huychelarij in den godsdienst, over ontheiliging van Gods naam en dag, over onbetamelijke dertelheden, over trots en hovaardij, liegen en bedriegen" [4]). Ja, het is maar al te waar, de toestand was in Indië hoogst treurig. De getuigenissen zijn te vertrouwbaar, de uitspraken te beslist, om iets te kunnen verbloemen. Hooren we nog eens de meest bevoegde geschiedschrijvers. »Het schoolwezen was hoogst gebrekkig; de opvoeding der kinderen, die aan slaven werden overgegeven, geheel verwaarloosd; de slavenhandel tot in het begin dezer eeuw met de grootste schaamteloosheid gedreven; het bezoldigings- en regee-

---

[1]) t. a. p., I, 15.

[2]) *Artikelbrief* van 16 Jan. 1595, Art. 2.

[3]) UDEMANS, t. a. p., bl. 485.

[4]) POTKEN, *Rouw- en weeklage*, bl. 29.

ringsstelsel der Compagnie, dat iederen ambtenaar *dwong* om oneerlijk te worden, steeds eene maar al te vruchtbare oorzaak van de laagste zelfzucht, de schandelijkste ontrouw en schreeuwendste onrechtvaardigheid; het concubinaat en, wat wij niet mogen vergeten, eene buitensporige zucht tot weelde en vertoon van zoo vele menschen, die van niets tot iets gekomen en van arm rijk geworden waren" [1]). Nog sterker spreken de volgende woorden: »De christenvolken hebben in de laatste drie eeuwen, sedert zij in Indië doordrongen, daar nog weinig meer dan onheil en verderf voortgebracht. Door onverzadelijke winzucht gedreven, was al het streven meestal slechts op eigen verrijking ten koste der inlanders, op onderdrukking, uitzuiging, overheersching en dwingelandij gericht. Eindeloos is de lange reeks van jammeren, door de Nederlanders tot nu toe in Indië voortgebracht; de geschiedenis vertoont ons een nacht van onderdrukking en geweld" [2]).

En vraagt men naar de dieper liggende oorzaak van dien toestand? Den grond van al de ellende dier dagen moeten wij zoeken in de onzedelijke politiek der O.-Ind. Compagnie. Wij hadden ons in Indië gevestigd door verovering; ons geheele zijn aldaar steunde op het oorlogsrecht, het recht van den sterkste. En had men zich nu maar bepaald tot een geoorloofden eerlijken handel; was men tevreden geweest met bescheidene rechtmatige voordeelen; had het toenmalige Nederland genoeg gehad aan wat men in onze dagen de »indirecte" voordeelen noemt van het bezit van Indië: hoeveel beter ware het geweest! Maar het bestuur over de kolonie was slecht. Als men slechts denkt aan het specerijmonopolie met al den aankleve van dien: de hongi-tochten, extirpatiën van specerijboomen, eerst afgeschaft door den Gouverneur-Generaal Van der Capellen, die »onherroepelijk alles wilde vernietigen, wat onzen naam sinds twee eeuwen met schande en schade bedekt had" [3]), dan is er reeds genoeg om het bestuur der Compagnie te veroordeelen. Als men denkt aan de bijzonderheid, dat in Europa bepaald was, dat, om in Indië tot hooge staatsambten, ingesloten opperkooplieden in eigendom benoemd te kunnen worden, men actiën van de Oost-Indische Compagnie

---

[1]) BRUMUND, t. a. p., bl. 90.
[2]) MILLIES, in: »de Gids," 1853, II, bl. 159.
[3]) MIJER, *J. Chr. Baud,* bl. 259.

moest hebben [1]), waardoor een ergerlijk favoritisme geboren werd en de ijver van mindere ambtenaren werd verdoofd, omdat voor hen de hoogere ambten onbereikbaar bleven: »Er werd niet meer met lust en ijver gediend door de anders bekwame dienaren".... [2]). Als men weet, dat in de vorige eeuw het Gouvernement bankhouder was van groote en kleine panden, geldschieter op losse obligatiën en op vaste goederen; een toestand waaraan Daendels een einde wilde maken door de bank van leening over te brengen in particuliere handen.... [3]); wanneer men dit alles weet en bedenkt, en nog zooveel meer, hoe kan dan ons oordeel over de regeering dier dagen gunstig zijn?.... En diezelfde regeering beschuldigde in de vorige eeuw de Christen-inwoners, de Europeanen, van de grootste zonden en ondeugden [4]); maar de diepere oorzaak van bijna al de stoffelijke en zedelijke ellende lag bij haar zelve, schuilde in haar stelsel van bestuur. Een bevoegd schrijver van later dagen zegt dan ook uitdrukkelijk: »Elke beschulding tegen den toestand der Christenen op Java is eene beschuldiging tegen de regeering" [5]).

Maar vond die politiek dan geen afkeuring? Men bedenke dat toen, bij het stelsel der geheimhouding, niet, gelijk thans, de geheele natie kennis kon nemen van wat er in Indië gebeurde. Tegenwoordig is tot op zekere hoogte ieder in staat, zich op de hoogte te stellen van wat er in Indië voorvalt.

Maar ook, niettegenstaande de groote meerderheid des volks onkundig bleef van wat er in de koloniën plaats vond, verhieven enkelen hunne stem. Maar niet straffeloos — ten minste niet zonder gevaar bestraft men de machtigen en grooten der aarde. Dat ondervonden in Indië Heurnius [6]), Candidius [7]), Hub. Leidekker [8]) en bijna ook Hilarius [9]).

---

[1]) Er werd in die actiën schandelijke woeker gedreven. (*Spieghel der grau-same ongherechticheijt*..., van 1638 of vroeger [PETIT, *Catal. pamfl. Thysius*, I, bl. 234]).

[2]) *N. Ned. Jaarb.*, 1787, IV, bl. 4323 volgg.

[3]) *Korte aantooning*..., bl. 30, 31.

[4]) CORN. VAN VOLLENHOVEN, *Antwoord*..., bl. 152, 153.

[5]) *Tijdschr. v. Ned. Ind.*, 1852, I, bl. 81.

[6]) Zie boven, bl. 183.

[7]) Zie boven, bl. 179.

[8]) Zie boven, bl. 183 en 184. Nadat de geschiedschrijver vermeld heeft, dat Hub. Leijdekker den landvoogd Van Quaalberg in eene dankpredikatie bestraft had, voegt hij er uitdrukkelijk bij: »dat geen Indise overheden van een predikant dulden willen." (VALENTIJN, t. a. p., V*a*, bl. 355).

[9]) Zie boven, bl. 601.

Dat ondervonden in Nederland verschillende mannen. Prof. Heidanus haalde zich door de uitgave van zeker geschrift het ongenoegen der curatoren van de Leidsche hoogeschool op den hals en werd afgezet (4 Mei 1676). De Haagsche predt. Stermont († 1665), voer openlijk van den kansel tegen 's lands staten uit, en werd geschorst [1]). Adriaan Smout bestrafte in een leerrede op biddag 1629 in de Oude kerk te Amsterdam de bewindhebbers der O.-Ind. Compagnie, en werd verbannen [2]). Abraham van de Velde, predikant te Utrecht, 1651—1660, voorspelde den ondergang der O.-Ind. Compagnie, keurde hare politiek af en bracht verschillende beschuldigingen in tegen Heeren XVII. Hem werd het verblijf in de stad en de provincie door de overheid ontzegd [3]).

Wat was nu het gevolg van dat alles? Men bevond zich eenmaal in eene valsche positie [4]). De dienaren der Compagnie, ook de predikanten, moesten mededoen, moesten haar behulpzaam zijn in het verkrijgen van *hare* wenschen [5]). Het verkeerde, dat ze zagen en waartoe ze de behulpzame hand moesten bieden,

---

1) VAN ALPHEN, t. a. p., II, bl. 29 en 41.

Met hen die de koloniale politiek afkeurden, ging het, als zij al gehoor vonden, niet beter.

2) Zie boven hoofdstuk *Kerkbestuur*, bl. 124, waar verkeerdelijk staat het jaartal 1627. Zie: *Sententie* SMOUT ..., (MEULMAN, *Catal. pamfl.* ..., I, Amst. 1866, bl. 312); WAGENAAR, *Amst. in opkomst* ..., II, 143; VOSMAER, *Vogels van diverse pluimage*, Leiden, 1879, bl. 58; *Algem. Dagbl. van Ned. Ind.*, 1 Dec. 1879; J. C. VERHOEFF, in: »Stemmen voor waarheid en vrede", 1883, II Deel, bl. 1 volgg.

3) DE LA RUE, *Gelett. Zeel.*

A. CAPADOSE, *Ernstig en biddend woord aan de getrouwe leeraren* ..., Amst. 1835, bl. 79—82.

Bijdr. en Mededeel. van het Hist. Genootsch. te Utr., III Deel, 1880, bl. 225 volgg.

Inderdaad was Amsterdam, dat het grootste aandeel had in het bewind der Compagnie, zoo machtig. Men noemde het een tweede »Tyrus", daar de kooplieden vorsten waren. Eens bood die Compagnie aan, op eigene kosten oorlog te voeren. (VROLICHERT, *Vliss. kerkhemel*, bl. 246; *N. Ned. Jaarb.*, 1782, I, bl. 18).

4) Ieder volk komt, zoodra het koloniale mogendheid wordt, in eene scheeve verhouding.

5) Reeds vroeger had men de predikanten verweten, dat ze niet dienaren waren van Christus, maar bedienden en suppoosten der Compagnie." (HOFSTEDE, t. a. p., II, 105).

durfden en konden ze niet luide afkeuren. Ze waren in zekeren zin pandelingen van het toenmalige gouvernement. De meesten konden zich aan dien toestand niet onttrekken, niet terugkeeren naar Nederland, daar zij gebonden waren door de zorg voor een groot gezin of door andere omstandigheden. En er is niets dat meer demoraliseert, dan de bewustheid van in dienst te staan van eene slechte zaak. Waarlijk, minder dan iemand voegde het den bewindhebbers dier »edele" (!) maatschappij [1]), over de immoraliteit te klagen der predikanten en harer andere dienaren. In de toenmalige Hollandsche hebzucht schuilde de bron van al het kwaad [2]). Men had weldaden moeten brengen, en in een stelsel van exploitatie loste zich de geheele koloniale politiek dier dagen op. Niet millioenen, milliarden heeft Nederland uit Indië getrokken aan directe en indirecte voordeelen; en dit alles werd meerendeels buiten Indië geborgen of verteerd [3]).

De Compagnie heeft echter onder hare leeraren voortreffelijke predikanten gehad. Al keuren we de handelwijze van Ds. Karel Michaël Walstorph te Timor-Koepang af, die zich om de bevelen van den Gouverneur-Generaal Jacob Mossel niet bekreunde [4]); al betreuren we, dat er Indische predikanten geweest zijn, die, »met voorbijgaan der vaderlandsche classis, zich door andere (?) middelen bij de Bewindhebbers zochten aangenaam te maken en daarom »suspect" waren" [5]): toch waren er zeer

---

[1]) »Edel" noemde zich in al haar schrifturen eene maatschappij, die »de oosterlingen evenaardde in trouweloosheid en verraad en hen in sluwheid en wreedheid overtrof." (Wijlen Prof. Mr. O. VAN REES, *Geschied. der koloniale politiek*, II, 234).

[2]) De heer Cd. Busken Huet karakteriseert haar terecht als roofziek. (*Liter. Fantasien*, I, 72).

[3]) *Hoe het in Indië gaat.* Getuigenissen en toelichtingen. Leiden, 1878, bl. 25.

»What could avail the singleminded efforts of Baldaeus and Valentijn (?) against that tide of avarice and rapacity, now the caracteristic of this people (Dutch) during whose prevalence every consideration that was not subservient to those ends was dumed a matter of secondary import." (PRIDHAM, l. l., I, 488).

De Heeren- en Keizersgrachten zijn gebouwd van Oost-Indisch geld. (*Algem. Dagbl. v. N. I.*, 27 Dec. 1879).

[4]) Mr. J. A. VAN DER CHIJS, in: »De Locomotief", 18 Sept. 1871.

[5]) *Brief van de Amst. cl. aan Kerkeraad v. Batavia*, dd. 14 Sept. 1648; in: »Brieven buitenl. kerken", Dl. 26, fol. 11, 71, 88.

uitstekenden [1]). Dat erkende ook de Friesche dichter Jhr. W. van Haren, dezelfde, die na den schandelijken moord der Chineezen in gloeiende verzen aan zijne verontwaardiging lucht gaf [2]); — en hij noemde als de zoodanigen Georgius Candidius, Daniël Gravius en Antonius Hambroek [3]). Nog vele anderen kunnen we noemen. Want de 17de eeuw, die in Europa zoo vruchtbaar was in buitengewone mannen, leverde ook in Indië vele bekwame personen, die tevens elkanders tijdgenooten waren. Alleen op kerkelijk gebied wijzen we op:

Joannes Loosvelt,
Balthasar Obie de Meter,
Gualtherus Backer [4]),
Hendrik Bongart,
Philippus Baldaeus,
Melchior Leydekker,
François Valentijn,
Johannes Roman,
Cornelius Lindius,
Samuel Tesschemaker,
Abraham de Leonardis enz., allen tijdgenooten. En waarom zouden wij er Joam Fereira d'Almeida en Robertus Junius niet bijvoegen? [5]).

Ook van de toenmalige Indische maatschappij kon nog veel goeds en aangenaams vermeld worden, o.a. waar het betrof den band van trouwe vriendschap en den gullen hartelijken toon in het gezellig verkeer. En verder: »leefd men hier in een groot vertrouwen en in een vaste onverbrekelijke vriendschap. Vertrouwende malkandren duysenden, zonder eenig handschrift; en

---

[1]) Ook onder hare burgerlijke ambtenaren telde de Compagnie »nauwgezette en edele mannen", zooals Antonie van Diemen en G. W. Baron van Imhoff, en in later dagen Jan Andries Duurkoop en Mr. Willem van der Beeke en vele anderen. (VAN REES, t. a. p., bl. 239).

[2]) *Dichterl. werken* van W. en O. Z. VAN HAREN, Amst. 1824, 12°, III, 3.

[3]) HOFSTEDE, t. a. p., I, 218, en II, 106.

[4]) Zie het *Afscheid* aan hem in: JAC. HEIBLOCQ, »Mengelmoes van gedichten", Amst. 1662, kl. 8°, bl. 173; *Bijdr. en Mededeel. van het Histor. Genootsch. te Utr.*, III (1880), bl. 229; *Catal.* FRED. MULLER EN C°., Amst. 1882, bl. 5, N°. 50.

[5]) CRUSIUS, l. l., p. 572, 595.
FEREIRA D'ALMEIDA, t. a. p., Opdragt, bl. 3.
Prof. VETH, t. a. p., bl. 529.

doende malkanderen allerley dienst met een oprecht hert" [1]). En nooit heeft het der Compagnie ontbroken aan eene lange reeks van voorzichtige en bekwame mannen, die haar belang en welvaart uit al hun vermogen hebben zoeken te bevorderen [2]).

En wat de onzedelijkheid van Indië betreft, waarvan men altijd den mond vol had, een der beste predikanten, die Batavia ooit gehad heeft, en die ook Nederland, waar hij gedurende tientallen van jaren bij verschillende gemeenten het leeraarsambt had bekleed, goed kende, Josua van Iperen, gaf, naar aanleiding van zeker bericht, waarin men in het zevende decennium der vorige eeuw (1774) de O.-Ind. Christenen van eene zeer ongunstige zijde had voorgesteld, deze verklaring: »dat, wat ongodsdienstigheid en weelde aanging, vele vaderlandsche gemeenten niet beter waren dan die van Batavia" [3]).

---

[1]) VALENTIJN, *Beschr. van Amboina*, blz. 342.
[2]) KÄMPFER, *Japan...*, Voorr., bl. 2.
[3]) V. IPEREN, *Intreé-rede te Batavia*, bl. 64 volg.

PERSOONSREGISTER.

A.

B.

C.

D.

E.

F.

G.

H.

I.

J.

K.

L.

M.

N.

O.

P.

Q.

R.

S.

T.

U.

V.

W.

X.

IJ.

Z.

ZAAKREGISTER.

A.

B.

C.

D.

E.

F.

G.

H.

I.

J.

K.

L.

M.

N.

O.

P.

R.

S.

T.

U.

V.

W.

IJ.

Z.

